A magyar nacionalizmus kialakulása és története

A MAGYAR NACIONALIZMUS KIALAKULÁSA ÉS TÖRTÉNETE

A MAGYAR NACIONALIZMUS KIALAKULÁSA ÉS TÖRTÉNETE

STUDIUM GENERALE
Zuglói Egyesület
1143 Budapest, Ilka u. 32.
943.9
311.

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ 1964

A kötetet lektorálta és a bevezető tanulmányt írta

ANDICS ERZSÉBET

A nacionalizmus kétségtelenül az újkori társadalom egyik legbonyolultabb és legellentmondásosabb jelensége. Szerepe bizonyos korszakokban, a népek fejlődésének bizonyos szakaszában előrehajtó, sőt forradalmi — más korszakokban, a fejlődés más fokán viszont a történelmileg szükségessé vált haladással szemben a maradiság, a reakciós ellenállás zászlajává lesz, hatékony eszközzé a visszahúzó társadalmi erők kezében.

A nacionalizmus fellépése az újkor hajnalán, az egységes nemzeti állam megteremtésére irányuló törekvések kivezették a népeket a feudális szétdaraboltság anarchiájából, barbárságából, és megvetették az anyagi és szellemi alapokat további fejlődésük számára. A népeknek a nemzeti függetlenségre irányuló törekvése az áldozatkészség és hősiesség csodáit hozta és hozza létre, de ugyancsak a nacionalizmus jegyében ment és megy végbe más népek megfosztása ugyanezektől a jogoktól, anyagi és szellemi erőik gúzsbakötése. A nacionalizmus a maga idején ragyogó nemzeti kultúrák felvirágoztatója volt, míg a történelem más fordulóin legszélsőségesebb formájában a vadság, a kultúraellenesség, a legsötétebb emberi ösztönök mozgósítója, kegyetlen és igaztalan hatalmi célok, gátlástalan rablótörekvések, sötét fajgyűlölet, az emberi történelemben addig nem ismert gigantikus méretű tömegmészárlások „megihletője" lett. A nacionalista indulatok felszítása nélkül nem jöhettek volna létre a finánctőkés csoportok imperialista hódításai, a vértengerré dagadó világháborúk, nem vált volna lehetségessé a förtelmek förtelme: a fasizmus sem.

Napjainkban is, történelmileg egyazon időben, a nacionalizmus egyrészt százmilliókat kapcsol be az emberiséget előrehajtó társadalmi erők áramkörébe, másrészt eszköz az új világégés lángját szító imperialisták kezében arra, hogy a tömegek gondolkodását embertelen, sovén „faji" eszmékkel megmérgezzék, megakadályozzák őket a sorsukat formáló tényleges erők, igazi tennivalóik felismerésében. A nacionalizmus ezekben az esetekben a legkártékonyabb, legsötétebb törekvések szinonimája.

A nacionalizmust osztálytartalma, belső ellentmondásai, változó történelmi szerepe olyan jelenséggé teszik, amelyről a polgári történettudomány, filozófia vagy szociológia mindmáig nem volt képes helytálló tudományos elemzést és magyarázatot adni, noha beláthatatlan azoknak a műveknek a száma, amelyeket polgári tudósok, művészek, újságírók, politikusok e kérdés taglalásának szenteltek.

A nacionalizmus a polgárság uralkodó ideológiája; keletkezése, fejlődése egybeesik a polgári rend, a kapitalizmus történetével. A nacionalizmus lényegének, társadalmi alapjainak és történelmi szerepének feltárása lehetetlen a polgárság és a tőkés társadalmi rend „életútjának" felfedése nélkül. Ez az alapvető magyarázata annak, hogy ezt az elméleti munkát csak annak az osztálynak az ideológiai képviselői tudták elvégezni, amely osztály alapvető érdekei és történelmi törekvései túlmutatnak a polgári renden, amelynek hivatása, hogy a polgári rend, a kapitalizmus „sírásója" legyen, s amely annak pusztulásával „csak láncait veszítheti el", de „cserébe egy egész világot nyerhet".

A munkásosztálynak ahhoz, hogy megfeleljen történelmi hivatásának, azaz hogy sikeresen megvívhassa harcát a tőkés rend és azzal együtt a kizsákmányolás minden formájának felszámolásáért, a legnagyobb fokú tisztánlátásra van szüksége a társadalom alapvető kérdéseiben. Ezt a tisztánlátást a társadalom objektív törvényeit feltáró marxi tanítás teszi számára lehetségessé. A forradalmi elmélet, a tudományos tisztánlátás a munkásosztály egyik legerősebb fegyvere, győzelmének nélkülözhetetlen előfeltétele. A nacionalizmusnak sokkal nagyobb a társadalmi szerepe, sokkal erősebb a hatékonysága és vitalitása — embermilliókat megmozgató, tehát „anyagi erő" ma is, és lesz még sokáig —, semhogy a munkásosztály képviselői elhanyagolhatnák tüzetes tanulmányozását. Nem hanyagolhatják el többek között azért sem, mert a nacionalista eszmék ezer módon behatolnak a munkásosztály soraiba is, és akadályozzák az internacionalizmus szellemében való fejlődését; a munkásság nemzetközi összefogása nélkül pedig nem győzhet a szocializmus a kapitalizmus felett.

A tudományos szocializmus elméletének kidolgozói, Marx és Engels már egyik legelső alapvető jelentőségű munkájukban, a „Kommunista Kiáltvány"-ban leszögezték, hogy a nacionalista beállítottságú burzsoáziával ellentétben „a proletárnak nincs hazája". A XVIII. és XIX. századi polgári forradalmak során ugyanis nem utolsósorban a polgárság nemzeti törekvése, a nacionalizmus volt az a köldökzsinór, amely az akkor még kialakulóban levő munkásosztályt a feltörekvő burzsoáziához kötötte. *Ezt a köldökzsinórt el kellett vágni,* hogy a munkásság emancipálódjék a burzsoázia ideológiai és politikai befolyása alól, hogy mint önálló és vele kibékíthetetlenül szemben álló osztály sikeresen megvívhassa a maga szükségszerűen internacionalista harcát felszabadulásáért. Ezt a köldökzsinórt vágja el a „Kommunista Kiált-

vány" tömör és határozott mondata. Ebben bizonyos értelemben benne van a „Kiáltvány" alapvető tartalma: *új* osztály lépett a történelem színterére, saját, *önálló*, új korszakot megnyitó célkitűzéseivel.

Tudjuk, akadtak — és akadnak — még a munkásmozgalmon belül is, akik mindebből azt a következtetést vonták le, hogy az öntudatos munkásosztályt, annak pártjait a nemzeti törekvések, mozgalmak, általában a nacionalizmus nem érdeklik, számukra ezek nem léteznek. Marx, Engels és a művüket folytató Lenin soha nem vélekedtek így. Ellenkezőleg: elméleti munkásságukban és gyakorlati politikai tevékenységükben igen nagy helyet biztosítottak a nemzeti fejlődés, a nemzeti törekvések, a nemzeti ellentétek stb. kérdéseinek. Lenin műveiben és mozgalmi tevékenységében ez szükségszerűen még növekvő tendenciát is mutatott. S noha a nemzeti kérdés a tudományos szocializmus elméleti rendszerében soha nem foglalt — nem foglalhatott — el központi helyet, helyes megválaszolását elsőrangú fontosságúnak tartották és tartják mindmáig a forradalmi marxisták mind az elmélet, mind a gyakorlati politika terén. Az olyan nézeteknek tehát, hogy az öntudatos munkásosztályt nem érdekli a nemzeti kérdés, hogy „nem ismer nemzeti ellentéteket, csak osztályellentéteket" — akármilyen „marxistán" hangzanak is —, semmi közük a marxizmushoz. Marx, Engels és Lenin nemcsak a leghatározottabban visszautasították, de egész elméleti és politikai tevékenységükkel cáfolták ennek az álláspontnak a helyességét.

A nemzeti kérdés ignorálása mögött nagyon gyakran az a reformista felfogás húzódik meg, amelynek a lényege a szocialista munkásmozgalom célkitűzéseinek és érdeklődésének leszűkítése az úgynevezett „munkáskérdésekre", azaz a munkásság napi gazdasági követeléseit és jogi helyzetét érintő kérdésekre. Ez a felfogás már önmagában is idegen a marxizmustól. Marx, Engels, Lenin hatalmas irodalmi hagyatéka tesz bizonyságot arról, milyen rendkívül kiterjedt volt az érdeklődési körük. A tudományos szocializmus lényegéhez tartozik, hogy széles síkon törekszik tisztázni társadalmunk alapvető tényeit, és ezek ismeretével igyekszik felfegyverezni a társadalom átalakítására hivatott osztályt, a munkásosztályt.

Nem volt koruknak olyan jelentős gazdasági, politikai, kulturális vagy morális problémája, amelyre Marx és Engels rá ne irányították volna figyelmük reflektorfényét. Lett légyen szó a napóleoni hadvezetés hatásáról a modern harcászatra vagy Palmerston külpolitikájáról; a cári Oroszország agrárviszonyairól vagy az amerikai polgárháború kihatásáról az angol textiliparra stb. — hogy a közgazdaság, történelem, filozófia köréből írt kapitális elméleti műveikről ezúttal ne is beszéljünk. Nyíltan felvették a harcot azokkal a — kivétel nélkül opportunista színezetű — törekvésekkel, amelyek, mint például Németországban a Stephan Born-féle munkásszövetség, az angol trade-unionok stb., a munkásmozgalom érdeklődési és hatókörét le akarták szű-

kíteni a munkásosztály bérkérdéseire. Ugyanez áll Leninre is; gondoljunk az orosz „ökonomisták" elleni harcára. Ennek során írta, hogy a munkástömegek öntudata „nem válhat igazi osztályöntudattá . . ., ha nem tanulják meg, hogyan kell a gyakorlatban *valamennyi* társadalmi osztály, réteg és csoport életének és tevékenységének *minden* oldalát materialista módon elemezni és materialista módon értékelni . . ."[1]

A munkásosztály feladatainak ilyen széles meghatározása logikusan következik abból a tényből, hogy korunkban ez az osztály az *egyetemes haladást* képviseli; nem hanyagolhatja el tehát egyetlen olyan kérdésnek a tisztázását sem, amely az emberiség széles rétegeinek az életére s ezzel az egész társadalomra kihat. A nemzeti problémák legelevenebben érintik a — még a fejlett országokban is nagyszámú — kispolgári rétegeket, és még inkább a függő országok sok százmilliót számláló lakosságát; az öntudatos munkásságnak és pártjának viszont az a kötelessége, hogy az „önkény és elnyomás, az erőszak és visszaélés *minden* egyes esetére" reagáljon, *„bármelyik osztályt* érintik is ezek az esetek . . ."[2]

De a nemzeti kérdés sok vonatkozásban közvetlenül érinti magát a munkásságot is: a nemzeti elnyomás szüli és újraszüli a nemzeti ellentéteket, táptalaja a nacionalizmusnak. Ez feltétlenül érezteti hatását a munkásosztály soraiban is, és a legnagyobb akadályává válik a munkástestvériség megvalósulásának. Az öntudatos munkásság tehát, saját internacionalista és forradalmi feladatainak mielőbbi megvalósítása szempontjából, a legnagyobb mértékben érdekelve van a nemzeti elnyomás minél teljesebb felszámolásában. A nemzeti elnyomás elleni harc határozott, céltudatos és tevékeny nemzetiségi politikát követel a munkásosztály marxista pártjaitól, ami viszont előfeltételezi a nemzeti kérdés — hogy Lenin már idézett szavaival éljünk — minden oldalát materialista módon elemző és materialista módon értékelő elméleti álláspont kidolgozását.

A nemzetközi munkásmozgalom története azt mutatja, hogy a helyes állásfoglalás ebben a rendkívül bonyolult, sokoldalú és ellentmondásokban gazdag kérdésben nem egy tekintetben próbaköve volt a marxi történetszemlélet és a forradalmi dialektika megértésének és helyes alkalmazásának. A marxizmustól elhajló vagy azt nyíltan elutasító kispolgári szocialista irányzatokra eléggé jellemző volt a nemzeti kérdés *vagy nacionalista vagy kozmopolita* kezelése. Sem Marx és Engels, sem Lenin nem tűrt eszmei tisztázatlanságot ebben a munkásosztály győzelme szempontjából nagy horderejű kérdésben. Erről tanúskodnak Marx és Engels fellépései a német „igazi szocialisták", a francia louisblanc-isták és proudhonisták, az angol trade-unionisták

[1] Lenin: Mi a teendő? Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. Szikra 1953. 428. old.
[2] Ugyanott, 427—428. old.

stb. nacionalista, illetve kozmopolita nézetei ellen. Gondoljunk még Lenin éles ellentéteire a nemzeti kérdésben a bundistákkal, a lengyel szociáldemokratákkal, Buharinnal és másokkal. Ugyanakkor, amikor élethalálharcot folytatott a munkásáruló szociálsoviniszták, a Scheidemannok és társaik ellen, nem mulasztotta el azt sem, hogy könyörtelen bírálat tárgyává tegye a nagy forradalmárnak és gondolkodónak, Rosa Luxemburgnak a nemzeti kérdés jelentőségét tagadó téves nézeteit.

*

Minthogy kötetünkben nem foglalkozik külön tanulmány Marx és Engels közvetlen szerepével a nemzeti kérdés kidolgozásában, úgy véljük, nem felesleges ismertetni, ha csak *egészen vázlatosan* is, ezeknek a tanoknak a genezisét, illetve Marx és Engels módszerét, amellyel ehhez a rendkívül bonyolult kérdéshez nyúlt.

Marx és Engels műveinek most folyó, minden eddiginél teljesebb kiadása bizonyítja, hogy rendkívül sokat — mondhatni az eddig feltételezettnél is többet — foglalkoztak a nemzeti kérdéssel, noha a kapitalizmus fejlődésének imperialista szakaszát s ezzel együtt a kolonializmus hatalmas térhódításának tényeit, amelyek a nemzeti kérdést rendkívül kiszélesítették, természetesen nem ismerték; még kevésbé a kolonializmus felbomlásának menetét.

Ezek tudományos elemzését Lenin végezte el; napjainkban a marxista—leninista kommunista és munkáspártok folytatják e munkát. Ugyanakkor nincs a kommunista nemzeti politikának mindmáig jóformán egyetlen olyan alapvető eleme sem, amely ne gyökerezne a legmélyebben a marxi—engelsi tanításban, ne annak alkotó és dialektikus alkalmazását jelentené az új történelmi helyzetre és a munkásosztály ezzel kapcsolatos új feladataira.

Ha Marx és Engels nemzeti kérdésre vonatkozó megállapításait egybevetjük az eltelt csaknem száz esztendőnek (a történelem nagy társadalmi átalakulásokban, viharos eseményekben leggazdagabb századának) a tényeivel, azt látjuk, hogy *az osztálytársadalmak egész fennállására érvényes objektív törvények* feltárására támaszkodva képesek voltak a nemzeti kérdésre vonatkozó tanításaikat olyan tudományos alapossággal és pontossággal kidolgozni, hogy ezek *alapvető* elméleti és gyakorlati útmutatásaikban mindmáig megőrizték érvényességüket. Kiállották a legnagyobb próbát: a való élet, a történelem próbáját. *Századunk, a XX. század, a marxi tanok megvalósulásának a szazada;* ez teljes mértékben vonatkozik a nemzeti kérdésre is.

Melyek a fő jellegzetességei annak a módszernek, amellyel Marx és Engels a nemzeti kérdéshez közeledett?

Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy ezt a kérdést a társadalom *anyagi* fejlődésének az alapjára helyezték. A nacionalista törekvések a termelőerők fejlettségének bizonyos fokán lépnek fel, ami-

kor ezek már túlnőttek a feudális kereteken, és lehetővé, sőt szükségessé teszik a feudális szétdaraboltság felszámolását, a nemzeti piac, a központosított nemzeti állam, az egységes vámrendszer, törvények, nemzeti nyelv és kultúra megteremtését. Rámutattak a tisztára „eszmeinek" tűnő nacionalista törekvések mögött meghúzódó „nagyon is materialista háttérre". Ezzel a nemzeti törekvéseket a történelmi szükségszerűség szilárd talajára állították, és feltárták objektív történelemformáló jelentőségüket. Engels a korai középkor általában terméketlennek tartott négyszáz esztendejéről állapítja meg, hogy „*egy* nagy produktumot mégis hátrahagyott: a modern nemzetiségeket, a nyugateurópai emberiség újjáalakítását és tagozódását a jövő történelem számára."[3] Szerinte Európa nyugati részében a nemzeti törekvések bizonyos értelemben már a IX. században éreztették hatásukat. „A népek középkor eleji összevisszaságából lassanként kibontakoztak az új nemzetiségek... a mind világosabban és tudatosabban fellépő törekvés nemzeti államok létesítésére — a haladás egyik leglényegesebb rugója a középkorban."[4] A népek nemzetté válása, az önálló nemzeti államok kialakulása szükségszerű és hatalmas lépés volt az emberiség fejlődésében.

Marx és Engels módszerének további fontos eleme, hogy feltárta a nacionalizmus *osztálygyökereit:* a nemzetek kialakulása, az önálló nemzeti államok megteremtése a burzsoázia nagy történelmi teljesítménye. A kapitalista fejlődés számára az egységes nemzeti állam biztosítja a legkedvezőbb feltételeket. Az osztály, amely ezért küzdött, és ezt győzelemre segítette: a burzsoázia. „A burzsoázia mindinkább megszünteti a termelési eszközök, a birtok és a népesség szétforgácsoltságát. A népességet összesűrítette, a termelési eszközöket centralizálta, és a tulajdont kevés kézben koncentrálta. Ennek szükségszerű következménye a politikai centralizáció volt. Független, szinte csak szövetséges viszonyban levő tartományokat, amelyeknek különböző érdekeik, törvényeik, kormányaik és vámjaik voltak, *egy* nemzetté tömörítettek, melynek *egy* a kormánya, *egy* a törvénye, *egy* a nemzeti osztályérdeke, *egy* a vámhatára" — olvassuk a „Kommunista Kiáltvány"-ban.[5]

Amint látjuk, a történelmi materializmus és a dialektikus módszer lehetővé tette Marx és Engels számára, hogy a nacionalizmust ne mint pszichológiai — az emberi lélekben gyökerező, tehát természeti —, hanem mint társadalmi jelenséget tekintsék, s anyagi gyöke-

[3] Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 275. old.

[4] *Engels:* A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről. Lásd *Engels:* A német parasztháboru. A marxizmus—leninizmus kis könyvtára. Szikra 1949. 145—146. old.

[5] A Kommunista Párt kiáltványa. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Kossuth Könyvkiadó 1959. 446. old.

reiből kiindulva *történetileg*, azaz belső ellentmondásaiban és fejlődésében vizsgálják. Kritikus és szigorúan tudományos módszerük elvezet bennünket annak felismeréséhez, hogy a nacionalizmus érvényessége és jelentősége is történetileg meghatározott, változó, nem örök.

Marxnak és Engelsnek a nemzeti kérdés vizsgálatánál alkalmazott módszere, mint látjuk diametrálisan ellentétes a polgári tudományéval. Utóbbinak *idealista* és *történetietlen* jellege teljes mértékben érvényesül a nacionalizmusnak, a polgári társadalom eme uralkodó eszméjének a vizsgálatánál. A polgári tudomány képviselőinek állásfoglalása a marxi kritikai módszerrel ellentétben szükségszerűen apologetikus, amikor a polgári rendről, polgári intézményekről, eszmékről, világnézetről van szó. Ezek abszolút, változhatatlan és örök[6] volta elméleteik alfája és omegája.

Szigorúan objektív és tudományos álláspontra a nacionalizmus kérdésében csak a marxizmus jutott. Csak a polgári világnézeten felülemelkedve, a nemzetközi proletár osztályharc álláspontjára helyezkedve lehetett a nacionalizmusnak mint polgári szemléletnek a tudományos megfejtését adni, és csakis ennek alapján kerülhetett sor a munkásmozgalom helyes gyakorlati-politikai magatartásának a kidolgozására. Ennek ismert legfontosabb alapelvét ugyancsak Marx és Engels fektette le mindmáig terjedő érvényességgel. Lényege: a proletár internacionalizmus híve számára a *legfőbb elv:* az emberi haladás érdekeinek — nevezetesen korunkban a szocializmus győzelmének — elősegítése, az emberiség felszabadítása a tőke igája alól. Ennek a legfőbb elvnek van alárendelve az öntudatos munkásság konkrét gyakorlati politikája a nemzeti kérdésben ugyanúgy, mint minden más kérdésben.

Itt van a választóvonal, a kardinális, lényegbevágó különbség, egyrészt a proletár internacionalizmus és a nacionalizmus között, másrészt a proletár internacionalizmus és a kozmopolitizmus között. Nemcsak a nacionalizmus polgári eszmeáramlat, hanem a kozmopolitizmus is az.

A nacionalizmusnak még legjobb képviselői is kezdettől fogva a „nemzeti öncélúság" alapjára helyezkedtek, azaz a saját nemzetük önállóságra irányuló törekvésének támogatása mellett egyidejűleg jogcímet formáltak arra, hogy ilyen vagy olyan indokolással — találni, illetve kitalálni ilyent nem volt nehéz — más népekre viszont kiter-

[6] Annak alátámasztására, hogy a nacionalizmus örök, mint az emberi természet, előszeretettel azonosítják a nacionalista törekvéseket — amelyek, mint látjuk, történetileg meghatározott gazdasági, politikai és kulturális célkitűzéseket jelentenek — az emberek természetes ragaszkodásával szülőföldükhöz, anyanyelvükhöz, szülőföldük szokásaihoz, gyermekkori emlékeikhez stb. Ezek megvoltak, mielőtt az emberiség egyáltalában ismerte volna a nacionalizmust, és minden jel szerint — ilyen vagy olyan mértékben — meglesznek akkor is, amikor a nacionalizmus már csak történelmi emlék lesz.

jesszék uralmukat. A nacionalista számára a *saját* nemzete, *saját* országa érdekeinek érvényesítése a *legfőbb elv,* amelynek minden egyéb — nevezetesen más népek ugyancsak nemzeti érdekei — alá van rendelve.

De áthidalhatatlan ellentét áll fenn a proletár internacionalizmus és a nemzetek, a nemzeti kérdés jelentőségét tagadó, azt semmibe vevő kozmopolitizmus között is; az internacionalizmus nem kozmopolitizmus.

A kozmopolitizmus sokféle törekvés kifejezője lehet; úgy is mondhatnánk: sokfajta törekvés leplezésére szolgálhat. Kifejezheti a doktriner kispolgári nihilizmust éppúgy, mint a nemzetközi monopolérdekeltségekre és szervezetekre támaszkodó finánctőke nagyon is reális elnemzetlenedését, közömbösségét minden „hazai-helyi" szemponttal, érdekkel szemben. De felléphet agresszív militáns, imperialista törekvések elleplezésére is, ellenszerül a nemzeti öntudatra ébredt függő és gyarmati népek szabadságtörekvéseivel szemben. Gyakori a reformista változata is: mint a reformista munkásvezetőknek az imperialista burzsoázia előtti behódolásának a politikája. Ilyenkor „marxista" vagy legalábbis „szocialista" mezben lép fel („a munkásosztály számára a nemzeti kérdés nem fontos"). Ténylegesen a dolgozó osztályok érdekeinek elárulását jelenti, hiszen a nemzeti elnyomás elsősorban az ő húsukba vág. A kozmopolitizmus, akármelyik válfajáról legyen is szó, idegen a marxizmustól, semmi köze a proletár internacionalizmushoz.

A marxizmus teljes mértékben felméri — ellentmondásos voltuk ellenére — a nemzeti mozgalmaknak, magának a burzsoá nacionalizmusnak is az *objektív jelentőségét.* A nemzeti törekvések szükségszerű állomásai a történelmi fejlődésnek; objektív eredményeikre épül a társadalom további előmenetele. A marxisták támogatják a nemzeti törekvéseket, amikor és amennyiben azok haladók, és felveszik ellenük a harcot, amikor és amennyiben ellentétbe kerülnek az egyetemes haladás érdekeivel, reakciósakká válnak, vagy a reakciót szolgálják. Ez a történeti módszer természetesen megköveteli valamely adott nép nemzeti törekvéseinek a konkrét elemzését; a forradalmi munkásmozgalom az elemzés eredménye szerint fog igenlő vagy tagadó álláspontot elfoglalni e törekvéseket illetően. Aki ebben ellentmondást lát, és úgy véli, hogy íme, Marx és Engels (majd később Lenin) „hol ilyen, hol olyan" álláspontot foglalt el a nemzeti mozgalmakkal szemben, hogy lehet tőlük idézni „ezt is, meg az ellenkezőjét is" — az nem értette meg a kérdés lényegét. Nem értette meg, hogy a tudományos szocializmus, éppen a fenti konkrét történeti és differenciáló módszert alkalmazva, nagyon is egyértelmű és következetes álláspontot érvényesít a nemzeti kérdésben. Ez a módszer biztos iránytű, és mindmáig nem veszítette el érvényességét.

A történelem, de napjaink eseményei is, ezer példát nyújtanak arra, hogy valamely nép önmagában igazságos nemzeti érdekeit nem

lehet kielégíteni más népek önmagában éppolyan jogosult nemzeti érdekeinek megsértése nélkül. Hol itt a megoldás? „Aki bírja, marja" — ez a nacionalisták, soviniszták, imperialisták álláspontja. Ez az álláspont véres konfliktusokhoz, öldöklő háborúkhoz vezetett, amelyek az erősebb imperialista ragadozók uralma alá hajtották az emberiség nagy részét. Mi legyen tehát az irányadó, melyik a járható út? Az egyedüli megoldás az emberiség általános érdekeinek, az egyetemes szempontoknak legfőbb kritériumként való elfogadása; ez végső soron annak a népnek is hasznára fog válni, amely ideig-óráig hátrányosabb helyzetbe jutott. *Más járható út nincs!*

A fenti elveknek teljesen megfelelt Marx és Engels konkrét politikai magatartása koruk nemzeti problémáival, mozgalmaival szemben.

1848—49-ben az akkor még forradalmi polgárság haladó nemzeti törekvéseinek támogatására szólították fel a munkásosztályt. Ők maguk tevékenyen kivették részüket a forradalmi küzdelmekből Németországban. Határozottan és következetesen — határozottabban és következetesebben, mint maga a gerinctelen és gyáva német burzsoázia — harcoltak Németország feldaraboltsága ellen. Az egységes Németország megteremtése elválaszthatatlan volt a feudális elmaradottság felszámolásától, a polgári rend győzelmétől, a kettő tulajdonképpen az egy és ugyanazon társadalmi folyamat kétféle vonatkozása volt. Engels még a forradalom előestéjén, a német állapotok „nyomorúságáról" írva, megállapította, hogy az „főként abban áll, hogy eddig egyetlen osztály sem volt elég erős, hogy saját termelési ágát megtegye par excellence nemzeti termelési ággá, és ezzel önmagát felküzdje az egész nemzet érdekeinek képviselőjévé". Majd felteszi a kérdést: „Hogyan lehet kikerülni ebből a nyomorúságból?" És választ is ad rá: „Csak *egy* út járható. *Egy* osztálynak elég erőssé kell válnia ahhoz, hogy *saját* felemelkedésétől tehesse függővé az egész nemzet felemelkedését, a saját érdekeinek előrehaladásától és fejlődésétől valamennyi többi osztály érdekeinek előrehaladását. Ezen *egy* osztály érdekeinek pillanatnyilag nemzeti érdekké, magának az osztálynak pedig pillanatnyilag a nemzet képviselőjévé kell lennie."[7] Ez az osztály a burzsoázia volt. Engels ebben a néhány mondatban páratlanul tömör vázlatát adta a polgári nemzet létrejöttének és abban a burzsoázia szerepének.

Marx és Engels lapja, a „Neue Rheinische Zeitung", nemcsak a német, de az európai forradalmi balszárny orgánuma is volt, és mint ilyen, az antifeudális és nemzeti célkitűzések legkövetkezetesebb megvalósításáért szállt síkra. Élesen szembefordult azokkal, akik a munkásságot „osztályszempontokra", közvetlen „munkásérdekekre" való hivatkozással vissza igyekeztek tartani a polgári és nemzeti célokért

[7] Engels: A status quo Németországban. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 47., 48—49. old.

folyó forradalmi küzdelemtől. Nevezetesen Németországban a szektáns Gottschalkkal éppúgy, mint a jobboldali opportunista Bornnal. Marx és Engels ugyanilyen megnemalkuvással és merészséggel szálltak síkra az olaszok, lengyelek, magyarok nemzeti törekvéseiért is, a Habsburgok, Romanovok és Hohenzollernek, az abszolutizmus és feudalizmus eme oszlopai ellen irányuló harcuk sikeréért. (Mint tudjuk, nem kisebb szenvedélyességgel ítélték el azoknak a népeknek a nemzeti mozgalmait, amelyek, önönmagukat becsapva, az európai reakcióval szövetkezve vélték önmagukban jogos törekvéseiket megvalósítani.)

„Meg fogjuk védeni az olasz függetlenség ügyét — írta Marx az „Alba" című demokratikus olasz újság szerkesztőjének —, mindhalálig küzdeni fogunk az osztrákok olaszországi zsarnoksága ellen, ugyanúgy, mint a németországi és lengyelországi ellen. Baráti kezet nyújtunk az olasz népnek, és el akarjuk érni azt, hogy a német nemzet utasítson vissza mindenfajta elnyomást, amelyet Önökre is gyakorolnak ugyanazok az emberek, akik nálunk is mindig elnyomták a szabadságot. Minden lehetőt meg akarunk tenni, hogy előkészítsük a szövetséget és az egyetértést két nagy és szabad nemzet között, amelyekkel egy kormány bűnös rendszere ezideig elhitette, hogy ellenségei egymásnak. Követeljük tehát, hogy az erőszakos osztrák katona-csürhét haladéktalanul vonják ki Olaszországból, és hogy az olasz népnek adják meg a lehetőséget, hogy kifejezhesse saját szuverén akaratát arra vonatkozóan, milyen kormányformát akar választani."[8]

Ismeretes, hogy az 1848—49-es magyar forradalomnak és szabadságharcnak az egész világon nem volt hívebb barátja és bátrabb védelmezője, mint a „Neue Rheinische Zeitung". Marx és Engels a magyarok küzdelmét — mint a Habsburgok ellen irányuló, a jobbágyságot megszüntető európai jelentőségű forradalmat — igen nagyra becsülték, és mindent megtettek, hogy az egész haladó világ rokonszenvét biztosítsák számára. A cári Oroszország elleni forradalmi háború, amit ernyedetlenül követeltek és sürgettek, kétségtelenül megmentette volna az európai szabadsággal együtt a magyar szabadságot is. Az olaszok, lengyelek, magyarok fenntartás nélküli barátainak és védelmezőinek bizonyultak azzal is, hogy kíméletlenül leleplezték Itáliában a fejedelmek és a pápa, Lengyelországban és Magyarországon az arisztokrácia hazaáruló ármánykodásait éppúgy, mint a liberális körök felemás magatartását.

Marx és Engels a nemzeti szabadságtörekvések legkövetkezetesebb támogatói voltak anélkül, hogy egy pillanatra is egy síkra kerültek volna a polgári nacionalizmussal.

Szemléltetően példázza ezt a „saját" burzsoáziájukkal szemben 1848—49-ben tanúsított magatartásuk: a legkíméletlenebbül ostorozták annak más népek — a csehek, lengyelek, olaszok — elnyomására irá-

[8] *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 45. old.

nyuló törekvéseit. „A forradalmasodott Nemetországnak, főként a szomszédnépekkel kapcsolatban, szakítania kellett volna egész múltjával. Saját szabadságával egyidejűleg proklamálnia kellett volna az általa eddig elnyomott népek szabadságát is."[9] Marx és Engels büszkén vallotta: „Szinte az egész német sajtó hazafias üvöltözése és dobverése ellenére a »Neue Rheinische Zeitung« az első pillanattól kezdve Posenben a lengyeleknek, Itáliában az olaszoknak, Csehországban a cseheknek fogta pártját."[10] Vádat emeltek a német liberális körök ellen, hogy a reakció elleni harcban tanúsított lagymatagságukkal, más népek nemzeti mozgalmainak nem kellő felkarolásával, illetve elnyomásával az ellenforradalmi erőket segítették győzelemre. Mintegy tetemre hívták őket azért, hogy a lengyelek és a csehek cserbenhagyásával megszilárdították a reakciós hatalmak, mindenekelőtt a cári Oroszország pozícióit.[11]

A „Neue Rheinische Zeitung" 1849 tavaszán pellengérre állította a porosz kormányt, amiért az körözőlevelet adott ki „Kossuth, Bem, Perczel és más magyar hősök ellen", nyilvánvalóan Németországba menekülésükre számítva.[12] Pár héttel később pedig arra hívta fel a német és az európai közvélemény figyelmét, hogy a porosz kormány („az orosz császár hűbéres kormánya") nemcsak körözteti a magyar szabadságharc vezetőit, hanem 30 000 főnyi cári sereget enged át területén a magyarok ellen. Engels cikkében az orosz cárnak nyújtott vazallusi szolgálatként bélyegezte meg ezt a segítségnyújtást az 1848-as forradalmat utolsóként fegyverrel védelmező népnek az elnyomására.[13] Marx, évtizedekkel a forradalmi események után, azok tanulságait összegezve, az egész német burzsoáziát felelőssé tette azért, hogy a lengyelekkel szembeni árulása következtében „Oroszország megint lélegzethez jutott, és elegendő erőt gyűjtött ahhoz, hogy az 1848-as forradalomra csapást mérjen utolsó menedékhelyén, Magyarországon."[14]

Minket, magyarokat, különösen kell hogy érdekeljen, milyen választ adott a „Neue Rheinische Zeitung" a német liberális burzsoázia lapjának, a „Kölnische Zeitung"-nak azon vádjára, hogy amikor a ma-

[9] A prágai felkelés. (Neue Rheinische Zeitung, 1848. június 18.) Lásd *Marx—Engels* Művei. 5. köt. 73. old. Kossuth Könyvkiadó 1963.

[10] A német külpolitika és a legutóbbi prágai események. (Neue Rheinische Zeitung, 1849. július 12.) Lásd ugyanott, 189. old.

[11] Lásd különösen „A prágai felkelés" c. cikket és „A lengyel vita Frankfurtban" c. cikksorozatot. [Ugyanott, 72—73. és 304—347. old.]

[12] Politikai menekültek kiadatása. (Neue Rheinische Zeitung, 1849. április 13.) Lásd *Marx—Engels* Művei. 6. köt. Kossuth Könyvkiadó 1962. 413. old.

[13] Lásd A szövetségben a harmadik. (Neue Rheinische Zeitung, 1849. május 4.) Lásd ugyanott, 457—458. old. — Ugyanerről emlékezett meg Engels egy június 3-i cikkében is. [A forradalmi fekelés Pfalzban és Badenben. (Der Bote für Stadt und Land.) Lásd ugyanott, 508—510. old.]

[14] Marxnak 1867. január 11-én tartott beszéde. Lásd *Marx—Engels* Werke. Berlin, 1962. 16. köt. 201. old.

gyar szabadságharcot védelmezi, akkor tulajdonképpen a magyar feudális népelnyomók mellett tör lándzsát. Ez a válasz azért is érdekes, mert igen szemléltetően példázza a marxi—engelsi pártosságot, amelynek lényege mindig a mellett az osztály és mozgalom melletti állásfoglalás, amely az adott viszonyok között — tudatosan vagy nem tudatosan — előrelendíti a történelem kerekét. „S ha a magyarság a »legarcátlanabb népelnyomók« »főnemesi kasztja« lenne is, mit bizonyítana ez?... — hangzott Marxék válasza. — Amikor 1830-ban a lengyelek felkeltek Oroszország ellen, szó volt-e akkor arról, hogy itt csupán a »főnemesi kaszt« állt az élen? Akkor elsősorban az idegenek kiűzéséről volt szó. Egész Európa rokonszenvezett a »főnemesi kasztal«, amely kétségtelenül megindítója volt a mozgalomnak; hiszen a lengyel nemesi köztársaság mindenesetre óriási előrehaladást jelentett az orosz zsarnoksághoz képest... Tegyük fel, hogy a magyar márciusi forradalom merőben nemesi forradalom volt. Vajon van-e joga ezért az osztrák »össz«-monarchiának arra, hogy a magyar nemességet és ezáltal a magyar parasztokat úgy elnyomja, ahogyan a galíciai nemességet és *általa*... a galíciai parasztokat elnyomta?... Magyarország az egyetlen olyan ország, ahol *a márciusi forradalom óta a parasztok feudális terhei törvényesen és ténylegesen megszűntek.*"[15]

A legfőbb elvről, a haladás elvéről Marx és Engels egy pillanatra sem feledkezett meg; az egyes népek nemzeti törekvéseit mindig egyetemes szempontból nézték. Így, amikor a lengyelek nemzeti szabadságküzdelmeit támogatták, nem csupán a lengyeleket ért sérelmeket tartották szem előtt, hanem azt a körülményt is, hogy Lengyelország felosztása volt az alapja Oroszország, Poroszország és Ausztria reakciós szövetségének, a Szent Szövetség szívósságának. Lengyelország újrafeltámasztása érzékeny csapás lett volna ezekre az abszolutista hatalmakra és mindenekelőtt az európai reakció fő erejére, a Romanovok Oroszországára. De a lengyel kérdésnek összeurópai jelentőséget biztosított szemükben az a kiemelkedő szerep is, amelyet a lengyel forradalmárok játszottak az európai forradalmi mozgalmakban: Franciaországban, Németországban, Magyarországon, sőt Olaszországban is.

[15] A „Kölnische Zeitung" a magyar harcról. (Neue Rheinische Zeitung, 1849. február 18.) Lásd *Marx—Engels* Művei. 6. köt 293—297. old. (Kiemelés tőlem. — *Szerző.*) — Majd a cikk így folytatódik: „A magyar *mágnások*, az Eszterházyak stb. mindjárt a háború elején dezertáltak, és elmentek Olmützbe hódolatukat bemutatni... A magyar hadseregnek éppen a »főnemesi« tisztjei a harc kezdetétől mindmáig naponta újabb árulást követtek el nemzetük ügye ellen. Másülönben mi az oka annak, hogy a képviselőház többsége még ma is Kossuthnál van Debrecenben, de a mágnások közül csak tizenegy tartózkodik ott?"

Amint látjuk, Marxék ebben az 1849 elején megjelent cikkben nemcsak bámulatos jólértesültségről, de még nagyobb politikai éleslátásról tettek tanúbizonyságot. A magyar arisztokrácia hazaáruló magatartásának a felismeréséről van szó, amelynek a magyar történetírásban csaknem egy teljes századon át a gondolata is alig merült fel.

Marx a lengyel népet „Európa halhatatlan lovagjának" nevezte.[16] Végül, de nem utolsósorban, a lengyel nemzeti mozgalom nagy európai jelentőségét abban látták, hogy a lengyelek országuk „elnyomói elleni oppozíciója egyszersmind a felsőarisztokrácia elleni oppozíció volt magában Lengyelországban. Még a részben feudális talajon álló nemesség is példátlan önfeláldozással csatlakozott a demokratikus-agrár forradalomhoz." Döntő jelentőséget tulajdonítottak annak a ténynek, hogy Lengyelország a „kelet-európai demokrácia tűzfészke".[17]

Hogy Marx és Engels az önálló, egységes nemzeti államok megteremtését mennyire objektív *anyagi* előfeltételnek tartották minden további előmenetel szempontjából, arra jellemző, hogy — mivel az 1848-as forradalmaknak azt nem sikerült „alulról" megvalósítaniuk — eredményként könyvelték el annak „felülről" (Olaszországban Cavour, Németországban Bismarck által), azaz nem forradalmi úton való megvalósítását is, noha mindenkinél világosabban látták az ezzel járó veszélyeket. Az 1859-es olasz—francia—osztrák háborúval kapcsolatban Marx, anélkül, hogy az érintett hatalmak népellenes szándékaira vonatkozólag a legkisebb illúziót is táplálta volna, ezeket írta: „Ha ez a háború valóban elkerülhetetlen, úgy a mi őszinte, szívből jövő kívánságunk, hogy hozza meg a tényleges és igazságos rendezését az olasz és a különböző más kérdéseknek, amelyek, ha rendezetlenül maradnak, továbbra is újra és újra veszélyeztetni fogják a békét Európában, és ezáltal akadályozni az egész civilizált világ haladását és jólétét."[18]

Ez a gondolat a tudományos szocializmusnak egyik alapvető gondolata a nemzeti kérdést illetően: a nemzeti problémák rendezése komoly *akadályokat takarít el* a további haladás, nevezetesen a forradalmi munkásmozgalom útjából. Marx és Engels ebből az elvi pozícióból kiindulva ítélte meg Németország Bismarck által történt egyesítését is. Tisztában voltak azzal, hogy ez súlyos következményekkel jár. „A fő hátrány az, hogy Németországot elkerülhetetlenül elárasztja a poroszság; ez pedig igen nagy hátrány" — írta Engels Marxnak. — Viszont „jó oldala", hogy „leegyszerűsíti a helyzetet, megkönnyíti a forradalmat..., megyorsítja a fejlődést...; a pártok végre valóban nemzetiek lesznek", amit ki kell használni „a német proletariátus *nemzeti* arányokban való megszervezésére és egyesítésére." Ezért „elfogadjuk a tényt, ha nem is helyeseljük".[19] Németország ily módon

[16] *Marx—Engels* Werke. 16. kot. 201. old. — Ugyanitt emlékezik meg Marx arról is, hogy a magyar szabadságharc során is „egy lengyel..., Bem tábornok volt az utolsó lovag", aki a cárnak ellenállt.

[17] A lengyel vita Frankfurtban. Lásd *Marx—Engels* Művei. 5. köt 340. old.

[18] Die Frage der Einigung Italiens. 1859. január 5. *Marx—Engels* Werke. 13. köt. 167. old.

[19] Engels — Marxhoz. 1866. július 25. *Marx—Engels:* Válogatott levelek. 210. old.

véghezvitt egyesítéséről azt tartották, hogy Bismarck „a maga módján, és anélkül, hogy tudná, elvégez egy részt a mi munkánkból... szabaddá teszi számunkra a teret..."[20]

Marx és Engels, mint már láttuk, még abban a korszakban sem hunytak szemet a nacionalizmust jellemző kettős tendencia előtt, amikor a nemzeti mozgalmak a polgári forradalmak szerves részeit alkották, és a polgári nacionalizmus még általában haladó jellegű volt. Kezdettől fogva küzdöttek a más nemzetek elnyomására irányuló törekvések ellen. A múlt század negyvenes éveiben fogalmazták meg a nemzeti kérdésben vallott felfogásuknak mindmáig érvényben levő sarkalatos tételét: „Nem lehet szabad az a nép, amely más népet elnyom." Ennek a hatalmas igazságnak a megfogalmazásával Engelsnek egyik 1847 végén, tehát az európai forradalmak előestéjén tartott beszédében találkozunk először. Ekkor Engels a lengyel kérdéssel kapcsolatban a saját népéhez intézte a figyelmeztető szavakat: „Nem szabadulhat fel az a nemzet, amely ugyanakkor továbbra is elnyom más nemzeteket."[21] Amikor a hatvanas évek derekán megalakult a munkásság első nemzetközi szervezete, Marx az Internacionálé Főtanácsának határozatába bevette: „Saját rabláncát kovácsolja az a nép, amely más népet szolgaságba dönt."[22]

Hogy a munkásosztály szocialista feladatai szempontjából milyen végzetesnek tartották más nemzetek elnyomását és annak kísérő jelenségét, a nacionalista előítéleteket és ellenségeskedést, azt bizonyítja sokat idézett magatartásuk az ír kérdésben. Marx ennek beható tanulmányozása alapján nemcsak arra a határozott következtetésre jutott, hogy az angolok „a legocsmányabb rémuralommal és a leggaládabb korrupcióval" tartják fenn uralmukat Írországban,[23] hanem arról is meggyőződött, hogy Angliában a reakció századok óta az írek elnyomásából szívta életerejét. „Az angol köztársaság Cromwell alatt valójában Írországban szenvedett hajótörést." És óva intően fűzi hozzá: „Ne történjék meg ugyanaz másodszor." Marx véleményével teljesen egyetértett Engels is: „Az ír történelmen lehet látni, milyen balszerencse egy nép számára, ha egy másikat leigázott." Véleménye szerint „az összes angol disznóságok" az Írországgal való unióban gyökereznek.[24]

[20] Engels — Marxhoz. 1870. augusztus 15. *Marx—Engels:* Briefwechsel. IV. köt. Berlin 1950. 439. old.

[21] Engels beszéde Lengyelországról. (Deutsche-Brüsseler Zeitung, 1847. december 9.) Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 396. old.

[22] *Marx—Engels* Werke. 16. köt. 389. old.

[23] Marx — Kugelmannhoz. 1869. november 20. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. 268. old.

[24] *Marx—Engels:* Briefwechsel. IV. köt. 277. old. — Engels is, akárcsak Marx, alaposan tanulmányozta az ír kérdést, és fel is dolgozta Írország történetét. [Lásd *Marx—Engels* Werke. 16. köt. 459—498. old. A kéziratos hagyatékból.]

Ismeretes, hogy a tények hatása alatt Marx revízió alá vette azt az eredeti álláspontját (amely Engels álláspontja is volt), hogy majd az angol munkásosztály győzelme fogja meghozni az ír kérdés megoldását. „Az angol munkásosztály *soha semmit sem fog elérni*, amíg meg nem szabadul Írországtól. A dolgot Írországgal kell elkezdeni."[25] Ilyen végkövetkeztetéshez segítette Marxot nem utolsósorban az a fontos körülmény is, hogy az angol landlordok hatalma is mindenekelőtt az írországi angol uralomban gyökerezett. Marx indokai ismertek (hiszen Lenin nemegyszer hivatkozott rájuk): „Ha ez nem történik meg, akkor az angol nép az uralkodó osztályok járszalagján marad, mert ezekkel közösen kénytelen kiállani Írországgal szemben. A munkásosztály minden mozgalmát magában Angliában megbénítja az írekkel való viszály, akik Angliában is igen jelentős részét teszik a munkásosztálynak. A felszabadulás *első feltétele* — az angol földbirtokos oligarchia megbuktatása — megvalósíthatatlan marad, mert itteni hadállása nem rohamozható meg mindaddig, míg jól megerősített előretolt állása van Írországban."[26]

Marx hangsúlyozta: mindenekelőtt az angol munkásmozgalom érdeke, hogy megszűnjön az angol uralom Írország felett. És ezt nem mint az Írország iránti rokonszenv ügyét kell szorgalmazni, hanem mint az angol proletariátus érdekében álló követelést. *„Az angol munkásosztálynak közvetlen és feltétlen érdeke, hogy az Írországgal való mostani kapcsolattól m e g s z a b a d u l j o n."*[27]

Nem kisebb tanulságot és aktuális jelentőséget rejt magában az a tény is, hogy Marx a legnagyobb szívóssággal munkálkodott az angol munkásmozgalom és az írek nemzeti mozgalmának összefogásán a közös ellenség — az angol uralkodó osztályok ellen. Nem mintha nem lett volna tisztában az ír nacionalista vezérek látókörének korlátoltságával, nemegyszer nézeteik reakciós voltával, „parasztmiszticizmusukkal", nevezetesen azzal az elfogultsággal, amit a munkásmozgalommal és különösen az angol munkásosztállyal szemben tanúsítottak.[28]

[25] Marx — Engelshez. 1869. december 10. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. 269. old.

[26] Marx — Kugelmannhoz. 1869. november 29. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. 266—267. old. (Kiemelés az eredetiben. — *Szerző.)*

[27] Ugyanott, 269. old. (Kiemelés az eredetiben.) — Nem mintha Marxot nem háborította volna fel önmagában is az írek elnyomása. „Szégyenoszlopra John Bullt!" — írta haraggal [ugyanott, 270. old.], és a maga részéről meg is tett minden tőle telhetőt ennek érdekében. Fáradhatatlan volt az angol munkásosztály és az Internacionálé mozgósításában, de azon túlmenően súlyt helyezett az európai demokrácia informálására az írekkel szembeni angol gyalázatosságok megszüntetése érdekében.

[28] Engels így ír Marxnak 1869. december 9-én: „Ezeknek az uraknak az egész munkásmozgalom tiszta eretnekség, és az ír parasztnak persze nem szabad tudnia, hogy a szocialista munkások az ő egyetlen szövetségesei Európában." [Lásd *Marx—Engels:* Briefwechsel. IV. köt. 306. old.]

Az igazságos és lényegében progresszív ír nemzeti mozgalmat támogatni nem annyit jelentett, mint *azonosulni* a sokszor korlátolt és korrupt ír nacionalista vezetőkkel vagy a mozgalomban észlelhető számos gyarló vonással. Hanem azt jelentette, hogy — mivel az angol munkásmozgalom és az írek nemzeti szabadságharca között számos fontos érintkezési pont állott fenn — az írek összefogásával a közös ellenség, az angol uralkodó rétegek elleni harcot magasabb szintre emeljék és eredményesebbé tegyék. (Ezt nem értik meg azok, akiknek megfejthetetlen rébusz mind a *pártosság* elve, mind a munkásosztály *szövetségi* politikája.)

Marx azzal, hogy a nemzeti mozgalmakat az egyetemes haladás, nevezetesen a nemzetközi munkásmozgalom érdekeinek szemszögéből nézte, ezek támogatását a proletár osztályharc szilárd talajára helyezte.

Engels már a negyvenes években szorgalmazta a chartisták összefogását az írek nemzeti szabadságharcával. „A brit demokrácia, kétmillió bátor és tüzes írrel gyarapodva, sokkal gyorsabban halad majd előre, a szegény Írország pedig végre komoly lépést tesz felszabadulása felé."[29] Ő is abban látta „a két sziget közötti szövetség fontosságát, hogy amennyiben „az ír nép tömege mind szorosabban csatlakozik az angol chartistákhoz, és velük közös terv szerint cselekszik... sok évvel közelebb kerül az angol demokraták győzelme és vele együtt Írország felszabadulása."[30] Ugyanezt a politikát igyekezett Marx a hatvanas években az Internacionálé Főtanácsában érvényesíteni: mindent megtett, hogy annak angol tagjait megnyerje e politika számára.[31]

Marx és Engels nem érte meg a kolonializmus „kivirágzását". Csak kezdeti csíráit látták, de ezekből is olyan következtetéseket tudtak levonni, amelyek, bármilyen vázlatosak, lényegében ma is megállják a helyüket. A munkásosztály nevében elutasították a gyarmati politikát. Kíméletlenül pellengérre állították a gyarmatosítók barbárságát, kegyetlenkedéseit és rablásait — akár Indiáról, akár Algírról, akár Afganisztánról stb. volt szó. Minden rokonszenvük a gyarmatosításnak ellenálló, függetlenségüket védelmező népeké volt, és mélyen meg voltak győződve arról, hogy ezek végül is felszabadítják magukat.

Marx és Engels, ha nem is érték meg az imperializmus korszakát, de annak még tanúi voltak, hogy a burzsoázia, hatalomra kerülve, reakciós osztállyá válik, és egyre inkább megszűnik a nemzeti érdekek hordozója lenni. Marx már a hetvenes évek elején rámutatott erre a tényre. „A burzsoázia igazi patriotizmusának... csak megtévesztő lát-

[29] Az írországi kényszertörvény és a chartisták. (La Reforme, 1848. január 8.) Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 419. old.

[30] Feargus O'Connor és az ír nép. (Deutsche-Brüsseler Zeitung, 1848. január 9.) Lásd ugyanott, 421. old.

[31] Lásd Marx — Engelshez. 1867. november 2. *Marx—Engels:* Briefwechsel. III. köt. 523. old.; úgyszintén Marx — S. Meyerhez és A. Vogthoz. 1870. április 9. *Marx—Engels:* Válogatott levelek. 274—278. old.: stb.

szata maradt meg annak következtében, hogy a pénzügyi, kereskedelmi és ipari tevékenysége kozmopolita jelleget nyert" — írja 1871-ben.[32]

Az a tény, hogy a burzsoázia immár nemzetietlen, sőt hazaáruló osztállyá vált, különös élességgel nyilvánult meg az olyan történelmi szituációkban, amikor mint uralkodó osztály szembekerült a proletariátus forradalmi fellépésével. Ennek az új magatartásnak az elemei már megmutatkoztak a párizsi munkásság 1848 júniusi felkelése idején. Még nagyobb történelmi arányokban nyilvánultak meg 1871-ben, a párizsi kommünnel szemben, amikor a francia burzsoázia az ellenséges porosz csapatokkal összefogva fojtotta vérbe Párizs népének nagyszerű forradalmát. Marx teljes joggal állapította meg ezzel kapcsolatban: „A legnagyobb hősi erőfeszítés, amelyre a régi társadalom még képes, a nemzeti háború; és ez most merő kormányzati szemfényvesztésnek bizonyult, amelynek célja az osztályharc elodázása..."[33]

Marx ebben nem tisztán francia, hanem egyetemes érvényű és jelentőségű fordulatot látott a burzsoázia hazájához és népéhez fűződő viszonyában. A „vízválasztó" párizsi kommünnel kapcsolatban megállapítja, hogy a burzsoázia már nem nemzeti, hanem soviniszta; a sovinizmus nem patriotizmus, csupán annak álcázza magát. „A burzsoázia *sovinizmusa* csak becsvágy, hogy a saját törekvéseinek nemzeti külsőt kölcsönözzön. Eszköz arra, hogy állandó hadseregek segítségével örökössé tegye a nemzetközi összeütközéseket, valamennyi országban leigázza a termelőket, miközben testvérei ellen uszítja őket az összes többi országban; eszköz a munkásosztály nemzetközi együttműködésének, felszabadulása első feltételének a megakadályozására."[34]

Közel száz éve annak, hogy Marx ezekkel a szavakkal jellemezte az egyre inkább reakcióssá váló burzsoázia sovinizmusát. Száz év múltán sem tudunk ehhez a jellemzéshez sem hozzátenni, sem elvenni; helyességét a történelem azóta számtalan ténnyel erősítette meg.

Az elmúlt közel száz esztendő nem kevesebb ténnyel igazolta azt a zseniális előrelátást is, amellyel Marx már 1871-ben megállapította, hogy a burzsoázia egyre kevésbé képes a *tényleges* nemzeti érdekek szempontjából helyesen kormányozni; nagy válságok, megrázkódtatások és veszélyek idején csak a munkásosztály tudja az országot, a népet megmenteni a katasztrófától. Marx a párizsi kommünnel kapcsolatban megállapította: „A munkásosztály kormányára elsősorban azért van szükség, hogy megmentse Franciaországot a pusztulástól és a széteséstől, amellyel az uralkodó osztályok fenyegetik; ezeknek az osztályoknak (amelyek elveszítették képességüket, hogy kormányozni tudják

[32] „A polgárháború Franciaországban" első vázlata. Kéziratos hagyaték. Lásd *Marx—Engels* Werke. 17. köt. 559. old.

[33] Marx: A polgárháború Franciaországban. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 535—536. old.

[34] „A polgárháború Franciaországban" első vázlata. Kéziratos hagyaték. *Marx—Engels* Werke. 17. köt. 558. old.

Franciaországot) a hatalomtól való eltávolítása a *nemzeti fennmaradás szükséges előfeltétele* ... A munkásosztály kormánya csak akkor tudja megmenteni Franciaországot, csak akkor tudja biztosítani a nemzeti ügyet, ha a munkásosztály felszabadításán dolgozik; ennek előfeltételei egyúttal Franciaország megújulásának is feltételei."[35]

Amit Marx az első munkáshatalom, a párizsi kommün idején („egy új korszak dicső előhírnöke volt") megjövendölt, korántsem „avult el"; a mi nemzedékünk ezen a téren is a marxi megállapítások és előrelátás világtörténelmi méretekben való megvalósulásának a szemtanúja. Valóban, napjainkban az egyes országokban egyre inkább a feltörekvő munkásosztály demokratikus és szocialista célkitűzései fejezik ki a lakosság többségének a tényleges érdekeit; ezek váltak nemzeti érdekké.

Vajon 1917-ben Oroszországban nem a hatalmat forradalmi úton megragadó munkásosztály bizonyult-e a népi—nemzeti érdekek legtudatosabb és legodaadóbb képviselőjének azzal, hogy véget vetett az imperialista háborúnak, földet adott a parasztnak, és felszámolta a parazita kizsákmányoló osztályokat? Tekinthetjük-e véletlennek, hogy a második világháborúban a nácik roppant katonai erejével szemben a munkások állama tudta a legnagyobb hazafias erőt, a leghatékonyabb ellenállást kifejteni és a fasizmus elleni harcot döntő módon győzelemre segíteni? Ez ugyanúgy nem volt véletlen, mint ahogy az sem, hogy a hitleri elnyomás ellen mindenütt a forradalmi munkásság bizonyult a nemzeti függetlenség legáldozatkészebb és legszilárdabb védelmezőjének. Ezt látjuk napjainkban is. A szocialista fejlődés útjára tért országokban a hatalmon levő munkásosztály nemcsak eszmei síkon tartja magasra az internacionalizmussal egybefonódó szocialista patriotizmus zászlaját, hanem tettekkel is: az ország termelő erőinek növelésével, szellemi kultúrájának, műveltségének gyarapításával a tevékeny, alkotó, munkás hazaszeretet olyan példáját mutatja, amire nem volt képes egyetlen előző osztály sem.

Ahogy nő, ahogy egyre „fenyegetőbbé" válik a munkásosztálynak, a kapitalizmus „sírásójának" a forradalmi ereje és aktivitása, olyan mértékben igyekszik felhasználni az immár ellenforradalmivá vált burzsoázia a nacionalista jelszavakat politikai, eszmei diverzióként a munkásság sorainak megbontására.

Valóban: mi lehet alkalmasabb „ellenszer" az osztályok és az osztályharc marxista szemléletével szemben, mint „a nemzeti egység" jelszava, az arra való hivatkozás, hogy valamennyien *egy* nemzet tagjai vagyunk, *egy* nyelvet beszélünk, *egy* a történelmünk? Honfitársak: *testvérek* vagyunk. A munkás ne más országokban élő, hasonló helyzetű társaival legyen szolidáris, mert ez hazaárulás; hanem a róla hét bőrt lenyúzó „saját" birtokos osztályaival; ezt követeli a hazafiság.

[35] Ugyanott.

Az immár nemzetietlenné vált kizsákmányoló osztályok előszeretettel hivatkoznak hajdani nemzeti szerepükre, a „dicső" múltra, amikor a „nemzeti egység" még bírt bizonyos társadalmi alappal és realitással. A burzsoázia él, és visszaél a népi tömegek őszinte ragaszkodásával a nemzeti, különösen a szabadságharcos hagyományokhoz. A francia burzsoázia Jeanne d'Arc nimbuszát játssza ki, büszkén hivatkozik a Bastille lerombolására; állami himnusszá tette meg a „Marseillaise"-t, nemzeti zászlóvá a forradalmi trikolórt. Az amerikai burzsoázia szeret Washingtonra és Lincolnra hivatkozni. Csaknem minden olasz városban megtalálható Garibaldi szobra. Az olasz fasiszták éppúgy visszaéltek Garibaldi nevével, mint ahogy a magyar ellenforradalmi korszak visszaélt Hunyadi János és Kossuth Lajos nevével, amikor Horthy Miklóst hozzájuk hasonlította. A „Prónay-fiúk", a Héjjas Iványok Bocskai-sapkát nyomtak a fejükbe, a németbérenc nyilasok honfoglaló Árpádra hivatkoztak; a szomszéd népek leigázására formált „jogot" újító nagy királyunk, I. István nevével igyekeztek szentesíteni stb.

A munkásmozgalom megbolygatását célzó soviniszta heccelődésnek kedvelt módszere a szocialista mozgalom hazafiatlansággal való megrágalmazása: a régi Magyarországon „hazátlan bitangoknak" nevezték a szocialista munkásokat. Ez a módszer olyan régi, mint maga a munkásmozgalom. Minél reakciósabbá — azaz, ami ezzel egyet jelent, minél nép- és nemzetellenesebbé — válnak a kizsákmányoló osztályok, annál inkább igyekeznek ezt nacionalista demagógiával, soviniszta uszítással leplezni.

Mindez céltudatos és tevékeny politikát követel a forradalmi munkásmozgalomtól a nemzeti kérdésben: nem szabad, hogy a munkásság pártjai közömbösségükkel, „nihilizmusukkal" e tekintetben átengedjék a teret a burzsoá befolyásnak. Nemcsak azért, mert a nemzeti törekvéseknek, mint nagy szerepet játszó társadalmi jelenségeknek, sokoldalú érintkezési felületeik vannak a munkásmozgalommal, és jelentős mértékben hatnak egymásra, elősegíthetik vagy keresztezhetik egymást. Nemcsak erről van szó! A tudományos szocializmus tanítása szerint a munkásosztálynak különleges történelmi feladata van a nemzeti kérdést illetően: feladata, hogy a kapitalizmus megdöntésével felszámolja azt a társadalmi talajt, azokat a társadalmi viszonyokat, amelyekben a nemzeti elnyomás és a nemzeti ellentétek gyökereznek.

A népek tényleges testvériségét egyedül a munkásosztály győzelme képes megteremteni; ez a nagy történelmi teljesítmény a munkásosztály műve lesz. A „Kommunista Kiáltvány" így ír erről: „Amilyen mértékben megszűnik az egyik egyén kizsákmányolása a másik által, olyan mértékben szűnik meg az egyik nemzet kizsákmányolása a másik által. A nemzeten belüli osztályellentéttel együtt a nemzetek egymással szembeni ellenséges magatartása is eltűnik."[36] Erre Marx más-

[36] A Kommunista Párt kiáltványa. *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 457—458. old.

hol is rámutatott: „Ahhoz, hogy a népek valóban egyesülhessenek, közösnek kell lenni érdekeiknek. Ahhoz, hogy közösek lehessenek érdekeik, el kell törölni a mostani tulajdonviszonyokat, mert a mostani tulajdonviszonyok feltételezik a népek egymás közötti kizsákmányolását: a mostani tulajdonviszonyok eltörlése, ez csakis a dolgozó osztály érdeke. S kizárólag neki vannak meg az eszközei is ehhez. A proletariátusnak a burzsoázia fölött aratott győzelme egyszersmind győzelem ama nemzeti és ipari konfliktusok fölött is, amelyek manapság a népeket ellenségesen szembeállítják egymással. Ezért a proletariátusnak a burzsoázia fölötti győzelme egyszersmind jeladás valamennyi nemzet felszabadítására."[37]

Tehát: „... a proletariátusnak a burzsoázia feletti győzelme egyszersmind jeladás valamennyi nemzet felszabadítására" — rajzolta fel a történelmi perspektívát Marx a múlt század negyvenes éveiben. Ma ennek a hatalmas történelmi folyamatnak vagyunk a tanúi, részesei, harcosai. Mindebből nyilvánvaló, hogy a munkásosztálynak nem kevés a tennivalója a nemzeti kérdés terén. A nemzetek keletkezése, a nemzeti államok létrehozása nagy lépést jelentett előre a társadalmi fejlődés útján — a nemzetek elkülönülésének, szembenállásának, ellenségeskedésének megszüntetése, a népek valóságos testvériségének a megteremtése még ennél is jelentősebb lesz az egész emberiség jövője számára. Az ezért küzdő szocialista országok megerősödésének, mint tudjuk, döntő szerepe van abban, hogy a háborúk már korunkban sem elkerülhetetlenek.

A népek valóságos testvériségének a megvalósulása még a munkásosztály győzelme után is hosszú és nem ellentmondások nélküli történelmi folyamat. Az előítéletek szívóssága, az ideológiai fejlődés elmaradása a gazdasági és politikai átalakulások mögött, az a körülmény, hogy a népek egyenlőtlen fejlődése következtében a nemzeti függetlenségi törekvések még ma is nagy áldozatokat követelnek, fontos és előrehajtó szerepet játszanak a földteke jelentős részein — mindez arra mutat, hogy a nemzeti kérdés teljes megoldása s ezzel a nacionalizmus végleges lekerülése a történelem színteréről, hogy helyet adjon egy átfogóbb és humánusabb, *magasabb rendű* szemléletnek, még igen hosszú időt vesz igénybe. Mielőbbi megvalósulása nagy figyelmet, tisztánlátást és helyes gyakorlati politikát követel a forradalmi munkásosztálytól, a szocializmusért küzdő vagy azt már megvalósító marxista—leninista pártoktól. Erre figyelmeztette, erre fegyverezte fel a társadalom törvényeinek tudományos ismeretével, forradalmi elmélete legyőzhetetlen fegyvereivel a munkásosztályt Marx és Engels, majd, az ő tanításukat továbbfejlesztve és gazdagítva, Lenin.

*

[37] Marx beszéde Lengyelországról. (Deutsche-Brüsseler Zeitung, 1847. december 9.) Lásd ugyanott, 395. old.

Jelen kötetünk kísérlet a magyar nacionalizmus történetének feltárására, s noha mint ilyen, szükségszerűen vázlatos, a magyar társadalom fejlődésének fontos és tanulságos oldalaira mutat rá.

A tanulmányok megvilágítják, hogy a nacionalizmusnak — mint a Habsburg-abszolutizmus, az európai reakció egyik fellegvára ellen irányuló antifeudális, polgári jellegű törekvésnek — a mi történelmünkben is megvolt a maga fénykora. Gondoljunk a reformkor pezsgő politikai és szellemi életére. A múlt század harmincas-negyvenes éveinek haladó, sőt forradalmi törekvései megtermékenyítették a politikai gondolkodást, kitágították a nemzet szellemi látókörét, nyelvünket, irodalmunkat addig nem ismert magasságokba emelték. A nagy történelmi tettek és a jelentős történelmi személyiségek hosszú sorát hívták életre. 1848-as forradalmunk és fegyveres nemzeti szabadságharcunk nemcsak a magyar, de az európai történelemnek is ragyogó fejezete. Fényét még sugárzóbbá tette a forradalom vereségét követő háromnegyed évszázad sötétsége és sivársága, az országnyomorító feudális barbárság és nemzeti függőség ezer maradványával megalkuvó felemás és gyáva korszak: a korrupt, korcs, de annál feneketlenebb étvágyú magyar kapitalizmus korszaka.

A magyar nacionalizmus ugyancsak nem volt ment — legjobb idejében sem — a nacionalizmus lényegéből fakadó ellentmondásoktól, attól a kettősségtől, hogy a magyarok nemzeti függetlenségét követelő, haladó tartalma mellett ugyanakkor az országban lakó más népektől megtagadta ezt a jogot. A polgári nemzeti törekvéseknek ez az árnyoldala, antidemokratikus tendenciája tehát nálunk is érvényesült. Mindehhez még hozzájárult a magyar fejlődésnek az a specifikus vonása, hogy a polgári nemzeti törekvések hordozója a birtokos nemesség volt, amely „legjobb formájában" sem tudta teljesen levetkőzni feudális természetét. 1848—49-ben, azzal, hogy az ország más nemzetiségű lakóit eltaszította magától, a Habsburg-reakció táborát növelte, és a magyar nemzeti törekvések vereségét segítette elő.

„Szerencsétlen az a nép, amely más népet elnyom" — ez az igazság végzetes erővel érvényesült a mi népünk történelmében is.

A magyar függetlenségi — de bátran mondhatjuk: általában a magyar haladó — törekvéseknek szinte egy évszázadon át a nemzetiségek feletti uralomhoz való soviniszta ragaszkodás volt az egyik legfőbb kerékkötője. Ennek közvetlen folyománya volt a megalkuvás az Ausztriától való függőséggel; minthogy ez volt a soknemzetiségű — sőt *többségében* idegen nemzetiségű — magyar birodalom fenntartásának előfeltétele. Ebből táplálkozott nem utolsósorban a belső reakció is: a nagybirtokrendszer fenntartása, a feudális eredetű osztályok és rétegek (arisztokrácia, dzsentri) hangadó politikai szerepével való megalkuvás azzal az indokolással, hogy ők a magyarságot fenntartó „történelmi osztályok". Lemondás az ország szabad polgári fejlődéséről, korcs liberalizmus, csendőr- és szolgabíró-uralom; mindez a nemzeti-

ségek fékentartására. Elzárkózás a legelemibb polgári demokratikus engedmények elől ugyanazzal a megokolással; a demokratikus választójog Magyarországon többségre juttatná a románokat, szerbeket, szlovákokat. A külpolitika mögött is ott találjuk a tízmilliónyi idegen nép feletti uralomhoz való kába ragaszkodást. Ez a magyarázata a császári Németország felé orientálódásnak, ami imperialista politikának is a rosszabb megoldás volt. Nagyrészt innen eredt a monarchia agresszív Balkán-politikája és az az „előkelő" szerep, amit az első világháború közvetlen kirobbantásában játszott. Mint ahogy az egyre kilátástalanabbá váló és Magyarországnak különösen sokba kerülő világmészárlás idején „a kitartás a végsőkig" Tisza István-i politikáját is jórészt a nemzetiségi területek elvesztésétől való rettegés fűtötte.

De a nemzetiségek feletti uralomhoz való görcsös ragaszkodás nemcsak a magyar vezető köröket vitte politikai zsákutcába. A birodalmi gondolat nem kis mértékben vált akadályává a haladó jellegű demokratikus mozgalmak forradalmi kibontakozásának is.

Nem akarunk itt részletesebben kitérni az úgynevezett „48-as" és „függetlenségi" alapon álló pártokra és mozgalmakra: ezek többnyire csak visszaéltek a dolgozó, főképp kispolgári tömegek őszinte vágyával: véget vetni a függőségnek Ausztriától. A magyar nemzeti függetlenségért csak egyképpen lehetett komolyan harcolni: összefogva a nemzetiségekkel, a történelem által már régen halálra ítélt Habsburg-birodalom felszámolására. Ehelyett ezek a pártok többnyire csak az önálló magyar imperializmus programjához jutottak el, és bizonyos tekintetben még zabolátlanabbul voltak nemzetiségellenesek (néhány „fehér hollót" kivéve), mint a hivatalos politika. Ilyen irányban befolyásolták híveiket is.

A birodalmi gondolathoz való ragaszkodás kerékkötőjévé vált a *ténylegesen* demokratikus ellenzéki pártok, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Polgári Radikális Párt politikájának is.

A Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak elsőrangú kötelessége lett volna — mint arra Engels az alapító kongresszusnak küldött üdvözletében, ha közvetve is, de figyelmeztette —, hogy a marxista, internacionalista nemzetiségi politika szellemében pajzsra emelje az elnyomott nemzetiségek önrendelkezési jogát, és ugyanezen az elvi alapon a magyar függetlenségi törekvéseket is. A Szociáldemokrata Párt hivatalos vezetői azonban, akik a századforduló után egyre inkább a magyar munkásosztály tanult, keskeny felső rétegének képviselőivé váltak (utóbbinak az átlagosnál magasabb munkabére viszont a tanulatlan, főképp nemzetiségi munkástömegek annál alacsonyabb munkabérét előfeltételezte), egyre jobban elhanyagolták a nemzetiségi munkások szervezését, mozgalmaik támogatását. Álradikális jelszavakban persze e tekintetben sem volt hiány.

Pedig a nemzetiségi kérdés az agrárkérdéssel együtt központi kérdése volt a dualizmus kori magyar társadalomnak. A két kérdés való-

jában sokkal szorosabban összefüggött egymással, sokkal inkább összefonódott, mint azt általában értékelni szokták. A félfeudális magyar nagybirtokrendszer szívósságának az Ausztriával való államközösségben voltak mind a gazdasági, mind a politikai gyökerei. A gazdaságiak annyiban, hogy a közös vámrendszer a szükségszerűen extenzív, túlnyomóan szemtermelő latifundiumos magyar mezőgazdaságnak 57 milliós piacot s ezzel létalapot biztosított. A magyar nagybirtokos osztály hangadó szerepe, az, hogy az „első hegedűt" játszotta a magyar politikai életben, ugyancsak a császári Ausztriával való államközösségben és a Habsburg-dinasztiában talált szükséges támaszára. A magyar függetlenség megvalósítása nagymértékben kihúzta volna a gazdasági és politikai alapot a félfeudális nagybirtokrendszer és a magyar gazdasági és politikai életet nyomorító egyéb feudális maradványok alól. Ugyanebben az irányban hatott volna a nemzetiségek önrendelkezési jogának szabad, demokratikus érvényesülése is. Nem volt kétséges, hogy a szabaddá váló nemzetiségi területek többségében paraszti lakossága nem lesz hajlandó tovább tűrni annak a magyar nagybirtokos osztálynak a fennmaradását, amely a nemzetiségek üldözésének legbarbárabb módszereit érvényesítette vele szemben, a nemzetiségek erőszakos elnyomásának fő politikai megtestesítője volt.

A nemzetiségi és az agrárkérdés megoldása éppen ezért a magyar polgári demokratikus átalakulás gerince, tengelye kellett hogy legyen. Pontosabban: a polgári demokratikus *forradalomé*, mert mind a két kérdésnek a megoldása csak forradalmi úton, az államhatalom legnagyobb fokú ellenállásának a leküzdésével volt elképzelhető. Ezért nem nyúltak ezekhez a kérdésekhez (ezért „hanyagolták el" azokat, ahogy mondani szoktuk) a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetői, akik a polgári demokratikus forradalom helyett beérték felemás demokratikus reformok követelésével, megkerülve a magyar társadalom legégetőbb problémáit. A reformok kérdését is leszűkítették az általános választójog követelésére; ennek olyan hatóerőt tulajdonítottak, amely megoldja az összes megoldatlan kérdést. Az általános választójog ilyen fetisizálása nemcsak a marxi tanítással állott ellentétben, de magukkal a legközvetlenebb tapasztalati tényekkel is: Ausztriában 1907 óta általános választójog volt, de ez, természetesen, nem oldotta meg a demokratikus átalakulás egyetlenegy lényeges kérdését sem, legkevésbé a nemzeti kérdést. Erről az MSZDP legbefolyásosabb vezetői, Garami is, Kunfi is, nap mint nap meggyőződhettek.

A nemzetiségi kérdés következetesen demokratikus megoldásának felvetése — ami nem lehet más, mint a nemzetiségek önrendelkezési jogának a hirdetése, beleértve az elszakadáshoz való jogukat is — (ugyanúgy, mint bármilyen komolyabb állásfoglalás a parasztkérdésben) lényegesen nagyobb harckészséget követelt volna meg az MSZDP vezetőitől, mint a mozgalom leszűkítése az általános választójog követelésére. A magyar vezető köröket nem túlságosan nyugtalanította a

„nemzetközi forradalmi szociáldemokrácia" állandó jellegű éltetése a gyűléseken, ha ezzel a „nemzetköziséggel" a magyar uralkodó osztályok soviniszta álláspontjának hallgatólagos elfogadása párosult, a „forradalmisággal" pedig együtt járt mindazoknak a kérdéseknek a gondos elkerülése, amelyek, bár polgári demokratikus értelemben, de forradalmi megoldást követeltek. A szocialista jelszavak még oly buzgó hangoztatása kevesebb gondot okozott a magyar uralkodó osztályoknak, mintha az MSZDP többet áldozott volna anyagiakban és erkölcsiekben a nemzetiségi munkások szervezésére, támogatta volna sajtójukat, és főképp komolyan vette volna jogaik védelmét (hogy a parasztság nagybirtokellenes törekvéseinek hatékony támogatásáról ne is beszéljünk). Magyarországon ekkor a polgári demokratikus feladatok voltak az elsődlegesek, mert megoldatlanságuk, köztük a nemzeti kérdésé, hatalmas akadálya volt a munkásmozgalom fejlődésének.

A nemzeti követelések felkarolása nélkül — lett légyen szó akár a magyarokról, akár más nemzetiségekről — nem lehetett az itt élő különböző népek legszélesebb tömegeit egységes és elsodró erejű demokratikus táborba tömöríteni. A nemzetiségek jogos nemzeti követeléseinek elhanyagolása ugyanúgy megfosztotta az MSZDP-t a nemzetiségi tömegek csatlakozásától, mint ahogy a Béccsel szembeni magyar sérelmek, a magyar nemzeti függetlenség ügyének semmibevevése elszigetelte a széles magyar kispolgári tömegektől, ideértve a munkásságnak nem jelentéktelen rétegeit is, akiknek őszinte Habsburg-ellenessége és függetlenségi törekvései alapjában haladó jellegűek voltak. A nemzetiségi kérdés elhanyagolása, nem következetesen demokratikus kezelése hatalmas erőtartalékoktól fosztotta meg az ország demokratikus átalakításáért folyó küzdelmet.

Az az álláspont, hogy „nem nemzetek állanak egymással szemben, hanem kizsákmányolók és kizsákmányoltak", igen forradalmian hangzott, de valójában nihilista állásfoglalást jelentett az itt lakó népek számára sorsdöntő fontosságú kérdésben, amely ugyanakkor európai kérdés is volt. Ez az álláspont a monarchiának, „a népek börtönének" a tolerálásával volt egyenlő. A szociáldemokrata párt- és szakszervezeti vezetők lényegében a birodalmi gondolat alapján állottak, a „fennálló államkötelékek" megőrzésének az alapján, sőt akadtak hangok, amelyek nagyobb gazdasági expanziót sürgettek a Balkán felé. Kunfi Zsigmond, a Szociáldemokrata Párt egyik legismertebb vezetője arról írt, hogy „a szabad nemzet az uralkodó osztályok ideálja", s a nemzetiségi dolgozóknak, a magyar dolgozókkal összehasonlítva, nincs „sérelemtöbbletük". Ez a nemzetiségi elnyomás tagadása volt; a nemzetiségek azon törekvését, amely a monarchia határain túl élő honfitársaikkal való egyesülésre irányult, „utópiás reményeknek" minősítette.[38]

[38] Lásd Kunfi cikkeit a nemzetiségi kérdésről az MSZDP elméleti folyóiratának, a „Szocializmus"-nak 1908—1909 és 1913—1914-es évfolyamaiban.

Mint láttuk, az MSZDP legbefolyásosabb vezetőinek értelmezésében Magyarország, illetve a monarchia „demokratizálása" nem foglalta magában a nemzetek önrendelkezési jogának az elismerését; a „szeparatisztikus törekvéseket" károsaknak nyilvánították. Pedig ha komoly politikai célkitűzésük lett volna a monarchia átalakítása demokratikus, illetve szocialista államszövetséggé, úgy elkerülhetetlenül síkra kellett volna szállniuk a nemzetek önrendelkezési jogának maradéktalan megvalósításáért. Hiszen egy valóban demokratikus vagy szocialista államszövetség a monarchia helyén csak a teljes önkéntesség alapján volt megvalósítható, és ennek előfeltételét az önrendelkezési jog tényleges biztosítása alkotta. Mindez, ismételjük, csak polgári demokratikus *forradalom* útján, annak szerves részeként nyerhetett volna reális tartalmat. Az MSZDP reformista vezetőitől viszont távol állott az a törekvés, hogy az országot nyomorító feudális és abszolutista maradványokat forradalmi úton, gyökeresen felszámolják. Enélkül pedig a monarchia demokratikus államszövetséggé való átalakításának jelszava üres szólam volt csupán (illetve a kérdés megkerülése), amely mögött valóságos, reális tartalomként a Habsburg-monarchia és ezen belül a soknemzetiségű magyar birodalom sértetlen fenntartásának lényegében soviniszta gondolata húzódott meg.

A nagyhatalmi sovinizmus annyira áthatotta a dualizmus kori magyar közvéleményt, hogy nem volt politikai párt, amely túl tudta volna tenni magát ezen — *a magyar haladás nagy kárára.*

A nemzeti kérdésnek nagy figyelmet szentelő Polgári Radikális Párt, nevezetesen Jászi Oszkár és köre sem ment — az első világháborút megelőzően — lényegében tovább az 1868-as nemzetiségi törvény megvalósításának, illetve a kultúrautonómiának a követelésén. Jásziék igen szerény kulturális, főképp nyelvi engedményekkel és az ország közigazgatásának bizonyos fokú demokratizálásával vélték, még az első világháború előestéjén is, az akkor már hatalmassá növekedett nemzetiségi mozgalmakat leszerelni, és a magyar szupremáciát a régi országhatárok között fenntartani. Civilizáltabb, rugalmasabb és demokratikusabb módszerekkel igyekeztek elérni azt, amit a brutális szolgabíró-rendszer, a csendőrszuronyok és az erőszakos asszimiláció egyre inkább veszélyeztetett: a soknemzetiségű magyar birodalom fenntartását. Az önrendelkezési jognak egészen az elszakadásig való követeléséig Jásziék sem jutottak el — még a világháború, illetve a monarchia katonai összeomlásának idején sem. Jászinak a Dunai Egyesült Államok néven ismert terve tulajdonképpen kétségbeesett kísérlet volt arra, hogy — némi áldozatok árán — fenntartsák a monarchiát, megakadályozzák az itt élő nemzetiségek elszakadását.[39]

[39] Az MSZDP vezetősége az első világháború idején eleinte nyíltan, majd később leplezetten (szociálpacifizmust), de alapjában szociálsoviniszta politikát folytatott. A párt legbefolyásosabb vezetői a monarchia és a magyar birodalom integritásának védelmezői voltak mind a hazai, mind a külföldi fórumokon.

Mindez, mint tudjuk, éppen ellenkező eredményhez vezetett. Az osztrák—magyar impériumot nem sikerült megőrizni. Az itt élő népek számára viszont végzetessé vált az a körülmény, hogy nem volt olyan politikai erő, amely áttörte volna a nemzeti bizalmatlanságnak már szinte áthatolhatatlan falát; ez *valamennyiük* számára súlyos következményekkel járt.

A magyar uralkodó osztályok által folytatott erőszakos asszimiláció és vad elnyomás szörnyű árát fizette meg a dolgozó magyar nép 1919-ben, amikor a hazai és a nyugati imperialista körök, a nemzetiségeket ért sérelmeket és a magyar úri rendszer gyűlöletes emlékét kihasználva, ezeknek a népeknek széles rétegeit nyerték meg befolyásuknak, és sikerrel uszították a magyar munkáshatalom ellen.

Az első magyar munkáshatalom vereségének elsősorban a magyar nép, de a szomszédos népek is kárát vallották. A soknemzetiségű Magyarország felbomlása szükségszerű volt; ez azonban végbemehetett volna úgy is, hogy az itt élő népek nem lesznek egymás ellenségei, a sovinizmus nem lesz úrrá körükben, mégpedig Magyarországon a legerőszakosabb és legreakciósabb formájában. Még a demokratikus fejlődés szempontjából aránylag a legelőnyösebb helyzetbe jutott Csehszlovák Köztársaságban is a soviniszta nagyburzsoázia hatalmának és befolyásának növekedése következett be az ott élő dolgozók kárára.

A népek önrendelkezési jogának eszméje egészen az állami különválásig csak 1918 végén, a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulásával tört be a magyar politikai életbe. Akkor írta első ízben hazánkban politikai párt a zászlajára ezt a marxi—lenini gondolatot (ha nem is egészen következetes megfogalmazásban), képviselte a proletár internacionalizmust nemcsak szavakban, hanem tettekben is, őszintén és fenntartás nélkül. A Magyar Tanácsköztársaság sovinizmustól mentes internacionalista nemzeti politikája a Tanácsalkotmányban nyert megfogalmazást; ez a munkásállamot szövetségi alapokra helyezte. Mindez azonban már későn volt; az ország életére, szomszédaihoz való viszonyára már nem lehetett közvetlen kihatással.

A nacionalizmus, a sovinizmus, a más nemzetek feletti uralomhoz való ragaszkodás végzetes szerepet játszott nemcsak 1848—49-ben, de 1919-ben is a magyar nép forradalmának elbuktatásában.[40]

*

[40] Napjainkban az osztrák és nyugatnémet történetírók egész sorának arra irányuló törekvése, hogy a Habsburg-birodalom felbomlását mind az itt élő népek, mind az európai fejlődés szempontjából káros, mondhatni végzetes történelmi eseményként értékeljék, nemcsak a monarchia rehabilitálását és a habsburgista restaurációs törekvések eszmei előkészítését célozzák, hanem a monarchia romjain keletkezett, ma már szocialista államok ellen is irányulnak, mégpedig nem is utolsósorban.

Hogy milyen mértékben vált a sovinizmus a proletárforradalmak korszakában a reakciós nagytőkés és nagybirtokos osztályok részéről a kispolgári tömegek demoralizálására, a munkásmozgalom derékbatörésére irányuló *ideológiai és politikai diverzióvá*, hogy milyen mértékben szolgálta egyrészt az imperialista politikát, másrészt az ellenforradalmi erőszakot, hogy mennyire levetett minden pozitív nemzeti tartalmat és vált országpusztítóvá, mi több: az egész emberiség halálos ellenségévé, azt a fasizmus és a második világháború tízmilliók vérével és könnyével írta be a történelembe.

Mindezt a magyar munkáshatalom fegyveres leverésével uralomra került ellenforradalmi rendszer „pályafutása", egész negyedszázados története is szemléltetően példázza.

A magyar történelem folyamán még egyetlen kormányzat sem szította úgy fel a sovinizmus lángját, mint az 1919 augusztusában ellenséges haderők segítségével uralomra került — már eredendően nemzetellenes — ellenforradalmi kormányzat. A népi Magyarország ellen 1919 tavaszán és nyarán az angoloknál, franciáknál, románoknál, jugoszlávoknál fegyveres intervenció érdekében előszobázó Bethlen Istvánok, Horthy Miklósok, Teleki Pálok a magyar forradalom leverésével és az ellenforradalom győzelmével országvezető tisztségek betöltői, a magyar nép sorsának intézői, mintegy a „hon atyái" lettek; s mindez, mint nem győzték hangsúlyozni, szigorúan „nemzeti" alapon történt.

A „keresztény (keresztyén) magyar újjászületés" jelszavával öldösték a fellázadt munkásokat, parasztokat, értelmiségieket, űzték ki az országból a magyarság színe-javát Károlyi Mihálytól Mosolygó Antalig, Bölöni Györgytől Alpári Gyuláig. Kiüldözték a nagyvilágba, hontalanná tették a kiváló szakemberek, tehetséges írók és művészek, a magyar haladást szolgáló politikusok és gondolkodók százait és ezreit, akiket a magyar progresszió nehéz évtizedek alatt „kitermelt"; tízezreit a magyar nép legöntudatosabb, legkulturáltabb és legtehetségesebb fiainak. Olyan megcsapolása volt ez a nemzet erejének, politikai es szellemi életének, aminőhöz foghatót nem sokat produkált történelmünk az 1849-es vereséget követő időket is beleértve. Mindez minden megelőzőnél hangosabb és gyűlölködőbb nacionalizmussal párosult.

Szerintük „rossz magyar" volt Latinka Sándor, Stromfeld Aurél, Karikás Frigyes; ellenben „jó magyar" volt Héjjas Iván, Prónay Pál, Franczia Kis Mihály. Kitüntetett nemzeti hős lett Kratochwill ezredes, aki 1919 tavaszán a székely hadosztály élén kapitulált a románok előtt, ugyanúgy, mint a bécsi magyar követség 1919 nyarán történt kirablását megszervező gróf Takách-Tolvay (nomen est omen), aki a magyar munkásállam gyógyszerekre és élelemre szánt pénzét részint tivornyázó magyar tiszti bandák, részint az osztrák rendőrség kezére játszotta. Viszont halállal kellett lakolniuk azoknak, akik 1919 tavaszán és nyarán éjt-napot eggyé téve azon fáradoztak, hogy a magyar népre végre jobb napok virradjanak: a háborús pusztítások után induljon

meg a termelés, több legyen az iskola, a kórház, igazságosabb legyen a javak elosztása; és miközben építették a nép országát, fegyverrel a kézben védelmezték is azt.

Az ellenforradalmi rendszernek azért volt szüksége a példátlanul felfokozott nacionalizmusra, mert mi mással tudta volna elleplezni a minden ténykedésükben eszeveszett, mintegy „vesztüket érző" magyar uralkodó osztályok vak osztálygyűlöletét, a népről hét bőrt lenyúzó, negyedszázadig tartó tivornyáját? Egyedül a bosszú, az ellenforradalmi „kárbehajtás" vezérelte őket, s az a minden egyéb meggondolást háttérbe szorító konok elhatározás, hogy soha többet nem engedik talpraállni a magyar dolgozó népet. Ugyan mivel tudták volna megmagyarázni a magyar falu hárommillió koldusát (a valóságban még több volt), a városokban is egyre inkább elhatalmasodó nyomort, a magyar munkásnak még a háború előtti koldusbérnél is alacsonyabb fizetését, az értelmiségiek tízezreinek állástalanságát, az analfabéták kiáltóan magas számát, az Európa-szerte hírhedt magas adókat (amelyekkel előszeretettel a legszegényebbeket sújtották), az ingyenleves „szociálpolitikáját" — miközben százezreket és milliókat költöttek a lillafüredi szálló felépítésére, a lovaspoló játékok meghonosítására és más elképesztő úri cécókra.

Az ország népének minden addigit felülmúló nyomorúságát valamivel meg kellett magyarázni, szükség volt „bűnösre", felelősre, „mindent megmagyarázó" okra. És ez nem lehetett sem a magyar nagybirtok, sem a magyar nagytőke. Lett tehát a megkisebbedett ország, a trianoni határok, ergo: a csehek, a románok, a szerbek, a franciák. De közelebb, az országon belül is találtak bűnbakot: a zsidókat. Az antiszemitizmus — a sovinizmusnak ez a legvisszataszítóbb, mert legszélsőségesebb válfaja — kormánypolitikává lett, aminő állambölcsességet eladdig csak az orosz cárizmus, az is legsötétebb idejében, mutatott fel.

Az ilyenképpen „megtalált" külső és belső ellenségre irányították rá a tömegek elégedetlenségét. A tömegelkeseredés levezetése céljából volt szükség a soviniszta gyűlölködés példátlan felszítására, az antiszemita „fajvédő" demagógiára. Ezért tették uralkodóvá az iskolákban „az irredentizmus pedagógiáját" (Kornis). A feladat az volt, hogy „rászoktassák a tanulókat, hogy a Szent István-i birodalom szempontjából gondolkodjanak" (Hóman). Ezért hirdették a „neonacionalizmust". hogy az „elsősorban a szocializmusban rejlő nemzetköziséggel tusakodjék" (Klebelsberg). Ezt a célt szolgálta a neonacionalizmus szellemétől áthatott szellemtörténeti iskola („spirituális történet") is. Ezt harsogta a rádió, ezt hirdették a szószékről, a sajtóban, ezt szolgálták az irredenta tömeggyűlések, felvonulások, a gomba módra szaporodó bajtársi és egyéb fasiszta szervezetek.

A felfokozott nacionalizmus mögött, mint legfőbb realitás, mindenekelőtt az újabb népi forradalomtól való állandó rettegés húzódott meg. A magyar népnek ahhoz, hogy fejlődjön és gyarapodjon — szólt a re-

vizionista tan —, nem korszerű társadalmi átalakulásra, belső forradalomra, hanem vitéz háborúra van szüksége, amelynek eredményeként Magyarország megint nagy, esetleg még a réginél is nagyobb lesz, és akkor minden szociális kérdés megoldódik. Az ország sérelmes helyzetében mindennél fontosabb „a nemzeti összetartás", amelyet osztályharcos törekvésekkel megbontani — „idegen kommunista ügynökök", „zsidók" műve — nem kisebb bűn, mint hazaárulás.

Az irredentizmusból erkölcsi tőkét igyekeztek kovácsolni, a tömegek harckészségét revansista, militarista irányba próbálták terelni, magukat pedig a nemzeti érdekek védelmezőinek feltüntetni. Nemzeti hősöknek, akik a magyarságot ért igazságtalanság jóvátételéért küzdenek. Az olyan nyílt beszéd, mondhatni elszólás, mint Bethlennek a jelen kötetben idézett nyilatkozata — hogy „még a megmaradt országot is hagyjuk inkább felosztani, semhogy törvényeinkbe valami olyan kerüljön, ami régi alkotmányunkkal összhangban nincs" —, ritka eset volt, de tulajdonképpen ez volt az igazság. Gömbös szólamai „a nemzet *egy* nevezőre hozásáról... *egységes* nemzeti közvélemény kialakításáról" s arról, hogy „a magyar munkás és a magyar polgár *testvérként* álljon egymás mellett", azt a célt szolgálták, hogy az uralkodó osztályok a nacionalista demagógia segítségével átvészelhessék a gazdasági világválság következtében Magyarországon különösen kiéleződött politikai helyzetet. Ugyanő, Gömbös, „a nagy hazafi" (az ellenforradalmi rendszer szobrot emelt neki), akinek kormányzása idején a revizionista heccelődés minden addigit felülmúló méreteket öltött, kezdte meg a magyar külpolitikában az átkos német orientációt.

Kétségtelen, hogy sem Gömböst, sem utódait — Darányit, Imrédyt, Telekit — nem a magyar nép érdekei, azaz nem az igaz hazaszeretet vezették, amikor lépésről lépésre, fokról fokra egyre nagyobb mértékben kiszolgáltatták az országot a világtörténelem legveszélyesebb imperialista ragadozójának, annak a hitleri Németországnak, amelynek a vezetői nem is nagyon csináltak titkot abból, hogy a magyarokat „Európába tévedt" nációnak, „alacsonyabb rendű fajnak" tartják; győzelmük esetén az „önálló hadsereggel és közgazdasággal nem rendelkező segédnépek" sorsát szánták nekik.

A magyar uralkodó körök a reakció létének meghosszabbítását remélték a nácik győzelmétől; az ördöggel is hajlandók voltak szövetkezni saját népük előbb-utóbb feltörő szabadságtörekvéseivel szemben. És ha egyik vagy másik messzebb látó képviselőjüknek kétsége támadt a választott út, a Németországgal tűzön-vízen való együttműködés helyességét illetően, a magyar nép újabb forradalmától való rettegés mindig erősebbnek bizonyult, semhogy képesek lettek volna visszafordulni — illetve, ami kötelességük lett volna: semhogy visszafordították volna az ország szekerét a nyilvánvalóan szakadékba vezető útról. Gondoljunk Teleki Pál öngyilkosságára! Nem volt még rá példa a magyar történelemben, hogy nagyhatalmú aktív miniszterelnök, noha

a legkisebb tényleges ellenállását a németek jogtalan követeléseivel szemben a magyar nép túlnyomó többségében támogatta volna, ahelyett, hogy az utóbbihoz mint legilletékesebbhez apellálna, egy „utánam a vízözön" gesztussal hagyja, hogy az ország, amelynek a *vezetését vállalta,* immár akadálytalanul rohanjon vesztébe. És nem azért, mert a magyar kormányelnök „mást nem csinálhatott" — a helyzet, igaz, szörnyen nehéz volt, de nem kiúttalan —, hanem azért, mert nem akart a fasisztaellenes és háborúellenes erőkre támaszkodni, noha ilyenek voltak az országon belül és az országon kívül is. De ezek túlnyomórészt haladó népi erők voltak.

Örök tanulság kell hogy legyen számunkra: minél gátlástalanabb hazaárulók, minél lelkiismeretlenebb nácilakájok kezébe került az ország gyeplője, annál féktelenebb soviniszta demagógiától és antiszemita uszítástól volt hangos az ország. Gondolunk a nyilasokra és gaztetteikre. Nem más, mint Szabó Dezső adott 1938-ban szinte klasszikus jellemzést a féktelen sovinizmus és ugyanolyan féktelen hazaárulás ötvözetéről, amit a nyilasok képviseltek:

„Úgy csinálni fajvédelmi zajongást, hogy az mégis előkészítés legyen egy idegen faj uralmának elfogadására.

Úgy toporzékolni nacionalizmust, hogy az minden célkitűzésével, minden lelki beidegzésével a hódító idegen nacionalizmusnak csináljon utat.

Úgy csinálni kisebbségi politikát, hogy az Trianonnak megsemmisítő folytatása legyen."

A legszélsőségesebb sovinizmus és a legszélsőségesebb hazaárulás közötti összefüggésnek ez a jellemzése, amelyet az egyáltalában nem marxista, de az ország sorsáért aggódó, őszintén németellenes Szabó Dezső adott, pontos prognózis volt — és egyben jóslat is.

Vajon a hivatalos kormányzat azon a címen, hogy „ki kell fogni a szelet a nyilasok vitorláiból", vajon Darányi, Imrédy, Teleki nem úgy csináltak kisebbségi politikát, hogy az Trianonnak megsemmisítő folytatása legyen? Vajon nem vitték-e a magyar vezető körök nyílegyenesen a pusztulásba az országot, amikor támogatták a hitleri Németország minden gaztettét, Csehszlovákia, Jugoszlávia, majd a Szovjetunió megtámadásáig? Vajon végletekig népellenes és végletekig esztelen politikájuk következtében nem hullott-e az ország 1944 márciusában „védtelenül" a német „hódító" lábai elé? És amikor már a nácik csizmája taposta az országot és népét, ezt a nemzeti gyalázatot minden eddigit felülmúló zsidóüldözéssel tetézték. Joggal állapította meg abban az időben a kommunista Kossuth Rádió: „El akarják bódítani a magyarságot a zsidóüldözés maszlagjával. A zsidóirtás vérgőzös levegőjével akarják megrészegíteni a népet, hogy ne vegyék észre, mi történik vele."

Az ellenforradalmi magyar uralkodó osztályok teljes huszonöt esztendőn keresztül lényegében ezt csinálták: sovinizmussal, antiszemitizmussal igyekeztek „megrészegíteni a népet, hogy ne vegye észre

mi történik vele". A nácik *első* szövetségesei voltak, és megmaradtak az *utolsóknak* is. „Kitartottak" — pontosan a hírhedt hitleri recept szerint — „a tizenkettedik óra utáni öt percig". Ennél országpusztítóbb, nép- és nemzetellenesebb politika el sem képzelhető. A negyedszázados revizionizmus végeredménye romokban heverő ország lett. A hatalmas anyagi kárnál nem volt kisebb az erkölcsi kár. Nem a magyar birtokos osztályokon múlott, hogy nem pusztultunk bele: hogy ez ne következzék be, nekik kellett pusztulniuk.

A vad sovinizmusban minden előző kormányzatot felülmúló negyedszázados ellenforradalmi rendszer 1919-ben hazaárulással vette kezdetét, hogy két és fél évtized eredményeképp romhalmazzá változtassa az országot.

Amikor ezt a kötetet azzal a kimondott céllal nyújtjuk át az olvasónak, hogy segítse a múltból levonni a tanulságokat a jelen számára, az antik történésznek, Liviusnak a szavait kell idéznünk minden komoly történetírásnak arról az igényéről, hogy „az élet tanítómestere" legyen: „A történelemben különösen az hasznos és üdvös, hogy az ember megfigyeli az útbaigazításokat, amelyeket minden világos hagyomány nyújt nekünk. Vegye abból mindenki utánzásra azt, ami reá és államára nézve haszonnal jár; kerülje el azt, ami szégyennel kezdődött és gyalázattal végződött."

*

Az ellenforradalmi rendszer sajtója, iskolái, egyházi szervei, társadalmi egyesületei, úgyszintén titkos szervezetei által tervszerűen folytatott soviniszta ámításnak, a közvélemény revansista eszmékkel való átitatásának — a fizikai erőszak mellett — nagy szerepe volt abban, hogy ez a szinte barbáran népellenes rendszer egy teljes negyedszázadon át fenn tudta tartani magát, s nem söpörte el a nép haragja.

Ugyanakkor a kérdésnek megengedhetetlen leegyszerűsítése lenne azt állítani, hogy a nacionalizmus példátlan elhatalmasodása a két világháború közötti magyar közéletben *egyedül* a revizionista kormánypolitika műve volt. A revizionista propaganda hatékonyságában nem kis mértékben közrejátszott az a körülmény, hogy Magyarországot a trianoni békeszerződéssel valóban nem egy tekintetben nemzeti sérelem érte.

A sérelmek milliók életébe vágtak bele, milliók helyzetét nehezítették meg; amellett ellentétben állottak beidegződött hagyományaikkal, romba döntötték egész megszokott világképüket. Gondolunk a kispolgári és részben munkástömegekre is, akikben nemcsak a nagyhatalmi sovinizmus beléjük nevelt eszméi éltek még igen elevenen, hanem akiket őszinte, mondhatni naiv nacionalista szemléletük megakadályozott abban, hogy felismerjék a monarchia és Nagy-Magyarország felbomlásának szükségszerű és alapvetően progresszív voltát. Csak a sérelmeket látták, azokat az igazságtalanságokat, amelyek a magyar-

ságot a békeszerződés következtében érték, anélkül, hogy számot igyekeztek vagy tudtak volna adni maguknak arról: kik és milyen mértékben felelősek azért, hogy a korhadt, soknemzetiségű monarchia szükségszerű felbomlása úgy ment végbe, mint ahogy végbement, maga alá temetve az első magyar munkáshatalmat, és nem törve olyan széles utat a demokratikus fejlődésnek, mint aminőt, szerencsésebb körülmények között, törhetett volna. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az 1919 augusztusában felülkerekedett reakció mindent megtett, hogy elködösítse és meghamisítsa a felelősség kérdését. A tények megfelelő vizsgálata ugyanis a magyar uralkodó osztályok évtizedes reakciós nemzetiségi politikáját ültette volna *elsőrangú,* ha nem is egyedüli felelősként a vádlottak padjára.

A kispolgárságról, annak naiv és őszinte nacionalizmusáról szólva némi megkülönböztetéssel kell kezelnünk az értelmiség egyik csoportját, a köztisztviselői réteget, amely bizonyos tekintetben a magyar nagyhatalmi sovinizmus zászlóhordozója volt. Nemcsak azért, mert tudatosan erre a funkcióra nevelték, és ezt várták el tőle. Nagy-Magyarországon — még a tisztán nemzetiségi területeken is — kizárólag a magyar értelmiség számára voltak fenntartva a közhivatalok és méltóságok; a két világháború között a közhivatalnok-értelmiség a revizionista „birodalmi gondolaton" a legtöbb esetben elvesztett privilegizált helyzetének a visszanyerését értette. Ez annál csábítóbbnak tűnt fel előtte, minél nagyobb problémává nőtt körében a tömeges állástalanság és a nagyfokú deklasszálódás. Nem véletlen, hogy a két világháború közti időszakban éppen a köztisztviselők között találták a legerősebb visszhangra a nagyhatalmi ábrándok — és az antiszemitizmus is! Az ellenforradalmi rendszer erre a rétegre különösen épített; számításai, mint kiderült, nem is voltak teljesen alaptalanok.

Mindettől eltekintve kétségtelen, hogy általában a kispolgári rétegekben élnek a legerősebben a nemzeti múlt emlékei és hagyományai. Ezen rétegek őszinte nemzeti kegyeletét használták ki a revizionista uszítás nagyon is kétszínű szervezői. Amellett a kispolgárságot — mind a városit, mind a falusit — a múltba visszahúzó gyökerei, a modern társadalomban való növekvő felőrlődése a nacionalista heccelődés minden fajtájának könnyű prédájává teszik. A kapitalista verseny iramát nem bíró, a monopóliumok polipkarjai között vergődő kispolgár elkeseredésében — és mert a modern gazdaságban elfoglalt perifériikus helyzeténél fogva nem ismeri annak tényleges mechanizmusát (ez hét titok marad előtte) — különösen hozzáférhető a nacionalista és antiszemita demagógia számára. Hajlamos arra, hogy deklasszálódásának okát ne a tőkés rendben, hanem az „idegen" konkurrenciában lássa.

Ez a magyarázata annak, hogy széles — főképpen kispolgári — rétegek saját érdekeik, sőt az általános nemzeti érdekek védelmét látták a revizionista (és antiszemita) politikában; ezért támogatták is azt. De itt van a kulcsa annak is, hogy a fasiszta ellenforradalmi rendszerrel

szemben különben ellenzéki álláspontra helyezkedő demokratikus színezetű pártok — nem tudván kiszabadulni a nacionalizmus bűvköréből — a revizionizmus kérdésében szintén együtt haladtak az ellenforradalmi rendszerrel.

A Kommunisták Magyarországi Pártja volt az egyetlen magyar politikai párt, amely egy pillanatra sem esett az óriási apparátussal és intenzitással folyó nacionalista mételyezés hatása alá. Az illegalitás kegyetlen viszonyai között, állandó üldözésnek kitéve is, fenntartás nélkül hirdette, hogy csak a nacionalista állásponttól való szakítás mutathat kiutat: „Nacionalizmussal nem lehet gyógyítani a nacionalizmust."

A kommunisták — különösen a harmincas évektől kezdve — nem szűntek meg figyelmeztetni a nacionalizmus bűvkörében élő, de egyébként antifasiszta, demokratikus irányzatok képviselőit: a határok kérdését alá kell rendelni a fontosabbnak, a sorsdöntőnek, a nemzeti függetlenség védelmének, a náci terjeszkedés és az új világháború elleni küzdelemnek.

A „bécsi döntéseket", Szlovákia egy részének és Észak-Erdélynek Hitler jóvoltából — és a második világháború előkészítésének fontos láncszemeként — történt visszacsatolását, mint tudjuk, hallelujával fogadta a magyar országgyűlés, annak kisgazda és szociáldemokrata ellenzéke is.[41] A kommunisták ekkor sem veszítették el a tisztánlátásukat. 1938 novemberében, az egész országot elárasztó soviniszta hullám idején állapították meg az „új magyar nemzeti katasztrófa kezdetét". „Nekünk nincs szükségünk arra, hogy megvárjuk a történeti távlatot, és csak azután mondjunk véleményt az 1938-as revíziós akcióról. Mi már most mérlegelhetjük ennek a műnek a jelentőségét, valamint magyar és külföldi felelőseinek szerepét. A magyar nép átka fogja kísérni őket és művüket." A kommunisták rámutattak arra, hogy ezek a határrevíziók a hitleri Németországot, a magyar és nemzetközi reakciót erősítik, kikerülhetetlenné teszik a világháborút, és ezért „az egyetemes magyar jelen és jövő fogja kárát vallani". „A nemzet ügye nem arathat győzelmet ott, ahol a nép ügyét vereség érte."

A kommunistáknak megvolt a maguk konkrét és — ma már nyugodtan mondhatjuk — a történelem próbáját kiállt javaslatuk: megértés a szomszéd államokkal, összefogás a közös ellenség, a valamennyiüket létükben fenyegető német imperializmus ellen. *Ezt* ajánlották a kommunisták már akkor, amikor az említett országok még nem voltak a szocialista fejlődés útjára tért népi demokratikus államok. Ezt ajánlották, mert Európának ebben a szerencsétlen, tarka nemzetiségű sarkában — amelyet a sors szinte szétbogozhatatlan, *a nacionalizmus alapján mindenesetre megoldhatatlan* nemzetiségi problémákkal vert meg — ez az egyetlen járható út, az optimális megoldás. Ez felel meg leginkább valamennyi itt élő nép alapvető érdekének, annak, hogy

[41] Az utóbbi igyekezett túllicitálni a kormányt.

akik nacionalista heccelődéssel le akarják téríteni a sok szenvedés és áldozat árán végre megtalált helyes útról. De vajon csak ellenségeink vallanak hamis nacionalista nézeteket? Tudjuk, hogy hazánkban vannak még a nacionalizmus eszmevilágának becsületes, bár nem nagy tisztánlátással dicsekvő hívei, úgyis mondhatnánk, rabjai; egyes rétegekben eléggé szép számmal. Nem könnyű megszabadulni évszázados előítéletektől, beidegződéstől, szokástól (Lenin rettenetes erőnek nevezte), szinte az anyatejjel magunkba szívott képzetektől. De a világ nagyot fordult; *új* lehetőségek és *új* kötelességek állanak az egyes népek, a magyar nép előtt is. „Új szelek nyőgetik az ős magyar fákat" — mondhatjuk el a költővel soha nagyobb joggal, mint napjainkban. A Duna menti népek egymásra találása, annyi bajt okozó évszázados gyűlölködésük felszámolása régi fájó problémája volt a magyar életnek. Ennek gondjával vajúdott Széchenyi, erről szőtte álmait-terveit Kossuth, Teleki László, Mocsáry... Megoldhatatlansága a tragédia árnyát vetette előre minden nagy akarásra ezeknél a népeknél; ez lett boldogulásuk egyik fő kerékkötője. A szocializmus építésének korszakában a nacionalizmus a múlt visszajáró kísértete. „A halottak temessék el halottaikat"; *ne engedjük, hogy ami holt, magával húzza azt, ami élő, amié a jövő!*

*

Jelen tanulmánykötetünk a nacionalizmus elleni ideológiai harc jegyében született meg. A Művelődésügyi Minisztérium 1960-ban munkaközösséget hívott életre, zömében fiatal történészekből, a magyar nacionalizmus történetének feldolgozására. A kötet a munkaközösség tagjainak az 1961-es év folyamán elhangzott előadásait tartalmazza.

A szerzők feladata nem volt könnyű; munkájuk mint bizonyos értelemben úttörő kísérlet már eleve kizárta, hogy a magyar nacionalizmus fejlődéstörténetének egyes korszakait kimerítően és nemcsak fő vonásaiban dolgozzák fel. Reméljük: kezdeményezésük ösztönzésül fog szolgálni arra, hogy újabb és újabb kutatások felderítsék e fontos kérdés számos, még ismeretlen vonatkozását.

A kötetben szereplő tanulmányoknak nemcsak a konkrét tények felsorakoztatása volt a feladata, hanem mindenekelőtt a magyar nacionalizmus társadalmi gyökereinek, belső összefüggéseinek, fejlődése rugóinak a feltárása. A szerzők marxista—leninista álláspontja lehetővé tette, hogy elkerüljék mind az önostorozást, mind az öndicséretet; a történeti igazság felderítésére törekedtek erejükhöz képest.

Fáradozásuk eredményét fogadja az olvasó jóindulattal.

ANDICS ERZSÉBET

SIMON PÉTER:

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAI A NEMZETI KÉRDÉSRŐL

A NEMZET MINT TÖRTÉNELMI KATEGÓRIA

Az emberiség, mióta benépesítette a földet, különböző nyelvű és többékevésbé sajátos kultúrával rendelkező csoportokra oszlik. Vajon mi az oka ennek? Alapvetően a termelőerők eddig elért fejlettségi foka.

A termelőerők eddigi fejlettségi fokán az emberiség egyes csoportjai nem hozhattak létre olyan szoros gazdasági — és egyéb — kapcsolatokat egymással, amelyek lehetővé tették volna a gazdasági élet, a nyelvek stb. teljes egységének megteremtését az egész földkerekségen. S bár a gépipar kialakulása óta létrejött a kapitalista világgazdaság — a tőkésállamok közötti kapcsolatok rendszere és a kapitalista kultúra egysége —, majd pedig a szocialista világrendszer — amelynek államait szoros gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok fűzik egymáshoz —, egyelőre még nem teremtődtek meg annak a feltételei, hogy az emberiség különböző nyelvű csoportjai egybeolvadjanak.

A marxizmus—leninizmus tanításai szerint az emberiség nyelvileg elkülönült csoportjai a termelőerők fejlődése következtében maguk is fejlődésen mentek keresztül, amelynek különböző fokain újabb és újabb társadalmi alakulatokat hoztak létre. A marxista—leninista társadalomtudomány ennek megfelelően hordákról, nemzetségekről, törzsekről, népekről és nemzetekről beszél.

A polgári történészek és ideológusok általában nem ismerik el, hogy a nemzetek viszonylag fiatal társadalmi alakulatok. Az emberek nyelvi-kulturális közösségeinek újkori és legújabb kori formáját visszavetítik a múltba, s a nemzetek eredetét a nemzetségi társadalom időszakára teszik.

Lenin elvtárs, „Kik azok a »népbarátok«, és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?" című művében, a narodnyik Mihajlovszkijjal vitatkozva — aki a nemzeti kötelékeket a nemzetségi kötelékek folytatásainak és általánosításainak tekintette — kimutatta, hogy a nemzetek csak a kapitalizmus kialakulásával jöttek létre. A kapitalizmust megelőző időszakban, a feudalizmus korában ugyanis az em-

berek egynyelvű csoportjai gazdaságilag — és gyakran politikailag is — széttagolt területeken éltek. Az egyes területeket azután a közöttük kifejlődő csere, a fokozatosan növekvő áruforgalom és a kis helyi piacok nemzeti piaccá való összpontosulása olvasztotta egybe. „Minthogy pedig ennek a folyamatnak vezetői és urai a kapitalista kereskedők voltak — írja Lenin —, *a nemzeti kötelékek megteremtése nem volt egyéb, mint a polgári kötelékek megteremtése.*"[1] A kapitalizmus előtti nemzetségek, törzsek, népek „nemzetiségéről" mi is szoktunk beszélni — természetesen csak abban az értelemben, hogy e csoportok milyen nyelven beszéltek, és kultúrájuk milyen sajátosságokkal rendelkezett —, de ezeket az alakulatokat nem tekintjük nemzeteknek. A nemzetek a kapitalizmusban a tőkés társadalom megjelenésének specifikus formái, s mint ilyenek, nem létezhettek a kapitalista viszonyok megjelenése előtt. A tőkés viszonyok, s velük kapcsolatban a tőkés nemzetek kialakulása több évszázados folyamat eredménye volt, és a feudalizmus méhében ment végbe. Csak e folyamat előrehaladásától függően beszélhetünk nemzetekről a feudalizmus bomlásának időszakában is. A „nemesi nemzet" kifejezés, amelyet a nemesség jogászai, ideológusai is használtak, nem fedi a tulajdonképpeni nemzet fogalmát. Ezt a megjelölést maguk a nemesek is csak egy-egy ország nemesi rendjére alkalmazták. A „nemesi nemzet" fogalmát egy-egy ország különböző nyelvű nemeseire értették, ugyanakkor kizárták belőle még a nemesség zömével egy nyelvet beszélő népcsoportokat is.

A nemzet ismérvei közül — Lenin fentebb ismertetett meghatározása alapján — az egy nyelven beszélő, egymással összefüggő területen élő, közös lelki alkattal rendelkező emberek gazdasági életének közösségét tartjuk a legfontosabbnak; ez pedig nem más, mint a Lenin által említett nemzeti piac. A nemzetek kialakulásának tehát döntő mozzanata a nemzeti piacok létrejötte. A kapitalizmus korának nemzeteit elsősorban a nemzeti piac létezése különbözteti meg a feudalizmus kori népektől.

A kapitalista fejlődés azonban nemcsak létrehozza, hanem — különösen az imperializmus korában — egyre inkább fel is bomlasztja a tőkés nemzeti piacokat, mivel a gazdasági életet a tőkés világgazdaság rendszerévé kovácsolja össze. A tőkés gazdasági élet tehát e vonatkozásban két tendenciát mutat. „A fejlődő kapitalizmus — írja Lenin elvtárs — a nemzeti kérdésben két történelmi tendenciát ismer. Az első: a nemzeti élet és a nemzeti mozgalmak ébredése, harc minden nemzeti elnyomás ellen, nemzeti államok alakítása. A második: a nemzetek közti különféle kapcsolatok kifejlődése és élénkülése, a nemzeti válaszfalak ledöntése, a tőke, általában a gazdasági élet, a politika, a tudomány stb. nemzetközi egységének megteremtése.

Mindkét tendencia a kapitalizmus egyetemes törvénye. Az előbbi

[1] *Lenin* Művei. 1. köt. Szikra 1951. 153. old. (Kiemelés tőlem. — *Szerző.*)

a kapitalista fejlődés kezdetén dominál, az utóbbi az érett, a szocialista társadalommá való átalakulás felé haladó kapitalizmusra jellemző."[2]

A kapitalista fejlődés e második tendenciája azt jelzi, hogy a nemzetek nem öröktől fogva való társadalmi alakulatok, s nem is fognak örökké fennállni. Ebből a tényből azonban nem szabad arra következtetnünk, hogy a kapitalizmus, ha idejében meg nem döntik, össze fogja olvasztani a kapitalista világ nemzeteit. Nem. A nemzetek közötti lakosságcsere ugyan már a kapitalizmus időszakában is nagy méreteket öltött, mióta a nagyipar kialakult. Munkát keresve az emberek milliói vándoroltak vagy vándorolnak el szülőföldjükről, más nemzetek közé ékelődnek, és előbb vagy utóbb asszimilálódnak. A tőkés gyarmatosítás és területrablás révén — nem beszélve most az ezzel járó népirtásról — számos népcsoport beolvadt az „erősebb" nemzetekbe. A nemzetek egybeolvadása, ennek ellenére, mégsem mehet végbe a kapitalizmus korában. E folyamatot egy alapvető gazdasági és egy másodlagos politikai tényező akadályozza. Gazdasági szempontból: bármekkora fejlettséget ért is el eddig egyes tőkésországok gazdasági élete, a kapitalista világgazdaság egésze sohasem lesz képes olyan mértékben fejleszteni a termelőerőket, és olyan mértékben megsokszorozni az emberiség kapcsolatait, hogy ezzel megteremtse a nyelvi egység gazdasági alapját. Politikai szempontból: az erősebb nemzetek, államok kapitalistái a gazdasági és egyéb kapcsolatokat nem a gyengébb nemzetek, államok gyorsabb fejlődésének előmozdítására használják fel; ellenkezőleg: a kezükben levő roppant erőt inkább ezek kizsákmányolására és elnyomására fordítják. Mindez nem közelíti, hanem szembeállítja a nemzeteket, újból és újból kiélezi ellentéteiket.

A nemzetek békés együttélésére, a nemzeti ellentétek elhalására természetesen a kapitalizmus viszonyai között is találunk egyes példákat. Hiszen a nemzeti ellentétek elvileg a burzsoá demokrácia viszonyai között is a minimumra csökkenthetők. A tőkés világ túlnyomó részén azonban, a monopoltőkés fejlődés következtében, kiéleződtek a nemzeti, „faji" s néhol a vallási ellentétek is.

A termelőerők fejlődésének hatására tehát már a kapitalizmus idején kialakul egy olyan — eredendően progresszív — tendencia, amely a nemzetek közeledésének irányában hat. Ez a tendencia azonban, éppen a társadalom tőkés jellegénél fogva, újból és újból a saját ellentétébe csap át. Sokan nem tudják megérteni ezt az ellentmondást — pedig a kapitalizmusban számos hasonló jelenség akad. Gondoljunk csak a gépi nagyipar létrehozására. Progresszív folyamat volt a gépi nagyipar létrejötte? Igen; de a gép, a gazdagság termelésének eszköze, a kapitalizmusban a dolgozó tömegek számára a nyomor forrásává vált. Vagy: progresszív folyamat az atomfizika tudományának fejlődése a mai imperialista államokban? Igen; de az imperialisták kezében

[2] *Lenin* Művei. 20. köt. Szikra 1955. 12. old.

az emberiséget végpusztulással fenyegető hidrogénháború eszközévé válhat. Mi a feladat valamennyi esetben? Szét kell törni a társadalom kapitalista burkát! Ahhoz, hogy a mai modern termelőerők fejlődése az egész világon kibontakozhasson a maga teljességében, s hogy e fejlődés révén mindenütt szabadon érvényesülhessen a nemzetek közeledésének tendenciája, a népeknek le kell rázniuk magukról az imperializmus igáját, harcba kell szállniuk a kapitalizmus megdöntéséért és a szocializmus megteremtéséért.

A nemzeti válaszfalak lerombolása a tőke által — amiről a fenti Lenin-idézetben olvashattunk — nemcsak abban jut kifejezésre, hogy egyik ország tőkéje betör a másik ország piacaira, hogy az egyik nemzet függővé válik a másiktól, az erősebb nemzetek kultúrája befolyása alá keríti a gyengébb nemzeteket, és háttérbe szorítja, sok esetben elpusztítja a sajátos nemzeti kultúrákat, hanem abban is, hogy a tőke minden egyes országban alapjában véve azonos osztálytagozódást hoz létre. S míg a kapitalista fejlődés által egy-egy országon belül létrehozott osztályok érdekei kibékíthetetlenül ellentétesek egymással, addig a különböző nemzetek tőkéseinek érdekei, úgyszintén a különböző nemzetek munkásainak érdekei alapvetően azonosakká válnak. A tőke tehát belülről is bomlasztja a kapitalista nemzeteket. A belső bomlás tendenciája az imperializmus korában túlsúlyra jut a nemzeti egyesülés tendenciájával szemben, s így tulajdonképpen minden kapitalista nemzet kettészakad. Mint Lenin írja: „Két nemzet van minden jelenkori nemzetben . . ."[3]

A nemzetek belső bomlása, amely mindenekelőtt a burzsoázia és a proletariátus közötti osztályellentétek kiéleződésében jut kifejezésre, előbb-utóbb valamennyi országban elkerülhetetlenül létrehozza a kapitalizmus megdöntésének és a szocializmus megteremtésének feltételeit.

Mi történik a nemzetekkel a szocialista forradalom időszakában? Mivel a kapitalizmus kori nemzetek nemzeti kötelékei burzsoá jellegűek, a szocialista forradalom a kapitalista viszonyok megszüntetésével ezeket is felszámolja.

Miben jut kifejezésre a nemzeti kötelékek tőkés jellege a kapitalista országokban? Abban, hogy a burzsoá nemzetek élén a kisebbségben levő kizsákmányoló osztályok állanak, amelyek elnyomják, nyomorba döntik saját nemzetük dolgozó millióit, és befolyásukat, uralmukat más népek leigázására igyekeznek felhasználni. Ennek az állapotnak vet véget a szocialista forradalom, amikor felszámolja a burzsoá jellegű nemzeti kötelékeket.

A szocialista forradalom ugyanakkor nem szünteti meg a nemzetet mint az emberek olyan közösségét, amelyet a közös nyelv, terület, gazdasági élet és a történelmileg kialakult közös lelki alkat fűz egybe;

[3] *Lenin* Művei. 20. köt 17. old.

csupán az addigi burzsoá kötelékek helyébe állít új, szocialista kapcsolatokat.

A burzsoázia azon vádjára, hogy a kommunisták el akarják törölni a nemzetiséget, a „Kommunista Kiáltvány" a következőkkel válaszol: a munkásoknak nincs hazájuk, tehát nem lehet elvenni tőlük azt, amijük nincs. E tételhez azután — amely a proletariátus nemzetköziségét szögezi le — Marx és Engels azt is hozzáfűzi, hogy a proletariátusnak a hatalom meghódítása után „... *nemzeti osztállyá kell emelkednie,* önmagát nemzetté kell szerveznie, ezért maga is még nemzeti, bár semmiesetre sem burzsoá értelemben."[4] A szocialista forradalom tehát, miközben felszámolja a kapitalista kötelékeket, újjá is szüli a nemzeteket: a kapitalista nemzeteket szocialista nemzetekké változtatja át.

Az új, szocialista nemzetek — osztályösszetételüket, szellemi arculatukat, valamint társadalmi, politikai érdekeiket és törekvéseiket tekintve — gyökeresen különböznek a régi, burzsoá nemzetektől. A szocialista nemzetek élén már nem a kizsákmányoló kisebbség, hanem az internacionalista pártja által vezetett proletariátus áll. Ez az erő a dolgozó parasztsággal szövetségben — tehát a nemzet többségével összefogva — átalakítja önmagát és az egész társadalmat. A szocialista nemzeteknek az a hivatásuk, hogy felszámolják a kapitalizmus maradványait, megsemmisítsék a nemzeti elnyomást, küzdjenek a nemzetek és nemzeti kisebbségek anyagi és szellemi egyenlőségéért és szabad fejlődéséért. A szocialista nemzetek harcolnak a népek közti barátság megteremtéséért, a szocialista országok gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatainak fejlesztéséért, az imperialista gyarmatosítás és nemzeti elnyomás felszámolásáért, az új világháború kitörésének megakadályozásáért és a háborúk lehetőségének megszüntetéséért. Egységfrontra lépnek az imperializmus által elnyomott nemzetekkel, segítik felszabadulásukért folytatott harcukat és fejlődésüket.

A szocialista nemzetté válás fokát nem lehet átugrani. Ismeretes, hogy a szocialista forradalom a Szovjetunióban nemcsak a korábbi kapitalista nemzeteket alakította át szocialistákká, hanem olyan népek is — kirgizek, baskírok stb. — megerősödtek és önálló, szocialista jellegű nemzetekké fejlődtek, amelyeket a kapitalizmus már kihalásra ítélt. Azok a jelentéktelen lélekszámúvá zsugorodott vagy csak apró néptöredékekként fennmaradt nemzetiségi csoportok, amelyek a szocializmus időszakában számbelileg és kulturálisan sokat fejlődtek ugyan, de önálló nemzetet már valószínűleg nem fognak alkotni, a többi szocialista nemzettel együtt vesznek részt a szocializmus és a kommunizmus építésében, s előbb-utóbb be fognak olvadni azokba. Addig azonban, amíg akár csak maroknyi lélekszámú nemzetiségként

[4] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Kossuth Könyvkiadó 1959. 457. old. (Kiemelés tőlem. — *Szerző.)*

is léteznek, a szovjet állam a legteljesebb mértékben biztosítja a nemzetiségi jogaikat.

A nemzetek a szocializmusban sokkal egységesebbekké és erősebbekké válnak, mint a kapitalizmus korában bármikor is voltak, mert a kizsákmányolás felszámolásával megszűntek kibékíthetetlen osztályellentéteik. A szocialista forradalom megszüntette a nemzetek dolgozó millióit földresújtó nyomort, szabad teret nyitott a termelőerők fejlődésének, a nemzetek fiaiban rejlő tehetségek kibontakozásának, s a termelés és a kultúra valamennyi eredményét a béke és a jólét megteremtésének szolgálatába állította.

Egyesek talán megkérdezik: ha a szocialista forradalom erősebbé, egységesebbé teszi nemzeteinket, ha a nemzeti fejlődés a szocializmus idején úgyszólván új virágkorát éli, nem lassul-e meg a nemzetek egybeolvadása? Nem. A szocializmus és a kommunizmus olyan gyors gazdasági fejlődést tesz lehetővé, amilyenre a kapitalizmus időszakában nem is gondolhattunk. Ez a gyors ütemű fejlődés — az adottságokból származó különbségek és az e különbségekből fakadó ellentmondások ellenére — a szocialista világrendszeren belül nem egy-két ország sajátja csupán, hanem egyetemes jellegű: minden szocialista nemzetre kiterjed. A szocialista gazdasági fejlődés tehát végső soron megteremti a nemzetek egybeolvadásának anyagi feltételeit. Ugyanakkor a nemzetek egybeolvadása, bármilyen fejlettek legyenek is a termelőerők, csak a legteljesebb önkéntesség alapján mehet végbe. Ennek a nemzetek közötti teljes bizalom az előfeltétele.

A szocializmust építő országok belső fejlődése, gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatainak szocialista jellege egyre jobban összeforrasztja az illető nemzeteket. A fejlődésnek egy, a mainál sokkal magasabb szakaszán végül is bekövetkezik a nemzetek egybeolvadása. Ez a kommunizmus felső fokán fog megvalósulni, s még akkor is nagyon hosszú időt vesz igénybe. Lenin elvtárs — a „»Baloldaliság« — a kommunizmus gyermekbetegsége" című művében — azt írja, hogy a népek és országok közötti nemzeti és állami különbségek „... még a proletariátus diktatúrájának világméretekben történő megvalósulása után is sokáig, nagyon sokáig meg fognak maradni..."[5] Bármilyen messze is van azonban az az idő, amikor megvalósul a nemzetek egybeolvadása, az már ma is előre látható, hogy akkor, amikor az egész világon felépül a kommunista társadalom — amikor megvalósul a tervszerű, egységes kommunista világgazdaság, s a maihoz képest is megsokszorozódnak az emberek kapcsolatai, amikor minden egyes nép szabadon fejlődhet, s a földön nem lesznek gazdasági és kulturális szempontból elmaradott területek —, előbb-utóbb minden tekintetben meg fog valósulni az emberi társadalom egysége.

[5] *Lenin* Művei. 31. köt. Szikra 1951. 83. old.

A NACIONALIZMUS: A BURZSOÁZIA IDEOLÓGIÁJA A NEMZETI KÉRDÉSBEN

Régebbi propagandamunkánk a nacionalizmus elleni harc során elkövette azt a hibát, hogy nem vizsgálta meg ennek az ideológiának a történelmi szerepét, nem tett különbséget az egyes korszakok nacionalizmusának, azok különböző áramlatainak, valamint a kis és nagy nemzetek nemzettudatának történelmi szerepe között. Gyakran megelégedtünk elítélő, de felszínes nyilatkozatokkal, s kitértünk a nacionalizmus ismérveinek meghatározása és egyes megnyilvánulásainak konkrét elemzése elől. A nacionalizmust nemegyszer a burzsoá ideológia és politika egészétől elszakítva tettük bírálat tárgyává. Voltak olyan elvtársak is, akik leszűkítették a nacionalizmus fogalmát, s csupán annak nagyburzsoá változatai ellen harcoltak; kispolgári formáinak egyikét-másikát összeegyeztethetőnek tartották a proletár internacionalizmussal. Akadtak olyanok is, akik a nacionalizmus elleni harcot — mint fő feladatunkat — nem kapcsolták össze a kozmopolitizmus elleni harccal.

Az 1956-os ellenforradalmat követő években komoly sikereket értünk el az ideológiai harcokban. Kiküszöböltük propagandamunkánk hiányosságainak, hibáinak nagy részét is. A fenti tény és politikánk helyessége következtében a nacionalista nézetek visszaszorultak a tömegek körében. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ma már ölbe tehetjük a kezünket. Igen sok kérdés vár tisztázásra, s még több az olyan jelenség, amit meg kell magyaráznunk.

A nacionalizmust valamennyi ország burzsoáziája — amennyiben saját nacionalizmusáról van szó — a hazafiság megnyilvánulásának, a hazaszeretet elengedhetetlen ismérvének tekinti. E nézetet — legalábbis kifinomultabb változatait — a burzsoá ideológia hatása alá került dolgozó tömegek is átvették.

A nacionalizmus megítélésénél Lenin „Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésről" című művének következő megállapításából indulunk ki:

„Burzsoá nacionalizmus és proletár internacionalizmus — ez két kibékíthetetlenül ellenséges jelszó, amelyek megfelelnek az egész tőkés világ két nagy osztálytáborának, és *két* politikát (sőt: két világszemléletet) fejeznek ki a nemzeti kérdésben."[6]

Ebből az alábbi fontos következtetések vonhatók le:

1. Mivel a nacionalizmus a burzsoáziának az álláspontja a nemzeti kérdésre vonatkozóan, nacionalizmusról, a szó tulajdonképpeni értelmében, csak a burzsoá viszonyok megjelenése óta beszélhetünk. (Nem tekinthetők nacionalizmusnak például a régi nemzetségi, törzsi társadalmak ellentétei, vagy a feudális nemesség különböző nemzetiségű csoportjai közt dúló harcok ideológiai vetületei.)

[6] *Lenin* Művei. 20. köt. 11. old.

2. A nacionalizmus a burzsoá „hazafiságnak" csak a nemzeti kérdésre vonatkozó álláspontja, a burzsoáziának csak a nemzeti kérdésben folytatott politikája.

3. Minden olyan politika és ideológia, amely a tőkés viszonyok védelmezését, fenntartását célozza, és igenlően foglal állást a nemzeti kérdésben, ilyen vagy olyan formában, de szükségszerűen nacionalista; más esetben, ha negatív álláspontra helyezkedik e kérdésben, s kapitalista álláspontról támadja a nacionalizmust, szükségszerűen kozmopolita.

4. A nacionalizmus minden fajtája — mivel burzsoá érdekeket fejez ki a nemzeti kérdésben — végső soron proletárellenes.

5. A proletár internacionalizmus nem utasítja el a nemzeti kérdést; a proletár álláspontot vallva csupán e kérdés nacionalista értelmezésével áll kibékíthetetlen ellentétben.

6. A proletariátusnak a nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontja s az ennek megfelelő politikája — mióta a proletariátus harcát marxista—leninista pártok vezetik — még akkor is a proletár internacionalizmus talaján áll, ha bizonyos történelmi helyzetekben a nemzeti kérdés polgári demokratikus megoldását támogatja.

Mindezek után nézzük meg, mi volt a nacionalizmus történelmi szerepe? Ezt a kérdést eddig pártunk 1959-es, a nacionalizmus elleni harcról szóló tézisei elemezték a legrészletesebben.

A nacionalizmust — tehát a burzsoáziának a nemzeti kérdéssel kapcsolatos álláspontját — közvetlenül az a harc hozta létre, amelyet a burzsoázia a nemzeti piac megteremtéséért folytatott. Mi ennek a jelenségnek a magyarázata? Az, hogy — mint már előzőleg is mondottuk — a nemzeti piacok létrejötte a burzsoá nemzetek kialakulásának döntő mozzanata.

A nemzeti piac megteremtéséért, az afeletti egyeduralom biztosításáért és más nemzetek piacainak megszerzéséért folytatott harcban a burzsoázia s a tőkés gazdálkodásra áttérő földesurak különböző rétegei, csoportjai más és más mértékben voltak érdekelve. Ezért a nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontjuk is többé-kevésbé eltért egymástól. Így a burzsoá nacionalizmusnak minden egyes országban számos változata keletkezett. A kizsákmányoló osztályok egyes rétegeinek, csoportjainak álláspontjai között a következő problémákat illetően találhatók eltérések: Mely társadalmi kérdésekkel összekapcsolva és mely osztályokkal szövetségben, milyen következetesen, és milyen eszközökkel kívánja megoldani a nemzeti kérdést? Kinél milyen hangsúlyt kap a saját nemzete feletti uralom megszerzése és megtartása mellett az idegen területek meghódításának, megtartásának kérdése? Az egyes nacionalista csoportok milyen külső hatalmaknál keresnek szövetséget, illetve mely országokkal állnak szemben? Hogyan viszonylanak a nemzetközi haladás ügyéhez, illetve a nemzeti reakció törekvéseihez?

Pártunk tézisei kimondják, hogy a nacionalizmus szerepe bizonyos körülmények között haladó, más helyzetekben reakciós lehet.

A kialakulóban levő burzsoá nemzetek uralkodó osztályainak nacionalizmusa — nyilvánvaló ellentmondásai ellenére — általában haladó szerepet játszott a történelemben. Az imperialista országokban található nacionalista áramlatok viszont túlnyomórészt reakciósak. A szocialista országokban fellelhető nacionalista maradványokat szintén negatívan kell értékelnünk, bár a lakosság bizonyos köreiben a szocialista forradalom időszakában fellelhető nacionalista nézetek különböző áramlatokat képviselnek. Ezek között — reakciósság dolgában — vannak árnyalati különbségek.

Az, hogy valamely nacionalista áramlat haladó vagy reakciós jellegű-e, elsősorban attól függ, hogy objektíve hogyan viszonylik kora egyetemes haladásának fő kérdéseihez, a nemzetközi forradalmi mozgalom ügyéhez. Másodsorban attól, hogyan foglal állást az illető ország társadalmi haladásának feladataival szemben. A nacionalizmus jellegét végül csak harmadsorban dönti el az a tény, hogy a két első kritériumon túl milyen következetességgel és milyen eszközökkel akarja megoldani a nemzeti problémát. A fenti három kérdéshez való viszony természetesen kölcsönösen hat egymásra is.

Nézzük meg ezek után, vannak-e olyan ismérvek, amelyek a nacionalizmus valamennyi válfajában fellelhetők? Ha a nacionalizmus valamennyi fajtája burzsoá érdekeket fejez ki, akkor szükségszerűen léteznek olyan közös vonások is, amelyek megtestesítik azok alapvető azonosságát. Ha a különböző nacionalista áramlatokat megvizsgáljuk, tényleg találunk ilyen közös jegyeket.

A nemzeti kérdés nacionalista felfogásának valamennyi változata megegyezik abban, hogy

1. a nemzetet örök, és az összes többi társadalmi kategóriánál fontosabb, tehát alapvető kategóriának tekinti;

2. a nacionalisták — mint Lenin mondja — mindig általában beszélnek nemzetről és nemzeti kultúráról; egész nemzettel egész nemzetet, nemzeti kultúrával nemzeti kultúrát állítanak szembe;

3. a nemzeti kérdést (látszólag!) fölébe helyezik minden más társadalmi kérdésnek;

4. saját „nemzetük" érdekeit mindenkor előbbre valónak tartják más nemzetek érdekeinél;

5. az emberi történelmet — még ha a nacionalisták egy része el is ismeri, hogy van osztályharc — mindenekelőtt nemzetek (esetleg „népfajok") küzdelmének tartják;

6. a nacionalistáknak, ha nemzetről beszélnek, ténylegesen mindig a burzsoá nemzet lebeg a szemük előtt.

Vizsgáljuk meg egy kicsit részletesebben ezeket a közös vonásokat!

Vajon miért tekintik a nacionalisták a (burzsoá) nemzeteket ősi és örökké fennálló társadalmi alakulatoknak? Egyrészt azért, hogy „tör-

ténelmi" igazolást találjanak a burzsoá uralom számára. Másrészt pedig, mert ezzel a burzsoá uralom megörökítésének szándékát juttatják kifejezésre.

Amíg a burzsoázia a feudalizmus és a hazáját elnyomó idegen hatalom ellen harcolt — mint ma is egyes országok nemzeti burzsoáziája az imperializmus ellen —, az ősi, „nemzeti" tradíciók keresése, kitalálása pozitív tett volt. Abban a pillanatban azonban, ahogy a burzsoá nemzetek örökkévalóságának hirdetése főképp a proletariátus szocialista küzdelme ellen irányul, a fenti tétel reakcióssá válik.

Hasonló a helyzet a nemzet kategóriájának az osztálykategória fölé való emelésével is. Ez azt célozza, hogy a dolgozó osztályok rendeljék alá sajátos, a burzsoázia érdekeivel kibékíthetetlenül ellentétes osztályérdekeiket a burzsoá nemzeti céloknak, vagyis a burzsoázia bizonyos osztályérdekeinek. Miért törekszenek arra a tőkésosztályok, hogy a proletariátus és általában a dolgozó rétegek mindenkor és fenntartás nélkül fogadják el az ő „nemzeti" törekvéseiket — még akkor is, ha ezek összeütközésbe kerülnek a nemzet többségét alkotó dolgozó osztályok alapvető érdekeivel? Azért, mert a burzsoázia másképp nem tud nemzeti egységet teremteni saját céljainak előmozdítására.

Addig, amíg a burzsoázia osztálycéljai többé-kevésbé megegyeznek az egyetemes haladás érdekeivel, és előmozdítják a belső társadalmi haladást, a nemzeti egység burzsoá változata is haladó, tehát a fenti tétel is pozitív szerepet játszik. Mihelyt a burzsoázia reakcióssá válik, s tömegbefolyását a nemzetközi haladás és saját proletariátusának forradalmi mozgalmai ellen igyekszik felhasználni, a fenti tétel is reakciós célokat szolgál.

Az, aki a kapitalizmus korában általában beszél nemzetről és nemzeti kultúráról, a burzsoá nemzeteket alapvetően azonos érdekű osztályok közösségének tekinti. Aki nemzetet nemzettel, nemzeti kultúrát nemzeti kultúrával állít szembe, a burzsoá nemzeteken belüli kibékíthetetlen osztályellentéteket akarja elhomályosítani. Ezen tételeknek csupán haladó burzsoázia és fejletlen proletariátus esetében lehet létjogosultságuk; ellenkező esetben azonban — különösen az imperialista államokban — e nézetek gyakran a legvadabb sovinizmusnak szolgáltatnak „eszmei" fegyvereket.

A nacionalisták — mint mondottuk — saját nemzetük érdekeit mindenkor előbbre valónak tartják más nemzetek érdekeinél. Vajon mi ennek az oka? Népük érdekeit kívánják következetesen képviselni? Nem!

A burzsoázia e tétellel azt igyekszik kifejezésre juttatni, hogy osztályérdekei előbbre valók nemcsak saját nemzete dolgozó osztályainak, hanem az összes többi nemzetnek érdekeinél is. Ha két burzsoá nemzet érdekei összeütközésbe kerülnek egymással, s az egyik nemzet vezető osztálya hódító, reakciós politikát folytat, a másik nemzet pedig, függetlenségét, szuverenitását védve, a nemzetközi haladás érde-

keivel összhangban, szembeszáll a reakciós hódítókkal, a két nemzet (illetve uralkodó osztályai) közül nyilvánvalóan az utóbbinak az érdekei tekinthetők jogosaknak.

Voltak a történelemben olyan esetek is, amikor egy-egy nemzet, önmagában véve jogos nemzeti törekvéseiért folytatott harca közben, a nemzetközi reakció erőivel került egy táborba; az a nemzet pedig, amelyikkel szemben sérelmei voltak, más irányú küzdelme kapcsán szemben állt a nemzetközi reakció táborával. Mi ebben az esetben azon nemzetek érdekeit tartjuk előbbre valónak, amelyek előmozdítják az egyetemes társadalmi haladást, s ezzel valamennyi nemzet dolgozó többségének érdekeit szolgálják. Végső soron ez teremti meg valamennyi nemzet egyenjogúságának és függetlenségének biztosítékait is. (A haladó erőknek természetesen azért is küzdeniük kell az említett esetben, hogy orvosolják a velük átmenetileg szembekerült kis népek jogos követeléseit, s ezáltal leválasszák őket a reakció táboráról.)

Vegyünk egy példát. 1848—49-ben, amikor a magyar polgári forradalom erői nemzeti függetlenségi harcot vívtak a Habsburg abszolutizmussal és a cárizmussal, tehát az európai reakció akkori támaszaival szemben, az erdélyi románok, valamint a délszlávok a magyar uralom ellen fordultak. Igazuk volt e nemzetiségeknek? Önmagában véve igen: a magyar nagybirtokos osztály tényleg elnyomta őket, s nekik éppúgy joguk volt a nemzeti függetlenséghez, mint a magyarságnak. Végső soron azonban mégsem volt igazuk, és a maguk szempontjából sem jártak el helyesen: a reakciót támogatták, segédkeztek a magyar forradalom megbuktatásánál, s végül a reakciótól azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül. Gondoljunk továbbá az 1930-as évek végére és az 1940-es évek elejére, amikor a Horthy-fasizmus a hitlerizmussal szövetségben területeket kanyarított ki a szomszédos országokból. Igazságtalan volt, hogy a trianoni rablóbéke magyarlakta területeket is elszakított Magyarországtól? Feltétlenül. A Horthy-rendszer „országgyarapító" politikája mégis bűnös volt, mert a fasizmust erősítette európai méretekben. Horthyék részt vettek az önálló csehszlovák és jugoszláv állam szétzúzásában, megkönnyítették a hitleri fasizmus katonai felvonulását a Szovjetunió ellen, ráadásul előkészítették Magyarország belépését ebbe a rablóháborúba, és elősegítették országunk német megszállását.

E példák is azt bizonyítják, hogy a saját nemzeti érdek nem tekinthető mindenkor előbbrevalónak. A nacionalisták erre vonatkozó tétele feltétlenül reakciós. A saját nemzeti érdek előbbrevalóságának hirdetése csak bizonyos határok között és csak akkor játszott haladó szerepet, amikor egybeesett az egyetemes haladás érdekeivel. A nacionalizmus progresszív jellege tehát korlátolt és viszonylagos. Végső soron valamennyi változata a reakció fegyverévé válik.

Ezzel kapcsolatban felvetődik a kérdés: miért nem szabad leszűkítenünk a nacionalizmus elleni küzdelmet annak nagyburzsoá változatai

elleni, sőt — rosszabb esetben — az azon időszak nagyburzsoá nacionalizmusa elleni harcra, amikor ez már reakcióssá vált? Mindenekelőtt azért, mert ily módon akaratlanul is feltételezzük, hogy a nemzeti kérdésre vonatkozó kispolgári álláspont gyökeresen más, mint a nagyburzsoá nacionalizmus. S ha a kispolgári álláspontot nem tekintjük nacionalizmusnak, lényegében azt állítjuk, hogy a nacionalizmus és a proletár internacionalizmus között valamiféle harmadik osztályálláspont is létezik a nemzeti kérdésben. Persze vannak lényeges különbségek a nacionalizmus kispolgári és nagyburzsoá változatai között; de ha szemügyre vesszük a kispolgári irányzatok bármelyikének álláspontját, meg fogjuk találni benne a nacionalizmus alapvető ismérveit. Ez nem is lehet másképp. Amíg a kispolgárság a magántulajdon talaján áll, burzsoá mentalitásának a nemzettel kapcsolatos álláspontjában is tükröződnie kell. A magántulajdonnak pedig a polgári nemzet felel meg.

A kérdést természetesen a kispolgári nacionalizmus esetében is történeti szempontból kell szemlélnünk.

Ha valamely országban a nemzeti kérdés és más burzsoá demokratikus feladatok megoldatlansága vagy megoldásának befejezetlensége folytán a kispolgárság még nem veszítette el polgári demokratikus értelemben vett forradalmiságát, politikai álláspontja ezerszer közelebb kerül az internacionalista proletariátushoz — amely egyelőre szintén a burzsoá demokratikus feladatok következetes végigviteléért küzd —, mint a már reakcióssá vált nagyburzsoáziáéhoz. Lenin például — az 1917 előtti Oroszország nemzeti kérdéseivel kapcsolatban — számos esetben utalt a demokratikus és a szocialista álláspont közelségére, sőt érintkezésére. Ugyanakkor a hasonlóság mellett a két álláspont kibékíthetetlenül ellentétes mivoltát is hangsúlyozta, vagyis a szocialista álláspontot élesen elhatárolta a nacionalizmustól, s bírálta nemcsak a reakciós nagyburzsoázia, hanem a forradalmi kispolgárok nemzeti ideológiáját is.

Ha Lenin idejében, az 1917 előtti Oroszországban, fontos volt a kispolgári nacionalizmus bírálata, mennyivel fontosabb ma nálunk, a szocializmus építésének időszakában, amikor a kispolgári álláspont is minden szempontból reakcióssá vált! Természetesen a kispolgárságot eddig sem azért bíráltuk, hogy eltaszítsuk magunktól, hanem azért, hogy megnyerjük szövetségesül. Ma is azért harcolunk a kispolgári nacionalizmus ellen, hogy a volt kispolgárok és mindazok a dolgozók, akik ma még kispolgári módon gondolkoznak, szocialistákká váljanak. Aki elhanyagolja a kispolgári nacionalizmus elleni harcot, az „nem törődik" azzal, hogy a volt egyénileg dolgozó parasztok, kismesterek, valamint az értelmiségiek stb. egy részét bizonyos vonatkozásban a feje még a kapitalizmushoz húzza. Ez az álláspont nem segíti, hanem fékezi a szocialista nemzetté válás folyamatát. A szocialista nemzeti egység nem úgy jön létre, hogy összebékítjük a proletár internacionalizmust

és a kispolgári nacionalizmust — ez egyébként lehetetlen —, hanem úgy, hogy a társadalmi viszonyok átalakítása közben kiküszöböljük a régi nézetek maradványait.

E problémakör befejezéséül vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy mi a hazafiság?

Induljunk ki annak meghatározásából, hogy mi a haza?

Lenin megállapítása szerint mindenekelőtt egy meghatározott társadalmi és politikai környezet. A haza fogalmába természetesen az a terület is beletartozik, amelyen nemzetünk él; a haza annak a népnek, nemzetnek nyelvi közössége is, amelyhez nyelvi, gazdasági és lelki alkatbeli kapcsolataink fűznek bennünket. Mivel azonban nemzetünk jellegét is hazánk társadalmi, politikai rendje határozza meg, a haza ismérvei közül ezt tekintjük a legfontosabbnak. A társadalmi fejlődés sajátosságai, lassúbb vagy gyorsabb üteme szabják meg a nemzetek túlnyomó többségét alkotó dolgozó milliók sorsát is.

Mivel a haza nem egyenlő a puszta — a társadalmi viszonyoktól elvonatkoztatott — nemzeti közösséggel, hanem beletartozik — mégpedig első helyen — nemzetünk gazdasági és politikai rendje is, a hazafiság is több, mint a nemzeti kérdéshez való viszony. Természetesen nem hazafi az, aki helytelenül foglal állást e tekintetben. A hazafiság legdöntőbb ismérve mégis az, hogy ki milyen álláspontra helyezkedik általában a társadalmi haladás kérdéseivel kapcsolatban! Minden időszakban az a legkövetkezetesebb hazafi, aki forradalmár módjára küzd kora leghaladóbb céljainak megvalósításáért!

Az igazi hazafiság, az igazi magyarság minden időben elválaszthatatlan volt a kor szükségleteinek megfelelő, haladó célokért folytatott harctól. A hazafiság és a haladás közti összefüggést, ha nem is teljes következetességgel, de már a polgári haladás hívei is felismerték. Kölcsey Ferenc az akkori magyar hazafiak nevében vallotta: „Jelszavaink valának: *haza és haladás*... Kik a haladás helyett maradást akarnak, gondolják meg: miképpen... kor szerinti haladás épen maradást hoz magával; veszteg maradás következése pedig senyvedés." Vagyis: nem az avult célok, nem a reakciós osztályok érdekei, hanem — Kölcsey szavával — a „kor szerinti haladás" tartja meg, virágoztatja fel a hazát, és teszi boldoggá a népet. Az imperialista burzsoázia képviselői, de azok is, akik a szocialista országokban még ma is tudatosan a nacionalizmus álláspontján állanak, nem akarják belátni, hogy a haladás igenlése elválaszthatatlan a hazafiságtól. Ha ezt elfogadnák, el kellene ismerniük a szocialista országoknak, a kommunista és munkáspártoknak a békéért, demokráciáért, függetlenségért és szocializmusért folytatott küzdelmét, amely korunkban a haladás egyetlen következetes útját jelenti. El kellene ismerniük, hogy korunk igazi hazafiai a haladás mai legkövetkezetesebb igenlői: a kommunisták és azok a dolgozó tömegek, amelyek egyre öntudatosabban követik a kommunista pártok zászlaját.

A NEMZETI ÉS GYARMATI KÉRDÉS NÉHÁNY VONATKOZÁSA

A munkásmozgalmat, a kommunista pártokat leggyakrabban és legdühödtebben nemzetköziségük miatt támadják ellenségeik. Miért? Azért, mert a nemzetköziség a munkásmozgalom erejének fő forrása, mert a munkásosztályt nemzetközisége teszi legyőzhetetlenné.

A proletár internacionalizmus abból a felismerésből fakad, hogy valamennyi ország munkásosztályának helyzete alapvetően azonos, valamennyi ország proletariátusának ugyanazok az érdekei, amelyeket a vele szemben nemzetközi méretekben egyesülő tőkés hatalmak ellenében kell kiharcolnia. Ezért a munkásosztály is csak nemzetközi összefogás révén győzedelmeskedhet.

Egyetlen ország proletariátusa sem töltheti be hivatását, és egyetlen ország dolgozó tömegeinek igazi felemelkedése előtt sem nyílik meg az út mindaddig, amíg az illető ország munkássága nem egyesül más országokbeli testvéreivel — „saját" urai ellen. A munkásosztálynak internacionalistává kell válnia ahhoz, hogy egy nemzetbeli nemproletár dolgozó társainak vezetőjévé, a hatalom birtokosává, hazája valódi felemelkedésének élharcosává lehessen. A nemzetközi proletariátus halhatatlan jelszava: „Világ proletárjai, egyesüljetek!" — a proletár nemzetköziség és egyben a szocialista hazafiság jelszava.

A proletár internacionalizmus — vagyis a proletariátus hatalomért folytatott harcának eszköze — a népek összefogásáért folytatott küzdelem egyetlen mindvégig következetes módszere is. A munkásosztály azon törekvése, amely a nemzetek ellentéteinek csökkentésére irányul, szerves része a proletár internacionalizmusért folytatott küzdelemnek. A burzsoázia kizsákmányoló tevékenysége ellen harcoló proletariátus egyben az egyik nemzetnek a másik nemzet által való kizsákmányolása ellen is küzd. Mindebből az következik, hogy a proletariátusnak érdeke — s minden időszakban érdeke volt — az elnyomott népek felszabadulása, a nem teljes jogú nemzetek szuverenitásának maradéktalan helyreállítása.

A nemzeti kérdésnek — vagyis az önrendelkezés és egyenjogúság problémájának — megoldása polgári demokratikus jellegű feladat, éppen úgy, mint például a parasztság földhöz juttatása, a demokratikus szabadságjogok kiharcolása vagy a fasizmus elleni küzdelem. A burzsoázia azonban a kapitalista szempontból fejlett országokban sok esetben már akkor lemondott a polgári demokratikus vívmányokért folytatott harcról, amikor azok még egyáltalán nem, vagy csak kis részben valósultak meg. Egyes imperialista országok uralmon levő monopolista körei pedig ma adják fel országuk függetlenségét. Mint a kommunista és munkáspártok 1960. novemberi Moszkvai Nyilatkozata írja: „A fejlett kapitalista országok uralkodó monopoltőkés

burzsoáziája, amely szövetségre lépett az amerikai imperializmussal, feláldozza saját országa szuverenitását, arra számítva, hogy az amerikai imperialisták támogatásával elnyomhatja a felszabadulásért küzdő forradalmi erőket, megfoszthatja a dolgozókat a demokratikus szabadságjogoktól, megakadályozhatja a néptömegeknek a szociális haladásért folytatott harcát. Az amerikai imperializmus bevonja ezeket az országokat a fegyverkezési hajszába, az újabb agresszív háborúk előkészítésének politikájába, valamint a szocialista és a semleges államok elleni felforgató tevékenységbe."[7] A reakciós burzsoázia tehát — a munkásosztállyal, a szocialista tábor országaival és a felszabadulásukért küzdő népekkel szembeni nemzetközi tőkés összefogás érdekében — hazaárulóvá vált.

A munkásosztály nem nyugodhat bele a nemzeti kérdés megoldatlanságába — mint ahogy nem nyugodhat bele a többi polgári demokratikus jellegű feladat megoldatlanságába sem. Mivel a szóban forgó feladatok által kijelölt célnál sokkal messzebb akar menni, azok legkövetkezetesebb megoldására van szüksége. Ez magyarázza, hogy a munkásosztály az összes többi osztálynál konzekvensebben harcol a nemzeti függetlenség és egyenlőség ügyéért.

Már az elmúlt évszázad kommunistái is — mindenekelőtt Marx és Engels — támogatták a korabeli nemzetközi reakció bástyáit rohamozó nemzeti mozgalmakat, annak ellenére, hogy azokat egyes országokban a burzsoázia, néhány más országban pedig a függetlenség kivívásában érdekelt liberális nemesség vezette. Gondoljunk csak Marxnak és Engelsnek a lengyel kérdéssel, a német és az olasz egység problémájával, a magyar, később pedig az ír függetlenség ügyével kapcsolatos állásfoglalásaira! Lenin nemegyszer hivatkozott ezekre a tényekre. Egyik levelében például a következőket írja: a nemzeti elnyomás megdöntéséért vívott harc időpontjában „a *demokratikus* mozgalomban... a proletariátus nem tagadhatja meg a mozgalom támogatását (tehát azt sem, hogy nemzeti háborúban védelmezze a hazát).

Marx és Engels azt mondta a »*Kommunista Kiáltvány*«-ban — folytatja Lenin —, hogy a munkásoknak nincs hazájuk. De ugyancsak Marx nem egy ízben *buzdított* a *nemzeti* háborúra: Marx 1848-ban, Engels pedig 1859-ben („A Po és a Rajna" c. brosúrájának befejezése, amelyben határozottan szítja a németek *nemzeti* érzéseit, határozottan nemzeti *háborúra* szólítja fel őket). *1891-ben,* amikor Franciaországnak (Boulanger) + III. Sándornak Németország ellen tervezett háborúja már küszöbön állt, Engels *határozottan* elismerte a »haza védelmét«."[8]

Az elmúlt évszázadban a nemzeti kérdés csak néhány európai or-

[7] A békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért, a szocializmusért. Kossuth Könyvkiadó 1961. 16—17. old.

[8] *Lenin* Művei. 35. köt. Szikra 1956. 231—232. old.

ság viszonylatában vetődött fel. A századforduló után megváltozott a helyzet. Befejeződött a föld felosztása az imperialista gyarmatosító hatalmak között, s a leigázott országokban, mindenekelőtt Ázsiában, minden addiginál szélesebb nemzeti függetlenségi mozgalmak feltételei érlelődtek. Megindulásukhoz nagy lökést adott az 1905—1907-es orosz polgári demokratikus forradalom, majd pedig az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Ennek következtében a nemzeti kérdés köre a gyarmati kérdéssel bővült.

A monopolkapitalizmus időszaka — mint Lenin tanítja — nem csupán az imperialista hatalmak egymás közötti ellentéteit élezi ki; „de ugyanennek a korszaknak szükségszerűen meg kell szülnie és táplálnia kell mind a nemzeti elnyomás elleni harcnak, mind a proletariátus részéről a burzsoázia ellen folytatott harcnak politikáját..."[9] A gyarmati — ma már számos helyen: a volt gyarmati — népek nemzeti felszabadító mozgalma korunkban a munkásosztály fő ellensége: a monopoltőke és annak politikája ellen irányul; ezért sokkal nagyobb jelentőségű, mint a múlt század nemzeti küzdelmei. A szocialista világforradalom sikerei, a szocialista világrendszer létrejötte nyomán Ázsia, Afrika, Dél- és Közép-Amerika népeinek nemzeti felszabadító mozgalma döntő szakaszába érkezett el. Megkezdődött és előrehaladt az imperializmus gyarmati rendszerének széthullása.

Ez a küzdelem tulajdonképpen a szocialista világforradalom része. Hruscsov elvtárs mondotta: „A mai viszonyok között hasznos lesz emlékezetünkbe idézni, hogyan írta le Lenin a szocialista világforradalom folyamatát, s a benne részt vevő erőket: „... A szocialista forradalom — idézte Lenin szavait Hruscsov elvtárs — nem csupán és nem főképpen az egyes országok forradalmi proletárjainak a saját burzsoáziájuk ellen vívott harca lesz. Nem. A szocialista forradalom az imperializmus által elnyomott valamennyi gyarmatnak és országnak, valamennyi függő országnak harca lesz a nemzetközi imperializmus ellen." Lenin ezzel kapcsolatban mondotta: „És tökéletesen világos, hogy a világforradalom eljövendő döntő ütközeteiben a földkerekség népessége többségének eredetileg a nemzeti felszabadulás jegyében folyó mozgalma a kapitalizmus és az imperializmus ellen fog fordulni, és talán nagyobb forradalmi szerepet fog játszani, mint hinnénk."[10]

Az a tény azonban, hogy az elnyomott népek nemzeti függetlenségi mozgalma a szocialista világforradalom részévé vált, nem jelenti azt, hogy maga is szocialista jellegű. Bár a gyarmati mozgalmak legfőbb ereje a munkásosztály és a parasztság szövetsége, a jelenlegi körülmények között az illető országokban lejátszódó forradalmak mégsem

[9] *Lenin* Művei. 23. köt. Szikra 1951. 76. old.

[10] *N. Sz. Hruscsov:* A kommunista világmozgalom újabb győzelmeiért. Népszabadság, 1961. január 22.

szocialista jellegű feladatokat oldanak meg. Van, ahol még ma is a politikai önállóság kivívása a legfontosabb. Ahol ez megtörtént, ott a gyarmatosítás és a feudalizmus maradványai elleni harc kerül sorra. Miként a Moszkvai Nyilatkozat mondja: „A politikai önállóság megszilárdítása, a parasztság érdekeit szolgáló agrárátalakítások végrehajtása, a feudalizmus maradványainak és csökevényeinek felszámolása, az imperialista uralom gazdasági gyökereinek kiirtása, a külföldi monopóliumok korlátozása és kiszorítása a gazdaságból, a nemzeti ipar megteremtése és fejlesztése, a lakosság életszínvonalának emelése, a társadalmi élet demokratizálása, a független, békeszerető külpolitika megvalósítása, a gazdasági és kulturális együttműködés fejlesztése a szocialista és más baráti országokkal — ezek az össznemzeti demokratikus feladatok alkotják azt a talajt, amelyen a felszabadult országokban egyesülhetnek és valóban egyesülnek is a nemzet haladó erői."[11]

A felszabadító mozgalmakban, az egyes országok sajátosságaitól függően, kisebb vagy nagyobb mértékben részt vesz a nemzeti burzsoázia is. A gyarmatok és volt gyarmatok nemzeti burzsoáziája kettős arculatú osztály. Objektíve érdeke a jelenlegi imperialistaellenes és antifeudális feladatok megoldása, ezért bevonható az imperializmus és a feudalizmus elleni forradalmi harcba. Abban a pillanatban azonban, ahogy úgy érzi, hogy sikerült megszilárdítania pozícióit, hajlik az imperializmussal és a helyi feudális erőkkel való egyezkedésre, és nem egy országban terrorisztikus intézkedések igénybevételével próbálja megakadályozni a forradalom következetes végigvitelét. Hogy e forradalmi mozgalmak milyen irányban fognak továbbfejlődni, az az illető országok belső osztály-erőviszonyainak további alakulásától, a munkásosztály öntudatosodásától és szervezettségétől, valamint attól függ, hogy milyen mértékben tudja felsorakoztatni maga mögé a proletariátus az illető országok nem proletár dolgozó tömegeit.

A szocialista világforradalom tehát két különböző forradalmi áramlat összefonódásából áll. Fő erejét a szocialista világrendszer és a kapitalista országok kommunista mozgalma alkotja. Ennek az erőnek a növekedésétől jelentős mértékben függ az antiimperialista nemzeti felszabadító küzdelmek sikere is. Bizton mondhatjuk: az imperialisták újból és újból eltaposták volna e mozgalmakat, ha nem állna mellettük a Szovjetunió, az egész szocialista tábor, az imperialista országok kommunista pártjai, s ha nem lennének a gyarmati országokban is kommunisták, akik minden áldozatra készek hazájuk felszabadításáért. Ugyanakkor az antiimperialista nemzeti felszabadító mozgalmak sikerei is gyarapítják a szocializmus erőit — nemcsak a volt gyarmati országokban, hanem nemzetközi méretekben. A két, szorosan

[11] Ugyanott.

943.9/311.
STUDIUM GENERALE
Zuglói Egyesület
1143 Budapest, Ilka u. 32.

összefonódó forradalmi áramlat tehát egymással kölcsönhatásban fejlődik.

A szocialista országok tábora — mindenekelőtt a kommunizmust építő Szovjetunió — nemcsak politikai, de óriási gazdasági segítséget is nyújt az imperializmus járma alól felszabaduló országoknak. Élelmiszereket küld az arra rászorulóknak. Szakmunkásokat, mérnököket, orvosokat, tanárokat képez ki a volt gyarmati országok fiaiból. A legnagyobb jelentőségű segítség azonban az illető országok nemzeti iparának megteremtésében nyilvánul meg: építési tervek átadása, a legmodernebb technika alapján működő üzemek felépítése és olcsó kölcsönök juttatása révén.

Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy a kommunisták a múltban is tisztában voltak és ma is tisztában vannak a nemzeti-gyarmati kérdés jelentőségével. Éppen azért, mert a proletár internacionalizmus talaján állanak, s a szocializmus és a kommunizmus megvalósításáért küzdenek, a múltban is és ma is a legtöbbet tették és teszik a nemzeti-gyarmati kérdés megoldásáért az egész világon.

A nemzeti függetlenségükért harcoló országok kommunistái együttműködésre törekszenek hazájuk nemzeti burzsoáziájával. Ez nem azt jelenti, hogy feladják bírálati jogukat; abban az esetben, ha a burzsoázia alkudozni kezd az imperializmussal, és szembekerül a társadalmi haladás ügyével, kérlelhetetlen harcot folytatnak ellene.

A szocialista tábor országai kapcsolatokat igyekszenek kiépíteni a volt gyarmati országok nemzeti burzsoáziájával, de más államok azon burzsoá rétegeivel is, amelyek készek harcolni a nemzetközi imperializmus, különösen az Amerikai Egyesült Államok befolyásának növekedése ellen, az új világháború elkerüléséért, a két rendszer békés egymás mellett élésének biztosításáért, a szocialista országokhoz fűződő gazdasági és kulturális kapcsolataik fejlesztéséért stb. Az együttműködést nem kötjük ideológiai feltételekhez. A volt gyarmati és függő országokban még a nacionalistákkal is hajlandók vagyunk együttmenni — a fenti politikai feltételek alapján.

Egyesek megkérdezhetik, hogy e tény nem áll-e ellentétben Hruscsov elvtárs azon megállapításával, amely szerint korunkban megnövekedett a nacionalizmus elleni harc jelentősége? A kommunista és munkáspártok 1960 novemberi Moszkvai Nyilatkozatát magyarázva ugyanis, Hruscsov elvtárs a következőket mondotta: „Lenin az őt jellemző éleslátással állapította meg, hogy a harc a nacionalizmus rákfenéje ellen, a leginkább beidegződött kispolgári nacionalista előítéletek ellen annál inkább előtérbe nyomul, minél időszerűbbé válik az a feladat, hogy a proletariátus diktatúráját nemzeti diktatúrából (azaz olyan diktatúrából, amely *egy* országban áll fenn, és képtelen döntően befolyásolni a világpolitikát) nemzetközi diktatúrává (azaz legalábbis néhány előrehaladott országban fennálló proletárdiktatú-

rává, amely képes döntően befolyásolni az egész világpolitikát) változtassuk."[12]

A felszabadulásukért küzdő országok nacionalistáival való együttműködés azonban nincs ellentétben a nacionalizmus elleni harcunkkal. Mindenekelőtt azért, mert a mi harcunk elsősorban a szocialista országok és a nemzetközi munkásmozgalom egységének erősítésére irányul. A volt gyarmati országok burzsoá nacionalizmusának bírálata viszont főképp az illető nemzetek munkásmozgalmának a feladata. S mivel az itt fellelhető nacionalizmus éle — legalábbis részben — még az imperializmus ellen irányul, az illető országok kommunistái is főleg akkor bírálják nemzeti burzsoáziájuk álláspontját, ha az a munkásosztály önállósulását, a nemzeti egységfront demokratikus irányban való továbbfejlesztését akadályozza, és az imperialistákkal való egyezkedésre törekszik. A szocialista országok csak abban az esetben vitatkoznak a szóban forgó államok nacionalista burzsoáziájával, ha annak egyik-másik képviselője — megfeledkezve a szocialista tábortól kapott óriási segítségről — igaztalan kijelentéseket tesz a szocialista országok politikájával kapcsolatban. Ez szerencsére ritkán fordul elő. A mi harcunk, amelyet elvi alapon folytatunk a nacionalizmus ellen, objektíve a volt gyarmati országok imperialista-ellenes nemzeti burzsoáziájának is érdeke; a szocialista tábor és a nemzetközi munkásmozgalom egységének erősödése az ő küzdelmük sikerének is legfőbb biztosítéka.

NEMZETI MOZZANATOK A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉBEN

A Szovjetunió, Lenin útmutatásai alapján, már régen megoldotta a polgári demokratikus értelemben vett nemzeti kérdést. Lényegében megoldódtak a népi demokratikus államok nemzeti problémái is: teljes egészében megvalósult országaink függetlensége, mindegyik népi demokrácia egyenlő jogú tagja a szocialista népek nagy családjának. A szocialista nemzetek összefogása megvédi szuverenitásukat az imperializmus támadásaival szemben. Nagyjából rendeződött a népi demokratikus országokban élő nemzeti kisebbségek helyzete is.

Ennek ellenére nem szabad azt gondolnunk, hogy a nemzeti kérdés a szocialista világrendszeren belül minden vonatkozásban végleg a múlté. A már elért (döntő jelentőségű) eredmények alapján tovább kell folytatnunk a harcot a nemzeti kisebbségekhez való viszonyban helyenként még előforduló hibák kiküszöböléséért; közös, nemzetközi érvényű feladataink megoldása közben továbbra is figyelembe kell vennünk a már kialakult vagy újonnan keletkező nemzeti sajátosságokat. Csak így tudjuk végleg leküzdeni a nacionalizmust.

[12] *N. Sz. Hruscsov:* A kommunista világmozgalom újabb győzelmeiért. Népszabadság, 1961. január 22.

A nemzeti kisebbségekkel való bánásmódban helyenként még tapasztalható hibák két okra vezethetők vissza. Az egyik ok az, hogy a kapitalizmus korában kialakult nacionalizmus — mint már írtunk róla — sehol sem tűnik el azonnal. Nemcsak a nemzeti kisebbségek soraiban él még egy ideig, hanem az egyes népi demokratikus országok „nagy" nemzeteiben is. S a nacionalizmus — a dolog természeténél fogva főleg a „nagynemzeti" nacionalizmus — bizonyos mértékig átsugárzik az államapparátus egyes szektoraiba. Az államapparátusban dolgozó nem kommunistákra, de olykor magukra a kommunistákra is hatással lehetnek bizonyos nacionalista előítéletek. A másik ok pedig az, hogy a személyi kultusz időszakában kialakult légkör nem kedvezett a nemzeti előítéletek elleni harcnak, sőt néhány esetben nacionalista erőszak forrásává vált. (Hazánkban például a délszláv nemzetiségekkel szemben az 1949—1953-as években elkövetett bűnök Sztálin és Rákosi személyi kultuszának voltak a közvetlen következményei.)

Az a harc, amely a személyi kultusz felszámolása óta indult meg a hibák, illetve azok maradványai és következményei ellen, a kommunista mozgalom létszükséglete. Lenin tanítása szerint „... a proletár osztályszolidaritás fejlődésének és megszilárdulásának nincs nagyobb kerékkötője a nemzeti igazságtalanságnál, és semmi iránt sem olyan érzékenyek a »sértődött« nemzetiségiek, mint az egyenlőség iránt és az iránt, ha proletár elvtársaik megsértik ezt az egyenlőséget, még ha csak hanyagságból, még ha csak tréfából is. Ezért a nemzeti kisebbségekkel szemben tanúsított engedékenységet... inkább túlozzuk el... semmint megfordítva."[13]

A kommunistáknak nem szabad megelégedniük a formális egyenlőség biztosításával. Azt is tekintetbe kell venniük, hogy az ország „nagy" nemzetének és a nemzeti kisebbségek dolgozó tömegeinek lehetőségei — gazdasági, politikai és kulturális téren — még a formális egyenlőség biztosítása esetén sem azonosak. Ezért a „nagy" nemzet internacionalizmusának — hangoztatja Lenin — „nemcsak abban kell állnia, hogy tiszteletben tartja a nemzetek formai egyenlőségét, hanem olyan egyenlőtlenségben is, amely ... a nagy nemzet részéről ellensúlyozná az életben ténylegesen kialakuló egyenlőtlenséget. Aki ezt nem értette meg, az nem jutott el a nemzeti kérdés igazi proletár felfogásához, az lényegében megrekedt a kispolgári álláspontnál, és ezért percenként bele kell csúsznia a burzsoá felfogásba."[14]

A nemzeti kisebbségek maradék problémáinak következetes, proletár internacionalista szellemű megoldása közben határozottan vissza kell vernünk a nacionalista körök izgatását, amely a népi demokratikus országok közötti határok megváltoztatására irányul. Minden becsületes, dolgozó magyarnak látnia kell, hogy nemcsak a cseheknek, lengyelek-

[13] *Lenin* Művei. 36. köt. Kossuth Könyvkiadó 1958. 618. old.
[14] Ugyanott, 617. old.

nek, románoknak, hanem a magyaroknak is nemzeti érdekük a jelenlegi határok fenntartása. Közép- és Délkelet-Európa mai országhatárai a második világháború utáni elrendeződés során, a fasizmus felett aratott győzelem eredményeként alakultak ki. Aki a határok e rendszerét bárhol meg akarná bontani, akarva vagy akaratlanul, de azoknak a nyugatnémet revansvágyó, militarista és fasiszta erőknek játszana a kezére, amelyek nem ismerik el az Odera—Neisse határvonalat, amelyek hosszabb idő óta újból nyíltan hangoztatják Lengyelország nagy részére, Csehszlovákiára, Ausztriára, sőt a magyar Dunántúlra vonatkozó területi igényeiket, s ennek érdekében ismét hajlandók lennének lángba borítani a világot.

Azoknak sem szabad engednünk, akik szerint kormányunknak bírálnia kellene a szomszédos népi demokratikus államok nemzetiségi politikáját. Kérdjük, kinek lenne ez jó? Az ilyen lépések ellentétben állanának a más államok belügyeibe való be nem avatkozás elvével, felszítanák a nacionalizmust nálunk és a szomszédos népi demokratikus országokban egyaránt, s nemcsak megnehezítenék a problémák teljes megoldását, de tönkretennék azokat az alapvető eredményeket is, amelyeket más országokbeli elvtársainkkal közösen eddig elértünk. A mi feladatunk az, hogy a magyar nacionalizmus maradványai ellen küzdjünk. Bízunk benne, hogy más országokbeli elvtársaink is megteszik majd a magukét.

A szocialista építés és a nemzeti sajátosságok viszonya általánosabb, s ha szabad így mondani, „hosszabb távú" kérdés, mint a kisebbségi problémák. A szocializmus, sőt a kommunizmus építésének minden országban, minden népnél van, illetve lesz nemzeti mozzanata is. A szocializmus építésének nemzeti mozzanatairól Lenin a következőket mondotta:

„Mindaddig, míg a népek és országok között nemzeti és állami különbségek vannak — márpedig ezek a különbségek még a proletariátus diktatúrájának világméretekben történő megvalósulása után is sokáig, nagyon sokáig meg fognak maradni —, a világ kommunista munkásmozgalmának nemzetközi taktikai egysége nem a különféleség kiküszöbölését, nem a nemzeti különbségek megszüntetését (ez a mai helyzetben dőre álom), hanem a kommunizmus *alap*elveinek (a szovjethatalomnak és a proletariátus diktatúrájának) olyan érvényesítését követeli, amely ezeket az elveket a *részletekben helyesen módosítja*, azokat a nemzeti és nemzeti-állami különbségekhez hozzáalakítja, hozzáalkalmazza. Felkutatni, tanulmányozni, megkeresni, kitalálni, felismerni minden egyes országban a nemzeti sajátosságokat, a nemzeti szempontból jellegzetes mozzanatot, amely az *egységes* nemzetközi feladat *konkrét megoldására*, a munkásmozgalmon belül az opportunizmus és a baloldali doktrinérség feletti győzelemre, a burzsoázia uralmának megdöntésére, a szovjetköztársaság és a proletárdiktatúra meg-

teremtésére vezet, ez a jelen történelmi pillanatban a fő feladat a vezető (és nemcsak a vezető) országokban."[15]

Annak a ténynek, hogy a szocializmus építése nemzeti mozzanatokkal is rendelkezik, az a magyarázata, hogy a szocialista forradalom szocialista nemzetek kialakulására vezet, és a proletárdiktatúra szocialista értelemben vett nemzeti államok keretei között valósul meg. A szocialista államok között, társadalmi és politikai rendjük alapvető tartalmi azonossága és a formai hasonlóságok mellett, a korábbi történelmi fejlődés következményeként bizonyos különbségek is vannak.

A nemzeti sajátosságok figyelembevétele nem azt a célt szolgálja, hogy növeljük a már kialakult vagy kialakulóban levő szocialista nemzetek közötti különbségeket. Nézzük a Szovjetunió példáját. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a fiatal szovjet állam egyes nemzetiségeinek gazdasági-társadalmi fejlődése még jelentős eltéréseket mutatott. Voltak olyan nemzetiségek, amelyek körében még feudális viszonyok uralkodtak, de akadtak olyanok is, amelyek a bomló ősközösségi társadalom körülményei között éltek. A Szovjetunió nem arra törekedett, hogy konzerválja ezeket a fejlődésbeli különbségeket, hanem arra, hogy lehetőleg valamennyi nép egyidőben jusson el a szocializmushoz. A nemzeti sajátosságok figyelembevétele ez esetben azt követelte, hogy az elmaradott területeken többet ruházzanak be az iparba és a mezőgazdaságba, viszonylag nagyobb mértékben fejlesszék az iskolahálózatot stb. Ha nem is ilyen mértékben, de némileg hasonló a helyzet a szocialista világrendszeren belül is. A cél itt is az, hogy az egyes szocialista országok ipara és mezőgazdasága egyformán magas színvonalat érjen el, s hogy — miként Hruscsov elvtárs mondotta — a szocialista tábor országai körülbelül egyidőben jussanak el a kommunizmushoz. Többek között e célból alakult a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa is.

Hasonló a helyzet a kulturális és lelki alkatbeli sajátosságok figyelembevételével. Ha tekintettel vagyunk e sajátosságokra, gyorsabban, zökkenésmentesebben hozhatjuk létre új, szocialista jellegű nemzeti kultúránkat is. Az azonos — szocialista — tartalmú kultúra kialakulása alapvetően közös formai jegyek létrejöttéhez vezet, hiszen a forma nem független a tartalomtól. Az emberek magatartásában, gondolkodásmódjában is közös vonások alakulnak ki valamennyi szocialista nemzet körében. Azonos társadalmi viszonyok, azonos tartalmú kultúra régen is hasonló formai jegyeket termeltek ki, illetve hasonló szokásokat és lelki alkatot fejlesztettek ki az emberekben. Vajon miért csak a szocialista társadalom és a szocialista kultúra legyen kivétel ez alól?

Egyesek azt gondolják, hogy a meglevő különbségek eltűnése a szocialista és kommunista fejlődés során el fogja szegényíteni kultúránkat. Nyilván annak a jelenségnek megismétlődésétől félnek, amely a ka-

[15] *Lenin* Művei. 31. köt. 83. old.

pitalista világ számos helyén megfigyelhető: a vezető imperialista országokból — különösen az Egyesült Államokból — áradó szennyirodalom és egyéb „kulturális" hatás feledteti a kisebb kapitalista országok ifjúságával nemzeti kultúrájuk értékeit és a világkultúra nagy alkotásainak szépségét. Nálunk azonban pontosan az ellenkezője valósul meg ennek. Bár népünknek ma már alkalma nyílik az orosz klasszikusok, illetve a szovjet irodalom és filmművészet nagy alkotásainak megismerésére, nem hanyagoljuk el azt sem, amit a magyar nép hozott létre évszázadok alatt. Bátran elmondhatjuk, hogy szocialista államunk változtatta igazán közkinccsé a magyar irodalom értékeit, és senki sem tett annyit a régi korok magyar építészetének megőrzése, valamint ősi dalkultúránk megismertetése és ápolása érdekében, mint mi. Joggal állíthatjuk azt is, hogy soha nem ismerték annyian a magyar kultúra értékes alkotásait külföldön — mindenekelőtt a szocialista országokban —, mint ma. Szocialista kultúránk tehát, magába olvasztva múltunk haladó kulturális örökségét és a többi szocialista ország kulturális vívmányait, új, szocialista jellegű alkotásokat hoz létre, és ezeknek megfelelő új formai megoldásokat talál. Kultúránk régi és új eredményeit ugyanakkor átadjuk a többi szocialista nemzetnek is, és ezzel mi is részt veszünk az egységes, szocialista-kommunista világkultúra kialakításában.

A szocialista építés során a nemzeti-állami különbségek is csökkenni fognak. E folyamat a gazdasági és társadalmi, valamint a kulturális fejlődés alapján bekövetkező kiegyenlítődés révén, a mainál is magasabb fejlődési fokon fog végbemenni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy felszámoljuk a szocialista táboron belüli nemzeti-állami határokat, és egyetlen államban egyesítjük a szocialista országokat. Szocialista nemzeti államok mindaddig lesznek, amíg államra szükség van, s megmaradnak határaik is. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az előbb említett kiegyenlítődés és a szocialista nemzetek összefogásának továbbfejlődése következtében a szocialista táboron belüli államhatárok fokozatosan elvesztik mai jelentőségüket.

Szóljunk néhány szót a nyelv kérdéséről is. A fejlődés — mint korábban már mondottuk — idővel elkerülhetetlenül magával hozza az egységes világnyelv kialakulását. Ez azonban még igen-igen hosszú idő múlva fog bekövetkezni.

A kommunisták, már abban az időben, amikor még a nemzeti kérdés polgári demokratikus megoldásáért harcoltak, a nemzeti nyelvek teljes egyenjogúsága és szabad fejlődése mellett foglaltak állást. A munkásosztály forradalmi mozgalmának fejlődése és a szocializmus építése szempontjából természetesen kedvezőbbnek tartották a nagy nemzetek kialakulását. Ezért bírálták azokat a burzsoá nacionalista kísérleteket is, amelyek mesterségesen akarták útját állni egyes népcsoportok nyelvi asszimilációjának. A kommunisták ugyanakkor nemcsak a marxizmussal, de még a polgári demokratizmussal is összeegyeztet-

hetetlennek tartották a nagy nemzetek reakciós burzsoáziájának azon intézkedéseit, amelyek korlátozták a kis népek nyelvhasználatát, és asszimilációra próbálták kényszeríteni a nemzetiségeket. Tagadták a kötelező államnyelv szükségességét is.

Lenin, 1914-ben, vitatkozva az orosz liberálisokkal — akik csak anynyiban különböztek a konzervatívoktól, hogy legalább az elemi iskolára vonatkozóan elismerték az anyanyelvű oktatás jogát, de a kötelező államnyelv szükségességében teljesen egyetértettek a reakciósokkal —, a következőket mondotta:

„Mi önöknél jobban tudjuk, hogy Turgenyev, Tolsztoj, Dobroljubov, Csernisevszkij nyelve nagy és hatalmas. Mi jobban akarjuk, mint önök, hogy minél szorosabb kapcsolat és testvéri egység alakuljon ki kivétel nélkül valamennyi oroszországi nemzet elnyomott osztályai között. Természetesen mi is azon vagyunk, hogy Oroszország minden lakosának módja legyen megtanulni a nagy orosz nyelvet.

Csak egyet nem akarunk: *kényszert.* Senkit sem akarunk bottal kergetni a paradicsomba, mert akármennyi szép frázist hangoztatnak is önök a »kultúráról«, a *kötelező* államnyelv kényszerrel, erőszakkal jár. Mi úgy gondoljuk, hogy a nagy és hatalmas orosz nyelv nem szorul arra, hogy bárki is *a derestől való félelmében* legyen kénytelen megtanulni."[16]

Lenin tehát azt tanította, hogy nincs szükség kötelező államnyelvre; biztosítani kell a lakosság számára olyan iskolákat, ahol a helybeli nyelveken tanítanak, és fel kell venni az alkotmányba egy alaptörvényt, amely érvénytelennek nyilvánít mindennemű nemzeti kiváltságot, és megtiltja a nemzeti kisebbségek jogainak bármiféle csorbítását.[17]

Mi, mai kommunisták, e kérdésben is a lenini álláspontot valljuk magunkénak. Lenin szellemében jár el a Szovjetunió Kommunista Pártjának új programja is. A program pozitívan értékeli azt a tényt, hogy a szovjet emberek, anyanyelvük mellett, önként megtanulják az orosz nyelvet — ez elősegíti a tapasztalatcserét, s az egyes nemzetek és népcsoportok számára lehetővé teszi a Szovjetunió összes kulturális eredményének és a világ kultúrájának a megismerését. Az orosz nyelv a Szovjetunióban gyakorlatilag az egyes népek egymás közötti érintkezésének és együttműködésének közös nyelvévé lett. A program ugyanakkor kimondja, hogy „továbbra is biztosítani kell a Szovjetunió népei által beszélt nyelvek szabad fejlődését, a Szovjetunió minden állampolgárának biztosítani kell, hogy bármely nyelven szabadon beszélhessen, bármely nyelven nevelhesse és taníttathassa gyermekeit; nem szabad megengedni semmiféle előjogot, korlátozást vagy kényszert sem az egyik, sem a másik nyelv használatánál. A népek testvéri

[16] *Lenin* Művei. 20. köt. 60—61. old.
[17] Lásd ugyanott, 61. old.

barátsága és kölcsönös bizalma légkörében a nemzeti nyelvek az egyenjogúság alapján fejlődnek, és kölcsönösen gazdagítják egymást."[18]

A lenini tételek és az SZKP programjának útmutatásai természetesen nemcsak a Szovjetunióra vonatkoznak. Érvényesek valamennyi szocialista országra, mert egyedül a bennük rögzített politika felel meg a munkásosztály érdekeinek, s vezet a szocialista tábor egységének megerősödéséhez.

Vannak egyes emberek, akik, helytelenül értelmezve a nacionalizmus elleni harcot, elítélik a nemzeti tudat, a nemzeti büszkeség mindenfajta megnyilvánulását. Mi természetesen kérlelhetetlenül harcolunk az ellen a nacionalista „magyarkodás" ellen, amely a magyarságot a szocializmussal, a Szovjetunióval s általában a haladással állítja szembe. A költővel együtt valljuk: kinek a hon mindig ajkain van, nincsen annak, soha sincs szívében! Ugyanakkor nem feledkezünk meg arról, hogy addig, amíg lesznek szocialista nemzetek, lesz nemzeti érzés, szocialista nemzeti öntudat is.

Lenin, akinél senki nem harcolt következetesebben a nacionalizmus ellen, már a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt, tehát az első szocialista nemzetek kialakulását megelőző időben, a következőket mondotta:

„Idegen-e tőlünk, nagyorosz öntudatos proletároktól a nemzeti büszkeség érzése? Persze, hogy nem! Mi szeretjük nyelvünket és hazánkat, mi a legtöbbet azon munkálkodunk, hogy *hazánk* dolgozó tömegeit (vagyis lakosságának kilenctized részét) tudatos demokrata és szocialista életre emeljük. Nekünk mindennél fájóbb látni és érezni azt, hogy a cári hóhérok, a nemesek és a tőkések mennyi erőszakot követnek el szép hazánkon, hogyan kötik gúzsba és űznek csúfot belőle. Mi büszkék vagyunk arra, hogy ez az erőszak közöttünk, a nagyoroszok között ellenállásra talált, hogy *ebből* a környezetből nőtt ki Ragyiscsev, nőttek ki a dekabristák, a 70-es évek vegyesrendű forradalmárai, büszkék vagyunk arra, hogy a nagyorosz munkásosztály 1905-ben hatalmas forradalmi tömegpártot teremtett, hogy a nagyorosz muzsik ugyanebben az időben demokratává kezdett lenni, és kezdte lerázni magáról a papot és a földbirtokost.

... Minket a nemzeti büszkeség érzése tölt el, mert a nagyorosz nemzet *szintén* megteremtette a forradalmi osztályt, *szintén* bebizonyította, hogy a szabadságért és szocializmusért folyó harc nagyszerű példáit tudja adni az emberiségnek ... és éppen ezért *különösen* gyűlöljük *saját* rabszolga múltunkat ..."[19]

S ha a kommunisták már a kapitalizmus időszakában büszkék voltak nemzetük haladó hagyományaira, különösen a proletariátus küzdelmének eredményeire, mennyivel inkább büszkék lehetünk ma, nem-

[18] Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1962. 810. old.
[19] *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 94—95. old.

csak forradalmi múltunkra, de szocialista nemzetünk nagy alkotásaira is! Mi, magyar kommunisták, nem azért vagyunk büszkék minderre, mintha szembe akarnánk állítani szocialista építésünk eredményeit a többi szocialista nemzet eredményeivel. (Aki ezt tenné, az szocialista mezbe bújt nacionalista volna!) Nem feledkezünk meg arról sem, hogy voltak olyan események is, amelyek miatt szégyenkeznünk kell. Arra és azért vagyunk büszkék, amivel és amiért mi is hozzájárultunk a szocialista világrendszer kialakulásához, a szocialista tábor erősítéséhez, a béke biztosításához, az elnyomott népek és a világ minden dolgozója felszabadulásának nagy ügyéhez. A nemzeti büszkeség e fajtáját nem szabad kihagynunk a proletár internacionalizmus és a szocialista hazafiság fogalmából, mert akkor elkerülhetetlenül a kozmopolitizmusnak teszünk engedményeket. Ezzel pedig csak a nacionalizmus pozícióit erősítjük.

Végezetül még egy fontos tényre fel kell hívnunk a figyelmet. A proletárdiktatúra kivívása előtt a szocialista feladatok csupán a proletariátus osztálycéljai voltak; a munkáshatalom megteremtése után viszont egyben nemzeti feladatokká lettek. Olyan célkitűzéseink, mint például a szocialista táborhoz fűződő kapcsolataink erősítése, proletárdiktatúránk megszilárdítása, hazánk védelme az imperializmussal szemben, a békéért folytatott harc, szocialista iparunk és mezőgazdaságunk fejlesztése, szocialista kultúránk kialakítása, népünk jólétének és műveltségének gyarapítása — ma már egyidejűleg szocialista és nemzeti feladatok. Mindez azzal magyarázható, hogy népünk alapjában véve szocialista nemzetté vált, s szocialista nemzetünk valamennyi osztályának, rétegének alapvető érdekei azonosakká lettek.

A szocialista magyar nemzet kialakulása ma még nem fejeződött be. A további fejlődés gyorsasága főleg a szocialista építésen és nevelésen múlik. Mindenekelőtt arra van szükség, hogy egész népünket proletár internacionalista tudat és szocialista hazafiság hassa át. Ebből a szempontból a nacionalizmus és a kozmopolitizmus elleni harc ma már nemcsak a kommunisták, hanem egész nemzetünk érdeke is.

R. VÁRKONYI ÁGNES:

A NEMZET, A HAZA FOGALMA A TÖRÖK HARCOK ÉS A HABSBURG-ELLENES KÜZDELMEK IDEJÉN (1526—1711)

A nacionalizmus a kapitalista viszonyok talaján sarjad; feltűnése, kibontakozása, majd kóros burjánzása a polgárság történeti szerepével kapcsolódik össze. Ámde a kapitalizmus hosszú történeti folyamatok során jön létre, és így a nacionalizmus sem teljes fegyverzetben kipattanó szülötte a feudalizmus fölött győzedelmeskedő burzsoáziának. A nyelv, az állam- és a gazdasági élet közössége csak a kapitalista viszonyok között kapcsolódhat össze olyan szerves egységgé, amely a polgári értelemben vett nemzet fogalmát fedi. E tényezők közül azonban egyesek, egymástól elszigetelten, már a feudalizmusban is jelentkeznek, sőt bizonyos mértékben hatnak is az általános gondolkodásra. A polgári nacionalizmus pedig — akár a burzsoázia hatalomra jutását segíti, akár a piacért folytatott harcában más nemzetek polgárságának visszaszorítását szolgálja, vagy a proletariátussal szemben védekezésre kényszerült tőkések fegyvere — mindig történeti alapokon, a letűnt századok históriájából merített érvekkel megtűzdelve fejti ki a maga igazságát.

Köztudomású, hogy a kibontakozó magyar polgári nacionalizmus milyen nagy bőséggel idézi a múltat, és a későbbi évtizedekben, majd a századfordulón — amikor ez az ideológia már az osztályharc elleplezését és a nemzetiségek törekvéseinek elnyomását szolgálja — szinte tobzódik a letűnt századok látványos kosztümjeiben. Ha pedig nemcsak a reformkor haladást szolgáló nemzeti ideológiájának történeti tartalmát vesszük számba, nemcsak Kazinczy Zrínyi kiadását, Petőfi Rákóczi versét idézzük és tudjuk, hogy Kölcsey „Szondi dicső végét" zengi „romján a drégeli várnak", hanem végigtekintünk a századvég köznemesi kuruc romantikáján, majd előszámláljuk a századforduló, a világháború és az ellenforradalmi korszak uralkodó osztályainak nézeteit a török harcokban és a Habsburg-ellenes felkelésekben őrlődő Magyarországról, látni fogjuk, hogy az 1526—1711-es évek közötti két század története milyen sokrétűen és mennyire ellentmondásosan épült bele a magyar polgári nacionalizmus egész gondolatrendszerébe.

A polgári nemzetek létrejöttét megelőző mozzanatok azt mutatják,

hogy az egyes országok nacionalizmusának jellegzetes vonásai nem a burzsoá ideológusok egyéni nézetei alapján, hanem történeti szükségszerűség folytán alakultak ki. A magyar polgári nacionalizmus történeti anyagának, kelléktárának felmérésénél a magyarországi kapitalizmus feudális tehertételei utalnak a gazdasági és ideológiai fejlődés összefüggéseinek mélyebben fekvő törvényszerűségeire.

Azt azonban, hogy miért válhatott a két évszázad eseményeinek szinte minden szereplője muzsájává és ihletőjévé, majd igazolójává és végül operetthősévé az elmúlt száz esztendő polgári nacionalizmusának, csak akkor érthetjük meg, ha tudjuk, hogy a maguk idejében milyen társadalmi törekvések irányították cselekedeteiket és tollukat. Ehhez pedig tisztáznunk kell azt is, hogy a török harcok és a Habsburg-ellenes felkelések idején a nemzet gondolata jegyében létrejött ideológiákban milyen áttételek útján tükröződnek a feudális társadalom belső erővonalai, és a rendi kötöttségeket bontogató, de a gátakat át nem törő nekilendüléseket jelzik-e e fogalmak valamilyen tartalmi változásai.

A török harcok és a Habsburg-ellenes felkelések nemzeti ideológiája vajon kizárólag a feudális társadalmi rend törvényei szerint alakult, vagy az uralkodó osztály rendi törekvésein túlmutató tendenciákat is tükröz? A „nemzet" szó, amely a korszak forrásanyagában oly sűrűn szerepel, kiknek a közösségét jelenti; a nemesség, a kiváltságosak egységét fejezi ki csupán, vagy nagyobb közösségek, különböző társadalmi csoportok összetartozására is utal?[1]

[1] Az ideológiai vizsgálat jelentőségére és módszertani problémáira Molnár Erik tanulmányai hívták fel a figyelmet. [*Molnár Erik:* A nemzeti kérdés. Magyar Tudomány, 1960. 10. sz.; Ideológiai kérdések a feudalizmusban. Történelmi Szemle, 1961. 3. sz.] A korszak történész- és irodalomtörténész kutatói a polgári nacionalizmusról megrendezett széles körű vitaüléseken világították meg az 1526—1711-i korszak polgári feldolgozásaiban meglevő és helyenként a marxista munkákban is fellelhető nacionalista nézeteket. [*Makkai László:* A magyar nemzettéválás kezdeteiről; *R. Várkonyi Ágnes:* A Habsburg-ellenes küzdelmek történeti feldolgozásának problémáihoz „A nacionalizmus történelmi gyökereiről". A Történettudományi Intézet ankétja a Magyar Tudományos Akadémián 1960 márciusában. Történelmi Szemle, 1960. 2—3. sz. 310—316. old.; *Klaniczay Tibor:* A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban. Pirnát Antal, Tarnai Andor, Bán Imre, Geréb László, Varga Imre, Tóth Dezső, Varjas Béla, Gyenis Vilmos, Hopp Lajos hozzászólása és Klaniczay válasza.; Nacionalizmus a magyar irodalom tükrében. Az MTA Irodalomtörténeti Intézetének vitája 1960. április 11—12. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. XVI. köt. 1—4. sz. 7—48. old. — A korszak megítélésével kapcsolatos nehézségeket jelzi *Elekes Lajos—Pach Zsigmond Pál:* Magyarország története. Egyetemi tankönyv. I/2. köt. Török hódítás—Habsburg uralom. Századok, 1960. 1—3. sz. 278—285. old.]

A XVIII. századvég kérdéseire tanulmányunkban nem térünk ki. Ezt *H. Balázs Éva:* „A polgári nemzet kialakulásáról" című, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tartott előadása tárgyalta. Az árutermelés és a nemzeti eszme kialakulásának összefüggéseivel foglalkozik: *M. Horch:* Az európai burzsoá nemzet kialakulásának kérdéséhez. Tanulmány. [K problematice formováni burzsoazniho národa v Europe. Československý časopis historicky. 1961. IX. 3. sz. 374—395. old. Fordította: Fügedi Erik. Századok, 1962. 3—4. sz. 627. old.] — Munkánkban

A kérdés csaknem olyan régi, mint maga az egész, eseményeiben olyan hatásos és ellentmondásokkal annyira terhes időszak. Már II. Rákóczi Ferenc is a maga elgondolásai alapján, társadalmi összefüggéseiben vetette fel. Emlékiratainak az 1704-es esztendő eseményeinek leírását nagy lélegzetű történeti visszatekintéssel és korának mély ismeretét és gazdag tapasztalatait tükröző társadalmi körképpel vezeti be, közben pedig kifejti, miben különböznek a főurak lázadásaitól a Zápolya királyságával elkezdődő harcok. „A lázadás okozta zűrzavarokkal" a közös szabadság igazságos és törvényes védelmét állítja szembe, az egyes hűbéresek által szított belső mozgalommal a „vármegyék testületi" fegyverre kelését, az egyesek lázadásaival a közösség harcait, az egyénivel a „nemzetit". Mai megfogalmazásban: a feudális anarchia szülte zavargásoktól szigorúan különválasztja a valami nagyobb közösség érdekeit képviselő megmozdulásokat. Rákóczi ilyen meggondolások alapján nemcsak nemzeti felkeléseknek nevezi a maga háborúját és annak közvetlen történeti előzményeit, hanem tudatosan el is határolja — mégpedig a nemzeti érdek hangsúlyozásával határolja el — az 1526 előtti évszázadok eseményeitől. Mi viszont tudjuk, hogy bármilyen nagy változást jelez is az események politikai kombinációja, a társadalmi rend keretei, a feudalizmus viszonyai változatlanok.[2]

Hatott-e Rákóczi elmélete a szatmári békét követő évtizedekben a köznemesekre? Nem tudjuk. Képzeletüket bizonyára foglalkoztatta, de új harcra már nem mozgósította őket. Pedig a fejedelem, amikor fejtegetéseit papírra vetette, a köznemesekben látta az új függetlenségi háború tömegerejét. Viszont a XIX. század végén és a XX. század elején alkotó történetírók változatlanul átvették az emlékiratok érvanyagát, s a Rákóczi idejében természetes, de kétszáz év múltán már meglehetősen korszerűtlen koncepció, a Zápolya királyságával kezdődő nemzeti szabadságküzdelem jegyében írták meg a török- és a Habsburg-ellenes harcok históriáját. A hanyatló köznemesség hatalmi ábrándjait fűtő történetírók a múlt minden nemesi mozgalmának nemzeti voltát a kuruc felkelések nemzeti jelszavaival igazolták. A polgári történetírás más irányzatainak képviselői pedig — akik nem kevésbé elfogultan, csak éppen a labanc nacionalizmus szemszögéből ítélték meg e kort — a Habsburg-aulikus provincializmusnál egyebet nem szegeztek szembe az általuk úgy lekicsinyelt megyei provincializmussal. Amikor a nemzeti történet útját a maguk elgondolásai szerint megrajzolták, az uralkodó osztály Béccsel egyezkedő csoportjainak a „nemzeti" érdekre hivatkozó

segítséget nyújtott *Elekes Lajos* lektori véleménye, amelyért ezúton mondok köszönetet.

Tanulmányunk 1961-ben és 1962 első felében készült, a kérdéssel foglalkozó újabb cikkek és tanulmányok eredményeit és problémáit csak e témakör további kimunkálása során vehetjük számba. Lásd 101. jegyzet.

[2] Lásd *II. Rákóczi Ferenc* Emlékiratai. [Vas István fordítása.] Szépirodalmi Könyvkiadó, 1951. 64—65. old.

érveit sorakoztatták fel. Száz esztendőn át a történetírók nem tudtak, vagy meg sem próbáltak kiemelkedni a kuruc—labanc ellentét kátyújából.

Ahhoz, hogy megértsük Rákóczit és a két évszázad történetében mindazt, amit neve fémjelez, el kell szakadnunk Rákóczi szemléletétől. Ha ki akarunk törni abból a körforgásból, amit a bizonyítandónak bizonyító anyagként való felhasználása eredményez, nem szabad azokból a mozzanatokból kiindulnunk, amelyek a kor uralkodó osztályának politikai csoportosulásai vetületeként jöttek létre, hanem az általános történeti fejlődés mélyebb törvényszerűségeire kell figyelnünk.

A NEMZET FOGALMA A XV—XVI. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A XVI. és XVII. század a nyugat-európai országok történetében a fejlődés legfontosabb változásának ideje. E két évszázad alatt dől el végérvényesen a feudális társadalmi rend és a kapitalista fejlődést előkészítő tendenciák harca, és indul meg a tőkés termelési viszonyok kialakulásának folyamata. Magyarországon ugyanakkor megrekedést, stagnálást látunk; csak a mezőgazdaságban észlelhetünk a fejlődés nagyobb távlatait előrevetítő mozzanatokat, de az átütő erejű változások helyett itt is az új lehetőségekkel biztató csírák befulladását tapasztalhatjuk. Az általános fejlődés jellege, a hazai gazdasági-társadalmi erők nem nagyon számottevő, de mégis kimutatható nekilendülései — az ország szembetűnő politikai változásaival egyetemben — arra késztetnek, hogy rögzítsük azt a nemzeti ideológiát, amelyet ez a minden tekintetben mozgalmas időszak az előző évszázadoktól örökül kapott. Nemcsak azért szükséges ez, hogy biztosabban számolhassunk az évszázadok során a feudális társadalmi rend jegyében kialakult nemesi nemzettudat hatásával, továbbélésének formáival, hanem azért is, hogy lemérhessük: hozott-e valami újat az elkövetkezendő két évszázad története, vagy nem tett mást, mint ideológiájában aktualizálta az őseitől örökül kapott gondolatokat.

A dinasztikus közösségtudat Magyarországon a XIII. században bomlik fel. Akkor indul meg az a folyamat, amelynek során a „gens", a „natio" és a „patria" fogalma az ország kiváltságos, nemesi lakóinak közösségét jelentő értelmet kap. A nemesi nemzeti ideológia azonban határozottabban körvonalazott formát csak a XV. században ölt, és ekkorra végérvényesen a köznemesség politikai előretörésével kapcsolódik össze. A maga teljességében a XV—XVI. század fordulóján jelentkezik, s majd mint az uralkodó osztály politikai cselekedeteinek normáját, országgyűlési végzés foglalja össze és törvénykönyv hitelesíti. Az események, amelyeknek jegyében ez az ideológia kikristályosodott, egyben jelzik történeti és társadalmi funkcióját is. Az a létszámával jelentős tömegerőt képviselő köznemesi tábor, amely az 1497-i országgyű-

lésen önkényeskedései — és fia útját a trón felé egyengető törekvései — miatt megtámadta az oligarchia fejét, Zápolya István nádort, 1526-ban teljesítette akaratát: a nemesi nemzeti ideológia jegyében királlyá választotta Zápolya Jánost, az ország legnagyobb birtokosát.

A köznemesség és az oligarchia ellentétét a nemzeti királyságban feloldó eseménysorozat sok összetevőből alakult ki. Egyik jelentős tényezője a nemesi nemzeti ideológia volt. Az út a rákosi országgyűlésen át vezetett. Az 1505-ös országgyűlés végzéseinek és a Tripartitumnak történeti indoklásai a köznemesi nemzetfogalom jegyében születtek meg. A magyar nemzet — amint azt már Kézai, majd Thuróczy megfogalmazta — a nemesek összessége, akiknek ősei a hunokkal rokonok, és Szkithiából jöttek ki. A nemzet tagjait, az ország kiváltságos lakóit e gondolatrendszer alapján a közös származás mellett az azonos szokások, erkölcsök, jogok és lehetőségek kapcsolták össze. A kiváltságos osztály különböző rétegei között feszülő vagyoni egyenlőtlenség, a főúr és familiárisa között meglevő tényleges különbség az ideológia és a valóság viszonyát mutatja meg, de utal a köznemesi aspirációkra is. Hiszen „nemzeti" alapon a bocskoros nemes egy asztalhoz került az országrészeket birtokló főúrral! „Minden főpap, mágnás, zászlósúr és nemes a nemességre és a világi javakra nézve a szabadság, a kiváltság és az adómentesség jogait élvezi — szögezi le a Hármaskönyv —, mindannyian ugyanazon törvénnyel és szokással, a törvényekben ugyanazon eljárással élnek."

Ez a nemzettudat a nemesi-rendi ideológia egyik leglényegesebb alkotóeleme volt. Az uralkodó osztályon belül az ellentétek elleplezését, áthidalását szolgálta, az elnyomott osztályokkal szemben pedig a nemesség egységét hangsúlyozta.

A vagyonilag nagyon is különböző rétegek összetartozásának erős hangú tudatosítását 1514 eseményei tették fokozottan szükségessé. A jobbágyság kívül állott a feudális nemzet zárt körén. Földhözkötöttségének törvénybe iktatása — a felkelő jobbágyokat utódaikban is sújtó büntetésen kívül — arra szolgált, hogy ne csak konkrét megvalósításában, de elméletileg is kétségtelenné tegye a nemesi kiváltságok megdönthetetlenségét és örökkévalóságát. Az 1514-es törvény szoros gyűrűjén azonban van egy kis rés, amely módot ad a jobbágynak, hogy könnyítsen helyzetén. A 35. törvénycikk kimondja, hogy a nemesség érdekeit védelmező, mellette harcoló jobbágyok nemesi földet kaphatnak. A jobbágyok tehát csak akkor mentesülhetnek az egész jobbágyi osztályt sújtó büntetések alól, ha a nemesi érdekek védelmében fognak fegyvert; ekkor viszont a felemelkedésre is lehetőségük nyílik. Bár konkrét céljaiban ez a törvénycikk is a nemesség osztályérdekeinek védelmét és a paraszti osztályharc megbontását szolgálta, témánk szempontjából mégis rendkívül figyelemreméltó, mert okfejtése, gondolati elemei fellelhetőek majd a nemesi nemzeti ideológia későbbi változataiban.

A köznemest néhány jobbágyfalva, a bocskorost egy-két sovány portája vagyonilag messze vetette az országrészek, várak uraitól; a nemesi nemzeti ideológia viszont azt tudatosította bennük, hogy semmiben nem különböznek egymástól, hiszen múltjuk egy, jogaik azonosak, és tulajdonságaik, szokásaik, természetük is közös, nemzeti. A feudális nemzeti ideológia nagyhatalmi ábrándokat táplált és növelt a feudális uralkodó osztály minden tagjában. A Hármaskönyv megállapítja, hogy „az ország kapcsolt részei, a dalmátok, horvátok, szlavoniaiak és erdélyiek a magyarországi határozatok és végzések ellen semmit nem rendelhetnek és statutumokat nem alkothatnak." A nemzeti királyság eszméje is a köznemesi lehetőségek biztosításának igéretével és vágyával merül fel. Az 1505-ös országgyűlés végzése kimondja, hogy a nemzet történetének legdicsőségesebb magaslata II. Endre, Lajos és Mátyás király uralkodásának ideje, amikor hatalmas tartományok kapcsolódtak az országhoz, és a „scitha nemzetet hírnévben, dicsőségben naggyá, tündöklővé tették, hírét az egész földkerekségen messze elterjesztvén, a csillagokig emelték". A nemzeti dicsőség ebben a megfogalmazásban a köznemesség lehetőségeinek realizálását jelenti. A múlt példája viszont azt mutatja, hogy ilyen kapukat csak a „magyar nemzet törzséből" emelt király nyithat ki a nemesség előtt. A rákosi mezőn e meggondolások alapján kötelezték magukat nemzeti király választására a rendek. Az ország törvényeit — amint azt a történelemből kiragadott példákkal bizonyították —, az idegen uralkodótól eltérően, a nemzeti király híven megtartja. Ha tudjuk azonban, hogy az 1505-ös országgyűlést megelőző évtizedekben a köznemesség elsősorban nem az „idegen nemzet kebeléből" származott uralkodóival, hanem az oligarchákkal harcolt, és a „magyar nemzet törzséből" emelt király csak a nagybirtokosok egyik leghatalmasabbika lehetett, látjuk, miként zárult össze annak a történeti szerepnek köre, amelyet a feudális nemzeti ideológia a mohácsi vész küszöbén betöltött. Az uralkodó osztály főúri csoportja azokért a bajokért, amelyeket hatalmi harcaival előidézett, az idegen hatalomra hárította a felelősséget, s így a heves köznemesség indulatait az idegen uralkodó felé terelte. A főúri csoport egyik kiemelkedő alakja, Zápolya pedig oly módon nyerte meg a köznemesség támogatását, hogy elhitette vele: ha fején lesz a korona, beváltja a nemesség politikai reményeit. Növeli hatalmi súlyát, utat nyit előtte az érvényesülésre, mindarra, aminek megvalósulását a nemzeti királyságtól várta. A nemesi nemzeti programnak Werbőczi István volt a megfogalmazója, aki a tényanyag tanúsága szerint a királlyal és az ún. udvari párttal is tartott fenn kapcsolatokat. A köznemesség tevékenysége Zápolya királlyá választásában aligha tekinthető valami önálló nemzeti politika eredményének.

Zápolya pártjának nemzeti jelszavai a rendi ideológia jegyében születtek meg oly módon, hogy a köznemesség helyzetét múltjában és lehetőségeiben a valóságosnál lényegesen kedvezőbbnek tüntették fel.

Mohács Magyarországának nemzeti ideológiája az uralkodó osztály hatalmi érdekeit szolgálta; gondolati elemeiben, történeti funkciójában a feudális társadalmi rend keretei közé illeszkedett be, és semmivel sem mutatott túl a köznemesi nemzettudat szűk körén.

Kétségtelen azonban, hogy már a XV. században is jelentkeztek olyan törekvések és gondolatok, amelyek a nemzet és a haza fogalmát a rendi felfogásnál tágabban értelmezték, belefoglalták e fogalmakba az ország kiváltságokkal nem rendelkező lakóit is.

A török támadással szemben a feudális állam nem rendelkezett korszerű védekezésre alkalmas haderővel. Az uralkodó osztály húzódozott a véráldozatoktól, a zsoldos katonaság anyagi terheit pedig nem vállalta, adót nem fizetett. Az oszmán hódító feltartóztatását a parasztság fegyveres erejétől várta, s a falvak népét a feudális ideológia érvanyagával mozgósította harcra. A jobbágyságot a telekrész, amelyen megült, a család, a szűkös életlehetőségek, az apáitól ráhagyományozott életmód, a szokások, viseletek, nóták, amelyek összekapcsolták hasonszőrű társaival, a falvak, tájak közössége, minden ami azon a kis darab földön felnőtt parasztember szemsugarába belefért, ezer gyökérrel kötötte szülőföldjéhez. Szegényes tulajdonait — a munkaeszközöket, az ekét, az igást, a szekeret, az irtásföldeket —, mindennapi életének fenntartóit, biztosítékait körömszakadtáig védte mindenkivel szemben. A török nemcsak a házára dobott üszköt, nemcsak szeretteit gyilkolta le, vagy hajtotta nehéz rabságba, hanem őt magát is levágta vagy elhurcolta távoli emberpiacokra másbeszédű, másszokású, számára teljességgel idegen népek közé. A hírekből, a menekültek szóbeszédeiből azok is tudhatták, akik még janicsárt soha nem láttak, hogy e félelmetes harcosok görbe szablyája véget vet szokott életüknek, megsemmisíti a maguk nehéz, de némileg ismert törvényű jobbágyi világát. S hogy mit hoz helyette? — arra csak a borzalmak képeivel felelhetett képzeletük. Természetes tehát, hogy a délvidéki magyar jobbágyok, akiknek 1456-ban már a nyakukon volt a török, a szerzetesek — főleg ferencrendiek — szervező munkája során „felvették a keresztet", és csapatostól özönlöttek Hunyadi táborába Nándorfehérvár alá. Az egyházi és a világi hatalmat az eretnek és hódító oszmán hatalom elleni harc azonos érdeke vezette. A jobbágyok érdeke ellentétes volt az uralkodó osztályéval, a külső veszély sem békítette össze soha őket, de átmeneti együttműködés létrejöhetett egyes csoportjaik között. A szerzetesek a szkíthiai harcos erényekről, Magyarország hajdani dicsőségéről, a régi szent királyokról prédikáltak a népnek, s ily módon a nemesi nemzeti ideológia egyes tartalmi elemei leszálltak a feudális társadalom elnyomottjainak soraiba.

Néhány évtizeddel később Mátyás király udvarában humanista írók a nemes és nemtelen közös hazájáról beszélnek. De e vékony értelmiségi réteg gondolatai nem a hazai társadalmi tapasztalatok alapján kristályosodtak ki, hanem külföldi hatásokra fogamzottak meg.

Sem a török ellen induló parasztokat lelkesítő nemesi nemzeti ideológiában, sem a humanisták nézeteiben nem találunk olyan elemeket, amelyek az alsóbb rétegek gondolatvilágában, elsődlegesen az ő körükben, az uralkodó osztály ideológiájától függetlenül alakultak volna ki. A XV. század végéig pedig a tényanyag tanúsága szerint rendi nemesi nemzeti ideológia csak a különböző vallási irányzatok áttételein hatolhatott le a feudalizmus alsó rétegeihez és terjedhetett el a parasztság körében.

A mindennapi paraszti élet kohójában kiforró ideológia — amint 1514 példája és az eretnek mozgalmak tanúsítják —, a feudális terhek felszámolására irányul, és az árutermelő paraszti rétegek érdekeit érvényesítő törekvéseket tükröz. A felkelő jobbágyok, amikor magukat egy nagyobb közösség részének tekintik, akkor nem a nemzet fogalmába kapcsolódnak, hanem a vallási csoportokkal, majd 1514-ben egy-két esetben az országgal, Magyarországgal azonosítják magukat.[3]

TÖRÖKELLENES HARCAINK IDEOLÓGIÁJA A XVI. SZÁZADBAN

Szulimán hódítása megsemmisítette a magyar állam központját, és megbontotta gazdasági szervezetét; a kettős királyválasztást követő anarchia új politikai falakat emelt a lakosság közé, a reformáció terjedése pedig a vallási egység még meglevő burkát szaggatta szét. Megszüntek azok a feltételek, amelyek később a nemzeti közösség kialakulásának elősegítői lehettek volna. A polgári értelemben vett nemzetnek keretet adó országegység széttört, és többé nem létezett az újkori nemzetek megszületésénél bábáskodó, önmagával szabadon rendelkező, független államhatalom sem.

Az általános bomlás ideológiai síkon a feudális nemzettudat elhalványulásában, csaknem teljes szétfoszlásában mutatkozott meg. Zápolya politikája még a rákosi végzés elvei alapján sem tekinthető nemzetinek. Az utolsó nemzeti király a török hűbérese lesz, udvara az idegen kalandorok valóságos gyűjtőmedencéjévé válik; államszervezetében délszlávok, lengyelek kerülnek hatalomra, országrészének további sorsáról pedig családi érdek, dinasztikus álmok jegyében dönt. Fiát, János

[3] A köznemesi nemzettudat és történetszemlélet kialakulására lásd *Molnár Erik:* Id. mű; *Mályusz Elemér:* Thuróczy János krónikája. Kézirat.; *Fraknói Vilmos:* Werbőczi István. Budapest 1899. 380. old.; *Szende Pál:* Werbőczi. Budapest 1907. 20. old. Huszadik Század Könyvtára 30. sz.; — A parasztság tudatvilágát és a körében élő ideológiát elemzi *Székely György:* A Dózsa parasztháború ideológiájához. Századok, 1961. 4—5. sz. 473—506. old. — A török ellen harcoló parasztság körében elterjedt nemzettudat kérdésével foglalkozik *Szűcs Jenő:* Nemzet, haza, parasztság Hunyadi korában. Kézirat. Lásd az MTA Történettudományi Intézete által 1962. június 11—12-én rendezett vita anyagát. Történelmi Szemle, 1963. 1. sz.

Zsigmondot olasz énekesek és zenészek veszik körül, katonasága olasz és lengyel zsoldosokból áll. Fráter György nem a nemzet, hanem az ország érdekeiről beszél, s a keresztény közösség szerves részének tekinti.[4] Mohács után közvetlenül az uralkodó osztályt sem tartotta össze az együvé tartozás semmiféle tudata, a nemesi nemzet közösségének tudata sem. Azok, akik Zápolyát királlyá választották, Ferdinánd pártjára állnak, a Ferdinándban bízók máról holnapra Zápolyához szegődnek. Az uralkodó osztály politikai tájékozódását a nyilvánvaló, a semmivel nem leplezett egyéni érdek határozza meg. Még a köznemesség is az ország és a kereszténység tágabb, a nemesi nemzetnél jóval szélesebb gondolatkörében tanácskozik.[5] A körülzárt várak kapitányai — Losonczi, Zrínyi — utolsó üzeneteikben előrelátható haláluk értelmét mindenekelőtt a kereszténység védelmében látják, s csak ezután beszélnek az édes hazáról. Gyula kapitánya, Kerecsényi László, tisztsége jövedelméből Nikolsburgban vásárol várat magának, mert nem kötik az ország határai.[6] Zay Ferenc, amikor 1555-ben követségben jár Konstantinápolyban, és a nagyvezér a németek magyargyűlöletére hivatkozva törökösségre csábítja, így válaszol: „Nem helyes ez a beszéd, mert igaz ugyan, hogy a nyelvek varietása megkülönbözteti a németet, spanyolt, olaszt, franciát, csehet, lengyelt, magyart, de egy és ugyanazon vallás köt össze bennünket, mert mindnyájan ugyanazon Istent hiszszük."[7]

A Budavár tornyára kitűzött török harci jelvények árnyékában a vallásos ideológia került előtérbe Magyarországon. Olyan jelenség ez, amely egyaránt tükrözi a maga erejében nem bízó uralkodó osztály külföldi orientációját és a török fanatizmus következményét. De mindenekelőtt a reformáció elterjedése és hatása mutatkozik meg benne.

Magyarországon az új hitet külföldi egyetemeket megjárt jobbágy-, polgár- vagy mezővárosi parasztfiakból lett prédikátorok terjesztették. Származásuk és az ország határain túl szerzett tapasztalataik erőteljesen befolyásolták hazai működésük jellegét; szemük a társadalmi kérdésekre különösen figyelmező, az anarchiába bomló feudalizmus bűneire

[4] Lásd *Szalay László:* Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest 1859.; *P. Szentmártoni Károly:* János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza. Székelykeresztúr 1934.; *Károlyi Árpád:* Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok. Történelmi Tár, 1878—1882.

[5] A kenesei gyűlésen a rendek Lengyelország rendeihez intézett levele. 1532. január 6. Lásd Magyar Országgyűlési Emlékek. Szerkesztette *Fraknói Vilmos.* Budapest 1874. I. köt. 418—419. old.

[6] Lásd *Károlyi Árpád:* Losonczi István két magyar levele. Történelmi Tár, 1881. 381. old.; *Szekfü Gyula:* Magyar történet. Budapest 1935. III. köt. 191. old.; *Ghymesi Forgách Ferencz* nagyváradi püspök Magyar Historiája. 1540—1572. Közli *Major Fidel:* Monumenta Hungariae Historica. 16. köt. Pest 1866. 315—316. old.

[7] *Verancsics Antal* Összes munkái. Közli *Szalay László:* Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores. Pest 1858. IV. köt. 163—164. old.

éles tekintetű lett. A külföldön töltött évek alatt hovatartozandóságuk tudata nem halványult el, sőt hangsúlyozottabbá vált. A wittenbergi egyetem magyar egyletének diákjai például kirekesztették maguk közül azt a tagot, aki magyar ruha helyett más nemzetbeli ruháját felvenni „nem pirult volna". A diáktársaságok kialakulása az előző századokba nyúlik vissza. Egyetemenként változóan a különböző országokból származó tanulók kisebb vagy nagyobb csoportjai alkották ezeket az egyleteket, a hallgatók érdekvédelmi szövetségeit. A Magyarország távoleső vidékeiről — a török által megszállt területről vagy a királyi Magyarország tájairól — származó diákok, függetlenül attól, hogy milyen nyelven beszéltek, magyarországiaknak, Hungarusoknak nevezték magukat.[8]

A külföldön tanult prédikátorok hazai működése nyomán a XVI. század folyamán még nem mutatható ki egyértelműen az, hogy munkájukat tudatosan elsősorban valamilyen egységes nemzeti ideológia jegyében végezték volna, vagy egy tartalmában új nemzettudat irányította volna tetteiket. A török támadást a nemzet bűnösségének gondolatával összekapcsoló szemléletük Luther és Melanchton tanítására vezethető vissza. Szülőföldjükön e nézet társadalmi mondanivalóját úgy bontották ki, hogy a nemzet bűneit az urak vétkeivel, a feudális hatalmaskodásokkal, az anarchikus túlkapásokkal azonosították. Bonfinit olvasták, a Mátyás-hagyományokhoz kötődtek, s ily módon átvették a feudális nemzettudat egész történelmi anyagát. A magyar históriát a biblia történeteivel vetették össze, s az ószövetség komor képeivel példázták közelmúltjuk rossz emlékű eseményeit. Azzal az általánosan elterjedt gondolattal szemben, hogy Magyarország a „kereszténység védőbástyája", a „választott nemzet" eszméjét propagálták.[9] A falusi néppel körülvett szószékeik, a jobbágyfiak előtt széles kapukat táró iskoláik és az anyanyelven írott könyveket kibocsátó nyomdáik rendkívül széles körben, a nép legalsóbb rétegeiben is gazdag variációkban sugározták szét a nemesi nemzet gondolati és történeti anyagát. A szétbontott és szétszórt ismeretanyag nem futott át nyomtalanul azoknak a rétegeknek — jobbágyoknak, mezővárosi parasztoknak, városi szegényeknek — a tudatvilágán, amelyekbe lehatolt, de nem is ülepedett le benne a maga változatlanságában. A befogadó rétegek csak oly módon tehették magukévá a nemesi nemzettudatot, hogy elemeire bontották; egyes részleteit, amelyekhez esetleg saját társadalmi törekvéseiket kapcsolták, kiragadták, felnagyították, más, számukra semmitmondó motí-

[8] Lásd *Tarnai Andor:* A feudális kor magyar irodalomtörténet-írásáról. Kézirat. 10., 13. old.; *Mályusz Elemér:* Haza és nemzet a magyar feudalizmus első századaiban. Kézirat.; Lásd még az MTA Történettudományi Intézete által 1962. június 11—12-én rendezett vita anyaga. Történelmi Szemle, 1963. 1. sz.

[9] Lásd *Benda Kálmán:* A végvári harcok ideológiája. Kézirat. Lásd még az MTA Történettudományi Intézete által 1962. június 11—12-én rendezett vita anyaga.

vumait pedig elejtették. Az ily módon formálódó, alakuló ismeretanyag számos részlete beleolvadt a néphagyományba, s szükségszerűen hatott és visszahatott a prédikátorok gondolkozására is.

A reformátorok működése a magyar nyelv történetében felmérhetetlen jelentőségű. Az anyanyelvi oktatást, írást, igehirdetést azonban a nemzeti tudatosságnak csak halvány jelei kísérik. A prédikátorok többnyire — anyanyelvüktől függetlenül — két-három nyelven írtak vagy tanítottak; a nyelvi formát nyilván a helyi szükségletek, a hallgatóság megnyerésének igénye és az üzleti szempontok határozták meg. Heltai, aki műveit — néhány jelentéktelen kivételtől eltekintve — mind magyar nyelven adta ki, szásznak vallotta magát, és németül prédikált.[10] Az anyanyelv művelését még a korabeli Európa előrehaladottabb országaiban is konkrét feladatok, hasznossági meggondolások és nem elvont nemzeti eszmények ápolása miatt szorgalmazzák. „Azért írtam inkább franciául, mint latinul — írja még Descartes is —, mivel meggyőződésem, hogy azok, kik csak velük született józan eszüket használják, nézeteimet helyesebben fogják megítélni, mint azok, kik csak régi könyvekben hisznek."[11] De Sylvester János — akinek latin nyelvtanában, amely 1539-ben jelent meg, egy magyar nyelvtan körvonalai bontakoznak ki — már nemzeti tulajdonunkként kezdi számba venni a nyelvet. Példája ugyanakkor azt is mutatja, hogy a nemzeti nyelv tudatos ápolásának e korai jelentkezése mennyire nem kapcsolódik azokhoz a politikai formákhoz, amelyek néhány évtizeddel azelőtt a nemesi nemzettudatban tükröződtek. Művét a Habsburg király fiainak, Miksának és Ferdinándnak ajánlja. Kérése: tegyék lehetővé, hogy könyve eljusson a magyar nép kezébe. — Ferdinánd „a históriáknak magyar nyelven rigmusokban való énekléséért" sorozza Tinódit Magyarország nemeseinek rendjébe. Tinódi és Balassi költészetében is hiába keressük a köznemesi nemzettudat folytatását. Tinódi, aki kezdetben a kiváltságos osztály tagjainak jeles cselekedeteit énekli meg, figyelmével később országos érdekű események és a végvárak szélesebb közönsége felé fordul. Balassi pedig a várak vitézeivel, a török harcok iskolájában próbált legényekkel vállal közösséget.[12]

A török megállítása érdeke volt a nemességnek, és — merőben más gyökerekből táplálkozva, más társadalmi távlatokba kapcsolódva — érdeke volt a jobbágyságnak. A fejlődést, a társadalmi haladást az osz-

[10] Lásd *Varga József:* Szkhárosi Horvát András. Irodalomtörténet. 1955. 3. sz. 268—304. old.; *Horváth János:* A reformáció jegyében. Gondolat 1957. 154. old.

[11] „Et si j'écris en français, qui est la laugue de mon pays, plutôt quen latin, qui est celle de mes précepteurs, c'est a cause que j'espere que ceux qui ne se servent que de leur raison naturelle toute pure, jugeront mieux de mes opinions que ceux qui ne croient qu'aux livres anciens." [Discours de la Méthode Oeuvres *de Descartes* publices par Victor Cousin t. I. 210—211. old. Párizs 1824.]

[12] Tinódi és Balassi hazaszeretetéről és nemzettudatáról lásd Bán Imre hozzászólása az irodalomtörténészek vitáján. Id. mű; 28. old.

mán támadások és hadjáratok semmiképpen sem segítették. A kor szubjektív véleményekről valló forrásanyagában, a társadalom nézeteiben, az ideológiában természetszerűleg mindez nem tükröződik világosan. A háborús viszonyok közepette, a reformáció hatására az előző évszázadtól örökül kapott nemesi nemzettudat fellazul, szétbomlik, és egyes elemei lehatolnak a társadalom különböző elnyomott rétegeibe. Olyan nemzeti tudat jelentkezésével azonban, amelynek hazai társadalmi gyökere és tartalma merőben új lenne, nem találkozunk. A társadalom kibékíthetetlenül szemben álló osztályainak összetartozását hirdető nemesi nemzeteszme sem erősödik a század folyamán, sőt határozottan megfakul és elhalványodik.

Annál váratlanabb a század végén, még inkább pedig a századfordulón és a következő évtizedekben, hogy minden cselekedet és politikai tett abszolút értékmérője a „nemzet" érdekeinek zajos vagy fojtott, de mindig előtérbe kerülő hangoztatása lesz.

A NEMZETI IDEOLÓGIA TARTALMI VÁLTOZÁSAI A XVII. SZÁZADBAN

A XVII. század folyamán a nemzet sorsáért való aggodalom, a nemzethez tartozás és a nemzetért folytatott harc gondolata kiáltványok és magánlevelek, országgyűlési felterjesztések és városi krónikák, katonafolyamodványok, prédikációk és naplók latin, német, magyar nyelvű oldalain a legkülönbözőbb társadalmi és politikai indítékokkal szövődik össze. Áthidalhatatlanul ellentétes érdekektől vezetett osztályok — nemesek és jobbágyok egyaránt — „nemzetünk sok bajáról", „édes nemzetünk romlásáról" beszélnek, amikor cselekedeteiket indokolják. De e szavakat nemcsak a külső ellenség támadása váltja ki belőlük; a földesúr ezzel tartja vissza jobbágyait a táborból, és a szegénylegény katona ezzel ostorozza az áldozatvállalástól húzódó urat. Vajon csak Werbőcziék nemzeti tudata melegíttetik fel ismét a harcok tüzénél, vagy új mozzanatok is hatnak már a XVII. század ideológiájában? A XVII. század nemzetfogalma milyen társadalmi és politikai szándékokat és célokat tükröz? Rendkívül sokrétű kérdés ez, választ csak úgy adhatunk rá, ha a törökkel, némettel viaskodó XVII. század történetének széles horizontján hordozzuk végig a tekintetünk, és a kuruc—labanc csataterek eseményei helyett mélyebb összefüggések támpontjait keressük meg.

Lenin a polgári nemzet kialakulásában az árucsere fejlődésének és a piacnak tulajdonít rendkívül nagy jelentőséget. A burzsoázia létérdeke, szükségszerű törekvése, hogy a saját árui részére biztosítsa az ország piacát, és kizárja onnét a külföldi versenytársakat.[13] „A feudális

[13] Lásd *Lenin:* A nemzetek önrendelkezési jogáról. *Lenin* Művei. 20. köt. Szikra 1955. 406—407. old.

földesúr . . . — szögezi le a feudális és polgári nemzetfogalom különbségét vizsgálva Molnár Erik — nem áll versenyben a belföldi piacért se külföldi termelőkkel, se belföldi, akár magyar nyelvű, akár idegen nyelvű földesurakkal."[14] Az árutermelés és az áruértékesítő tevékenység hatása a polgári nemzet fogalmának kialakulására nagyon sokrétű, és már korán jelentkezhet: a szűk feudális kereteket, a falu és a város, az egyes tájegységek határait a kisárutermelők törik szét, ők hoznak létre kapcsolatot közöttük, ugyanakkor más termelőkkel szemben arra kényszerülnek, hogy a piacot a maguk számára biztosítsák. A nacionalizmust a burzsoázia a piacon, a piacért folytatott harcában tanulta meg, de az út ide a feudalizmusból, a feudális keretek szétfeszítésén át vezet. A feudalizmus egyszerű árutermelésében tehát már megtalálhatók a kapitalista fejlődés csírái, tágabb és általánosabb megfogalmazásban a polgári értelemben vett nemzet kialakulásához vezető első mozzanatok kezdetei. Izgató kérdés, hogy a hazai feudalizmus ideológiai térképén kirajzolódnak-e a gazdasági-társadalmi fejlődés legmélyebb rétegeiben már az új társadalmi rend kialakulásának összetevőit hordozó áramlatok erővonalai, és ha igen, ezek milyen határozottsággal jelzik a történelmi valóságot, mennyiben alakítják vagy változtatják meg a feudalizmus szűk, az uralkodó osztály érdekeire szabott nemzetfogalmának gondolati elemeit.[15]

Magyarország területének egyharmadát 1526 után az uralkodó személye a Habsburg-birodalom keretébe kapcsolta bele. A század második felében egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a királyi Magyarország kormányzásában az örökös tartományok uralkodó osztályának érdekei kezdenek érvényesülni. A Habsburg-állam a XVI. század utolsó harmadában jelentős pénzügyi válsággal küzdött. A centralizálódó kormányzati apparátus amúgy is magas költségeit a török háborúk, a képzetlen és korrupt hivatalnoki kar és a beteg császár szeszélyes kedvtelései a végtelenségig növelték. A zavarokat fokozta, hogy az addig hitelekkel szolgáló délnémet tőkések csődbe jutottak. Az államapparátus most saját pénzembereinek kölcsöneiből próbálta fedezni kiadásait. Az első hazai pénzkölcsönzők főleg osztrák nagybirtokosok és a háborús szállításokon tollasodó vállalkozók voltak, de magyarokat is találunk közöttük[16]

A XVI. század második felében a magyar főúri osztályt elődeitől szembetűnően megkülönböztető, merkantil jellegű, új vonások jellemzik. A századfordulóra néhány — a gabona-, marha- és borügyleteken jelentős összegeket nyerő — földesurat az állami kölcsönök fejében kapott

[14] *Molnár Erik:* Ideológiai kérdések a feudalizmusban. A nemzeti kérdés. 266. old.

[15] „A nemzet kialakulásának csíráit már a feudalizmusban, az egyszerű árutermelés kifejlődésében kell keresnünk." [*Horch:* Az európai burzsoá nemzet kialakulásának kérdéséhez. 631. old.]

[16] Lásd *Makkai László:* Az abszolutizmus társadalmi kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Történelmi Szemle, 1960. 2—3. sz. 219—220. old.

adomány- és zálogbirtokok az ország legnagyobb földtulajdonosainak és a hitelre mindig éhes kamarák által számon tartott pénzembereinek a sorába emeltek. Ezek a családok gyorsan elindultak azon az úton, amely a Habsburg-birodalom közös, eredeti feudális értelemben vett nemzeti jellegét levetett uralkodó osztályának kialakulásához vezetett. Számukra mindegy, hogy a birodalom melyik tartományában szereznek birtokot; egyaránt elnyerik a csehországi, krajnai, stíriai, morvai, felső-ausztriai indigenátust. Bécsben tartanak házat, német, cseh, osztrák lányt vesznek feleségül. Családi körükben nemegyszer német szó járja, és gyermekeiket a császári udvarban neveltetik, ahol maguk is a főhercegek játszópajtásaiként nőttek fel.[17] Ámde mindjárt ennek az útnak az elején, gazdasági tevékenységük korszerű gyakorlásában — gabona- és borügyletek lebonyolításában, birtokaik növelésében, amelynek ütemét az állami szolgáltatások és kölcsönök útján vagy állami hivatalok előnyeivel élve lehet hihetetlen módon meggyorsítani —, két megkötő, akadályozó erő jelentkezését kell tapasztalniuk. Az államhatalom támogatását élvező osztrák vállalkozók, a császári hadsereg tisztjei, esetleg az államapparátus tisztviselői az ország határain belül a nemesség jogaihoz hasonló jogokat vindikálnak maguknak: birtokadományokat kapnak, vámokat állítanak, monopóliumokat, kedvezményeket nyernek, és élnek, sőt fokozott mértékben élnek a kiváltságos helyzet és a kizsákmányolás mindazon lehetőségeivel, amelyek addig csak a hazai földesurakat illették meg. A kamara ugyanakkor, ha pénzre van szüksége, a magyarországi mezővárosok szerényebb összegeit sem utasítja vissza, sőt kapva-kap rajtuk, és ellenszolgáltatásként készségesen teljesíti kéréseiket. A tehetősebb mezővárosi parasztpolgárság pedig elsősorban a földesúri hatalom alól akar kiszabadulni. Ily módon pedig megnövekednek az uralkodó osztály hazai ellenfelének, a földesúrnál határtalanul kedvezőtlenebb feltételek között induló, de a piac szívós és kitartó ellátójának mutatkozó, vállalkozó szellemű elnyomottaknak, a jobbágyság árutermelő és az áruértékesítésbe kapcsolódó rétegének a lehetőségei. A gazdasági érdekek ütközéseinek folyamatát, amelynek során — hogy a magunk portáján maradjunk — a feudális nemesi nemzeti ideológiában új tartalmi motívumok jelentkeznek, tanulságosan mutatja Illésházy István perének háttere.

A per megindulása idején, 1601-ben, a köznemesi származású Illésházy személyiségében az új birtokos, az állami kedvezmények kihasználása és a mezőgazdasági áruk értékesítése útján előretörő főúr minden vonása fellelhető. Vagyonát, amelynek alapjait házasságával vetette meg, a gabonaszállítás, a marha- és borkereskedelem során oly nagyra növelte, hogy a XVI. század végén már a kamarák elsőrendű

[17] Lásd *H. I. Bidermann:* Geschichte der österreichischen Gesammt-Staats-Idee. 1526—1804. Innsbruck 1867. 17—18. old.

hitelezői közé tartozott.[18] Rokoni szálak fűzték a Mátyás főherceget körülvevő olasz és cseh származású tanácsosok csoportjához, akik többnyire Rudolf szeszélyének Prágából elűzött áldozatai voltak, és Bécsben vetették meg a lábukat.

Illésházy ekkoriban a magyar rendi törvényeket nem tekinti sem örök, sem védhetetlen tényezőknek. Értéküket aszerint ítéli meg, hogy érdekeit segítik-e vagy sem. Magyar főúri társait, ha vetélytársakat lát bennük, kész széttiporni maga körül. Még sógorát, a Fugger-házzal rokon Pálffy Miklóst sem kíméli, pedig neki ugyancsak sokat köszönhet. 1597-ben, csakhogy előnyhöz jusson az érsekújvári javak zálogigényében Sándorffy Miklóssal szemben, a magyar törvényeket megsértve nem a magyar, hanem a bécsi kamaránál adott be árajánlatot. De éppen ő — aki annyiszor vette semmibe a rendi törvényeket — hivatkozik nagyhangon a rendiség bástyáira, ha osztrák vállalkozók kerülnek érdekeinek látóhatárára.

A pert látszólag mégsem hazai vagy külföldi hasonszőrű társaival folytatott versengése robbantotta ki.

Szentgyörgy és Bazin mezővárosok zálogjogon kerültek Illésházy tulajdonába. E városkák ügyesen kereskedtek a borral, kölcsönöket nyújtottak a kamarának, és joggal remélték, hogy ha megváltják magukat a jobbágyi függésből, nincs semmi akadálya, hogy a szabad királyi városok sorába emelkedjenek. A kamara biztatta őket, a megváltáshoz szükséges összeget pedig osztrák vállalkozók készségesen hitelezték. Illésházyt viszont a kettős, a földesúri és a kereskedői érdek egyaránt arra ösztönözte, hogy gátat vessen a mezővárosok elé. Az osztrák hitelezőket az ország törvényeire hivatkozva azzal igyekszik távoltartani a két városkától, hogy úgyis kárbavész a pénzük. 1598-ban Henkel Lázárnak, az egyik legerősebb osztrák pénzembernek, aki kész kölcsönnel támogatni a városkákat, azt mondja: álljon el vállalkozásától, „mert Magyarországon az a törvény, hogy egy jobbágy se kötheti le földjét, mely az uráé". Később a per folyamán maga említi, hogy ebben a dologban így akarta „presszionálni" Henkelt. De Illésházy és Henkel érdekei nemcsak itt keresztezték egymást. Henkel megszerezte a besztercebányai rézüzletet, s a rézszállítások legolcsóbb útja Illésházy birtokain át vezetett, az ő jobbágyainak közreműködésével bonyolódhatott volna le. Ám a földesúrnak nagyon sok lehetősége nyílott arra, hogy mindezt meghiúsítsa.

Henkel azonban sokkal hatalmasabb erővel rendelkező vállalkozó volt annál, mintsem hogy Illésházy elől visszahúzódjék. A hadiszállítások — a 15 éves háború idejében járunk — nagy gabonaügyletei csaknem mind az ő kezébe futnak össze, és a kamara, bár közel egymillióval adósa neki, ismét kölcsönért folyamodik hozzá. Henkel viszont most nem ad több hitelt. A feltételeket maga szabja meg. Ezzel

[18] Lásd *Károlyi Árpád:* Illésházy István hűtlenségi pöre. Budapest 1883. 216. old.

létrejön az utolsó láncszeme annak az áttételsorozatnak, amelynek eredményeként az osztrák és a magyar vállalkozó ellentéte a magyar főúr és a Habsburg császár ellentétévé válik. A felségárulási per története — Illésházy birtokait Henkel javára kötik le, és Henkel kölcsönző készsége azonnal visszatér — ismeretes. Tanulságként azonban mégis kiemeljük: Illésházy fejét Mátyás főherceg menti meg, s az elmenekülő főúr morvaországi birtokainak visszaadásáról a kamara csak Henkellel tárgyalva tud dönteni; a küzdelem tehát végső soron még nem dőlt el. Kimenetelének irányát azonban már jelzik azok a hasonló esetek, amelyek csak a tét kisebb vagy nagyobb volta, más országrészek helyi sajátosságai, esetleg a szereplők temperamentuma miatt különböznek egymástól, de lényegében azonosak. Idézzük fel Joó János sorsát vagy a Homonnay testvérek esetét. Tudnunk kell azt is, hogy Básta működése Magyarországon nem merült ki a hazai történelemkönyvekben annyiszor említett véres kegyetlenkedésekkel; ő is hiteleket nyújtott a kamarának, s megkapta a magyarországi sószállítás monopóliumát, a sóárat pedig rendkívül felemelte.[19]

A magyar uralkodó osztály magatartásának végső rugóit ebben a harcban is a feudális osztályviszonyokban kell keresnünk, ez határozza majd meg, hogy milyen fegyvereket vonultat fel, és milyen módszerekkel küzd. Illésházy a köz- és kisnemesség tömegeit a jobbágyaik feletti uralmuk megszűnésének veszélyét felidézve sorakoztatja maga mögé. Az 1600-as országgyűlésen azért utasították ki a szabad királyi várossá tett Modor követeit, mert példájukban Illésházy annak a veszélyét villantja fel, hogy az ország székeibe pórok ülhetnek.[20] Ám az a tény, hogy a kereskedéssel, áruértékesítéssel kapcsolatos kérdések, a vámok, az árendák, a monopóliumok ügye már ekkor és a század folyamán végig állandóan napirenden van, arra enged következtetni, hogy az árutermelésben a köznemesség számottevő rétege is érdekelt.

Az 1599-i országgyűlésen azt sérelmezik a rendek, hogy a saját földjükön termelt árukért harmincadot kell fizetniük.[21] Az 1601-es országgyűlés királyi propozíciói a gabonakivitel eltiltásával foglalkoznak. Az udvar a rossz termés s a hadak botrányos élelmezésének érthető indokával a földesurak gabonatermésének egyharmadát ingyen, a többit jutányos áron igényli, és szigorúan meg kívánja büntetni azokat, akik a jó haszon kedvéért a törökkel kereskednek.[22] Az 1602-es

[19] Lásd *Károlyi:* Illésházy István hűtlenségi pöre. 12. old.; Bástáról lásd A rendek válasza az 1604-i országgyűlésen a királyi előterjesztésre, 1604. április 2. Magyar Országgyűlési Emlékek. 1602—1604. Szerkesztette: *Fraknói Vilmos* és *Károlyi Árpád* X. köt. Budapest 1890. 479—488. old.

[20] Lásd *Károlyi:* Illésházy István hűtlenségi pöre. 43—44. old.

[21] Lásd A rendek válasza a királyi előterjesztésre. 1599. március 19. Magyar Országgyűlési Emlékek. IX. köt. Budapest 1885. 252. old.

[22] Királyi előterjesztés az 1601-i országgyűlésre. Ugyanott 501—502. old.

országgyűlésen a királyt képviselő Mátyás főherceg és a magyarországi rendek között az ellentétet ugyancsak a gabonakivitel eltiltása fokozza. A rendek annyira sérelmesnek találták a királyi előterjesztés ide vonatkozó pontját, hogy válaszra sem méltatták. Mátyás főherceg viszont azon háborodott fel, hogy a rendek inkább saját nyereségüket, mint a hadsereg érdekeit nézik. De a rendek álláspontja is érthető lesz, ha elgondoljuk, hogy a hadseregellátásban milyen szembeszökő visszaélések uralkodtak, vagy ha felütjük Illésházy naplóját annál a keserű megjegyzésnél, hogy a hadaknál a lovak alá szemestül teszik a gabonát.[23] Homonnay Drugeth Bálint Lengyelországba küldött, a vámokat elkerülő vagy kijátszó borszállítmányaival zúdította magára az udvar haragját s a felségsértési pert, amely menekülésre, majd a Bocskaihoz való csatlakozásra késztette. A Bocskai-felkelés idején a kereskedők szabad járásának, a hadakhoz szállított élelem megfizetésének, a vám- és harmincadmentes szállítás biztosításának kérdése ugyancsak központi helyet foglal el a rendek gondolatvilágában.[24]

A XVII. század folyamán a magyarországi nemesek „szabad" kereskedésének kérdése a rendek és az abszolút államhatalom kiépítésén munkálkodó Habsburg-állam között állandó súrlódások okozójává válik, és nagy szerepe van a kirobbanó konfliktusokban is.

A földesúr egyre inkább a bor, gabona, állat, méz, túró és más mezőgazdasági termék eladásából remél hasznot, ezek jó, nyereséges értékesítésével véli növelhetőnek jövedelmeit. Ám a legbiztosabb felvevőpiactól elesett, a végvári katonaságot gabonával, borral, sóval ellátók sorából kiszorult. Az állami szállításokat az udvar hitelezői foglalják le maguknak; ritka az a magyarországi főúr, még a világi és az egyházi főméltóságot viselők között is, aki bekapcsolódhat a várak, csapatok ellátásába.

A marhakereskedelem monopolizálása, majd a monopólium áruba bocsátása, az 1664-ben megkötött török—osztrák kereskedelmi szerződés és az annak kihasználására alakult kereskedelmi társaság, az Orientalische Compagnie működése, a hadiszállítás, a gabonafelvásárlás bérbeadása, az udvar merkantilista gazdaságpolitikájának érvényesülése, a kivitelt és behozatalt az osztrák tartományok érdekeinek megfelelően szabályozó vámrendelet rendkívül érzékenyen érintette az ország lakosságának egyes rétegeit, főleg a nemességet. A császárpárti Nyéki Rauch Dániel 1655-ben kifejti, hogy Magyarországon a kereskedés a XVI. századi viszonyokhoz képest nagyon megváltozott, és az érvényben levő vámrendszer egyáltalán nincs összhangban az új

[23] Lásd Illésházy István följegyzései 1592—1603. Közli *Kazinczy Gábor:* Monumenta Ungariae Historica. II. Scriptores. VII. köt. Pest 1863. 16. old.

[24] Lásd A rendek válasza a szerencsi országgyűlésen Bocskai előterjesztésére. 1605. április 20. Magyar Országgyűlési Emlékek. Szerkeszti és történeti bevezetésekkel ellátja Károlyi Árpád. Budapest 1899. XI. köt. 158—161. old.

körülményekkel. A vámrendszer korszerűsítését azzal indokolja, hogy a nemesség a városiak és a parasztság rovására igyekszik magához ragadni minden kereskedést, és erre az érvényben levő törvények minden lehetőséget biztosítanak neki. Hangsúlyozza, hogy a nemes nem fizet vámot gabonája és marhája után, s ezért akar mindenki címeres levelet szerezni Magyarországon. A korabeli marhakereskedelem monopóliumával kapcsolatos problémák között felmerül Nádasdy Ferenc és Zrínyi Miklós neve is. Az újabb kutatások eredményei alapján pedig egyre határozottabban megmutatkozik, hogy a Habsburgok és a Zrínyi és Frangepán családok között a földközi-tengeri kereskedelem megszerzése miatt robbantak ki az ellentétek.[25] A Thököly támadásának és hadi sikereinek hatására megtartott 1681-es soproni országgyűlésen a rendek kívánságainak egyik pontja a törökkel kötött kereskedelmi szerződés kérdése volt. A Komárom és a Győr megyei nemesek 1682-ben szabadságuk legnagyobb sérelmét a kereskedőnemesek megvámolásában látják, és kimondják, hogy a Thököly ellen csapatokat gyűjtő Habsburg császár mellett addig egyáltalán nem insurgálnak, míg a vámmentes kereskedésüket Bécs nem biztosítja. Thököly maga is leszögezi a Portával kötött megállapodásában, hogy „a kereskedés egész Törökországban szabad legyen". A török kiűzése után pedig a század utolsó évtizedében és a századforduló éveiben az ország határvidéki erdőségeiben megfészkelő „prédók", „tolvajok", „rablók" a megyék tisztikarával, a mezővárosok lakóival vannak összeköttetésben, és jelentős csempészforgalmat bonyolítanak le.[26] II. Rákóczi Ferenc gazdaságpolitikai elgondolásainak egyik alapja — úgy látjuk — a szabad, illetve az osztrák örökös tartományok érdekeinek alá nem rendelt kereskedés. „Szabadítsa fel [ti. Bécs. — *Szerző*] a meggátoltatott kereskedést, minden tartományban megengedtessék" — olvashatjuk a szécsényi országgyűlés fejedelmi előterjesztésében.[27] Tudjuk azt is,

[25] Lásd Nyéki Rauch Dániel kir. harmincados emlékirata a harmincadok állapotáról 1655-ből. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1898. 359. old.; Historia Naroda Jugoslavije. Szerkesztette Durdev, B. Gratenauer, I. Tadic. Zagráb 1959. — Mind ez ideig hiányzik annak rendszeres anyaggyűjtésen alapuló és monografikus felmérése, hogy a Habsburg-állam gazdaságpolitikája milyen intézkedésekben, hatásokban érvényesült Magyarországon és hogyan hatott a magyarországi mezőgazdasági árutermelésre. Ennek hiányában csak az árutermelés tükröződésének problémáját jelezhetjük a kor ideológiájában, amelyet annál inkább hangsúlyoznunk kell, mert eddigi ismereteink alapján is szembetűnő.

[26] Lásd Komárom megye és Győr megye felterjesztése Eszterházy Pálhoz 1682. augusztus 3. és szeptember 6-án; Puncta inter Thökolium et Portam Otthomanicam. Pál nádor iratai. 688/9657. [Benczédi László szíves közléséből, amelyért ezúton is köszönetet mondok — *Szerző.*]; *R. Várkonyi Ágnes:* A népi kurucság ideológiája. Az MTA Történettudományi Intézete által 1962. június 11—12-én rendezett vita anyaga.

[27] Lásd II. Rákóczi Ferenc fejedelmi előterjesztése a szécsényi országgyűlésen. 1706. szeptember 12. Ráday Pál iratai. I. 1703—1706. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László. Budapest 1955. 340. old.

hogy Rákóczi a szabadságharc államhatalma alá került területeken — nyilván Habsburg mintát követve — a kereskedelem központi irányítására, állami monopóliumok felállítására is tett szembetűnő kísérleteket. Felismerte a kereskedelem jelentőségét, de korszerű elképzeléseit a legkülönbözőbb rétegek ellenállása meghiúsította. „Commode javalhatnánk itt — írja — amaz minden országok gazdagulásának főbb istápját, a szomszéd tartományokkal folytatni szokott *köz kereskedést* [kiemelés tőlem. — *Szerző*], amely kiváltképpen a bővebb mértékben levő naturaléknak más szükséges rekvizitumokért való elcserélésében fundáltatván, mely nagy hasznára s előmozdítására lenne a mostani fegyverkezésnek annak elkezdése és az arra deputálandó igaz hazafiak által való gyakoroltatása."[28]

A kortársak a nemesi áruértékesítő tevékenységben, a mezőgazdasági árutermelésben a meggazdagodásnak az adott viszonyok között egyedüli útját látják. A rendi sérelmek nagy része is mind ide kapcsolódik: a konfiskációk, a háramló javak és a töröktől visszafoglalt területek birtoklása, a zálogbirtokok kiváltása gyakorlatilag a nemesség majorépítő, gazdaságát növelni igyekvő csoportjainak létkérdése volt. Mivel pedig az allodiális gazdálkodás a jobbágyi robotra épült, munkaerő-szükségletét ugyancsak a földesúri birtok növelésével tudta biztosítani. A „szabad" kereskedés a nemesség számára gyakorlatilag a rendi szabadságjogok érvényesítését jelentette volna. E kérdés végleges tisztázására azonban csak módszeres részletkutatások után kerülhet sor. Témánk sem engedi, hogy a XVII. század történetének számunkra most távoli területeit is végigpásztázzuk. Eddigi ismereteink viszont arra utalnak, hogy a XVII. század folyamán a nemességnek a mezőgazdasági árutermelés intenzívebb művelésével próbálkozó rétege összeütközött a Habsburg-állam magyarországi opponenseinek rendszerint idegen, foglalkozás és társadalmi hovatartozandóság tekintetében meglehetősen változatos összetételű csoportjával.

Az idegen vállalkozók magyarországi gazdasági tevékenységének története még rendszeres feldolgozásra vár. A sokat hangoztatott kölcsönös gyűlölet mögött azonban már mai ismereteink alapján is felfedezhetjük az anyagi érdekek összeütközéseit. Schwendi Lázár, a császár felső-magyarországi csapatainak parancsnoka, katonai megbízásával egyidőben gazdasági tevékenységet is folytatott: olcsón vagy ingyen összeszedte a Tokaj környéki borokat, és jó nyereséggel Lengyelországba szállította. Ugyanakkor a magyarok borkereskedelmét több módon akadályozta: új harmincadhelyeket állított fel Szikszón és Tokajban, a bor után pedig önkényesen 6 forintot szedett.[29] Ma már tudjuk, hogy Zrínyi Miklós és Montecuccoli annyira nyilván-

[28] Rákóczi fejedelmi előterjesztése a marosvásárhelyi országgyűlésen 1707. április 12. Ráday Pál iratai II. 1707—1708. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán és Maksay Ferenc. Budapest 1961. 107. old.

[29] Lásd *Forgách:* Id. mű, 373. old.

való ellentéte sem csupán a hadászat elméletéről vallott nézeteikben gyökeredzett.[30] Azt viszont még ma sem látjuk tisztán, miért írta Zrínyi Montecuccoli katonai leleplezésére szánt röpiratában ezeket a sorokat: „Ha valaki utánanézne, hogyan pusztult ki Magyarországon a szarvasmarha-állomány, s hogyan telt meg vele a te táborod, akkor híveid aligha menthettek volna meg a hadbírósági eljárás következményeitől."[31]

Az árutermelésbe belekapcsolódó — főleg borral és marhával kereskedő — jobbágyság, különösen a mezővárosi parasztlakosság, ugyancsak elszigetelődött a lengyelországi és a németországi piacoktól. Az ország határai mögé kényszerítve pedig naponta érezte a gabonáját, marháját elrabló zsoldos, az adószedő vagy a minden keresztútnál vámot követelő kapitány képében a Habsburg államhatalom szorongató gyűrűjét. Az adott társadalmi rend, amely a földesúrnak hallatlan előnyöket biztosított, a parasztgazdaságokat eleve a belső piacra utalta. Ám ez a körülmény a mezőgazdasági árutermelés során még inkább kiélezte az osztályellentéteket.[32] Tudjuk, hogy a földesúri kiváltságok bástyáin kívül bontakozó mezőgazdasági árutermelő réteg nem tudott fölébe emelkedni a feudális társadalmi rendnek. A földesurak, előjogaikkal élve, letörték a jobbágyok gabona- és borkereskedését; az a civisgazda pedig, aki megszedte magát — nemességet vásárolt és beleolvadt a kiváltságosak közösségébe. A városfejlődésben és a nemesség és polgárság küzdelmében is nyomon kísérhető a külső piacoktól való elzáródásnak és az árutermelő feudális uralkodó osztály előretörésének a hatása. 1603-ban a rendek az államhatalom védelmét kérik a nemesi borkereskedés elé gátakat emelő szabad királyi városokkal szemben. Mátyás főherceg viszont, a városok virágzását tartván szem előtt, kijelenti, hogy hanyatlásuk nagy kárt jelentene az uralkodónak. Himmelreich, a magyar királyi titkár, aki a magyar kancellária nevében mond a következő évre is áthúzódó kérdésben

[30] Lásd *Perjés Géza:* A „methodizmus" és a Zrínyi—Montecuccoli-vita. Századok, 1961. 4—5. sz. és 1962. 1—2. sz.

[31] Zrínyi Miklós: Válasz Montecuccoli Rajmund tábornagy röpiratára. *Zrínyi Miklós* Hadtudományi munkái. Zrínyi Kiadó 1958. 416. old.; A mezővárosi parasztság nemzeti tudatáról lásd *Makkai:* A magyar nemzetté válás kezdeteiről. A nacionalizmus történelmi gyökereiről. 312. old.

[32] „Nemde az adás-vétel a paraszt és kereskedő között megnehezül, mihelyt a megfélemlített parasztnak ezzel vagy azzal a hatalmas nemesúrral kell alkudoznia? Nemde fennáll az a veszély, hogy a nemesek vagyonukkal és hatalmukkal a kereskedelem egész hasznát magukhoz ragadják, s ezáltal a parasztokat és a szerényebb kereskedőket a városokban és a falvakban elnyomják?" [*Alistáli Farkas Jakab:* Disputationis politicae de nobilitate pars prior... pars prosterior. Utrecht 1654. Idézi *Makkai László:* A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Budapest 1952. 153. old.] Vö. *Orosz István:* A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században, különös tekintettel a szőlőbirtok határaira. Agrártörténeti tanulmányok. Szerkesztette Szabó István Budapest 1960.; *R. Péter Katalin:* Olaszliszka harca földesurai ellen. Történelmi Szemle, 1961. 3. sz.

véleményt, hasonló álláspontot van. Megbotránkozva jegyzi meg, hogy az urak és a nemesek „állapotjukkal nem elégedvén meg, nem restellik kereskedéssel is foglalkozni", és ha a nemesek követelésének enged a király, a városok tönkremennek, pedig azok szükség esetén „sokkal többet tudnak Őfelségének használni, mint sok saját hasznát néző nemes".[33] Az összecsapásban ennek ellenére a nemesek kerekednek felül. Győzelmüket az 1647-i törvény szentesíti. A városi fejlődés megtorpanása, megrekedése a céhes keretek között, korábban fellépő tényezők következménye és a végleges tisztázásra váró kérdések egyike. Annyi azonban bizonyos, hogy a megrekedt feljődés eltorzulásában — amelyet a fölébe kerekedő, a városokba betelepülő nemesség, valamint a városi vagyonnak a szántó és szőlőbirtokba való befektetése jelez — a XVII. század folyamán megerősödő mezőgazdasági árutermelésnek is szerepe van.[34]

A mezőgazdasági árutermelés előretörése és a belső piacra utaltság hatása az eredetileg német ajkú felvidéki városok elmagyarosodásában vagy elszlovákosodásában is nyomon követhető. A XVI. század folyamán még német ajkú város, Rozsnyó, úgy vált a XVII. század folyamán többségében magyarrá, hogy többé nem a tescheni, krakkói, danckai kereskedőkkel, hanem a budai és a miskolci kalmárokkal érintkezett, és kézműipari termékeit a magyar vidékek sokadalmain adta el.[35]

A XVII. századi mezőgazdasági árutermelés kérdése azonban sokkal bonyolultabb folyamat annál, semhogy vázlatos áttekintésünkben csak megközelítő teljességre törekedve is utalhatnánk összes gazdasági, társadalmi és politikai összefüggésére. Csupán témánk szempontjából előtérbe kerülő mozzanatait hangsúlyozva mégis kiderül az, hogy az árutermelés, bár a XVII. század folyamán nem töri át a feudalizmus burkát, az egyes társadalmi osztályok mozgását mégis közvetlenül befolyásoló tényezővé válik. A földesúr már nem és még nem olyan biztos egyeduralkodó a piacon, mint az előző század feudális nagyura. A társadalom számos rétege megsejtette a vagyonszerzés, a felemelkedés új lehetőségeit, és ez közvetlenül befolyásolta, módosította a generációk során át kialakult gondolatvilágát.

A feudalizmus keretein belül nekilendülő és minduntalanul befulladó gazdasági-társadalmi törekvések a XVII. század nemesi nemzeti

[33] A rendek válasza az 1603-i országgyűlés királyi előterjesztésére. 1603. március 22. Magyar Országgyűlési Emlékek. X. köt. 271. old. Himmelreich véleményét lásd ugyanott, 463. old.

[34] Lásd *Szücs Jenő:* Das Städtewesen in Ungarn im 15—17. Jahrhundert. Separatum. Studia Historica 53. Akadémiai Kiadó 1963. Referátum a „Renaissance és reformáció" kérdéseivel foglalkozó nemzetközi konferencián. (1961)

[35] Lásd *Mikulik József:* Egy német ajkú város megmagyarosodása a XVII. században. Századok, 1883. 688—693. old.; Vö. *Hroch:* Id. mű. A belső piacnak rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít a polgári nemzettudat kialakulásának folyamatában.

ideológiájában határozottan és sokrétű vetületekben tükröződnek. A különböző országbeliek ellentéteinek gazdasági gyökereire, jóval azelőtt még, hogy az az uralkodó osztály ideológiájában tetten érhető lenne, Enea Silvio hívja fel a figyelmet: „Nem találsz egyetlen népet sem, mely könnyen engedné kivinni a maga területéről az aranyat. Közös betegség ez, mely elöntötte az összes tartományokat. Mert amiként a németek ezért gyűlölik az olaszokat, akként utálják ugyanezért a németeket a magyarok. Mert mi bánthatná jobban Pannónia népeit, mint az, hogy országukban németek kereskednek, s kivisznek onnan minden aranyat."[36] Magyarországon a merkantil jellegű gazdasági érdekekből táplálkozó idegenellenesség csak a XVI—XVII. század fordulóján válik a nemesi nemzeti ideológia alapmotívumává, de ettől az időtől kezdve azután minden megnyilatkozásban szinte túlzott tudatossággal kerül előtérbe.

Lehetetlen fel nem figyelnünk arra a tartalmi változásra, amely az országban megjelenő külföldiekről az uralkodó osztály gondolatvilágában egy század leforgása alatt végbemegy. A Zápolyát királlyá kiáltó nemesek azért nem szeretik a „német nemzetséget", mert — mint mondják — „tőlünk erkölcsei, szokásai és törvényei tekintetében különbözik". A pozsonyi országgyűlésen viszont, amelyen Ferdinándot királlyá választották, az ott királyi biztosként jelenlevő Rauber Kristóf laibachi püspök a király utasítása alapján kijelentette, hogy a magyarok és a németek között csupán „az emberek rossz akarata és mesterkedése" szított gyűlöletet. Ha meggondoljuk, hogy Werbőczi köznemeseinek nemzeti ideológiájában a nemzet az egyszokású, egyerkölcsű és törvényű kiváltságosak összessége, és az oligarchia minden eszközt felhasznál hatalmának növelésére, mindkét fél indoklása elfogadható, az adott viszonyok között kézenfekvő és érthető.[37]

A XVII. század eleji nemes azonban már korántsem az erkölcseiben, szokásaiban vele nem egyívású nemzetségbelit látja az osztrák vállalkozóban, zsoldoskapitányban vagy kamarai tisztben, hanem a maga és jobbágyai gazdaságának hasznát lefölöző, jószágaiba beülő, vámokat, monopóliumokat és minden nyereséget magának szerző, legféltettebb anyagi érdekeire törő idegen ellen tiltakozik. Az idegenellenesség anyagi okai a korábbi századokban is megnyilvánultak, de általánosakká és uralkodóvá csak a XVI. század végétől kezdve válnak. Mátyás főherceg 1600-ban úgy akarja megbékéltetni az elzálogosított jószágokra betelepülő külországiakkal a rendeket, hogy István király törvényére emlékezteti őket, arra, amelyben meghagyta, hogy minden

[36] Idézi *Deer József:* Pogány magyarság, keresztény magyarság. Budapest Én. 248. old.

[37] Lásd A székesfehérvári királyválasztó országgyűlés. 1526 november. Magyar Országgyűlési Emlékek. I. köt. 18. old.; I. Ferdinánd cseh király utasítása. 1526. december 5. Ugyanott, 60—70. old.; *Acsády Ignác:* A magyar nemzet története. V. köt. 34. old.

egynyelvű és egyerkölcsű ország gyenge és törékeny.[38] A rendek válasza rendkívül érdekes. Nemcsak azt tudjuk meg belőle, hogy menynyire tudatosan védekeznek a külországbeliek betelepedése ellen, hanem azt is, hogy a XVII. századi nemes, hacsak a szokások, erkölcsök különbözőségéről lenne szó, meg is békülne a császár pártfogoltjaival. Az a véleményük, hogy Mátyás főherceg olyan tartalmat tulajdonít István király dekrétumának, ami abban nincs is benne. Az említett törvény szerintük csupán a vendégszeretetre vonatkozik. Valóban — mondják —, a királyi udvar fényét emeli a különböző nációk képviselőinek tarka serege. De a törvényeket az idegenek érdekében nem lehet megváltoztatni, vagyis — e gondolatmeneten tovább futva — külsők nem foglalhatják el a nemesek javait, az őket illető kiváltságokat.[39]

Az uralkodó osztály gazdasági aspirációit tükröző idegenellenességet a XVII. század közepén a minden bizonnyal köznemesi körben keletkezett „Siralmas panasz" c. röpirat fejezi ki leghatározottabban. Országunk bővelkedik a javakban — írja —; „nem terem-é elég arany, ezüst, kén, vas, ón, só, bor, búza bőven, és mind gazdagságra, mind életre való benne?" Mégsem gazdagodhatnak az ország fiai, mert a jövedelmeket idegen országbeliek kaparintották meg: „bízzuk csak oly kordéra, a német hamis gondviselőkre a bányákat, kik torkig töltöznek a pénzünkkel és kincsünkkel, s minékünk semmi hasznunk benne? Amellett mennyit vontatnak ki Bécsben mind kész pénzül, s mind aranyat, ezüstöt, rezet etc., de errül (jobb) nem szólni; mert elő sem számlálhatni, mennyi sok hasznot szerezhetnénk sokféle módon, ha akarnánk serénkedni." Nyersen és félreérthetetlenül kimondja, hogy az országban az anyagi javak kiaknázásának joga a nemeseket illeti meg, s ezek nem tűrnek versenytársat maguk mellett. „Nemde nem magyaroké a Magyarország?... a világ látja mennyi és mennyire megrakott szekerek, hol pénzzel, hol rézzel, hol ónnal, ezüsttel, arannyal vontatnak ki országunkból minden esztendőben... miért kell azokat könyen másuvá engedni... Kicsoda az, ki maga határán és földén megengedi, hogy más építsen?" Az idegenek, akik jószágokat szereznek maguknak a hazában, „úgy építenek, rendelnek mindent hazánkban, mint nékiek hasznos".[40]

Zrínyi burkolt formában ugyancsak az ellentétek gazdasági gyöke-

[38] Lásd Mátyás főherceg válasza az 1600-i pozsonyi országgyűlésen a rendek második sérelmi föliratára. 1600. március 4. Magyar Országgyűlési Emlékek. IX. köt. 396. old.

[39] Lásd A rendek válasza a királyi előterjesztésre 1600. március 10. Magyar Országgyűlési Emlékek. IX. köt. 403. old. — Az Aranybullában és annak 1231-i megerősítésében azonban csak az alkalmi jövevények ellen emeltek szót, különben, ha „jó emberek" bentlakók akarnak lenni, letelepedhetnek, és tisztséget nyerhetnek.

[40] Közli *Kanyaró Ferenc:* Zrínyi ismeretlen munkája. Történelmi Tár, 1890. 1., 261. old.

reire utal, amikor megállapítja: amiatt „szoktak mindenkor az országok megzöndülni, mikor az ő értékeket a királyok torkon verve kivészik, s nincs láttatja"... vagy abból a jövedelemből csak „egynéhány rossz gazdagul".[41] 1703-ban a brezani kiáltvány a „sónkat, kenyerünket elvevő" idegen nemzet ellen szólítja fegyverbe az ország népét. II. Rákóczi Ferenc, amikor a világ népei elé tárja a szabadságharc okait, a szűk rendi sérelmek mellett a só szabad árusításának megszüntetéséről, a vámok megkettőzéséről s az árusboltok árendáltatásáról is beszél. Leveleiben, kiáltványaiban számtalanszor idézi az idegenektől kifosztott ország képét. A marosvásárhelyi országgyűlés fejedelmi előterjesztése tömören fejezi ki a kortársak vélekedését is: „Az idegen nemzet birodalma alatt az ország lakosainak véres verítékekkel keresett javokat nadály módra kiszíván, a bécsi tárházakot comissariussi titulusok alatt milliókkal töltötték, és azoknak maradványaibul magoknak uraságot és jószágokat vadásztanak."[42]

A kor politikai költészetében színes, változatos megfogalmazásban egyre erősödő szólamként hangzik az idegenek miatt háttérbe szorított, lehetőségeitől elütött kárvallottak felháborodása. Szinte találomra emeljük ki Rimay János „Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán, fogyásán" című versét, amely még a Bocskai-felkelés előtt keletkezett. Rimay az ország főbaját ínségre jutásában látja; abban, hogy „bő étkek" helyett csak „apró tál" jut, és míg saját úrfiaik „szemétre vettetnek", addig „zsírokkal hízódnak az idegen fiak".[43]

Az ország szegényedésének komor képei ezekben az énekekben együtt jelentkeznek a régi gazdagság szép, költői leírásával. Nem valószínű, hogy az ellentétek ilyetén csoportosítása tudatos esztétikai meggondolások eredménye volna. A szerző inkább az elszalasztott lehetőségekre utalva igyekezett meggyőzőbbé tenni mondanivalóját. Hiszen a versekben állandóan visszatérő gondolat, hogy a „gazdag kócsos városok", „üst-arany bányák", „legelő mezők" „szép halas vizek", „éltető szép széles mezők", „bortermő szőlők", „sokféle barmok" nem a haza fiait, hanem idegent és pogányt gazdagítanak. Figyelemre méltó az is, hogy a XVII. században, az állandó háborúk időszakában, a haza fogalma nem a vitézi próbák, csaták helyéhez, hanem az anyagi értékeket jelző fogalmakhoz kapcsolódik inkább.[44] Magyarország „jó hírének, nevének" letapodtatása kevésbé fáj, mint az, hogy „Magyarország kincse mind kézben akadott. Arany, tallér s egyéb itt meg nem mara-

[41] Zrínyi Miklós: Mátyás király életéről való elmélkedések. Lásd *Zrínyi Miklós* Összes művei. I—II. köt. Szépirodalmi Könyvkiadó 1958. I. köt. 603—604. old.

[42] Rákóczi fejedelmi előterjesztése. Marosvásárhely 1707. április 12. Ráday Pál iratai. II. 107. old.

[43] *Rimay János:* Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán, fogyásán. Lásd Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig. Szépirodalmi Könyvkiadó 1953. 62—63. old.

[44] Zrínyi Miklós búcsúvétele Magyarországtól. Lásd ugyanott. 136. old.; Petkó Zsigmond katonaéneke. Lásd ugyanott, 150. old.

dott."[45] Mintha a „Siralmas panasz" gondolatait szedné rímbe a Thököly-felkelést előkészítő mozgalom egyik köznemesi alakja, aki az ország romlásának okait sorolja el:

Pénzünktől megfosztván, megmetszé torkunkat,
Kivévén közülünk minden aranyunkat,
Elfoglalta tőlünk kincses tárházunkat.
Használván már régen minden bányáinkat.

A Rákóczi-felkelés kuruc énekese még konkrétabban fogalmaz:

Minden kereskedések erős megtiltása,
Vámok és harmincadok németnek adása.[46]

A kutatások eddigi eredményei alapján még korai lenne arra vállalkoznunk, hogy a történeti valóságot egybevessük a kortársak által rajzolt képpel. Hiszen, ha konkrét tudomásunk lenne a Habsburg-udvar magyarországi bevételeiről és a kormányzás kiadásairól, akkor sem alkothatnánk reális fogalmakat a tényleges viszonyokról anélkül, hogy ne ismernénk az államhatalom magyarországi exponenseinek nemcsak a magyar uralkodó osztály, hanem saját gazdája rovására is gyarapodó vagyonát.

A nemzeti ideológia azonban, amelyben az árutermelő nemesség érdekei is tükröződtek, egész gondolatrendszerével a feudális viszonyokban gyökeredzett — mint ahogy a nemesség árutermelése is a feudális kötöttségek szorosabbra fűzése árán erősödött meg; majorgazdálkodása a jobbágyi robotmunkán épült. Az uralkodó osztály árutermelő rétege a rendi kiváltságokra hivatkozva, sőt azok alapján igyekezett érvényesíteni merkantil jellegű törekvéseit. A rendi kiváltságok biztosítása viszont az egész nemesi társadalom alapvető osztályérdeke, legkülönbözőbb vagyoni állapotban levő tagjainak egyaránt létkérdése volt. Abban a pillanatban, amikor az idegenellenesség a rendi kiváltságokat semmibe vevő, azok megsemmisítésére törekvő királyi tanácsosok tevékenységéhez és a császári rendeletek tendenciáihoz kapcsolódott, az egész feudális uralkodó osztály közös ügyévé vált.

A XVII. századi nemzeti ideológia intenzitását — amint a felkelések példái mutatják — az növelte naggyá, hogy az ország alávetett

[45] Debrecen városának siralmas eseti. Ugyanott, 198. old. — Kautz Gyula már a múlt század közepén felhívta a figyelmet arra, hogy a XVII. század költészetében gazdasági elgondolások is felbukkannak. [*Kautz Gyula:* A nemzetgazdasági eszmék fejlődéstörténete és befolyása a közviszonyokra Magyarországon. Pest 1868. 602. old.]

[46] Magyarországnak veszedelméről. Lásd Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig. 165. old.; A szomolányi diadal emléke. 1704. május 28. Lásd *Thaly Kálmán:* Adalékok a Thököly és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Pest 1872. 40. old.

tömegeiből széles rétegek vették át, tették magukévá, vagy alakították saját törekvéseik arculatára egyes elemeit. A bortermelő parasztnak vagy a zsoldosok mérhetetlen pusztításait szenvedő jobbágynak a gyűlöletre volt oka elég. Mégis a földesúrnak — aki erőszakkal elvette jobbágya terményeit, robotolni kényszerítette a kötelezettségeiket addig megváltó mezővárosiakat, semmibe vette a városi árszabásokat, és maga adót nem fizetett — szinte kapóra jött a zsoldosok és a sótisztek állandó jelenléte mint a parasztok nyomorúságának, a városok szegényedésének nyilvánvaló oka. Az elnyomott rétegek elkeseredésének tüzét — ha az a nemesi kúriákat fenyegette — nem volt nehéz, az ország minden baját az idegenek nyakába varrva, ellenük terelni.

A XVII. századi nemzeti ideológia idegenellenessége ugyanakkor tehát a felelősség alól kibúvó, semminemű áldozatot nem vállaló uralkodó osztály korabeli értelemben vett nemzetietlen magatartását is tükrözte. Ez a török háborúk kérdésében mutatkozik meg a legszembetűnőbben.

A rendek mindig azzal hárították el maguktól az uralkodó adóigényeit, hogy ők vérükkel adóznak, és fegyveres szolgálattal váltják meg magukat. Ám tudjuk, hogy a nemesség a XVII. század folyamán mindinkább visszavonult a hadiszolgálattól, otthonülővé vált, és csak a gazdaság érdekelte. Elegendő Zrínyi Miklós és II. Rákóczi Ferenc írásait felütnünk, hogy lássuk a kor köznemesi típusát: az elpuhult, birtokának határain túl nem tekintő, fiait nem fegyverfogásra és tudományokra nevelő, hanem tétlen mulatozásra szoktató nemest. A török kiűzése vagy visszaszorítása azonban nemcsak a lakosság árutermelésbe bekapcsolódó rétegeinek vagy a nemeseknek volt alapvető igénye, hanem az ország egész társadalmának naponta felvetődő létkérdéseként jelentkezett. Hiszen csak a török hódítás megszűnte után múlhat el a zsoldostartás terhe vagy az általános háborús bizonytalanság, amely az ország legtávolabbi vidékein is állandóan érezhető volt. A lakosság általános elégedetlenségét a védelem biztosítására képtelen földesuraktól a nemesi nemzeti ideológia idegenellenessége terelte tovább Bécs felé. A császári hadvezetés tehetetlensége, a zsoldosseregek indokolatlan vonulgatása, a vasvári béke vagy a várak ellátatlansága, a magyar és német őrségek között feszülő ellentét sok okot adott olyan nézetek kialakulására, hogy a Habsburg császár nem akarja kiverni a törököt Magyarországról, sőt itt-tartására törekszik, hogy ily módon pusztítsa el a magyarokat. A kérdés lényege viszont abban tükröződik leginkább, hogy a nemesi nemzeti ideológián belül a török háború felelősségéről mennyire ellentétes vélemények uralkodnak. A „Siralmas panasz" a török előretöréséért, a hódításért, a végvárak, falvak elvesztéséért egyedül és kizárólagosan a németet okolja. Érvelésének demagóg jellege akkor tűnik szembe, ha Zrínyi felfogásával vetjük egybe. Zrínyi kimondja, hogy az ország pusztulásának, a vég-

leges szabadulást hozó török háború késedelmének elsősorban a terhek vállalásától húzódó, elpuhult nemesség az oka.[47]

A XVII. század nemesi nemzeti ideológiája, amelyben erőteljes vonásokkal jelentkeznek a földesurak merkantil jellegű érdekei, az uralkodó osztály feudális alapokon nyugvó hatalmának megerősítését szolgálta. Véleményünk szerint ebben a kettősségben rejlik a magyarázata annak is, hogy a politikailag szembenálló táborok egyaránt „nemzeti" érdekeikre hivatkozva harcolnak egymás ellen. Thurzó György nádor, Pázmány Péter vagy az 1555-ös országgyűlésen terjesztett, a Habsburgok örökös királyságának előnyeit hangoztató röpirat a nemzet, az ország érdekeire hivatkozva indokolja udvari politikáját.[48] „Ezen a párton is vannak emberek, akik magyar szívet viselnek, s édes hazájok szabadsága helyre állattatását óhajtják" — írja a két tábor között sokat ingadozó, pillanatnyilag a császárt szolgáló Gerhardt György, amikor a „keresztény monarchia" uralma alatt keresi a „nemzet szabadságának konzerválásához" vezető utat.[49]

VALLÁSSZABADSÁG ÉS NEMZETESZME

A polgári nemzettudat mindennemű vallási meggyőződéstől teljesen független társadalmi tudatforma. A feudalizmusban viszont a nemesi nemzet fogalma a vallási ideológia burkában, sőt teológiai érvekkel körültámogatva jelenik meg. A kor emberének gondolkozását általában a vallás határozta meg, a XVII. század folyamán azonban e két társadalmi tudatformának, a vallási meggyőződésnek és a nemesi nemzeti tudatnak kapcsolata egyre inkább lazul. A nemzet gondolata a politikai harc tudatos akcióiban jelentkezik, és a „nemzet" szabadságának eszméje mellett a vallási kérdés kezd másodrendűvé válni.

A centralizálódó Habsburg-állam a katolikus vallásos ideológia segítségével építette ki a maga abszolút hatalmát. A Habsburgok dinasztikus céljait szolgáló ellenreformáció Magyarországon is rendkívül erőszakos módszerei arra kényszerítették a reformáció protestáns felekezetekké szerveződő irányzatainak képviselőit, hogy az egész állam-

[47] Lásd *Kanyaró:* Id. mű, 13. old. — Zrínyi Miklós: Ne bántsd a magyart! A török áfium ellen való orvosság. Lásd *Zrínyi* Összes művei. I. köt. 651—656. old.

[48] Eszterházy Miklós levele I. Rákóczi Györgynek (1636): „Szegény hazánkra s mind megkevesbedett nemzetünkre nézve készséggel kívánok szolgálnom Kegyelmednek." [Történelmi Tár, 1881. 139. old.] — „Az bizonyos, hogy ez az szegény marok haza mind elpusztul, mert eddig úgy tapasztaltuk, hogy az oltalom is szinte csak rontója szegény hazánknak... Hogy a töröknek várakat ígért az mostan adott asszisztenciájáért, és olyanokat pedig, melyek igen károsak az magyari nemzetnek." [Pázmány levele I. Rákóczi Györgynek, Nagyszombat 1630. december 31. Történelmi Tár, 1895. 672—673. old.]

[49] Lásd Gerhard György levele Jánoki Zsigmondnak. Királyfalva 1684. december 30. [Benczédi László szíves közléséből.]

rendszer ellen forduljanak. Az ellenreformáció harcai során tovább lazultak a nemesi nemzeti ideológia tartalmi elemeinek társadalmi kötöttségei, sőt a század második felére nyelvi és társadalmi kategóriái látszólag teljesen kuszáltakká váltak. A felvidéki polgárság, amely ekkoriban vívta legelkeseredettebb harcát a városba települő és a polgári előjogokat is megnyerő nemesurak ellen, vallási sérelmei kapcsán átvette és magáévá tette az egész nemesi nemzeti ideológiát. Olyannyira, hogy a császárhű s az udvar támogatását élvező nemesek ellen ennek az átvett, saját társadalmi törekvéseitől idegen ideológiának gondolati és történeti érveit fordította. A nemesi nemzeti ideológia ebben az időben már olyan képet mutat, amelynek minden zavaros, önmaga ellentétét hangsúlyozó torzult és képtelen vonása valójában világos rendszerben tükrözi az ország kórossá vált gazdasági és társadalmi fejlődésének törvényszerűségeit.

Lipót császár 1674-ben rendeletet adott ki arról, hogy a szabad királyi városokban a bíró, a jegyző és a tanácsosok fele csak katolikus lehet. A polgároknak ehhez még akkor is tartaniuk kell magukat, ha a városfalakon belül nem találnak megfelelőt; ez esetben vidéki nemeseket kell behozniuk e tisztségek betöltésére. A polgárok viszont nem vallásos érvekkel, hanem azzal tiltakoznak a rendelet ellen, hogy a nemesség ily módon fölébük kerekedik, és előnyös helyzetét kihasználva a polgárság érdekeire tör. A következő évben Lőcsére, a császári rendelet végrehajtására fegyveres erővel támogatott királyi biztos érkezett. A biztos Holló Zsigmond kamarai tanácsos, német ruhát visel és magyarul beszél. A vele szembeforduló városi bíró, a magyar ruhás Hain Gáspár, akinek családja Nürnbergből származott, német nyelven tiltakozik a császári politika ellen. A tisztségekbe erőszakkal behelyezett katolikus nemeseket később Thököly váltatja majd le, amikor is Hain és társai kerülnek vissza a magisztrátusba.[50]

A Habsburg-ellenes mozgalmak nemzeti ideológiájának egyik központi kérdése a vallás szabad gyakorlásának biztosítása. A felkelő tömegek nagyobbrészt protestánsok. A vallási kérdés a mozgalmak külpolitikai tájékozódásában is — Bethlennél, Rákóczi Györgynél — jelentős szerepet játszik. A hit elve azonban nem teológiai tartalmával épül bele a nemesi nemzeti ideológiába, hanem a személyes szabadság feltétele lesz, hogy ki-ki a maga belátása szerint választhassa meg vallását.

A XVII. század nemzettudata nem kapcsolódik kizárólagosan egyetlen vallási felekezethez sem, sőt a nemesi nemzet gondolatkörében hangsúlyozza a különböző hitet vallók összetartását. Csupán a puritánok teóriái tartalmaznak olyan vonásokat, amelyek a nemzeti közösség

[50] Lásd Hain Gáspár lőcsei krónikája. Kiadják Bal Jeromos, Förster Jenő és Kauffmann Aurél. Lőcse 1910—1913. 435—436. old.; *Demkó Kálmán:* Lőcse története. Lőcse 1897. 371—372. old.

gondolatával fonódnak össze. A magyar puritánusok a nemzeti központi hatalomtól várták a nép tudatlanságát megszüntető nevelési és oktatási reformjaik végrehajtását, de soha nem jutottak el az angol puritánok magukat a nemzettel s a nemzetet a lelkiismereti szabadság mellett állástfoglalókkal azonosító gondolatáig.[51] A XVII. század nemesi nemzeti ideológiájában általában — annak ellenére, hogy az nagyrészt protestáns környezetben talált tömegbázisra, és a vallásszabadságért is harcolva alakult ki — a vallás csak mint a politikai szabadság egyik kérdése kerül előtérbe. A katolikus Zrínyi közösséget vállal a protestánsokkal, és teljesen tudatában van a vallás másodlagosságának a politikával szemben.[52] „Nem hitethetik el magokkal a catholica valláson valók a klérussal együtt, hogy a német nemzet a religió színe alatt a regiót affektálja" — írja a „Siralmas panasz" szerzője. Morvaország példáját említi, s megállapítja, hogy a magyaroknál is hasonlóképpen történne: a „religió szabadságával regiójoknak is ősi szabadsági megváltoznának". A „regio" és „religio" kifejezések hasonlóságában rejlő lehetőségeket a kurucok és a labancok egyaránt kihasználták arra, hogy szellemes szójátékkal leplezzék le ellenfeleik valódi szándékait.

Az uralkodó osztály köreiben politikai állásfoglalástól függetlenül is tudatos az a szándék, hogy a vallási ellentéteket a nemzeti összetartozás ideológiájával hidalják át. Eszterházy Miklós nádor 1630-ban szükségesnek tartja, hogy parancsba foglalva figyelmeztesse katonáit: „Az hit dolgának és igazgatásának is most minden ember békét hagyjon, mert nem hitet igazgatni, hanem édes hazánkat s annak határait és lakosit oltalmazni megyünk, és valaki afféle gyűlölségből való egyenetlenségeket hintegetne köztünk, hogy te pápista s te emez s te amaz vagy, kemény büntetés alá vettetik."[53] Petrőczy István, a kuruc mozgalom egyik vezetője 1673 elején írja a következőket: „Hitesd el magaddal (igaz magyar), hogy az egész magyar nemzetet, sine discretione Religionis, gyűlöli a német."[54] Thököly hasonlóképpen látja, amikor leszögezi: gondolja meg ki-ki „az német nemzetnek az magyar nemzet végső eltörlésére való szándékát; ki előtt sem pap, sem laicus, sem catholicus, sem egy sem más vallású magyar distinctióban nincsen".[55] II. Rákóczi Ferenc pedig szinte túlzott óvatossággal került minden olyan akadályt, amely buktatója lehetett a különböző vallásúak egységét létrehozó politikájának. A túlzott tudatosság azonban a tényleges

[51] Lásd *Makkai László:* Gentis felecitás. Pedagógiai Szemle, 1958. 10. sz. 964—972. old. The diary of Samuel Pepys. London 1953. I. köt. 267. old.

[52] Zrínyi: Mátyás király életéről való elmélkedések. Lásd *Zrínyi* Összes művei. 606. old.

[53] Eszterházy Miklós utasítása Lónyai István hadának. 1630. november 20. Lásd *Szilágyi Sándor:* A Rákócziak levéltárából. Történeti Tár, 1895. 662—664. old.; A „Siralmas panasz" fenti idézeteit lásd *Kanyaró:* Id. mű, 273—274. old.

[54] Petrőczy István kiáltványa 1673. január 1. (Benczédi László szíves közléséből.)

[55] Thököly Imre levele a lévai őrségnek 1678. szeptember 29-én. Ugyanott.

lehetőségek hiányát is tükrözi. Valóban: a XVII. század ideológiája nem tükröz többet, mint az egyesek szándékát, vagy azt, hogy egyes csoportok körében időlegesen a vallás mint hitbeli meggyőződés már másodlagossá vált a politikai célok mellett. A kurucok többsége protestánsokból alakult, a labanc tábor pedig főleg a katolikusokat gyűjtötte össze. Az ideológia és a valóság viszonyát jól mutatja a vallásos meggyőződéstől függetlenedni akaró „nemzeti" gondolat és a többnyire vallási megoszlás alapján rendeződő politikai csoportosulások ellentmondása.

HAJDÚK, VÉGVÁRI KATONÁK ÉS A NEMZETI IDEOLÓGIA

A XVII. században a kiváltságosak táborán kívül álló rétegek, a mezővárosi parasztság, a hajdúk, a végvári katonák és a fegyverre kelt jobbágyok körében is nyomon kísérhető a nemzeti összetartozás, a hazáért való harc gondolata. Önmagában azonban ez a tény még nem sokat mond, ha nem tisztáztuk, hogy a szavak mögött milyen tartalom húzódik meg. A feudális társadalom elnyomott tömegei, amikor nemzetről, hazáról beszélnek, csupán az uralkodó osztálytól átvett, a földesurak érdekeit kifejező gondolatokat ismétlik, vagy e fogalmak köreikben már tartalmilag megváltoztak, és saját társadalmi törekvéseikkel is telítődtek?

A török támadás a feudalizmus két szemben álló osztálya között nem gyengítette, sőt inkább élesebbé tette az ellentéteket. Mohács árnyékában a nemesség inkább a külső hatalom segítségéért folyamodik, sőt a török szövetségét is vállalja, semminthogy saját jobbágyait fegyverezze fel. A jobbágyok pedig, amint fegyverhez jutnak, mielőtt a török ellen indulnának, először uraikkal számolnak le.[56] A feudális nemzettudat fellazulási folyamata mégis a török elleni harcok során indul meg. Az ország elnyomott lakói bekapcsolódnak a védelembe, s létrejön a feudális kötöttségektől mentesült fegyvert fogottak rétege. A parasztság spontán helyi védekezésétől az elpusztult falvak földönfutóvá lett magyar, horvát, délszláv lakóinak hadakozásáig, az összeverődő deklasszált elemek zsoldbaállásától a toborzott falvakig, a háborúban új foglalkozást találó hajdútól a jobbágyfiúig, aki úgy szabadul földesurától, hogy felcsap végvári vitéznek — rendkívül sokféle sors és sajátos út vezet az ország nagy katona-szegénylegény rétegének kialakulásához. A XVI. századi török várostromok során már felfigyel rájuk egész Európa, s Balassi Bálint az oszmán hódító elleni küzdelem legrangosabb nevével szólítja őket: Vitézek! A hajdúk tömegerejével Bécs és a magyar uralkodó osztály egyaránt számol. A XVII. század második felében a végvári katonák a földönfutó nemesekkel együtt Vitézlő

[56] *Molnár Erik:* Id. mű; 266. old.

Renddé szerveződnek. A Rákóczi szabadságharc elején a fegyvert fogó jobbágyoknak olyan képviselőjük jelentkezik, mint Esze Tamás.

Az elnyomottak törökkel, némettel harcoló tömege sohasem egységes, zárt kör. Számos csoport leszakad róluk, sokan kiemelkednek közülük, s az uralkodó osztály tagjaivá válnak; mindig akadnak olyanok is, akik visszatérnek falujukba, és ekével cserélik fel a fegyvert. De a történelmi utat, amelyet e számszerűségében megfoghatatlan, nyelvében és származásában pedig sokszínű katonáskodó réteg végigjárt, a XVII. század folyamán az ország egész jobbágy lakosságának figyelme kíséri.

A XVI. században a végvári katonák között a kereszténység és Magyarország védelmének közös gondolatán kívül nincs más ideológiai kapocs: „a jó hírért névért", az egyéni dicsőségért hadakoznak. A császári zászlók alá álló talajt vesztett, földönfutó elemek pedig a zsoldért és zsákmányért bárkinek szolgálnak. A hajdúk prédaéhesebbek az idegen hadaknál; mivel kevesebb zsoldot kapnak, többet rabolnak, égetnek, pusztítanak, mint a vallon és német zsoldosok. Az uralkodó osztály tagjai a század végén az ország testén élősködő fekélynek nevezik őket. A hajdúk maguk is tudják, hogy mihelyt fegyverükre nincs szükség, a megsemmisülés, a szervezett kiirtás fenyegeti őket. A „társadalom e söpredéke" azonban a Bocskai-felkelés során a „nemzet része", a nemesi nemzet tagja lesz.

Elsőnek, a szükségtől hajtva, Bocskai vállal közösséget velük, amikor azt írja, hogy „maguk nemzetének hóhéri nem akarván lenni" állottak melléje.[57] Világosabban látunk azonban, ha arra figyelünk, hogy a hajdúk maguk mit mondanak magukról. Hűséget fogadó levelükben még szó sincs a politikai értelemben vett nemzetről. „Mi édes hazánknak megmaradásájér . . ." — írják, amikor azt indokolják, hogy miért fogtak fegyvert Bocskai mellett.[58] A hajdúkapitányok a felkelés első heteiben még nem használják a „nemzet" kifejezést. „Az szegény megnyomorított *országunk szabadságáért*" (kiemelés tőlem. — *Szerző*) indítottak háborút — írják országgyűlési meghívó levelükben, és a nemességet is arra szólítják fel, hogy „országunk szabadságáért" fogjanak fegyvert.[59] Állandóan „mi édes hazánkról, Magyarországról" beszélnek, és Bocskainak a kassai országgyűlésen a felső-magyarországi rendekhez intézett előterjesztésében is csak közvetve szerepel a nemzet szó. Azért kötött kardot — írja —, hogy „szegény hazánknak az ő megromlott szabadságát az idegen nemzetségnek igája alól" kiszabadíthassa, és a fel-

[57] Lásd *Nagy László:* A Bocskai-szabadságharc katonai története. Akadémiai Kiadó 1961. 69. old. — A munka szemléletét, koncepcióját éppen a nemesi nemzeti ideológia osztálytartalmának szempontjából bírálja Benczédi László. [Századok, 1962. 257—261. old.]

[58] Lásd Lippai Balázs és Németi Balázs kiáltványa. Kassa 1604. október 31. Közli *Benda Kálmán:* A Bocskai-szabadságharc. Budapest 1955. 69—70. old.

[59] Lippai Balázs és Németi Balázs országgyűlési meghívólevele Liptó megyének. 1604. november 4. Lásd Magyar Országgyűlési Emlékek X. köt. 604. old.

kelésre a vitézekkel együtt „szegény megnyomorodott hazánknak édes szeretete vezérlette".[60] Fél esztendővel később viszont a szerencsi országgyűlésen már a nemesi nemzet nevében üdvözlik a rendek a fejedelemmé választott Bocskait.[61]

A Bocskai-felkelés történetében tehát a nemzetfogalom a nemesség csatlakozásával összekapcsolódva tűnik fel. A hajdúk képviselte fegyveres erő a nemesség harcának nélkülözhetetlen feltétele volt, ugyanakkor félelemmel is eltöltötte őket. „Mi véreinknek, tagjainknak, barátunknak akarunk titeket tartani" — üzenik a hadaknak, s túlzás nélkül mondhatjuk, hogy e nagylelkű kijelentést „féltekben" tették.[62]

A Béccsel szembeforduló uralkodó osztály ideológiájában, amikor a nemzeti gondolat jegyében igyekszik maga mellé állítani jobbágyait, ismételten feltűnik a közös vérségi kötelékek hangoztatásának motívuma. Nem a közös szokások és erkölcsök jegyében, hanem a vér kötelékére hivatkozva terjeszti ki — a szükségtől kényszerítve — a nemzet fogalmát jobbágyaira is. A kuruc pátensek is azokat szólítják fegyverbe, akikben „felbuzdul a magyar vér". „Jó vitézek, mit tartson kegyelmetek magyarsága" — írja Thököly a nyitrai várőrségnek.[63] Bercsényi lévai pátensében így fogalmaz: „Igazi magyari vérségemből intek mindeneket, valakik városok, faluk lakosai és minden személyválogatás nélkül nemzetünk fiai... ki-ki hazája mellett üljön föl, özvegyekért, árvákért, ügyefogyott szegényekért fogjon fegyvert".[64]

A vérségi kötelék hangoztatása azonban nem csupán az uralkodó osztály és a fegyvert fogott jobbágyok összetartozásának gondolatát akarta kifejezni; a főúri vezetők a különböző területekről, országrészekről származó jobbágyok és városlakók együvétartozását is ezzel indokolták. Eszterházy Miklós 1630-ban parancsba adja a katonáknak: „Megóvja minden rend holmi szemre való hányástul magát, hogy te ez s te amaz voltál avagy volnál, és abból is, hogy te fölföldi s te Dunántúl való, iminnét s amonnét való, mivel mind magyarok vagyunk, és egy koronás királyunk s egy urunk is vagyon."[65] A Rákóczi-szabadságharc katonatoborzó pátensei a tiszántúli, felső-magyarországi, dunántúli jobbágyokat egyaránt a magyar vér kötelékére hivatkozva szólítják fegyverbe.

[60] Bocskai előterjesztése a felső-magyarországi rendek Kassára egybehívott gyűlésén. Lásd ugyanott. 606—607. old.

[61] Bocskaihoz intézett beszéd a szerencsi országgyűlésen. 1605. április 20. Lásd Magyar Országgyűlési Emlékek. XI. köt. 1. old.

[62] Lásd *Makkai László:* A hajdúk „nemzeti" és „függetlenségi" ideológiája. Kézirat.

[63] Thököly Imre levele a nyitrai várőrségnek. 1683. október 24. Benczédi kutatásaiból.

[64] *R. Várkonyi Ágnes:* Bercsényi Miklós pátense a fegyverre kelt jobbágyok felszabadításáról 1704 tavaszán. Századok, 1958. 224. old.

[65] Eszterházy Miklós utasítása Lónyai Miklós hadának. 1630. november 20. Lásd *Szilágyi:* Id. mű.

Ámde a nemesek és a jobbágyok között a vérségi összetartozás tudata nagyon laza kapocs. Hogy mennyire rövid életű, az mindjárt a Bocskai-felkelés idején megmutatkozott, amikor Bécs a legtöbb nemest a jobbágyfelkelés elfojtásának ígéretével nyerte meg. A hajdúk semmiképpen sem akarták a békét Béccsel, a háború vége nekik azt jelentette, hogy ismét a társadalom kivetettjeivé vagy a földesurak jobbágyaivá kell lenniük. A megegyezést szorgalmazó Illésházy, akit a hajdúk emiatt különösen gyűlöltek, megbotránkozva írja: „Senki nem akar szántani... minden pásztor parancsolni, gazdagodni akar."[66]

A hajdúknak pedig nem elég a vérségi közösség hangoztatása. Éppen vérrel szerzett jogukon kívánnak maguknak olyan helyet a feudális társadalomban, ahol az uralkodó osztály és Bécs kibékülése után is megvethetik a lábukat. Föllázadnak, az urak ölésével fenyegetőznek, s csak így tudják rákényszeríteni Bocskait, hogy sorsukról gondoskodjék. Bocskai, mielőtt letelepítené, nemességet adományoz a hajdúknak, mert nem kerülheti meg az adott társadalmi rend jogi kereteit. Az indok viszont a hajdúkapitányok érvei alapján született meg: „abban a hazában, amelyben harcoltak, tiszteletet és szabadságot nyerjenek".[67] A hajdúság letelepítése az uralkodó osztály elsődleges érdeke volt: ily módon ugyanis a fegyvert fogottakat társadalmilag elszakította a falvak földesuraknak robotoló jobbágynépségétől. Az elnyomottak legelszántabb, fegyverforgatásban edzett rétegét választotta le a jobbágyság osztályharcos tömegeiről, ugyanakkor szervezett fegyveres erőt biztosított saját érdekei védelmére. A hajdúk története azt bizonyítja, hogy az uralkodó osztály nem is számított rosszul. Olyan fegyveres tömeggel rendelkezett, amely az egyéni főudesúri érdekek védelmén túl katonai bázisa lehetett az államhatalom centralizálására, központosításának kiépítésére irányuló kísérleteknek és törekvéseknek is.

A szabad hajdú nem akarta megdönteni a feudalizmust, csupán az adott társadalmi renden belül nyerte el a kiváltságosak könnyebb életét. Országos nemességet azonban csak mint a hajdúközösség tagja kapott; egyénileg nem a kiváltságos nemesi osztály állapotába került, hanem inkább olyan paraszti helyzetbe jutott, amellyel mindennemű földesúri tehertől mentesítve csupán a fegyveres szolgálat kötelezettsége járt. Maga az a tény azonban, hogy a szökött jobbágyokból, a társadalom deklasszált elemeiből, otthontalan földönfutókból összeverődött fegyveres csoport nemesi kiváltsághoz hasonló szabadságot nyert hadakozásért, rendkívül nagy jelentőségű volt. Hatása a jobbágyság gondolkodásában az egész század folyamán végigkísérhető.

A végvárak katonanépének történetében már az előző évszázadban előfordult, hogy karddal nemeslevelet és hozzávaló birtokot szerzett

[66] Illésházy levele Bocskainak 1606. június 27. Lásd *Szilágyi Sándor:* Bocskai István és Illésházy István levelezése. Történeti Tár, 1878. 293—294. old.

[67] Bocskai rendelete a hajdúkról a korponai országgyűlésen. 1605 december 12. *Benda:* A Bocskai-szabadságharc. 124. old.

a bátor vitéz. Általános és a tömegek mozgalmait előrelendítő nézetté azonban csak a XVII. század folyamán válik az a vélemény, hogy a fegyveres szolgálatért szabadság jár. A szép, széles mezőn frissen széjjel nyargaló végváriak ösztönző gondolatait Balassi Bálint tolmácsolja: a katona emberségért, vitézségért, de „csak jó kedvéből is ... próbálni indul". A XVII. században viszont az énekszerző már így ír a végvárakról:

Nemesség szerzésnek,
Az szip vitézsignek
Tanulóiskolájok.[68]

A 15 éves háború után Bécs szigorúan őrizte a törökkel kötött békét; élni akart az első Habsburg—török kereskedelmi szerződés lehetőségeivel. A Haditanács tiltotta és szigorúan büntette a végvári katonaság békebontó portyázásait, de még a párviadalokat is. A végváriak életformája ennek következtében szembetűnően megváltozott. A katonák már nem annyira karddal, mint inkább a várak körüli földek megművelésével, állat és a zsold fejében kapott só értékesítésével próbálják megkeresni a maguk és a családjuk kenyerét. E tevékenységük során — vérükkel, kardjukkal szerzett jogaikra hivatkozva — ugyanolyan kiváltságokban akarnak élni, mint a nemesek. A vár körüli földek szolgáltatásmentes, szabad használatát, a vám- és a harmincadmentességet azonban csak ideig-óráig élvezhetik az egyes országrészek vagy egy-egy jelentősebb vár vitézei. A „végvárak szabadságát" a nemesség soha nem ismerte el. A XVII. század folyamán a végvári katonaság nemcsak a Habsburg-udvarral kerül ellentétbe, hanem szembetalálja magát az egész feudális világgal: egyre fojtogatóbban érzi a vármegye, a földesurak, a városi hatalmasságok s az egész társadalmi rend köréjezáruló gyűrűit.

A hadvezetőség politikája XVII. század második felében a végvári rendszer felbomlásához vezet, és a magyar várkatonaság teljes lezüllésének lesz az okozója. A Haditanács tiltja, sőt szigorúan bünteti, ha kardot vonnak a törökre, s mivel zsoldot évek óta nem kapnak, a zsákmányszerzés egyetlen lehetőségétől is megfosztva az utolsó ínségre jutnak.[69] A véren szerzett nemesi szabadság gondolata azonban változatlanul él közöttük.

Nem szántak szabadságokért virt kiontani,
Nemzetiért, hazájáért bátran harcolni;

[68] Balassi Bálint: Laudem confiniorum: egy katonaének. Lásd *Balassi Bálint* Összes versei. Szépirodalmi Könyvkiadó 1954. 186—189. old.; Petkó Zsigmond Katonaéneke. Lásd Magyar Költészet Bocskaitól Rákócziig. 149. old.

[69] *Benczédi László:* Bányavidéki várőrségek folyamodványai Eszterházy Pálhoz 1668—1681. Történelmi Szemle, 1961. 2. sz. 155—179. old.; A végvári élet elparasztosodásáról lásd *Benczédi:* A „vitézlő" rend és ideológiája a Thököly-felkelésben. Kézirat.

Az ki akart nemessiget akkor szerzeni:
Szemtül-szemben ellensiggel bajt kellett víni.

Nemessig-levele ipült vitézsiggel,
A cimerit karddal irták szip piros virrel,
Annak pecsétit megnyomták hirrel és névvel,
Sokan értek megfizettek fejek-vitellel.[70]

A végvári vitéz a feudális társadalom napfényesebb oldalára vágyott; a kiváltságosok sorába akart emelkedni a fegyveres szolgálattal, nemesi levelet írni a karddal. A feudális társadalmi rendet a várkatonaság sohasem akarta tudatosan megváltoztatni vagy felbomlasztani. Természetes, hogy a vitézek, akik vérrel szerzett jogon a nemességgel egy sorba tartozónak érzik magukat, átveszik az uralkodó osztály nemzeti ideológiáját is. Sőt a nemesi nemzetfogalom idegenellenes hangjaira mindenkinél érzékenyebben rezonálnak. Köreikben az idegenellenesség indulatosabb hangokat üt meg, mint általában a nemesség soraiban. Ők úgy érzik, a csontjuk velejéig hatol a bécsi politika, hiszen a Haditanács egzisztenciájukra tör rendeleteivel. Éveken át hiába várnak az elmaradt zsoldra, éhesek, rongyosak, őrhelyeiket német zsoldosok foglalják el, maguk kiszorulnak a várfalak közül, s nem találják helyüket a hazában. Nem csoda, ha úgy érzik, hogy a zsoldoskapitányok, a harácsoló főtisztek, az udvari emberek, akiknek kezén elfolyik az ország pénze, vagyona, mindenkinél gyűlöletesebb ellenségei a nemzetnek. A XVII. században a végvári vitéz már nem a kereszténységért, han n a nemzetért harcol:

Kiontom véremet én szegény hazámért,
Ezentül meghalok édes nemzetemért.

A vitézi siratóének a tatárokkal 1658-ban vívott csatában elesett Kádár István halálát a nemzet veszteségének mondja: „Óh, mint megcsalatál szerelmes nemzetünk."[71] A „megromlott nép" pedig csak úgy épülhet fel, ha a „szegény nemzetnek" jó vitézei lesznek. Balogh Zsigmond éneke még konkrétabban fejezi ki azt a változást, amely egy század leforgása alatt végbement a török ellen hadakozó katona tudatában:

Mikor pogányokkal víttok,
Nemzetünkért vagdalkoztok.[72]

A végvári vitézek léte már megbontotta az adott társadalmi kereteket. Amikor pedig a várakból szélnek eresztve, szétszóródva kóborol-

[70] Gondolkodjál, szegény magyar. Lásd Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig. 153. old.
[71] *Ködi Farkas János:* Kádár István éneke. Lásd ugyanott, 119—123. old.
[72] Balogh Zsigmond éneke. Lásd ugyanott, 130—132. old.

nak az országban, nyilvánvaló, hogy kiszakadtak a feudális társadalmi rend kötelékéből.

Az államhatalom és a magyar uralkodó osztály — bár a köztük levő ellentét a XVII. század második felében is szenvedélyes és véres összeütközésekben robbant ki — abban megegyezett, hogy a végvárakból elbocsátott bújdosó tömegeket a jobbágyi állapotra akarta visszaszorítani. Egyaránt érdeke volt ez a földesúrnak, aki gazdaságát robotmunkán építette fel és az államhatalomnak, amely az adókötelesek számát kívánta növelni velük. A szegénylegények sorsára jutott vitézek viszont a több mint fél évszázad során magukévá tett nemzeti ideológia jegyében küzdenek az ellen, hogy visszavessék őket a földhöz kötöttség, szabadságtalanság reménytelen állapotába. Körömszakadtáig védik azt a keveset, amit a katonagenerációk sora elért: a földesúri hatalomtól független, szabad életet. Az ő nemzettudatuk alig tükrözi az uralkodó osztály hatalmi csoportosulásának politikai tartalmát. Úgy tartják, hogy „Őfelsége szolgálatjában" a haza védelmére viselnek fegyvert; haragjuk éppen azért fordul Bécs ellen, mert a „Hadakozó Tanács" a harc tiltásával, a bajviadalok, portyák szigorú büntetésével, majd a magyarországi végvári rendszer magyar katonaságának fölszámolásával megfosztotta őket a társadalmi felemelkedés lehetőségétől. Természetes, hogy ahol alkalom nyílik a harcra, ahol úgy látják, hogy fegyverükkel megnyerhetik azt, amiért generációk során át hiába szolgáltak, nélkülöztek és véreztek a végvárakban, ott a végvári vitézek és a bújdosó szegénylegények serényen kiveszik részüket a küzdelemből.

A kuruc mozgalmak, majd a belőlük kinövő Thököly-felkelés haderejét a végvárakból elbocsátott s a bújdosók gyülekezési helyén, a Partiumban összeverődött katonanépesség alkotta. A végváriak itt jószágukból kivetett, életüket mentő köznemesi csoportokkal és szökött jobbágyokkal kerültek össze. Ezek a különböző rétegek a Vitézlő Rendben szoros közösséggé forrottak össze, itt nem a származás, hanem a katonai rátermettség döntötte el, ki milyen tisztséget visel. A Vitézlő Rend körében élő nemzettudat a jószágukról elűzött köznemesek és szélnek eresztett végváriak aspirációinak adott hangot. Amíg háború folyt Bécs vagy a török ellen, a katonáskodás megélhetést is biztosított, s a háborúk pusztításai vagy a földesúri terhek következtében földönfutóvá lett jobbágyi elemek is ezt a nemzeteszmét tették magukévá.

A XVI—XVII. század folyamán az Európa csataterein harcoló zsoldoskatonák jobbára a társadalom deklasszált elemeiből gyűltek össze, akiket semminemű nemzeti hovatartozás tudata nem kötött. Ebből a nemzetközileg tarka tömegből íveltek fel a Belgiojoso, Básta, Montecuccoli példázta nagy katonai karrierek. A magyarországi végvári katonaságot azonban nem tudta felszívni, magába olvasztani az országot elözönlő idegen zsoldoscsapatok tömege. A Vitézlő Rend szegénylegény

katonasága, amikor kibontakozik szeme előtt a törökök kiűzésére indított nagy hadjárat, elfordul urától, a hanyatló csillagú Thökölytől, és egész ezredek állnak császári zászló alá. De idegen földre nem vagy csak kényszeredetten követi parancsnokait, s amint lehet, hazaszökik. Erősen kötik a nyelvi, a rokoni, atyafiságos kapcsolatok a falujához, szülőföldjéhez s a vele egyívásúakhoz; egyes példák tanúsága szerint az országhoz tartozás tudata is.

A JOBBÁGYOK OSZTÁLYHARCOS NEMZETTUDATA

A jobbágyság és a mezővárosi parasztság a prédikátorok, főleg pedig a különböző katonaelemek közvetítésével veszi át a nemesi indítású, de időközben a fegyverforgatók körében sajátosan áthangolt nemzettudatot, amely az alávetettek egyéni felemelkedésének reményeit is magában foglalja. A XVII. század végére, a XVIII. század elejére azonban a nemesi nemzeti ideológiát a parasztság mintegy tartalmilag átalakította, hozzáadta mindazt a gondolati anyagot, amelyet alávetettsége és osztályharcos törekvései érleltek ki benne.

A végvári katonaság és a parasztság viszonya rendkívül ellentmondásos. A jobbágyfiú, amikor vitéznek áll, kiszakad osztályából. A törökről a várőrségnek hírt adó jobbágy vagy a falvakat a török adószedőktől megvédő portya példája a közöttük levő érdekkapcsolatról vall; de tudjuk azt is, hogy a földesúr nemegyszer végvári katonaság segítségével hajtja be követelését a falvakon, és a palánkok fizetetlen, rongyos huszárai messze vidéken kiélik a földet, elveszik a jobbágy utolsó kenyerét is. Setét Mihály nagykunságbeli kapitány, amikor arról panaszkodik, hogy a végvári katonaság mennyire kiélte, kipusztította őket, „szegény lelkeik" — az eke után járók, a termelőmunkát végzők — vélekedéséről ad hírt. Azt, hogy „minden felől az megmaradott végekből a vitézlő rendek ugyan reánk omlanak, mint egy árvizek és elburítanak mint egy sáskák" — írja —, azért viselték különösen nehezen, mert „saját nemzetük" tette rajtuk ezt a gyalázatot. A török—tatár dúlást „közönségesen édes hazánkkal együtt szenvedtük" — írták —, a végváriak pusztításait viszont, amely már nyolc éve tart, „magánosan mi és csak annyin az mennyin az prédára hajíttatott földön lakunk".[73] A nemzet Setét Mihály megfogalmazásában egyet jelent azokkal, kikkel „egy Istent vallunk, s egy keresztségben vagyunk". A jobbágy viszont, ha haddal cseréli föl az ekét, a végváriak XVII. századbeli nemzetfogalmának áramkörére kapcsolódik be tévedhetetlen biztonsággal. A parasztság körében gyökeret eresztő nemzeti ideológiából azonban elmarad a nemessé válás kívánsága, ami a

[73] OL Csáky levéltár 265/6. Setét Mihály nagykunságbeli kapitány levele Csáky Istvánhoz. Túrkeve, 1669. október 12. (Benczédi László szíves közléséből.)

végvári vitéz szemében a felemelkedés egyetlen útja. A jobbágyok nemzetének új tartalmi és formai jegyei a XVII. századvég és a századforduló történelmi eseményeit tükrözik.

A népi kurucság mozgalmaiban a nemesi nemzet gondolata nem játszik nagy szerepet. Az 1697-i felkelés, az 1698—1702-i mozgalmak és a tiszaháti felkelés ideológiájáról való meglehetősen gyér forrásanyagban csak töredékei mutatkoznak a nemesi nemzet gondolatvilágának, a nemzetnek a rendi politika értelmében vett kifejezésével pedig nem is találkozunk.

Kis Albert hajdúi azért tartják igazságtalannak, hogy hadnagyukat Károlyi elfogatta, mert Kis Albert szerintük „sem országnak, sem a nemes vármegyének rendkívül való kárára nem igyekezett". Bizonyos, hogy ezek a hajdúk nem egyszerű közigazgatási fórumokra gondoltak, amikor a vármegyét — a nemesi nemzet sejtjét — és az országot különválasztva említették. Ez a kettősség a szórványos dokumentumok egész során végigvonul. A hegyaljai felkelők a császáriak ellen indítottak harcot, ám kiáltványukban nem a nemesi nemzet nevében szólítják fegyverbe a lakosságot: „Kérünk és intünk mindenkit, valakik hazájokat és nemesi szabadságokat keresik, és nyomorúság alól való fölszabadulásokat kívánják... fogjanak fegyvert." Figyelemre méltó, hogy a következő sorokban a „szabadság" kifejezés elől a „nemesi" jelző már elmarad. Ha pedig a *„hazájokat keresik"* megfogalmazásban nem elírásról van szó, akkor az érzelmileg, hangulatilag a bújdosó énekekre, témánk szempontjából pedig a belső válságoktól szaggatott népi kurucság ideológiailag is forrongó, kialakulatlan voltára utal. A felkelők egyik vezetője, Bajusz Gáspár tokaji lovaskapitány, jómódú nemes, akit családi kapcsolatok is fűztek Thökölyhez, így beszél: „Te szegény, agyongyötört Magyarország, fizesd meg hosszadalmas porciódat." Azoknak a kurucoknak a gondolatvilágában, akik 1698-ban Ugocsában feltámadtak, az idegenellenesség együtt jelentkezik az úrgyűlölettel. Megmozdulásuk okozóit a szegények ellenségeiben látják: „A magyar hazában meghizakodott nadályok, urak — írják —, kik sok szegényeknek keresményekkel nadály módjára meghizakodtanak." A tiszaháti felkelést előkészítő kurucok sem a nemzet, hanem az ország gondjaival azonosították egyéni bajaikat. Károlyi írja memorialéjában: „Mint a parasztok vallomásából kitűnik, húsvét előtt gyűlést tartottak az erdőségekben, és az *ország* (kiemelés tőlem. — *Szerző*) helyzetéről tanácskoztak."

Tudjuk, hogy a végvári katonának meggyőződésévé vált, hogy vére hullásával „édes nemzetét" szolgálja, és „szép nemesi levelét" írja. Thököly legöntudatosabb vitézei pedig azt vallották, hogy a magyar nemzet régi dicsőségének és szabadságának visszaállításáért harcolnak. A század végén az erdőkben lappangó kurucok gondolatvilágában azonban hiába keresnénk ilyen eszméket. Még a volt Thököly-tisztek, nemesek sem a nemesi nemzet gondolatkörében indokolják támadásukat.

A Rákóczi-szabadságharcot előkészítő népi kurucság képviselőit olyan indítékok vezették, amelyek a paraszti osztályharcban gyökereztek. Ez határozta meg Esze Tamás törekvéseit is.

Esze Tamás nem az eke mellől, hanem a sószállító szekérről került a „zöld várba". Nem a földesúri önkény elől menekült bújdosásba, hanem a kamarával és az újhelyi sótisztekkel gyűlt meg a baja. De éppen ezért teljesebben képviselte a paraszti érdekeket, mint bárki más. Mert nemcsak a jobbágyi gondokat ismerte, hanem a maga bőrén tapasztalta azt is, hogy a kamara gazdája, a „bécsi uraság" miként vágja el az útját a paraszti árutermelő, áruértékesítő próbálkozásoknak. Amíg pedig Máramarosból Debrecenbe szekerezte a sókockákat, bőven volt ideje elgondolkozni azon, hogy egész vármegyék, egész tájak jobbágylakosságának közös baja, ami falujában, Tarpán annyit vájja a lelkeket. Magyarországon 1700 körül a nemesi kiváltság sem az adótól, sem a zsoldosok hatalmaskodásától nem kímélte a nemest, s az udvar gazdaságpolitikai intézkedései sem vették figyelembe a címeres levelet. A nemesi állapot, különösen vagyontalanul, nem sokat jelentett ekkor, a porció, az adó, a vám fizetésétől sem mentesített. A Habsburg államhatalom kiépülése és a nemesi rendi hatalom fölé kerekedése olyan gondolatokat is felébreszthetett, hogy az ország és a nemesség összességét jelentő nemzet nem azonos.

A népi kurucság vezetői — Esze Tamás, Kis Albert, Pap Mihály —, amikor az új rebellió gondolatát nem a nemesi nemzeti ideológia jegyében érlelték ki maguk között, elsősorban a falvak népét látták, amelyet ők, akik messze vidékeket jártak meg, mindenkinél jobban ismertek. Tudták, hogy a szegény nép „immár sem Istennel, sem a császári fölséggel, sem a megyei tisztviselőkkel — hallgatok a födesurakról, kiket, ha lehetne, egytől-egyig kiirtana —, de még saját életével sem gondol", amint arról Károlyi beszámol, aki elsősorban ezektől a „híres emberektől" szerezte értesüléseit.

II. Rákóczi Ferenc a brezáni várban 1703 tavaszán pátenst bocsájtott ki, amelyben az ország minden rendű nemes és nemtelen lakosát harcra hívta a nemzet szabadságának megvédéséért. A brezáni kiáltvány azzal szólított a közös harcra, hogy az idegen nemzetség hatalmaskodása mindenkit egyaránt romlásba taszít: a fegyverfogás eszmei alapját a lakosság minden rétegét magában foglaló közös nemzet gondolatában fejezte ki. A nemeseket és jobbágyokat egyaránt magában foglaló nemzet fogalma most tűnt fel először, a Rákóczi-szabadságharc ideológiájában. Ám a brezáni kiáltványnak a nemesek és nemtelenek közös nemzetéről szóló soraira sem a parasztság, sem a nemesség nem rezonált. Nem értették, mit mond Rákóczi. A parasztok úgy értelmezték, hogy „édes uruk" — a császár és az urak sanyargatásait megelégelve — a szegény nép oltalmazására, szabadítására kötött fegyvert. A nemesek pedig hazaszeretetüket hangoztatva elküldték a pátenst Bécsbe. Majd,

mielőtt felesküdtek volna a kuruc zászlókra, biztosítékot kértek Rákóczitól, hogy a régi királyoktól kapott szabadságukat, „nemzetük szabadságát" — az ő értelmezésükben földesúri kiváltságaikat — megtartja.

A Rákóczi-szabadságharc egyik legismertebb dokumentuma, a marosszéki jobbágyok folyamodványa, a végvári hagyományok ismerete nélkül könnyen félreérthető. A jobbágyok fegyverfogásuk „nemzeti" célkitűzéseiről, „nemzeti" okairól nem beszélnek. Ide vonatkozó megfogalmazásuk a fejedelem és jobbágya feudális kapcsolatára utal: „valamely jobbágy őnagysága mellett felül, kardját felköti". Csak az „ország szolgálatának" felemlítése sejteti, hogy többről van szó, mint a feudális nagyúr magánhadseregében teljesített szolgálat jutalmáról. A kuruc jobbágyfolyamodványok sokaságát társadalmi tömegmozgalom hozta létre, a levelek közös, egybehangzó érvei pedig mutatják, hogy a jobbágyság nagy tömegeiben elevenen él a tudat: a fegyverviselésért szabadság jár. Szembetűnő, hogy a jobbágykatonák többnyire úgy fogalmaznak, hogy az „édes hazáért", „az országért", „az édes hazánk szabadulásáért", nem pedig a nemzetért kötötték fel a kardot. Hiába keressük a „nemzet" kifejezést a parasztkatonák politikai tudatát legkonkrétabban tükröző „A két szegénylegénynek egymással való beszélgetése" és a „Szegénylegény éneke" című kuruc versekben is. Többről van itt szó, mint pusztán formai, fogalmazásbeli változásról.[74]

A kuruc ezredek legharcrakészebb, legképzettebb csoportjait a szélnek eresztett végvári katonák alkották, a seregek zöme, tömege pedig a jobbágyság köréből került ki. Mire Rákóczi zászlót bontott, már a volt Thököly-katonaság, de a jobbágyság is véres példákon megtanulta, hogy a nemesség „nemzete" szemben áll a végvári szegénylegények, jobbágyok „nemzetével". A nemesség zömét a jobbágyi fegyverek ereje kényszerítette kuruc zászlók alá. Rákóczi a határon szabadságot ígér a fegyverre kelt jobbágyoknak, a nemesség viszont kiváltságaihoz ragaszkodva tiltakozik a jobbágykatonák szabadsága ellen, mert tudatában van, hogy a katonaszabadság a feudális kiváltságokat bontogatja. A kurucok elől Lőcsére menekült nemesek csak azzal a kikötéssel hajtanak fejet Rákóczi előtt, hogy „az régi királyoktól adatott szabadságiban s immunitássiban ennyésszer szerezett nemesség megmaradhasson és konzerváltassék, és semminemű privilégiumokkal nem egyező szorítassokra ne inducáltassék."[75]

Werbőczi megfogalmazásában a régi privilégium, a nemesi kiváltság a nemzeti kiváltsággal azonos, és a földesúrnak jobbágyai fölött korlátlan hatalmat biztosít. A kuruc katonaság azonban sokáig hatalmas erőt képvisel. „Nem kell megvetni a szegény katonát, jól beszél a

[74] Lásd *R. Várkonyi Ágnes:* A népi kurucság ideológiája. Az MTA Történettudományi Intézete által 1962. június 11—12-én rendezett vita anyaga.

[75] Lásd A Lőcsére menekült nemesek kapitulációs feltételei 1703. Csehszlovák Szocialista Köztársaság. Statný Archiv Levoča. 1703. 176. sz.

katona, Werbőczi sem jobban — írja Orosz Pál, amikor a katonák zúgolódnak, morgolódnak a jobbágyaikat a seregből visszakövetelő hatalmaskodó földesurak ellen —, mert akármint okoskodjék is Nagyságtok, a mi fegyverünk nélkül bizony csak semmi."[76]

A Rákóczi-szabadságharc idején nemcsak a társadalmi mozgalmakban, hanem a nemzeti ideológia síkján is összecsapnak az osztályellentétek. A katonák körében már nem az az igény az elsődleges, mint a végváriaknál, hogy fegyverükkel nemességet szerezzenek, hanem a jobbágyi függőségből való szabadulás a fontos. Mivel nem tapadnak a nemesítés fogalmához, a nemesi nemzettel sem azonosítják magukat, hiszen ennek illuzórikus voltáról sokszorosan meggyőződhettek. A szabadságot — amelyet mai tudomásunk szerint részben hajdúszabadság, részben pedig egyéni paraszti szabadság formájában képzeltek el —, a fegyveres harc, az országért, a hazáért ontott vérük jogán követelték. A szabadságharc elején a felkelt jobbágyok földesúri földeket foglalnak maguknak, igénylik a fiskális javakat, szabadon mérnek bort, vámot, harmincadot nem fizetnek. Élnek minden olyan kiváltsággal, amely azelőtt csak a nemeseket illette meg. A vármegyék és Rákóczi tiszttartói gyakorta panaszolják, hogy a katonák úgy akarnak élni, mint az urak: a mészárszéktartás, az erdőhasználat jogait is maguknak vindikálják. A jobbágykatonaság tudatában a hajdúvárosi kiváltság értelmezésének olyan változásával kell számolnunk, amely csaknem fél évszázad során érlelődött ki, de csak a Rákóczi-szabadságharc idején vált szembetűnővé. A parasztság már nem akarja egységesen magára vállalni az állandó fegyveres szolgálat lényegében feudális terhét; az elnyert kiváltságokkal a nemes urakhoz fűződő mindennemű kötöttség nélkül akar élni. A szabadság adta gazdasági lehetőségeket urai nélkül, sőt urai rovására kívánja kihasználni.

Az osztályérdekek előtörése a kuruc katonák körében élő nemzettudat gondolati anyagában is nyomon kísérhető. A Rákóczi-kori jobbágyság nemcsak a szegénység szipolyozását, elnyomását veti urai szemére, hanem a harc elmulasztását, a hátramaradást a csatában, az ország szabadságáért folyó küzdelem elárulását is. A katona gyűlöli volt földesurát, mert robotolásra kényszeríti otthoni hozzátartozóit, visszatartja a jobbágyfiakat a katonaságtól, és húzza-vonja a falvak népét. De gyűlöletét még izzóbbá teszik a prémes mentés, ezüstsarkantyús tisztek, akik „farsangolnak" a táborban, kerülik a harcot, és csak a maguk hasznát, s nem a haza javát keresik: ezek „színes", nem „szíves magyarok". „Felséges uram — írja Esze Tamás Rákóczinak —, melyik úri, nemesi vagy közrenden valók merészlettek a német nemzetnek igája alatt édes hazájoknak hasznára célzó dolgot előhozni, annyival is inkább indítani

[76] Orosz Pal levele. Idézi *Esze Tamás—Köpeczi Béla:* Esze Tamás. Budapest 1952. 57. old.

és Felségedet az idegen országban felkeresni, és romlását édes nemzetünknek nem béhunyt szemmel nézik vala-é?"[77]

A jobbágyság körében a szatmári béke után tovább él az urakat a nemzet elvesztésével vádoló gondolat. Egy álmosdi parasztember azt mondja, hogy az urak „tulajdon véröket" adják az idegen járomba. A jobbágy nem áll be a reguláris császári hadseregbe, mindent elkövet, hogy megszabaduljon a besorozástól, az „idegen országon" való szolgálat szomorú sorsától. Egy lévai születésű szökött katona, amikor elfogták, így vigasztalta magát: „Már látja, a halál fején vagyon, de édes magyar nemzetéért úgy mészen az halálra, mintha méznyalni vinnék."[78]

TÖRTÉNETSZEMLÉLET A XVI—XVII. SZÁZAD NEMZETI IDEOLÓGIÁJÁBAN

A nemzettudat legfontosabb építőeleme az adott kor történelmi tudata. A kettő szinte elválaszthatatlan egységben alkotja a nemzeti ideológiát. A XV—XVII. század nemzettudatát csak akkor ismerjük meg a maga társadalmi és történelmi valóságában, ha tudjuk, hogy milyen történelmi hagyomány jegyében alakult ki. Tudnunk kell: a főúr vagy a végvári vitéz honnan merített szenvedélyt és illúziót harcaihoz, múltjának mely eseményéből vetített maga elé követendő csillagképeket.

Az emberek adott és öröklött körülmények hatása alatt cselekszenek, hiszen „valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára".[79] Az elmúlt századok hatása a történelmi események ismerete kapcsán erőteljesebben érvényesül, mint gondolnánk, s a históriai hagyomány minden kor és társadalom nézeteiben megtalálható.

Mikor 1473-ban Hess András kiadja a „Budai Krónika"-t, így ír: „Azt hittem, ez minden magyar embernek kedves örömet fog okozni; szülőföldjét ugyanis mindenki más országoknál jobban szereti s többre becsüli, mindenki ég a vágytól, hogy elődei életét ismerje, azok jeles,

[77] Esze Tamás levele II. Rákóczi Ferencnek. Ugyanott, 21—22. old. — A XIX. század végi köznemesi történetírás, a köznemesi nacionalizmus jegyében, tudatosan elhallgatta, vagy a valóságnál jelentéktelenebbnek tüntette fel a Rákóczi-szabadságharc jobbágykatonáinak szerepét. Thaly Kálmán például nem tekintette Esze Tamást a felkelés elsőrendű szereplőjének. A századforduló polgári történetírása viszont arra tett kísérletet, hogy elfedje a kuruc parasztság osztályharcát, és „nemzeti" tudatát hangsúlyozza. Ez a „nemzeti tudat", „hazafiság" viszont az urak iránti engedelmességgel, a vezetők előtti főhajtással, a földesurakkal való teljes egyetértéssel jelentett egyet az ő megfogalmazásukban. *[R. Várkonyi Ágnes:* Kuruc költészet és pozitivizmus. Századok, 1961. 3. sz.]

[78] *Esze T.—R. Várkonyi Á.:* A Rákóczi-szabadságharc mozgósító szerepe a XVII. században. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Szerkesztette Spira György. Akadémiai Kiadó 1952. 126—127. old.

[79] *Marx Károly:* Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Szikra 1949. 9 old.

emlékezésre méltó cselekedeteit utánozhassa, a szerencsétlenségeket pedig, melyek érték őket, okultan kerülhesse."[80] Az első magyar nyomdatermékünk létrejöttében nagy szerepe volt a nemesség történelmi érdeklődésének; kiadása, más krónikák kiadásával együtt, azt eredményezte, hogy a középkori történeti ismeretanyag összegyűjtve és korszerű formában maradt a XVI. századra. Még a XVII. század emberének történeti ismeretei is a XV. századi históriákban horgonyoznak. A „Siralmas panasz" írója, mikor a nemzet fejedelmi eredetéről beszél, szükségesnek véli, hogy megjegyezze: „mint kitetszik a historiából".[81] Petrőczy István ugyancsak a XV. századbeli historikusokra hivatkozva ad súlyt szavának kiáltványában: „Óh Magyar Ország! Magyar Ország! Tizenkét Országbul állott az te birodalmad is, az mint Bonfinius és több Historicusok, királyok koronázattyakor tizenkét zászlók is bizonyitytyák."[82]

A XV. század végén rögzített ismeretanyag számbavehetetlenül sok hajszálcsövön át szívódott fel a következő nemzedékek gondolatvilágába. Werbőczi Bonfiniból, Thuróczyból meríti történeti érveit, s a Tripartitum a jogi gyakorlat során a legforgatottabb könyvvé vált. A katolikus alsópapság prédikációit is átszövik az Attilát s a szittya magyarokat idéző történeti motívumok. Azt a munkát pedig, amelynek során Bonfini anyaga a társadalom legszélesebb rétegeihez is eljutott, a protestáns prédikátorok végezték el.[83]

Az ily módon — túlzás nélkül mondhatjuk, hogy társadalmi közkinccsé — szétsugárzott történelmi ismeretanyag jellegzetes vonásai elég szembetűnőek és világosan körülhatárolhatóak. E történelmi anyag a feudális nemzettudat jegyében érlelődött ki, és a feudális uralkodó osztály főnemesi és köznemesi rétegeinek politikáját tükrözi. A szkíthiai származás ideológiájára épül, Attila és Mátyás király hatalmi dicsőségéhez kapcsolódik. Eszménye a vad, fegyverforgató szittya vitéz. A harcias, katonás erények alkotják a nemesi mivolt lényegét, Kézai szerint a szolgarendűek is azok lettek a szkíthiából származóak közül, akikből hiányoztak a katonai virtus, a bátorság nemes tulajdonságai. A harcias nemes gőgösen elzárkózik a hasznot hajtó, nyereséget hozó mesterségektől, és megveti, asszonyias kedvteléseknek csúfolja a tudományt és a művészeteket. E barbár eszmények rendíthetetlen bástyáit hiába ostromolják a míves mesterségeket s a műveltséget dicsérő humanisták gondolatai, szinte kikezdhetetlen értékmérői maradnak a kornak. Annál izgatóbb kérdés, hogy a XVI—XVII. században, amikor a nemesi nemzeteszmény továbbélésének és szétsugárzásának „technikai" feltételei különösen kedvezőek, ez a történelmi kép változatlanul ivódik-e be, s a

[80] *Fitz József:* Hess András, a budai ősnyomdász. Budapest 1932. 81. old.
[81] *Kanyaró:* Id. mű, 12., 303. old.
[82] *Petrőczy István* Kiáltványa. 1673. január 1. lásd 49. jegyzet.
[83] *Horváth J.:* Id. mű, 38—39. old.; *Varga J.:* Id. mű, 271—274., 280—281. old.

távoli, a kor gondolkozásában lejátszódó területen is tükröződnek-e a fejlődés mozzanatai?

A keretek szinte változatlanok. Közvetlenül Mohács után ugyan eltűnik a szkíthiai származás tudata, de csak ideiglenesen, mert a prédikátorok munkáiban ismét felelevenedik. Bocskai is a szkíthiai származás jegyében biztatja a szerencsi országgyűlés nemeseit: „Az úr Isten, mint régi Scitiából jött magyaroknak, kik ló farán hozták ki feleségeket, gyermekeket, nekönk is — csak értsük egymást, fogjuk egyaránt, posthabeamus privata — házunk helyiben házat, jószágunk helyiben jószágot, elveszett marhánk helyiben fegyverönk által elegendő marhát ad".[84] Illésházy is a Szkíthiából kijött atyák leszármazottjának vallja magát, de ő már megveti a szittya vitézek harcos erényeit. A XVII. századi nemesség pedig többnyire nem kardja erejével, hanem gazdálkodásba temetkezve vagy Béccsel egyezkedve keresi boldogulásának útjait, és később is csak a fegyverre kelt jobbágyok kényszeríthetik lóra a császár ellen kúriájából, a dohány, a bor, a mulatságok mellől. Ámde ugyanekkor a közös származás tudata betör a végvárakba, a vitézek szkíthiaiaknak nevezik magukat. Ezzel viszont megváltozik társadalmi tartalma, hiszen a szegénylegény, a birtoktalan katona is „scithiai vér".

A nemesi mivolt századokon át egyet jelentett minden testi és lelki kiválósággal. Most szakadozni kezd a tökéletességnek, a bírálhatatlanságnak az a köde, amit az uralkodó osztály a rendi ideológiával vont maga köré. A nemesség mint abszolút erkölcsi, politikai értékmérő fogalom, mintha elhalványulna kissé. A címerrel jelzett nemesi kiválóság nimbuszát először Dózsa felkelői, majd a prédikátorok szaggatják meg. A reformáció terjesztői nemcsak bírálják a nemeseket, főleg a nagyurakat, hanem fennen hirdetik, hogy az ország elvesztését a feudális túlkapások, a főúri bűnök okozták. Forgách Ferenc „Magyar historiájá"-ban szenvedélyesen ostorozza a főnemesség zabolátlan, anarchiába bomló életét, s nem idealizálja osztályát, hanem reális képet rajzol róla.[85] „Egy nemzet sem pattog úgy, s nem kevélykedik a nemesség titulusával, mint a magyar" — írja Zrínyi, s szenvedélyes igazságra törekvéssel mutatja be, hogy mi van a hivalkodó nemesi öntudat mögött: részegség, tunyaság, egymást gyűlölés, a vitézség jó disciplinájának ismeretlensége.[86] A költészetben már meglehetősen korán felzendül az a hang, amely a nemzet dicsőségét nem a régi származású nemesség becsbentartásához köti. Petki János „Virtus és Voluptas vetélkedése"

[84] Bocskai előterjesztése a szerencsi országgyűlésen. 1605. április 20. Magyar Országgyűlési Emlékek. XI. köt. 151. old.

[85] *Székely Gy.:* Id. mű.; *Pirnát Antal:* Forgách Ferenc. Irodalomtörténet, 1955. 1. sz. 17—32. old.

[86] Zrínyi M.: A török áfium ellen való orvosság. Lásd *Zrínyi* Összes művei. 652—653. old.

című énekében indulatosan bírálja az erdélyi úrfikat: „Szép tudománytól fut, munkát fel nem veszen." Megállapítja, hogy csak az a nemzet virágzik, amelynek ifjúsága erényes, és nem veti meg a munkát.

Munkával életet szükség jobbítani
— — — — — — — — — — —
Kicsin birodalmok így löttenek naggyá,
Nyomorult nemzetből nagy sokan királlyá,
Porból emeltettek koldusok urakká,
Virtus útján járván löttenek bódoggá.[87]

Melyek azok a naggyá lett kicsiny birodalmak, amelyek követendő példaként kerülnek bele a kor nemzeti ideológiájába? A „Siralmas Panasz" írója, amikor arra inti a nemeseket, hogy szeressék „a tudományokért való fáradságot", a „velencéseket" állítja eléjük. II. Rákóczi Ferenc is felemlíti Velencét, és Svécián, Portugálián, Anglián, sőt Hollandián is sokat nyugszik a tekintete. Németalföld gazdag városai már Forgách Ferencet is ámulatba ejtették. (Mátyás király még lenézte és plebejusoknak nevezte a kereskedői életformát képviselő velenceiket).[88]

A hun származás mint történeti érv és a hozzá kapcsolódó nemesi eszmény a XVI—XVII. század folyamán már a nemesség egyes rétegeinek szemléletében is kezdi elveszíteni eredeti tartalmi jelentéseit. A magyar puritánusok kiemelkedő képviselője, Apáczai Csere János az új politikai és gazdasági változásokra hivatkozva fordul azok ellen, akik az ősök szokásain nem akarnak változtatni. Elvetni vagy megkerülni azonban a szkíthiai eredet kérdését mégsem lehet, hiszen a feudális rendben alapjában a származás szabja meg kinek-kinek társadalmi helyét. A származás gondolatából veszi érveit a felvidéki német polgárság és az erdélyi szászok történeti tudata is a XVII. század második felében, amely a városokba özönlő nemesek elleni védekezésüket tükrözi. Frölich Dávid késmárki iskolamester ezt az elméletet dolgozza ki, amikor azt írja: a magyarországi németek a gepidák és a római légiók leszármazottai, tehát régebb időtől kezdve laknak itt, mint a magyar nemesek ősei, a hunok, akik Szkíthiából Attila vezetésével jöttek az ország területére. A felvidéki városokba települő szlovák polgárság vallási keretekben jelentkező törekvéseinek egyik képviselője, Kalinka Joáchim barbarusnak nevezi azt a patrónust, aki nem támogatja a tudományokat. A városi polgárok még úgy látják, hogy társadalmi felemelkedésükhöz a nemeslevél, a földbirtok nyit utat. Természetes, hogy a feudális keretek körén belül rekedt társadalmi törekvésekhez kapcsolódó ideológiának a történeti érvanyaga is csak egyes tartalmi mozzanatai-

[87] *Petki János:* Virtus és Voluptas vetélkedése. Lásd Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig. 89. old.

[88] *Kanyaró F.:* Id. mű, 296. old.; *Makkai L.:* A magyar puritánusok harca. 154. old.

ban különbözhet a nemesi nemzettudattól, formailag a rendi gondolatrendszerhez tapad.[89]

A nemesi nemzettudat történeti anyaga annyira általánosan elterjedt, hogy a magyarok szkíthiai eredete a bécsi udvar ideológiájában is megtalálható — ellenkező előjellel. Bécsben nem cáfolják vagy módosítják, hanem mint elfogadott tényt, fegyverként használják a császár ellen forduló nemesekkel szemben. „Szenvedj vagy menj vissza Scithiában, mondja" — idézi az udvar álláspontját az 1671-ben keletkezett „Siralmas jajt érdemlő játék" című ének. Attilának a pápai városok „elrontását" veti szemére, s a magyarországi rendek rebellióra hajlamos voltát a hunok barbárságából, vadságából vezeti le.[90]

Az országnak dicsőséget hozó események és a nagynevű uralkodók emléke látszólag változatlanul él tovább. Bethlen Gábort úgy látják hívei, mint a „jeles királyok nyomdokait követő", Hunyadi János „amaz nagy hadnagy" bátorságát, Attila kétélű pallosát hordozó fejedelmet. Attiláról Zrínyi is írt epigrammát, de a „Szigeti veszedelem" szerzőjének gondolataiban hiába keressük azokat a világhódító nagyhatalmi ábrándokat, amelyek még Werbőczi megfogalmazásában is Attila nevéhez kapcsolódnak.

A történelmi értékrendszerben — mondhatnánk talán, hogy történetszemléletben — a XVI—XVII. század folyamán észlelhető tartalmi változásokat leginkább a Mátyás-hagyományt követve kísérhetjük nyomon. Mátyás király alakját a legkülönbözőbb társadalmi osztályok és politikai pártok tekintették magukénak. Nemcsak a jobbágy és a nemes emlegette, nemcsak az ismeretlen végvári vitéz idézte fel, és Zrínyi Miklós tájolta iránytűjéhez a maga politikai gondolatrendszerét, hanem egyaránt magukénak vallották a proestánsok és a jezsuiták; Thököly emberei csakúgy emlékének felidézésével igazolták uruk hatalmát, mint a Habsburgház hívei Lipót császár uralkodását. A Mátyás-hagyomány e sokirányú, nemzetközi és társadalmi szétágazásának ma még útjait sem követhetjük, nemhogy felmérésére vállalkozhatnánk. A XVII. század sok gazdasági és társadalmi tényezőjéből ötvöződő nemesi nemzeti ideológiájában azonban e hagyomány társadalmi és politikai tartalmának körvonalai némileg kitapinthatóak. A XVI. század elején a nemesi nemzettudatban Mátyás királysága az ország nagyhatalmi tekintélyének ragyogásával, a köznemesség vagyonban, méltóságban egyaránt emelkedő napjával fénylik. A XVI—XVII. század folyamán viszont az elesetteket gyámolító, a török támadásait visszaverő, a nagyravágyó

[89] „Frőlich és követőinek munkáiban mindenesetre a régi nemesi nemzetfogalomhoz képest egy új, attól némileg függetlenülő képzet tűnik fel, de ez még nem más, mint a rendi kiváltságoknak történeti és nemzeti terminológiájú megfogalmazása." [*Tarnai:* Id. mű, 17—19., 27. old.]

[90] Siralmas jajt érdemlő játék. Lásd Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig. 155. old.; Erdélyországnak nyomorúságáról másik história. Lásd ugyanott, 91—95. old.

főnemeseket megfékező, az erős központi államhatalmat kiépítő Mátyás alakja kerül előtérbe.

A jobbágyság a XVI. század folyamán a török torkában, a feudális anarchia minden terhét viselve az „Igazságos" békét, rendet és biztonságot jelentő uralkodását kívánta vissza. A reformátorok munkáiban Bonfini Mátyás-alakjának új színei a népi hagyományt képviselik.[91]

Heltai azért látja nagynak Mátyást, mert műveseket, mestereket hozatott az országba, hogy „a magyarok is tanulnának naponként szép, emberséges, bölcs tudományokat és mesterségeket, hogy az ő országa is megépülne és megékesülne".[92] A mesterségeket pártoló Mátyás-hagyománynak azonban az országban még nincs erős társadalmi talaja. A polgáriasabb nézőpont feltünedezése mellett valószínű, hogy elsősorban az ország városainak szegénységét, falusias külsejét bíráló humanista szemlélet továbbélésével kell számolnunk. Forgách Ferenc sem gazdagságáért, hanem a gyakorlati tudományok és művészetek pártolásáért dicsérte Mátyást.

Hunyadi János törökkel harcoló fiának felidézése széles társadalmi rétegek törekvéseit tükrözte. Az oszmán hódító terjeszkedése elé gátat emelő Mátyás hagyománya azonban meglehetősen változatos társadalmi és politikai kombinációkban él tovább. Elegendő csupán a török elleni harc minden anyagi és szervezeti gondját az államhatalomra hárító köznemesi rétegek illúzióit, más köznemesi csoportoknak a török háború eredményességét a nemzeti királyhoz kapcsoló elképzeléseit, vagy az erős központi hatalom szükségességét Mátyással példázó elméletet, esetleg a végvárak Mátyás erős hadseregének elsősorban társadalmi összetételére reagáló hagyományát felemlítenünk.

Zrínyi Miklós Mátyás-tanulmánya szerint gyűjtőmedencéje e különböző társadalmi törekvések sodrában érlelődő történeti hagyományoknak, amelyek Zrínyi kiválasztó, rendszerező munkája során alakulnak konkrét politikai programot hordozó elméletté.

Zrínyi vizsgálódásainak középpontjában nem a hódító, hanem a feudális társadalmi rend belső erőit egyensúlyban tartó, azokat az ország védelmének és építésének szolgálatába állító király alakja áll. Nem fukarkodik a bírálattal sem, ha úgy látja, hogy Mátyás csupán hatalmát növelendő indít hadjáratot, vagy vakmerő, meggondolatlan a vállalkozása. Annál nagyobb gonddal vizsgálja azokat az eszközöket és módozatokat, amelyekkel Mátyás belső hatalmát kiépítette. A hadsereg Zrínyi minden elméleti munkájának központi kérdése. Mátyás hadseregét vizsgálva a XVII. századi katonáskodó rétegek reményeinek ad hangot, amikor megállapítja: „... az ilyen király csinál maga alatt-

[91] Lásd A mártélyi jobbágyok levele Nádasdy Tamáshoz. Lásd Jobbágylevelek. Szerkesztette H. Balázs Éva. Budapest (KO) MTT 1951. 32—33. old. — *Klaniczay Tibor:* Zrínyi Miklós. Akadémai Kiadó 1954. 367—368. old.

[92] *Heltai Gáspár:* Válogatott írások. 1552—1575. Összeállította Nemeskürthy István. Magvető, 1957. 241. old.

valóiból is vitézeket... az ilyen alatt nevelkednek jól, és lesznek vitézek mindennemű és rendű emberek". Kinizsi példáját hozza fel, „aki molnárból lett főhadnaggyá". A dicső ősök Zrínyi szemében nem a királyi vér származékai, hanem azok, akiket tetteik emeltek magasra. Ezeket tekinti a „Kinizsiek, Báthoriak, Hunyadiak unokáinak".[93]

Nem tudjuk, hogy a végvárakba eljutottak-e Zrínyi gondolatai, de a fegyverviselők között később is fellelhető Mátyás király emléke. Csakhogy Mátyás alakjában nem a törökverőt, hanem az igazságost idézik. Az uraitól megcsalt, tisztjeitől félrevezetett szegénylegények azt a királyt kívánják vissza, aki a kapitányok, tisztségviselők becsületét koldusruhában, titkon kémleli ki, és próbák elé állítja a nagyhasú gazdagokat.

Kiket hamisságban talált, megbüntette,
Csalárdok életét tovább nem engedte,
Várost, falut hamis bíráktól mentette,
Hamis tiszteknek is zsoldját kirendelte.[94]

A thökölyiánus köznemesség képviselője, Szepessy Pál, a Vitézlő Rend politikai aktivitásának csúcspontján, a szegénylegények soraiból kikerült tisztek között jelenti ki:

Hívjuk ki magunkhoz nemzetünknek fiát,
Támasszuk fel azon magyar Mátyás királyt![95]

A II. Rákóczi Ferenc tiszteletére bemutatott Mátyás-dráma a királyi hatalom és a katonaság kapcsolatára hívja fel a figyelmünket. A horvát származású rozsnyói német praeceptor, Missovitz Mihály tollát dicsérő Mátyás-dráma az utolsó szín második jelenetéig Bonfini leírását követi.[96] A szerző maga mondja, hogy Bonfiniből merített, és ismerte Werbőczi Hármaskönyvét. Annál indokolatlanabb és csak a Vitézlő Rend tudatában élő Mátyás-hagyomány hatásával magyarázható a darab befejezése. Mátyás itt azzal bízza meg Toldi Miklóst, hogy fogadjon katonaságot, mert addig nem akar király lenni, amíg a koronát Frigyes császártól vissza nem veszi. A drámát látványos szép hadiszemle zárja le. A Mátyás-drámát 1705 nyarán mutatták be, Rákóczi hatalmának csúcspontján: a főnemesség befolyását biztosító kormányszervek még nem korlátozták a fejedelem hatalmát, a kurucok országgyűlésre készülnek, és Rákóczi királlyá választásáról beszélnek szerte az országban. Mondanivalója világos: a korona csak fegyverrel érhető el, a független

[93] *Zrínyi:* Mátyás király életéről való elmélkedések.; Válasz Montecuccoli Rajmond tábornagy röpiratára. Lásd *Zrínyi Miklós* hadtudományi munkái. 415. old.
[94] Imago Veritatis. Lásd Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig. 176. old.
[95] Thököly haditanácsa. Lásd ugyanott, 213. old.
[96] Lásd *Esze Tamás:* A kurucok Mátyás-drámája. Irodalomtörténeti Közlemények, 1958. 1. sz.

magyar királyság a kuruc hadsereg erejére támaszkodva valósítható meg. A Mátyás-hagyomány a XVII. században új elgondolásokat és terveket táplál a független magyar királyság belső szervezetéről, kormányzati rendjéről is. Rendkívül összetett kérdést kell megbolygatnunk; hogy a lényegéhez eljuthassunk, látnunk kell: a nemesi nemzettudatban és történetszemléletben a független magyar királyság rendi vagy centralizált államhatalomként szerepel-e. A történelmi eseményeket futólagosan áttekintve azt látjuk, hogy a függetlenségi mozgalmak során a rendi államszervezet alapján álló uralkodó osztály a centralizálódó, majd abszolutista államhatalommal harcol. Behatóbb vizsgálat után viszont olyan tényekkel is számolnunk kell, melyek azt bizonyítják, hogy a rendek a Habsburg-állam tehetetlenségét bírálják, az anarchiába és iszonyatos rendetlenségbe bomló kormányzatot, a teljes szervezetlenséget kifogásolják. A „Siralmas panasz" írója a rendet, a békés hasznot hozó munka zavartalanságát biztosító nyugalmat óhajtja. A gyűlölt kamarákat csak Bocskai akarta eltörölni és helyükbe a rendi állam kincstartói hivatalát visszaállítani; Thököly ezzel szemben csupán a kamarák megreformálására tett kísérletet, Rákóczi pedig a Habsburg államszervezet formáinak teljes átvételére törekedett.

A centralizált államhatalom politikai programja Zrínyi gondolataiban kapcsolódott össze a független magyar királyság eszméjével. Gyakorlati megvalósítására a Rákóczi-szabadságharc idején történt kísérlet. De Rákóczi kudarca Zrínyi állameszményének utópisztikus voltát is megmutatta. Hiszen a szécsényi országgyűlés fejedelmi propozícióit — a királyválasztástól a jobbágykérdés megoldásáig — mind meghiúsította a köznemesség és a feudális kiváltságaihoz mindenáron ragaszkodó főnemesség politikája.

A XVI—XVII. század társadalmának történetszemléletében élesen tükröződik múltunk egyik legellentmondásosabb szakaszának fejlődési képe: a csírák, amelyek már a továbblépés lehetőségeit hordozták magukban, nem törték át a feudalizmus burkait, hanem abba belefulladva maguk is a rendiség erősítőivé váltak. A társadalom különböző rétegeinek történelmi tudata, amely tartalmában sok újat, előremutatót hordozott, a régi kereteket még nem tudta szétfeszíteni. A köznemesség pedig, a történelem e kétévszázados szakaszán megtett útjának parabolavonalát példázva, a XVII. század végén múltjának olyan történeti képét alkotta meg, amely nemzetszemléletének rendi kiváltságait tükröző jegyeit hangsúlyozta és erősítette meg.

A Habsburgok ellen harcoló nemesség ugyanis az egyes nemesi mozgalmakat mint láncszemeket összekapcsolta, új történelmet teremtett magának: olyat, amely a rendi kiváltságaiba gubózó nemesség feudális nemzetszemléletének korszerű, a rendi vonásokat elfedő keretet adott. Érdemes felvillantanunk az új történelmi ideológia kialakulásának egyes állomásait. A XVII. század közepén az a szerző, aki Zrínyi mód-

jára a magyar királyokról ír epigrammákat, még nem tesz különbséget I. Ferdinánd és Zápolya között:

Mi addig kapdostunk az magyar koronán,
Török felosztozott határival, s méltán
Maradékink minket átkozhatnak: Száván
Most török parancsol Tiszán, Dunán, Dráván.[97]

A történelmi események során azonban a köznemesi történetszemléletben a Zápolyára szórt átok áldásra fordult. Thököly haditanácsán Keczer Menyhért Ferdinánd uralkodását Lipót császárságával köti össze: „Kezdettünk romlani első Ferdinándnál, Köll végződnünk is utolsó Leopoldnál."[98] Thököly ugyancsak Ferdinánd királyságához köti az ország romlásának kezdetét: „szánja az Isten sok szép vig heleinknek első Ferdinánd ideitül fogva önként idegen hatalmas nemzet kezében ejtését, határainknak megkisebbítését, nagy méltóságú fejedelmi s grófi nemzetnek méltóságokban, tisztekben, tekintetekben rövidségét".[99] Zápolya viszont a nemesség Habsburg-ellenes — korabeli szóhasználattal „nemzeti" — küzdelmeinek kezdetét jelző történeti alakká válik.

A XVII. század végén a köznemesség történeti tudatában egyre inkább a Bocskai- és a Bethlen-felkelés, az I. Rákóczi György vezette harcok és a Wesselényi-féle összeesküvés története alkotja a magyar históriát. Ez a szemlélet szivárog le a bújdosó nemesek és a katonaelemek körébe. „Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter, Frangepán és Bónis Ferenc vére kiáltson az égnek" — írja Petrőczy István 1673-i pátensében. Rendi nemesi hagyomány ez, amelyben a kiváltságosak táborán kívül álló, a feudális kötöttségeket bontogató rétegek szerepe nem kap helyet.

A Rákóczi-szabadságharc idején azonban a jobbágykatonák nem veszik át a rendi ideológia történeti hagyományát. A szűkszavú források arról vallanak, hogy a vitézek meglehetősen kritikusan szemlélik a múltat, a vereségekért a nemeseket okolják. Úgy vélik, hogy sikerre csak akkor számíthatnak, ha az urak nem vetik meg a szegény katonát. Thökölynek azért kellett idegen országban meghalnia, mert úri hívei, mihelyt megszedték magukat, félreálltak tőle. A katonák a csatákat és a várvívásokat vésték emlékezetükbe, ahol „Szegénylegények magokat frissen forgaták / Csak szegények, nem úrfiak véreket onták".

*

A nemzet fogalma a feudális társadalomban a köznemesség politikai előretöréséhez kapcsolódik, és a kiváltságos osztály egységét és közösségét fejezi ki. A XVI—XVII. század politikai és gazdasági eseményei

[97] Epigrammák Zrínyi módjára. Lásd Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig. 147. old.
[98] Thököly haditanácsa. Keczer Menyhért voxsa. Ugyanott, 213. old.
[99] Thököly levele a gácsi táborból. *Benczédi L.* kutatásaiból.

— a török hódítás, a Habsburg-centralizáció, az idegen abszolutizmus, a nemesi mezőgazdasági árutermelés és áruértékesítő tevékenység — a földesurak helyzetében számos jelentős, egyes esetekben létüket fenyegető változást hoztak, amelyek erőteljesen tükröződnek a nemesi nemzetfogalom tartalmi jegyeinek módosulásában is. Ám e változások, bár kikezdték és bontogatták a feudális társadalmi rendet, alapjait nem rendítették meg. A nemesi osztály egyes személyeit sújtó csapások után nem következett be az egész kiváltságos osztályt közösségében egységesen érintő változás, és az egyes birtokosok egyéni sérelmeiket mindig osztályuk kiváltságainak megerősítésével igyekeztek orvosolni. Természetes, hogy a nemesi nemzetfogalom új tartalmi elemei a rendi kiváltság megbonthatatlannak vélt láncolatába illeszkedtek bele, azt erősítették. A változás szükségét tükröző eszmetöredékek nem álltak, nem is állhattak össze az uralkodó osztály egyes rétegeinek gondolatvilágában olyan rendszerré, amely szétfeszítette volna a rendi ideológia osztálykereteit. A nemesség — a szükségtől hajtva, jobbágyai fegyveres erejére ráutalva — időnként ugyan a nemzethez tartozónak tekintette az alávetett rétegeket is. A nemzetfogalomnak a nemesi kiváltságban, rendi előjogokban gyökerező jegyeit azonban soha nem vetette el, hanem a jobbágyság tömegéből kiszakított rétegek helyzetét módosította olyanformán, hogy e nemzeteszménynek megfeleljenek.

A végvári harcok, a császári zsoldoscsapatok hosszas tartózkodása Magyarországon, a reformáció térhódítása, majd a mezővárosi parasztság és végvári katonaság áruértékesítő tevékenysége állandó lehetőséget teremtett a nemesi nemzetfogalom leszállására. Az alávetett rétegek, miután átvették a nemesi nemzetfogalom gondolati anyagát, a szülőföldjükhöz fűződő kötelékek érzelmi feszültségével töltötték meg, és saját társadalmi törekvéseiket kapcsolták hozzá. Az idők folyamán az elnyomottak osztálytörekvései teljesen megváltoztatták a körükben gyökeret verő nemzetfogalom tartalmát. A Rákóczi-szabadságharc idején az osztályérdekek a látszólag egységesnek mutatkozó nemzeti ideológia síkján is összecsaptak. Nyilvánvalóvá vált, hogy a feudalizmusban az urak nemzete kibékíthetetlenül szemben áll a szegénylegények nemzetével.

A XVI—XVII. század nemzettudata rendkívül alkalmas volt arra, hogy elemeivel szervesen beleépüljön a XIX. századvég és a századforduló köznemesi nacionalizmusába. Az egész országot megmozgató, véres, mozgalmas eseményeket tükröz, szenvedélyes idegengyűlölet és a nemzeti kiválóság büszke — menekvést és kárpótlást jelentő — tudata fűti, a nagy történelmi személyek s a szürke, hétköznapi emberek egyaránt hősei. A felületes vizsgálódó, aki megelégszik a formai jegyek regisztrálásával, nem kételkedhet abban, hogy a kiváltságosak és az elnyomottak, az urak és a jobbágyok egyaránt e nemzetfogalom jegyében cselekedtek. A XIX. századvég és századforduló uralkodó osztályai pedig görcsösen ragaszkodtak a formai elemek tartalmi azonosságához.

Nem akartak a szavak mögé tekinteni, s amikor ez kikerülhetetlennek bizonyult, inkább megváltoztatták valódi értelmüket: a XVI—XVII. század nemesi nemzeti ideológiáját idézve akarták elhitetni a munkásokkal és a parasztokkal, hogy a nép érdekei azonosak voltak az urak érdekeivel, és az osztályharc Magyarország történetében nem játszott jelentős szerepet. A Habsburg-ellenes harcok nemzeti ideológiájának legmagasabb rendű lecsapódását a hamis kuruc balladákban vélték felfedezni, s azokat népi eredetűeknek, majd — a hamisítások leleplezése után — szellemükben változatlanul hiteleseknek tekintették. Fő érvüket — hogy e költészetben hiába keressük „a társadalom felforgatását, a szociálgazdasági rend újjáalkotását, anarchikus eszméket" — a századvég sztrájkoló munkásaival és parasztjaival szegezték szembe. Egyes polgári történészek, akik nem tértek ki, hanem tudomásul vették a hiteles forrásanyag valódi mondanivalóját, felismerték a XVI—XVII. század nemzeti ideológiája mögött a tényleges osztályviszonyokat és az ideológiában is tükröződő osztályharcot. Véleményükkel azonban elszigetelődtek, a tudományos világ nem ismerte el eredményeiket. A függetlenségi harcok ideje alatt is éles paraszti osztályharc jelentőségét és aktualitását csupán Ady Endre ismerte fel, az ő kuruc verseiben a szegénylegények hangja szól.[100]

A marxista történettudomány szenvedélyes igazságszeretete indította el és vezeti ma is azokat a napjainkban folyó kutatásokat és vitákat, amelyek a XVI—XVII. század nemzeti ideológiájának tisztázását tekintik feladatuknak. Meggyőződésünk, hogy a részletkérdések beható tanulmányozása és a belső összefüggések feltárása[101] nemzeti múltunk történetének teljesebb igazságaihoz, valóságának gazdagabb megismeréséhez vezet, mint amit eddig a hazai história e jelentős korszakáról ismertünk.

[100] Lásd *R. Várkonyi Ágnes:* Kuruc költészet és pozitivizmus.

[101] A nemzetfogalom XVI—XVII. századi kérdései körül *Molnár Erik:* „Történetszemléletünk nacionalista maradványai" c. tanulmánya nyomán (Új Írás, 1962. 11. sz.) széles körű vita bontakozott ki. (A vita anyagából lásd *Balogh Sándor—Simon Péter:* Megjegyzések Molnár Erik „Történetszemléletünk nacionalista maradványai" c. cikkéhez. Magyar Tudomány, 1963. 2. sz.; *Elekes Lajos:* Haza és jobbágyparaszt. Új Írás, 1963. 5. sz.; *Benczédi László:* Parasztok és katonák. Ugyanott, 6. sz. és *Molnár Erik:* Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkekre. Új Írás, 1963. 7—8—9. sz.) Mivel tanulmányunk e vita kibontakozása előtt készült, szempontjait és eredményeit nem vehettük figyelembe. Véleményünk szerint a kérdések végső tisztázásához a XVI—XVII. századi paraszti osztályharc konkrét formáinak monografikus feltárása, a Habsburg-abszolutizmus gazdaságpolitikájának beható vizsgálata s a korabeli földesúri és paraszti, mezővárosi *árutermelés* és *áruértékesítő* tevékenység ugyancsak monografikus feldolgozása vezet. Ez utóbbihoz — ugyancsak már tanulmányunk elkészülése után — *Pach Zsigmond Pál:* Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században (Kossuth Könyvkiadó 1963) c. monográfiája nyújt szűkebb témánkhoz is kapcsolódó gazdag anyagot és szempontokat (például a Wesselényi- és Thököly-felkelésben résztvettek allodiumairól; 205. old.).

ARATÓ ENDRE:

A MAGYAR NACIONALIZMUS KETTŐS ARCULATA A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET ÉS A POLGÁRI FORRADALOM IDŐSZAKÁBAN (1790—1849)

Kelet-Európa népei előtt a XVIII. század végétől sajátos és jövőjük szempontjából igen fontos feladat megoldása állott: ki kellett vívniuk szabad nemzeti fejlődésük lehetőségeit. A kapitalista viszonyok megjelenése elég volt ahhoz, hogy a nagy, soknemzetiségű kelet-európai birodalmakban — köztük Ausztriában és a hozzá tartozó Magyarországon — meginduljanak az elnyomott népek nemzeti mozgalmai. Ezzel új korszak vette kezdetét Kelet-Európában és természetesen Magyarországon is.

E modern nemzeti mozgalmak lényeges eltérést mutatnak a XVI—XVIII. századi honvédő harcokhoz képest. Azok nem a soknemzetiségű Magyarország egyes népeinek, hanem *Magyarországnak mint területnek* a felszabadításáért folytak. A küzdelmet az ország legerősebb nemzetisége, a magyar, illetve annak uralkodó osztálya szervezte meg, de részt vettek benne Magyarország nem magyar népei is. A közös harcok eredményeképp alakult ki azután a magyar nemzet, a *natio hungarica* fogalma. Ez a fogalom az állam területéhez kapcsolódott, s nem tett nemzeti különbséget a magyarok és a nemzetiségek között: valamennyiüket a natio hungarica, a magyar nemzet keretébe foglalta.

A XVIII. század végéig, a kapitalista viszonyok kibontakozása előtt lejátszódott felszabadító mozgalmak feudális jellegűek voltak. A soknemzetiségű Magyarország függetlenségéért folytatott küzdelmek valódi célja — noha az idegen elnyomás a népi tömegeket is nagymértékben sújtotta, s azok a legközvetlenebbül érdekeltek is voltak az erőszakoskodások megszüntetésében — elsősorban az volt, hogy Magyarország s annak uralkodó osztálya, a nemesség visszakapja *feudális jogait,* feudális önállóságát. A polgári nemzetállam létrehozásának célkitűzéséről abban az időben még nem beszélhetünk.

E honvédő küzdelmek sikere ugyanakkor kétségtelenül elősegítette volna a polgári fejlődést. A függetlenségi harcokban ugyanis a feudális vonások mellett már polgári csírák is jelentkeztek. A XVI—XVIII. századi küzdelmek — főképpen a Rákóczi-szabadságharc — előre, a polgári jellegű harcok felé mutatnak, s a magyar nemzeti törekvések elő-

történetét alkotják. E megállapítás fordítva is érvényes: a későbbiekben jelentkező polgári nemzeti mozgalmak csak fokozatosan vetették le feudális köntösüket, és a polgári érdekek sokszor feudális harci formában nyilvánultak meg.[1]

A feudális vonások továbbélését figyelhetjük meg azokban a XVIII. század végi—XIX. század eleji törekvésekben, amelyeket az egyes, már a polgári fejlődés felé haladó nemzetiségek folytattak korábbi, feudális jellegű privilégiumaik megújítása céljából. S e nemzetiségek már nemcsak kiváltságaik megújítására törekedtek, hanem fel is használták azokat az új viszonyok között. A magyar nemzeti követelések megvalósításáért folytatott küzdelem is a feudális felépítésű megyékben és az országgyűlésen folyt.

Az a nemzetiség, amelynek nem volt ország-, illetve tartománygyűlése, kiépített megyerendszere vagy más privilégiuma (pl. adómegajánlási joga), nehezebb körülmények között harcolt, mint az, amelyik rendelkezett hasonló, a feudalizmusban gyökerező kedvezményekkel. A formák tehát sokszor még feudálisak voltak, de — mint később látni fogjuk — egyre inkább megtöltődtek polgári tartalommal.

A magyar nacionalizmus kialakulásával kapcsolatosan még egy sajátos jelenséggel kell foglalkoznunk. A soknemzetiségű országok vizsgálatánál igen tarka kép és ennek megfelelően nagyon bonyolult viszonyok tárulnak elénk. Kelet-Európában például éltek olyan népek, amelyek vezetők és egyben elnyomottak is voltak. Ezek közé tartozott a magyar is, amely a Habsburgokkal szemben függetlenségéért harcolt, ugyanakkor a magyar uralkodó osztály, a magyar nemesség elnyomta Magyarország nem magyar népeit.

A magyar és a nem magyar nemzetiségek egymáshoz való viszonyát az általunk vizsgált egész korszakban a nemzeti ellentétek, a nacionalista torzsalkodások, sőt a tragikus fegyveres harcok jellemezték. Hogy e bonyolult, sokszor ellentmondásos események és folyamatok között biztosan tájékozódjunk, fel kell elevenítenünk a tudományos szocializmus legfontosabb elméleti megállapításait a nemzeti kérdéssel kapcsolatban.

A polgári nemzeti mozgalom s az ideológiáját alkotó nacionalizmus alapvető, törvényszerű jellemvonása, mint tudjuk, hogy kezdeti, előremutató szakaszában sem volt mentes a kettősségtől: az idegen elnyomással szemben folytatott hősi, demokratikus küzdelem mellett a más népek ellen irányuló antidemokratikus, hódító tendenciától. Lenin, a munkásmozgalom helyes nemzetiségi politikájának kialakításáért folytatott vitájában, körvonalazta kora marxistáinak állásfoglalását, a napi kérdésekben követendő irányvonalat, amely egyben biztos mérceként szolgál a mult nemzeti mozgalmainak helyes megítélésében is. „A burzsoá

[1] A XVI—XVIII. századi kuzdelmek értékeléséről 1960 óta folyó vita e kotet sajtó alá rendezésekor sem zárult le.

társadalomban — írta Lenin — a nemzeti elv történelmileg elkerülhetetlen, és a marxista, ami ezt a társadalmat illeti, teljesen elismeri a nemzeti mozgalmak történelmi jogosultságát. De ahhoz, hogy ez az elismerés ne váljon a nacionalizmus apologiájává, az szükséges, hogy szigorúan csak arra szorítkozzék, ami haladó ezekben a mozgalmakban ... Haladás a tömegek felébredése a feudális álomból, haladás az a harc, amelyet a tömegek mindenfajta nemzeti elnyomás ellen, a nép szuverenitásáért, a nemzet szuverenitásáért vívnak. Ebből következik a marxistának az a *feltétlen* kötelessége, hogy a leghatározottabb és a legkövetkezetesebb demokratizmust védelmezze a nemzeti kérdés minden részletében."[2] A marxistának tehát szigorúan el kell választania a nemzeti mozgalom demokratikus célkitűzéseit és az azzal együtt jelentkező „nemzeti kivételességre való törekvést" a nacionalizmus káros sajátosságától.[3]

E kérdéssel szorosan összefonódik a másik alapvető követelmény: a nemzeti kérdést feltétlenül alá kell rendelni az általános emberi haladás ügyének. „A demokrácia egyes követelései, közöttük az önrendelkezés, nem örökérvényű igazságok — tanította Lenin —, hanem *részei* az általános demokratikus (manapság: általános szocialista) *világ*mozgalomnak. Lehetséges, hogy egyes konkrét esetekben a rész ellentmond az egésznek, ilyenkor el kell azt vetni."[4]

A tudományos szocializmus irányelveinek fényében biztosan ítélhetünk a magyar és nem magyar népek nemzeti mozgalmairól, nacionalizmusáról. S ha a továbbiakban kendőzés nélkül beszélünk a magyar nacionalizmus árnyoldalairól, s a nemzeti szabadságért folytatott harcot viszonylag röviden, esetleg summázva mutatjuk be, ez nem azzal magyarázható, hogy a demokratikus vonásokat elhanyagoljuk, vagy kevésbé fontosaknak tartjuk. Abból a meggondolásból kell kiindulnunk, hogy marxista történetírásunk még nem tárta fel kellő kritikával a magyar nacionalizmus következetlenségeit és ellentmondásait. Az osztrák abszolutizmus és ellenforradalom elleni bátor — és a magyar népet az európai haladás élvonalába emelő — küzdelmet viszont tanulmányok és könyvek egész sora vizsgálta aprólékos részletességgel.[5] Mindez nemcsak a történetírásban, de népünk legszélesebb rétegeiben is olyannyira közismert, hogy pusztán az arányok kedvéért felesleges újólag, részletesen foglalkozni e jól tudott tényekkel.

[2] Lenin: Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. Lásd *Lenin* Művei. 20. köt. Szikra, 1955. 19. old.

[3] Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. Lásd *Lenin* Művei. 20. köt. 423. o.

[4] Lenin: Az önrendelkezés körül folyó vita eredményei. Lásd *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 357. old.

[5] E művek csaknem teljes felsorolását és anotálását lásd Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique hongroise 1945—1959. Etudes historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. II. köt. Akadémiai Kiadó, 1960. 609—653. old.

Ezek után vizsgáljuk meg, hogyan indult meg a polgári jellegű magyar nemzeti mozgalom, s mikor, milyen formák között találkozunk a nacionalista ideológiával.

A NEMZETI MOZGALMAK MEGINDULÁSA ÉS KIÉLEZŐDÉSE

A feudális magyar nemzetfogalom,
a natio hungarica továbbélése.
A magyar nacionalizmus
sajátos vonásai
a negyvenes évekig

A kelet-európai népek nemzeti mozgalmai — a kapitalista viszonyok fejletlensége következtében — általában nyelvi-kulturális harcokkal kezdődtek. Ezek azután a XIX. század húszas és harmincas éveiben fokozatosan politikai jellegű küzdelmekké alakultak. Ennek megfelelően valamennyi magyarországi nép nemzeti törekvései — beleértve a magyarokét is — kezdetben az irodalmi nyelv megteremtésére, a nemzeti öntudat felébresztésére, nemzeti intézmények — tudományos és irodalmi társaságok, egyetemi tanszékek, iskolák stb. — megszervezésére irányultak.[6]

A magyar nemzeti mozgalom az 1790—1791. évi országgyűlésen vette kezdetét, a magyar nyelvért indított harccal. Ez a hosszú, évtizedekig tartó hősies küzdelem eleinte határozottan magán viselte a feudalizmus tojáshéjait. A rendek határozataiban és követeléseiben, az érvelés módjában a progresszív polgári nacionalizmus mellett mindenütt jelentkezett a feudális nemzettudat, a nemesi „nacionalizmus" is.

A magyar országgyűlés 1790 júniusában határozatot hozott arról, hogy az országgyűlési üzeneteket és az országgyűlés jegyzőkönyveit magyarul kell elkészíteni. E rendkívül szerény követelést a magyar nemesség képviselői azzal egészítették ki, hogy az országgyűlésen a tárgyalások „magyar nyelven folyjanak, sőt ezután a közdolgok folytatása is minden tisztségek előtt magyar nyelven szabad legyen, emlékezetben hagyván aziránt is annak idején rendelést tenni, hogy a magyar anyanyelv minden magyar koronához tartozandó részekben szintén aszerint, mint az alábbani országlás alatt a német nyelv, a legalsó iskolákba is taníttatni kezdődjön."[7] Az országgyűlés és a közigaz-

[6] A nemzeti mozgalmak megindulására, fejlődésére és törvényszerűségeire lásd *Arató Endre:* A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. 1790—1848. 1., 2. köt. Akadémiai Kiadó 1960.

[7] A magyar nyelvért folytatott haladó küzdelemre és a magyarosítás azzal szorosan összefüggő problematikájára lásd *Szekfű Gyula:* Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790—1848. Budapest 1926., valamint a szlovák *Daniel Rapant:* Ilegálna mad'arizácia. 1790—1840. Turč. Sv. Martin 1947. c. műve-

gatás megmagyarosítása mellett tehát a magyar oktatási nyelv szükségességét is felvetették. Ezek mind polgári követelések voltak, és bennük a nacionalista ideológia pozitív vonása tükröződött: a magyar önállóságra való törekvés. Figyelemre méltó, hogy már e szerény törekvésekben is megtaláljuk a magyarosítás tendenciáját, amely károsan hatott a nemzetiségek fejlődésére. A határozat azzal, hogy a polgári vonások mellett a magyarul nem tudó nemesség érdekeit is figyelembe vette, és türelmet tanúsított a latin nyelvvel szemben, „a feudális nacionalizmusra" is utalt: előírta, hogy az országgyűlési jegyzőkönyvet latinul is vezetni kell.[8]

Az országgyűlésen megindult nyelvi harccal szemben tipikusan polgári nacionalista jellegű törekvés volt a magyar nyelvújítási mozgalom, amely végül is a modern magyar irodalmi nyelv megteremtéséhez vezetett.[9] A nyelvújítás abban az időben vett nagyobb lendületet, amikor a magyar nemesség — nem utolsósorban a francia forradalom magyarországi hatásától való félelmében — felhagyott a politikai harccal, és kompromisszumot kötött az osztrák udvarral. Egy időre a nyelvművelés és a kultúra vált azzá a területté, ahol csendesen ugyan, de tovább folyt a magyar függetlenségért vívott, már polgári jellegű harc. A nyelvújítással szemben sok maradi író, nemes vette fel a harcot. A nyelvművelés területén kirobbanó ellentétek az alapjában véve polgári irányú politikai küzdelmet jelezték, amely a feudalizmus erői és a polgári átalakulás hívei között folyt. S a győzelem a haladás híveié lett: létrejött a magyar nemzeti irodalmi nyelv, sok ezer új szó honosodott meg, és ezáltal a magyar nyelv alkalmassá vált a legbonyolultabb érzelem, a legsokoldalúbb és a legfinomabb tudományos elemzés kifejezésére. Ez a folyamat, a magyar nemzeti nyelv kifejlődésének

ket. — Szekfű, aki a magyar nacionalizmus szellemében ítélt, felismerte a magyar nyelvért folytatott harc progresszív irányát, de tagadta, hogy a magyar nyelv terjesztése akadályozta a nem magyar népek fejlődését, s ezzel a magyar uralkodó osztályok magyarosító politikáját mentegette. A szlovák nacionalizmus álláspontján álló Rapant éppen fordítva: helyesen tört pálcát a magyarosítás felett, de kétségbevonta azt a hősies küzdelmet, amely a latin és német nyelvvel szemben a magyar nyelv érvényesítéséért folyt. [Az idézetet lásd *Szekfű:* Id. mű, 214. old.]

[8] Lásd ugyanott.

[9] Lásd *Waldapfel József:* A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Akadémiai Kiadó 1963.; *Tolnai Vilmos:* A nyelvújítás elmélete és története. Budapest 1929. — Itt mondok köszönetet Waldapfel József akadémikusnak, aki értékes tanácsaival segítette tanulmányom irodalommal érintkező részleteinek elkészítését.

Hadd jegyezzük meg, hogy a modern, polgári értelemben vett nyelvújítás és a magyar irodalmi nyelv megteremtéséért folytatott harc már a felvilágosodással, Bessenyei György és írótársainak tevékenységével indult meg. A magyar nacionalizmusnak ez a korai iránya külön tárgyalást igényelne. E kérdésre vonatkozóan igen gazdag és a történészek által kevéssé felhasznált anyagot tartalmaz Waldapfel József immár harmadik kiadásban megjelent kitűnő munkája.

és egyetemessé válásának folyamata 1848-ban ért véget, s a magyar polgári nacionalizmus kiemelkedő eredménye volt.[10]

Az országgyűlésen közben tovább folyt a nyelvi harc. A rendek 1805-ben ismét szerény követelésekkel fordultak az udvarhoz, amelyek megfogalmazásában azonban a modern polgári nacionalizmus eszméi is megfigyelhetők. Az országgyűlés naplójában például a következőket olvashatjuk: „... a magyar nyelv a nemzetnek tulajdonságával, vagyis a karakterével egybe vagyon szerkesztve, és ez tartja fenn valóban a nemzetet".[11]

Az 1807. évi országgyűlés már határozottabb követelésekkel lépett fel. A magyar nemesség sérelmeinek és kívánságainak kidolgozására külön bizottság alakult, amely a „feudális nacionalista" követelések mellett a magyar nyelv érvényesítésére vonatkozó javaslatokat is felvetett. A bizottság többek között azt kérte, hogy a középiskolákban tíz év múlva csak magyarul tudó diákok tanulhassanak, szervezzék meg a magyar nyelvű tanítóképzést, a vármegyék és a városok pedig vezessék be a magyar nyelvű közigazgatást. E részben jogos, de a magyarországi nem magyar népek fejlődését több vonatkozásban akadályozó kívánságokat a bécsi kormány — mint a magyar függetlenségi törekvések egy szerény összetevőjét — visszautasította. Hasonló sikertelenség kísérte az 1811. évi országgyűlés magyar nyelvi harcait is.[12]

A magyar nemesség e területen az 1825—26-os országgyűlésen sem tudott eredményt elérni. A küzdelem tartalma, célkitűzéseinek indokolása mégis figyelemre méltó: a magyar nemzeti mozgalom jelentős fejlődéséről tesz tanúságot. A magyar középnemesség fokozatosan maga mögött hagyta a nyelvi küzdelem feudális burkait. Mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar diplomatikai nyelvért folytatott küzdelem a polgári nemzetállam megteremtésére irányul. Ezt bizonyítják az országgyűlés feliratai, amelyek — a fent idézett 1805. évi indokláshoz hasonlóan, sőt azon túlmenően — egyre több és több polgári gondolatot tartalmaznak. Az 1826. január 20-i felirat például, a törvények kéthasábos, magyar—latin szövegét kérve, „az ősi, nemzeti lélek fenntartására és a hazai nyelv előmozdítására" hivatkozott; az április 17-i felirat pedig azzal indokolta a magyar nyelvi követeléseket, hogy a hazai nyelv a „nemzeti szellem típusa".[13]

Az 1830-as esztendők országgyűlési harcai már konkrét eredményeket is hoztak; 1844-ben azután a magyar nyelv hivatalos, diplomatikai nyelvvé vált Magyarországon. A magyar középnemesség, több mint

[10] Cikkek és tanulmányok egész sora mutatott rá abban az időben a magyar nyelv művelésének fontosságára. Lásd ezzel kapcsolatban *Arató:* Id. mű, I. köt. 353—355. old.

[11] *Miskolczy Gyula:* A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. Budapest 1927. I. köt. 85. old.

[12] *Szekfü:* Id. mű, 299—303., 313—315. old.

[13] Ugyanott, 334., 348—362. old.

ötven esztendeig tartó kemény küzdelemben, fokról fokra, lépésről lépésre vívta ki a magyar nyelv jogait. E küzdelem világos bizonyítéka annak, hogy a magyar a Habsburg-birodalom egyik elnyomott nemzete volt.

A fentieket összegezve, elmondhatjuk, hogy a magyar nemesség harca előremutató küzdelem volt, mivel a latin és a német nyelvvel szemben a magyar diplomatikai nyelvért folyt. A korai magyar nacionalizmust elsősorban ez a pozitív vonás jellemezte. E polgári ideológia azonban már haladó időszakában, születésétől fogva a nemzeti elnyomással, a magyarosítással volt terhes; így korán jelentkezett benne a hódító tendencia is. A magyar nemesség például már az 1825—26-os országgyűlésen kifejezte azt a kívánságát, hogy a tanítási nyelv 1829-től valamennyi magyarországi iskolában a magyar legyen. Amennyire a magyar nyelv tanítását helyeselhetjük, annyira nem fogadhatjuk el jogos követelésnek *a magyar tanítási nyelv* bevezetését az ország valamennyi, tehát nemzetiségi iskoláiba is. E törekvés a nem magyar népek elmagyarosítását szolgálta. Ugyanakkor tehát, amikor kellőképpen méltányoljuk a magyar hivatalos nyelvért folytatott küzdelem igaz ügyét, jogosnak tartjuk a magyarországi nemzetiségek mozgalmát is, amely felvette a harcot a magyarosító törekvésekkel szemben.

•

Már az 1790—1791. évi országgyűlés magyar nyelvi követeléseivel párhuzamosan széles körű, elvi jellegű irodalom jelentkezett, amely a magyarosítás kérdésével, a magyar nyelv elterjesztésének módjaival, a nem magyar népek elmagyarosítását előmozdító hatékony eszközökkel foglalkozott. E művekben számos javaslatot olvashatunk arról, hogy a nemzetiségek, a „kedves kenyeres földieink" hogyan lehetnek „magyarokká". Választ kapunk olyan kérdésekre, hogy „lehet-e és kell-e a magyar nyelvet félteni és őrizni attól, hogy a magyar hazában élő többféle nyelvekkel összeelegyedvén el ne enyésszen?" Az újságokban és folyóiratokban az örömteli beszámolók egész sorával találkozunk, amelyek a nemzetiségek magyarosodásáról szólnak. E felfogásban naiv optimizmus rejtőzik, amely figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a nemzetiségi tömegeket sem erőszakkal, sem szép szóval nem lehet elmagyarosítani. A vegyes lakosságú területeken ugyan volt bizonyos természetes asszimiláció, de ez az irodalom — érthetően — nem tudott különbséget tenni az erőszakos és a természetes asszimiláció között.

A korai nacionalizmus tipikus példája Cházár András Gömör megyei ügyvéd és táblabíró század eleji tevékenysége. Cházár több könyvet írt a magyarosítás fontosságáról. Egyik kéziratban maradt írásában kifejtette: annyira kedveli nyelvét, hogy szeretné, ha az angyalok is magyarul beszélnének. Felfogásában a polgári ideológia progresszív

és retrográd arculata egyaránt jelentkezik: Cházár szereti nyelvét, de ezen túl azt is akarja, hogy mindenki magyarul beszéljen. Egy másik munkájában arról ír, hogy különös figyelmet kell fordítani a nemzetiség lakta községekre, és a nem magyar ajkú lakosságot már kora ifjúságától kezdve — minden lehető eszközt felhasználva — magyar nyelvre kell tanítani.[14]

A múlt század eleji nacionalista irodalom e jellemző darabjai a korabeli lapokban és folyóiratokban találhatók meg. A magyar az országot fegyverrel szerezte meg, de „győzelmi hatalmával" kímélve élt, az országban lakó idegeneket „polgári jussokban" részesítette, s azoknak, akik fegyverrel vagy „mesterséggel" az állam számára hasznos tevékenységet fejtettek ki, bőséges ajándékokat is adott — olvashatjuk a „Hasznos Mulatságok" c. lapban. — „De nem kell gondolni, hogy ezen kedvezéseivel győzelmeinek gyümölcsét, az uralkodó nemzeti méltóságát el akarta volna vesztegetni; hanem annak inkább gyarapodást és fényt igyekezett szerezni, midőn mind a meghódítottakat, mind a jövevényeket szeretettel és barátsággal ölelte."[15] A régi nemzetségek e helyes politika eredményeként elmagyarosodtak, s a cikkíró szerint a nem magyar népeknek is ezt a példát kell követniök.

A fenti érvelés a század harmincas és a negyvenes éveiben is tovább élt, azzal a különbséggel, hogy a magyarosító módszerek követelése még határozottabbá vált. Ezt az irányzatot elsősorban a „Századunk" képviselte. E lapban többek között egy „egyszerű, de 10 millióval felérő javaslatról" olvashatunk, amely szerint egy meghatározott idő elteltével „1. Mi sem lehet, ki magyarul nem tud. Szinte oly idő után 2. a magyar korona alatt föld vagy ház, vagy akár minő ingatlan vagyon birtokosa ki se lehessen, aki magyarul nem tud." Ha az illető mégis birtokos marad, „a nemzeti nyelv előmozdítására egy telek, ill. 100 Ft jövedelem után egy pengőforintot legyen köteles fizetni".[16]

Ez az irodalom mutatott példát a politikai gyakorlatnak, amelynek legfőbb támaszai a megyék voltak. A megyék az országgyűléseken hozott szerény törvényeken felbuzdulva elővették a magyar nyelv terjesztésének kérdését, és olyan rendeleteket hoztak, amelyek a törvények pontjait és szellemét — a nem magyar népek elmagyarosítását illetően is — sok vonatkozásban túlszárnyalták. Az 1806-os és az 1830—1836-os esztendőkben lefolyt magyarosítási akciók kiterjeszkedtek az ország gazdasági, kulturális, politikai életére. Megvalósították a megyék közötti magyar nyelvű érintkezést, és a megyékhez tartozó perek tárgyalási nyelvéül kizárólag a magyart jelölték meg. Ez a latin és a német nyelvvel szemben helyes is volt; az a határozat azonban,

[14] Lásd *Arató:* Id. mű, I. köt. 184—185. old.

[15] Intés a Magyar Országi népekhez. Hasznos Mulatságok. 1825. I. köt. 353—356. old.

[16] Századunk, 1840. április 6.; Vö. Hirnök, 1841. október 4.

hogy csak magyar kérvényeket szabad elfogadni, már méltánytalanságot jelentett a nem magyar népekkel szemben. A magyarul nem tudó tisztviselők részére csak néhány éves határidőt biztosítottak a magyar nyelv megtanulásához. Mozgalmat indítottak a magyar nyelv hivatalos terminológiájának kidolgozására. A megyék a gazdasági élet területén is a magyar nyelv használatára törekedtek. Több megye elrendelte a magyar cégfeliratok alkalmazását és a kereskedelmi könyvek magyar nyelvű vezetését.

A megyék azon fáradoztak, hogy színtiszta nemzetiségi községekbe magyar iparos mesterek telepedjenek le, a magyarul nem tudó inasokat és legényeket pedig vasárnaponként külön magyar nyelvoktatásban akarták részesíteni. A magyarosítás szempontjából igen fontosnak tartották az iskolák és az óvodák munkáját, ami több helyen bizonyos „eredményt" is fel tudott mutatni. Az iskolákban és az óvodákban folyó magyarosítás a magyar nacionalizmus különösen antidemokratikus formája volt.[17] Jellemző ezzel kapcsolatban Békés megye egy 1806-ban hozott határozata: „És hogy a magyar nyelv azon községeknél is, amelyeknek ez nem anyanyelve, gyakorlásba és lassan-lassan egészen szokásba hozattathasson, járásbeli szolgabíró urak kötelezzék és szorítsák az olyan községeket, hogy magyar tanítókat tartsanak, gyermekeiket a magyar nyelvre taníttassák, és hogy a magyar nyelven való tanítás rendszerént való tudomány legyen."[18] Bács megye pedig 1834-ben, amikor letelt a magyar nyelv megtanulására adott hároméves határidő, leállíttatta a magyarul még mindig nem tudó tanítók fizetését.[19] A türelmetlen magyarosítást célzó intézkedések sorát az a javaslat tetőzte be, amely a családban, a társas összejöveteleken, a földesurak és a jobbágyok közötti érintkezésben is a magyar nyelvet akarta fokozatosan bevezetni a nemzetiségek körében.[20]

A magyarosító törekvések alapjában véve nem érték el a céljukat. A magyar polgári történetírás e tényt a középnemesség súlyosan elítélendő nemzetiségi politikájának mentegetésére igyekezett felhasználni, azzal szépítve az erőszakos magyarosítást, hogy az a magyarországi nemzetiségi területeken alig volt tapasztalható. Ez így is van. A sikertelenség azonban nem a középnemesség szubjektív szándékán, hanem a nemzetiségek ellenálló erején s a magyar nemesség viszonylagos gyengeségén múlott — amely különösen akkor tűnik ki, ha a magyar nemzeti mozgalom erejét és súlyát a hasonló nemzetiségi politikát követő porosz és orosz államhatalommal hasonlítjuk össze. Ezzel a viszonylagos gyengeséggel függött össze az is, hogy a magyarosítás,

[17] Lásd *Rapant:* Id. mű, 64—67., 82—87., 115—119., 127—139. old.

[18] *Rapant:* Id. mű, 86—87. old.

[19] Patséri Odry Józsefnek, Bács megye első alispánjának levele az evangélikus egyház főfelügyelőjéhez 1834. február 17-én. Evangélikus Országos Levéltár. Budapest II. C 413.

[20] *Rapant:* Id. mű, 168—184., 191—195., 207—217., 221—223. old.

bár sok vonatkozásban hasonlított az oroszosításhoz és a poroszosításhoz, nem folyt olyan brutális eszközökkel, mint amazok. A magyar középnemesség politikáját Szekfű Gyula fejtegetése sem mentheti, amely szerint a magyar módszer „az egységes államnyelv felállításának egy szelídebb fajtája" volt.[21] A magyar módszer valóban „szelídebb" volt, de hogy miért, arról Szekfű már nem beszélt. Pedig, ha a magyar uralkodó osztályok dualizmus kori nemzetiségi politikáját összehasonlítjuk a reformkorival, világossá válik: amikor a magyar uralkodó osztály megerősödött és az államhatalom birtokába jutott, a korábbinál keményebb nemzetiségi politika útjára lépett. Mindemellett a magyarosítás korábbi, „szelídebb" formája is elég volt ahhoz, hogy kiváltsa a húszas, illetve a harmincas évekre viszonylag jelentős fejlődést tett nemzetiségek ellenkezését, és megmérgezze a magyarok és nem magyarok közötti viszonyt.

A polgári ideológia kettőssége a gazdasági életben is megfigyelhető: a magyar ipar, az önálló magyar vámterület létrehozásáért folytatott harc a nacionalizmus fény-, a nemzetiségek gazdasági törekvéseinek elnyomása pedig e jelenség árnyoldalát mutatja.

A magyar reformnemesség — Kossuthtal az élén — felismerte az ipar fejlődése előtt álló feudális akadályokat, és általában helyesen jelölte meg azokat a teendőket, amelyek az „önálló magyar műipar" megteremtését eredményezhetik. „Óh! a külföld igen is jól ismeri mindezen hiányokat — írta Kossuth egyik cikkében —; a közvéleménynek igen finom tapintata van; s aki pénzzel, sok pénzzel bír, annyival, mennyi minálunk gyáripar-vállalatoknál szükséges: az vagy mást teszen, vagy vándorbotját nem honunk, hanem oly országok felé irányozza, hol személy és vagyon tekintetében igaz valódi bátor létet, tisztes állást, s kellemes életet talál; nem pedig hol védtelenül, jogtalanul áll. Csak okos szabadság, jog s biztosított védelem mellett virágozhatnak gyárak és kereskedés."[22]

Az ipar fejlesztésére 1841-ben létrehozták a *Magyar Iparegyesületet*, amelynek Kossuth lett az alelnöke. Az egyesület 1845-ben kiadta a *„Hetilap"*-ot. A lap célja Kossuth szerint az volt, hogy kiigazítsa a gyáripar és kereskedelem fogalma körül kialakult tévedéseket, alapos adatokat nyújtson „a nemzetnek önismerete homályaiban", bemutassa az ipar terén elért fejlődést, részvétet ébresszen „a szorgalom szerény érdeme iránt, útmutatást adjon a parlagon heverő nemzeti kincsek felhasználása körül."[23] S a magyar ipar megteremtéséért folytatott küzdelem előtt világos perspektíva állott; Kossuth tudta, hogy

[21] Lásd *Szekfű Gyula:* Magyar történet. Budapest 1943. 5. köt. 358. old.

[22] *Kossuth:* A műipar akadályai és ellenszerek. Pesti Hírlap, 1843. 293. sz.; Lásd Kossuth Lajos hírlapi cikkei. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc. Budapest 1906. II. köt. 225. old.

[23] *Kossuth:* A „Hetilap" bevezetése. 1845. 1. sz. Lásd ugyanott, II. köt. 363—364. old.

e nélkül lehetetlen létrehozni a modern polgári nemzetet. „Aki e szót: »nemzet«, a XIX. század exigentiája szerint értelmezni akarja, lehetetlen meg nem győződnie, hogy azon nemzet ma már csak népfaj, s nem nemzet, mely a civilizáció önálló emeltyűinek nincs birtokában. Ezen emeltyűk közé tartoznak pedig mellőzhetetlenül az *önálló nemzeti kereskedés és a műipar*. E nélkül ma már Európában lehet gyarmat, lehet népfaj, de nemzet nem. A magyar pedig nemzet akar lenni, nemzet a XIX. század kellékeinek értelmében."[24]

A haladó magyar nemesség azzal is tisztában volt, hogy a polgári átalakulást illetően a „teendők legfőbbike" az úrbéri viszonyok megszüntetése, amely egyébként az ipar fejlődésével is összefügg.[25]

A magyar reformnemességet a vámügy, a kereskedelem, a vasútépítés problémái is foglalkoztatták. Amikor Bécs felvetette a német vámszövetséghez való csatlakozás gondolatát, Kossuth cikkek egész sorában mutatott rá arra, hogy e lépés milyen súlyos következményekkel járhat Magyarország gazdasági életére.[26] A Zollvereinbe való belépés elleni küzdelem során sok, a vámüggyel kapcsolatos kérdés tisztázódott Kossuthban. Korábbi nézeteitől eltérően felismerte, hogy az osztrák gazdasági elnyomás elleni küzdelem, a védvámok bevezetése nélkül nem lehet szó a magyar ipar, magyar nemzeti piac megteremtéséről. „Mely nemzet — írta Kossuth — nem maga szab magának törvényt, s nem saját érdekei szerint intézheti közgazdászatát, az nem gazda, hanem gazdaság, nem pincér, hanem hordó; szóval nem nemzet."[27]

A magyar nagybirtokos osztályt képviselő konzervatívok szembefordultak a védvámrendszer követelésével, és az Ausztriával való közös vámterület mellett foglaltak állást. Kossuth felvette a harcot e nézettel, s kijelentette: az ország csak olyan vámrendezést fogadhat el, amely valamennyi külföldi országgal biztosítja a szabad kereskedést, „vagy pedig megvéd Ausztriának hazánk piacát monopolizáló gyáripari elnyomó versenye ellen".[28]

A fent vázolt kérdésekkel szorosan összefüggött a vasútépítkezés. A magyar reformnemesség elkerülhetetlenül fontosnak tartotta a pest—vukovár—fiumei vasút felépítését. A vasútvonal elsődleges célja az volt, hogy biztosítsa a magyarországi gabona tengerentúli országa-

[24] *Kossuth:* Legújabb iparmozgalmaink. Hetilap. 1848. 8. sz. Lásd ugyanott, III. köt. 376—377. old.; lásd még *Kossuth:* Tájékozás. Hetilap, 1846. 1. sz. ugyanott, II. köt. 379—383. old.

[25] Lásd *Kossuth:* Földművelési érdekek. Hetilap, 1846. 2. sz. Lásd ugyanott, II. köt. 386—391. old.; Vö. *Kossuth:* A teendők legfőbbike. Lásd ugyanott, 1846. 60. sz. II. köt. 473—478. old.

[26] Lásd Kossuthnak a vámszövetségre vonatkozó cikkeit. Lásd ugyanott, I. köt. 243—257., 267—271., 390—399. old.

[27] *Kossuth:* Védvám vagy szabadkereskedés. Hetilap, 1846. 5. sz. Lásd ugyanott, II. köt. 395. old.

[28] *Kossuth:* Vámügy. Lásd ugyanott, 41. sz. 458. old.

gokba való szállítását, de jelentősége jóval túlnőtt e közvetlen feladatán. Felépítése az ellenzék ama törekvésének része volt, amely az egész soknemzetiségű Magyarországra kiterjedő nemzeti piac létrehozását tűzte céljául. Kossuth e célkitűzést „országos önálló kereskedésnek" nevezte, amelynek hiányában „nem biztos a holnapi nap: mert nélküle nincsen biztos országos önállóság". A magyar gabona kiszállításának megkönnyítése, a nemzeti piac kialakítására irányuló törekvés haladó polgári célkitűzés volt. A Pest—Fiume-vonal megépítése azonban akadályozta a horvát polgárság fejlődését, ti. kivette kezéből a tengerparti forgalom lebonyolítását. Szalay László, Fiume jelentőségét fejtegetve, fel is vetette: a vasút felépítése elősegíti az illirizmus felszámolását.[29] A horvát polgárság tehát joggal látta érdekeinek veszélyeztetését a magyar vasútpolitikában. A horvát megyék hevesen tiltakoztak Kossuth és a magyar ellenzék vasútépítési programja ellen, s a horvát polgárság és árutermelő nemesség érdekeinek jobban megfelelő Zimony—Fiume, ún. délvidéki vasútvonal megépítéséért szálltak síkra.[30]

A magyar középnemesség nacionalista ideológiája az 1840-es esztendőkben. A feudális jellegű natio hungarica megtöltődése polgári tartalommal

A kapitalista viszonyok fejlődésével egész Magyarországon megkezdődött a magyar és valamennyi nem magyar nép számára közös piac kialakulása. E fejlődési tendencia a magyar középnemesség nemzetiségi politikájának irányában hatott, s ezáltal még inkább akadályozta Magyarország nem magyar népeinek nemzetté válását, nemzeti mozgalmainak további kibontakozását. A magyar polgári állam megvalósítására törekvő középnemesség nemzeti piacának tekintette a soknemzetiségű Magyarországot, és az egész ország erejét — beleértve a fejlődő nemzeti mozgalmakkal rendelkező nemzetiségeket is — akarta sorompóba állítani az osztrák elnyomással szemben. Ezt azonban nem a nemzetiségek megnyerésével, hanem éppen ellenkezőleg: beolvasztásukkal, elmagyarosításukkal próbálta elérni.

A magyar nemesség olyan nemzetiségi politikát folytatott, amely a nemzet fogalmát gyakorlatilag az állam fogalmával azonosította. Abból

[29] *Viszota Gyula:* Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. II. köt. Budapest 1930. 628—662. old.; *Szalay László:* Publicistai dolgozatok. II. köt. Budapest 1847. 211. old.

[30] A magyar nacionalista ideológia kettősségére a gazdasági és politikai élet területén lásd Magyarország története. 1790—1849. Szerkesztette Mérei Gyula és Spira György. Budapest 1961.; A fiumei vasútra és az e kérdéssel kapcsolatos vitákra lásd Kossuth Lajos Hírlapi cikkeinek vonatkozó részeit. I. köt. 434—441., 470—476.; II. köt. 99—106., 185—190., 313—322., 340—345., 398—405., 411—415. old.

indult ki, hogy „nemzet annyi, mint állam, amelyet csak történelem alkothat." A köznemesség álláspontjának megfelelően egy nemzet több nemzetiségből is állhat, s a nemzetiségek helyet kérhetnek maguknak az államban, „de nem az állam fölött, nem az állam érdekeivel ellentétben". Eszerint a nemzetiségek is a magyar nemzet államkeretébe tartoznak, s törekvéseik nem kerülhetnek ellentétbe a magyar állam érdekeivel. E nacionalista ideológia alapján a magyar középnemesség a nemzetiségi mozgalmak legszerényebb törekvéseit is a magyar állam integritása elleni merényletnek fogta fel; az egy politikai nemzet koncepciója önmagában is a nem magyar népek elmagyarosítására irányuló törekvéseket kívánta igazolni.[31]

Az „egy nemzet — egy állam" ideológiáját a magyar középnemesség az államalapítással, a dicső nemzeti múlttal támasztotta alá. Arra hivatkozott, hogy a nemzetiségek nem rendelkeznek szabad múlttal, önálló állammal, következésképpen nem alkotnak nemzetet, törekvéseik nem megalapozottak, és a magyar állam ellen irányulnak. A magyar nemesség a nem magyar népek többségét olyan népeknek tartotta, amelyek nem is képesek önálló állam alkotására, és ennek megfelelően bánt velük. A nemzeti egyenjogúságot éppen a történetiséget hiányolva tagadta meg tőlük.[32]

A köznemesség nacionalizmusának általánosan elfogadott nézete volt az is, „hogy a harcias természetű néhány ezer magyar a honfoglalás idején nem tudta az egész országot betelepíteni, és szívesen fogadta később is a idegeneket". E népeknek (értsd: e népek nemességének. — *Szerző)* a magyarok „alkotmányos szabadságot" is adtak. Hiba volt azonban, hogy e szabadságot nem kötötték feltételekhez — írta az „Erdélyi Híradó" —; ebben a vonatkozásban „őseink hanyagságát, túlontúli udvariasságát el nem tagadhatjuk. Lám az oláh nemzetből hány ezer családot emeltek ki királyaink, fejedelmeink a nemzet kiváltságos rendje közé, kik még most is oláh nemzetiségökhöz ragaszkodnak, s a magyar kiváltságban osztozni ugyan, de nyelve tudásában részesülni nem akarnak . . ."[33]

A történeti jog előtérbe állítása azt mutatja, hogy a magyar polgári állam létrehozásán buzgólkodó középnemesség nemzetiségi politikájában a feudális jellegű natio hungarica ideológiája is helyet kapott. A magyar nemzet, a natio hungarica fogalma ugyanis — mint láttuk

[31] Az 1840-es évek magyar nacionalizmusára vonatkozóan lásd Kossuth Lajosnak a „Pesti Hírlap"-ban megjelent cikkeit: Nyelvünk ügye. 1841. 3. sz.; Virraszszunk. 1842. 153. sz. stb. Vö. még Wesselényi Miklós levele a „Pesti Hírlap" szerkesztőjéhez. Freywaldau júniusban. „Pesti Hírlap", 1842. június 26.; Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipcse 1843.

[32] *A. B.:* Visszapillantás a szláv mozgalmakra. Pesti Hírlap, 1842. június 26. Idézi *I. Tóth Zoltán:* A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon. MTA Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei. VII. köt. 4. sz. 270—271. old.

[33] Lásd Nemzetiségi irányzatok. Erdélyi Híradó, 1843 augusztus 29.

— az állam területéhez kapcsolódott. Arról van tehát szó, hogy a natio hungarica feudális ideológiája a negyvenes években polgári vonásokkal gazdagodott. Ezt a felemás ideológiát a magyar középnemesség sajátos helyzete — egyidejű elnyomó és elnyomott volta — és a nemesi feudális osztályhoz való tartozása magyarázza. Mindez egyébként a magyar függetlenségért folytatott küzdelemben is tapasztalható: a középnemesség a magyar ipar, kereskedelem és mezőgazdaság fejlesztésének tipikusan polgári követelései mellett korábbi feudális jogainak biztosításáért is síkraszállt.

A nemzet és az állam azonosításának ideológiájával szorosan egybekapcsolódott a magyar liberális középnemesség egy másik nézete. Ha az elnyomott nemzetiségi tömegek polgári szabadságjogot kapnak — vélték —, akkor egycsapásra megoldódik a nemzetiségi kérdés, anélkül, hogy e jogokkal párhuzamosan biztosítani kellene a nemzeti egyenjogúságot is. „Erősen hittük — írja emlékiratában Pulszky Ferenc —, hogy az általános szabadság és a hűbéri béklyók megtörése meg fogja szüntetni a nemzetiségi izgatásokat úgy a protestáns tótoknál, mint az ortodox szerbeknél és románoknál."[34] Bár ez az álláspont — mint az események bebizonyították — helytelen volt, demokratikus tartalmánál fogva 1848—1849-ben mégis biztosította a nemzetiségi tömegek egy részének támogatását.

A magyar liberális nemesség ismertetett ideológiáját természetesen nem tették, de nem is tehették magukévá az egyes nemzetiségi mozgalmak. Elsősorban azt a nézetet vitatták — joggal —, amely szerint a nemzet azonos az állammal. A nemzetiségi mozgalmak képviselői sorra rámutattak arra az igazságra, hogy Magyarországon nemcsak egy nemzet él: a magyar, hanem hozzá hasonló nemzeteket alkotnak a magyarországi nem magyar népek is, amelyeknek mindenben egyenjogúaknak kell lenniük vele.

A nemzetiségek körében igen nagy hatása volt a német romantikának. Schlözer és Herder ugyanis — éppen a történeti joggal szemben — a nemzetek természetjogát hangsúlyozta. Eszerint minden nemzetnek, a történeti előzményektől függetlenül, joga van az egyenjogúságra. Természetes, hogy a magyarországi nem magyar népek átvették és továbbfejlesztették a természetjog ideológiáját, majd szembeszegezték azt a magyar történeti jog koncepciójával. De a természetjog mint új fegyver mellett a magyar fegyvert, a történeti jogot is felhasználták a maguk módján. A nemzetiségek polgári értelmisége — a magyar középnemesség véleményével szemben — azt bizonygatta, hogy Magyarország és Erdély őslakói a szláv népek és a románok,[35]

[34] *Pulszky Ferenc:* Életem és korom. Budapest 1880. 2. köt. 283. old.

[35] Itt a dákoromán eszme egykorú változatáról van szó. Ennek az elméletnek — függetlenül attól, hogy kiállja-e a tudomány próbáját — a nemzeti ébredés időszakában haladó szerepe volt az elnyomással szemben, a nemzeti öntudat erősí-

akiket éppen ezért jogok illetnek meg. Hivatkoztak — helyesen — arra is, hogy Magyarország népei együtt harcoltak a közös hazájukat ért minden támadással szemben. Érvelésükkel egyben azt is bebizonyították, hogy hazájuknak tartják Magyarországot.

A magyar reformellenzék nacionalizmusának egyik sajátos vonása a szláv népek együttműködésétől, a „pánszlávizmustól" való félelem volt. A haladó magyar közvélemény azt hitte, hogy a cári Oroszország — vagy ahogy az egykorúak nevezték: az „éjszaki kolosszus" — a szlávok összefogásának élére áll, és a maga érdekében ösztönzi a szlávok nemzeti mozgalmát.[36] Az ettől való félelem hatotta át Wesselényi „Szózat"-át is. A cár, a szlávok körében végzett propaganda révén, „oly forma viszonyt szerzett magának... az érdeklett országokra nézve (Wesselényi itt elsősorban Magyarországra gondol — *Szerző),* milyen van egy hatalmasság, váraira azon más hatalmasságnak, mely ama várakban a vár népe közt nagy párttal bír — olyannal, mely a vár feladására vagy a védsereg a parancsnokik lekoncolására kész, s arra csak az alkalmat s amannak intését várja."[37]

Wesselényi és a magyar közvélemény azonban nem mérlegelte reálisan a külpolitikai helyzetet, s eltúlozta a cári Oroszország részéről fenyegető veszélyt. Oroszország a XIX. század húszas, harmincas és negyvenes éveiben még nem törekedett arra, hogy „a vár népe közt nagy párttal bírjon", hogy a magyarországi és az ausztriai szlávok megnyerésével szétzúzza a vele szövetséges Osztrák Monarchiát, s azzal együtt Magyarországot. I. Miklós cár ad acta tette a pánszláv szellemű memorandumokat, akár orosz, akár osztrák alattvalók tollából származtak. (Így történt ez például a horvát Ljudovit Gaj memorandumával is.) A szláv mozgalmak vezetőinek és résztvevőinek döntő többsége pedig — ha rokonszenvezett is az orosz néppel, ha lelkesen forgatta is az orosz kultúra termékeit, ha kapcsolatban volt is liberális orosz politikusokkal, s a pánszlávizmushoz közel álló szlavistákkal, sőt, ha anyagi támogatást vagy kitüntetést kapott is a cári Oroszországtól — mégsem volt a cárizmus ügynöke. A magyarországi szlávok orosz kapcsolatai ugyanakkor alapot adtak ahhoz, hogy a magyar közvélemény felnagyítsa a szlávok egységtörekvéseit, együttműködését és ebben a cári birodalom szerepét.

A magyar középnemesség a szláv, mindenekelőtt a horvát, szlovák és ukrán mozgalmak szerény nyelvi-kulturális törekvéseiben is „pánszláv

tésében. (Ez alkalommal természetesen nem akarunk állást foglalni a kontinuitás elméletének még le nem zárt tudományos kérdéseit illetően, kizárólag a dákoromán felfogás tudománytörténeti jelentőségét húzzuk alá a reformkorban.)

[36] Lásd *Arató Endre:* A magyarországi szlávok és az oroszok kapcsolatához a reformkorban. Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből. Akadémiai Kiadó 1961. I. köt. 245—294. old. Vö. *Andics Erzsébet:* A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete Akadémiai Kiadó 1961.

[37] *Wesselényi:* Id. mű, 50. old.

veszélyt" látott, s könyörtelen harcot hirdetett ellenük. E céltalan küzdelem azt mutatta, hogy a magyar középnemesség attól tartott: az oroszok balkáni politikájának példájára, amely Oroszország és a balkáni szlávok valóságos politikai és katonai kapcsolatairól tanúskodott, a cári Oroszország és az ausztriai, illetőleg magyarországi szlávok között is hasonló együttműködésre kerül sor. Igazságtalanok lennénk azonban a magyar reformellenzékhez, ha nem látnánk, hogy ezt az állásfoglalást nem utolsósorban a reformnemesség szükségszerű külpolitikai tapasztalatlansága magyarázza. Ismeretes ugyanis, hogy önálló magyar külpolitika nem volt, a külügyek irányítása teljes egészében az osztrák udvar kezében összpontosult.[38]

A polgári nacionalizmus szerves részét alkotta a nemzetiségi tömegek, a nemzetiségi nyelv és kultúra lebecsülése is. A magyar uralkodó osztály körében általános volt az a vélemény, hogy a szlávok kétszínűek, s mint ilyenek, alázatosak, nem megbízhatóak, műveltségre képtelenek. „A tót lehet külsőleg pallérozott, de mint valódi, intenzív műveltségre képtelen, mindig csak barbár marad". Horvát István, Horvátországról írt könyvében — amelyben az országot, nem véletlenül, hódítás által szerzett magyar tartománynak állította be — kifejtette, hogy a horvát nép „történeti, tudományos műveltségét tekintve még csecsemőkorban él". Egy másik munkájában a szlávokat kérkedőknek nevezte, akiknek „nemzeti jellemük még most is a kérkedés". S ha ez volt a vélemény a horvátokról, akiknek feudális privilégiumait a magyar uralkodó osztály elismerte, elképzelhető a többi nem magyar nép fokozottabb lebecsülése.[39]

A nemzetiségek a gyalázkodásra hasonlóval feleltek. A magyarokat kulturálatlan „ázsiai hordának" nevezték.[40] Így csapott magasra a negyvenes években a nemzeti gyűlölködés lángja! Az osztrák udvar, amely egyik nemzetiségi mozgalom célkitűzését sem nézte jó szemmel, mindezt felismerte. Kihasználva azt a sajátos — és számára kedvező — helyzetet, hogy a magyar egyszerre volt elnyomott és uralkodó nemzet, sikerült maga mellé állítani a nemzetiségek vezető osztályait, és rajtuk keresztül magukat a mozgalmakat is. Ez volt az osztrák udvar híres „divide et impera" politikája. A nemzetiségek egymás elleni harcában — az egyik fél támogatásával — egyensúlyi helyzetet igyeke-

[38] Lásd *Arató Endre:* A magyarországi szlávok és az oroszok kapcsolatához a reformkorban. I. köt. 245—294. old.

[39] A nemzetiségek lebecsülésére lásd *Podmaniczky Frigyes:* Naplótöredékek 1724—1886. Budapest 1887. 98. old.; *Pulszky Ferenc:* Id. mű, I. köt. 18. old.; *Horvát István:* Ueber Croatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz und des Königreichs Ungarn wirklichen Theil. Lipcse 1844.; A szlavinokról, az az kérkedőkről a trójai háborútól első Justiniánus tsászárig. Pest 1844.

[40] A nemzetiségek válaszaira, vitaírásaira lásd *Štúr:* Die Beschwerden und Klagen der Slawen in Ungarn. Lipcse 1843.; *S. H.* [ojč]: Apologie des Ungarischen Slavismus. Lipcse 1843.; *Štúr:* Das neunzehnte Jahrhundert und der Magyarismus. Lipcse 1845.

zett teremteni, és így tartotta fenn uralmát a soknemzetiségű monarchia népei felett. Abban az időben a kormány a gyengébb nemzetiségeket támogatta a legerősebbel szemben — tehát a magyarral szemben általában a nemzetiségi mozgalmakat segítette. A negyvenes évek elején viszont, amikor a horvát mozgalom már megerősödött, a bécsi kormány a horvátok ellen fordult, és bizonyos engedményeket tett a horváttal szemben álló magyar nemzeti mozgalomnak.[41]

Az osztrák politika sikeres alkalmazását bizonyos fokig megkönnyítette a magyar középnemesség egy sajátos orientációja, amelyet az 1867. évi kiegyezés előzményei közé sorolhatunk. A magyar reformnemesség ugyanis, bár függetlenségéért jelentős harcot vívott, a nemzetiségekkel, mindenekelőtt a szlávokkal, az erősödő horvát mozgalommal szemben az osztrák udvarhoz közeledett. A középnemesség abból indult ki, hogy a szlávok összefogása, amelynek élén — ismeretes elképzelése szerint — a cári Oroszország áll, szükségessé teszi a dinasztia és a magyarok összefogását, hisz a szlávok mozgalma egyaránt veszélyezteti Ausztriát és Magyarországot. Deák Ferenc ezzel kapcsolatban kijelentette, hogy az orosz vezetés alatt létrejövő „szláv konföderációval" szemben Magyarország fogja Ausztriát megmenteni. Maga Kossuth is figyelmeztette Bécset, hogy Magyarország egységének megőrzése és a magyar nemzettel való szövetség létrehozása Ausztria érdeke. „Most a kormány ereje — írta Kossuth — a birodalmában különféle nemzetiségek magához édesítésében áll, s főként ahhozi szoros csatlakozásban, mely egy bizonyos külhatalom (ti. a cári Oroszország. — *Szerző)* iránt nemcsak semmi rokonszenvet, sőt a leghatározottabb ellenszenvet érzi — és ez a magyar." A továbbiakban — az illirizmus és a pánszlávizmus veszélyéről szólva — így folytatta: „És mi felszaggatni szeretnők mellünket, kitárni szívünk minden redőjét, hogy lássa ki-ki, miként nem gyáva színezés, hanem eleven meggyőződés szól belőlünk, midőn kiáltani s ezerszer kiáltani szeretnők: a magyar megérdemli a bizodalmat, mert a magyar tudja, hogy léte az ausztriai ház dicsőségéhez van csatolva."[42]

Az udvar azonban nem fogadta el az ellenzék felkínálkozását, mivel szükség esetén éppen a cári abszolutizmustól várt segítséget a magyar függetlenségi törekvésekkel szemben. A középnemesség vezette magyar nemzeti mozgalom egyébként nagyobb veszélyt jelentett a Habsburg-birodalom számára, mint a gyengébb szláv mozgalmak. Az osztrák udvar mindaddig nem támogatta a magyar nemességet, amíg a nemzetiségi mozgalmak meg nem erősödtek. Ez a helyzet 1867-re következett be: Ausztria Magyarország legerősebb nemzetiségével, az uralkodó nemzettel kötött szövetséget a nem magyar népek mozgalma ellen.

[41] *Miskolczy Gyula:* Id. mű, I. köt. 244., 249., 257., 266., 294—295. 392—398. old.

[42] *Kossuth:* Igénytelen nézetek. Pesti Hírlap, 1842. 184. sz. Hírlapi cikkei, I. köt. 414., 419. old.; *Miskolczy Gyula:* Id. mű, I. köt. 244., 249., 257., 266., 294—295. old.

Széchenyi és a konzervatívok nacionalizmusa, nemzeti politikája

A magyar középnemesség nemzetiségi politikájától Széchenyié főleg módszerében különbözött. Ő is magyarosítani akart, de türelmes eszközökkel. Nacionalizmusa — mondhatjuk — toleránsabb volt, mint Kossuthnak és elvbarátainak türelmetlen felfogása.

Széchenyi 1842-es akadémiai beszédében összegezte nézeteit. Először is a magyar nyelv erőszakos terjesztését bírálta. Ha valaki magyarul beszél — mondotta —, ez nem jelenti azt, hogy már magyarrá is vált. Mert ha így lenne — jegyezte meg gúnyosan és szellemesen —, „ám akkor fordítsuk legutolsó fillérünket minden tétova nélkül nyelvmesterekre; sőt legyünk rögtön magunk is mind azokká, hadd tudjon csevegni magyarul az egész világ, s meg lesz mentve s feldicsőítve fajtánk." A parancs, az erőszak nem célravezető eszközök; a magyarok sem tűrnék, ha valamilyen hatalom „saját mintájára kaptázni" akarná őket. Méltányosságra hívta fel a magyar közvéleményt, és azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a magyar nemzetiséget csakis „felsőbbség által" lehet terjeszteni. A felsőbbrendűség vonzza a nem magyar népeket, az erőltetés viszont ellenszegülést szül, és vagy lázadás, vagy pangás lesz az eredménye.

Széchenyi tehát — s ez egész politikai rendszerének szerves részét alkotta — helytelenítette a nemzetiségi ellentétek kiélezését, és mérséklésükre törekedett. Széchenyi Magyarország jövőjét az osztrák birodalom keretében képzelte el, és nem akarta, hogy a rohamosan éleződő ellentétek veszélyeztessék a Habsburg-birodalom egységét. Félt, hogy a türelmetlen magyarosítás nyomán kibontakozó nemzetiségi küzdelmek összeütközéshez vezetnek a dinasztiával, amely akkoriban a horvátokat támogatta. Szerette volna, ha a magyar uralkodó osztály felhagy az erőszakos nemzetiségi politikával, mert ahol a „mértéken túli erőltetés és zaklatás makacs ellenszegülést szül, ott a viszont torlások elmúlhatatlanul mindig bekövetkező hada közt annyira felhevül", hogy „fékeiből kibontakozott árként mindent magával sodor..."[43]

Széchenyihez hasonló, türelmes nézeteket vallott a nemzeti kérdésben Baloghy László Nógrád megyei birtokos nemes, konzervatív párti táblabíró is. Baloghy 1840 végén és 1841 elején két levelet intézett Zay Károlyhoz, az evangélikus egyház főfelügyelőjéhez, aki az erőszakos magyarosítás egyik leglelkesebb híve volt. Baloghy László leveleiben elítélte a magyarosítás azon türelmetlen módszereit, amelyek az evangélikus egyház keretében folytak, s mindenekelőtt a szlovákok ellen irányultak. A magyarosító intézkedéseknek semmiféle hatásuk

[43] *Széchenyi István:* A Magyar Akadémia körül. Pest 1842 ; Lásd *Viszota Gyula:* Id. forráskiadvány, 149—196. old.; Vö. *Szechenyi:* Kelet Népe. Széchenyi összes munkái 5. köt. Budapest 1925.

sem lesz sem a papokra, sem a tanítókra, de legkevésbé a népre — írta Baloghy. Magyarország, „hogy jelen helyzetében magyarosodjon, század múlik el, annyival inkább csak pium desiderium marad, hogy Croatia Slavonia Dalmatia valaha magyarosodjon . . .”[44]

A nemzetiségek elmagyarosítását illetően a liberális ellenzék soraiban is akadtak, akik türelmesebb álláspontot képviseltek Kossuthnál és a liberális középnemesség zöménél. Ezek a nemzeti kérdésben közelebb álltak Széchenyihez, mint Kossuthhoz. Deák Ferenc 1843-ban, Zala vármegye közgyűlésén nem helyeselte azt a javaslatot, amely meg akarta tiltani a szabad királyi városoknak, hogy német nyelven tanácskozzanak. Ilyen módon nem lehet a magyar nyelvet terjeszteni — mondotta Deák. — „Anyai nyelvünk megtanulása és művelése igen nehéz. Vegyük például megyénkben a muraközi járást. Itt a vármegye, itt a földesuraság fél század óta a legcélszerűbb eszközökkel kívánja maiglan a magyar nyelvet horvát lakosaink között terjeszteni; magyar iskolamestereket rendel oktatóul; de kérdem a muraközi járás tisztviselőit, tudnak-e már ott magyarul? Mire egyhangú lőn a válasz: nem tudnak.”[45] Hasonló volt gróf Batthyány Lajos álláspontja is, aki helytelenítette, hogy a horvátokat megyéik belső közigazgatásában anyanyelvük helyett a latin nyelv használatára kényszerítik.[46]

Nézzük meg ezek után, mi az oka, hogy Széchenyi és a liberális nemesség egyes képviselői türelmesebb s látszólag haladóbb nézeteket vallottak a nemzeti kérdést illetően, mint Kossuthék? Az ellenzék következetesebben akarta a feudalizmus felszámolását, a polgári fejlődés biztosítását, mint Széchenyi. Márpedig ismeretes, hogy a nemzeti mozgalmak erősödése, a nemzeti ellentétek éleződése szoros kapcsolatban áll a polgári fejlődéssel, illetőleg annak követelésével. Széchenyi a polgári fejlődés követelésében nem jutott el addig, ameddig az ellenzék, s ez tükröződött nemzetiségi politikájában is. Türelmessége tehát nem fejlettebb, progresszívabb, hanem éppen a feudalizmus felszámolását illetően az ellenzéknél következetlenebb koncepciójának a következménye volt.

Mindezt elmondhatjuk a Baloghy Lászlóhoz hasonló politikusok álláspontjáról is. Sőt a liberális ellenzék toleráns nemzetiségi politikát propagáló tagjai is azok köréből kerültek ki, akik a polgári jogok követe-

[44] *Baloghy László* két levele *Zay Károly grófhoz*, az evangélikus egyház főfelügyelőjéhez. 1840. december 26. és 1841. január 28. A Zay család levéltára. Pôdohospodárský archív. (Mezőgazdasági Levéltár.) Bratislava. 79. fasc. 181. sz. 81. fasc. 185. sz.

[45] *Deák Ferenc:* Beszédei. Összegyűjtötte és kiadta *Kónyi Manó*. Budapest 1882. I. köt. 285—286., 333—335., 528—529. old. A közölt részletet idézi *Szekfű Gyula:* Három nemzedék és ami utána következik. 6. kiad. Budapest 1940. 119. old.

[46] *Batthyány Lajos* az utolsó rendi országgyűlésen fejtette ki nézeteit. Lásd Felséges Ötödik Ferdinánd . . . által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik november 7-ikére rendeltetett magyar országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója. Pozsony 1848. I. köt. 254—255. old.

lésében Kossuthtól jobbra, az ellenzék jobbszárnyán álltak (mint pl. Deák Ferenc vagy Batthyány Lajos). A liberális nemesség e képviselői egyébként nemcsak a polgári átalakulás kérdésében maradtak el Kossuthtól, hanem az ahhoz szorosan kapcsolódó magyar nemzeti programjuk sem ment el addig, ameddig Kossuthé vagy a radikálisoké.

Összegezésül tehát megállapíthatjuk: azok, akiknek — polgári követeléseikhez hasonlóan — mérsékeltebb magyar nemzeti célkitűzéseik voltak, türelmesebb nemzetiségi politikát követtek a nem magyar népek irányában. Ugyanez megfordítva is érvényes: akik a magyar függetlenségért következetes harcot folytattak — mint Kossuth vagy a radikálisok —, azoknak a nemzetiségi politikájuk is türelmetlenebb volt. Ez az ellentmondás a kor nacionalizmusának törvényszerű következménye volt. Tévednek tehát azok, akik a reformkorban a haladóbb Kossuthtól és a radikálisoktól progresszívabb nemzetiségi politikát várnak, mint a mérsékeltebb Széchenyitől, Deáktól, Batthyánytól, Baloghytól.

A magyar nemesség leghátrahúzóbb rétege, az aulikus arisztokrácia, amely életre-halálra kiszolgálta az osztrák udvart, még Széchenyinél is türelmesebb nemzetiségi politikát hirdetett. Ez érthető, hiszen az aulikusok mint a feudalizmus hívei, nem is lehettek polgári nacionalisták.[47] Legfőbb céljuk a fennálló rend konzerválása volt, amit az is mutat, hogy a latin nyelvet akarták hivatalos nyelvként megőrizni. Türelmességük fő indító oka: hagyni mindent a régiben, fenntartani az osztrák abszolutizmus uralmát, a feudális viszonyokat, csírájában elfojtani a magyarok és a nem magyarok nemzeti törekvéseit.

Széchenyi türelmes állásfoglalását azonban — koncepciójának rugóit is tekintetbe véve — lényegében mégis pozitívnak tarthatjuk. A magyarok és a nemzetiségek viszonyának megjavítása szempontjából ugyanis kétségtelenül helyes volt az erőszakos, a mindenáron való magyarosítás elítélése. Ezt az is bizonyítja, hogy Széchenyi akadémiai beszéde helyeslő visszhangot váltott ki a szlovák, a horvát és a szász nemzeti mozgalmak vezető köreiben.[48]

A magyar radikálisok nacionalizmusa

Az ország polgári átalakulásáért és függetlenségéért következetesen harcoló radikálisok — a liberális magyar nemességhez hasonlóan — nem értették meg a nemzetiségi probléma jelentőségét. Az oszthatat-

[47] Az aulikus főnemesség nézeteire lásd *Szécsen Antal:* Nemzetiség. Világ, 1842. 69. sz.; *Majláth János:* Korunk ügyei. Nemzeti Újság, 1843. 1. sz.

[48] Lásd *Rapant:* Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842. Lipt. Sv. Mikuláš 1943. II. köt. 442—445. old. Vö. *Sziklay László:* Tallózás csehszlovákiai levéltárakban. Irodalomtörténeti közlemények, 1957. 4. sz. 394. old.; *Pukánszky Béla:* Német polgárság magyar földön. É. n. 54—55., 180. old.; Ilirske Narodne Novini, 1842. 5. sz. (Iskrenost Slavonoga Magjara).; Ugyanott, 98. sz. (Ugorska).

lan, a Magyarország területéhez kapcsolódó nemzetfogalom alapján állottak, ami a gyakorlatban a nemzeti egyenjogúság megtagadásával járt. Türelmetlenségük, amelyet a nemzetiségekkel szemben tanúsítottak, szoros összefüggésben volt a magyar nemzeti mozgalomban képviselt következetes politikájukkal.

A radikálisok a reformkorban még nem rendelkeztek sajtóval, ezért rendkívül nehéz figyelemmel kísérni nemzetiségi politikájukat. A történész munkáját az is megnehezíti, hogy a radikális elnevezés mögött a negyvenes években eltérő nézeteket valló egyének és csoportok állottak. A későbbi, 1848—49-ből ismert radikálisok közül akkor még többen nem követtek plebejus politikát, vagy írásaikban — ha egyáltalán megjelentettek valamit — még nem foglaltak állást a nemzeti kérdésben.

A radikálisok nemzetiségi politikáját ezért két ismert képviselőjük felfogásával jellemezzük: Táncsics Mihály, majd Irinyi József nézeteivel.[49]

Táncsics Mihály nemzeti kérdéssel kapcsolatos felfogásának vizsgálatánál el kell tekintenünk attól, hogy azokkal a pozitívumokkal foglalkozzunk, amelyek elsősorban jellemzik a nagy plebejus forradalmár munkásságát, politikáját. Tárgyunk a nemzeti kérdés, és éppen ez az a problémakör, ahol Táncsics korlátai egyedül megmutatkoztak. Másfelől: ha Táncsics nem értette meg a nemzeti kérdés jelentőségét, mélységes demokratizmusa következtében a nem magyar népekkel való viszonyában mégis igen sok helyes és méltánylandó mozzanattal találkozunk. „Hunnia függetlensége" című művében például határozottan felvetette annak a szükségességét, hogy a magyaroknak és a nemzetiségeknek össze kell fogniok a kisszámú arisztokráciával szemben, a polgári haladás ügye érdekében. Táncsics az akadályokat is látta: a mindkét oldalon megnyilvánuló bizalmatlanságot.[50] Helyes felismerései mellett azonban nem vonta le azt a tanulságot, hogy a magyarosítás helytelen; sőt annak szükségességét hangoztatta.

Táncsics álláspontját még akkor sem tehetjük magunkévá, ha abban a magyarosítás a polgári haladás gondolatával kapcsolódott is össze. Világosan mutatja ezt a nagy magyar demokrata egyik terve, amely a jobbágyság földhöz juttatását és új paraszti telepek létrehozását propagálta. „Midőn aztán a telepedők, vevők gyülekeznek — írja Táncsics a földesurakhoz fordulva — ... a nemzetiség érdekében azt tekintsétek kötelességtekül, hogy az újon épülő község ne alakuljon csupán egy

[49] Táncsics Mihály, Vasvári Pál, Bírányi Ákos, Horárik János, Irányi Dániel, Perczel Mór, Irinyi József műveit néztük át. Közülük Irányi és Perczel csak 1848 után publikált. Vasvári, Bírányi és Horárik pedig — más, szakmai jellegű témák jobban foglalkoztatván őket — nem tértek ki a nemzetiségi problematikára. Bírányi egyébként — munkái alapján ez kétségtelenül megállapítható — 1848 előtt még nem volt plebejus forradalmár.

[50] Lásd *Táncsics Mihály:* Hunnia függetlensége. Pest 1847. 15—19. old. (Római számozással.) Bevezetés.

nyelvű népből, hanem vegyítve, például ily vagy körülbelül ily arányban: 40 magyar, 15 német, 15 rác vagy oláh, 15 tót, és ezt azért, hogy e négy közül egyik sem bírván jelentőséggel, valószínűleg, sőt bizonyosan és szükségképp a nagyobb számú, de nemcsak nagyobb számú, hanem szilárdabb állású magyarba mindegyik átolvadjon." Ahol pedig új község nem jön létre, hanem csak a régi bővül, ott „a nem magyar ajkú lakosokból álló helységekben csak magyaroknak adjátok a még adandó földeket; megfordítva: a magyar községeket más nyelvű, tót, oláh, német lakókkal szaporítsátok; ez hatalmatokban áll; semmi áldozatba nem kerül, s a magyar faj felvirágoztatására ezáltal temérdeket tettetek". Ilyen körülmények között azután — vélekedett Táncsics — „azon törvényt könnyen hozhatjátok, hogy az ország határain belül a magyar nyelven kívül más nem divatozhat. Ezt cselekedve, egy-két évtized alatt a más ajkúakból kétmillió szaporítja a magyar faj számát." Ez a naiv optimizmus csak a magyar liberálisok nacionalista szűklátókörűségével vetekedhetett![51]

Irinyi József Nyugat-Európában szerzett úti élményei kapcsán, az ott látottakhoz reflexiókat fűzve foglalkozott a hazai viszonyokkal, többek között a nemzetiségi kérdéssel. A franciaországi helyhatósági szerkezet taglalása során az egy politikai nemzet gondolata mellett tört lándzsát. Ezen az alapon utasította vissza „a föderatív rendszert", amely „a közhaza iránt káros, sőt vétkes" törekvés; pedig e rendszernek — mint írta — Magyarországon igen sok híve van. Irinyi itt elsősorban Horvátországra gondolt, amely felett — s ezt rögtön leszögezte — a magyar nemzetiségnek kell a „legfőbb polcon" állnia.[52] A radikális Irinyi tehát a horvát politikát illetően türelmetlenebb nézetet vallott, mint a liberális ellenzék, amely Horvátország autonómiáját — ha e kérdésben sok vita folyt is az ország- és tartománygyűléseken — alapjában véve elfogadta, csupán annak szűkítésére törekedett. Irinyi, Horvátország autonómiáját kétségbe vonva, a következőképpen foglalta össze mondanivalóját: „Összpontosítsuk tehát erőnket, s ekkor a Kárpátoktól az Adriai-tengerig a magyaron kívül egy nemzetiség sem fogja fejét emelhetni. De ha mi minden népiségnek hatóságot, azaz kezébe fegyvert adunk, hogy juthat eszünkbe még csak álmunkban is, hogy a magyar nemzetiség békében lehessen. Ha az előidőben a magyar királyok kimondhatatlan vigyázatlanul és hibásan helyhatósági jogokkal el nem látták volna a beköltözött népeket, most másképp állnánk a nemzetiség ügyében."[53]

A radikálisok nemzetiségi politikáját vizsgálva felvetődik a kérdés: vajon Petőfi Sándort, az egyik legjelentősebb plebejus forradalmárt e

[51] Lásd ugyanott, 40., 220., 255—258., 291—292. old.; A Nép Szava, Isten Szava. Pest 1848. 21. sz. 66. old. [A közölt idézeteket lásd 66. old.; Vö. Népkönyv, 3. füz. Pest 1842. 20., 33—38. old.]

[52] *Irinyi József:* Német-, francia- és angolországi úti jegyzetek. Halle 1846. 2. rész, 70—79. old.

[53] Ugyanott.

tekintetben is a radikálisok közé számíthatjuk-e? Petőfinek, a költőnek még a többieknél is kevésbé megformált nemzetiségi programja volt. Írásaiban, verseiben 1848 előtt csak itt-ott találkozunk e kérdésre vonatkozó utalásokkal. E megnyilatkozások azt mutatják, hogy Petőfi nem volt olyan türelmetlen, mint Táncsics. Természetes azonban, hogy nem vonhatta ki magát kora nacionalizmusának hatása alól, amely nála is a jól ismert kettősségről tanúskodott.

Kerényi Frigyeshez írt, 1847-es úti levelében például a következőkben számol be felvidéki útitársairól: vele utazott „egy borkereskedő zsidó, egy erdélyi szász kalmár, egy lengyel katonatiszt, s egy tót születésű pápista pap csinos fiatal húgával, aminek vallja tisztelendő uram a hölgyet. Nem ütközöm meg benne — írja —, mert hisz az közönséges dolog, hogy minden reverendának van valami szoknya rokona. Gyönyörű kompánia! Kedvetlenül, amint végig tekinték útitársaimon, s kivált miután tapasztalám, hogy köztük csak egyetlenegy tud magyarul, s ez az egyetlenegy is éppen a pap." Petőfi — mint írja — sokáig hallgatott, s csak akkor elegyedett szóba útitársaival, amikor a pap a síkságot gyalázta. Attól kezdve állandóan vitatkoztak a pappal, akiről így foglalta össze véleményét: „primo: roppant magyargyűlölő, secundo: roppant arisztokrata, tertio: roppant szamár. Egyéb szép tulajdonsága nincs."[54]

Petőfi 1847-ben írta „Meddig alszol még hazám" című versét is, amelyben a Magyarországtól még elszakadni nem akaró nemzetiségi mozgalmak programját képletesen szeparatizmusnak fogta fel:

Meddig alszol még hazám,
Szántanak szomszédid,
S a magokéhoz oda
Szántják földed szélit.[55]

Petőfi nacionalizmusa azonban, amely mindenekelőtt a nemzetiségi mozgalmak ellen irányult, nem csökkentette a költő együttérzését az elnyomott nem magyar népek iránt. Felvidéki útjai során nemegyszer beszélgetett anyanyelvükön a súlyos viszonyok között élő szlovák nép fiaival. A szlovák szegénységgel való együttérzését fejezte ki „Magyarország" című költeménye is:

Te sem termettél ám szakácsnak,
Magyarország, édes hazám!
A sült egy részét nyersen hagynád,
S elégetnéd más oldalán.

[54] Petőfi Sándor: Úti levelek Kerényi Frigyeshez. II. levél. Füzesabony 1847. május 13. Lásd *Petőfi* Összes művei. Akadémiai Kiadó 1956. 5. köt. 45—46. old.; Vö. Úti jegyzetek. 1845. Ugyanott, 24. old.

[55] E verset Petőfi Koltón írta, 1847 októberében. [Lásd *Petőfi* Összes művei. Akadémiai Kiadó 1951. 2. köt. 288—289. old.]

Míg egyfelöl boldog lakóid
Megfulnak a bőség miatt:
Hát másfelől meg éhhalállal
Megy sírba sok szegény fiad.[56]

A költő utazásai során románlakta bányavidéken is megfordult. Mélyen átérezte a bányászok súlyos helyzetét, és — utópista szocialista nézeteket hangoztatva — így írt róluk: „Talán nincs nyomorúbb élet, mint a bányászok élete. Túrnak, túrnak ezek a sápadt vakondok távol a napvilágtól, távol a zöld természettől, mindhalálig; és miért? hogy legyen gyermekeiknek és feleségeiknek min tengődniök, s legyen mit eltékozolni azoknak, akik nem gyermekeik és feleségeik. Miért nem támad olyan földindulás, mely a világ minden bányáját összerázná, és a föld legközepéig süllyesztené?... nem lenne pénz, és lenne boldogság."[57]

Petőfihez hasonlóan Táncsics is többször kifejezésre juttatta a feudális elnyomás alatt élő nemzetiségek iránti együttérzését. Besztercebányai útjai során elfogulatlanul, nagy rokonszenvvel írt a környék szlovák lakosságáról.[58]

A MAGYAR NACIONALIZMUS A POLGÁRI FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC IDEJÉN

Közeledés Magyarország népei között 1848 tavaszán

Az 1848. március 15-én lezajlott pesti forradalomhoz nemcsak az ország magyar lakossága, hanem a nemzetiségek nagy része is csatlakozott: lelkesen köszöntötte a forradalmat, a forradalom eredményeként létrejött szabadságot, a jobbágyok felszabadítását és a forradalom egyéb vívmányait. Ezt a lelkesedést a magyar középnemesség nemzetiségi politikájának demokratizmusa, Magyarország nem magyar népeinek „az alkotmány sáncaiba" való felvétele eredményezte.[59]

A forradalom atmoszférájában a márciusi fiatalok, még a radikálisok egyes képviselői is — szakítva korábbi türelmetlenségükkel — kezet nyújtottak a nem magyar népeknek. Abban reménykedtek, hogy a polgári forradalom platformján megállapodásra juthatnak a nemzetiségi mozgalmakkal. A szabadság áldásaiból — írta Jókai az „Életképek"-

[56] *Petőfi* Összes művei. 1. köt. 275. old. — Ezt a verset 1845-ben, a Szepes megyei éhínség idején írta. A vers megírásával szinte egyidőben „Cipruslombok Etelka sírjáról" c. kötete 50 példányának árát is felajánlotta a szepesi éhezők javára.

[57] Petőfi S.: Úti levelek Kerényi Frigyeshez. V. levél. Nagybánya 1847. május 25. Lásd *Petőfi* Összes művei. 5. köt. 52. old.; Vö. még Ugyanott, 23., 25. old.

[58] Lásd *Táncsics Mihály:* Népkönyv. 3. fuz. Pest 1842. 5. sz. 20., 33—38 old.

[59] Lásd *Spira György:* A magyar forradalom 1848—49-ben. Akadémiai Kiadó 1959. 147—150. old.

ben — nem szabad senkit sem kizárni. „Igyekezzünk honunk idegen ajkú fiatalságát magunkhoz testvéri kapcsokkal csatolni, rontsuk le a századok óta keblünkben megkövesült választófalat, mely bennünket rokonainktól eddig elkülönzött, s fogjunk kezet mindenkivel, kinek jelszava a szabadság."[60]

Az összefogás gondolatának Vasvári is hangot adott. Bár külön nem tért ki a magyarországi népekre, a csehekkel való együttműködés követelése azt mutatja, hogy nem állott tőle távol a hazai nemzetiségekkel való szövetség eszméje — hiszen ismeretes, mennyire összefonódott a csehek mozgalma a magyarországi szlávok, különösen a szlovákok politikai törekvéseivel. „Az olaszt ne csúfoljuk többé sajt készítésével, se a csehet ne gúnyoljuk ki — mondotta Vasvári 1848. március 15-én, a Heckenast-nyomda előtt tartott beszédében. — Mindnyájan testvérnemzetek vagyunk. Egyenként gyengék, de egyesülve erősek, hatalmasak, megtörhetetlenek!... Ha a magyar, olasz, cseh, lengyel és ausztriai nép egyesül, és egyszerre mozog, szeretném tudni, kit küld ellene Metternich? Ha e népek testvérekül ölelik át egymást, szeretném tudni, hol a hatalom, mely őket megtörje, lealázza?"[61]

A magyar radikálisok nagy gondot fordítottak arra, hogy a magyarországi népek között márciusban létrejött egységet ne tudja megbontani az ellenforradalom. Felháborították őket az egyes városokban kitört zsidóellenes pogromok, amelyeket a gazdag német polgárság ösztönzött, a zsidók emancipációjától féltve gazdasági pozícióit. A német polgárok kinyilatkoztatták, hogy zsidókat nem vesznek fel a nemzetőrségbe, „és így ők dobtak először sarat — mint Petőfi írta — március 15-ének szűztiszta zászlajára!"[62]

A magyar nemzetiségi politikában már 1848 kora tavaszán tapasztalható volt az a jelenség, amely a további hónapokat jellemezte: a magyar kormány és a radikálisok mindenekelőtt a horvát és a román nemzeti mozgalmakkal igyekeztek megegyezni. A horvátokhoz való közeledést az évszázados horvát autonómia magyarázza, amelyhez hasonló privilégiumokkal egy nemzetiség sem rendelkezett Magyarországon. A magyar—román szövetséget viszont „a pánszláv veszély" sugallta, valamint az a tény, hogy a nemzetiségi ellentétek csupán az erdélyi románsággal éleződtek ki. A magyarországi románok — a rájuk nehezedő szerb klerikális elnyomással szemben — a magyar forradalom mögé sorakoztak fel, s mint látni fogjuk, kölcsönös rokonszenv bonta-

[60] *Jókai Mór:* Nyílt szavak honunk fiatalságához. Életképek, 1849. március 19. 381. old.

[61] Vasvári Pál: A sajtószabadságról és a nemzetek közötti együttműködésről. Lásd *Vasvári Pál:* Válogatott írásai. Sajtó alá rendezte *Fekete Sándor* és *László József.* Művelt Nép 1956. 286. old.

[62] Lapok Petőfi Sándor naplójából. Pest 1848. március 20. Lásd *Petőfi* Összes művei. 5. köt. 83. old. — Az antiszemita tüntetéseket Vasvári is mélységesen elítélte. [Lásd *Vasvári P.* Válogatott írásai, 292. old.]

kozott ki a havasalföldi román mozgalom és a magyar szabadságharc között is.

A horvát kérdést illetően Kossuth már március 28-án, az országgyűlésen kijelentette, „hogy Magyarország a horvát nemzetet respektálni fogja".[63] Március 31-én a kormány felhívással fordult a horvátokhoz, „szeretett testvéreinkhez"; ez és a különböző intézkedések, amelyek a horvát nyelv számára bizonyos korlátozott jogokat adtak, mind a horvátokkal való szövetkezés készségét mutatták, s tekintetbe vették azok feudális privilégiumait. A magyar középnemesség tehát Kossuthtal az élen, levont bizonyos helyes következtetéseket a harmincas és negyvenes évek magyar—horvát ellentéteiből.[64]

A radikálisok egy részének állásfoglalása a horvát kérdésben előremutatóbb volt a kormányénál. A „Március Tizenötödike" még április derekán felhívta a kormány figyelmét horvát politikájának fogyatékosságaira, s arra, hogy a horvát közvélemény nem szimpatizál a magyarokkal. Megjelölte a legfontosabb teendőit is: „Horvátországot részünkre csak az tarthatja meg, ha mi ezen néppen fraternizálunk... Nekünk egy közös elnyomónk volt, s mi elnyomottak vakon egymás ellenében tápláltunk ingerültséget. Úgy állanak a viszonyok, hogy a társországokat csak kölcsönös értekezés, nemzeties demonstárció, felvilágosítás s egymás meghallgatása mentheti meg nekünk. A fenyegetés hasztalan, legkevésbé célszerű pedig az, mit önök tesznek, a bürokratikus irkafirkák."[65] A „Március Tizenötödike" mögött álló radikálisok tehát megértették, hogy a magyar és a horvát népnek, a magyar és a horvát demokratikus mozgalomnak össze kell fognia. Ez azonban az egyre inkább kibontakozó nacionalista uszítás közepette nem valósulhatott meg.

A horvát balszárny kezdetben méltányolta a radikálisok közeledési készségét. Ivan Mažuranić áprilisi felhívása — „A magyar polgártársakhoz" — visszapillantva a márciusi eseményekre, lelkesedéssel szólt azokról a kiáltványokról, amelyeket a magyar ifjúság küldött horvát testvéreinek a horvát—magyar barátság megteremtése érdekében. A horvát sajtó egyes cikkei is a magyarokkal való egység fenntartását hangoztatták — persze a horvát—magyar egyenjogúság alapján.[66] Egyidejűleg

[63] Kossuth beszéde az országgyűlésen 1848. március 28-án. Lásd Kossuth L. Beszédei. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc. Budapest 1905. I. köt. 153. old.

[64] A horvátokhoz intézett március 31-i kiáltványt lásd Pesti Hírlap, 1848. április 2. 286—287. old. — A horvátoknak adott engedményekről lásd Kossuth rendelkezése a magyar nyelv bevezetésének elhalasztásáról a kincstári hivatalokban (1848. április 15. után). Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. 1848 április—szeptember. Sajtó alá rendezte Sinkovics István. Akadémiai Kiadó 1957. 35—36. old.; A magyar minisztertanács határozata a horvát oktatási nyelv bevezetéséről. Ugyanott; 46. old.; *Spira:* Id. mű, 151. old.

[65] Március Tizenötödike, 1848. április 19. 30. sz.

[66] *Ivan Mažuranić:* Horvati Madjarom. Odgovor na proglase njihove od ožujka miesica i travnja 1848. Karlovac 1848.; Primjedbe na dvanaest ugarskog naroda iskanja. Novine Dalmatinsko Hrvatsko Slavonske 1848. április 22.; *Ivan Kukuljević:* Kakova treba da bude uopče politika naša. Ugyanott, 1848. május 20.

azonban a horvát nemzeti követelések is jelentkeztek, amelyek érthetően túlmutattak Kossuthék engedményein. Mažuranić például élesen bírálta a magyar kormány nemzetiségi politikáját, többek között azt is, hogy amikor a kormány engedményeket tesz Horvátországnak, azok nem vonatkoznak a három szlavóniai, jelentős mértékben horvátlakta megyére. Szlavónia kérdése egyébként a horvát—magyar ellentétek egyik sarkpontja volt.

Az ellentétek kiéleződésével a horvát balszárny, bár mindinkább Habsburg-ellenes irányban tolódott el,[67] nemhogy kiábrándult volna Jelačićból, hanem — sajátos módon — éppen ellenkezőleg, egyre jobban Jelačić befolyása alá került. A horvát radikálisok ugyanis — (a magyar kormányhoz hasonlóan) mit sem tudván arról, hogy Jelačić nem a horvát ügy, hanem az ellenforradalmi osztrák udvar képviselője, s nem értvén meg azt sem, hogy az udvar és a magyar kormány külszínre kölcsönösen lojális viszonya az udvar részéről valójában csak a magyar kormány megtévesztésére szolgáló ellenforradalmi taktika takarója — a magyar kormány Jelačić ellen tett intézkedéseit úgy értelmezték, mintha azok Jelačić személyében a jogos horvát nemzeti követelések egyik vezető képviselőjét, valamint magát az egész mozgalmat kívánnák sújtani, s mintha azokban az udvar és a magyar kormány teljes egyetértése, közös horvátellenessége jutna kifejezésre.[68] Mindehhez a nacionalista uszítás is hozzájárult, amely úgy összekuszálta a frontvonalakat, hogy a horvát, cseh és szerb demokraták még hosszú hónapokig bíztak Jelačićban és Rajačićban, a magyar demokraták pedig — ennek tükörképeként — minden horvátban, szerbben, csehben az ellenforradalom feltétlen hívét látták.[69]

Ezek után vizsgáljuk meg a magyar—román viszonyt. A radikálisok a románok ügyében még erőteljesebben hallatták hangjukat, mint a horvát kérdésben. Állásfoglalásukra talán az a tudósítás a legjellemzőbb, amely a „Március Tizenötödike" című lapban olvasható Eftimie Murgu, a radikális Krassó megyei román ügyvéd börtönből való kiszabadításáról. (Murgu politikai fogolyként került Budára, ahonnan később szabadították ki, mint Táncsics Mihályt.) „A kocsiba ültetett szabadság-

[67] Lásd ezzel kapcsolatban *L. Vukotinović:* Szükséges az, hogy a mi hűségünk az ausztriai uralkodó iránt mérhetetlen és határtalan legyen? Saborske Novine, 1848. június 26 (horvátul). Idézi *V. Bogdanov:* Društvene i političke borbe u Hrvatskoj. 1848—1849. Prilog historiji naše četrdesetosme. Zagráb 1949. 178—179. old.

[68] A magyar kormány mindent elkövetett, hogy az udvar közbenjárása révén megállapodásra jusson Jelačićcsal és a horvát mozgalommal. E törekvésében igen erőteljesen érvényesült Ausztria iránti lojális politikája, amelyről más összefüggésben még lesz szó. A magyar—horvát—osztrák viszony bonyolult eseményeire vonatkozóan lásd *Spira Gy.:* Id. mű, 201—204. old.

[69] Lásd *Spira Gy.:* Id. mű, 201—204. old.; Vö. *Bogdanov:* Id. mű.; *Arató Endre:* A cseh és a magyar nép összefogásának hagyományai 1849-ben. Századok, 1952. 3—4. sz.

mártír lovait a nép kifogta még az új épület tágas udvarán, s az tartá magát szerencsésebbnek, ki a kocsihoz férhetett, azt húzhatta, tolhatta, a zászlókat a diadalmenet előtt a kocsi felett lobogtathatta" — szól a tudósítás, majd szembefordult azzal a rágalommal, amely szerint Murgu a románokat a magyar nemzet ellen lázította volna, és rámutat arra, hogy a románoknak „a magyar honnal és nemzettel egységben áll üdvük", ezért kell Murgunak is tevékenykednie.[70] Murgu hű is maradt demokratikus nézeteihez, és — nem adva fel a románság nemzeti egyenjogúságának követelését sem — mindvégig kitartott a magyar szabadságharc oldalán.

A „Március Tizenötödike" a magyarországi románok írásainak is helyet adott. A cikkírók állást foglaltak a szerb klérus elnyomó törekvéseivel szemben, s egyidejűleg hitet tettek Magyarország Ausztriától való függetlensége mellett.[71] A lap többek között arra is rámutat, hogy Magyarország és Erdély uniója a román nép támogatása nélkül nem valósulhat meg: „Kormányunk az erdélyi országgyűlés nélkül maga is végrehajthatná az uniót, de az oláhság nélkül sem az erdélyi országgyűlés, sem a mienk" — olvashatjuk. A történelem igazolta ezt az állásfoglalást.[72]

A „Március Tizenötödike" fejtegetéseit olvasva joggal felvethető a kérdés: valóban szükségszerű összefüggés állt-e fenn a magyar nemzeti függetlenség következetes igenlése és a türelmetlen magyarosítás között? Másfelől: lehetséges volt-e a magyar és a nem magyar nemzeti mozgalmak közötti megbékélés, a népek együttes küzdelme a közös ellenséggel szemben, ha a nacionalista ellentét éppen a nemzeti mozgalmak radikális demokrata résztvevői között éleződött ki törvényszerűen? E kérdésekre maguk a cikkek adnak választ: a forradalom atmoszférájában — éppen a demokratikus és nemzeti vívmányok megtartása érdekében — a radikálisok egy része bizonyos fokig szakítani tudott türelmetlen felfogásával. A magyar radikálisok táborában, ha lassan és nem is általánosan, de utat tört magának az a nézet, hogy akár engedmények árán is szükség van a nem magyar népekkel való megbékélésre. Ezt a változást már 1848 tavasza is jelezte, bár fordulatról akkor még nem beszélhetünk.

Az elmondottak arra is rámutatnak, hogy a radikálisok nacionalizmusa — ha a nemzeti egyenjogúság gondolata nem is vetődött fel Magyarországon — jól megfért, sőt összefonódott más népek szabadságának igenlésével, a szomszédos népekkel való együttműködés propa-

[70] Március Tizenötödike, 1848. április 11. 92—93. old. — A radikálisok felfogásával kapcsolatban lásd a „Népelem" 1848. július 22-i 19., és a július 26-i 22. számát. Vö. *Madarász István:* Pünkösd első napja Pesten 1848-ban. Munkások Újsága, 1848. június 25. 199. old.

[71] Március Tizenötödike, 1848. május 10. 192. old. Egy őszinte szó a római vérű oláh népfaj érdekében.

[72] Ugyanott, 1848. május 26. 62. sz.

gálásával. E megállapításban nincs ellentmondás; a népek közötti együttműködés alapja ugyanis a polgári forradalom platformjának elfogadása volt. A demokraták világosan látták a forradalmi mozgalmak közötti összefüggést, azt, hogy saját népük szabadsága nem vívható ki és nem biztosítható akkor, ha más népek a zsarnokság igája alatt élnek. Politikájukban tehát a polgári forradalommal összefonódó nemzeti függetlenség célkitűzése, a magyar nacionalizmus fényoldala és nem a náluk is kétségtelenül meglevő türelmetlen, regresszív vonás kapcsolódott egybe a „világszabadság" kivívásának eszméjével.[73]

Összegezésül elmondhatjuk: a forradalom atmoszférájában egy időre valóban az együttműködés, a „világszabadság" gondolata került előtérbe a magyarországi népek egymás közötti viszonyában. Március vívmányai háttérbe szorították, átmenetileg elfeledtették az éles ellentéteket. A forradalom általában a nemzetiségi mozgalmak balszárnyát állította az események élére. A nemzetiségek haladó vezetőinek előtérbe kerülése és a reakció visszavonulása az összefogás nagy lehetőségét rejtette magában. Ez azonban mégsem jött létre. Legfőbb akadálya az volt, hogy a nemzetiségek rokonszenv-megnyilvánulásaival párhuzamosan jelentkező jogos nemzeti követelések nem találtak meghallgatásra a magyar kormánynál. A magyar középnemesség korábbi nemzetiségi politikáját, amely a polgári szabadságjogok biztosításában merült ki, látszólag megerősítette a nemzetiségek szinte egyöntetű felsorakozása a forradalom oldalára. Kossuthék ebből — helytelenül — azt a következtetést vonták le, hogy a legerősebb nemzetiségnek, a horvátnak adott bizonyos engedményeken kívül nincs szükség egyéb nemzetiségi jogokra. Pedig figyelmüket nem kerülhették el az egyre erősödő nemzetiségi követelések.[74]

A magyar nacionalizmus árnyoldala 1848 tavaszán és nyarán

A liberális nemesség a nemzetiségi egyenjogúságot a natio hungarica polgáriasult formája, az egy politikai nemzet ismert ideológiája alapján utasította el. Ennek következményeit a magyar—szerb ellentétek kiéleződése is mutatja.

Az újvidéki szerbek 1848. március 27-i gyűlése nemzeti követeléseket vetett fel, amelyeket egy küldöttség április 8-án a magyar országgyűlés elé terjesztett. Az a tény, hogy a szerbek nem Bécsben a királynak, hanem Pesten a magyar országgyűlés képviselőjének nyújtották át határozataikat, megegyezési szándékról tett tanúságot. A közeledésből

[73] Vo. ezzel kapcsolatban Petőfi S.: Egy gondolat bánt engemet... c. versét. 1846 december. Lásd *Petőfi* Összes művei. 2. köt. 130. old.

[74] Lásd *Spira Gy.*: Id. mű, 150—155., 158—174. old.

azonban semmi sem lett. A szerb küldöttség és Kossuth tárgyalása csak tovább élezte a magyar—szerb ellentétet. A küldöttség a megbeszélésen többek között azt kérte, hogy a magyar kormány ismerje el a szerb nemzetet Magyarországon. A szerb igénnyel szemben Kossuth az egy politikai nemzetről kialakított reformkori felfogást fejtette ki. Djordje Stratimirović, a szerb küldöttség vezetője határozottan szembefordult Kossuth érvelésével; hangsúlyozta, hogy a szerbek nemzetet alkotnak, és jogaikat minden körülmények között meg fogják védeni. Ha követeléseiket a magyar országgyűlés megtagadja — mondotta —, akkor azok teljesítését a szerbek másutt fogják keresni. Kossuth erre ingerülten felelte: „Akkor ez esetben kardjainkat fogjuk összeméreni." Stratimirović visszavágott: „A szerb sohasem volt erre gyáva."[75] E párbeszéd nemcsak az egy politikai nemzet gondolatának döntő szerepét, hanem a magyarok és a nemzetiségek közti ellentétek kibontakozását is példázza.

Korabeli cikkek egész sorában olvashatjuk, hogy az alapvető követelmény „a státusegység", amelynek „az egy politikai nemzetiség, az egy státus nyelv" a feltétele. A közös nyelv pedig csak annak a népnek a nyelve lehet, „mely a hazát vérrel szerzé, s nevéről tette ismeretessé Európában... Idegen ajkú polgártársainknak tehát, hol a közállománynyal érintkezésbe jőnek, magyaroknak kell lenniök."[76] Nem lehet azt kívánni, hogy a „művelt magyar nyelv", a „magyar szellemi felsőbbség" a nemzetiségek „zsarnoksága előtt meghajoljon". E kérdésekben semmit sem szabad engedni, „de a föld hajdani legvitézebb népe egyikének büszkeségével mondandjuk: jertek és vegyétek el, ha lehet. És ha követeléstek igazságtalanságát erőszakkal tetézitek, a harc rettenetes lesz..."[77] A magyar közvélemény tehát nem volt képes megérteni, hogy a nem magyar népek nemzeti öntudatra ébredtek, nem fogadhatják el az egy politikai nemzet gondolatát, és nem vonzó számukra, hogy részeit alkothatják egy idegen, ha mindjárt a magukénál fejlettebb kultúrának is. Utóbbi ugyancsak kedvelt érvelése volt a magyar nacionalizmusnak.

A magyar középnemesség nemzetiségi politikájában 1848-ban is a történeti jog eszméje dominált. „A magyar faj évezredes folytonos birtoklásában van a földtérnek, melyet Magyarországnak hívnak — írta Ábrányi Emil a „Kossuth Hírlapjá"-ban. — Mi számra legtöbben s anyagi és szellemi erőre nézve legtúlnyomóbb vagyunk, akármelyik külön nemzetiséggel szemközt..." Ennélfogva „vehetik-e rossz néven vagy ellenséges indulattal az elsőbbséget a keblünkbeli idegen elemek?... Bizonyára csak nevetséges kábaság vádolhatja zsarnoki haj-

[75] *Thim József:* A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története. Budapest 1930. 2. köt. 49—56. old.

[76] Pesti Hírlap, 1848. május 5. Vezércikk.

[77] *Teleki Domokos:* Számolat honunk idegenajkú népfajaival. Pesti Hírlap, 1848. július 2.; Vo. *Wesselényi Miklós:* Miként eszközölhető becsületünkkel megegyezhető béke. Kossuth Hírlapja, 1848. július 26.

lammal a magyar fajt; s csak idegen istenek pénzén vásárlott lelkek alacsony szidalma az, midőn nemzetiségünknek egyedül csak elsőségi jogot követelünk." (Ez az „elsőségi jog", mint tudjuk, nemcsak a magyar nyelv hivatalos nyelvként való elismertetését, hanem a nemzetiségi egyenjogúságról való lemondást is jelentette.)[78] Az idézett felfogás szerint tehát a nem magyar népek nemzeti mozgalma csupán külföldi ügynökök, néhány hazai „izgató" műve volt, s nem gyökerezett a népben, a kor politikai atmoszférájában, mint a magyar.[79]

A történeti jog eszméje 1848 tavaszán, a kiéleződött nemzetiségi ellentétek közepette, bizonyos pesszimizmussal párosult. Az egykorú sajtóban gyakran olvashatunk olyan cikkeket, amelyek Magyarország soknemzetiségű jellegén keseregtek. Felvetődött az a gondolat, hogy helytelen volt a régmúltban az idegen népek Magyarországba való telepítése, inkább lakatlanul kellett volna hagyni az üres, vagy pusztán maradt területeket. A nacionalista nemesség tehát korának politikai problémáit visszavetítette a múltba, és hálátlansággal vádolta a nem magyar népeket, mert azok nemzeti egyenjogúságot követeltek. „Nyílt karokkal, őszinte barátsággal, testvériségre olvadás reménye alatt fogadtuk a népeket honunk keblébe; ők elvállalták a befogadást; de barátság és testvériség helyett mivel fizetnek, miként hálákodnak, nagy szomorúan s keserűen tapasztaljuk. Szegény, sajnálatra méltó magyar!"[80]

Olyan felfogással is találkozunk, amely a magyarosítást hiányolja történelmünkben: „Hódító nép valánk, de hódításainkban könnyelműek: tudtunk hadifoglyokat, akkortájban rabszolgákat szerezni magunknak, de nem bírtunk azon értelmi olvasztó erővel, mely a hódított népeket nyelvben, szokásban velünk azonosítani képes lett volna."[81] Ez a nézőpont is teljesen figyelmen kívül hagyja a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit, és csak kora szemüvegén keresztül látja a történelmet.

A kesergéssel párhuzamosan „pozitív" javaslatokkal is találkozunk, amelyek a nemzetiségek mielőbbi elmagyarosítására vonatkoznak. Bár e célkitűzések nem tartalmaznak durva magyarosító követeléseket — hisz az ellentétek kiéleződése kapcsán látni kellett, hogy az erőszakos módszerek csak tovább rontják a magyarok és a nem magyarok viszonyát —, a propozíciók mégis a magyar nacionalizmus jól ismert fonákságát tükrözik. A „Jelenkor" egy cikke például a „nemzeti szellemű nevelés" bevezetését tartotta a legsürgősebb teendőnek valamennyi tan-

[78] *Ábrányi Emil:* Magyarország teendője a keblébeni nemzetiségek irányában. Kossuth Hírlapja, 1848. július 18. (A cikk első részét lásd a július 16-i számban.); Vö. *Ábrányi:* Egy szó a szlávokhoz. Ugyanott, 1848. július 8.

[79] Lásd Pesti Hírlap, 1848. 655. old. Pest, július 14-én.

[80] *K. A.:* A rosszul felfogott gyarmatosítások kárunkra váltak. Társalkodó, 1848. június 30. — Hasonló gondolat öltött költői formát a radikális *Petőfi* „Már minékünk ellenségünk..." című versében is. [Petőfi S.: Pest, 1848. április. Lásd *Petőfi* Összes művei. 3. köt. 58. old.]

[81] Pesti Hírlap, 1848. július 19. Pest, július 18-án.

intézetben, „egyet sem véve ki — tehát a szerbeket sem, mert ők is a mieink".[82] E „nemzeti szellemű nevelés" nem jelentette szükségképpen az iskolák elmagyarosítását; módszerei közé sorolható az illető mozgalom célkitűzéseitől teljességgel idegen, a magyar középnemesség politikájának megfelelő gondolatok nemzetiségi nyelven való terjesztése is (például az egy politikai nemzet eszméjének propagálása).[83] Egy másik cikk annak a határozott kívánságának adott hangot, hogy mindent el kell követni: a nemzetiségi megyék ne „tót, horvát vagy rác", hanem magyar szellemű képviselőket küldjenek az országgyűlésre.[84]

Igazságtalanok lennénk azonban, ha a magyar és a nem magyar népek nemzeti mozgalmainak kapcsolatában csak az előbbiek negatívumait emelnénk ki. Mint a fentiekben már szó volt róla, a reformkorhoz képest erősödött a magyar nacionalizmus progresszív iránya. A magyar kormány nem egy kérdésben sokkal inkább szembefordult az osztrák udvarral, mint ahogy azt a reformkori ellenzék tette. A nemzetiségi mozgalmak ugyanakkor — reakciós vezetőik tevékenysége következtében — egyre közelebb kerültek a Habsburg ellenforradalomhoz. Az az általánosnak mondható aggodalom tehát, amelyet a nemzetiségi mozgalmak különböző lépései tápláltak, nemcsak türelmetlen nacionalista érzésből, hanem a forradalom eredményeinek féltéséből is fakadt. A nemzetiségi mozgalmakkal szemben tett lépések az ellenforradalom ellen is irányultak, amelyet abban az időben mindenekelőtt a horvát és szerb vezetők támogattak, megtévesztve saját népüket. Ez a jogos aggodalom csendült ki Wesselényi Miklós előadásából is, amelyet a Radical Körben tartott.[85]

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a nemzetiségi probléma szoros összefüggésben állt a parasztkérdéssel. Az a tény, hogy a jobbágyság felszabadítása korlátozott volt, s fennmaradtak a feudális birtokok — tehát a parasztság nagy része föld nélkül vagy nem elegendő földdel lépett a polgári fejlődés útjára — nagymértékben sújtotta a nemzetiségi paraszttömegeket, és megmérgezte a kormányhoz való viszonyukat. A helyzetet súlyosbította, hogy a földesurak általában magyarok, illetve a magyar kormányt feltétel nélkül támogató nem magyar nemesek voltak. A már márciusban kirobbant nemzetiségi parasztmozgalmak a végsőkig feszítették a húrt. E megmozdulásokban tehát országszerte a nemzetiségi parasztság és a magyar földbirtokosok osztályharca jutott kifejezésre, amelyet sok helyütt a nemzeti ellentétek is színeztek. Az erdélyi román parasztság mozgalmáról Kővári László, a

[82] *Piri János:* Legsürgősebb teendőink a nemzetiség körül. Jelenkor, 1848. június 18.

[83] Ugyanott.

[84] *Sz. I.:* Magyarlét és nemzetiség. Társalkodó, 1848. június 30.

[85] Jelenkor, 1848. május 2.; Vö. *Egry Sándor:* Pest, april 25-kén. Ugyanott, 1848. április 30.; Tartsunk szemlét a horvátországi mozgalmak fölött. Pesti Hírlap, 1848. május 4.

szabadságharcban is részt vett történetíró éles szemmel a következőket írta: 1848 tavaszán a románok „egyelőre a robotot kezdték megtagadni, mert azt terjesztették közöttük, hogy a császár már hét esztendeje felszabadítá őket, csak az urak nem akarták kihirdetni... A földesurak megyei, katonai erőért folyamodtak. A nép ingereltetett, tanultabbjai nem akartak a törvényhozástól várni, s oda csigáztatott a dolog, hogy a földesúri kérdésből nemzetiségi kérdés lett."[86]

*

A liberális nemesség állásfoglalásának áttekintése után vessünk egy pillantást Széchenyi nézeteire, amelyeket 1848 tavaszán vallott a nemzeti kérdésben.

Széchenyi hű maradt korábbi nézeteihez: továbbra is a nemzetiségekkel való együttműködés, a nemzeti ellentétek mérséklése mellett foglalt állást, hiszen fő politikai célkitűzése az volt, hogy Kossuthék és a radikálisok törekvéseivel szemben megakadályozza a forradalom továbbfejlődését, a nemzeti függetlenség kiszélesedését a március—áprilisi vívmányokhoz képest. S miután a továbbfejlődés követelése a negyvenes évek elejéhez viszonyítva még határozottabb volt, Széchenyi még erőteljesebben hangsúlyozta a Habsburgokkal, valamint az udvar mögé felsorakozó nemzetiségekkel való együttműködés szükségességét.[87] 1848. április 18-i naplóbejegyzése szerint „szamaraknak" tartotta a magyarokat, amiért ellenségüket, az „akasztófára való" Eftimie Murgu román parasztvezért kiszabadították a fogságból. Ez a felfogás visszalépést jelentett korábbi nézeteihez képest.[88]

Amikor a magyar kormány Bécs iránti lojalitása és erőfeszítései következtében egy rövid ideig úgy látszott, hogy az udvar a magyar kormányt támogatja a magyar—horvát nézeteltérések során, Széchenyi boldogan írta naplójába: lehetőség nyílik a békés kiegyenlítődésre, Batthyány „összbirodalmi szerepet fog játszani! Jelačić kvázi dezavouálva etc.". Széchenyi örömét az a hír is fokozta, amely szerint a magyarországi románok támogatják a kormányt.[89]

Jól megvilágítja Széchenyi politikáját az a tény is, hogy amikor felvetették előtte az erdélyi kormánybiztosság kérdését, ennek elfogadásául azt a feltételt szabta, hogy a császári udvar hűséges exponensére, Saguna András román főpapra támaszkodhassék.[90] Tehát a román

[86] *Kővári László:* Erdély története 1848—49-ben. Pest 1861. 21. old.

[87] *Spira György:* 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. (Kézirat, sajtó alatt.)

[88] Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Szerkesztette és a bevezetőt írta Károlyi Árpád. Budapest 1921. 1. köt. 299. old.

[89] Ugyanott, 326—327. old.; A magyar—horvát ellentétekre, valamint ezzel kapcsolatban a magyar kormány lojalitására lásd *Spira Gy.:* A magyar forradalom 1848—49-ben. 201—204. old.

[90] Széchenyi döblingi irodalmi hagyatéka. 1. köt. 341. old.

parasztvezér „akasztófára való", a reakciós román püspök pedig szövetséges. Ugyanakkor jellemző Széchenyi nacionalizmusára, hogy a szerbekkel folytatott fegyveres harcok idején ezt írta naplójába: egészen dühbe hozta az a gondolat, hogy a magyarságot „holmi rácok falják fel".[91] Ez azonban nem akadályozta meg őt abban, hogy hajlandó legyen Jelačićcsal is összefogni a magyar forradalmi erőkkel szemben.[92] Amikor 1848 júliusában, a fokozódó magyar—horvát ellentétek kapcsán, újabb békülési kísérletre került sor, Széchenyi mindent elkövetett, hogy ebbe az irányba befolyásolja a Jelačićcsal tárgyaló Batthyányt. Július 25-én levelet intézett a miniszterelnökhöz, amelyben a következőket írta: „Meggyőződésem, hogy el vagyunk veszve, ha most Jelačićcsal nem állapodunk meg békében vagy fegyvernyugvásban. A rend és a jog férfiainak most haladéktalanul össze kell fogniok az anarchia és a rabló söpredék ellenében... bármilyen felekezethez és népfajhoz tartoznak is. Ha most nem békülünk meg a horvátokkal, akár csak fegyvernyugvás formájában is, akkor felfalnak bennünket a rácok, sőt mi magunk faljuk fel magunkat."[93] Széchenyi „türelmes nacionalizmusa" — és azzal összefonódó forradalomellenessége — tehát a Jelačićcsal való szövetség gondolatához vezetett. Érdemes ezzel összevetni Kossuth állásfoglalását, aki a forradalom és a nemzeti függetlenség platformján jutott el a horvátokkal való megegyezés szükségességének felismeréséig.

Kossuth 1848. augusztus 31-én felszólítja Csányi Lászlót, a délvidék kormánybiztosát: ha jónak látja, lépjen érintkezésbe a horvátokkal, „s mondja meg nekik, hogyha igazán nemzeti s nem reakcionális szellemből indulnak, ha nem akarnak oly bolondok lenni, hogy ők legyenek a kéz, mellyel a reakció kiszedeti maga számára a gesztenyét — mondják meg, mit akarnak. Horvátországnak mindent, magát az elszakadást — menjenek s legyünk jó barátok, de a reakcióval nem alkuszunk — készebbek vagyunk akármi veszélynek szemébe nézni; ha betörnek — s a volt kormány bűnei miatt készületlenek lévén, az ő kész bataillonjainak ellent nem állhatnánk — és első percben, ha magát Pestet elfoglalnák is, Magyarország nem veszne el; nem fog elveszni, fél év alatt 2—3 százezer *magyar* fegyveres fog a kétségbeesés dühével velök szemben állni, melyet a veszély kis idő alatt gyakorlottá tesz, és hosszú időre a csatát velünk ki nem állhatják. Azért hát térjenek eszökre, ha el akarnak szakadni, tessék, legyenek szabadok és boldogok, de idegen reakció miatt ne keverjék vészbe, szerencsétlenségbe a két országot."[94]

[91] Ugyanott, 348. old.

[92] Ugyanott, 357. old. — Inkább Jelačićcsal kell „egyesülni a rablás és az anarchia ellen".

[93] Gróf Széchenyi István levelei. Szerkesztette Majláth Béla. Budapest 1891. 3 köt. 621—622. old. Idézi *Spira Gy.:* 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a.

[94] Csányi László iratai. 497. Országos Levéltár, Budapest. Idézi *Sinkovics István:* Kossuth az első felelős minisztériumban.

Kossuth csak a tavaszi és nyári tapasztalatok alapján jutott el e nagy jelentőségű állásfoglalásához. A radikálisok azonban már kezdettől fogva a forradalom továbbfejlesztése és az ország nemzeti függetlenségének biztosítása mellett szálltak síkra. E célkitűzésük részben nemzeti elfogultsággal, részben a nemzeti ügy iránti aggodalommal és az ellenforradalom oldalára felsorakozó nemzetiségek elleni állásfoglalással párosult. A radikálisok felfogása tehát 1848-ban is hasonlított a haladó magyar középnemességéhez: a köztük levő alapvető politikai ellentét következtében azonban az előbbiek türelmetlenebbek voltak a nemzetiségi kérdésben, s aggodalmuk, valamint a fegyveres felkészülést követelő célkitűzéseik sokkal inkább a forradalom féltéséből fakadtak, mint a középnemesség esetében. Mindebből következett, hogy a radikálisok elítélték a kormány horvát és szerb politikáját, helyesebben: azt a lojális huzavonát, amelyet a reakciós nemzetiségi mozgalmak mögött álló osztrák udvarral folytatott. Petőfi sorai pompásan tükrözik a radikálisok haladó nacionalizmusát:

Föl, föl hazám; előre gyorsan,
Megállni félúton kívánsz,
Csupán meg van tágítva rajtad,
De nincs eltörve még a lánc.[95]

Ez a forradalmat és a magyar szabadságot féltő, előremutató nacionalizmus a magyar történeti jogra való hivatkozással fonódott egybe, amely, mint láttuk, a nem magyar népek nemzeti egyenjogúságát vonta kétségbe:

E földön legyen úr a tót vagy a német?
E földön, hol annyi vitéz magyar vérzett!
Magyar vér szerezte ezt a dicső hazát,
És magyar vér ezer évig ótalmazá!
Nincs itt urasága csak az egy magyarnak,
S kik a mi fejünkre állani akarnak,
Azoknak mi állunk feje tetejére,
S vágjuk sarkantyúnkat szive közepébe![96]

A kormány Jelačićcsal folytatott megbeszéléseit Petőfi és a radikálisok élesen bírálták. E tárgyalásokkal — mint kifejtették — a minisztérium Magyarországot, „mi bátor és büszke népünket földig alázta, s mindnyájunkat az ellenség gúnytárgyává tett ki"...[97] „Déli Magyarországban zsákra rakják a lenyiszált magyar fejeket — írja Petőfi a „Március Tizenötödiké"-ben —, éjszaki és keleti Magyarországért ki

[95] Petőfi S.: Megint beszélünk, s csak beszélünk... 1848 április. Lásd *Petőfi* Összes művei. 3. köt. 48. old.

[96] Petőfi S.: A magyar nép. 1848 június. Lásd *Petőfi* Összes művei. 3. köt. 81. old.

[97] Petőfi S.: Pest, június 28. 1848. Március Tizenötödike, 1848. június 28.

kezeskedik? és ki kezeskedik nyugaton Ausztriáért, melynek alattomos keze szennye eddig is mindenütt látszik?"[98]

A radikálisok többsége — ha átmenetileg hajlandó volt is bizonyos engedményeket tenni egyes nemzetiségeknek (horvátok, románok) — a nemzeti türelmetlenség álláspontjára helyezkedett. A radikális „Reform" cikkei tagadták a nem magyar népek egyenjogúságát, több ponton átvéve a középnemesség érvelését. A közvéleményt erősen foglalkoztatta a megyei autonómia és a nemzeti kérdés összefüggése. A „Reform" szembefordult azzal az elterjedt nézettel, hogy a megyerendszer védelmet nyújt a magyar nemzetiségnek; s azt igyekezett bizonyítani, hogy éppen megfordítva: március 15-e után nem lehet megtagadni a nemzetiségektől a megyékben az anyanyelv használatát, amit a sorozatos nemzetiségi mozgalmak egyébként is követelnek. „Ha Liptó célját ma valósítja — olvashatjuk a lapban —, s a tót nyelvet tettleg behozza a zöldasztalhoz, nem lesz-e holnap Szepesből és másokból német, Temesből illir stb. megye, s nem érjük-e rövid időn meg, hogy a magyar elem minden oldalról törvényes idegen elemű institutiók által legyen körülvétetve. Akkor aztán megkezdjük a megyék háborúját? Bizonyos vesztünk végharcát?... El kell törleni a megyei institutiót, mint a nyelvviszályok gyújtonyát, — és megszűnik mind a liptói, mind más agitátióknak lehetősége."[99] A radikálisok demokratikus követelése tehát — amely ebben az esetben az elavult megyerendszer megszüntetésére irányult — a nemzetiségek elnyomásával kapcsolódott össze. Ugyanakkor naivitásuk is kicsendült a fenti sorokból: a megyerendszer eltörlése nyilvánvalóan nem szüntethette volna meg a belső törvényszerűség alapján megindult és kibontakozott nemzeti mozgalmakat.

A radikálisok nemzeti elfogultságát különösen jól mutatja a „Nemzetiség" című cikk. „Gúnyolva, dölyfösen, mérgeskedve emelkedik föl hazánkban néhány korcsnemzetiség, fogait vicsorítja reánk, és szeretne bennünket felfalni, és szeretne jogokat érvényesíteni, melyeket sem ész- sem államjogi tekintetben nem lehet igényelnie." Az ország ugyanis a magyaroké; ezt a magyar nemzet történeti jogai biztosítják számára. A továbbiakban a cikkíró ezen az elvi platformon fordult szembe a szlovák Štúr és a horvát Gaj célkitűzéseivel is.[100] A „Reform" körül

[98] Petőfi S.: Pest, augusztus 10. 1848. Március Tizenötödike 1848. augusztus 11. Lásd *Petőfi* Összes művei. 5. köt. 114. old.; Vö. Pest, augusztus 15, 1848. Március Tizenötödike, 1848. augusztus 15.; Petőfi Sándor: Lenkei százada. 1848 augusztus. Lásd *Petőfi* Összes művei 3. köt. 92. old.

[99] Reform, 1848. április 23. 6. sz. Megyék és nemzetiség. — A lapban a magyarosításra vonatkozó kisebb javaslatokat is találunk. [A nem magyar ajkú szegényebb honpolgárok ügyében] Lásd ugyanott, 47. old. Ugyanott, 1848. május 4. 9. sz. 71. old.

[100] Ugyanott, 1848. május 7. 10. sz. Nemzetiség. — Jellemző a lap türelmetlenségére, hogy a szlovákok egyetlen irodalmi lapjának beszüntetését javasolta. [Ugyanott, 97. old.]

csoportosuló radikálisok egyébként Horvátország autonómiájának felszámolásával akarták megoldani a horvát kérdést.[101]

E radikális lapokban állandóan visszatérő téma a haza féltése az ellenforradalomhoz csatlakozott nemzetiségi mozgalmak várható támadásával szemben. „Itt a rácok, amott az oláhok esküsznek I-ső Ferdinánd császárnak hűséget, s fenyegetik a magyart nyársra húzással, a magyar alkotmányról pedig hallani sem akarnak; s mit mond a felelős minisztérium mindezekhez? Bámulva csapja össze minden ily egyes hír hallatára kezeit, aztán leül vagy összetanácskozik, s elkészíti egymás mondandóit a bekövetkezendő interpellációra feleletül" — ami úgy hangzik, hogy a nevezett miniszternek még nincs gyakorlata, az aggasztó hírt még nem hallották, de azonnal megteszik a szükséges intézkedéseket.[102]

A nemzeti elfogultság és a haza féltésének egybefonódása jellemzi az adott időszakban Táncsics lapját, a „Munkások Újságá"-t is. Világosan látható ez a lap egyik felhívásából, amely az országgyűlési követválasztások küszöbén jelent meg. A magyar ellenséggel van körülvéve — írta Táncsics. — „A muszka kiküldött pribékjei keresztül-kasul befutják az országot, a tótokat Magyarország feldarabolására lovallják, a magyar birodalom romladékain tót birodalmat akarnak állítani. Polgárok! életünk, nemzetiségünk és a magyar birodalom egysége kockán áll. Őseink vérrel szerzették a szép hazát, és nekünk van erőnk, van akaratunk vérrel megtartani. Rajta hát hazafiak! Fegyverre! Fegyverre!"[103] A cikk egyébként a magyar nacionalizmus egy sajátos összetevőjének, a pánszlávizmustól való félelemnek a továbbélését is mutatja, amely — mint azt a reformkori kérdéssel kapcsolatban már ismertettük — nem volt kellően megalapozott.[104]

A „Munkások Újsága" szóban forgó felhívása egy sor haladó, polgári demokratikus követelést is tartalmaz: olyan célkitűzéseket, amelyek továbbfejlesztették az áprilisi törvényeket (legyen mindenki választó és választható, azonnal szüntessék meg a főrendi táblát, vezessék be a progresszív adózást, foglalják le az egyházi földbirtokot „az ország javára" stb.) E pontok között ugyanakkor a következő javaslat is szerepelt, amely a nem magyar népek nagy tömegeit sértette: „Magyar polgárjoggal magyarul nem tudó fel ne ruháztassék."[105]

[101] Ugyanott, 1848. június 25. 24. sz. A határőri vidékekről szomorú hírek érkeznek.; Vö. ugyanott, 1848. április 30. 8. sz. Ötven kötél nem a világ; Ugyanott, 1848. július 19. 16. sz. Egy és más, mire szükségünk van.

[102] *Fatipartus:* Pest, Nyárutó 9-én. Népelem, 1848. augusztus 11.

[103] *Dobrossi István:* Felszólítás. Munkások Újsága, 1848. június 3.

[104] A „pánszláv veszély" 1848—49-ben sem volt akut veszedelem. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy I. Miklós orosz cár nem engedte el alattvalóit az 1848 május végén megnyílt prágai szláv kongresszusra. [*Václav Žaček:* Slovanský sjezd v Praze 1848. Prága 1958. 152—153. old.]

[105] Munkások Újsága, 1848. június 4.; Vö. ugyanott, 1848. június 25. Szabadsajtó.

Áttekintve a kormány, a haladó nemesi közvélemény, Széchenyi és a radikálisok nacionalizmusát, a továbbiakban két, a nyár folyamán napirendre került törvényjavaslaton keresztül vizsgáljuk meg a különböző irányzatok nemzetiségi politikáját. Először a kincstári javakra tervezett telepítés problémájával foglalkozunk.

A telepítés gondolata először 1848. június 3-án merült fel, amikor Perényi Zsigmond erdélyi kormánybiztos levéllel fordult a belügyminiszterhez a székelyek érdekében. A biztos kifejtette, hogy Háromszékben és Csikszékben nagyon megnövekedett a székelység száma — ennek következtében földje igen elaprózódott. A székelyek között — írta Perényi — román jobbágyok is laknak, s ha ezek földje az úrbéri törvények értelmében felszabadul, a kisebb székely birtokosok jóformán föld nélkül maradnak. Ez ki fogja élezni a székelyek és a románok közti ellentéteket. A bajon úgy lehetne segíteni, ha székelyeket telepítenének a Bánságba és a Bácskába, ahol a telepesek egyben „a magyar nemzetiség" védelmezői is lehetnének.[106]

Kossuth felkarolta Perényi Zsigmond gondolatát, különösen kiemelve annak katonai és nemzetiségi vonatkozásait, amelyek halaszthatatlanná teszik a telepítést. Olyan tömegek letelepítésére van szükség, amelyek „az ellenségnek ellenállani, mindenesetre pedig nemzetiségüket fenntartani képesek" — mondotta.[107]

Így került sor 1848. július 26-án „a kincstári javakon eszközlendő magyar telepítésekről" szóló törvényjavaslat beterjesztésére. A javaslatot Kossuth nyújtotta be, és képviselőházi beszédében arra hívta fel a figyelmet, hogy a telepítéssel kapcsolatban elsősorban a magyar vidékek közt leginkább túlnépesedett székelységre kell gondolni.[108]

A törvényjavaslatot először — a szokásnak megfelelően — egy bizottság tárgyalta meg, amely bizonyos fokig módosította az eredeti szöveget. A bizottság radikális előadója, Irányi Dániel például indítványozta, hogy „a megszállott birtok eladás vagy bármely jogcímnél fogva is oly kezekre ne kerülhessen, melyek a nemzetiség szempontjából a jelen törvény céljával ellenkeznének".[109]

A képviselőházi vitában többen — mindenekelőtt a jobboldaliak és néhány liberális képviselő — annak a véleményüknek adtak kifejezést, hogy a telepítést nem kell a székelyekre korlátozni; földhöz kell juttatni a túlnépesedett Felvidék lakosait is, akiknek nagy része tudvalevően szlovák nemzetiségű.[110] Kossuth azonban elhárította a jobboldali kép-

[106] Kossuth az első felelős minisztériumban. 295—296. old.

[107] Ugyanott.

[108] Az 1848—49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerkesztették és a bevezető tanulmányt írták Beér János és Csizmadia Andor. Akadémiai Kiadó 1954. 168—170. old.; Kossuth az első felelős min.-ban. 624—626. old.

[109] Az 1848—49. évi népképviseleti országgyűlés. 560. old.

[110] Raisz Szilárd, Szepes megye liberális követe. [Közlöny, 1848. augusztus 2. 249. old.]; Dobay Hugó, Sáros megye jobboldali követe, többek között azzal ér-

viselők javaslatát. Kifejtette, hogy a törvény célja nem egyes területek helyzetének megkönnyítése; a fő feladat az, hogy „a magyar nemzetet biztosítsuk azon lázadás ellen, mely, mint látszik, egyenesen a magyar elem kiirtására van célozva, s minden egyes adat azt mutatja, hogy a magyar nemzet elnyomására van intézve."[111]

A telepítési javaslatot a radikális követek is támogatták. Magukévá tették Kossuth indokolását, és helytelenítették a jobboldali képviselők nézeteit. Madarász József kiemelte felszólalásában, hogy a telepítés a veszélyben levő magyar nemzetiség érdekeit kell hogy szolgálja, és vitába szállt azokkal, akik „a tót vidékeket is különös figyelemre" akarják méltatni. A telepítésnek magyar „kőfalnak" kell lennie az „idegen elemek ellenében". E „kőfalat" pedig a radikálisok szerint „tisztán magyarokból, székelyekből, s megnépesedett magyar vidékek" képviselőiből kell kialakítani.[112]

A vitában a magyar nacionalizmust mérséklő javaslatok is elhangzottak. Drágos János magyarországi román képviselő, népe hűségére hivatkozva, azt kérte, hogy vessék el a bizottsági javaslat módosítását, amely szerint a szóban forgó földek semmiképp sem kerülhetnek nem magyarok kezére.[113] Markhót János, Nyitra megye jobboldali képviselője pedig azt javasolta: a törvény bevezetésében utaljanak arra, hogy más területekről is lesznek majd telepítések, nyelvi megkötés nélkül. Drágos kérését, amelyet végül Kossuth is támogatott, teljesítették; az összes többi, mérséklő javaslat azonban, a felvidéki telepítések már említett gondolatával együtt lekerült a napirendről.[114]

Az ismertetett viták eredményeként létrejött telepítési törvény (1848: XXXII. tc.) — amely négy rövid paragrafusban határozta meg a székely telepítés módozatait Bács, Torontál és Krassó megyék kincstári birtokain — teljes egészében magán viselte a magyar nacionalizmus kettősségét.[115] S ha a radikálisok követelései ellenére nem is vettek fel a javaslatba újabb, türelmetlenségről tanúskodó pontokat, lekerültek a napirendről a nemzeti elfogultságot mérséklő, Széchenyi nézeteihez hasonló indítványok is. A telepítési törvényben is kifejezésre jutó szűkkeblűség

velt, hogy a felvidéki lakosság áttelepítésével nem fenyegeti veszély a magyarságot. [Ugyanott, 251. old.]; Lásd még Nozdroviczky Gyula trencséni jobboldali képviselő, Prónay Gábor Turóc megyei jobboldali követ, Majercsák Márton Árva megyei liberális követ és Nyéki Albert Temes megyei jobboldali képviselő felszólalását. A türelmes felfogást tehát nemcsak a követek pártállása, hanem lakóhelye is magyarázza. E képviselők, egy kivétellel (de ez a kivétel is Temesből került ki), felvidékiek voltak.

[111] Kossuth az első felelős min.-ban. 647. old. — Kossuthot jórészt liberális képviselők támogatták.

[112] Közlöny, 1848. augusztus 2. 250., 251. old. — A vitában Román Ferenc Bereg megye és Kubinyi Ferenc Nógrád megye radikális képviselői is felszólaltak.

[113] Ugyanott, 251. old. — Kazinczy Gábor Zemplén megye és Teleki Domokos Küküllő megye jobboldali követe is szembefordult a bizottsági javaslattal.

[114] Ugyanott, 251—252. old.

[115] Az 1848—49. évi népképv. orsz. gy. 559—560. old.

bírálata mellett azonban nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a törvény — igaz, a maga módján — elsősorban az ellenforradalmat támogató szerb felkeléssel kívánt szembefordulni. Kossuthék tervbe vett telepítő politikája ezért alapvetően különbözött azoktól a majdnem egykorú porosz telepítésektől, amelyek Sziléziában, Nagy-Lengyelországban (Poznań s vidéke), valamint Pomerániában folytak.[116]

A magyar országgyűlés július 24-től augusztus 12-ig tárgyalta Eötvös József közoktatásügyi miniszternek az elemi oktatásra vonatkozó törvényjavaslatát. A javaslat azonban nem emelkedett törvényerőre; a felsőházi szavazás elhalasztotta.[117]

Eötvös törvénytervezete sok vonatkozásban haladó, polgári jellegű reformokat tartalmazott: mindenki részesüljön „elemi nevelésben"; a tankötelezettség és az elemi oktatás ingyenességének bevezetése; a felekezeti iskolák mellett állami, „közös" iskolák felállítása (bár ebben a vonatkozásban a klérusnak is tettek engedményt) stb. Mindezzel és az egyes pontok országgyűlési vitájával itt nem tudunk részletesen foglalkozni; feladatunk a javaslat nemzetiségi vonatkozásainak vizsgálata. Ebből a szempontból a 10. és 11. § a legfontosabb: 10. §. „Az oktatás nyelve a lakosok többsége szerint határoztatik meg." 11. §. „Oly helyeken, ahol a fentebbi 10. § értelmében a rendes oktatási nyelv nem magyar volna, a magyar nyelv is taníttatni fog."[118] Ez az indítvány türelmes nemzetiségi politikáról tanúskodott; biztosítani kívánta a nyelvi egyenjogúságot. Eötvös József, aki a nemzeti kérdésben korábban is viszonylag mérsékeltebb felfogást vallott, mint a liberális nemesség általában, az elemi iskolai törvényjavaslat elkészítésekor levonta a nemzeti ellentétekből adódó következtetéseket. Az indítvány azzal, hogy a többség nyelvét jelölte meg tanítási nyelvként, kétségtelenül olyan messzire ment el, ameddig az adott körülmények között lehetséges volt. Az államnyelvnek mint tárgynak a tanítása pedig semmiképpen sem hibáztatható. A javaslat azonban nem oldotta meg az esetenként nagyszámú kisebbségek kérdését — ami a képviselőházi tárgyalás folyamán állandóan visszatérő probléma volt. A tervezet e fogyatékossága éppúgy sújtotta a nemzetiségi területeken élő magyar kisebbséget, mint a magyar vidéken, városokban, községekben élő nemzetiségeket.

Az országgyűlési bizottság, amely áttanulmányozta a javaslatot, nemzeti türelmetlenségről tett tanúságot. Abból a tényből kiindulva, hogy egy idő óta több nem magyar községben sikerrel folyt a magyar nyelvű tanítás, s attól félve, hogy a 10. § megvalósítása esetén „a nemzetiségre nézve káros visszaesés" következik be e községekben, a következőképpen kívánta módosítani a két paragrafust: „10. §. A magyar nyelv min-

[116] Historia Polski. Varsó 1956. 2. kót. 1. rész. 435—438. old. és 2. rész. 115—116., 280—282., 293—296. old.

[117] Az 1848—49. évi népképv. orsz. gy. 168., 179., 180—185., 187. old. Képviselőházi tárgyalások.; 486., 488. old. Felsőházi tárgyalások.

[118] Ugyanott, 614. old.

denütt rendes tanulmány legyen. 11. §. Azon növendékek, kik a magyar nyelvet nem értik, az elemi oktatást saját anyanyelvükön fogják nyerni."[119]

A bizottság módosítása alapvető ellentmondást tartalmazott. Hallgatólagosan a magyar tanítási nyelv mellett foglalt állást, hiszen a 10. § — a bizottság indoklását is figyelembe véve — ezt jelentette, bár a fogalmazás félreérthető. (Ha csak a magyar nyelvnek mint tantárgynak a tanítását vetette volna fel, akkor a módosítás nem ment volna túl az eredeti Eötvös-féle javaslaton.) A magyar tanítási nyelv bevezetésének szorgalmazása, tehát a 10. §, ellentétben állt a 11. §-sal, amely azoknak a tanulóknak, akik nem tudtak magyarul — tehát a nemzetiségi anyanyelvűeknek — lehetővé tette az anyanyelvi oktatást.

Az országgyűlés a 10. és 11. §-t augusztus 7-én tárgyalta meg. A tanítás nyelvével kapcsolatos problémák, Magyarország adott belpolitikai viszonyai között, érthetően nagy érdeklődést váltottak ki. A felszólalók egy része (főként a jobboldali és a liberális követek) az eredeti toleráns javaslatot fogadták el, mások (radikálisok, de liberálisok is) az egy fokkal türelmetlenebb bizottsági módosítást, több radikális képviselő pedig még ezen is túllépett. Természetesen olyan javaslatok is elhangzottak, amelyek átmenetet jelentettek a két indítvány és a radikálisok, valamint több liberális követ nézete között.[120]

Az országgyűlés végül is nagy szótöbbséggel a bizottsági módosítást, tehát a türelmetlenebb formulát fogadta el. A tárgyalás folyamán azonban még többször előtérbe kerültek a törvényjavaslat nemzetiségi vonatkozásai. A közös iskolák felállításával kapcsolatos nagy viták után például, amikor a képviselőház — balfelé fejlesztve Eötvös törvényjavaslatát — nagy szótöbbséggel megszavazta, hogy az állam mindenütt közös iskolákat állítson fel, Pázmándy Dénes, a képviselőház elnöke újabb módosító javaslatot nyújtott be a kormány megbízásából. E tervezet — figyelembe véve az egyházak érdekeit — lehetővé tette, hogy az egyházak a maguk erejéből külön felekezeti iskolákat állítsanak fel. Egyidejűleg a felekezeti iskolák keretében bizonyos nyelvi jogokat is kilátásba helyezett a nem magyar népek számára. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a magyarországi román képviselők támogatták a javaslatot.[121] Pázmándy indítványa egyébként világosan bizonyítja, hogy a türelmesség, a nemzetiségi engedmények ismételten egybefonódtak a feudalizmus felé tett gesztusokkal.

Végezetül a középiskolákban és az egyetemeken vizsgáljuk meg a nyelvkérdést. Az 1848-as reformjavaslatok egyike azt kívánta, hogy a tanítás nyelve a középiskolákban kizárólagosan a magyar legyen.[122] Az

[119] Ugyanott, 616. old.

[120] Lásd Közlöny, 1848. 292—296. old.

[121] Lásd *Spira:* Id. mű, 223—225. old.; *Hajdú János:* Eötvös József báró első minisztersége (1848). Budapest 1933. 247. old.

[122] Lásd ugyanott, 190. old.

egyetemeken pedig (beleértve a selmeci bányászati és erdészeti akadémiát is) áttértek a magyar oktatási nyelvre.[123] E jelenség pozitív vonása mellett azonban — amely a magyar diplomatikai nyelv győzelmével indokolható — nem feledkezhetünk meg arról, hogy mindez nagymértékben akadályozta a nem magyar népek polgári értelmiségének kialakulását.

A nacionalizmus jelentkezése a külpolitikában

Bevezetőül — nagy vonalakban — meg kell vizsgálnunk a magyar nacionalizmus egy új megnyilvánulását, amely 1848 tavaszán jelentkezett: a nagymagyar koncepciót. Ez a külpolitikai elképzelés szorosan kapcsolódott a magyar kormány helytelen nemzetiségi politikájához. A nagymagyar koncepció hívei Magyarországhoz akarták csatolni a szomszédos nem magyarlakta területeket, és a középkori magyar birodalom visszaállítására törekedtek. 1848-ban ezek a gondolatok irányították a Batthyány-kormány külpolitikáját.

Milyen nemzetközi helyzetben merült fel ez a nagymagyar koncepció? Mint ismeretes, 1848 tavaszán felvetődött az egységes Németország megteremtésének gondolata és ezzel kapcsolatban Ausztriának, illetve az osztrák koronatartományok hovatartozásának a kérdése. Ausztria németek által is lakott területei — közöttük Cseh- és Morvaország — egyes elgondolások szerint a megalakítandó német birodalomhoz kerültek volna; a Habsburgok nem német, jórészt szlávlakta területeinek jövője viszont eldöntetlen maradt. Általános volt egyébként az a felfogás, hogy Ausztria szétesik, s míg egyes területeit a megszervezendő német birodalomhoz csatolják, Magyarország önálló államként elszakad Ausztriától.

Ezeket az elképzeléseket különösen a bécsi májusi forradalom idején hangoztatták, akkor, amikor az uralkodó elmenekült a forradalmi Bécsből. A magyar kormány — Kossuth is — az uralkodóhoz fordult, hogy jöjjön „hű magyarjai" közé; Buda legyen a birodalom központja. Galíciát, Dalmáciát, Bukovinát — tehát azokat a nem német lakta osztrák tartományokat, amelyek nem lesznek a leendő Németország részei — kapcsolják Magyarországhoz. Ez a Habsburg-dinasztia uralma alatt álló, megnövekedett Magyarország a középkori magyar birodalom utóda, örököse lenne. Keretébe tartozna — a terv szerint — a két román fejedelemség: Moldva és Havaselve is.[124]

Ezek után nézzük meg egy kissé részletesebben a fenti külpolitikai koncepciót, külön-külön vizsgálva legfontosabb összetevőit: az Auszt-

[123] Lásd ugyanott, 144—147., 150—151. old.

[124] *Hajnal István:* A Batthyány-kormány külpolitikája. Akadémiai Kiadó 1957. 48—87. old. E mű a nagymagyar koncepcióval foglalkozik — anélkül, hogy bírálná. Sok új gondolatot tartalmazó érdekes tanulmány. Hibája, hogy nagyon is megérti a Batthyány-minisztérium nacionalista külpolitikai törekvéseit.

riához való viszonyt — abban Csehország és Galícia problémáját, valamint az olasz kérdést —, a Németországhoz és a két román fejedelemséghez fűződő kapcsolatokat.

A magyar kormány és Ausztria viszonyának fő vonásait többek között Vörösmarty Mihály foglalta össze, 1848 májusában írt cikkében. Vörösmarty tisztázza a Magyarország és Ausztria közti szövetség jellegét, hangsúlyozza a két ország egységét és Magyarország függetlenségét, majd így folytatja: „A szövetség közöttünk csak viszonosság alapján lehet üdvös. Ha kötelesek vagyunk védeni Ausztriát, midőn határai, például Trieszt támadtattak meg, szinte úgy kötelessége lesz Ausztriának hasonló esetben velünk harcolni, ha például Fiume támadtatnék meg. Ha mi támadó háborút kezdünk Ausztria beleegyezése nélkül, vagy viszont Ausztria kezd olyat egyezésünk nélkül, nem köteleztetünk egymást minden áron s föltétlenül segíteni."[125]

Vörösmarty a továbbiakban azt ajánlja az udvarnak, hogy a maga és magyar szövetségese érdekében vessen véget az olasz háborúnak, biztosítsa Csehország és Galícia autonómiáját (ez utóbbiét Magyarország keretében). Ha ez megvalósulna, Galícia Magyarország biztos szövetségesévé válna a cári Oroszországgal szemben. Az osztrák tartományok viszont a német birodalom részét alkotnák. A frankfurti parlamentben való képviseletük mind az osztrák, mind a cseh tartományok számára hasznos lesz: „... megmenti a német fajt az elnyomatástól, a szlávot a muszka befolyás- és rokonszenvtől".[126]

A Csehországgal kapcsolatos magyar állásfoglalás azonban hamarosan megváltozott. Ebben elsősorban a nemzetiségi ellentétek kiéleződésének és a prágai szláv kongresszussal kapcsolatos félreértéseknek volt jelentős szerepük. A magyar közvélemény azt hitte, hogy a prágai tanácskozáson cári orosz orientáció érvényesült, illetve a küldöttek egy egységes szláv állam megteremtését tűzték ki célul.[127] „Csehország éppen úgy, mint a bécsiek romlott töredéke — írta Kossuth —, a hódítás terére lépett, s telhetetlen vágyaival és szenvedélyeivel keserű napokat hárított magára. Csehország elutasítá a német szövetséget, melyhez tartozik, összeveszett és nem egyezkedett Ausztriával,[128] s gyűlöletet és fanatizmust hirdetett Magyarország ellen. Vakmerő álmában egyik kezével a Fekete-tengert, másikkal a német szövetséget érintvén, egy déli szláv

[125] *Vörösmarty Mihály:* Pest május 25-én. Pesti Hírlap, 1848. május 25.

[126] Ugyanott.

[127] A magyar közvélemény az osztrák ellenforradalom ellen irányuló prágai júniusi felkelést tévesen a szláv kongresszus következményének, vele azonos megmozdulásnak fogta fel. Még a radikális lapok is így vélekedtek. Egyedul a „Reform" ismerte fel a prágai felkelés forradalmi jellegét. [1848. július 2. sz. A prágai szláv kongresszusra és a júniusi felkelésre lásd *Spira:* Id. mű, 169—172. old.]

[128] E megjegyzés a prágai felkelésre vonatkozott, s egyben elítélését is jelentette.

birodalomban hirdeté felolvasztani Magyarországot. Csehország egyszerre összeveszett minden szomszédjával: gyűlölte a németet, gyűlölte a magyart, s tervei mindkettő megrontására nyilvánultak".[129]

A szláv gondolat, a szláv összefogás eszméje — amely a prágai szláv kongresszus előkészületei és tanácskozása idején nagy félelemmel töltötte el a magyar uralkodó osztályt —, valamint a nemzetiségi ellentétek kiéleződése 1848 nyarán, ismét előtérbe helyezte azt az orientációt, amellyel a negyvenes években már találkoztunk: az udvar és a középnemesség vezette Magyarország szövetségének propagálását a szlávokkal szemben. Hozzájárult ehhez az újabb bécsi forradalmi megmozdulás is, amely — mint tudjuk — menekülésre késztette az udvart. „Megkondult a vészharang hazánk felett... fajunk veszélyben forog" — írta Kemény Zsigmond a „Pesti Hírlap"-ban. — De megvan a szabadság március óta, és néhány eseménytől eltekintve rendzavarás sem történt. „Azóta fővárosunk a rend példája lett... s kimutatja a császárnak székhelyül fővárosunkat mint a legszilárdabb trónhelyet. Királyunk ekként nem találkoznék népei féltékenységével, ha Mátyás udvara föléledne ismét Buda várában." Ez a „szlávizmussal" szemben „a németségnek is zálogául szolgálhatna. És ha jó királyunk Budapesten laknék, s mi önállólag erős szövetségben a németséggel fejthetnők ki erőnket, mi hamar teljesednék be a jóslat: Magyarország nem volt, hanem lesz!"[130]

Hasonló felfogásról tanúskodik Kossuth Pulszky Ferenchez írt levele is. „Most minden attól függ, hogy a király Budára jöjjön... Budának kell lenni a centrumnak. Én addig nem nyugszom"[131] — írta Kossuth. Az udvarral való megegyezés gondolata szorosan összekapcsolódott a német egység támogatásával és a Deutsche Bunddal kötendő szövetség eszméjével. Ez utóbbinak az alapja: „... miképpen minket vagy mint a németeket a szláv elem fenyegeti, tehát a veszély elhárításában segítsük egymást".[132]

A magyar kormány, amellett, hogy egy Habsburg-király vezette magyar birodalmat akart létrehozni, nem szüntette be harcát az osztrák reakcióval szemben. Még 1848 júliusában, amikor egyre világosabbá vált, hogy az osztrák kormányzat a magyarországi nemzetiségi mozgalmakat támogatja a magyar függetlenségi törekvésekkel szemben, sem hagyott fel e kedvelt gondolatával, és a helyzetet teljesen félreismerve

[129] *Kossuth:* Szeretet és egyenlőség. Kossuth Hírlapja, 1848. július 5.; Kossuth az első felelős min.-ban. 387. old.

[130] *Kemény Zsigmond:* Pest május 29-én. Pesti Hírlap, 1848. május 31.

[131] 1848. június 7. Kossuth az első felelős min.-ban. 235. old. Vö. még ezzel kapcsolatban Kossuth fogalmazvány-tervezetét a királyhoz küldendő előterjesztés számára. [Ugyanott, 241—247. old.]

[132] Kossuth levele Pázmándy Déneshez, a frankfurti német parlamentbe megfigyelőként küldött követhez. 1848. június 7. Ugyanott, 237. old.; Vö. *Kossuth:* Az illir pártütés. Kossuth Hírlapja, 1848. július 2.; Ugyanott, 357. old.

élesen elválasztotta egymástól az udvart és az osztrák reakciót.[133] Kossuth például igen határozottan bírálta a július 8-án megbukott Pillersdorf-minisztériumot, amely nyíltan támogatta Jelačićot, és arra szólította fel a magyar kormányt, hogy minden áron egyezzék meg Jelačićcsal, mert különben az osztrák kormány felmondja az eddig tanúsított „semlegességet". „Mit mondana az ausztriai miniszterium — írta Kossuth 1848 júliusában —, ha mi azon szempontból indulva, hogy az ausztriai birodalom tartós nyugtalanságai hazánkra káros hatással vannak, a cseh párt felsőbbségi igényeinek teljesítését vagy Galíciában egy független nemzeti királyságnak helyreállítását azon kijelentéssel követelnők, hogyha ezt mindenáron nem siet tenni az ausztriai miniszterium, mi felmondjuk a neutralitást, s hadat üzenünk Ausztriának a cseh vagy lengyel függetlenség érdekében."[134]

A német egység gondolata és Ausztriának a Deutsche Bundhoz való csatlakozása a továbbiakban is a magyar külpolitika sarkalatos követelése maradt. Ez a probléma az országgyűlésen is többször szóba került. Kossuth egyik képviselőházi beszédében kifejtette, hogy azok az „egyedüli hű és okos alattvalói" a dinasztiának, akik azt vallják, hogy Ausztriának csatlakoznia kell a német birodalomhoz. E nézettel — Kossuth szerint — csupán a reakció és a szláv elemek állanak szemben, akik a Bundhoz való csatlakozás esetén nem lennének képesek a szláv birodalom megteremtésére. „Magának az ausztriai háznak jövendője kívánja, hogy az ausztriai német birodalom az egyesült német birodalomhoz tartozzék."[135]

A német egységtörekvés jogos nemzeti igény volt, amely egybeesett az európai haladás ügyével. A magyar külpolitikának a német egységmozgalmakat támogató irányvonala tehát helyes koncepció volt.

A magyar radikálisok kezdettől fogva szembefordultak az udvar iránt tanúsított megalkúvó politikával. Ők világosan látták, hogy az udvar és az osztrák reakció egy és ugyanaz. Azokban a hónapokban, amikor a lapok egyre-másra arról cikkeztek, hogy jöjjön a király Budára, s Magyarország fővárosa védelmet nyújt a forradalmi Bécsből elmenekült Habsburgoknak, Petőfi egész sor verset írt Habsburg-Ausztria ellen. „Készülj hazám!" című költeményében maró gúnnyal teszi nevetségessé a liberális nemesség Habsburg-ház iránti magatartását;[136] ezzel egyidőben született a „Bánk bán", a „Mit nem beszél az a német" és a „Feketepiros" dal is, amelyben a költő így jellemzi a kormány politikáját:

[133] *Kossuth:* Viszonyunk Ausztriához. Kossuth Hírlapja, 1848. július 4.; Ugyanott, 377—381. old.

[134] *Kossuth:* Állásunk az ausztriai miniszterium irányában. Kossuth Hírlapja, 1848. július 10.; Ugyanott, 421. old.

[135] Ugyanott, 670—675. old. Kossuth felszólalása a képviselőházban a német egységről.

[136] Petőfi S.: Készülj hazám. Lásd *Petőfi* Összes művei. 3. kot. 46—47. old.

Készül az ellenség; és mi készülünk-e?
Mit csinál a kormány?
Ahelytt, hogy őrködnék, mélyen, mélyen alszik
Fönn a haza tornyán.[137]

„A király esküje" című verse — mint ismeretes — éppen egy Habsburg — V. László — esküszegésével foglalkozik. Petőfi azokban a napokban a következőképpen jósolta meg Ausztria pusztulását:

Miként elpusztult Jeruzsálem,
El fogsz pusztulni, Ausztria,
S mint Jeruzsálemnek lakói,
Földönfutók lesznek császárjaid,
Földönfutók és üldözöttek![138]

1848 augusztusában, amikor már félreismerhetetlen volt az osztrák kormányzat állásfoglalása a horvát kérdésben, mindinkább háttérbe szorult az ismertetett lojális hang, és a kormány megnyilatkozásai is élesebbekké váltak. Doblhoff belügyminiszter beszéde, amely a nemzetiségi kérdéssel foglalkozott a birodalmi gyűlésben, nagy felhördülést és határozott választ váltott ki.[139]

Az Ausztriához fűződő viszony problematikájához szervesen kapcsolódott az olasz kérdésben való magyar állásfoglalás. A bécsi udvar több ízben kérte a magyar minisztériumtól az Olaszországban harcoló magyar csapatok kiegészítését. A magyar közvélemény hallani sem akart e követelésről, amely az olasz függetlenségi mozgalmak elfojtását szolgálta; inkább azokat a magyar katonákat is haza akarta hívni, akik akaratuk ellenére már ott harcoltak. A magyar kormány, bár lojális politikájának megfelelően nem mert nyiltan nemet mondani az osztrák udvarnak, húzta-halasztotta a kívánság teljesítését. A július 5-i minisztertanácsi ülésen éles viták folytak e kérdéssel kapcsolatban. A kormány tagjainak többsége hajlandó lett volna segítséget nyújtani az olasz függetlenségi mozgalom elleni küzdelemhez, ha az osztrák udvar lecsendesíti a horvát mozgalmat. A minisztertanács végül is a következő határozatot hozta: a kormány hajlandó segítséget nyújtani a királynak külső támadás esetén, a pragmatica sanctio alapján; „de, hogy ezen ígéret a lombard-velencei olasz nemzet elnyomásbani részvét szándokára magyaráztassék (a minisztertanács — *Szerző.*), világosan tiltakozik, s ez ügyben csak arra lehet a fentebbi esetben segédkezet nyújtani hajlandó, hogy a lombard-velencei nemzettel oly béke s egyesség megkötése eszközöltessék, mely egyrészt a király méltóságának, másrészt az olasz nemzet jogainak, szabadságának s méltányos kívánatainak egy-

[137] Ugyanott, 64. old.
[138] Ugyanott, 71. old.
[139] *Kossuth:* Doblhoff beszéde az osztrák országgyűlésen. Kossuth Hírlapja, 1848. augusztus 13.; Kossuth az első felelős min.-ban. 716—720. old.

aránt megfelel."[140] Kossuthék e felemás döntéseket az országgyűlés elé terjesztették.

A képviselőház, a radikálisok tiltakozása ellenére, elfogadta a miniszter tanács határozatát, azzal a követeléssel egészítve ki, hogy „alkotmányos institutiókat kell biztosítani a lombard-velencei olasz nemzet" számára. Ha ez nem lehetséges, akkor ki kell jelölni egy olyan vonalat, „minőt az ausztriai birodalom biztonsága mindenesetre megkíván", s az e vonalon túl eső területen az osztrák birodalomtól független nemzeti-liberális olasz államot kell alakítani. Ha az olaszok mindezt nem fogadják el, akkor meg kell adni a segítséget Ausztriának.[141] E kompromisszumos határozat nem vette figyelembe az olasz egységtörekvéseket, de arra alkalmas volt, hogy felkeltse az osztrák ellenforradalom haragját.[142]

A magyar külpolitika nagy érdeklődéssel fordult a román fejedelemségek felé is. A magyar középnemesség — mint tudjuk — mindig természetes szövetségeseket látott a románokban a szlávokkal, a szláv összefogással, a pánszlávizmus vélt veszélyével szemben. A román fejedelemségekben ugyanakkor — a század első felében lefolyt sikeres törökellenes háborúk következményeképpen — Oroszország jelentős befolyással rendelkezett. A magyar kormány politikájában ezért a cári orosz befolyás bizonyos ellensúlyozására irányuló törekvés, valamint a fejedelemségek felé való közeledés is megfigyelhető, noha a magyar kormány, nacionalista koncepciójának megfelelően, a két fejedelemséget a birodalom részeként szerette volna látni.[143]

Az elmondottak azt bizonyítják, hogy a magyar nacionalizmus ismert kettőssége a külpolitika területén is jól megfigyelhető. A magyar függetlenség követelése az Ausztria iránti messzemenő lojalitással, a nagyrészt közjogi elveken nyugvó magyar—osztrák szövetséggel párosult. A csehországi és galíciai autonómia helyes követelése nem utolsósorban a történeti jog feudális jellegű koncepcióján nyugodott, s a magyar nacionalista érdekeknek volt alárendelve. Ezt láthattuk Vörösmarty — egyébként naiv — koncepciójában is, amely a cseh autonómiával a németeket, Csehországnak a Deutsche Bundhoz való tartozásával pedig a cseh mozgalmat igyekezett ellensúlyozni. Ehhez hasonló elképzeléssel más országok és népek vonatkozásában is találkoztunk. Az olasz nép megsegítése, illetve az olasz egység visszautasítása szintén a magyar nacionalizmus érdekeit tartotta szem előtt. A magyar kormány ugyanis — nem utolsósorban hibás nemzetiségi politikája következtében nehéz helyzetbe jutva — azt hitte, hogy az ellenforradalomnak tett enged-

[140] *Kossuth* az első felelős min.-ban 384. old.

[141] Az 1848—49. évi népképv. orsz. gy. 681. old.

[142] A radikálisok állásfoglalására lásd Olaszügy. Reform, 1848. július 26. 22. sz.; Petőfi S.: Hány hét a világ. 1848. augusztus. Lásd *Petőfi* Összes művei. 3. köt. 103. old.

[143] A kérdéssel kapcsolatban lásd Kossuth az első felelős min.-ban. 393—395., 401—403., 601., 707—708., 814. old.

ményekkel javíthat az ország kedvezőtlen viszonyain. Ahelyett, hogy nemzeti jogokat adott volna a nem magyar népeknek, inkább az ellenforradalmi Béccsel igyekezett kompromisszumot kötni. A nemzetiségi jogoknak az országon belül való megtagadása tehát más népek törekvéseinek meg nem értéséhez, elnyomásuk hallgatólagos támogatásához vezetett.

Mindezzel szemben a német egység melletti állásfoglalás előre mutatott. A magyar nacionalizmus érdekei egybeestek a németek haladó törekvésével, valamint az európai forradalom ügyével. Ugyanakkor nyilvánvaló volt e politika fonákja is: a szlávokat, nevezetesen a lengyeleket elnyomó német liberálisokkal való szövetség a szlávok jogos nemzetiségi törekvései ellen is irányult. A szövetség továbbá — mint láttuk — nemcsak Frankfurtra, hanem Bécsre is kiterjedt. E vonatkozásban azután — figyelembe véve a bécsi reakció elleni harcot — ismét kettősség tapasztalható. A magyar középnemesség jól látta azt a veszélyt, amely az ellenforradalom és a hozzá kapcsolódó nemzeti mozgalmak jobbszárnya részéről fenyegette az országot, de ahelyett, hogy ebből levonta volna a helyes következtetéseket, inkább a Béccsel való együttműködés útjára kívánt lépni, és ennek érdekében is „a rend fenntartására" hívta fel a közvéleményt.

A magyar radikálisok általában helyesen foglaltak állást a külpolitika egyes kérdéseiben. Ez azzal magyarázható, hogy — bár a kormányhoz hasonló nemzetiségi politikát folytattak — következetesen szemben álltak Béccsel, s nem voltak hajlandók engedményeket tenni az ellenforradalomnak. E határozottságuk megóvta őket attól, hogy elfogult, a kormánynál szélsőségesebb nemzetiségi politikájuk ellenére más népek elnyomásának legyenek — akárcsak passzív magatartásukkal is — támaszaivá.

Amikor a magyar kormány külpolitikáját vizsgáljuk, a negatívumok mellett a jelentős, előrevivő mozzanatokról sem szabad megfeledkeznünk. A Batthyány-kormány időszakában jelentkezett például először az önálló magyar külpolitika megteremtésére irányuló törekvés. Ismeretes ugyanis, hogy a követségek mindenütt osztrák kézben voltak, s Magyarország nem rendelkezett önálló diplomáciával.[144] A problémára vonatkozóan Bockó Dániel, Békés megye liberális képviselője nyújtott be törvényjavaslatot 1848. július 29-én. A javaslat a következő volt: „1. A külügyek minisztere, mint a magyar felelős minisztérium kiegészítő tagja, ezentúl Budapesten, a minisztérium székhelyén fog állandóul lakni és tartózkodni. 2. A magyar felelős minisztérium külországok kormányaival azonnal diplomaticus összeköttetésbe lép, s intézkedik, hogy Magyarország, ahhoz kapcsolt részekkel, külországok s azok kormányai

[144] *Hajnal István:* Id. mű, 20—29. old.; Lásd még a magyar minisztertanács utasítását Eszterházy Pálhoz a Galícia és Nagy-Britannia irányában követendő politikáról. 1848. április 12. Kossuth az első felelős min.-ban. 30—31. old.

által önálló és független országnak ösmertessék, tekintessék. 3. A magyar felelős minisztérium haladék nélkül rendelkezik: hogy Magyarország, más önálló és független országok kormányánál, követek és konzulok által, a szokott módon, viszontagosan kellőképp képviseltessék."[145]

A magyar nacionalizmus fényoldala

A magyar nacionalizmus árnyoldalainak bemutatása után — ha vázlatosan is — utalnunk kell azokra a jól ismert hősi erőfeszítésekre, bátor küzdelmekre, amelyek a magyar forradalom vezetőinek és résztvevőinek patriotizmusát tükrözik. S a magyar nacionalizmus előremutató vonásaival 1848 márciusától kezdve lépten-nyomon találkozhatunk. A sok példából az alábbiakban csupán néhány pénzügyi és katonai intézkedésről adunk számot.

A magyar pénzügyek függetlenítése érdekében a pénzügyminisztérium már 1848 áprilisában felmérette az ország érckészletét, és előkészítette a pénzverést. Kossuthék ugyanakkor arról is rendeletet hoztak, hogy a vidéki pénztárak a jövőben nem szállíthatnak Bécsbe pénzt; meg kellett szakítaniuk kapcsolataikat Béccsel a harmincad- és sóhivataloknak is.[146]

Májusban a kormány intézkedéseket tett a pénzváltási nehézségek megszüntetésére; korlátozta a bécsi dohánybeváltási monopóliumot, és előkészítette egy hitelintézet felállítását. A függőben levő osztrák—magyar pénzügyi problémákat a magyar függetlenség szellemében igyekezett rendezni. Közölte az osztrák pénzügyminisztériummal, hogy a pesti arany- és ezüstbeváltó hivatal a magyar kormány fennhatósága alá tartozik, és utasította a kerületi felügyelőket, hogy haladéktalanul szüntessék meg a bécsi bankjegyek ezüstre váltását.[147]

Júniusban a kormány magyar bankjegyek kibocsátására vonatkozó szerződést kötött a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal.[148] „Csak rajta! rajta!! — írta Kossuth — a haza védelmére van pénz, lesz pénz: nem hagy el a nemzet, s ha elhagyna, teremtünk az egekből, s ha az ég elhagy, a pokolból is."[149] Augusztusban azután forgalomba is kerültek az első bankjegyek[150].

Klauzál Gábor földművelés-, ipari és kereskedelmi miniszter augusztus végén törvényjavaslatot nyújtott be a vámszabályozásról. A minisz-

[145] A törvényjavaslat azonban nem került megtárgyalásra. Szövegét lásd Az 1848—49. évi népképv. orsz. gy. 660—661. old.

[146] *Kossuth* az első felelős min.-ban. 38., 59—60., 69—70. old.

[147] Ugyanott, 100—101., 124—129., 130—131., 160., 198—199., 205—206., 213—214. old.

[148] Ugyanott, 280—283. old.

[149] *Kossuth:* Bevezetésül. Kossuth Hírlapja, 1848. július 1. Ugyanott, 348. old.

[150] Lásd ugyanott, 677—679., 700., 702—703., 710—712., 736., 784—785., 787—789., 892—893. old.

ter a következőkkel indokolta lépését: az osztrák kormány meggátolta a magyar ipar fejlődését, és ezzel Magyarországot az osztrák gyárak piacává tette, míg a magyar nyerstermékeket olcsó áron szerezte meg. A Magyarországba szállított áruk azáltal is nagy vámjövedelmet jelentettek az osztrák kincstárnak, hogy Trieszten keresztül érkeztek. A javaslat — amely egyébként nem emelkedett törvényerőre — felhatalmazta Klauzált, hogy utólagos jóváhagyás kötelezettsége mellett, az ausztriai örökös tartományok és más országok kormányaival kereskedelmi és vámszerződést kössön.[151]

A nemzeti függetlenség másik döntő és az önálló pénzügyekkel szorosan összefüggő követelménye az önálló magyar hadsereg megteremtése volt. A minisztertanács már áprilisban határozatot hozott arról, hogy a magyarországi főhadparancsnokságok, amelyek felett korábban az ausztriai kormány rendelkezett, a továbbiakban a magyar felelős kormány alá tartoznak. Ugyanebben a hónapban az ország határain kívül állomásozó magyar ezredek hazahozatalának kívánsága is felvetődött. Az ezzel kapcsolatos minisztertanácsi határozatoknak azonban volt egy szépséghibájuk: a hazahozandó csapatoknak „a rend helyreállítása" — értsd: a parasztmozgalmak elfojtása — volt az elsődleges feladatuk.

Az önálló hadsereg megteremtése — mint ismeretes — júliusban egyre közelebb jutott a megvalósuláshoz.[152] Kossuth nagy és jól ismert július 11-i képviselőházi beszédét, amely a hazát fenyegető nagy veszélyről és a védelem megszervezéséről szólt, nem kell részleteznünk. E beszéd a magyar patriotizmus egyik kiemelkedő megnyilatkozása volt.[153] A képviselőház elfogadta Kossuth híres javaslatát: megszavazott 200 ezer katonát, amelyből 40 ezer főt azonnal ki is kellett állítani. Július 20-án, a radikális Madarász László kezdeményezésére, Mészáros Lázár hadügyminiszter törvényjavaslatot nyújtott be a haza védelméhez szükséges katonaság és pénz előteremtéséről.[154]

A haza féltése sugallta az egyes nemzetiségek irányában tanúsított engedékenységet is. E politika, amelynek eredete, mint tudjuk, 1848 márciusáig nyúlik, tulajdonképpen az 1849-es megbékélési törekvések egyik előzménye volt. Sajnos, a türelmes politika 1848 augusztusában és szeptemberében is csak a horvátok, a románok és részben a szászok iránt mutatkozott meg.

A horvát mozgalomnak tett engedményeket Kossuth Csányihoz írt

[151] Az 1848—49. évi népképv. orsz. gy. 643—644. old.

[152] Lásd Kossuth az első felelős min.-ban. 37., 46., 64., 361. old.

[153] Ugyanott, 424—439. old.

[154] Az 1848—49. évi népképv. orsz. gy. 561—564., 570—573. old.; Vö. Kossuth beszéde a képviselőházban az ország védelmére szükséges katonai erőnek a kiállításáról és a hadsereg magyar lábra állításáról. 1848. augusztus 19.; Kossuth augusztus 29-i felszólalása a felsőházban. Lásd Kossuth az első felelős min.-ban. 755—761., 831—848. old.

1848. augusztus 31-i levelének bemutatásakor már részleteztük.[155] Kossuthnak e levélben vázolt álláspontja a legmesszebb ment el: lényegében biztosította a horvátok önrendelkezését. E páratlanul engedékeny politika magyarázatát abban láthatjuk, hogy csődöt mondott — természetesen a jogos és előremutató magyar függetlenségi törekvések következtében is — a szlávok, illetve a horvátok elleni magyar—osztrák szövetség terve. Ehelyett, éppen fordítva, a horvát mozgalom kapcsolódott egyre szorosabban az osztrák ellenforradalomhoz, s Kossuth, féltve a hazát, le tudott mondani az ország integritásáról, amelyről egy hónappal korábban még szó sem lehetett.

Az augusztus 27-i minisztertanács törvényjavaslatot fogadott el a horvátoknak teendő engedményekről. A határozat biztosította a horvát nyelv jogát a közigazgatásban és a magyar hatóságokkal való érintkezésben, javasolta a horvátok hivatalviselési jogának törvénybe iktatását, és külön horvát miniszter kinevezését rendelte el. A kormány kilátásba helyezte azt az igen jelentős engedményt is, hogy ha a horvátok óhajtják, miniszterük Zágrábban székelhet, s a magyar kormánytól teljesen függetlenül dolgozhat. Biztosították továbbá a horvát tartománygyűlés jogkörét, horvát bírák részvételét a legfelsőbb bíróságban, s elrendelték a zágrábi egyetem felállítását. A hadügyet, a külügyet, a pénzés a kereskedelemügyet egyébként a magyar minisztérium hatáskörébe utalták azzal, hogy ezekben a minisztériumokban egy-egy horvát államtitkár is helyet foglal. Szabályozták a határőrvidék viszonyait is. „Hogy ha ez alapon a kiegyenlítés meg nem történhetnék — fűzte hozzá javaslataihoz a kormány —, azon esetben az elválásra s ennek folytán a puszta szövetségi viszony elfogadására is rá**á**ll, fenntartván Fiume, a magyar tengerpart birtokát, s ezáltali szabad közlekedést és ezutáni kereskedés biztosítását."[156] Kossuth Csányihoz írt levelében még tovább ment: megjegyezte, hogy inkább Szlavóniát is hajlandó átadni (Péterv**á**rad és Eszék kivételével), mintsem Magyarország veszélybe kerüljön. E ténynek az adott különös jelentőséget, hogy a magyar—horvát ellentétek egyik állandó oka és elmérgesítője korábban éppen a horvát- és a szerblakta szlavóniai megyék Horvátországhoz tartozásának el nem ismerése volt.

Kossuth szeptember 2-án zárt ülés elé terjesztette a minisztertanácsban megtárgyalt javaslatot, a kormány két tagja pedig a királynak akart róla beszámolni. Az udvar beleegyezését azonban nem kapták meg. Ezért szeptember 4-én, Kossuth javaslatára, a képviselőház 12 tagú választmányt küldött ki: készítsen a minisztériummal együtt egy békítési javaslatot. A javaslat elkészült, de az előzőtől eltérően nem tartalmazott konkrét pontokat, csupán általános, deklaratív megállapításokat.[157]

[155] Lásd a 112. oldalon.

[156] Az 1848—49. évi népképv. orsz. gy. 681—683. old.

[157] Ugyanott, 683—684. old.; Vö. Kossuth felszólalását a horvát kérdésről. Kossuth az első felelős min.-ban. 924—925. old.

Serény munka folyt a románok egyenjogúságának biztosítása érdekében is. Ebben jelentős szerep jutott az országgyűlésen aktív magyarországi román képviselőknek.

1848. augusztus 25-én Wesselényi Miklós törvényjavaslatot terjesztett a felsőház elé, amely „a hon román ajkú polgárainak nyilvánult aggodalmai s óhajtásaiból" indult ki. A javaslat biztosítani kívánta a görögkatolikus és keleti egyházak egyenjogúságát, a román nyelv használatát az egyházban, az elemi iskolában és községben, és lehetőséget adott román nyelvű kérvények beadására is. A felső tábla választmánya helyeselte Wesselényi javaslatát, de a plénum nem hozott róla érdemleges határozatot.[158]

Augusztus 26-án, a felső táblához benyújtott javaslattól függetlenül, a képviselőházban is szóba került a román kérdés. A magyarországi román képviselők az erdélyi nemzetiségi ellentétek, valamint az egyenjogúság problémáit feszegették felszólalásaikban. Minderre Kossuth válaszolt. Hangsúlyozta, hogy a románok körében bújtogatók tevékenykednek, és minden áron biztosítani kell velük szemben az államegységet. Ugyanakkor a megbékélés gondolatát is felvetette. „A magyarnak az oláhhal s az oláhnak a magyarral testvéries egyesülésében van mindegyiknek boldog jövője, nem pedig, ha az egyik elhagyja magát ámítani, a másiknak elnyomására, mert akkor oly fegyverhez nyúl, mellyel magát is sújtja."[159]

Több nagyjelentőségű törvényjavaslat[160] közül — amelyek a magyarországi, illetve az erdélyi románoknak teendő engedményeket tartalmaztak — az országgyűlés csupán két nemzetiségi vonatkozású javaslatot tárgyalt meg és hagyott jóvá. Az 1848: XXXVII. törvény a székely és román határőrvidéki katonaság egyenjogúságáról intézkedett, és megszüntette a számukra sérelmes megkötöttségeket. Az 1848: XLI. pedig a székely és szász székek főtiszti hivatalának betöltési módját határozta meg, és többek között megállapította: a Szászföldön a comes „az ottan lakók által szabadon fog választatni, s hivatalánál fogva tagja leend az álladalmi tanácsnak Budapesten".[161]

Ezek az intézkedések, ha itt-ott találunk is bennük fogyatékosságokat, méltán sorakoznak a magyar középnemesség előzőkben ismertetett demokratikus törekvései mellé.

A magyar kormány Ausztria iránti lojalitásával kapcsolatosan egyébként joggal merül fel egy kérdés: vajon nem találunk-e ellentmondást a lojalitás és azon haladó nacionalizmus között, amely már 1848 tavaszától megfigyelhető volt a kormány egyes intézkedéseiben, s amely a magyar függetlenség megerősítésére, illetve kiszélesítésére irányult? Az ellentmondás látszata valóban fennáll. Az egykorúak azonban úgy

[158] Az 1848—49. évi népképv. orsz. gy. 489., 861—862. old.
[159] Kossuth az első felelős min.-ban. 804. old.
[160] 1848—49. évi népképv. orsz. gy. 862—867., 583—585. old.
[161] Ugyanott, 590., 591. old.

vélték, hogy intézkedéseik az uralkodó által is jóváhagyott áprilisi törvények megvalósítását jelentik. Az a tény, hogy e törvényeken általában túlmentek, csak becsületükre válik; emiatt azonban irreálissá vált a sokat hangoztatott osztrák—magyar szövetség és a király Budára költözésének koncepciója. Az ellenforradalmi udvar a magyar felelős minisztériumot — noha az nem egy fontos politikai kérdésben lojális maradt — renitens kormánynak tartotta. Ilyenformán a lojalitás és a magyar függetlenség korlátozott politikája csak addig fért meg egymás mellett, amíg a szeptemberi események lehetetlenné nem tették e kompromisszum fenntartását. Azzal, hogy az ország lakossága az új kormány, a Honvédelmi Bizottmány vezetésével felvette a harcot az osztrák ellenforradalommal szemben, a progresszív magyar nacionalizmus is tetőpontja felé közeledett.

E fordulatot Engels így foglalta össze a „Neue Rheinische Zeitung" 1849. május 19-i számában: „A Habsburg-kamarilla árulása nyíltan napvilágra került. A magyarok még egyszer megkísérelték visszatéríteni a császárt az alkotmányos útra. Az országgyűlés százhúsz tagjából álló küldöttséget menesztettek Bécsbe; a császár kitérő választ adott nékik. Az izgalom nőttön-nőtt. A nép biztosítékokat követelt, és miniszterváltozást csikart ki. Az árulókat, akikből akadt a pesti minisztériumban is, eltávolították, és Kossuthot szeptember 16-án az Országos Honvédelmi Bizottmány tagjává, majd elnökévé választották. De a császár helytartója, István főherceg nádor még szeptember 23-án Bécsbe szökött, s a császár október 4-én közzétette a magyarokhoz intézett ismert szózatát, amelyben a minisztériumot mint pártütőt elmozdította, a magyarfaló Jelačićot Magyarország kormányzójává nevezte ki, és Magyarország leglényegesebb forradalmi vívmányait megsértette. A szózatot, amelyet egyetlen magyar miniszter sem jegyzett ellen, Kossuth semmitérőnek nyilvánította. Eközben Jelačić, akinek kedvezett az egész — névleg magyar, valójában azonban szőröstül-bőröstül császári — tiszti- és táborkarban uralkodó bomlás és árulás, Székesfehérvárig nyomult előre. Itt azonban a magyar sereg, bár vezérei árulók voltak, megverte és ausztriai területre, egészen Bécs faláig űzte."[162]

1848 szeptember végén—október elején a szlovákok és az erdélyi románok is támadást intéztek a magyar szabadságharc ellen. Mivel a magyar kormány 1848 tavaszán és kora nyarán visszautasította a nem magyar népek jelentős részének a nemzeti egyenjogúságra irányuló követeléseit, a már korábban is meglevő reformkori ellentétek fegyveres harcba torkolltak. A fegyveres harcért azonban nemcsak a magyarokat terheli a felelősség. A nemzetiségek nacionalizmusának is — éppúgy mint a magyarokénak — megvoltak a maga árnyoldalai. Sőt: a nem magyar népek nemzeti mozgalmaiban 1848 szeptemberétől — az

[162] *Spira György:* A „Neue Rheinische Zeitung" utolsó cikke a magyar szabadságharcról. Történelmi Szemle, 1959. 1—2. sz. 29. old.

osztrák ellenforradalommal kötött szövetség következtében — a nemzeti elvakultság került előtérbe a demokratikus célkitűzések helyett. 1848 szeptemberétől a szabadságharc végéig, szemben a reformkor időszakával, a magyarok és a nemzetiségek nacionalizmusának kettőssége fordított képet mutat: a reformkorban még jórészt progresszív nemzetiségi nacionalizmus retrográddá vált, abban az időben, amikor a magyar az európai haladás élén fegyveres harcát vívta. Ez az időszak a magyar nacionalizmus fénykora volt. A magyar patriotizmussal szervesen összekapcsolódott a más népekkel, közöttük elsősorban az osztrák néppel való szolidaritás gondolata. Kossuth már szeptember 15-én azt javasolta a képviselőházban, hogy forduljanak küldöttséggel az osztrák nemzethez. „Nemzet szóljon nemzethez barátságosan, s tegye a küldöttség az ausztriai népet bizonyossá arról, hogyha szabadsága megtámadtatik, a magyarra mindig bizton számíthat, mert a magyar mindenütt ott lesz, hol a szabadság veszélyeztetik; egyszersmind szólítsa fel hasonló érzetre, s mondja meg, hogyha szomszédságunknál fogva volt s bizonyára ezután is lesz találkozásunk: ezen találkozásnak kiegyenlítésére mi, nemzet, velök a nemzettel akarunk intézkedni s végezni, nem pedig a camarillával, sem azon ministeriummal, mely mindkettőnk közös ellensége."[163] A javaslathoz az ösztönzést nem utolsósorban az a tény adta, hogy egy bécsi egyetemi hallgatókból és iparosokból álló, kb. 400 főnyi csapat érkezett Pestre, a magyar szabadságharc támogatására.

A bécsi nép nagy szeretettel fogadta a magyar országgyűlés Deák Ferenc vezette küldöttségét; a birodalmi gyűlés azonban, hosszas vita után, elsősorban az ellenforradalom mögött felsorakozó cseh liberális képviselők befolyására, a magyar küldöttség fogadása ellen szavazott. Kossuth szeptember 20-án lapjában, 22-én pedig a képviselőházban foglalt állást a birodalmi gyűlés e lépésével kapcsolatosan. „Egy ily eljárás — mondotta —, mellyel egy szabad nemzetnek képviselőit illették, nem nekünk válik gyalázatunkra, hanem azoknak süti homlokára a szégyen és durvaság bélyegét, akik ezt tették..."[164]

A bécsi és a magyar forradalmi erők azonban mégis egymásra találtak. Bécs népe, amely már korábban is nagy aggodalommal figyelte Jelačić előrenyomulását Magyarországon, tudomást szerzett arról, hogy a kormány Bécsből kíván erősítéseket küldeni Jelačićnak, és megakadályozta egy gránátos zászlóalj Magyarországra indulását. Így tört ki — a magyar szabadságharcot támogatva — az október 6-i bécsi forradalom. A Jelačićot kergető magyar sereg késedelmeskedése viszont, amelyben nemcsak tisztjeinek, hanem a politikai vezetőknek is részük volt, lényegében a bécsi felkelés vereségéhez vezetett. A magyar támadás „fölöttébb későn" következett be, „Bécs már elesett, a reguláris

[163] Kossuth az első felelős min.-ban. 954. old.

[164] Ugyanott, 1010. old. — Az említett cikk Pest, szeptember este 9 órakor. Kossuth Hírlapja, 1848. szeptember 20. Ugyanott, 1000—1001. old.

osztrák csapatok pedig Schwechatnál visszavetették az ő (ti. Kossuth — *Szerző.*) fegyelmezetlen népfelkelőit".[165]

Az események tanulságait a „Pesti Hírlap" egy novemberi cikke vonta le, amely kommentár nélkül tartalmazta a Párizsban megjelent „La Hongrie" című, magyar szellemű lap állásfoglalását Cseh- és Magyarország közös érdekeiről. A cikk élesen elítélte a cseh liberális képviselők szereplését a magyar küldöttség szeptemberi bécsi látogatása idején, majd így folytatta: „Mi nem tudjuk, minő sorsa lesz a szláv fajnak. Nem akarunk hipotéziseket állítani, de jelen pillanatban minden cseh hazafi, ha elnyomván szenvedélyes ösztöneit, magát megkérdezi hidegen, így fog felelni: Csehországra nézve csak egy lehető foglalás van — felmondani az egységet Ausztriával; mire megint csak egy eszköz vezet — egyetérteni a magyarokkal. Éspedig kimondjuk, hogy a magyaroknak kell kezdeni a kibékülést", akiknek létük vagy nem létük forog kockán. „Magyarok, csehek, lengyelek, olaszok, nem egyéb vagytok, mint Ausztria jobbágyai, kiket az kizsákmányol és sanyargat" — hangoztatja a cikk, majd a következő helyes felismeréssel zárul: „egy szó van, mely nem hatotta meg keleti Európát: ez a testvériség. Az már sok, hogy polgári és politikai törvényeibe bevette azt a magyar, de még több kell; hogy bevigyék az erkölcsökbe is. Erre áldozat és türelem kell, s nem bírja ezt meg az ő hazafiságuk? A testvériség olyan cement, mely leronthatatlanul fogja egybetartani a birodalom külön népeit."[166]

1848. december 13-án Windischgrätz betörésével megindult az ellenforradalom második rohama Magyarország ellen. A kb. 44 ezer főnyi osztrák haderővel kb. 25—26 ezer magyar katona vette fel a harcot. „Csakhogy az erőhatalommal féken tartott Ausztriából — írta Engels — több újoncot kipréselni egyelőre nem lehetett, s Ausztria anyagilag is végromlásba és szinte teljes pénztelenség állapotába jutott, a magyarok előtt viszont még nagyszerű segédforrások állottak megnyitva. A magyaroknak a szabadságért való rajongása, amelyet még a nemzeti büszkeség is emelt, napról napra növekedett, s a harcra vágyakozókat egy ötmilliós kis nép számára hallatlan számban bocsátotta Kossuth rendelkezésére; a magyar bankjegysajtó kimeríthetetlen pénzforrást biztosított néki, s a magyarok mind úgy fogadták el a nemzeti asszignátákat, akár a szilárd ezüst pénzt. A puska- és ágyúgyárak teljes erővel tevékenykedtek."[167]

A hazájuk szabadságáért és függetlenségéért küzdő magyar seregek a kezdeti vereségek után Bem erdélyi győzelmeivel és a tavaszi hadjárattal érték el legnagyobb eredményeiket. Mindennek következtében Magyarország „Ausztriától való elszakadása már április 14-én Debre-

[165] *Spira Gy.:* A „Neue Rheinische Zeitung" utolsó cikke a magyar szabadságharcról. 29. old.

[166] Pest, november 23-án. Pesti Hírlap, 1848. november 24.

[167] *Spira Gy.:* A „Neue Rheinische Zeitung" utolsó cikke a magyar szabadságharcról. 30. old.

cenben elvégeztetett; a lengyelekkel való szövetség január közepe óta nyilvánossá... és valósággá lett. Hasonlóképpen az ausztriai németekhez fűződő szövetséget, amely már az októberi 6-i bécsi forradalom óta és a schwechati ütközetben megvolt, fennen hordozták és ébren tartották a magyar hadseregben küzdő német légiók, s nemkülönben annak stratégiai és politikai szükségessége, hogy a magyarok Bécs megvétele és Ausztria forradalmasítása által elismertessék függetlenségi nyilatkozatukat. A magyar háború ilyeténképpen igen gyorsan elvesztette kezdeti nemzeti jellegét, s éppen látszatra legnemzetiesb lépése, a függetlenség kinyilatkoztatása révén elhatározóan európai jelleget öltött."[168]

A magyar patriotizmus tehát az 1848—49-es forradalomban és szabadságharcban más népek szabadságtörekvéseivel fonódott össze.

A nem magyar népekkel való megbékélés felé

A magyar szabadságharc nemzetközi jelentőségével összefüggésben egy nagy hiányosságról is számot kell adnunk: mint ismeretes, az ország magyar és nem magyar népei nem egy táborban harcoltak. A továbbiakban azt a kérdést vizsgáljuk meg, hogyan érlelődtek az együttműködés feltételei az egymással tragikusan szemben álló népek között. Ez nemcsak azért fontos, mert a magyar szabadságharc hatásának, egyetemes jelentőségének éppen az ország belső viszonyai mondtak ellent, hanem azért is, mert a magyar nacionalizmus fonákja — mint láttuk — leginkább a nemzetiségekkel való viszony területén mutatkozott meg. A békülési kísérletek egész sorát természetesen nem tudjuk bemutatni[169] — ez önmagában is egy monográfiát igényelne. Ehelyett felvázoljuk a magyar nemzetiségi politika megváltozott irányát, amelynek előzményei már a korábbi időszakban is megmutatkoztak.

A székelyek már az erdélyi fegyveres harcok megindulása idején tettek egy lépést — persze inkább csak általánosságokat tartalmazó deklaráció formájában — az erdélyi nemzetiségek közeledésének előmozdítása érdekében. Az 1848. október 16-ra összehívott székely nemzeti gyűlés napirendjén a következő pont szerepelt: „Testvéri kéznyújtás valamennyi nemzetiségnek."[170] Egy későbbi híradás már bővebben tájékoztat az együttműködésről, amelyet a székelyek a forradalmi változások alapján képzeltek el. „Mi egy nemzetnek sem vagyunk ellenségei, sőt ölelő testvéri karok közé szorítjuk minden ajkú polgártársainkat, s ellenségei csak a régi rendszer embereinek vagyunk, kik sírva néznek most is a kiosztott botok s a hetenkénti robotra. Nem fog a székely bántani senkit, de magát és véreit bántatni nem tűri. Összegyűlünk, és nyílt

[168] Ugyanott, 31. old.

[169] E közeledési kísérletek vázlatos összefoglalását lásd *Spira Gy.*: A magyar forradalom 1848—49-ben. 354—356, 560—567. old.

[170] Legújabb. Kolozsvári Híradó, 1848. október 8.

homlokkal nézünk szembe a reakció fegyvereivel; azok ellen a népek istene oltalmaz bennünket. Áldást kérünk minden ajkú népekre, s a pokol kínjait minden reakcionárius, ön haszonleső népgyűlölőkre, kik kezdik felütögetni köztünk is fejöket, de kiket lesújtani késni nem fogunk."[171] A székely gyűlés határozata azonban nem ment túl a szép szavakon, csupán deklaratív jellegű maradt.[172]

Később, 1849 februárjában, a fegyveres harcok keserű tapasztalatai alapján, Pálffy János székely primor — aki korábban ellenzéki, 1848-ban liberális, majd békepárti képviselő és a Honvédelmi Bizottmány tagja volt — tovább lépett a székely gyűlés ismertetett határozatán. Pálffy cikket írt az „Alföldi Hírlap"-ba, amelyben leszögezte: nélkülözhetetlennek tartja a magyar és a nem magyar népek összefogását Ausztriával szemben. Az osztrák császár — olvashatjuk a cikkben — egy korona alatt akarja egyesíteni a birodalom valamennyi népét, ami „a különböző népfajok nemzeti és alkotmányos életöknek megsemmisítését" jelentené. Ennek megakadályozására a népeknek össze kell fogniuk. Az együttműködés alapja a teljes jogegyenlőség, a polgári és nyelvi szabadságjogok biztosítása. Ami ez utóbbit illeti, Pálffy kifejtette: „ne csak saját házi körében beszélhessen a magyar, német, tót, oláh stb. saját nyelvén, hanem tartsa meg azt a közigazgatásban is", persze a magyar diplomatikai nyelv érvényesítése mellett. „Ezt kellene mondani Magyarország népfajainak; s ha ezen alapon egyesülve kezet fognának minden közös ellenség, minden önkény, minden törvénytelenség ellen, ismétlem: nincs Európában az a hatalom, mely minket elnyomni, szabadságunktól megfosztani bírna. Feloszolva gyengék vagyunk, mint feloldozott vesszőcsomó."[173]

Pálffy cikkének különös jelentőséget ad, hogy azt Erdély felszabadítása és Bem sikeres téli hadjárata idején írta. Írásában nyoma sincs a nem magyar népek lebecsülésének, amellyel oly gyakran találkozhattunk a reformkori sajtóban. „Mi a magyar, német és tót (értsd szláv — *Szerző.*) nép akarat- és áldozatkészségét illeti: én szent kegyelettel borulok le e népek előtt, mert azon kép, melyet róluk a história bemutatand az utókornak, egyike a legnagyobbszerűeknek, melyet a világtörténet felmutatni képes."[174]

A békepárt más képviselői általában nem mentek el olyan messzire, mint Pálffy. Egy békepárti cikkíró például az éppen folyamatban levő szerb tárgyalásokkal[175] kapcsolatosan így nyilatkozott: „engedményeink-

[171] *Ifj. Bethlen János:* Székely nemzeti gyűlés fog tartatni... Ugyanott, 1848. október 12.; Vö. Pesti Hírlap, 1848. október 20.

[172] Ugyanott, 1848. október 22.

[173] *Pálffy János:* Debrecen, február 7-én. Alföldi Hírlap, 1849. február 11.

[174] Ugyanott.

[175] E tárgyalásokra lásd *Kovács Endre:* Magyar—délszláv megbékélési törekvések 1848—49-ben. Budapest, 1958. 83—94. old.

nek szigorúan kijelölt határai vannak".[176] Ezt az állásfoglalást a következő meggondolás táplálta: az udvar nem tartotta be a nemzetiségeknek tett ígéretét, s ezt a nem magyar népek már fel is ismerték: nincs tehát szükség jelentős engedményekre, mert a szerbek kénytelenek a magyarokhoz fordulni. Ez a felfogás lényegesen különbözött Pálffy János nézetétől.

Az „Esti Lapok" fenti cikkével egy időben látott napvilágot a debreceni „Március Tizenötödike" állásfoglalása is, amely szintén a szerb tárgyalásokkal kapcsolatban fejtette ki a radikálisok egy csoportja nemzetiségi politikájának fő irányelveit. Ez a cikk — tartalmazva 1848 tavaszának és nyarának pozitív felismeréseit, és hasznosítva az addig lefolyt nehéz harcok tanulságait — döntő fordulatot jelzett. A „Március Tizenötödike" köré tömörült radikálisok felismerték, hogy a további küzdelem csak a nemzetiségekkel együtt lehet eredményes; a magyar függetlenség érdekében — korábbi nézeteiktől eltérően — eljutottak a nemzeti jogok legmesszebbmenő biztosításáig. Ez az új politika azonban csak látszólag különbözött a reformkoritól. A radikálisok nemzetiségi politikáját ugyanis mindvégig a magyar nemzeti függetlenség gondolata határozta meg: a reformkorban és 1848-ban ez vezetett a türelmetlenséghez, majd a harcok keserves tapasztalatai alapján ez eredményezte az engedményeket.

A radikálisok e csoportja a szóban forgó cikk tanúsága szerint messzemenő autonómiát akart biztosítani az egyes nemzetiségeknek. „Az idők és a körülmények oda fejlődtek — olvashatjuk —, hogy e hazában létező külön nemzetiségeket többé lehetetlen ignorálnunk. Meg kell ezen nemzetiségekkel egyszer alkudnunk, éspedig ma inkább, mint holnap. És midőn alkudni akarunk, tegyük félre a corpus jurist s annak elkopott fictióit. Ne beszéljünk rác vajdaságról s a rác egyháznak az oláhoktóli elválasztásáról; gyökeresb reformra van itt szükség, olyanra, mely a rác demokrata pártot teljesen kielégítse. Ha előttünk, a haza rendezésében tabula rasa volna, tehetnők szabadon, ami tetszik; akkor minden kétkedés nélkül azt mondanók: Magyarország, Erdély, Horvátország, sőt, ha kívánják, a felső megyei szlávság, külön e naptól fogva egy szövetséges köztársaság."[177]

A „Március Tizenötödiké"-nek ezzel az előremutató álláspontjával azonban a radikálisok egy másik csoportja nem értett egyet. Újházi László, Sáros megye főispánja — aki egyébként a felsőház egyetlen radikális tagja volt — a „Debreceni Lapok"-ban válaszolt a testvérlap említett cikkére. Kifejtette, hogy a területi autonómia biztosítása nem helyes. „Mi más ajkú testvéreinknek nem nyújthatunk egyebet

[176] *Z:* Rácz és szerb kibékülés. Esti lapok, 1849. március 6.

[177] Március Tizenötödike, 1849. március 6. Debrecen, március 6. — Hasonló álláspontot képviselt Teleki László, a magyar kormány párizsi követe is. [*Kovács:* Id. mű, 110—119. old.]

— írta —, de rosszul fejezem ki magamat: testvéreinkkel nem osztozhatunk egyébben, mint a közszabadságban, egyenlőségben és szeretetben."[178] A „Március Tizenötödike" viszontválaszában bővebben kifejtette és indokolta felfogását. Jó lenne — írta —, ha sikerülne a „régi históriai határaink között lakó népekből egy erős, szabad és tisztán magyar nemzetiségre fektetett hazát alapíthatni. De ez a mi véleményünk szerint többé nem tartozik azon lehetőségek közé, melyeknek hosszú és biztos jövendőjét remélhetnők. A rácokban és az oláhokban felkölt a nemzetiség érzete, melyet ugyan fegyverrel tán sikerülne elnyomhatnunk, ámde az ilyen győzedelemben valóban nagy köszönet nincsen." A cikkíró jól tájékozódott a bonyolult események között, és javaslata igen helyes megoldást tartalmazott: „Magyarországnak a velünk együtt lakó nemzetek elébe a szabadság és függetlenség zászlajával kell járulni. Ha ők e zászlót ismerni tanulandják, el fog szemeikről oszlani a köd, melyet felibök a hazug Ausztria oly sűrűen öntött. Úgy kell intézkednünk, hogy most jó korán vessük meg az alapokat, melyekre egykor a pesti kormányban egyesült föderatív respublikák felépülhessenek."[179]

A „Március Tizenötödike" köré tömörült radikálisok és Újházi vitája azonban csakhamar elhalkult, és az a támadás lépett előtérbe, amelyet a békepártiak indítottak az előbbiek ellen. Az „Esti Lapok" ismeretlen cikkírója egészen más alapokról szállt vitába a „Március Tizenötödiké"-vel, mint Újházi László. A „Március Tizenötödike" kristálytiszta és forradalmi felfogását nem átallotta Windischgrätz politikájához hasonlítani, kifejtve, hogy „a szélsőségesek bámulatosan találkoznak egy ösvényen... Feldiribolná Windischgrätz, feldiribolná a »Március...« országunkat, a népfajok szerint. Windischgrätz köz szolgaság, a »Március...« a köz respublika számára." A lap a demagóg, hamis és erőszakolt összehasonlításon túl azzal vádolta a „Március Tizenötödiké"-t, hogy javaslata nem vette tekintetbe a magyar érdekeket. „A »Március...« nem Magyarország egységéért, integritásáért, a magyar faj jövendőjéért, egy szép magyar birodalom európai állásáért látott omlani annyi honfivért, hanem nyolc föderatív respublikáért..."[180]

Az „Esti Lapok" egy másik cikkében még élesebben elítélte a „Március Tizenötödike" „hazafiatlanságát", s azzal szemben magát a magyar nemzetiség védelmezőjeként ünnepelte.[181] A nemzeti érdekek és a radikálisok demokratizmusának szembeállítása azonban gyökerében hamis koncepció: a „Március Tizenötödike" éppen a magyar nemzetiség meg-

[178] *Újházi László:* Nyílt levél. Debreceni Lapok, 1849. március 10. — Ez az újság a „Népelem" c. radikális lap utóda volt.

[179] Március Tizenötödike, 1849. március 10. Debrecen, március 10.

[180] X.: Windischgrätz és a „Március Tizenötödike". Esti Lapok, 1849. március 13.

[181] Esti Lapok, 1849. április 5. Politikai horoszkóp.

védése és az ellenforradalom elleni következetes harc érdekében javasolta Magyarország föderatív átszervezését. S amikor májusban bizonyos mértékben előrehaladtak a megbékélési tárgyalások, az „Esti Lapok" tovább folytatta magyarkodó demagógiáját, amely tudatosan az engedmények ellen irányult: „Legyőzve, megtörve elveszthettük vala a szabadságot, de nem mindent, ha Magyarország épen marad, mint egy nagy egész. De a Gleichberechtigung semmivé tett volna és semmivé tesz, ha győzve kimondjuk is."[182]

A radikális „Március Tizenötödike" nem szállt vitába ezekkel a hamis nézetekkel. A lap áprilisi—májusi számait átforgatva az a benyomásunk támad, mintha meg is torpant volna; az említett cikkeken kívül ugyanis nem találkozunk a föderatív átszervezést javasló nézetekkel. Nyilván a radikálisok körében uralkodó nézeteltérések is hozzájárultak ahhoz, hogy a lap feladta a korabeli Magyarországon oly egyedülálló, mondhatjuk talajtalan progresszív eszmék propagálását. Perczel győzelmes délvidéki hadjáratával kapcsolatban azonban — amelynek következtében a nemzetiségek által lakott Bácska és Bánát újból a magyar kormány fennhatósága alá került — ismét több olyan cikk látott napvilágot, amely türelmes nemzetiségi politika követésére biztatott.[183]

Ebben a szellemben nyilatkozott Petőfi is Bem ismert türelmes nemzetiségi politikájáról[184]: „De amily hódító a mi tábornokunk rettenetes fegyvere, tán még hódítóbb hasonlíthatatlanul szelíd bánásmódja a harc után. A környékbeli lakosság, mely eszeveszetten futott el előttünk, jövöget visszafelé, látván, hogy a honmaradtaknak semmi bántása nincs."[185]

A szabadságharc folyamán Vasvári Pál is a nem magyar népekkel való megbékélés útját választotta. 1849 tavaszán tárgyalt a románokkal, majd más alkalommal kifejtette: „Egyedül a magyar fiatal hadsereg képes kijavítani a múlt századok hűbéri intézményeinek unokákra kiható hibáit, kiengesztelni... faj és faj között kifejlődött gyűlöletet, összetartani a hazát.[186]

A békepárti és radikális nézeteket összehasonlítva tehát azt láthatjuk, hogy míg korábban általában azok hangoztattak türelmes nézeteket, akik hajlottak az Ausztriával való kompromisszum megkötésére, a szabadságharc vége felé a helyzet némileg megváltozott. A békepárt,

[182] *J.*: Szabadság, egyenlőség, nemzetiség. Ugyanott, 1849. május 10.; Lásd még 1849. május 11.

[183] *Markovics:* Debrecen, május 18. 1849. Március Tizenötödike, 82. sz.; *Markovics:* Debrecen, május 23. 1849. Ugyanott, 86. sz.

[184] *Dienes András:* Petőfi a szabadságharcban. Akadémiai Kiadó, 1958. — A mű Bem és Petőfi viszonyát, valamint Petőfi tevékenységét az erdélyi táborban szinte napról napra követi a nagy költő haláláig.

[185] Petőfi S.: Levél a „Közlöny" szerkesztőjéhez. Karánsebes, 1849. április 17. Közlöny, 1849. május 1. Lásd *Petőfi* Összes művei. 5. köt. 137. old.

[186] *Fekete Sándor:* Vasvári Pál, 1826—1849. Művelt Nép 1951. 48—49. old.

felismerve, hogy a nemzetiségekkel való megbékélés a forradalom ügyét szolgálja, szembefordult azzal. Sajnos, a „Március Tizenötödike" is gyorsan visszakozott, és a radikálisok több neves képviselője sem helyeselte az ország föderatív átszervezését. A békepárt ismertetett koncepciója azonban nem jelentette a középnemesség által 1848 késő tavaszán és nyarán követett türelmetlen politika visszatérését; a párt mindvégig megőrizte a nemzetiségek iránti türelmes magatartás több jellemző vonását, ha akadályozni igyekezett is a megbékélést. Hogy kivételek a békepártban is voltak, azt Pálffy János nézetei bizonyítják.

Mielőtt a kormány és az országgyűlés felfogását, tehát a hivatalos nemzetiségi politika jellemző vonásait bemutatnánk, megvizsgáljuk a „Pesti Hírlap" irányvonalát, amely átmenetet jelentett a békepárt és a kormány felfogása között. A lap munkatársai közt szerepelt 1849-ben több békepárti politikus, sőt maga a pártvezér, Kovács Lajos is; ugyanakkor nem hiányoztak a „Pesti Hírlap"-ból a kormányt támogató cikkek sem. Az újság politikai irányvonala tehát nem volt egységes. Ugyanezt mondhatjuk el a nemzetiségi politikában elfoglalt álláspontjáról is.

A „Pesti Hírlap" élénken foglalkozott azokkal a tárgyalásokkal, amelyek 1849 tavaszán folytak a kormány és a nemzetiségek megbízottai között. Május elején változatlan formában átvette és közölte az „Esti Lapok" már ismertetett cikkét, amelyben a békepártiak arra intették a kormányt: nehogy nagyobb engedményeket adjon a nemzetiségeknek.[187] E lépés, a márciusihoz képest intenzívebb béketárgyalások idején, nyilvánvalóan békepárti befolyásra mutatott. A „Pesti Hírlap" egy másik megnyilatkozása viszont a kormány felfogását tükrözte. A „Bocsánat" című cikk írója — a cári beavatkozás veszélyével kapcsolatban — igen fontosnak tartotta a nemzetiségek számára nyújtandó amnesztiát. A megtorló intézkedések híveivel vitatkozva a következőket szögezte le: „Méltányoljuk mi azon nagyon igazságos bosszút, mely... fellobban, s méltó büntetést követel... De ily időben, hol nem ellenségeket szaporítani, hanem minden erőt megnyerni kell, nem kérdjük, mi az igazság, de mi tanácsos ügyünk diadaláért? Ne adjunk át megmenthető embereket is a kétségbeesésnek, s ne süllyesszünk el időtlen szigorúságunkkal gyarlókat a végső gonoszságra, hogy hazájuk ellen támadjanak fel, mely lehetetlenné teszi nekik a megtérést."[188] Bár ez a felfogás az erőviszonyok várható alakulásával kapcsolatos taktikai megfontolásokat is tartalmaz, szavaiból mégis a haza és a forradalom féltése csendül ki.

Az amnesztiához bizonyos fokig hasonló probléma volt a hadifoglyokkal való bánásmód kérdése. Mivel a hadifoglyok között szép szám-

[187] *J:* Nemzetiségi kérdések. Pesti Hírlap, 1849. május 3.

[188] *Z:* Bocsánat. Pesti Hírlap, 1849. május 27.; Vö. Figyelmeztetés. Ugyanott, 1849. június 7.

ban voltak nemzetiségiek, főként horvát és román határőrkatonák, a probléma helyes megoldása kétségkívül szoros kapcsolatban állott a nemzetiségekkel való megbékéléssel. Irányi Dániel radikális képviselő kezdeményezésére[189] 1849. április 3-án Mészáros Lázár honvédelmi miniszter javaslatot terjesztett be, amely rendezte a hadifoglyok zsoldját, és „nemzetünk becsületéhez, s az emberiséghez illő módon" határozta meg a hadifoglyok iránt tanúsítandó bánásmódot.[190]

Bár a kormány állásfoglalása ebben a kérdésben pozitív volt, a nemzetiségekkel való megbékélés ügyében 1849 tavaszán mégis inkább a békepárt felfogását tette magáévá. A szerbekkel folytatott tárgyalások során Kossuth azokhoz a békefeltételekhez ragaszkodott, amelyeket egy korábbi (1848 októberi) magyar—szerb megbeszélés során a magyar fél vetett fel. A magyar kormány lényegében csak nyelvi jogokat ígért, és távol állott azoktól a követelésektől, amelyeket a szerbek fogalmaztak meg (Szerb Vajdaság stb.), s amelyeket a megbékélési tárgyalásokban nagy szerepet játszó lengyel emigráció (Czartoryski és köre) is támogatott. A kormány felfogásával szemben Perczel Mór, a a délvidéket visszafoglaló radikális hadvezér a „Március Tizenötödike" álláspontjára helyezkedett, és hajlandó lett volna területi autonómiát adni a szerbeknek.[191]

A kormány szűkkeblűsége a júniusi horvát és román tárgyalásokon is megmutatkozott. Andrássy Gyula gróf magyar megbízott Belgrádba utazott, ahol megbeszélést folytatott Dragojlo Kušljannal, a horvát balszárny vezetőjével. Batthyány Kázmér külügyminiszter azonban — noha a horvát balszárny vezetője magáévá tette a magyar fél feltételeit — nem fogadta el Kušljan arra vonatkozó kérését, hogy a magyar kormány is adjon ki proklamációkat, amelyekben megígéri a horvátok nemzeti követeléseinek teljesítését, és a magyar diplomatikai nyelven kívül más előjogot nem követel magának.[192]

Abban, hogy nem jött létre megállapodás a szerbekkel és a horvátokkal, nemcsak a magyar kormány volt a hibás. Működésbe lépett a szerb és a horvát reakció is, amely a nacionalizmus felszításával akadályozta a megbékélést. Hozzájárult a tárgyalások meghiúsulásához a cári intervenció is. A szerb és a horvát balszárny — noha felismerte, hogy az ellenforradalomtól nem kaphat nemzeti jogokat — az adott nehéz katonai helyzetben már nem vállalta a magyar szabadságharc fegyveres támogatását.

A románokkal folytatott tárgyalások során — amelyeket a magyarországi, valamint a havaselvei románok kezdeményeztek, Bălcescuval

[189] Az 1848—49. évi népképv. orsz. gy. 372. old.

[190] Ugyanott, 833—835. old. — Mészáros javaslatát a képviselőház április 3-án, a felsőház pedig április 5-én fogadta el. [Ugyanott, 395., 513. old.]

[191] *Kovács:* Id. mű, 83—109. old.

[192] *Thim J.:* Id. mű, 1. köt. 389—390. old.; 3. köt. 787—791. old.

az élen — Kossuth bizalmatlan volt, és meghódolást követelt. Bălcescu és a lengyel Dembiński — akinek magyarországi tartózkodása idején közvetítő szerep is jutott a kormány és a nemzetiségek között — nem győztek eleget panaszkodni a kormány lassúsága, nemtörődömsége miatt.[193]

A veszély növekedésével párhuzamosan azonban, ahogy előre vetette árnyékát a szabadságharc bukása, a hazáját féltő középnemesség és vele a kormány is egyre inkább az engedmények útjára lépett. Így jött létre 1849. július 14-én a Projet de pacification, a magyar—román megbékélési tervezet, amelyet a tavaszi—nyári szerb és horvát tárgyalások tapasztalatain és engedményein alapuló nemzetiségi törvény követett.

A törvényt az országgyűlés 1849. július 28-i szegedi ülésszaka fogadta el. Noha e nemzetiségi törvény a hadiesemények kényszerítő hatása alatt született, mégis azt mutatta, hogy a magyar kormány jelentős engedményekre volt képes a forradalom vívmányainak megmentése érdekében. Különösen jellemző volt az a tény, hogy a törvény nem az egy politikai nemzet ideológiájára épült. E gondolatot — az 1868. évitől eltérően — fel sem vetette; abból indult ki, hogy a „Magyarország határai közt létező minden nemzetiségek szabad kifejlődése biztosíttatik". S valóban: az 1849-es nemzetiségi törvény biztosította a nem magyar népek legfontosabb nemzeti jogait. A szabadságharc sorsát azonban ez az Európában is párját ritkító törvény sem tudta megváltoztatni; az utolsó órákban lépett életbe, hatása már nem is lehetett. Sok minden másképpen alakulhatott volna, ha a kormány 1848 tavaszán vagy nyarán részesíti nemzeti jogokban a nemzetiségeket.[194]

A nemzetiségi törvényjavaslattal egy időben jelent meg Aulich Lajos hadügyminiszter rendelete, amelyben utasította a parancsnokokat: emberségesen bánjanak a nemzetiségi katonákkal. „Győzelmünk elődiadalai a világszabadságnak... — olvashatjuk a rendeletben. — Ilyetén meggyőződésben levén a hadügyminisztérium, nem csekély megütközéssel s illetődéssel értesült, miképp némely seregparancsnokok s katonai elöljárók, a hatalmuk és rendeleteik alatt álló idegen ajkú egyénekkel, de kiváltképpen a rácokkal és oláhokkal nem a kívántató

[193] *I. Tóth Z.:* Id. mű. Kossuth Emlékkönyv. 333—336. old.

[194] A nemzetiségi törvény (1849: VIII. tv.) szövegét lásd Az 1848—49. évi népképvis. orsz. gy. 868—869. old. — A törvényjavaslatot, majd a törvény szövegét az egykorú lapok is többször közölték, hogy ily módon is elősegítsék hatását. [Szegedi Hírlap, 1849. július 21. és 28.; Komáromi Lapok, 1849. augusztus 14.] A törvényjavaslatot Szemere Bertalan miniszterelnök terjesztette az országgyűlés elé, s beszédében többek között a következőket mondta: „Engedtessék minden népeknek a nemzet szabad kifejlődése... És e kifejlődés semmi más tekintet által ne korlátoltatnék, mint a statusegység fenntartásának és a célszerű, gyors, pontos közigazgatás lehetőségének tekintete által... Hadd lássák a népfajok, hogy mi nem akarjuk azon osztrák politikát követni, mely minden népeket egymás ellen ingerelvén, elnyomott." [Az 1848—49. évi népképv. orsz. gy. 470. old.]

emberséggel bánnak, s különösen nemzetiségöket szidalmak s káromkodások közt vetik szemökre, mit nemcsak a humanitás elvei tiltanak, hanem az ildomosság is ellenez. Kik sorainkban küzdenek közcélunk, a szabadság mellett, akármelyik nemzetbeliek legyenek, mindnyájan testvérekül tekintendők, olyanokul, kik velünk karöltve rokonilag egyazon óhajtott cél felé törekszenek." Aulich tehát igen szigorúan meghagyta a magyar hadsereg összes parancsnokának, hogy a hozzájuk beosztott „idegen ajkú vitézeinket, tótokat, rácokat, oláhokat stb. emberséges bánásmód által inkább ügyünknek megnyerni s nemzetiségünkhöz édesgetni iparkodjanak, semmint nemzetiségöket szidalmazzák, s emiatt őket üldözvén, azt okozzák, mi ilyetén bánásmódnak rendes eredménye ti., hogy az ily egyének aztán elkeserülnek, és szökevényekké válnak."[195]

A nemzetiségi törvénnyel együtt fogadta el az országgyűlés a zsidók emancipációját is. E kérdés a szabadságharc folyamán már többször szóba került, s e probléma felvetése nemcsak a magyar középnemesség liberalizmusából következett; a kormányzat az egyenjogúság biztosításával azt a magatartást akarta megjutalmazni, amelyet a zsidóság a magyar szabadságharc támogatásával és a harcokban való tevékeny részvételével tanúsított.[196] A javaslatot beterjesztő Szemere a következőket mondotta: „A hazának polgárai közt vallásbeli különbség jog és kötelesség tekintetében különbséget nem tevén, ezen elv szerint kijelentik, miképp a magyar álladalom határain belül született vagy törvényesen megtelepedett Mózes vallású lakos mindazon politikai s polgári jogokkal bír, melyekkel annak bármely hitű lakosai bírnak."[197]

Aulich idézett rendelete és a zsidók emancipációját biztosító törvény méltó módon sorakozott a nemzetiségi törvény mellé, és a magyar kormány patriotizmusát tükrözte.

A magyar nacionalizmusnak voltak bizonyos pozitív vonásai a Bach-korszakban és a hatvanas években is. A kiegyezés azonban döntő fordulatot jelentett. Ettől az eseménytől kezdve a magyar nacionalizmus haladó arculata éppen a hivatalos politikával, a túlnyomóvá vált káros nacionalizmussal szemben jelentkezett, s a hivatalos közéletből — a reformkortól és a szabadságharctól eltérően — kiszorult a patriotizmus.

[195] *Aulich:* A magyar hadsereg összes parancsnokainak. Szegedi Hírlap, 1849. július 24.

[196] Az 1848—49. évi népképv. orsz. gy. 163., 425—426., 658., 869—873. old.

[197] Ugyanott, 873. old.

SZABAD GYÖRGY:

NACIONALIZMUS ÉS PATRIOTIZMUS KONFLIKTUSA AZ ABSZOLUTIZMUS KORÁBAN

Az abszolutizmus 1849—1867 közötti, történelmi időmérték szerint rövidnek mondható szakasza mind jelentősebbnek tűnik szemünkben, noha a tényleges történészfeltáró munka még csak a kezdeteknél tart e korábban — mondhatni — pusztán eseménytörténetének egyes tényeivel megvilágított területen.[1] Az éppen csak megkezdett marxista igényű módszeres feldolgozás egyet-mást mindenesetre már elért, és nem is jelentőség nélkülit.[2] Aligha lehet immár kétségbe vonni, hogy a hazai kapitalizmus egészének sok alapvető jellegzetességét ez az — uralomra jutását követő — első korszaka alakította ki, hogy a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának abszolutizmus kori újraszabályozása fontos vonatkozásokban befolyásolta a kapitalista társadalmi átrétegeződés egész menetét, hogy kialakuló munkásosztályunk arculatára nevezetes vonásokat vésték „születésének" korviszonyai. S ha vitatott is az abszolutizmus történetének több jelentős problémája, az kétségtelen, hogy a forradalom és szabadságharc leverésétől a kiegyezésig ívelő korszak heves politikai összeütközései során nemcsak a Habsburg-birodalmat tovább éltető és a belézárt népek nemzeti kérdéseinek megoldását az imperializmus korára elodázó dualista rendszer keretei teremtődtek meg, hanem felszínre bukkant a politikai küzdelmek számos, a későbbiek során tovább vívott alapkérdése, kialakultak az uralkodó osztályok tovább folyó politikai harcainak legfőbb szervezetei, és sok

[1] Vö. *Berzeviczy Albert:* Az absolutizmus kora Magyarországon. I—IV. Budapest 1922—1937.

[2] Vö. Parasztságunk a Habsburg-önkényuralom korszakában 1849—1867. Szerkesztette S. Sándor Pál Budapest 1951.; *Lederer Emma:* Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Budapest 1952.; *Lukács Lajos:* Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867. Budapest 1955.; *Révész Imre:* Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Akadémiai Kiadó, 1957.; *Szabad György:* A társadalmi szerkezet átalakulásának kérdései az abszolutizmus korában. Történelmi Szemle, 1958.; *V. Sándor:* Die Hauptmerkmale der industriellen Entwicklung in Ungarn zur Zeit des Absolutismus (1849—1867). Études Historiques, Budapest 1960. II. köt. 59—85. old.; *Koltay-Kastner Jenő:* A Kossuth-emigráció Olaszországban. Budapest 1960.

tekintetben megfogalmazást nyert ideológiájuk is. Vonatkozik ez — s nem utolsósorban — a nacionalizmus és patriotizmus egykori jelentkezésére és politikai érvényesülésére is.

A polgári forradalom és nemzeti szabadságharc veresége a magyar politikai vezetőréteg zömének és nem kevéssé hatásukra a néptömegek nagy részének politikai szemléletében is tovább bonyolította a patriotizmus és a nacionalizmus viszonyát. A birtokos nemesség, a nemesi értelmiség és a befolyásuk alatt álló társadalmi rétegek jelentős részének tudatában a hazához, a szülőföldhöz fűződő patrióta kapcsolat a polgári átalakulásért vívott küzdelem időszakában nemcsak az egységes nemzeti piac megteremtésének, a feudális széttagoltság felszámolásának, az egységes államkeret, a nemzeti nyelvhasználat, az egységes jogi intézmények biztosításának pozitív törekvésével telítődött, hanem párosult az együtt élő, illetve szomszédos népek nemzeti törekvéseit meg nem értő, elhárító, sőt ellenségesen támadó nacionalista állásponttal. Az eszmei zűrzavar szinte kóros elburjánzása nem egyszerűen a vereség tényéhez kapcsolódott. Jelentős szerepe volt benne annak is — amit marxista történetírásunk már olyan sokoldalúan megvilágított —, hogy a szomszéd népek forradalmi erőinek gyors elnyomása folytán a magyar forradalom tragikusan magára maradt, a nemzetiségek erőivel pedig súlyos és az ellenforradalom felülkerekedését elősegítő konfliktusba bonyolódott. A különböző mértékben, de szinte minden egykorú közéleti szereplőben felfedezhető kettősség és ellentmondás feloldásában — a társadalmi és politikai kötöttségek mellett — meghatározó szerepe volt az 1848—1849 tényeihez való viszonyulásnak és annak, ki és mennyire kész a vereség tanulságait érvényesíteni a megváltozott körülmények között.

Az osztrák ellenforradalom hazai támogatói — nagyjából a bécsi politika két fő irányzatának megfelelően — két táborra különültek. Egy részük beépült a Habsburg-hatalom érdekeit az osztrák nagyburzsoáziáéval egyeztető Schwarzenberg—Bach szisztéma magyarországi szervezetébe, és támogatta annak centralizációs, beolvasztó politikáját. A Schwarzenberg herceg miniszterelnök és Bach báró birodalmi belügyminiszter nevével fémjelzett rendszer az önkényuralmat valósította meg. A császár uralkodik, a kormány rendelkezik, a közigazgatás a fegyveres erő segítségével végrehajt, a nép engedelmeskedik — ezek voltak a kormány politikájának alapelvei. Ha az egységesítés nagy műve megvalósul — ígérgették Bachék —, akkor kerülhet sor alkotmányos engedményekre.

Magyarországon a régi magyar közjogi törvények és az ország független, lényegében polgári parlamentáris kormányzását biztosító 1848-as törvények hatályát egyaránt felfüggesztették. Ezen túlmenően az 1849 márciusában kiadott, oktrojált császári „alkotmányt" is visszavonták, amelynek a magyar forradalom elszigetelésére jól felhasznált szemfényvesztő ígéreteit egyébként sem akarták soha megvalósítani.

Az „oktrojált alkotmányban" megígért új jogokat a nemzetiségek sem nyerték el az osztrák ellenforradalom győzelme után: az egykorú szólás szerint „jutalmul kapták azt, amit a magyarok büntetésül".

A vázolt önkényuralmi politikát az arisztokrácia, a birtokos nemesség, a polgári és nemesi értelmiség soraiból nem kevesen támogatták; ritkábban politikai meggondolásból, sokkal inkább személyes érvényesülési törekvéseik érdekében. Ezek Bachék politikájának többnyire fenntartás nélküli végrehajtóiként, szinte a nemzeti nihilizmus alapján állva szolgálták a beolvasztó, nemcsak nyelvi vonatkozásban germanizáló politikát. Ugyanakkor nemzeti körökben — eleinte suba alatt, később nyíltan is — azzal érveltek: mennyivel jobb, hogy idegen nemzetbeliek helyett ők töltik be a tisztségeket, mert így általában — a nemzetiségiekkel szemben pedig különösen is — érvényesíteni tudják a „magyar" érdekeket.

Az osztrák ellenforradalom hazai támogatóinak másik gárdája, a reformellenzék egykori ellenfele az aulikus arisztokrácia volt. Ez a csoport, amely 1849-ben éppen úgy vállalta a megszállt területek közigazgatásának irányítását, mint a császári és cári seregek felülkerekedésének sokoldalú közvetlen előmozdítását, politikailag a Windischgrätz herceg vezette „föderalista" irányzathoz csatlakozott. Ezek a föderalisták lényegében a birodalom forradalom előtti államszervezetének visszaállítására törekedtek. Megítélésük szerint csak az egyes országok és tartományok „természetes" vezető rétege, a helyi arisztokrácia képes a nemzeti törekvések levezetésére, sőt a dinasztia iránti hűségben való feloldására, és nyújt lehetőséget a császári hatalom számára, hogy a föderalizált birodalom szilárdsága érdekében egymással ellensúlyozza a versengő nemzeti erőket. Ezeknek a „ókonzervatívoknak" a „hazafisága" a 48-as magyar nemzeti vívmányokat és a nemzeti törekvéseket egyaránt mellőző 1847-es közjogi viszonyok restaurálására irányuló felajánlkozásukban konkretizálódott és abban, hogy a trónbitorló császár iránti lojalitásukat messzemenően hangsúlyozva, zömük óvatos duzzogással opponálgatott a Bach-rendszer ellen — hogy egyszerre mutassa kormányképesnek magát az udvar szemében, és szerezzen népszerűséget a hazai politikai közvélemény nemzeti ellenállást sugalló derékhada körében. Az ókonzervatívok a közhangulathoz igazodva mellőztetésüket nemzeti sérelemnek, kormányrúdhoz jutásukat pedig a legfontosabb nemzeti érdeknek tüntették fel.[3]

A birtokos nemesség zömét, amely, ha nem is ingadozás nélkül, de ott állt a reformellenzék mögött a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás követelményeinek egyeztetéséért folytatott küzdelmek idején, és ha ellentmondásokkal terhelten is, de magáénak érezte a forradalom

[3] Vö. *Josef Redlich:* Das österreichische Staats und Reichsproblem. Leipzig 1920—26. I/1., 382—448. old; *Berzeviczy:* Id. mű, I. köt. 135—163., 252—261., 274—276. old.; Szögyény-Marich László emlékiratai. Budapest 1917. II. köt. 44—77. old.

és szabadságharc ügyét, mélységesen megrázta a vereség. A visszahatás, amit a bukás a tegnapi reformtáborban keltett, nagyon sokszínű volt.[4] A fojtott viták, a suttogó beszédek során a legtöbb volt a Görgey-átkozás, a nagy bosszúesküvés, a fogadkozás, hogy mi lesz, ha valaki „még egyszer azt üzeni"; de nem hiányzott az önmarcangoló vádemelés, a „kár volt" hangulat, a sok, nem ritkán kétes forrás táplálta Kossuth-hibáztatás, az egyoldalú Széchenyi-magasztalás sem. A reménykedők többsége a külpolitikai fejleményektől várt gyors változást, a hitüket vesztettek az elbukás „magyar fátumát" emlegették. Voltak olyanok is — különösen az ötvenes évek elején, amikor az emigráció Kossuth vezette csoportját még a Marxék által oly indokoltan bírált mazzinista, „forradalomcsináló" taktika tartotta bűvkörében —, akik a forradalmi helyzet híján eleve bukásra ítélt összeesküvésekkel próbálkoztak. Mások — legalább annyian kétségbeesésükben, mint amennyien karrierizmusból táplálkozó cinizmussal — az osztrák abszolutizmus szolgálatába álltak.

A többség legfőbb reakciója azonban a mindenirányú dac, és annak szinte életformát alakító politikai megnyilvánulása, a passzív ellenállás volt. A tétlenség politikája, ha volt is pozitív oldala — tudniillik a népet, nemzetet elnyomó, a haladást oly sok vonatkozásban visszatorlasztó önkényuralommal való szembefordulás — súlyos negatívumokkal terhelődött. Az ellenállást a több-kevesebb következetességgel folytatott bojkott-mozgalomra, vagy a hatósági közegek félrevezetésében kimerülő virtuskodásra szűkítette. A „passzív rezisztencia" döntő hiányossága azonban roppantul széles, politikailag szinte mindenoldalú felfogásában és gyakorlatában s a politikai valóság problémáinak, a 49-es bukás kiáltó tanulságainak, a néppel és a nemzetiségekkel megteremtendő új összefogás feladatainak elhárításában mutatkozott meg.

[4] Az alábbiak részletes kifejtését lásd a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének szerkesztésében megjelenő „Magyarország története" c. kiadvány vonatkozó, az előadó által írott fejezetében.; Vö. *Kemény Zsigmond:* Forradalom után 1851.; Még egy szó a forradalom után 1851. Lásd *Kemény Zsigmond* Összes művei XII. Budapest 1908.; *Jósika Miklós* (Brüsszel, 1860. január 1.) — Kossuthnak. Országos Levéltár (A továbbiakban OL) Kossuth-gyűjtemény. (A továbbiakban K.) I. 3144.; *Kossuth Lajos:* Irataim az emigrációból. Budapest 1880—1882. I. köt. 452—453. old.; Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Sajtó alá rendezte Somogyi Sándor Budapest 1961. 44—45., 51—52., 161—162. old. Gyulai Pál „Egy régi udvarház utolsó gazdája" c. regénye (1857) hősének, a kapitalista világtól elidegenülő birtokos nemesnek rajza; *Keleti Károly:* Hazánk és népe. 2. kiad. Budapest 1873. 160—162. old.; *Beksics Gusztáv:* I. Ferencz József és kora. A magyar nemzet története. Szerkesztette Szilágyi Sándor. Budapest 1898. X. köt. 470—476. old.; *Búsbach Péter:* Egy viharos emberöltő. 2. kiad. Budapest 1906. II. köt. 39—45. old. *Berzeviczy:* Id. mű, I. köt. 193—205., 215—221., 287—304. old. *Lukács L.:* Id. mű, 25—30., 50—115. old.; *Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon* 1849—1867. Iratok. Kiadta: Sashegyi Oszkár. Budapest 1959. 19—25., 125., 143., 166—168., 224—225. old.

A dac, amely e rétegek nem kis részének a magatartását kialakította, csak részben irányult az elnyomó idegen hatalom ellen, és volt ténylegesen nemzeti tartalmú; nagyon is sok szállal kapcsolódott az osztályellentétekhez, illetve a nemzetiségi ellentétekhez, és meglehetősen erős nacionalista színezetet kapott.

A tegnapi nemesség jelentős része (amelynek tudatában még ott élt a nemzet nemességgel való azonosítása) a jobbágyfelszabadításban, a közteherviselés és a polgári jogegyenlőség kimondásában, azaz a népnek „az alkotmány sáncai közé vezetésében" — a forradalom kényszerítő erejét és az osztályösszefogásban való érdekeltségét mind erősebben halványítva — saját nagylelkűségét ünnepelte, sőt sok közülük már-már gyászolta. A birtokos nemesség egy része önmagát tekintette a szabadságharc igazi legyőzöttjének. Hiszen „meghozta az áldozatokat", de amit remélt általuk, a nemcsak érzelmi okokból vágyott, hanem a számára is nagyobb érvényesülést biztosító független nemzeti államot, a szabad gazdasági fejlődés nagyobb lehetőségeit megteremtő önálló nemzeti piacot nem sikerült kialakítania. „Meghozta az áldozatokat", de csak „mások" élvezik gyümölcseit — zárult feszesre a hibás kör a nemesség jelentős részének tudatában. A nagybirtokosok bezzeg — összeköttetéseik révén is — kihasználják a gabonakonjunktúra, a birtokrendezések, a hitelviszonyok átalakulása nyújtotta lehetőségeket. A polgárok, különösen egyes gazdag zsidó terménykereskedők (ha az önkényuralom a zsidókat, nem kevéssé a szabadságharcban való részvételükért, külön hátrányos rendelkezésekkel sújtotta is: többek között földet nem vásárolhattak) bérlőként birtokolnak nemesi jószágokat. A parasztok pedig nemcsak gazdagodnak, hanem pereskednek volt uraikkal, földet foglalnak a jobbágyfelszabadítás végrehajtását jelentő birtokrendezések, legelő-elkülönítések során, ahelyett, hogy „hálásak" lennének — ha pedig a parasztok nemzetiségiek voltak, ahelyett, hogy „hálátlanságukat" jóvátennék. A passzív ellenállás zárt világa alkalmas volt arra, hogy ezek a nézetek rendszerré rögződjenek a birtokos nemesség jelentős részének a tudatában.

Egyedül a nagybirtokos arisztokrácia tudta politikailag valamelyest ellensúlyozni a birtokos nemességben kialakult kedvezőtlen ítéletet: az osztályérdekek és osztályellenfelek leegyszerűsítő azonosításával, a birtokos nemesség reformkori külön útjának diszkreditálásával, a Bachékkal szembeni ókonzervatív oppozíció hangsúlyozásával és a nacionalista szólamok buzgó igenlésével. Az elidegenültnek ítélt világtól, az élet valóságától is passzivitásba zárkózó birtokos nemesség zömével ugyanakkor nem jutott el annak felismerése, hogy a feudális rendszer felszámolása mindenütt szükségszerűen vezetett a hagyományosan gazdálkodó birtokos nemesség anyagi viszonyainak megrendüléséhez, származásától függetlenül a kereskedő-polgárság birtokszerzéséhez, nemzetiségétől függetlenül a parasztság földéhségének megnövekedésé-

hez, a falusi burzsoázia megizmosodásához.[5] A nemesség többsége nem értette meg, hogy a kapitalista fejlődés — a feudális rendszer felszámolásának befejezett ténnyé válása folytán — az adott politikai szerkezettől függetlenül szükségszerűvé teszi számára, megköveteli tőle a beletagozódást a polgári társadalomba. Még inkább megköveteli, legfeljebb számára szubjektíven kedvezőbbnek tűnő lehetőségek közepette, ha a kapitalizmus fejlődése a független nemzeti állam keretei között, szabad nemzeti piacon bontakozik ki. Annak azonban, hogy a fejlődésnek ez az útja a nemesség közreműködésével válhasson valósággá, haladó osztályszövetségi politika volt a feltétele. Ez elsősorban az antifeudális és nemzeti függetlenségi törekvéseket egybekapcsoló haladó reformkori politika megújítását követelte. Ugyanakkor szükségessé vált az is, hogy e politika az új viszonyok új követelményeinek megfelelő tartalommal bővüljön: a feudális maradványok teljes felszámolásával, a politikai jogok demokratikus gyakorlásának biztosításával és maradéktalan érvényesítésével nemzetiségi vonatkozásban is.

A birtokos nemesség jelentős része alapjában véve elutasító tartózkodást tanúsított a haladó osztályszövetségi politika megújításának s kiterjesztésének az önkényuralom viszonyai között is érvényesíthető feladataival szemben. A passzív ellenállás adott formái között mégis sikerült az érdekeiknél fogva nála a haladás iránt sokkal inkább fogékony társadalmi rétegek — a kisbirtokos és birtoktalan nemesség, a nemesi és polgári értelmiség, a kispolgárság, a parasztság és a kialakuló munkásosztály — nagy részének szemében megőriznie a reformkorban és a forradalom idején megszerzett gloire-ját. A történelmi haladás döntő feltétele, s egyben a nacionalizmus és patriotizmus egykorú konfliktusának alapkérdése volt, mennyiben sikerül a feudális eredetű birtokos osztály többségét a haladó politika útjára vonni, vagy ha ez nem valósítható meg, miként lehet — valóságos álláspontját megvilágítva — elszigetelni azoktól az osztályoktól és rétegektől, amelyek még az uszályában politizálnak ugyan, de a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás sikerében egyaránt érdekeltek.

A reformellenzék és a forradalom vezető gárdájának, meg az abszolutizmus korában felnövekvő nemzedéknek voltak olyan tagjai, akik többet vagy kevesebbet felismertek 1848—1849 bukásának tanulságaiból. Bent az országban s odakint az emigrációban is elsősorban azoknak a sorából, akik már 1849-ben is a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás követelményeinek egyeztetésére törekvő politika oltalmazói voltak az ingadozókkal szemben, és lépéseket tettek vagy sür-

[5] Az egykorú Franciaországban, Itáliában és Spanyolországban, ahol csak elenyésző arányban, illetve egyáltalában nem volt zsidó kereskedő-polgárság és nemzetiségi parasztság, a birtokos nemesség jelentős részének vagyoni hanyatlása a feudális viszonyok felszámolása után ugyancsak bekövetkezett.

gettek a nemzetiségekkel való megbékülésre, a forradalmi összefogásra a magyar és szomszédos népek között. Bármennyire csábító lenne is álláspontjuk fejlődését, nézeteik különbségeit elemezni, az adott keretek nem teszik ezt lehetővé. A rendelkezésünkre álló alkalmat ugyanis elsősorban arra szeretnénk felhasználni, hogy megvilágítsuk: hogyan jelentkezett a nyílt színen a korabeli nacionalizmus — az előzőekben ugyancsak igen leegyszerűsítetten bemutatott — fő vonala, és hogyan, milyen eredménnyel ütköztek meg vele a patriotizmus erői.

Az 1857. évi kapitalista gazdasági válságot követően Dél- és Kelet-Európában fellendültek az elnyomott népek nemzeti mozgalmai. Mindez, majd az 1859. évi olasz—francia—osztrák háború nemcsak Bach bukásához vezetett, hanem ország-világ előtt feltárta az osztrák abszolutizmus rendszerének gyengeségét is. Kossuth és a köréje csoportosuló magyar emigránsok legjobbjai a Habsburg-hatalom akut válsága idején már érvényesíteni akarták 1848—1849 általuk felismert tanulságait. Kossuth — e társaival együtt — óvta a nemzetet minden könnyelmű zendüléstől, amelyet a hazaárulással szinte egyenértékű bűnnek minősített. Az abszolutizmussal szemben megnyilvánuló elégedetlenség fegyveres felkeléssé változtatását a nemzetközi helyzet kedvező alakulása mellett — amely iránt persze akarva-akaratlan, maga is túlzott várakozást keltett — a hazai támogatás biztosításától, a nemzetiségekkel való összefogás megteremtésétől, a román és szerb fejedelemségek szövetségessé nyerésétől tette függővé.[6]

Az intés minderre nagyon is elkelt Magyarországon, ahol a gyorsan kibontakozó és új reményeket fakasztó Garibaldi-hadjárat hatására 1860 nyarától nagymértékben megerősödött nemzeti mozgalomban a pozitív és negatív tendenciák összefonódottan jelentkeztek. Az ókonzervatív arisztokraták az elnyomás lazulásával mindent elkövettek, hogy a nemzettel vezérségüket, Béccsel pedig a hatalom gyakorlására, a mozgalmak leszerelésére való alkalmasságukat elismertessék. Hosszú idő után először 1860-ban tartották meg országszerte az augusztus 20-i ünnepségeket, amelyeken a nép kalaplevéve hallgatta az ókonzervatív ihletésű szónoklatokat — más még nemigen hangozhatott el — az ősi jogokhoz ragaszkodás férfias nyugalmáról; utána félrecsapta a kalapját, és rázendített a Kossuth seregének jövetelét hirdető, ókonzervatívokat és Bécset egyaránt lúdbőröztető Garibaldi-nótára. S akik csak a felszíni jelenségeket látták, politikai szemléletüktől függően megelégedéssel vagy megrökönyödéssel állapíthatták meg az idő tájt, hogy magyar és nemzetiségi, paraszt és polgár, nemesi származású diák és mesterlegény együtt haladt a tüntető menetben. A fehérasztal mellett

[6] *L. Kossuth:* La question des nationalités. L'Europe, l'Autriche et la Hongrie. Bruxelles 1859. 27. old.; *Kossuth L.:* Irataim az emigrációból. I. köt. 369—413. old.; *Szabad Gy.:* Kossuth and the British „Balance of Power" Policy 1859—1861.; Studiá Historica 34.; Budapest 1960. 7., 18., 23—24. old.

is sűrűn és nagybékésen koccintgattak birtokos nemesek a nemzetiségiek meg a polgárok előkelőbbjeivel. A legkülönbözőbb alkalmakkor — még a horvátországi ínségesek felsegélyezésére is — tartott táncestélyeken származástól függetlenül együtt ropták a csárdást a fiatalok, ha — mint az egykorú szerző gunyorosan megállapítja — a főúri kisasszonyok nem kesztyűs kezüket, csak parfümözött zsebkendőjüket nyújtották is a polgári renden levő leányoknak, legényeknek. A néppel és a nemzetiségekkel való összefogás annyira egyértelmű feltétele volt a Habsburg-önkényuralom felszámolásának, hogy — bármennyire élt is sok ellenérzés a szívek mélyén — a fraternizálás hulláma látszólag magával ragadta a nemesi vezető réteg túlnyomó többségét. Annál is inkább, hiszen sokan közülük úgy ítélték meg a helyzetet, hogy a parasztság és a polgárság beéri a 48-as jogkiterjesztéssel, és a nemzetiségiekkel is könnyű lesz boldogulniok, hiszen elégedetlenségüket a jogtipró és beolvasztó abszolutizmus iránt a magyar nemzeti mozgalom kibontakozásával egyidejűen és sok vonatkozásban összehangoltan mutatták ki.[7]

Az „általános testvériesülést" mutató képre azonban hamarosan sötét árnyékok vetődtek. Különösen azután, hogy 1860. október 20-án Ferenc József az ókonzervatívok által készített új „alkotmánnyal", az Októberi Diplomával ajándékozta meg birodalma népeit. Ez az addigi merev centralizáció rovására teret engedett a föderalizmusnak. Az önkényuralom sok elemének fenntartása mellett megengedte a helyi önkormányzati szervek, és szűk hatáskörrel a tartomány-, illetve országgyűlések működését, de a törvényhozó és végrehajtó hatalom legfontosabb területeit egy új összbirodalmi parlament és a birodalmi kormány kezén hagyta. Az 1848-as közjogi törvényeket, amelyek Magyarország és a Habsburg-birodalom viszonyát lényegében a perszonális unió alapján rendezték, és Magyarországot polgári alkotmányos királysággá alakították, Bécs továbbra sem érvényesítette. A Diploma nem állított fel független felelős magyar kormányt; helyette életre keltette az 1848-as forradalom által felszámolt udvari kormányszékeket, és élükre ókonzervatív politikusokat nevezett ki. Fenntartotta Erdély különválasztottságát és a határőrvidékek katonai kormányzását. Az úgynevezett Szerb Vajdaságot és Temesi Bánságot csak külön eljárás keretében egyesítette az országgal, Horvát- és Szlavonország Magyarországhoz való viszonyának szabályozását pedig függőben hagyta.[8]

Az utcákon mesterlegények, diákok és kispolgárok véres összeütkö-

[7] *Karacsay Sándor* gr. (Pest, 1860. július 27.) — Jósika Miklósnak. OL. K. I. 3352.; *Búsbach P.:* Id. mű, II. köt. 33. old.; *Berzeviczy A.:* Id. mű, III. köt. 82—84. old.; *Kemény G. Gábor:* A magyar nemzetiségi kérdés története. Gergely 1947. 38., 40. old.; *Lukács L.:* Id. mű, 239—244. old.

[8] *Redlich:* Id. mű, I/2. köt. 228—229. old.; Deák Ferencz beszédei. Kiadta Kónyi Manó 2. kiad. Budapest 1903. II. köt. 492—504. old.

zésekre vezető tüntetései söpörtek végig, tiltakozásul az Októberi Diploma ellen. Az önkényuralom teljes felszámolását, a nemzeti önrendelkezés biztosítását követelték. Az addig passzivitásban maradt magyar politikai vezető réteg úgyszólván minden irányzata ki nem elégítőnek nyilvánította az Októberi Diplomát, és csatlakozott az 1848. évi közjogi alap teljes helyreállításának követeléséhez (ha többségük ugyanakkor hajlandó is volt — egykorú kifejezéssel — „elfoglalni a politikai működés számára megnyílt teret", azaz részt venni a megyék és szabad királyi városok önkormányzatában).[9] Az újkori magyar történeti fejlődésnek témánk vonatkozásában is döntő jelentőségű kérdésévé vált, hogy az 1848—1849-es forradalom leverése óta először szabadon megnyilatkozó magyar politikai vezető réteg mennyire képes és hajlandó nemzeti függetlenségi törekvéseit haladó társadalmi és nemzetiségi politikával alátámasztani.

Kossuth, emigráns társai legjobbjainak, elsősorban Teleki Lászlónak a közreműködésével, tőle telhetően sokat tett, hogy a meginduló hazai politikai életben ezeket a követelményeket — „hívei" útján — érvényesíttesse. Az ötvenes évek során szórványosan, majd 1859-től szervezett úton, rendszeresen küldött üzeneteiben messzemenő konkrétsággal fogalmazta meg ilyen értelmű javaslatait. Elsősorban a nemzetiségi kérdés, de valamelyest a társadalmi haladás általános követelményeinek vonatkozásában is. (Ez utóbbit illetően nemcsak társadalmi kötöttségei, eklektikus polgári liberális, illetve polgári demokratikus nézetei szabtak határokat, hanem az a körülmény is, hogy a hazai valóságtól hosszú időn át elszakítva élt.)

Kossuth nemcsak az 1848-as vívmányok teljes visszaállítását vette programjába — ami 1860—1861-ben magyarországi jelszóvá is emelkedett —, sőt nemcsak annak 1849. évi kiegészítéseit, tudniillik a nemzetiségi törvényt és a zsidók polgári jogegyenlőségének kimondását. Már 1852-ben az országba juttatta nevezetes alkotmánytervét, amelyet 1851-ben, törökországi internáltsága idején, Kütahiában — Teleki László aktív szellemi közreműködésével — dolgozott ki. A munka szövegét először Kossuth maga ismertette széles körben angolul, 1859-ben teljes egészében közzététette franciául, majd 1860-ban olaszul.

A kütahiai alkotmányterv a népszuverenitás elvét polgári demokratikus keretek között, következetesen kívánta érvényesíteni, általános választójog alapjára helyezve a törvényhozást, és annak alárendelve a végrehajtó hatalmat. Megyei szinten a helyi többség nyelvét akarta hivatalos nyelvvé tenni, emellett minden fokon — a parlamentben, az oktatásban, a hivatalos levelezésben — biztosítani a szabad nyelvhasználatot. A honvédelmet a nemzetiségi alapon szervezendő nemzet-

[9] Vö. az OL Kancellária 1861. VIII. kútfőjének anyagával; továbbá a „Megyei alkotmányos mozgalmak 1860. october 20-tól, 1861. april 2-ig... Pest, 1861." c. egykorú gyűjteménnyel.

őrségre és egy kicsiny állandó hadseregre kívánta alapozni. Horvát- és Szlavonország különállását fenntartva Magyarország területi integritásának alapján állt; Erdéllyel kapcsolatban a következő, akkor még részletesen ki nem fejtett észrevételt tette: reméli, hogy a románok a teljes jogegyenlőség alapján újjászervezett Magyarországgal maguk is kívánni fogják az uniót. Utalt a szomszéd népekkel kötendő szoros szövetség szükségességére is. Kossuth tervezete, mellőzve a tulajdonviszonyok kérdéseit, megmaradt az alkotmányosság polgári értelmezésének körében. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az általa javasoltak — az általános választójogtól a nemzetiségeknek juttatandó széles körű jogokig — messze meghaladták nemcsak az 1848. évi, a forradalmi vívmányokat rögzítő törvények, hanem az 1849. évi nemzetiségi törvény intézkedéseit is.[10]

Kossuth az alkotmánytervet nem akadémikus megnyilatkozásnak szánta. Az emigrációban 1859-ben megalakult Magyar Nemzeti Igazgatóság, amelynek elnöke Kossuth, tagjai Teleki László és Klapka György voltak, legsürgősebb feladatának az alkotmányterv megismertetését tartotta a hazai nemzeti mozgalom vezetőivel. Javasolta, hogy arra támaszkodva indítsanak tárgyalásokat a nemzetiségi politikusokkal: „A 48-i törvényeket azonban, ha kiindulási pontul tekintjük is, korántsem szándékunk változatlanul megtartani, sőt inkább olyformán óhajtjuk az azokban letett elveket tágítani és kifejteni, miszerint minden érdek, nemzetiségi úgy mint vallási, tökéletes megnyugvását lehesse a magyar alkotmány szárnyai alatt: Szolgáljon vezérfonalul az idemellékelt alkotmányterv, melyet az alólírt elnök dolgozott ki és mely alapelveiben mindnyájunk jóváhagyását bírja." 1860 őszén is figyelmeztették a nemzeti mozgalom hazai szervezőit, hogy „holmi általános fraternizációnak... még magában gyakorlati nyomatéka nincs", illetve — ahogy Teleki tolmácsolta Kossuth utasítását az egyik összekötőnek — „adjanak testet a nemzetiségekkeli kibékülésnek a belföldi vezérekkeli formalis alku útján".

Kossuthék sokat tettek ennek elősegítésére. A román és szerb fejedelmekkel folytatott tárgyalásaikban nemcsak a fejedelemségek területét igyekeztek biztosítani a felszabadító háború céljaira, hanem a nemzeti ellentéteket is együttes munkával akarták felszámolni. Ennek érdekében nemcsak Obrenovits fejedelemmel és Garasaninnal teremtettek kapcsolatot, hanem az illir-párt hajdani vezérével, Kossuth nagy ellenfelével, Gajjal is. Ugyancsak a nemzetiségekkel való megbékélést szolgálta a Magyar Nemzeti Igazgatóság 1860. szeptember 15-i, Cuza fejedelemhez intézett hivatalos memoranduma, amely maga is a kütahiai alkotmányterv elveit érvényesítette. A nemzetiségi kérdés közjogi alapproblémáiban való állásfoglalás mellett Kossuth — tőle tel-

[10] Lásd az 1851. évi alkotmányterv kiadásai közül Kónyi Manóét. V. köt. 21—37. old.; Ács Tivadar közlése: Kossuth demokráciája... Budapest 1943. 52—74. old.

hetően —, figyelmet szentelt a társadalmi vonatkozásoknak is. Így a még mindig feudális katonai függésben élő határőröket nemcsak minden szolgálati kötelezettség alól kívánta felmenteni, és telkeik polgári tulajdonosaivá tenni, hanem azt javasolta, hogy ingyen engedjék át nekik a községeikhez tartozó kincstári birtokokat, legelőket, erdőket. Javasolta továbbá, hogy adják az erdélyi — zömében román — parasztság tulajdonába az ottani kincstári községek nagy kiterjedésű erdeit, legelőit, havasait. (A jobbágyfelszabadítás végrehajtásával kapcsolatos birtokrendezési, elkülönözési és tagosítási ügyekben azonban, amelyek magánföldesúri érdekeket érintettek, Kossuth nem tett reformjavaslatokat. Pedig e kérdések kedvező megoldása a parasztság nagy többségének, magyar és nemzetiségi parasztoknak egyaránt igen fontos volt.)[11]

Mindezek a pozitív javaslatok nagyon vegyes fogadtatásra találtak Magyarországon. Deák Ferenc és köre, a közjogi 48-asság alapjára helyezkedve, nem tekintette érvényben levőnek az 1849. évi nemzetiségi törvényt. Bár Deákék általánosságban állandóan hangoztatták a nemzetiségekkel való jó viszony szükségességét, az országgyűlés összeültéig minden konkrét jogbiztosító megnyilatkozástól vagy tárgyalástól óvakodtak. A Kossuth körével kapcsolatot tartó, sőt e kapcsolatot monopolizáló Almássy Pál, Komáromy György, Podmaniczky Frigyes és Tisza Kálmán vezetése alatt álló másik, magát radikálisnak, sőt forradalminak nevező irányzat ugyancsak a 48-as alap hívének mondta magát azzal nyugtatva Kossuthékat, hogy ezt csak a legalitás megőrzése érdekében teszi, és fenntartás nélkül az ő nézeteiknek megfelelően tevékenykedik. A valóságban azonban elhanyagolták azokat a kapcsolatokat, amelyeket Kossuthék nagy nehézségekkel, nemegyszer a küldöttek életének kockáztatásával teremtettek meg a nemzetiségek vezetőivel. Konkrét lépések helyett a testvériséget hangoztató frázisoknál maradtak. Vállalták, hogy Kossuthék patrióta álláspontjának megfelelően szembefordulnak a nacionalista izgatással, de nem tették; és nemcsak hogy nem foglalkoztak a haladó politika támogatására képes és arra hajlandó kisnemesi, értelmiségi és népi erők megszervezésével, hanem szisztematikusan elzárták azokat Kossuthéktól.[12]

Közben Bécs engedményének megfelelően újjászervezték Magyarországon a városi és megyei önkormányzatokat. Az utóbbiaknak külö-

[11] Vö. a 6. jegyzettel. *Kossuth L.:* Irataim az emigrációból. I. köt. 453. old.; A *Magyar Nemzeti Igazgatóság* (Turin, 1860. szeptember 15.) — Cuza fejedelemnek; *Kossuth* (London, 1860. november 5.) — Ludvigh Jánosnak; *Teleki László* (Genf, 1860. október 4.) — Kossuthnak; OL. K. I. köt. 3380., 3394., 3436.; *Kossuth* (San Francesco d'Albaro, 1861. november 20.) — Irányinak: Irányi Dániel iratai.

[12] *Kossuth* (London, 1860. november 15.) — Jósikának; *Teleki* (Genf, 1860. november 26.) — Kossuthnak; *Kossuth* (Cossilla, 1861. augusztus 3.) — Klapkának; *Irányi* (Párizs, 1862. július 15.) Kossuthnak. OL. K. I. 3380., 3477., 3802., 4068., Deák Ferenc beszédei. *Kónyi* kiad. II. köt. 508., 529—530. old.

nösen nagy jelentőségük volt: mintegy évtizednél hosszabb idő óta a hajdani politikai vezető réteg első szabad megnyilatkozási fórumai lettek. Az udvar által kinevezett főispánok elnökletével összeült megyei értekezletek majd mindenütt a 48-as bizottmányok életben maradt tagjainak a megyei bizottmányi tagságát újították meg. Politikai tüntetésül gyakran még emigránsokat is beválasztottak. A hiányzó helyekre és kiegészítésül elsősorban a birtokos nemességből és nemesi értelmiségből választottak tagokat, arányszámuknál sokkal kisebbre szorítva a birtoktalanok, a nem nemesek és a nemzetiségiek képviseletét. A néptömegek politikai képviseletének visszaszorításában szorosan összefonódott az antidemokratizmus és a nacionalizmus. Jól tükrözi ezt például Karátsonyi László torontáli főispán 1861. február 11-én kelt bizalmas beszámolója a megyei bizottmány megalakításáról: „Áll pedig a bizottmány 804 tagbul, kik között Nemzetiségi Osztály szerint van 219 szerb. Hogy itt azon arányt, melyben a Szerbek az összes Megyei lakossághoz állanak, tudniillik 1 : 3, nem sikerül elérni, annak tulajdonítható, hogy köztük az értelmiség gyéren van képviselve." A tisztikarok összetétele majd mindenütt még antidemokratikusabb volt. Soraikba — mint Irányi Dániel kritikusan megjegyezte — szinte csak mutatóba választottak nem nemest.

A megyei bizottmányok zöme élesen bírálta az önkényuralmi rendszert. Az országszerte folyó birtokrendezési perekben tanúsított magatartásával azonban — azzal, hogy a törvénytelennek hirdetett birtokrendezési szisztémának a volt földesurak javát szolgáló, a parasztokat pedig megkárosító jogszabályait igyekezett érvényesíteni — nem egy esetben lábbal tiporta a népi tömegekkel való összefogás politikájának legalapvetőbb követelményeit.

A megyei bizottmányok többsége a nemzetiségi kérdés vonatkozásában követte el a legsúlyosabb hibákat. Nemcsak az 1849. évi nemzetiségi törvény jogszabályait és Kossuth irányvonalát mellőzték, hanem — és ez beláthatatlan jelentőségű politikai vétek volt — még azt, az Októberi Diploma mellékleteként megjelent nyelvrendeletet sem engedték mindenütt teljesen érvényesülni, amely a nemzetiségeknek az alsó- és középfokú közigazgatásban szabad nyelvhasználatot biztosított. Volt olyan megyei bizottmány, ahol lehurrogták a nem magyarul szólókat; másutt, a tolmácsolást mellőzve, gyakorlatilag rekesztették ki őket az érdemi tanácskozásokból. Mindez annál nagyobb hiba volt, hiszen nemcsak a testvérnépek nemzetiségi megbékélésre hajló, és ennek sok pozitív jelét is adó erőit riasztotta el, hanem kétségtelenül erősítette a bennük is élő nacionalista tendenciákat. A magyar birtokos nemesség szűk látókörű politikája végeredményben a nemzetiségek reakciós, Bécs kezére játszó vezetőinek, a még mindig tevékeny Sagunának, Rajačićnak és társainak malmára hajtotta a vizet, akik a nemzetiségeket ért méltánytalanságokkal bizonygatták: nem a magyarok, hanem a Habsburgok a nemzetiségek igazi szövetségesei. A megyék-

ben történteknek nagy szerepük volt abban, hogy Cuza román fejedelem úgy ítélte meg, nem bízhat Kossuthék őszinteségében, és maga is élesztette a nacionalista szenvedélyeket.

A nemzetiségi kérdésben még az országgyűlés összeülése előtt elkövetett politikai hibák sorából hadd emeljünk ki egyet. A Partiumhoz tartozó, túlnyomó többségében románok lakta Zaránd megyében a kisszámú magyar birtokos nemes azt kifogásolta, hogy a román származású (az önkényuralmat korábban valóban kiszolgáló) főispán nemcsak román többségű bizottmányt kívánt alakítani, hanem bemutatkozó beszédét és esküjét is románul mondotta — a magyar szöveget csak utána olvastatva —, s hajlott a többség olyan határozatára, hogy a hivatalos nyelv a román legyen. Miután a főispán még a Partiumnak Magyarországhoz vagy Erdélyhez tartozását is vita tárgyává engedte tenni, a magyar bizottmányi tagok elhagyták a gyűlést. Az egyoldalúan hangolt közvélemény segítségével azután kivívták, hogy Vay kancellár felfüggesztette a megye tisztikarának és bizottmányának működését, s az igazságszolgáltatást szégyenszemre — más szerv híján — a még fel nem oszlatott önkényuralmi Bezirksamt hatáskörébe helyezte vissza. A megye autonómiáját csak négy hónap múlva állították vissza, miután az udvari kancellária arra szorította a román többséget, hogy növelje meg a magyar birtokosok arányát a tisztikarban. Ez megtörtént ugyan, de az előzmények után megbékélés természetesen nem jött létre általa.[13]

Voltak az országban is, akik nagy aggodalommal szemlélték a dolgok ilyen alakulását, és igaz hazafisággal fordultak szembe a nacionalista megnyilvánulásokkal. A nemzetiségi különbségeket félretevő abszolutizmus-ellenes spontán népi tömegtüntetések hosszú sora mellett, amelyek jól jelzik a megbékélés politikájának potenciális tömegbázisát, törvényhatóságok sorát idézhetjük, ahol meg tudtak állapodni a párhuzamos nyelvhasználatban. Hivatkozhatunk a nemzetiségek politikai jogegyenlőségéért síkraszálló Kállay Ödön 1849-es radikális képviselő megnyilatkozásaira, sajtóhangokra, amelyek mint a történész Pesty Frigyes lapja, a nemzetiségek megyei bizottmánybeli mellőztetését kifogásolják, vagy a költő és közíró Vajda Jánosra, aki — az államterület integritásának határai között — a nemzetiségek politikai jogainak biztosítása érdekében ekkor még csak arra a naiv fogalmazású, de helyes tartalmú érvre hivatkozott, hogy „ha kettő közül egynek engedni kell, mindig az erősebbnek kell ezt cselekedni . . ."[14] Abban az időben izzott fel Vajdában az „a hazafiság tartuffe-jei" elleni

[13] OL. Kancellária. 1861.—VIII. T—22—2195., 1861.—VIII. Z—5—5131., 5921., 9454., 11381. OL. Tanarky Gyula naplója XII. 1861. február 28.; Pesti Napló, 1861. 80. sz.; Magyarország, 1861. 59., 85., 93. sz.; Megyei Alkotmányos Mozgalmak... 190—193., 216—221. old.; *Kemény G. G.*: Id. mű, 39. old.

[14] Pesti Napló, 1861. január 3., 16.; Csatár, 1861. április 4.; Delejtű, 1861. április 9.

harag, amelynek 1862-ben az „Önbírálat" és a „Polgárosodás" című röpiratban adott hangot.[15] Idézhetjük a magyar jogászfiatalok egy csoportjának memorandumát amely a hírünket a világban oly nagymértékben rontó, a botozásig aljasodó vármegyei nacionalista túlkapások ellen tiltakozott,[16] vagy azt a tényt, hogy Győrött kiadója akadt Kossuth előbb említett alkotmánytervének (persze a szerző megnevezése nélkül, de olyan bevezetővel, amely a munkát a kérdések kérdésének, a nemzetiségi problémának megoldójaként, „a nemzetiségek egyenjogúsága nagy elvének" hirdetőjeként propagálta).[17]

Mindezek a pozitív erők azonban szétforgácsoltak és szervezetlenek maradtak; elszigetelték őket Kossuthéktól azok, akik az emigrációval való kapcsolatot monopolizálták. Pedig az emigráció legjobbjai sokat felismertek a hazai negatív jelenségekből. Irányi szerint „igen aristocraticus a Bach-rendszer elleni reactio", illetve, ahogy Kossuth írta, „illiberális bakokat lőnek a tekintetes Rendek otthon", és megnyilatkozásaikon „a Casino szelleme ömlik el, az pedig nem a nemzet szelleme". Kossuthék azonban, mint ahogy általában nem, úgy ezekben a kérdésekben sem tudták érvényesíttetni bírálatukat, tanácsaikat a velük szervezeti kapcsolatot tartó „híveik" által. 1861. március 23-án így írt erről Kossuth: „Minden levelem panasz, szidás, tanács — mindhiában. Többet mondok: valahányszor baj van, tanácsot kérnek, s miután megadtam, szent fogadásokat üzennek, hogy szóról szóra teljesíteni fogják; de soha tizedrészét sem teljesítik, soha! S amit teljesíteni látszanak is... oly haszontalan modorban teljesítik, hogy az ember kebelében feljajdul a hazafi-lélek!" A kossuthi emigráció tevékenységének egyik legsúlyosabb fogyatékossága volt, hogy ilyen felismerések ellenére sem tudta felbontani kapcsolatát a negatív irányba forduló politikai csoporttal, hogy újabbat és nagyobb jövőjűt létesítsen a demokratikus erőkkel.[18]

[15] Vajda síkraszáll az idegen eredetű polgársággal való összeolvadásért, szót emel azért, hogy *„ne annyira a nemzetiséget, mint a hazafiságot* tegyük előtérbe". Bírálja, hogy „megtámadott nemzetiségünk kétségbeeső féltésében annyira belebújunk magyarságunk föld alatti bástyáiba, czifra szűrünket úgy a fejünkre húzzuk, hogy *az ember alig látszik a magyartól*". Szembefordul azokkal, „akik a józanabb részt, a kevésbé paprikás és sujtásos, és azért kevésbé népszerű, de európaibb, s annálfogva üdvözítőbb haladást hirdetők szavát mindig leordítani képesek a tömeg előtt..." Legfőbb tanácsa: „demokratává kell lennünk, hogy — magyarok maradhassunk". *Arisztidesz (Vajda János):* Önbírálat. Lipcse 1862. 19., 22., 52—54., 73., 109. old.

[16] OL Kancellária Eln. 1861—73.

[17] A magyar nemzet szebb jövője. E nevezetes és legkorszerűbb mű minden alkotmányos érzelmű, igaz magyarnak különös figyelmébe ajánltatik és szívére köttetik. Fordítá és kiadja Kozma Imre. Győr, 1860. — Kozma az 1861. évi országgyűlés képviselőházának tagjaként törvényjavaslatot is nyújtott be a nemzetiségi kérdés megoldására. OL Országgyűlési Levéltár. 1861.—II.—409., 411.

[18] *Irányi Dániel* (Menton 1861. január 15.). — Ihásznak. OL Ihász Dániel iratai; *Kiss Miklós* (Párizs 1861. március 22.). — Kossuthnak; *Kossuth* (London 1861. március 23.). — Kissnek. Ugyanott, K. I. 3680., 3683.

Volt ugyan, éppen a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatosan 1861 márciusában — közvetlenül az országgyűlési választásokat megelőzően — egy, a szélesebb közvéleményhez szóló nevezetes felvilágosító kísérletük is. Irányi Dániel „A 48-ki törvények és a nemzetiségek" címen nyílt levelet intézett Deák Ferenchez. Ebben kifejtette, milyen aggasztó, hogy a nemzetiségekkel az utóbbi időben kialakult jó egyetértést ismét „idegenség" váltotta fel, amely „nem lehet csupán cselszövénynek eredménye. Annak oka a magyarnak 48-i törvényekhez ragaszkodása. Ezen törvények kétségen kívül erős alapot képeznek az osztrák kormány ellenében, a nem magyar nemzetiségek irányában azonban idomtalanul vannak választva kiindulási pontul." Azt javasolta, hogy — a reakció elleni összefogás érdekében — már az országgyűlés összeülése előtt nyújtsanak a 48-as alapon túlmenő biztosítékokat a nemzetiségeknek. Ha a közelmúltban lefolyt, úgynevezett országbírói értekezleten — érvelt igen jól Irányi — nem tekintették a törvényes alap sérelmének, hogy sürgősnek ítélt kérdésekben jogszabályokat alkossanak (sőt, még attól sem riadtak vissza, hogy a birtokrendezések kérdésében megerősítsék a feudális eredetű birtokos osztálynak kedvező osztrák rendeleteket), miért ne teremthetnék meg a létkérdést jelentő összefogást a nemzetiségekkel egy előzetes konferencián kötendő, és utóbb az országgyűlés elé bocsátható megállapodással? Ő maga egyébként minden aktuális nemzetiségi kívánságot teljesíthetőnek ítélt, az elszakadást kivéve; ezt azonban — mint írta — „testvéreink" nem is követelik. Irányi nézeteit — noha az adott időben a viszonylag széles körű sajtószabadság minden bizonnyal lehetővé tette volna közlésüket — Kossuthék állítólagos „hívei" nem hozták nyilvánosságra.[19]

Az országgyűlési választások során a nemzetiségekkel való ellentétek tovább éleződtek. Bár mindkét részen voltak pozitív, az együttműködést szorgalmazó megnyilatkozások, mégis mindkét oldalon fellángolt a nacionalista szenvedély. Ismerünk olyan — valószínűleg Saguna környezetéből származó — román választási röpiratot, amely a magyarokkal együttműködést kereső románokat nemzetárulóknak bélyegezte.[20] Ugyanakkor ismerjük az egykorú hazai közélet kiemelkedő személyiségének, Toldy Ferencnek, a Magyar Tudományos Akadémia akkori titkárának 1861. március 6-i levelét is, amelyben barátját, az 1849-es Békepárt egyik vezérét, Kazinczy Gábort éppen a nemzetiségek elleni harc érdekében szólította csatasorba. Toldy levele páratlan lebecsüléssel szól a népszuverenitásról és polgári parlamentarizmusról, s Kossuthék koncepciójának éppen a fordítottját propagálja:

[19] *Irányi Dániel* (Menton, 1861. március ?) — Deák Ferencnek. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára. An. lit.; Vö. *Pompéry Aurél:* Adalékok az emigrátio történetéhez. Századok, 1914. 283—285. old.

[20] OL Kancellária. Eln. 1861—279.

az 1867-es kiegyezésben majd testet öltő elképzelést a Habsburgokkal való megegyezésre, a nemzetiségek elnyomásának biztosítása érdekében. S mindezt páratlan soviniszta szenvedélyességgel tette: „Ne e gyilkos oláh és rác sepredékkel, ne ez ostoba horvátokkal... nyomorú, koldus barmok... kacérkodjunk; de e fiatal »zsarnokkal« inkább, kiből, hogy... legalább egy kis Mátyás királlyá nője ki magát, tőlünk, eszünk, s szenvedelmeink felett gyakorlott önuralkodásunktól függ."[21]

Az országgyűlés összeülésének idejére jelent meg a hazai küzdőtéren Teleki László, a sovinizmus egyik legszenvedélyesebb ellenfele. Telekit, a magyar emigráció kiemelkedő vezetőjét, 1860 végén fogta el a szász rendőrség, és szolgáltatta ki Bécsnek. A császár a hazai és nemzetközi közvélemény nyomására szabadon bocsátotta Telekit, aki első itthoni politikai megnyilatkozásaiban, amelyek a választások idején hangzottak el, hitet tett az emigrációban vallott nézetei mellett. Az általános jelszóvá emelkedett 48-asságot úgy értelmezte, hogy annak a nemzeti függetlenség követelését a néppel való szövetség megújításával és a nemzetiségekre való kiterjesztésével kell egyesítenie. 1861. március 30-i képviselői programbeszédében mondta: „A jogegyenlőség ki van mondva, s teljesedésbe véve, de ki kell azt terjeszteni az ország minden nemű lakóira, faj- és valláskülönbség nélkül. Ide tartozik a zsidók emancipációja. — Másodszor szükségesnek látom a nem magyar ajkú népfajoknáli bújtogatásokat iránt uki legtestvériesb érzeteinknek minden nyilatkozataink, s intézkedéseink általi bebizonyítása által kijátszani, részint ezentúlra lehetetlenné tenni, s erre minden alkalmat fölhasználni. Végre: — Harmadszor szintén lényeges, tekintve európai állásunkat is, minden szavunkkal, minden tettünkkel azt bizonyítani, hogy mi mindig a való szabadság és jogegyenlőség baráti vagyunk. — Ezen iránytóli minden eltérés s nemcsak, de minden megállás is a jogegyenlőség terén, ott, hol a civilizált világ tőlünk, múltunknál fogva, haladást vár, nemcsak elvünk elleni vétek, de hazánk elleni vétek is volna. — Valamint minden nyilatkozatunk és tettünk, miáltal a világ előtt oly gyanúba eshetnénk, mintha mi csak mimagunk s nem egyszersmind más nemzetek szabadságának s függetlenségének is volnánk barátai, nemcsak más nemzetek elleni bűn, saját magunk elleni is volna, mert ügyünk európai rokonszenveit is kockáztatná."

Az 1861-es országgyűlésre megválasztott képviselők a közjogi kérdésben elfoglalt álláspontjuk szerint tagolódtak. A többség az alkudozásokat elhárító Teleki, a kisebbség a kompromisszumot kereső Deák mögé állt. Telekinek azonban hamarosan tapasztalnia kellett, hogy pártjának vezérkara csak a nemzeti függetlenség kérdésében osztja — annyira, amennyire — nézeteit, de nem teszi magáévá a magyar füg-

[21] *Toldy Ferenc* (Pest, 1861. március 6.). — Kazinczy Gábornak. Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Kazinczy Gábor levelezése.

getlenség kivívásának demokratikus, a nemzetiségi törekvések érvényesülését is biztosító feltételeit.[22]

A haladó nemzetiségi politika meghirdetését különösen az áprilisi karlócai szerb nemzeti kongresszus tette sürgőssé. Ennek központi kérdése a szerblakta területek autonómiája volt, amelyet a magyar állam keretei között szándékoztak kialakítani. Az autonómiát a szerbek egyik, az ortodox egyházfők által vezetett irányzata Bécstől, a másik, a haladó szerb polgári irányzat a magyar országgyűlés támogatásától várta. A magyar országgyűlés többsége azonban, ahelyett, hogy a Kossuth—Teleki-program alapján tárgyalásokba bocsátkozott volna a szerbekkel, a merev elutasítás álláspontjára helyezkedett. A megegyezésre pedig volt lehetőség. Ezt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy miután Rajačić pátriárka elérte célját — a kongresszus kívánságainak hivatalos küldöttség által az udvarhoz juttatását —, a másik irányzat kiemelkedő vezetője, Miletić Svetozar újvidéki polgármester a magyar országgyűlésnek is megküldte a memorandumot. Sőt külön-külön az országgyűlés minden tagjához is eljuttatta, pozitív válaszuktól remélve a reakciós politikájú szerb egyházi körök ellensúlyozását.[23]

Teleki László előtt sok minden feltárult a maga haladó nemzeti és demokratikus programja, valamint pártja vezető gárdájának nacionalista — és nem kevéssé ennek folytán a közjogi kérdésben is következetlen — álláspontja közötti konfliktusból. Itt nem részletezhető okoknál fogva önmagát is felelősnek tekintette a dolgok ilyen alakulásáért, s egy beszédtöredéket hagyva íróasztalán — amelyben ismét félreérthetetlenül hitett tett amellett, hogy a nemzeti függetlenség csak a néppel és a nemzetiségekkel összefogva biztosítható — 1861. május 8-án agyonlőtte magát. A tragédia az egész nemzetet megrázta. A veszteség igazi nagyságát azonban a magyar és nemzetiségi politikusok legjobbjai közül is csak kevesen tudták felmérni.[24]

Az országgyűlés nemzetiségi képviselői, egy kivételével, valamennyien a Teleki pártja által előterjesztett „határozatot" támogatták — amint egyesek hivatkoztak is rá — nem kevéssé a halott vezérre való

[22] Teleki nagyabonyi beszédének teljes szövegét lásd *Teleki László* Válogatott munkái. Szerkesztette Kemény G. Gábor. Szépirodalmi Könyvkiadó 1961. II. köt. 232—237. old. — Országgyűlési szerepét alapvetően negatívnak látja *Lukács L.*: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak. 269—274. old.; Álláspontunkra lásd *Kemény G. G.:* Id. mű, 40—41., 47. old.; *Szabad Gy.:* Id. mű, 42. old.; *Szabad Gy.:* Teleki László és az 1861. évi országgyűlés. Az „Élet és Tudomány" 1961-es kalendáriuma. Budapest 1960. 379—382. old.; *Teleki L.* Válogatott munkái. I. köt. 108—113. old. Kemény G. Gábor bevezetője.

[23] OL Országgyűlési Levéltár. 1861. II. 164., 178., 331., 333., 363., 374., 488.; 1861. V. 497. — A szerb nemzeti kongresszus határozatának szövegét lásd *Az 1865-ik évi deczember 10-ére* hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. Pest, 1867. II. köt. 258—261. old.

[24] *Teleki L.:* Id. mű, II. köt. 237—253. old.

tekintettel. A Határozati Pártnak számbeli fölénye volt a képviselőházban. Azonban a Teleki-program lényeges pontjainak mellőzésére törekvő új vezetők nem merték vállalni a parlamenti győzelem következményeit. A Teleki helyére lépő Tisza Kálmán tudtával Podmaniczky Frigyes — mint negyedszázad múlva emlékirataiban bevallotta — cselhez folyamodott. A „körülmények alakulása", és „a nemzetiségek ingadozó magaviselete tekintetbe vételtén... elhatároztuk... ketten, Almássy Pál és én, hogy a szavazásnak olyan irányt fogunk adni, hogy a (Deák-féle. — *Szerző.*) felirati indítvány fogadtassék el 2—3 szavazati többséggel." Így is történt, szimbolizálva, mennyire lehettek saját népük nemzeti törekvéseinek őszinte és becsületes harcosai azok, akik a testvérnépek nemzeti törekvéseivel szembefordultak.[25] A nemzetiségi képviselők a felirat részletes vitájában legalább azért az elvi jelentőségű módosításért küzdöttek, hogy a feliratot ne a „magyar nemzet", hanem „Magyarország nemzeteinek" képviselői nevében küldjék fel, vagy legalábbis olyan alakban, amely elismeri, hogy „a közös hazát" több nemzet lakja. Hiába. Az országgyűlés többsége — miután már a felirati vitában zúgással fogadta Szilágyi Virgil javaslatát, amely a kossuthi álláspontot tükrözve, a nemzetiségiek részére „az önkormányzásnak a kor kívánalmai szerint kifejtett rendszerét" kívánta biztosítani — „az egységes politikai nemzet" koncepciójának álláspontjára helyezkedett, és elutasította a nemzetiségi képviselők elvi jelentőségű módosító indítványait. Tárgyalás nélkül elvetette, a karlócai szerb kongresszus határozatai mellett, az 1861 júniusi turócszentmártoni szlovák gyűlés emlékiratát is, amely önálló beligazítással bíró szlovák kerületet követelt, pedig a szlovák kongresszus többsége az osztrákbarát irányzat szándékait keresztezve memorandumát a magyar országgyűléshez juttatta el.

Az országgyűlés törvénytelennek nyilvánította a nemzetiségi gyűléseket, és hatalmas tapsviharokkal fogadta a megyei és városi bizottmányok által szervezett tiltakozó mozgalom minden megnyilvánulását. Az egyik erdélyszéli törvényhatóság román nemzeti kongresszus összehívására tett javaslatát, mivel román nyelven intézték az országgyűléshez, olvasatlanul, sőt fölbontatlanul küldték vissza. A nemzetiségi képviselők felszólalásait ingerült hangok fogadták. A méltatlan gyanúsítások sem hiányoztak, amelyekben a halott vezér elveit megtagadó határozati pártiak — Tisza László, Bónis Samu — és persze a Felirati Pártban buzgólkodó Kazinczy Gábor jártak az élen.[26] Pozitívumot

[25] *Báró Podmaniczky Frigyes:* Naplótöredékek. 1824—1887. Budapest 1888. III. köt. 114—116. old.; Vö. Deák Ferenc beszédei. Kónyi M. kiadása. III. köt. 102—106. old.

[26] OL Országgyűlési Levéltár 1861—II—282., 361., 363., 374., 393., 400., 402., 409., 424., 430., 431., 451—458., 502., 505., 514.; 1861—IV—541., 542.; Az 1861. évi április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkesztette Hajnik Károly. Pest 1861. Lásd Különösen az 1861. május 27-i, június 7-i, 11-i ülések vitáit.; Vö. *Az 1865-ik évi... országgyűlés... irományai.* II. köt. 251—257. old.

csak az a Deák által is elfogadott módosítás jelentett, amely a feliratot egy utalással bővítve, az országgyűlésnek azon — sajnos megvalósítatlan — szándékáról szólt, hogy törvény által is biztosítani akarja a nemzetiségek igényeit „mindenben, mi az ország politikai szétdarabolása és törvényes függetlenségének feláldozása nélkül eszközölhető".

Eötvös javaslatára az országgyűlés 15 magyar és 12 mérsékeltnek tartott nemzetiségi képviselőből álló bizottságot választott a nemzetiségi törvény előkészítésére. A bizottságból kimaradt a nemzetiségekkel való megbékélés számos magyar munkása, így a korábban megjelent röpiratával ezt indítványozó Mocsáry Lajos is. Eötvös József magyar álláspontként azt a Deák által is helyeselt alapelvet kívánta érvényesíteni a bizottság munkálatában, hogy „Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csakis egy nemzetet, a magyar állam históriai fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik". Ugyanakkor javasolta, hogy e kereten belül, a polgári szabadságfogalom határai között biztosítsanak széles érvényesülési lehetőséget a nemzetiségek nyelvhasználata és egyesülési joga számára. A testvérnépek nemzeti szervezkedését tagadó alapelv, és az a gyakorlati álláspont, hogy a nemzetiségi gyűlések tényleges politikai követeléseivel nem foglalkozva, csak szigorúan elvi határozatra törekszenek, végül is nem tette lehetővé, hogy a bizottság munkája előmozdítsa a tényleges nemzetiségi megbékélést.

A Határozati Párt vezetésében eluralkodó következetlenség és antidemokratizmus 1861 nyarán pártszakadáshoz vezetett. A Szilágyi Virgil, Böszörményi László, Madarász József és Kállay Ödön vezetésével kivált szélsőbal a helytelen politikai irányvonal korrekciójához látott, s végre közvetlen kapcsolatot teremtett Kossuthtal. Mindez azonban túl későn történt ahhoz, hogy az eseményekre érdemi befolyást gyakorolhasson. Nem tudta már mozgósítani a birtokos nemesség negatív irányba fordult derékhadával szemben azokat, akik osztályérdekeiknél fogva is hivatottabbak voltak immár a függetlenségi törekvések demokratikusabb politikával való egyesítésére.[27]

A birtokos nemesség jelentős része a nemzetiségekkel és saját népével szemben egyaránt a maga legszűkebb osztályérdekeinek védelmét minősítette a hazafiság egyetlen ismérvének. Így következett be, hogy egyesek, noha a nemzeti ellenállást hirdették, egyidejűleg osztrák katonaságot kértek falvaikba a birtokrendezések kierőszakolására. Ezt tette Lónyay Menyhért és még többen mások. Sopron megye törvényhatósága pedig 1861. augusztus 5-én Szárföld parasztjait, mert

[27] OL Országgyűlési Levéltár, 1861—II—255., 260., 261., 343.; Vö. Képviselőházi napló, 1861. június 11., augusztus 21.; Az 1861-ik évi magyar országgyűlés. Kiadta Osterlamm Károly, Pest 1861. III. köt. 387—398. old.; vö. a szélsőbal „1847 vagy 1848. Debreczen 1861." c. röpiratával; *Kecskeméthy Aurél:* Vázlatok egy év történetéből. Pest 1862. 188—194. old.; *Kemény G. G.:* Id. mű, 53—55., 69. old.

— az uradalom szerint szerződéses, szerintük 1848-ban szabaddá vált — földjeik után nem teljesítették a herceg Eszterházy által kívánt szolgáltatásokat, valósággal a haza ellenségeinek nyilvánította.[28] Ilyen körülmények között vajmi kevés biztatást jelentett az országgyűlésnek az a határozattal megerősített ígérete, hogy a feliratnak megfelelően kielégíti a nemzetiségi igényeket, és gondoskodik a feudális viszonyok maradványainak felszámolásáról.

Az országgyűlést, amelynek többsége még kitartott ugyan a 48-as közjogi törvények visszaállításának követelése mellett, de érvényesítésük politikai feltételeit már képtelen volt megteremteni, s valójában az udvarral keresett megegyezést, Bécs a fegyveres erő egyetlen parancsszavával feloszlatta.

A politikai vezetést kezében tartó nemesség, amely a deáki „48-as törvényességben" és „mérsékletben" immár saját szűkkeblűségét és óvatoskodását ünnepelte, természetesen nem azért hárította el a demokratikus kibontakozás politikáját az országgyűlésen, hogy utána ennek útjain keresse a jövőt. S akik a néphez és a nemzetiségi megbékéléshez vezető utat járhatatlannak látták, a passzivitás megújításának helybentopogása után szükségszerűen a hatalommal való megalkuváshoz, a 48-as alap revíziójához jutottak el.

Ilyen előzmények után került sor a szavakban Kossuthot követő határozatiak és a nagy száműzött szakítására. Kossuth az országgyűlés után is ellenzett minden megalkuvást, és minden könnyelmű felkelési kísérletet. Megítélése szerint a Habsburg-hatalom válsága megteremti a függetlenség kivívásának lehetőségét. Ezt azonban — fejtegette — nem ölbetett kézzel kell várni, hanem elő is kell segíteni: ébren tartva a népben a forradalmi elhatározottságot, a szervezkedésben nagyobb súlyt adva Böszörményiék csoportjának, és ami a legfontosabb, időközben megteremtve a nemzetiségekkel kötendő teljes megegyezés feltételeit. Egész életművében alig találni indulatosabb kifejezéseket, mint aminőkkel az országgyűlés nemzetiségi politikáját támadta. Bírálva a határozatiak megelégedését az Eötvös-féle nemzetiségi bizottság munkálataival, kijelentette: „Tisztelettel, de egyszersmind komoly határozottsággal vagyok kénytelen kérdést tenni: utolsó szónak vegyem-e ezt? mert ha igen, ha barátink azon túl nem akarnak menni, úgy sajnálattal kell kijelentenem, hogy utaink elválnak — politikánk meg nem egyezik." S ismételten összefoglalta alapelveit a nemzetiségi kérdésben. Horvátország önrendelkezési jogát biztosítani kell az elszakadást is beleértve; Muraköz és Fiume hovatartozását általános népszavazás döntse el, Erdélyben pedig a Habsburg-fennhatóság kiküszöbölése után általános népszavazás tartandó, annak eldöntésére: állít-

[28] Soproni Állami Levéltár. Bizottmányi jkv. 1861. augusztus 5. 1410—1412.; OL. Helytartótanács eln. 1861—IX—4056.; Vö. Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon 1849—1867. Kiadta Sashegyi O. 331—335. old.

sák-e helyre az uniót, vagy a nemzetek egyenjogúságára épülő, Magyarországgal csak társországi kapcsolatban álló, új államalakulatot alkossanak-e. Egyébként: szabad nyelvhasználat minden fokon, a szerblakta megyék határainak a nyelvi határokkal való egyeztetése, az egyes nemzetiségek teljesen szabad politikai szervezkedése, beleértve országos nemzetiségi vezető választását is. Végül ismét javasolta a kincstári, illetve határőr községek határában fekvő állami földek ingyenes átengedését.[29]

A patrióta Kossuthnak ez a koncepciója külpolitikai távlatokkal is bővült. Felismerte, hogy a Habsburg-politika nemcsak a Magyarországon belüli nemzeti ellentétekre építi uralmát, hanem a már önálló állami életet élő testvérnépek közötti bizalmatlanságot is a saját érdekében szítja és használja ki. Ennek ellensúlyozására alakította ki Kossuth az emigráció, elsősorban Teleki korábbi kezdeményezéseire támaszkodva a Dunai Szövetség tervét; Magyarországnak és Erdélynek Romániával, Szerbiával és Horvátországgal a nemzetiségi kérdés vázolt megoldása nyomán létrehozandó összefogását, azt az elképzelést, amelynek megvalósulása véget vetne a reakciós nagyhatalmi befolyásnak, és kitöltené az egykorú angol politika által bálványozott európai egyensúly rendszerében a Habsburg-birodalom bomlásával támadó űrt. A „mosolygó jövő" e Kossuth által tartalmilag megérlelt, formailag azonban csak rögtönözve felvázolt tervét, amely 1862 tavaszán politikailag előkészítetlenül került nyilvánosságra — a patriotizmus, az igazi hazafiság szülte.[30] A nacionalisták — Bécs legnagyobb örömére — a tervezet megjelenése után fokozták a Kossuth-ellenes izgatást. Azt hanhangoztatták, hogy a magyar függetlenséget a Kossuth által kívánt nemzeti „áldozatok" nélkül is ki lehet vívni, a Deák-féle felújított passzív ellenállás útján, és egyidejűleg mindinkább élesztgették a kiegyezés révén megteremthető magyar nagyhatalmi állás illúzióját.[31] Kossuthék itt nem részletezhető politikai hibája, hogy nem találták meg azokat az eszközöket, amelyek segítségével győzelemre vihették volna politikai irányvonalukat. Ennek egyik alapfeltétele a birtokos nemesség negatív irányba fordult derékhadának politikai elszigetelése lett volna, amire maguk sem voltak képesek.

A kiegyezéssel megteremtett dualista rendszer keretében nem a „mosolygó jövő" jutott nemzetünk osztályrészéül, hanem a társuralkodó

[29] *Kossuth* (San Francesco d'Albaro, 1861. november 18., 20.) — Irányinak. OL. Irányi Dániel iratai.; *Kossuth* (San Francesco d'Albaro, 1861. december 28., 1862. január 10.) — Jósika Miklósnak. Ugyanott, K. I. 3910., 3935.

[30] Szövegét lásd Kossuth Lajos iratai. VI. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferencz. Budapest 1898. 9—12. old.

[31] *Podmaniczky:* Id. mű, III. köt. 143—144. old.; Deák Ferenc beszédei. V. köt. 46—48., 60., 71—77. old.; *Szemere Bertalan:* Nyílt levél Fényes Elekhez. Pest 1862.; *Lukács L.:* Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak. 317—321. old.; vö. a „Sürgöny" és a „Pesti Hírnök" 1862. júniusi számaival; *Zimándy Ignác:* Kossuth Lajos agyrémes dunai konföderációja... Budapest 1900.

nemzet kétes dicsősége és minden felelőssége. A patriotizmus és nacionalizmus abszolutizmuskori konfliktusából az utóbbi került ki győztesen. Felülkerekedett az a nacionalizmus, amely népünket Ausztria oldalán, a dualizmus rendszerében — Kossuth szavaival — „bűnrészessé" tette más népek elnyomásában, anélkül, hogy önrendelkezését maga elnyerte volna.[32] A politikai küzdelem ilyen kimenetele ellenére azonban az abszolutizmus korában is a magyar történeti fejlődés nagy igazságának bizonyult az, hogy ha ideiglenesen beárnyékolták is útját a nacionalizmus roppant tévedései, mindig fellobbant igaz patrióták kezén a tiltakozás fáklyafénye. S noha időszakonként kevesen is voltak, mindig bíztak benne: egyszer elegen lesznek ahhoz is, hogy örökre száműzzék az árnyakat.

[32] Vö. Kossuth Lajos iratai VII. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferencz. Budapest 1900. 290—410. old.

PÖLÖSKEI FERENC:

NACIONALIZMUS A DUALIZMUS KORÁBAN

A dualista rendszert megalapozó 1867-es kiegyezés az osztrák és magyar uralkodó osztályok érdekeinek egyeztetéséből, a demokratikus és nemzeti mozgalmakkal szembeni összefogásukból született meg. A magyar középbirtokos nemesség előtt az 1860-as években — Ausztria nemzetközi elszigetelődése és belső meggyengülése idején — két lehetőség állott. Vagy a magyar néppel és a nemzetiségekkel köt szövetséget, hogy segítségükkel a teljes függetlenségért, a polgári forradalom következetes végrehajtásáért küzdjön, vagy az osztrák uralkodó osztályokkal lép egyezségre a magyar néppel és a nemzetiségekkel szemben. A középbirtokos nemesség abban az időben már félt a nép és a nemzetiségek szövetségétől, a polgári forradalom következetes végrehajtásától; a dualista rendszertől viszont gazdasági és politikai hatalmának megerősödését várta: ezért a második utat választotta. A kiegyezést követő több mint fél évszázad alatt a magyar uralkodó osztályok — a köztük levő hatalmi ellentétek ellenére — a dualizmust tekintették a legjobb keretnek, amelyben megvédelmezhetik osztálykiváltságaikat és megtarthatják hatalmukat. A 67-es kiegyezés tehát a nacionalizmus negatív vonásainak győzelmét jelenti, és azt jelzi, hogy a magyar uralkodó osztályok a magyar és nem magyar népek feletti korlátlan uralmat a dualista rendszer egyik lényeges alappillérének tekintették.[1]

A kiegyezéssel lezárult Magyarországon a polgári forradalom korszaka, és megnyílt a kapitalizmus gyorsabb fejlődésének útja. Ugyanakkor megoldatlanul maradtak olyan, a polgári átalakulás szempontjából lényeges kérdések, mint a föld- és a nemzetiségi kérdés, konzerválódtak a feudális maradványok, és továbbra is fontos és jogos követelés maradt a nemzeti függetlenség kivívása. Mindebből következik,

[1] E kérdésről lásd *Katus László:* A nem magyar népek nacionalizmusának jellemvonásai és szerepe a soknemzetiségű Magyarországon. Történelmi Szemle, 1960. III. évf. 2—3. sz.; *Horváth Zoltán:* A nacionalizmus kifejlődése és a nemzetiségi kérdés alakulása a dualista Magyarország utolsó évtizedeiben. Századok, 1961. 2—3. sz.

hogy a dualizmus épületét nem lehetett szilárd alapra helyezni; a polgári átalakulás felemássága, következetlensége miatt a dualizmus rendszere nem lehetett tartós. Belső ellentmondásai egyelőre nem törtek ugyan felszínre — mivel a dualista monarchia kiépítése egybeesett a kapitalizmus viszonylag békés fejlődési szakaszának kezdetével —, de miután a kapitalista fejlődés tovább növelte s újakkal bővítette azokat, megkezdődött e rendszer válsága.

Az imperializmus megjelenésével és kifejlődésével összefüggő nemzetközi és hazai gazdasági, társadalmi, politikai változások azután az uralkodó osztályok szándékai, mentő kísérletei ellenére a monarchia bomlását, majd bukását eredményezték.

A kiegyezés megkötése után a magyar uralkodó osztályok hozzákezdtek a sajátos dualista rendszer kiépítéséhez, amelyben jelentős szerepe volt a nemzetiségek elnyomásának. A magyar uralkodó osztályok — az osztrák uralkodó körökkel egyetértésben — a nem magyar néptömegek elnyomását gazdasági, politikai és kulturális síkon építették ki.

A nemzetiségek gazdasági kifosztásának egyik lényeges formáját kezdettől fogva a monarchián belüli közös vámterület jelentette, amely biztosította az erősebb osztrák és magyar ipar fölényét, akadályozta a nemzetiségi területeken a kapitalizmus fejlődését, és még súlyosabbá tette a néptömegek kettős kizsákmányoltságát. Az osztrák—magyar tőke vámpolitikája a kapitalista fejlődés során a monarchia felvevőpiacává változtatta a mesterségesen elmaradottságban tartott nemzetiségi területeket. Az imperializmusba való átmenet, majd a századforduló után kialakuló és megerősödő finánctőke pedig nagyméretű gyáralapításokhoz fogott a nagyobb profitot ígérő nemzetiségi területeken. E tőkebehatolás kétségtelenül hozzájárult a nemzetiségi területek nagyiparának erőteljes fejlődéséhez, de az itt szerzett profit elsősorban az osztrák és a magyar finánctőke további megerősödését segítette. Magyarország nemzetiségi jellegű területeire éppen a magasabb profitlehetőségek vonzották a finánctőkét. „Amíg a kapitalizmus kapitalizmus marad — írta Lenin —, nem arra fordítják a tőkefölösleget, hogy az illető országban felemeljék a tömegek életszínvonalát, hiszen ez a tőkések profitjának csökkenését vonná maga után, hanem arra, hogy a tőkének külföldre, az elmaradott országokba való kivitele útján növeljék a profitot. Ezekben az elmaradott országokban a profit rendszerint magas, mert kevés a tőke, a föld ára viszonylag nem magas, a munkabér alacsony, a nyersanyagok olcsók."[2] A franciaországi, belgiumi, angliai s különösképpen az osztrák és a magyar finánctőke megtalálta a magyarországi nemzetiségi jellegű területeken azokat a gazdag s olcsó nyersanyagforrásokat, és azt a nagyméretű ipari tartalékseregét, amelyek magas extraprofitot ígértek számára. Az e területekre való

[2] *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 249. old.

tőkebehatolást a századfordulótól kezdve különösen meggyorsította a dualizmus elmélyülő válsága, amely egyre inkább kétségessé tette a közös vámterület huzamosabb fenntartásának lehetőségét, s főleg az osztrák ipar és finánctőke kiváltságos helyzetét veszélyeztette. Az osztrák nagyipari burzsoázia ezért is szorgalmazta itt a gyáralapításokat, mert így a vámközösség esetleges megszűnte után is biztosítani vélte ipari monopolhelyzetének fenntartását.[3] Az osztrák, a német tőke és a már említett többi ország finánctőkés körei a XIX. század végén és a XX. század elején így jelentős pozíciókat szereztek a magyarországi nemzetiségi területeken a különböző ipari érdekeltségekben. Gyakran velük szövetségben vagy önállóan a magyar monopoltőke is egyre nagyobb szerepet játszott itt az ipari fejlődésben. A magyar burzsoázia maximálisan felhasználta ehhez a dualista rendszer által számára biztosított politikai és adminisztratív lehetőségeket, különösen a kezében levő államhatalmi szerveket. Ezeknek az eszközöknek a segítségével arra törekedett, hogy megakadályozza a nemzetiségek burzsoáziájának megizmosodását, és tovább fokozza a néptömegek gazdasági kizsákmányolását. A nemzetiségek burzsoáziáját különböző ürügyekkel kizárták az iparpártolási törvények kedvezményeiből, magasabb adókat vetettek ki rá, s megnehezítették, hogy képviselői ipari és kereskedelmi engedményekhez jussanak.[4]

A fenti körülmények is hozzájárultak ahhoz, hogy a századforduló táján különösen kiéleződtek a magyar és nem magyar burzsoá körök ellentétei. Ezek tovább bonyolították azon sokrétű ellentétek szövevényét, amelyek gyorsították a monarchia válságának elmélyülését. A különböző nemzetiségű burzsoá csoportok ugyanakkor teljesen egyetértettek az osztálytársadalom, a kizsákmányolás rendjének fenntartásában, egyaránt szembeszálltak a magyar és nem magyar népek demokratikus és szocialista harcával. Ez adta meg a magyar és nem magyar munkástömegek együttműködésének, közös harcának alapját.

A dualizmus korában a magyar uralkodó osztályok nacionalista gazdaságpolitikája a mezőgazdaság síkján is szembeötlő. Ez a nacionalizmus az ipari kapitalizmus terén — a gazdasági elmaradottság, a nagyarányú munkaerő-felesleg, az olcsó munkaerő s az uralkodó körök sovinizmusa miatt — elsősorban a nemzetiségi munkástömegeket érintette; a mezőgazdaság síkján viszont a szegényparasztságot sújtotta. A dualista rendszer a nagybirtok s a feudális maradványok fenntartásával, a kötött birtokok nagyarányú elterjedésével és elterjesztésével eleve lehetetlenné tette a szegényparasztság földhöz jutását. Mivel a vegyes lakosságú nemzetiségi területeken a nagybirtokosok döntő többsége magyar, a föld nélküli vagy kevés földdel rendel-

[3] Lásd *Egyed Ákos—Vajda Lajos—Ion Cicala:* Munkás- és parasztmozgalmak Erdélyben 1905—1907. Bukarest. Tudományos Kiadó 1962. 33—34. old.

[4] Lásd ugyanott, 41. old.

kező szegényparasztság pedig — kivéve egyes területeket — nem magyar anyanyelvű volt, az ebből adódó gazdasági, társadalmi viszonyok eleve biztosították a magyar uralkodó osztályok kizsákmányoló tevékenységének lehetőségét e népek felett. Erdélyben pl. a több mint ezerholdas latifundiummal rendelkező nagybirtokosok 85,7%-a volt magyar és 5,5%-a román, míg a 0—5 hold közötti szegényparaszti gazdaságok tulajdonosainak 70,5%-a volt román és 19,1%-a magyar.[5] A magyar földbirtokosok gazdasági kizsákmányoló tevékenysége a parasztság nagy többségét kitevő más nemzetiségű paraszttömegek nemzeti elnyomásával fonódott össze, s ez még inkább súlyosbította helyzetüket.

A magyar uralkodó osztályok gazdasági, politikai és kulturális téren megnyilvánuló nacionalista politikája szerves egységet alkotott. Ezért különösen lényeges ez irányú politikai és kultúrpolitikai tevékenységük főbb mozzanatainak áttekintése. A kiegyezés után az erőszakszervezetek kiépítése mellett kidolgozták a nemzetiségi elnyomás különleges, úgynevezett osztrák rendszerét. Megegyeztek a legerősebb magyarországi nemzetiséggel, a horváttal, illetve annak reakciós, feudális vezető köreivel. Az ő segítségükkel próbálták megakadályozni a különböző nemzetiségek önállósodási törekvéseit, s igyekeztek tartósítani a kiegyezés társadalmi, gazdasági, politikai rendszerét. A horvát uralkodó körökkel 1868 szeptemberében megkötött egyezmény alapján közös lett a hadügy, a pénzügy és az iparügy. A magyar országgyűlésen Horvát-Szlavónország 29 képviselője vett részt, a magyar kormányba pedig egy tárca nélküli horvát miniszter is bekerült. Horvát-Szlavónország kormányzatának élén a bán állt; a horvát országgyűlés hatásköre a beligazgatásra, a vallás- és közoktatásra, valamint az igazságügyre terjedt ki.

A magyar uralkodó osztályoknak a nemzetiségi tömegek elnyomásában az egyházak támogatására is szükségük volt. Ezért elismerték pl. a szerb és román jellegű nemzeti egyházaknak az iskolák fenntartására vonatkozó jogait.

Az Andrássy-kormány csak a horvát kiegyezés megkötése után tűzte napirendre a többi nemzetiség ügyét; a parlament csak ezután tárgyalta a nemzetiségek helyzetének általános rendezését tartalmazó törvényjavaslatot.

A képviselőház elé két javaslat került: a többségi és a kisebbségi. A többségi javaslatot Eötvös, illetve Deák fogalmazta, a kisebbségi javaslatot pedig a román és szerb képviselők egy csoportja készítette el. A nemzetiségi politikusok javaslatukban elismerték a magyar szupremáciát, az állam területi épségének és politikai egységének elvét, de ezen belül a „románok, szerbek, szlovákok, oroszok és németek...

[5] Lásd Statisztikai Közlemények. Új sorozat 56. köt. Budapest 1915. 439—487. old.

számára... a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúságát" követelték.

Az országgyűlés 1868 novemberében kezdte tárgyalni a törvényjavaslatokat. A vitában az első felszólaló Deák Ferenc volt. „Az idő rövid — mondotta többek között Deák —; hosszas szónoklattal nem fogom ezt az időt pazarolni, egyszerűen azt mondom, hogy az én meggyőződésem a fennforgó kérdésekben az, hogy Magyarországban egy politikai nemzet létezik, az egységes, osztatlan magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozzék, egyenjogú tagja. — A másik, amit tartok és hiszek, hogy ezen egyenjogúságot... az országban dívó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve... csak annyiban lehet külön szabályok alá vonni, amennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat lehetősége, célszerűsége... szükségessé teszi."[6]

Az országgyűlés természetesen a többségi javaslatot fogadta el, amely mint az 1868. XLIV. törvénycikk került be a magyar törvénytárba. E törvény bevezetője kimondta: „Magyarország összes honpolgárai politikai tekintetben egy nemzetet képviselnek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet".[7] A törvény a magyar uralkodó osztályoknak a magyar hegemónia megszilárdítására irányuló törekvését és azt az eltökéltségét tükrözte, hogy minden eszközzel készek elfojtani a nemzetiségek mozgalmait. Az 1868-as nemzetiségi törvény Kossuth Duna-konföderációs tervének ellentéte volt, de visszaesést jelentett az 1849-es szegedi nemzetiségi törvényhez viszonyítva is. A törvény — lényegi tartalma ellenére — őrzött még valamit Eötvös és Deák korábbi liberalizmusából. Kimondotta például, hogy — bár az ország kormányának hivatalos nyelve a magyar — a „törvényhatósági tisztviselők saját törvényhatóságaik területén" a lehetőséghez képest a terület nyelvét használják. Gondoskodni kívánt arról is, hogy a nagyobb tömegekben együtt élő nemzetiségek egészen a magasabb akadémiai fokig anyanyelvükön képeztethessék magukat. Elismerte továbbá a nemzetiségek egyletalapítási jogát. A nemzetiségi törvény e pozitív vonásai azonban a gyakorlatban igen kevéssé érvényesültek. A megyei törvényhatósági bizottságok — különösen az 1870-es évek második felétől kezdve — nem tartották be az 1868-as nemzetiségi törvény e rendelkezéseit.

A magyar uralkodó osztályok — élve a dualista rendszer adta lehetőségekkel — a választási rendszer átalakításával, illetőleg módosításával is igyekeztek biztosítani és megszilárdítani uralmukat a magyar néptömegek s a nemzetiségek felett. Az 1870—1871-ben hozott közigazgatási törvények kimondották, hogy a megyei és a városi törvényhatósági bizottságok, valamint a községi képviselő-testületek felét automa-

[6] Az országgyűlés képviselőházának naplója. 1868. XI. köt. 6. old.
[7] Magyar Törvénytár. 1868. XLIV. tc.

tikusan a legtöbb adót fizetők, az úgynevezett virilisták alkotják. Ezek a rendelkezések — mivel a vegyes lakosságú területeken a magyarok gazdasági túlsúlyban voltak — különösen a nemzetiségi néptömegek politikai jogait csorbították. A magyar uralkodó osztályok nagy figyelmet fordítottak arra, hogy a vármegyei, városi tisztviselők, valamint a falusi jegyzők döntő többsége magyar anyanyelvű legyen. Így pl. a századforduló idején a román többségű Nagyküküllő megyében 87 jegyző közül csak négy volt román anyanyelvű, Brassó megye 30 jegyzője közül pedig egy sem volt román nemzetiségű.[8] Hasonló volt a helyzet a vármegyei és a városi közigazgatás területén is. A finánctőkések — s a velük szoros kapcsolatban álló nagybirtokosok — által vezetett Szabadelvű Párt s a vármegyei törvényhatósági bizottságok nacionalista politikájára jellemző, hogy pl. Erdélyben 1890 és 1900 között a magyar vármegyei tisztviselők száma 31,8%-kal, a városi tisztviselőké pedig 29,6%-kal növekedett, ugyanakkor a román vármegyei tisztviselők száma 6,7%-kal, a városi tisztviselőké pedig 13,6%-kal csökkent.[9] A magyar uralkodó osztályok a közigazgatásban meglevő szinte kizárólagos vezető szerepüket azután nemcsak a nemzetiségek politikai elnyomására, hanem saját gazdasági hatalmuk további növelésére is felhasználták.

Amíg az 1870—1871-es közigazgatási törvények a megyei, városi törvényhatósági bizottságokban s a falusi képviselő-testületekben, valamint a tisztviselői karban biztosították a magyar uralkodó osztályok hegemón szerepét, addig az 1874. évi XXXIII. tc. az országgyűlési képviselő-választásoknál a magasabb vagyoni cenzus bevezetésével és a magyar nyelv ismeretének megkövetelésével tovább szűkítette a választói jogosultságot. Súlyosan érintette a nemzetiségeket az úgynevezett választási geográfia bevezetése is: ez még a lakosságnak csupán 5,9%-át kitevő választókat is rendkívül aránytalanul osztotta be az egyes választói kerületekbe. Így egyes kerületekben már 200 választó is küldhetett egy képviselőt a parlamentbe, míg másutt — főleg ott, ahol a választók többségét nem magyar anyanyelvűek alkották — 4000—9000 választó tartozott egy választási kerülethez.

Mindehhez a kiegyezés után kiépített erőszakszervezetek s a magyar uralkodó osztályok érdekeit védő tisztviselők túlkapásai járultak, továbbá a megvesztegetések, a csalások és az emberéleteket kioltó csendőrsortüzek, amelyek végigkísérték a dualizmus kori választások előkészítését s lefolytatását.

A magyar uralkodó osztályok nacionalista politikája — összefüggésben a gazdasági és politikai elnyomással — kulturális téren is megmutatkozott, és elsősorban az iskolapolitikában, a közművelődési egyesületek alapításában s működésében, valamint az erőszakos magyaro-

[8] Lásd Statisztikai Közlemények. 16. köt. Budapest 1906. 160—161. old.
[9] Lásd ugyanott, 136—139. és 143—145. old.

sításban jelentkezett. Az 1879: XVIII. tc. a népiskolában, az 1883: XXX. tc. a középiskolákban tette kötelezővé a magyar nyelv oktatását; az 1891: XV. tc. pedig már az óvodásoktól is megkövetelte a magyar nyelv elsajátítását. E törvények csorbították a nemzetiségi iskolák korábbi jogait. A kormány emellett még közigazgatási és más eszközökkel is nehezítette a nemzetiségi iskolák működését.

Az erőszakos magyarosítást szolgálták az 1880-as évektől alapított ún. közművelődési egyesületek is. Az első közművelődési egyesület Sáros megyében alakult. Alapszabálya kimondta, hogy minden megengedett eszközzel törekedni kell a magyarság „visszahódítására".[10] A nyolcvanas években jött létre a Dél-dunántúli Közművelődési Egyesület; 1882. november 20-án hívták életre a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesületet; 1885. augusztus 31-én pedig Kolozsváron alakult meg az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület, az ún. EMKE. A „nemzeti szellem ébresztése", a „magyar állameszme", a magyar szupremácia hathatósabb védelmének jelszavaival születtek meg az egyes megyék közművelődési egyesületei is.

A közművelődési egyesületek tehát a nemzetiségi vidékeken alakultak, s az állam, az egyházak és a nagybirtokosok részéről jelentős pénzösszegeket kaptak. Ezeknek a segítségével igyekeztek a már meglevő, működő egyesületeket is ellenőrzésük, irányításuk alá vonni. Emellett óvodákat, iskolákat alapítottak, könyvtárakat létesítettek és segélyeket osztogattak. Az 1880-as évek második felétől kezdve az egyes országrészekre kiterjedő közművelődési egyesületek sok városban is létrehozták helyi szervezeteiket, s ezek révén igyekeztek egyrészt a magyarosítást biztosítani, másrészt megakadályozni a munkásság és parasztság önálló szervezeteinek megszületését és megerősödését.

Az 1890-es évektől kezdve megerősödtek az erőszakos magyarosításra irányuló törekvések. Megjelent s egyre jobban átjárta a magyar politikai közéletet a 30 milliós magyarság s a magyar imperializmus jelszava. Első s legjelentősebb hirdetője Rákosi Jenő volt, aki 1891-től mint a „Budapesti Hírlap" főszerkesztője vallásos megszállottsággal követelte nemcsak az egységes magyar nemzet megteremtését, hanem az ország határainak kiterjesztését is. „Az apostolok, akiket a pünkösdi lángnyelvek megihlettek — írta 1906-ban megjelent „25 év" című cikkében —, Isten országát hirdették. Mi... hirdettük Magyarországot, mi zászlónkra írtuk a magyar imperializmust." Ezután kifejti, hogy mit jelent számára a magyar imperializmus programja: „... egy hatalmas, egységes nemzeti Magyarországot, amely szellemében, intézményeiben, gondolkodásában, érzületében, értelmiségében, műveltségében, öntudatában és önérzetében magyar. Határain belül kérlelhetet-

[10] Lásd *Kemény G. Gábor:* A magyar nemzetiségi kérdés története. Budapest 1947. 132. old.

lenül magyar."[11] Rákosi Jenő a magyarosítás legfontosabb eszközét a magyar nyelv általánossá, kizárólagossá tételében látta. Szerinte egy nemzet nagysága a nyelv nagyságától függ. A magyar nyelvművelés nyelvkultusszá, a magyar imperializmus céljainak legfontosabb elősegítőjévé vált nála. Ezért bizonygatta, hogy a magyar nyelv a legrégibb, legszebb, leglogikusabb, következésképpen Magyarországnak a legnagyobb nemzetté kell fejlődnie Európában. Rákosiék — bár a nemzetiségek magyarosítására és az ország határainak kiterjesztésére irányuló törekvés együtt jelentkezett náluk — az első feladatot a magyarosításban látták, s csak ezután, ennek megvalósítása után akarták növelni az ország területét. Rákosi Jenő nemcsak azért tudott a nacionalizmus egyik legjelentősebb magyarországi képviselőjévé válni, mert a legkorábban s a legszélsőségesebben ő fogalmazta meg „Nagy-Magyarország" megteremtésének programját, hanem azért is, mert ez számára szinte az egyedüli programpontot jelentette. Rákosi Jenő körül egy olyan hivatalnoki és jelentősebb vagyonnal nem rendelkező egyéb elemekből álló réteg sorakozott fel, amely kívül tudott maradni azokon az ellentéteken, amelyeket az imperializmus az uralkodó osztályok körében is felszínre hozott és megerősített — pl. az agrár—merkantil ellentétek társadalmi-gazdasági harcain. Rákosi Jenőék magyar nemzeti imperializmusa a XX. század első éveiben az agráriusok önálló magyar imperialista törekvéseihez állt a legközelebb, de ezekkel sem volt azonos; mert amíg Rákosi Jenőék az uralkodó osztályok egységének megteremtésével igyekeztek elérni fő célkitűzésüket, addig az agráriusok a finánctőkével szemben a nagybirtok vezető szerepének visszaállításáért is küzdöttek.

A kiegyezés megvalósulásától az imperializmus kialakulásáig terjedő időszakban valamennyi parlamenti párt működését a magyar szupremácia megerősítésének szándéka, törekvése határozta meg. Erre az időszakra a középnemesség egyes rétegei nemcsak lényegében, hanem formálisan is elfogadták az Ausztriával megkötött kiegyezést.

A kiegyezés idején a középnemesség egy jelentős csoportja a Tisza Kálmán vezette balközéphez csatlakozott. De egy pillanatig sem gondolt a kiegyezés meghiúsítására, majd létrejötte után annak megváltoztatására; hiszen ennek reális előfeltétele a néppel s a nemzetiségekkel való kapcsolat megteremtése lett volna. Tisza Kálmánból azonban még az a kevés liberalizmus is hiányzott, amelyet a kiegyezést létrehozó párt vezérénél, Deáknál megfigyelhettünk. Tisza egyben — mivel a kiegyezés idején a magyar népben erős volt a független Magyarország megteremtésének vágya — 48-as jelszavaival Kossuth táborát is csökkenteni igyekezett. 1867 körül látszólagos ellenzékiségével lényegében azt védte, és azt igyekezett megszilárdítani, amit ún. 48-asságá-

[11] Országos Széchenyi Könyvtár. Kézirattár Fol. Hung. 1975/9. Rákosi Jenő vegyes művei.

val formailag támadott: a kiegyezési rendszert. A Deák-párt és a balközép között a nép- és nemzetiség-ellenesség érdekazonossága miatt születhetett meg az 1875-ös fúzió, s jöhetett létre a Szabadelvű Párt.

1867-ben, amikor a polgári forradalom lezárása napirendre került, a középnemességnek még voltak egyes csoportjai, amelyek a kispolgárságot, parasztságot, értelmiséget tömörítő szélsőbalhoz csatlakoztak. Kossuth Lajos és Madarász László kiegyezés ellen folytatott harcának eredményeként még követelték a teljes függetlenséget. A kiegyezéssel szembeszálló demokrata körök megerősödése s az alföldi parasztság 1867—1868-as kiegyezésellenes harcának fellendülése után azonban feladták álláspontjukat, s a kiegyezési rendszer lojális ellenzékévé váltak. A szélsőbal s a balközép egy részének szövetsége hozta létre a Függetlenségi Pártot, amely 48-as jelszavaival igyekezett maga köré vonni az 1848-as eszmék demokratikus és nemzeti továbbfejlesztéséért küzdő társadalmi rétegeket: a parasztságot, az értelmiséget és a kispolgárság egy részét. E társadalmi erők segítségével azonban nem az ország teljes függetlenségéért, a demokratikus átalakulás megvalósításáért harcolt, hanem egyre inkább a nemzetiségek gazdasági, politikai, kulturális jogai elleni támadás részesévé vált. Az imperializmusba való gyorsuló átmenet, majd az imperializmus kifejlődésének időszakában a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikájának és nacionalizmusának fő képviselője a kormányon levő finánctőkés és a vele szoros kapcsolatban álló nagybirtokos blokk volt. Ebben az időszakban a magyar uralkodó osztályok e csoportja határozta meg a Szabadelvű Párt politikájának fő irányait. Az 1890-es évektől kezdve az imperializmus sajátosságainak, jellegének megfelelően az uralkodó körök nacionalizmusában megerősödtek a hódító vonások; politikájukra egyre inkább rányomta bélyegét a gazdasági, politikai terjeszkedés szándéka. Az uralkodó osztályok pártjaiban — s különösen az ún. „úri ellenzék" soraiban — a magyar szupremácia védelme, a nemzetiségek magyarosítása mellett fokozatosan a nagyhatalmi sovinizmus jegyei váltak uralkodókká. A nagyhatalmi aspirációknak különösen két, egymással szorosan összefüggő iránya volt szembetűnő: egyrészt a balkáni gazdasági és politikai terjeszkedés, másrészt a monarchiai vezető szerep megragadása. Nagy gondot fordítottak e célok elterjesztésére, népszerűsítésére is.

A magyar uralkodó osztályok körében a polgári forradalom felemás lezárásával, valamint az imperializmus megjelenésével és kifejlődésével összefüggően egyre inkább kiéleződtek az ellentétek. Ezek 1905-ben kormányzati válsággá értek. Az 1905-ös januári választásokon az 1904 végén koalícióban tömörült ellenzék — amely a Függetlenségi Pártot, a nagybirtokos vezetésű Alkotmánypártot és a Néppártot foglalta magában — győzelmet aratott a három évtizede hatalmon levő Szabadelvű Párt felett. A koalíció választási győzelme egyben a dualizmus válságának elmélyülését mutatja.

A koalíció megalakulásával és tevékenységével párhuzamosan a Függetlenségi Párt olyan nagybirtokosokkal töltődött fel, akik a finánctőke elleni harcukkal párhuzamosan az önálló magyar imperializmus ideológiájának képviselői voltak. Az Ausztriával való viszony rendezését e rétegek a nemzetiségek magyarosításának és a magyar imperializmus érvényesítésének szolgálatába állították.

1906-ra, amikor a Függetlenségi Párt — a koalíció legnagyobb pártjaként — az ellenzéki nagy- és középbirtokosok vezetésével hatalomra került, a függetlenség és a demokrácia kérdéseiben eltűnt már a határvonal a koalíciós pártok és a Szabadelvű Párt között. Az új kormány átvette a szabadelvű párti kormányoktól a magyar állameszme koncepcióját, s megkísérelte tovább fokozni azok nacionalizmusát, a nemzetiségek elnyomását.

A koalícióban tömörült, több kérdésben ellentétes érdekű politikai csoportok között a nacionalizmus vált az egyik legfontosabb összekötőkapoccsá. Ezért támogatta a koalíciót Rákosi Jenő és a „Budapesti Hírlap" köré tömörült párton kívüli újságírók csoportja. A korábban még ellenzékben levő Függetlenségi Párt a koalíció többi pártjával egyetértésben támadta a munkásosztály és a parasztság mozgalmait, elárulta az ország függetlenségének ügyét, s üldözte a nemzetiségeket.

A koalíciós kormány s a parlament tevékenységében jelentős részt foglalt el a nemzetiségek addigi jogai elleni támadás. A képviselőház 1907 tavaszán tárgyalta s fogadta el Apponyi népiskolai törvénytervezeteit. E törvények arra kötelezték a nem magyar tanítási nyelvű iskolákat, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermekekkel olyan ütemben sajátíttassák el a magyar nyelvet, „hogy a negyedik évfolyam befejeztével gondolataikat magyarul, élőszóval és írásban érthetően" ki tudják fejezni.[12]

Ugyancsak 1907 tavaszán terjesztette a képviselőház elé Kossuth Ferenc kereskedelmi miniszter a vasúti szolgálati rendtartásról szóló törvénytervezetet, amelynek egyrészt a vasúti munkások sztrájkmozgalmának megakadályozása, másrészt a nemzetiségek magyarosítása volt a célja. Ez az ún. vasúti pragmatica különösen a horvát vasúti dolgozókat érintette, mert a magyar—horvát kiegyezés revízióját jelentette. A törvény többek között kimondta, hogy „Magyarország területén a vasutaknál csak olyan egyén vehető fel, aki magyar állampolgár, és a magyar nyelvet bírja".[13] A horvát képviselők tiltakoztak a javaslat ellen, majd obstrukcióba kezdtek. Hangsúlyozták, hogy a kiegyezés értelmében Horvátországban a horvát a hivatalos nyelv, s ez a vasutakra is vonatkozik. A koalíciós többségű parlament azonban Andrássy javaslatára felhatalmazta a kormányt, hogy a törvényjavaslatot rendeleti úton léptesse életbe.

[12] Magyar Törvénytár. 1907. XXVII. tc.
[13] Magyar Törvénytár. 1907. XLIX. tc.

A koalíciós kormány uralma alatt megélénkült a közművelődési egyesületek magyarosító tevékenysége is. Az országban ekkor már 82 közművelődési egylet működött. 1907-ben központi szervük alakult: az Országos Közművelődési Tanács. A Közművelődési Tanács 1909. október 7-én és 8-án országos egyesületi titkári értekezletet hívott egybe, amelyet Széll Kálmán, az Alkotmánypárt egyik vezetője nyitott meg. A részvevők a nemzetiségi sajtó letörését, új, szigorú sajtótörvényt, a nyelvben és szellemben való magyarosítás eredményesebbé tételét követelték. Az egyik felszólaló kijelentette: „Le kell törni a hazafiatlan nemzetiségi sajtót; a kultúregyesületek munkája hiábavaló, hogyha nem lesz új sajtótörvény." Az értekezleten emellett a közművelődési tanács azon szándéka is tükröződött, hogy a közművelődési egyesületek — elsősorban kulturális tevékenységükön keresztül — nehezítsék, gátolják a munkásosztály szocialista, internacionalista tudatának megerősödését. Ivánka Pál, az Országos Közművelődési Tanács tagja kifejtette, hogy a jegyzőket és tanítókat meg kell tanítani arra, hogyan bánjanak a néppel. „Fegyverezzük fel őket a társadalomtudomány szellemi fegyvereivel — mondotta a továbbiakban —, nehogy fegyvertelenül álljanak a kiképzett ámítókkal és izgatókkal szemben. Egy szocialista vezér kitűnően ismeri az egész világ szociális mozgalmait és elveit. Olyan dolgokról tud beszélni, hogy a művelt ember bámul, hol tanulta? A magyar középosztály nem foglalkozik szociális eszmékkel, a mérkőzés tehát aránytalan."[14]

Az 1900-as években a közművelődési egyesületek mellett a magyarosítás előmozdításának s az osztályharc tompításának programjával megalakult az Országos Magyar Szövetség, a Magyar Védő Egyesület s — a „szlavóniai magyarság nemzeti gondozásának" ürügyével — a Julián-egyesület.

A magyar uralkodó osztályok felfokozott nacionalista politikája az eddigieknél jóval brutálisabb formában jelentkezett az erőszakszervezetek tevékenységében. A bíróságok izgatás és felségárulás ürügyén a perek egész sorozatát zúdították a nemzetiségek jogait védelmező politikusokra. Nemcsak a nemzetiségek körében, de egész Európában felháborodást váltott ki a csendőrség 1907 októberi csernovai vérengzése.[15] E gyilkosságnak tizenöt halálos áldozata lett, sokan megsebesültek, majd a bíróságok 59 csernovai lakost izgatás címén elítéltek. 1908-ban Rauch Pál — kinevezett horvát bán — abszolutisztikus kormányzást vezetett be Horvátországban. Bezáratta a tartománygyűlést, elkoboztatta a lapokat, s megkezdte az ún. nagy délszláv perek előkészítését, amelyek közül a zágrábi felségárulási per volt a legjelentősebb.

[14] A Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári fiókjának történeti levéltára. Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület iratai. (A továbbiakban RAKTL EMKE ir.) 1909. 794. sz.

[15] Lásd *Gratz Gusztáv:* A dualizmus kora. II. köt. 1934. 152. old.

1908 október elején Ferenc József leiratot tett közzé, amely kimondta Bosznia—Hercegovina annektálását. Az annexió kiélezte Németország és az egyre jobban hozzákapcsolódó monarchia viszonyát Szerbiával, Oroszországgal, Olaszországgal, Angliával és Franciaországgal; ezzel megnövekedett a háború veszélye. Az annexió idején a koalíciós kormány meggyorsította a fegyverkezést, felemelte a hadikiadások összegét, s ezeket később sem csökkentette. Az annexiós válság 1909 tavaszán oldódott meg. Törökország az 1909. február 6-i szerződésben hozzájárult az annexióhoz, de a monarchiától két és félmillió font kártérítést követelt, amelyet meg is kapott.[16] Ezt az összeget — valamint az annexiós válság idején megnövelt s később sem csökkentett fegyverkezés költségeit — jelentős részben a néptömegek fizették meg.

Az annexiós válság után állandósult a nemzetközi feszültség; az 1910-es években már egymást érték a háborús konfliktusok. Ugyanakkor — a koalíció és ezen belül a Függetlenségi Párt munkás-, paraszt- és nemzetiségellenes politikája következtében — lehullott az a közös, hamis 48-as lepel, amely idáig maga alá rejtette a különböző, gyakran egymással homlokegyenest ellentétes érdekű társadalmi rétegeket s a különböző szemléletű politikai irányzatokat. A parasztság, az értelmiség és a kispolgárság egy része rövidesen szembefordult a 48-as jelszavakat hangoztató, de 48 emlékét meggyalázó Függetlenségi Párttal.

A koalíció elszigetelődése, kormányzati válságának kibontakozása után a magyar uralkodó osztályok a dualizmus válságának megszüntetése s a háborúra való felkészülés programjával életre hívták a Nemzeti Munkapártot. Ez a párt az 1910-es képviselő-választásokon — amelyek a dualizmus korának utolsó választásai voltak — döntő győzelmet aratott. Az ennek eredményeként létrejött munkapárti parlamenti többség 1918-ig meghatározta a magyar uralkodó osztályok belpolitikáját. A képviselőház a legmerevebben elzárkózott a polgári forradalom megoldatlanul hagyott problémáinak megoldása elől, s a legkülönbözőbb eszközöket felhasználva szállt szembe a polgári demokratikus s a szocialista átalakulás útját kereső, különösen a világháború idején megizmosodó társadalmi erőkkel. Ezt az 1910-ben létrejött munkapárti többségű parlamentet az 1918-as polgári demokratikus forradalom söpörte el.

A Nemzeti Munkapárt a tömegbázisát elvesztő koalíciónál alkalmasabb volt arra, hogy a véderőtörvényt és egyéb, a háború céljait szolgáló intézkedést léptessen életbe. Az uralkodó osztályok egységének megerősítése mellett a kolalíció népellenes jellegének bizonygatásával s egyes liberális jelszavakkal a koalícióval szembekerülő társadalmi ré-

[16] Lásd *Viktor Bibl:* Von Revolution zu Revolution. Rikola Verlag, Wien 1924. Berlin, Leipzig, München. 449. old.

tegeket is maga köré igyekezett vonni. A Nemzeti Munkapárt vezetői egyrészt az uralkodó osztályokat közvetlenül összekötő szálakra — tehát a kiegyezési rendszer alapjainak megszilárdítására, a nacionalizmus s az azonos külpolitikai törekvések érvényesítésére —, másrészt az uralkodó osztályok közös érdekeinek tudatosítására alapozták politikájukat.

A Munkapárt vezetőinek programbeszédeiben nagy helyet foglalt el a deáki út követésének szükségessége. Tiszáék az uralkodó osztályoknak kiegyezéskori nyugalmuk visszaállítását és megrázkódtatások nélküli, boldog életet ígértek; ehhez kérték támogatásukat. Az új, békés korszak alapját — hangoztatták — a királlyal való teljes harmónia megteremtése adja.

A Nemzeti Munkapárt a nacionalizmust is igyekezett felhasználni az uralkodó osztályok összefogása érdekében. Khuen-Héderváry már 1910-ben, a miniszterelnöki kinevezését követő hetekben kapcsolatba lépett a magyarosításban nagy szerepet betöltő közművelődési egyesületekkel. Az „eredményes nemzeti munka érdekében" megküldte nekik az 1909. évi anyanyelvi adatokkal kiegészített térképeket, és kérte őket, hogy tartsák azokat titokban, mert „nemzeti és nemzetiségi szempontból oly természetű becses anyagot tartalmaznak, amelyet nem volna célszerű a magyar nemzeti eszme ellenfeleivel is megismertetni."[17]

Az uralkodó osztályok különböző csoportjainak elképzelései azonban nemcsak a dualizmus megszilárdítása és a magyar szupremácia megerősítése terén estek egybe, hanem megegyeztek abban is, hogy a kiegyezési rendszer megszilárdításán s a monarchia keleti felében a magyarság befolyásának erősítésén keresztül növekednie kell Magyarország nagyhatalmi súlyának. Zichy János gróf mondotta: „67 az a márványtalpazat, az az archimédeszi pont, amelyre, ha ráállunk, képesek leszünk az egész világot kiemelni sarkaiból, mert ezen az alapon állva meg tudjuk magunkat értetni koronás királyunkkal... s oly hatalmi pozícióra tehetünk szert Európában, hogy döntő szavunk lesz a jövőben egész Európa politikájára nézve".[18] A Nemzeti Munkapárt vezetői tehát a magyar uralkodó osztályok lényegében azonos külpolitikai koncepciójának hirdetésével is igyekeztek azok egységét erősíteni.

A Nemzeti Munkapárt törekvései eredménnyel jártak. A választások előkészítésének időszakában sikerült csökkentenie a magyar uralkodó osztályok közötti korábbi ellentéteket. Megmutatkozott ez az agrár—merkantil ellentétek háttérbe szorulásában is, de különösen szembetűnő volt a legszélsőségesebb nacionalizmus képviselőinek új szövetségi útjánál. Rákosi Jenő, aki korábban még támogatta az egységes „nagymagyar" imperializmus zászlaját lobogtató koalíciót, 1909-től

[17] RAKTL EMKE ir. 1910. 43. sz.
[18] Magyar Nemzet, 1910. április 26.

kezdve — miután az válságba jutott, s nem tudott jelentősebb eredményeket felmutatni sem a magyarosításban, sem az önálló magyar imperializmus érvényesítésében —, eltávolodott korábbi politikai szövetségesétől, Apponyitól, és a pártok összefogását hirdető Tisza Istvánhoz közeledett. A „Budapesti Hírlap" 1909. január 18-án búcsúzik már mindattól, amivel a koalíciót hatalomra kerülésekor még üdvözölte — a „hittől, bizalomtól, reményektől" —, majd üdvözli az új politikai csoportosulást. Rákosi Jenő s a Munkapárt között azután egyre erősödött a kapcsolat. A „Budapesti Hírlap" köréhez tartozók teljes erejükkel támogatták Tiszát a háború belpolitikai előkészítésében.

A Nemzeti Munkapárt úgy akarta erősíteni az uralkodó osztályok egységét, hogy közben a magyar néptömegek és a nemzetiségek mozgalmait is igyekezett leszerelni. Ezért — amíg az uralkodó rétegek összefogásának alapjaként a nacionalizmust igyekezett felhasználni — a nemzetiségek megtartása érdekében elítélte a magyarosítás azon formáját, amely a koalíció nemzetiségi politikáját jellemezte. A nemzetiségek felé azt hirdette, hogy a koalíciós kormány felforgatta, tönkretette a nem magyar népekkel kialakult békés életet, s a koalícióval szemben ő — mármint a Munkapárt — a megértés és a béke politikáját követi. A párt a fenti célok érdekében azt a kettős feladatot vallotta magáénak, hogy meg kell védeni és erősíteni kell a magyar állam egységét, de bizonyos korlátozott formában biztosítani kell a nemzetiségek gazdasági és kulturális fejlődését is. Ezt az elvet képviselték a vegyes lakosságú megyék új főispánjai is. Az Arad megyei új főispán, Urbán Iván mondotta beiktatásakor: „A különböző nemzetiségű magyar honpolgárokkal őszinte és barátságos viszonyt óhajtok fenntartani; mint minden szerzett jogot, az ő jogaikat is tiszteletben tartom, méltányos és igazságos kívánságaikat mindenkor figyelembe veszem azon feltevésben és reményben, hogy különálló érdekeiket csakis a magyar nemzeti állam keretében és szervezetében, a magyar állameszmének szigorú figyelembevétele és tiszteletben tartása mellett kívánják érvényesíteni."[19] A Khuen-Héderváry-kormány tehát a nemzetiségi tömegek előtt maximálisan leplezni akarta nacionalizmusát, s magát a liberális nemzetiségi politika képviselőjeként akarta feltüntetni. Látva a dualizmus válságát, s érezve a közeledő háborút, a kiegyezési rendszer megszilárdításának, a magyar uralkodó osztályok kiegyezéskori boldog nyugalma visszaállításának feltételeként, részeként a nemzetiségek vezető köreivel való megbékélést szerette volna elérni. A párt vezetői most is, akárcsak elődeik a kiegyezés idején, elsősorban az egyházak és a nagybirtokosok szövetségét keresték. Egyes engedmények kilátásba helyezése mellett felszólították a nemzetiségek vezető köreit, hogy csatlakozzanak a kormányhoz. Mangra Vazul későbbi gö-

[19] Állami Levéltár. Arad. (A továbbiakban ÁLA) Arad vármegye közgy. jkv. 1910. március 5.

rögkatolikus püspök már 1910 márciusában megígérte Khuen-Hédervárynak, hogy támogatja a kormányt. A létrejött megegyezés értelmében Mangra fel is lépett Biharban képviselőjelöltnek.

A Nemzeti Munkapárt nemcsak a közeledő háború miatt fordított nagy gondot a nemzetiségek megnyerésére, hanem azért is, hogy ezzel megakadályozza a nemzetiségek s a magyar ellenzéki pártok, szervezetek egymásra találását. Végül még egy tényező: a párt azért foglalkozott ilyen nagy súllyal a nemzetiségek megnyerésével, hogy ezzel elvonja egyes rétegeiket a centralizációra törekvő Ferenc Ferdinánd körétől.

A Nemzeti Munkapárt vezetői azt hitték, hogy a nemzetiségek felső köreivel kötött szövetségen keresztül el tudják fogadtatni a nemzetiségekkel a magyar szupremácia eszméjét. Ennek érdekében, a kulturális ígéretek mellett, helytelenítették azokat a nemzetiségeket bántó, önérzetüket sértő intézkedéseket, amelyek nem eredményezik a magyarság szupremáciájának megerősödését. Tisza, egyik aradi beszédében, a koalíció intézkedéseit és módszereit, amelyek szerinte lényegében akadályozzák a nemzetiségek magyarosítását, nemcsak céltalanoknak nevezi, hanem a tyúkszemre lépés, a tűszúrások politikájának minősíti.[20] Ebből pedig az következik, hogy a Nemzeti Munkapárt — bár választási győzelme érdekében hibáztatta a koalíció erőszakos magyarosító politikáját — elődeinél eredményesebb nemzetiségi politikát szándékozott követni. A Munkapárt a nemzetiségek papságának, intelligenciájának s a nagybirtokosoknak bizonyos engedményeket ígért, de önálló politikai szervezkedésük megszüntetését tűzte ki célul maga elé; meg is fenyegette őket, hogy a meghirdetett „liberális" nemzeti politikát a kemény kéz politikája válthatja fel. A nemzetiségeknek javasolt békés megegyezés tehát a „testvéries" beolvadást jelentette.

A román nemzeti konferencia 1910. április 5-i határozata azt mutatja, hogy — éppen a Munkapárt nemzetiségi politikájának jellege miatt — eredménytelen volt a Khuen-Héderváry-kormány azon törekvése, hogy a román egyházi vezetőkön keresztül a román nemzeti párttal is választási szövetséget kössön. A konferencia megállapította, hogy a román nép politikai érvényesülése a minimumra redukálódott, s kulturális fejlődésének feltételei nincsenek biztosítva.[21]

Az 1910-es választások időszakában ilyen módon sikertelenül végződött a Nemzeti Munkapártnak a román nemzeti párt megnyerésére irányuló törekvése. Tiszáék ennek ellenére a választások lezajlása után sem mondtak le arról, hogy a román nagybirtokosok egy részét, a burzsoáziát és az értelmiséget magában foglaló román nemzeti pártot szövetségesükké tegyék. Tisza ezért Mihu párton kívüli erdélyi nagy-

[20] Lásd Az Újság, 1919. március 15.
[21] Lásd Tribuna, 1910. április 9.

birtokossal lépett érintkezésbe. Mihu korábban nem csatlakozott a román nemzeti párthoz, annak föderalista elképzelései miatt. Elfogadta az egységes magyar állam koncepcióját, de szemben állt a magyar kormányok erőszakos magyarosítási kísérleteivel. Mihu vállalta Tisza s a román nemzeti párt között a közvetítő szerepet. Tisza azt bizonygatta a román nagybirtokosnak, hogy a megbékélést közös gazdasági előrehaladásuk és a nemzetközi helyzet alakulása teszi szükségessé; s mivel a föderalizmusnak nincs jövője, a románoknak a magyar állam jelenlegi formáját kell elfogadniuk. Tisza továbbá azt kérte, hogy a román képviselők szüntessék meg önálló pártjukat, s lépjenek be a Munkapártba.[22] Mihu a Tiszával folytatott beszélgetés tartalmát ismertette a román nemzeti párt vezetőivel és a kormányt támogató Metianu és Cristea püspökökkel. A román nemzeti párt s a Mihu által közösen kidolgozott megegyezési alaptervezetben a román politikusok az 1868-as nemzetiségi törvény betartását kérték, s azt követelték, hogy a kormány a törvénnyel ellenkező összes rendelkezést semmisítse meg, s vonja felelősségre a nemzetiségi törvény megszegőit. Emellett a parlamenti, megyei és községi életben a románok — számarányuknak megfelelő — aktív részvételét követelték. A Nemzeti Munkapárthoz való csatlakozást elutasították; helyette saját pártjuk működésének, szervezésének szabad lehetőségét s 50 román választói körzet létesítését követelték.[23]

A kormány nem fogadta el a román tervezetet. Az ismertetett tárgyalások — céljukat, tartalmukat tekintve — Tisza későbbi, a román nemzeti párt vezetőivel közvetlenül folytatott tárgyalásainak előzményeit alkották. Tisza — mint fentebb már említettük — e tárgyalásokkal a kiegyezésnek az imperializmus által megnövelt ellentmondásait akarta megoldani. 1910 novemberében a következőket mondotta a nemzetiségi kérdésről: „A nemzetiségi kérdés egész nemzeti politikánk egyik sarkalatos kérdése. A magyar nemzet hivatását csak úgy töltheti be, és jövőjét biztos alapra akkor helyezi, ha ezt a nagy problémát meg tudja oldani. Szigorral, ha kell, a megértés és megnyugvás útján, ahol lehet, kell biztosítanunk, hogy az ország minden polgára meghajoljon a magyar nemzet politikai *egységére* alapított magyar állameszme előtt."[24]

Az ellenforradalmi korszak történetírása a Nemzeti Munkapárt első világháború előtti nemzetiségi politikáját a „liberális", a „megértés útját szolgáló" s hasonló kifejezésekkel jellemezte. Ezzel akarta leplezni Tiszáék nagymagyar koncepciójának a nemzetiségek beolvasztását tartalmazó programját. Tisza az első világháború közvetlen előkészítésének időszakában látta a nemzetiségek megerősödését, önállósodási tö-

[22] Lásd *Joan Mihu:* Spicuiri Din Gandurile Mele. (Közzétette Silviu Dragomir) Sibiu 1938. 20—21. old.
[23] Lásd ugyanott, 110—114. old.
[24] Az Újság, 1910. november 8.

rekvéseit, s bizonyos látszat-liberalizmussal akarta ezt az objektív történeti folyamatot megállítani. A liberalizmus Tiszáék által hirdetett renaissance-a ezért — az imperializmus ellentéteinek nemzetközi kiéleződése, a dualizmus elmélyülő válsága, a közeledő világháború miatt — a liberalizmus torzképévé vált. A régi Szabadelvű Pártban egy ideig még érvényesült Deák maradék liberalizmusának valami hagyománya; de a Szabadelvű Párt romjaira épülő új párt, a Munkapárt előtt a koalíció népámító manőverezése és a háború közeledésének ténye állt.

Külön feladat annak a kutatása, hogy a magyar uralkodó osztályoknak, valamint a nemzetiségek vezető köreinek nacionalizmusa hogyan és milyen mértékben hatott a magyar, illetve nem magyar néptömegekre. Annyi azonban kétségtelen, hogy a koalíció bomlásakor a magyar nép körében már alábbhagyott a nemzeti függetlenség kivívásának követelése, s megerősödött az uralkodó osztályok nacionalizmusának befolyása. A világháborút például már nemcsak az uralkodó osztályok érezték magukénak, hanem kezdetben a néptömegek egy része is. Eleinte sokan elhitték, hogy a világháború nélkülözhetetlen önvédelmi harcot jelent az egész magyarság számára.

A magyar nép hangulatában a forradalom és a szabadságharc óta végbement változásnak természetesen több oka van. Ilyen például az uralkodó osztályok nacionalizmusának hatása; ez többek között azért érvényesülhetett, mert hirdetői kihasználták a nemzetiségek 1848-ban betöltött szerepét, és mértéktelenül felnagyították a pánszlávizmus veszélyeit. Nagy szerepet játszott az 1906-ban meginduló gazdasági fellendülés is. Kossuth, aki csaknem a századfordulóig „élő tiltakozás" volt a kiegyezés ellen, meghalt; fia, Ferenc pedig a császár egyik leghűségesebb minisztere lett. Ugyanakkor az is tény, hogy a nemzetiségi néptömegekre is fokozódó mértékben hatott saját uralkodó köreik nacionalizmusa. Ezt nemcsak a magyar uralkodó osztályok nagyhatalmi, a nemzetiségek fokozottabb elnyomására irányuló politikája segítette elő, hanem az osztrák uralkodó körök azon törekvése is, hogy a „divide et impera" elvének érvényesítésével megszilárdítsák pozícióikat a monarchiában.

A fentiek ellenére a történelem számtalan példát ismer arra vonatkozóan, hogy a munkások és parasztok nagy bérharcaiban, általános tömegsztrájkjaiban a magyar és a nem magyar néptömegek együtt harcoltak az uralkodó osztályok önkénye ellen.[25]

[25] Már a munkásság szervezkedésének kezdetén, a kiegyezés után alakuló szakegyletekben ott találjuk a különböző nemzetiségű munkások képviselőit. A szászvárosi munkásság mozgalmainak élén pl. Lazar Bogoiru állt, Brassóban pedig Hoffmann György; Temesváron Dobrilovitz és Koch vezették a munkásszervezeteket. [Lásd *Fodor László—Vajda Lajos:* Adalékok az erdélyi szakszervezeti mozgalom történetéhez. Kolozsvár 1957.] A munkásosztály és a parasztság 1905—1906-os nagy harcai is azt bizonyítják, hogy a magyar és nem magyar néptömegek együtt

A magyar uralkodó körök sovén politikája ellen a magyar nép legjobbjai a dualizmus egész időszakában felemelték szavukat. Kossuth már a szabadságharc bukása után felismerte a szomszéd népekkel való összefogás szükségességét, és látta a kiegyezés súlyos következményeit is. A következőket írta Deák Ferenchez: „... Én e tényben (ti. a kiegyezésben) a nemzet halálát látom ... Nézz körül magasb államférfiúi tekintettel, s fontold meg a maradandó következéseket, melyek felé vezeted a Hazát, melynek élni kellene, midőn a mi csontjaink már rég elporlottak; a Hazát, melyben nemcsak a jelen röppenő percét, de a változhatatlan múltat s a közelgő jövőt is szeretnünk kell. Ne vidd azon pontra a nemzetet, melyről többé a jövőnek nem lehet mestere!"[26] Kossuthnak a kiegyezésről alkotott felfogása a későbbiek során sem változott meg. Kíméletlenül bírálta a kiegyezés létrehozóit és fenntartóit, s a magyar és nem magyar népek körében egyaránt szüntelenül kereste a dualizmussal szemben álló — vagy azzal szembefordítható — társadalmi erők szövetségét. 1866-os nagy reményeinek szétfoszlása után — miután látta, hogy a nyugati hatalmak félnek a magyarországi függetlenségi mozgalom kibontakozásától, s azt is tudomásul kellett vennie, hogy a középbirtokos nemességre sem támaszkodhat — került közvetlenebb kapcsolatba a kiegyezési rendszerben csalódott s azzal határozottan szembeforduló néptömegekkel. A porosz háború tapasztalatai után a kiegyezési rendszer megszüntetését már csak a belső erőktől várhatta. Magyarország elé Olaszországot állította példaként, amely elérte már céljainak nagy részét, mert „akaratát és elhatározását folyvást és naponként száz és száz alakban apró és nagy cselekmények ellenállhatatlan ereje által nyilvánítja".[27] Kossuth azt remélte, hogy a magyar nép harca nagy nemzeti mozgalommá szélesedik, és előbb-utóbb eredményre vezet. Kossuth természetesen nem úgy fordult a néphez, mint osztályához, a köznemességhez; nem tette magáévá az elnyomottak társadalmi követeléseit, sőt a kiegyezést követő nagy alföldi parasztmozgalom kibontakozása után határozottan megtiltotta, hogy nevét a parasztság felhasználja földosztó céljai érdekében. Tisztában volt azzal, hogy a parasztság nem tudja kivívni saját erejéből a nemzeti függetlenséget; de azt is tudta, hogy megismétlődő és különböző formákban jelentkező harcával bomlaszthatja a kiegyezési rendszert. Ezért hivatkozott az olaszok példájára, ezért támogatott

küzdöttek gazdasági és politikai felszabadulásukért, s együtt bírálták a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek opportunista politikáját is. Erre vonatkozó bőséges forrásanyagot tartalmaznak „A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai" c. kötetek.

[26] Kossuth Lajos Iratai. VIII. köt. Budapest 1900. 16. old. Ugyanebben a levelében írja a kiegyezés következményeiről: „... Szomszédainkat úgy nyugat, mint kelet felé ellenségeinkké teszi; a nemzetiségi belkérdés kielégítő megoldását, a Horvátországgali kiegyezést lehetetleníti, s a szemlátomást közelgő európai bonyodalmaknál hazánkat a vetélkedő ambícióknak céltáblául tűzi ki."

[27] Kossuth Lajos Iratai. VII. köt. Budapest 1898. 288. old.

minden kiegyezésellenes mozgalmat, szervezkedést, még olyanokat is, amelyektől kevés közvetlen eredményt remélt.

A kiegyezés megkötése után a szélsőbaloldali, majd a függetlenségi párti képviselők egy csoportja is fenntartotta kapcsolatait Kossuthtal, és — ha gyakran felemásan és következetlenül is — tett néhány kísérletet a függetlenségi tábor kialakítására, megerősítésére. Ennek érdekében a nemzetiségekkel is kereste a megbékélés, az együttműködés útját. 1870-ben Simonyi Ernő, Irányi Dániel és Madarász József a szerb és román nemzetiségű politikusokkal — Mocsonyi Sándorral, Miletić Szvetozárral és Hodosiu Józseffel — együtt dolgozták ki a 11 pontból álló úgynevezett függetlenségi—nemzetiségi alaptörvény-tervezetet, amely elsősorban a nyelvhasználat terén elégítette volna ki a nemzetiségek követeléseit. A javaslat többek között kimondta: „A megyékben, községekben és városokban azon nemzetiség tekintendő uralkodónak, amely abszolúte vagy viszonylagos többségben van. Azon megyék és kerületekben, hol az uralkodó többségen kívül bármely nemzetiség oly nagy számban van, hogy az összes lakosság egyharmadát (!) megüti, a nemzetiség megkövetelheti, hogy nyelve második hivatalos nyelvnek tekintessék!... A nemzeti haladás a kormány feladata, s ezért a kormány mindent meg fog tenni ezen haladás elősegítéséért. Minden egyes nemzetiségnek joga van iskolákat, irodalmi, művészeti és tudományos társulatokat alakítani."[28] Ezt a tervezetet azonban a nemzetiségek kíméletlen elnyomásának útjára tért magyar uralkodó osztályok nem is engedték a parlament napirendjére tűzni.

A Kossuth köréhez tartozó politikusok egyik kiemelkedő egyénisége Mocsáry Lajos volt. A függetlenségi képviselők közül — bár ő is az 1868-as nemzetiségi törvény alapján állt — Mocsáry kapcsolta össze a legkövetkezetesebben a függetlenségi programot s a nemzetiségek jogainak védelmét. Cikkeiben, képviselőházi felszólalásaiban, beszédeiben egyaránt síkra szállt a magyarosítás ellen. Egyik beszédében többek között a következőket mondotta a magyarosítást szolgáló törvényekkel kapcsolatban: „Vajon célszerű-e felbolygatni a nemzetiségi kérdést, célszerű-e az államnak, a magyarságnak magára vonni azon kétségtelenül felébresztendő ódiumot, provokálni azon veszélyeket, amelyek ennek természetes következményei lehetnek? Nekünk arra kell törekednünk, hogy minden nemzetiség, mely e hazát lakja, itthon érezze magát. Nemzetiségi politika tekintetében feladatunk őrizkedni a germanizációtól, mert ... a németség, illetőleg az osztrák germanizáció sokkal veszélyesebb ellenségünk, mint valamennyi nemzetiség, amely a hazában van."[29] Mocsáry, több évtizedes politikai tevékenysége során, nemcsak a kormánypártok — elsősorban a Deák-párt és a Szabadelvű Párt — Bécset kiszolgáló s ugyanakkor a nemzetiségek elnyomá-

[28] Idézi *Kemény G. Gábor:* Id. mű, 119—120. old.
[29] Ugyanott, 126—127. old.

sára irányuló politikáját bírálta, hanem egyre inkább szembekerült saját pártjával, a Függetlenségi Párttal is. Ennek döntő oka az volt — mint már szó esett róla —, hogy a párt vezetésében fokozatosan elhalványultak a 48-as függetlenségi program elemei, és megerősödött, majd uralkodóvá vált a dualizmus politikai, társadalmi rendszeréhez való ragaszkodás, valamint a magyar nép és a nemzetiségek elnyomására irányuló, már korábban is meglevő törekvés. Amikor azután a Függetlenségi Párt 1906-ban mint a koalíció legerősebb pártja hatalomra került, és nyíltan is feladta korábbi programját, Mocsáry teljesen megszakította kapcsolatait a párt nagy- és középbirtokos vezetésével. 1907-ben így írt a Függetlenségi Párt Borsod megyei elnökének, Bizony Ákosnak: „Most ott vagyok, hogy abban a körben, melyben működni egykor örömem és büszkeségem volt, magamat nemcsak hogy otthonosnak többé nem érezhetem, de saját múltam megóvása s esetleges félreértések elkerülése végett kénytelennek érzem magamat a vele való szolidaritást megszakítani. ... Ennek az országgyűlésnek kezdete óta nem hallott az ország egyetlen beszédet, melyben az igazi, a régi Függetlenségi Párt nyilatkozatainak hangja csendült volna meg, de feltétlenül, úgyszólván szó nélkül teljesítette a párt Bécsnek minden követelését."[30] A Függetlenségi Párt nyílt programárulása után az ország függetlenségéért s a nemzetiségekkel való megbékélésért küzdő Mocsáry egy olyan új párt létrehozását sürgette, amely magáévá teszi a Függetlenségi Párt korábbi tevékenységének jó hagyományait. Élete alkonyán a pártban megerősödő ellenzéket is arra biztatta, hogy szakítson a programfeladókkal. 1907. november 18-i levelében a következőket írja: „Egész munkát kell tenni, konstatálni, hogy Függetlenségi Párt volt—nincs; újból kell csinálni... Fő dolog Kossuth Ferencet leleplezni; míg ez a buta bálványozás tart, az eszmezavart eloszlatni nem lehet... A nemzetiségi kérdésben más politikát kell követni..."[31]

A Függetlenségi Párt bomlása a parasztpártok, paraszti szervezetek megalakulásával kezdődött, s a közép- és kispolgárság, valamint az értelmiség egy részét tömörítő Justh Gyula-féle Függetlenségi Párt létrejöttével fejeződött be. Justh az említett társadalmi rétegek célkitűzéseit fogalmazta meg, amikor a Függetlenségi Párt nagy- és középbirtokos vezetésű jobbszárnyával szemben a választójog demokratikus kiszélesítését hirdette, és egyes nemzeti követeléseket — pl. az önálló Magyar Nemzeti Bank létrehozását — is programjába vett. A Nemzeti Munkapárt megalakulása után pedig a nemzetiségekkel is keresni kezdte a kapcsolatot. A koalíció bomlásával, majd széthullásával és a Munkapárt megalakulásával összefüggő társadalmi mozgás tehát nemcsak az uralkodó osztályok szövetségének megerősödését eredmé-

[30] *Mocsáry Lajos:* Válogatott írásai. Bibliotheca 1958. 455—456. old.
[31] Ugyanott, 581. old.

nyezte, hanem az e szövetséggel szemben álló társadalmi erők balratolódásának és egymásra találásának kiinduló pontjává is vált. A Függetlenségi Párt kettészakadása után a Justh Gyula, majd a Károlyi Mihály vezetése alatt álló Függetlenségi Párt, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták demokratikus pártszövetséget alakítottak, amely szemben állt a finánctőkések és nagybirtokosok uralmával. Ez a pártszövetség a dualizmust bomlasztó erő volt; ugyanakkor félt a munkásosztály és a parasztság forradalmi harcától. E kettősség miatt a földkérdés demokratikusabb megoldásáért, a nemzetiségekkel való megbékélésért, a nemzeti függetlenség kivívásáért, a demokratikus szabadságjogok biztosításáért és kiszélesítéséért folytatott küzdelemre korlátozódott, felemás maradt. A Függetlenségi Párt kettészakadásának és Justh Gyula bátor, a párt jobbszárnyával szembeforduló tevékenységének mégis nagy történelmi jelentősége van, mert a pártban levő közép- és kispolgárságot s a vele szoros kapcsolatban álló, főleg vidéki értelmiséget megszabadította a nagybirtokos vezetés befolyásától. Ez tette Justhot — Ady Endre kifejezésével — „egy bomló korszak bomlasztójává" és hősévé. „A nagy magyar kemény és tiszta embert" elsősorban ezért tisztelte a korszak nagy forradalmár költője, aki a magyar uralkodó osztályok nacionalista politikájával is a legélesebben szembeszállt. Ady világosan látta e politika hazug, a néptömegek félrevezetését célzó tartalmát, jellegét és súlyos következményeit is. Ezért az első világháborút megelőző időszakban ő fogalmazta meg a legtömörebben a magyar és a szomszéd népek közös érdekeit, összefogásuk szükségességét. A „Magyar jakobinus dala" című versében írta:

„Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz
Végül egy erős akarat?
Hiszen magyar, oláh, szláv bánat
Mindigre egy bánat marad.

Hiszen gyalázatunk, keservünk
Már ezer év óta rokon.
Miért nem találkozunk süvöltve
Az eszme-barikádokon?

Dunának, Oltnak egy a hangja,
Morajos, halk, halotti hang.
Árpád hazájában jaj annak,
Aki nem úr és nem bitang.

Mikor fogunk már összefogni,
Mikor mondunk már egy nagyot
Mi, elnyomottak, összetörtek,
Magyarok és nem-magyarok?"

Ady azért válhatott az érlelődő forradalom profétájává, mert felismerte a társadalmi haladás s a környező népekkel való barátság szo-

ros összefüggését. „A nacionalizmus alkonya" című cikkében a következőket írja a nacionalizmusról: „Ahol csak nem frázis a haladás, ott már mindenütt erős marokkal készül a lelkében világosulni kezdő nép, hogy az emberiség herbáriumából kitépje ezt a mérges, élősdi növényt... Aki az ellensége a haladásnak s jobbra törésnek, az emberi szellem feltétlen szabadságának, hazaáruló, ha örökösen nem tesz is egyebet, mint a nemzeti himnuszt énekli."[32]

[32] *Ady Endre:* A nacionalizmus alkonya. Gondolat 1959. 90—91. old.

ERÉNYI TIBOR:

AZ 1918 ELŐTTI MAGYARORSZÁGI MUNKÁSMOZGALOM ÉS A NEMZETI KÉRDÉS

A KEZDETI MAGYAR MUNKÁSMOZGALOM A NEMZETI KÉRDÉSRŐL

Ha a magyarországi szocialista munkásmozgalomnak a nemzeti kérdéssel kapcsolatos állásfoglalását vizsgáljuk az 1867-től 1918-ig terjedő félévszázados időszakban, nem kapunk egységes képet. Ezekben az évtizedekben maga a magyarországi munkásmozgalom is jelentős fejlődésen, számottevő változásokon ment át, amelyek a nemzeti kérdés és a nacionalizmus problémáinak megítélésére is hatottak. A kiegyezést követő félévszázados időszakban tehát a hazai szocialista munkásmozgalom állásfoglalása a nemzeti kérdéssel kapcsolatban mutat állandó, de a történeti fejlődéssel változó jellemvonásokat is.

A hazai szocialista munkásmozgalom az 1867 utáni években jött létre. A magyarországi gazdasági és társadalmi viszonyok ekkorra érlelték meg a szocialista mozgalom kialakulásának belső feltételeit. Kibontakozásához azonban a nemzetközi munkásmozgalom hatékony segítségére, támogatására is szükség volt. A hazai munkásmozgalomnak a nemzeti kérdéssel kapcsolatban tanúsított magatartása nem választható el azon nemzetközi szocialista irányzatok elvi állásfoglalásától, amelyek a magyarországi mozgalomra hatottak, annak fejlődését befolyásolták.

A nemzeti kérdést illető szocialista állásfoglalás vizsgálatánál mindenekelőtt az alapvető marxi megállapításokból kell kiindulnunk. Marx és Engels már a „Kommunista Kiáltvány"-ban tömören meghatározta a proletariátus nemzeti és nemzetközi feladatait. „A munkásoknak nincs hazájuk. Nem lehet tőlük elvenni azt, amijük nincs. Minthogy a proletariátusnak elsősorban a politikai hatalmat kell meghódítania, önmagát nemzeti osztállyá kell emelnie, önmagát nemzetté kell szerveznie, ezért maga is nemzeti még, bár semmi esetre sem burzsoá értelemben."[1] A tudományos szocializmus megalkotói a nem-

[1] *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Szikra 1949. 28. old.

zeti kérdés jelentőségét felismerve többször is hangoztatták, hogy a „munka felszabadítása", a proletariátus osztályharca számára a független nemzeti állam a legalkalmasabb harci terep. Elősegíti, könnyíti azt a küzdelmet, amely — mint Marx 1864-ben, az I. Internacionálé Szervezeti Szabályzatában megállapítja — „nem helyi vagy nemzeti, hanem társadalmi kérdés, amely valamennyi országra kiterjed, ahol modern társadalom áll fenn".[2] A hatvanas években kialakuló magyar szocialista mozgalom azonban — elsősorban német és osztrák hatásra — erősen lassalleánus jellegű volt. Lassalle és hívei — bár a munkások nemzetközi testvériségéről szóló marxi tanításokat hangoztatták — a gyakorlatban a német egység megteremtésének bismarcki módját, a Hohenzollern császárság létrehozását támogatták. A „porosz állameszme" lassalle-i szolgálata természetesen a porosz uralkodó osztályok nacionalizmusa előtti behódolásra, a junker-burzsoá kormánnyal kapcsolatos különböző illúziók kialakítására vezetett.

Az első magyarországi szocialista szervezet, az 1868-ban alakult Általános Munkásegylet tevékenységében jól kimutatható a lassalleánus eszmék hatása. A Munkásegylet általában a munkásság nemzetközi együttműködésének gondolatát hirdette, lassalleánus vezetői közül mégis többen az 1867-es kiegyezést létrehozó Andrássy-kormány mellé állottak, pártfogásában reménykedtek.

A „dr. Schweitzer-féle recept" azonban — ahogyan a kormánybarát politikát Lassalle utódjáról elnevezték — Magyarországon nem vált be. A kiegyezést és a kormányt támogató, a „magyar állameszmét" valló politikai irányvonal a hazai munkásság körében erős ellenállásba ütközött. A magyarországi haladó társadalmi mozgalmak ugyanis elválaszthatatlan kapcsolatban álltak az 1848—1849-es forradalommal és szabadságharccal. A munkásság zöme határozottan ellenzéki volt, és általában a függetlenségi politikai irányzatokkal rokonszenvezett. Mindehhez hozzájárult, hogy a magyar uralkodó osztályok elzárkóztak a munkásság politikai és gazdasági kívánságainak teljesítése elől, és nem voltak hajlandók érdemleges reformintézkedéseket tenni. A kormány ilyen körülmények között hasztalanul törekedett arra, hogy néhány udvarias, barátságos gesztussal megnyerje a munkásokat. „Így azután — olvashatjuk az Általános Munkásegylet egyik vezetőjének, Politzer Zsigmondnak feljegyzéseiben — a felbukkanó kormányszocializmusnak már a nép forradalmi legendákon táplált szabadságszerető szellemén szét kellett zúzódnia."[3]

A „kormányszocialisták" tehát sikertelenül próbálták a deáki mű szekerébe fogni a munkásságot. Az Általános Munkásegylet vezetői

[2] Ugyanott, 363. old.

[3] Volksstimme, 1878. december 29. Lásd A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (a továbbiakban: MMTVD). Szerkesztette Erényi Tibor. I. köt. Szikra 1951. 56. old.

ezért — a kormánybarát jelszavak népszerűtlenségének és kudarcának hatására — más irányba, az ellenzék, a függetlenségi szélsőbal irányába tájékozódtak. Ezzel az új orientációval kapcsolatban fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy végül is milyen álláspontot foglalt el az Általános Munkásegylet magával a kiegyezéssel és azzal a rendszerrel szemben, amely ennek nyomán létrejött.

Az adatok azt mutatják, hogy a munkásmozgalom vezetői a politikai események sodrában nem látták tisztán 1867 értelmét és jelentőségét. A korabeli dokumentumokból arra következtethetünk, hogy az Általános Munkásegylet elismerte az 1867—1868-as törvényeket, és úgy vélekedett, hogy a nemzeti és nemzetiségi kérdést — évtizedes vajúdás után — ezek tulajdonképpen meg is oldották. A Munkásegylet ebben a vonatkozásban 1867-et kifejezetten 1848 záróaktusának tekintette. Az Általános Munkásegylet időszakából nyoma sincs olyan felismerésnek, hogy a kiegyezés a nemzeti érdekekre káros és a magyar társadalmi haladásra veszélyes is lehet. Az 1869-es pozsonyi és pesti határozatok — osztrák mintára — csak általában szólnak arról, hogy „nemzeti tekintetben a társadalmi demokrata párt a népek önhatározatát fogadja el".[4]

A függetlenségi balszárnnyal való együttműködés nem járt együtt a függetlenség jelentőségének elvi felismerésével. Inkább azon a taktikai elképzelésen alapult, hogy „a magyar munkáspárt hivatása, hogy a legszélsőbb ellenzéket képezze, és mint ilyen, minden körülmények között cselekedjék. Mindenekelőtt az agitáció során a radikalizmusra hajló nép előtt be kell bizonyítani, hogy a szociáldemokrata párt politikája radikálisabb, mint az összes többi párté. Bármennyire is ellene voltak (ti. az Általános Munkásegylet vezetői. — *Szerző.*) elvileg a tekintélyelvnek, mégis azt mondták egymás közt, hogy a fiatal mozgalomnak szüksége van úgynevezett vonzóerőre, és eszükbe jutott az öreg Táncsics Mihály, aki már 1848-ban mint kommunista agitátor lépett fel, és akit később, vagyis 1869-ben, a szabadság szolgálatában elszenvedett fogházbüntetése elismeréséül az orosházai választókerület országgyűlési mandátummal tisztelt meg."[5]

Politzer Zsigmond e szavai rávilágítanak a szélsőballal való együttműködés inditékaira, arra a törekvésre, hogy ily módon a párt tömegbázisát szélesítsék, ügyét népszerűvé tegyék. Ennek az igyekezetnek a túlhajtása emelte Táncsicsot az Általános Munkásegylet elnöki posztjára. A vázolt elképzelés azonban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket: a forradalmi demokrata Táncsics nem tudta magáévá tenni a szocialista eszméket. A függetlenségi balszárnnyal való együttműködés politikája ennek ellenére évtizedekkel túlélte Táncsics eltávolodását az Általános Munkásegylettől.

[4] Arany Trombita, 1869. március 31. Lásd MMTVD. I. köt. 105., 129. old.
[5] Volksstimme, 1878. december 29. Lásd MMTVD. I. köt. 57. old.

Mit jelentett mindez a nemzeti kérdés, a nacionalizmus szempontjából? A függetlenségi balszárny szemben állott ugyan a kiegyezéssel, de távolról sem következetes, forradalmi demokratikus alapon. Az Ausztriához való viszonyt illetően kibékült volna a perszonálunióval, azt kívánva, hogy az ország „az őt megillető függetlenséget az önálló kül- és hadüggyel együtt, békés és alkotmányos úton visszaszerezze". Kívánságai a nemzetiségek viszonylatában sem mentek túl az 1868-as törvény keretein. A függetlenségiek azt kívánták, hogy „a haza polgárai születés, vallás és nemzetiségre való tekintet nélkül egyaránt szabadok és jogokra nézve egyenlők legyenek".[6] Az Általános Munkásegylet tudomásul vette és helyeselte ezeket a követeléseket. Beérte a hazai polgári baloldal támogatásával, és nem dolgozott ki saját célkitűzéseket a nemzetiségi kérdésben.

A magyarországi munkásság első szocialista szervezete még nem jutott el odáig, hogy — „a népek önhatározati joga" általános célkitűzésén túlmenően — önálló proletárálláspontot dolgozzon ki a nemzeti kérdésben. Energiáit a soknemzetiségű Magyarország soknemzetiségű munkásságának szervezésére, valamint egyes polgári demokratikus politikai célkitűzésekért — mindenekelőtt az általános választójogért — vívott küzdelemre összpontosította. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az Általános Munkásegylet nemzeti kérdéssel kapcsolatos magatartása nélkülözte volna az előremutató vonásokat. A „kormányszocialista" irányzat kudarca, a legbaloldalibb parlamenti csoportokkal való együttműködés, 1848—49 demokratikus, plebejus tradícióinak felhasználása, az „önhatározati jog" eszméjének felvetése határozott ellenzéki álláspontra mutat a magyar uralkodó osztályok többségével szemben.

Az Általános Munkásegylet eszméi a hetvenes és nyolcvanas években — a munkáspártért vívott küzdelem és a Magyarországi Általános Munkáspárt megalakulásának időszakában — továbbfejlődtek. Ezekben az években már a hazai szocialista mozgalom is bizonyos mértékben magáévá tette azt a marxi felismerést, hogy a nemzetiségi kérdést a proletariátus nemzetközi osztályharcával kapcsolatban, a kapitalizmus elleni általános támadással összefüggésben kell vizsgálni. Frankel Leó — az Általános Munkásegylet vezetőihez hasonlóan — ugyancsak a függetlenségiekkel működött együtt. Ihrlingerrel és Politzerrel ellentétben azonban erőteljesen hangoztatta a kapcsolatok elvi alapjának fontosságát, azt a követelményt, hogy az együttműködés a munkásság osztályharcának kibontakozását segítse elő. Ebből a meggondolásból kiindulva nemcsak azért dolgozott együtt a függetlenségiekkel, mert bennük látta a korabeli Magyarországon a legdemokratikusabb polgári politikai erőt, hanem azért is, mert úgy vélte, hogy az

[6] *Mérei Gyula:* Magyar politikai pártprogramok (1867—1914). Budapest 1934. 292. old.

Ausztriával való kapcsolat, a dualizmus rendszere káros, a magyar társadalmi fejlődést akadályozza. „A magyar nép már belefáradt abba — írta —, hogy mind többet szenvedjen Ausztria mindinkább központosuló és egyre jobban elnyomó hatalmaskodása alatt. Először majd megszabadul tőle, s ha kellőképpen kisöpört utána, akkor remélem, hogy a szocialista propaganda kitűnő talajává válik."[7] Frankel — az osztrák—magyar viszony elemzésekor — az ország ipari fejlődésének ügyével is foglalkozott. Tudta, hogy „Magyarországnak, ha nem akar előbb-utóbb az ázsiai államok kategóriájába kerülni, ipari állammá kell válnia".[8] Frankel álláspontja, a kormány munkásmozgalom-ellenes hajszája közepette, elvi alapot adott a függetlenségiekkel való együttműködésnek. Politikája lehetővé tette, hogy ezekben az években az aggastyán Táncsics újból kapcsolatba kerülhessen a szocialista mozgalommal. A „Népszava" 1880. március 28-i számában megjelent „Föltámadás" című cikkében Táncsics magáénak vallotta, „pártunknak" nevezte a magyarországi munkásoknak ezekben a hónapokban megszerveződött, szociáldemokrata Általános Munkáspártját.

A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején változás mutatkozott a munkásmozgalom és a nemzetiségek kapcsolatában is. A burzsoá nemzetiségi mozgalmak kibontakozása arra késztette a szocialista mozgalom vezetőit, hogy állást foglaljanak a nemzetiségi kérdésben. Erre az állásfoglalásra alapvetően a proletár internacionalizmus eszméinek jelentkezése, az önálló munkásálláspont hangoztatása volt jellemző. A munkások — és általában a dolgozók — nemzetköziségével szemben áll a tőke nemzetköziségével, hirdették. „A nemzetiségek gyűlölik és nyomoraik okozóinak tekintik egymást, az urak pedig örvendenek ezen, az összes nép munkájának gyümölcsét zsebükbe rakva."[9] Ezen alapvető elvi felismerések hangoztatásával a szocialista mozgalom hadat üzent a burzsoá nacionalizmusnak, és a munkásság, az „összes nép" érdekeit állította szembe vele.

Az általános irányelveken túlmenően szükség volt a kérdés pontosabb kifejtésére is. A szocialista mozgalom vezetői — elsősorban Frankel — kárhoztatták a magyar uralkodó osztályok elnyomó politikáját, de azzal egyidejűleg a soknemzetiségű Magyarországon jelentkező burzsoá nemzetiségi mozgalmakkal is erőteljesen szembeszálltak. Azt tartották, hogy azok fellépése csak elmérgesíti a helyzetet, és a dolgozó nép félrevezetését, becsapását célozza. „Minden szeparatisztikus nemzeti törekvés hazánkra nézve roppant káros. Ha pl. a szerbek vagy románok el akarnak szakadni Magyarországtól, akkor a magyar nép egész tömegét ellenük zúdítják, ha ellenben a magyar hatalmaskodók

[7] L'Emancipation, 1880. november 17. Lásd MMTVD. I. köt. 416. old.
[8] Arbeiter Wochen-Chronik, 1879. június 22. Lásd *Aranyossi Magda:* Frankel Leó. Szikra 1952. 302. old.
[9] Munkás Heti-Krónika, 1877. január 7. Lásd MMTVD. I. köt. 312. old.

a többi nemzeteket el akarják nyomni, akkor a különféle nemzetiségek legnagyobb ellenzését idézhetik elő." Mi tehát a megoldás? Létre kell hozni a demokratikus Magyarországot, „amelyben hazánk minden polgára egyformán meg van elégedve", majd pedig „valamennyi nemzetiség szegényeinek testvériesen egyesülve jobb állapotok elérése után kell törekedni és a szocialisztikus társadalom létesítését kieszközölni". Ha ez megvalósul, akkor a nemzetiségi előítéletek eltűnnek, „és nem lesz többé semmi akadály a nagy államszövetség megalkotására". Így érkeznek el a szocialista mozgalom vezetői Kossuth konföderációs tervének bírálatához. Polgári viszonyok között megvalósíthatatlannak, irreálisnak tartják azt. A szociáldemokraták kritikája helyesen utal a megvalósítás nehézségeire, de egyben a polgári nemzeti mozgalmak és általában a nemzeti kérdés bizonyos lebecsülését mutatja. „A Kossuth-féle dunai szövetség majd egyszer meg fog valósulni, de nem azon alapelven, mint azt ő prédikálta. A népek szövetsége a Keleten (magyarok, magyarországi németek, románok, szerbek stb.) csak szocialisztikus alapon létesülhet, ez az egyedüli mentség. „Szétdarabolás!" — kiáltanak a nemzetiek (mármint a nemzetiségi burzsoá pártok. — *Szerző.)* „Egyesülés!" — felelünk rá mi. Gyűlöletet és szakadást vetnek a nemzetiek egy és ugyanazon állam polgárai közé. Egységet akarunk mi a munkások között. Menekülés csak a nemzetközi szocializmusban rejlik. Szabad Magyarország és szabad szomszédállamok — ez a mi célunk."[10]

Az 1867-es kiegyezés bizonyos fokú kritikája, az uralkodó osztályok durva nacionalizmusával, a magyarországi nemzetiségek elnyomásával való szembeszállás a kezdeti magyarországi szocialista munkásmozgalom történeti érdeme, éppen úgy, mint a különböző nemzetiségi pártok burzsoá nacionalizmusának bírálata. Az elkövetkező fejlődés távlatait világította meg a proletariátus szocialista mozgalma akkor, amikor az uralkodó osztályok népellenes magatartásával — népünk története során először — szembeállította a proletariátus osztályérdekeiből következő internacionalizmust, és ezen az alapon leleplezte a kizsákmányolók rágalmait, meghatározta az igazi hazafiság fogalmát. „Az igazi hazafiság — írta 1877-ben Frankel — egyedül és kizárlóag az, ha a sérelmek és az ellenségeskedések, rágalmak és gyanúsítások ellenére, sőt dacolva minden veszéllyel, mindenünket kockáztatjuk azért, hogy hazánknak a lehető legnagyobb szabadságot, szellemi és anyagi jólétet biztosíthassuk, hogy hazánkat a kultúra olyan fokára segíthessük, ahonnan minden vonatkozásban tündöklő példaként világítja be a többi országok útját. Mi, szocialisták, mi vagyunk az igazi hazafiak, mert csak egyedül mi akarjuk megteremteni hazánkban a közszabadságot, műveltséget, szellemi, erkölcsi és anyagi jólétet. Ez jelenti a szo-

[10] Munkás Heti-Krónika, 1877. január 7. Lásd MMTVD. I. köt. 312—315. old.

cialista elvek megvalósulását."[11] Frankelnek ez a megállapítása nem más, mint a proletariátus, a szocialista munkásmozgalom haza-eszméjének tömör összefoglalása.

Nem járnánk el azonban helyesen, ha most — a történeti fejlődés ismeretében — nem utalnánk azokra a nemzeti kérdéssel kapcsolatos jelenségekre, amelyeket Frankel és munkatársai nem láttak meg, nem vettek figyelembe. Engels — éppen a nyolcvanas években — többször utalt arra, hogy a nemzeti elnyomás eltakarítása „minden egészséges és szabad fejlődés alapfeltétele".[12] Frankel viszont, néhány kitűnő megállapításán kívül, nem sok jelét mutatta annak, hogy a nemzeti kérdés jelentőségét a maga teljes egészében felismerte volna. A mozgalom többi vezetőjére ez még inkább érvényes. A munkáspárt a dualizmus bonyolult viszonyai között nem tudott eligazodni; a nemzeti függetlenség és a munkásság osztályharca közötti kapcsolat sem volt világos számára. A fentebb idézett elvi állásfoglalásokból kitűnik, hogy a szocialista mozgalom vezetői a nemzetiségi-polgári mozgalmakat teljesen egyértelműen elvetették, minden létjogosultságot megtagadtak tőlük; egyenlőségi jelet tettek a magyar és a nemzetiségi burzsoázia közé. Ezzel hibát követtek el, mert csökkentették a „nemzetet vezető" magyar uralkodó osztályok történeti felelősségét, és méltánytalanok voltak a nemzetiségi mozgalmakhoz. Nem számoltak a nemzetiségi dolgozók fokozott elnyomásával, kizsákmányoltságával, a nemzetiségi burzsoázia sajátos helyzetével, nem mutattak rá a nemzetiségi pártok társadalmi bázisára, tevékenységük előremutató vonásaira. Amikor a haladó erők egységének szükségességét hangoztatták, helyesen szálltak szembe a polgári-szeparatista törekvésekkel; a nemzetiségi tömegekről szólva azonban fel kellett volna idézniük 1869-es követelésüket a „népek önhatározati jogáról". Nem lett volna szabad megfeledkezniük arról, hogy a nemzeti önrendelkezés joga Magyarország nemzetiségi tömegeit is megilleti.

Kétségtelen, hogy a nemzetiségi mozgalmak jelentőségét a hetvenes—nyolcvanas években még sokkal nehezebb volt felismerni, mint a fejlődés későbbi szakaszában. A korabeli magyar szocialista mozgalomban azonban elvi engedményekre, taktikai megalkuvásra is sor került. A függetlenségiekkel való együttműködés az Általános Munkásegylet és a Magyarországi Általános Munkáspárt időszakában egyaránt helyes volt. Az azonban már nem volt helyes, hogy ennek az együttműködésnek az érdekében a szocialista mozgalom vezetői engedményeket is tettek — éppen a nemzetiségi kérdésben. 1877 őszén, amikor a szocialisták és a függetlenségiek között megszilárdultak a kapcsolatok, a szociáldemokrata vezetők a függetlenségiek kívánságára vállalták, hogy egy-

[11] Arbeiter Wochen-Chronik, 1877. december 23. Lásd MMTVD. I. köt. 319. old.
[12] *Marx—Engels:* Archív. I. (VI.) 190. old. (oroszul). Idézi *Andics Erzsébet:* Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika. Szikra 1947. 5. old.

előre nem érintik a nemzetiségi kérdést. A nyolcvanas évek elején pedig dr. Csillag Zsigmond, a pártvezetőség tagja kijelentette, hogy a szocialistáknak „testestől-lelkestől jó magyarként" kell viselkedniök, és ki kell állniok a „magyar állameszme" mellett, a szélsőbaloldal szellemében, amelynek titkos támogatására a magyarországi szocialisták mindenkor biztosan számíthatnak".[13] Ezek a megnyilatkozások arra vallanak, hogy a munkáspárt vezetői nem ismerték fel a nemzetiségi kérdés igazi jelentőségét, sokszor csak taktikai kérdésnek tekintették, és engedményeket tettek a magyar uralkodó osztályok nacionalizmusának. Különösen súlyosan éreztette hatását ez a jelenség Frankel emigrálása, 1883 után, amikor az Ihrlinger-féle pártvezetőség a megalkuvás és a polgári pártokkal való elvtelen egyezkedés útjaira tért.

Az 1867-től 1889-ig terjedő időszak társadalmi változásai bizonyították, hogy az ipari proletariátus kibontakozásával hazánkban is létrejött az az erő, amelyet osztályérdekei mindenfajta kizsákmányolással szembe állítanak. A proletár internacionalizmus nagy eszméje Magyarországon is utat tört. Ugyanakkor azonban a korabeli szocialista mozgalomban — különböző objektív és szubjektív tényezők következtében — jelentkező megalkuvó törekvések útját állták a konkrét magyarországi tennivalók meghatározásának, a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos tanítások hazai alkalmazásának.

A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT ÉS A NEMZETI-NEMZETISÉGI KÉRDÉS

1889-ben a magyarországi szocialista munkásmozgalomban történelmi jelentőségű fordulat játszódott le. Új vezetőség került a mozgalom élére, maga a párt is újjá alakult: 1890 végén létrejött a Magyarországi Szociáldemokrata Párt. A párt Elvi Nyilatkozata — az osztrák szociáldemokraták hainfeldi programjának magyar fordítása — hitet tett a proletár internacionalizmus eszméi mellett. Kimondotta, hogy „Magyarország szociáldemokrata munkáspártja nemzetközi párt, amely nem ismeri el a nemzetek, a születés és a birtok előjogait". Kinyilatkoztatta, hogy „a kizsákmányolás elleni harcnak nemzetközinek kell lenni, mint amilyen maga a kizsákmányolás".[14]

Az Elvi Nyilatkozat eszméi a gyakorlatban is érvényesültek. A kilencvenes évek elején a mozgalom osztályharcos erői Engelmann Pál vezetésével széles körű szervező munkát végeztek, amelynek eredményeként megkezdődött Magyarországon a szocialista tömegpárt kialaku-

[13] PI Archívum. 271/10 f. 2. ö. e. (Dr. Csillag a szélsőbalon a függetlenségi ellenzék balszárnyát érti.)

[14] A magyarországi szociáldemokrácia 1890. évi december 7-én és 8-án Budapesten tartott pártgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest 1891. 12—14. old. Lásd MMTVD. II. köt. Szerkesztette Erényi Tibor és S. Vincze Edit. Szikra 1954. 40. old.

lásának folyamata. Hogyan vetődött fel ebben az új helyzetben a nemzetiségi kérdés, a nacionalizmus kérdése?

Az új pártvezetőség — szakítva Ihrlingernek és híveinek nyolcvanas évek végi politikájával — a szociáldemokrata agitáció és propaganda középpontjába a tőke és a munka ellentétének kifejtését, a proletariátus tömegmozgalmának megszervezését állította. Általános támadást indított a burzsoá ideológiai befolyás ellen, kárhoztatta a polgári pártok nacionalizmusát. Különösen éles elvi bírálatban részesítették a mindinkább jobbra tolódó Függetlenségi Párt tevékenységét. Engelmann és munkatársai kimutatták az uralkodó osztályok népellenességét, elvtagadását, demagógiáját, leleplezték a burzsoá hazafiság igazi arcát. Harcot vívtak a munkásság soraiban jelentkező burzsoá nézetek ellen is. Főleg az ő agitációs munkájuk gátolta meg a polgári nacionalista jellegű „nemzeti demokrata" munkásmozgalom kibontakozását. Széles körben — sajtóban, népgyűléseken — hirdették: a tőkés kizsákmányolás nemzetközi, tehát az ellene folytatott küzdelemnek is nemzetközinek kell lennie. A burzsoáziának éppen az az egyik legfontosabb célkitűzése, hogy a proletariátust eltántorítsa a kapitalizmus elleni nemzetközi küzdelemtől. „Hogy a munkásnép figyelme elvonassék a gazdászati kérdések fejtegetéséről — írta 1891. március 6-án a „Népszava" —, s hogy ezáltal annál zavartalanabbul legyen kizsákmányolható, a vagyonos osztály a legbecstelenebb sovinizmusba hajszolja a népet. Szóban és írásban igyekszik a burzsoázia a soviniszta őrültséget a népbe beoltani. S nem oktalanság-e az, hogy a munkások esztelen nemzetiségi hajszákban vesznek részt ahelyett, hogy életfeltételeik javításáért szállnának síkra?"

Az internacionalista agitáció jelentőségét fokozta a pártvezetőség mindennapi gyakorlata. A nagy budapesti sztrájkok során vállvetve küzdöttek a főváros magyar, német, szláv munkásai. A kilencvenes évek elején kezdődő agrárszocialista mozgalmakban magyar, román, szlovák, szerb szegényparasztok és mezőgazdasági proletárok nemzetiségre való tekintet nélkül együtt harcoltak a földesúri kizsákmányolás ellen. A munkásság pártja, a Szociáldemokrata Párt volt az egyetlen olyan politikai erő akkor Magyarországon, amely valóban következetesen ellenzéki volt, az egész fennálló társadalmi renddel szemben a tagadás álláspontjára helyezkedett.

A munkásság öntudatosítása, a szocialista tömegmozgalom kibontakoztatása olyan történelmi jelentőségű feladat volt, amely úgyszólván a mozgalom minden energiáját lekötötte. Így a magyarországi nemzeti és nemzetiségi kérdés elméleti kimunkálását illetően Frankel tevékenységéhez viszonyítva nem mutatkozott előrehaladás. Magyarország 1867 utáni sajátos helyzetének felmérése nyilvánvalóan akkor is nehéz feladat volt. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy e kérdés megoldásához a szociáldemokraták a nemzetközi munkásmozgalomtól sem kaphattak hatékony segítséget. A kilencvenes években nem lehetett tisztán

látni a nemzetközi osztályharc távlatait. Történeti szempontból viszonylag közelinek látszott az az időszak, amikor „a szociáldemokraták nemzetközi világköztársasága" minden nemzeti ellentétet automatikusan megold. Ez a korabeli nemzetközi munkásmozgalomban úgyszólván általános nézet az egész nemzeti és nemzetiségi kérdés bizonyos fokú lebecsüléséhez vezetett.

Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a Szociáldemokrata Pártban a nemzeti és nemzetiségi problémát illetően az uralkodó osztályok nacionalizmusával határozottan szembeszálló, de egyben bizonyos mértékig leegyszerűsített álláspont alakuljon ki. Így például az Ausztriához való viszony kérdésében az előzőekhez viszonyítva nem találkozunk új megállapításokkal. A függetlenségiek jogos bírálatát nem egészítette ki az állami önállóság problémájának marxista elemzése. Az MSZDP vezetői hangoztatták, hogy a polgári forradalom a történelmi fejlődés szükségszerű szakasza; kiemelték 1848—1849 demokratikus tartalmát, azt a plebejus demokratizmust, amelyet Petőfi és Táncsics neve jelképez. Hozzátették azonban, hogy „ami 1848—1849 férfiainak célja volt, nekünk csak a történelmi út egy szakasza".[15] Elismeréssel adóztak a forradalmároknak, a szabadságharc mártírjainak, de a nemzeti küzdelem igazi jelentőségét, a forradalom és szabadságharc kapcsolatát nem értették meg. Kossuth szerintük tiszteletre méltó polgári forradalmár, a jobbágyság felszabadítója, a szabad eszmék úttörője, de a régi idők embere, aki az új fejlődést már nem érti és nem is akarja megérteni. A magyarországi függetlenségiek — hangsúlyozzák a szociáldemokraták — különben is hűtlenek Kossuth eszméihez, azokat csak demagóg céljaik érdekében használják fel. Ami 1848—1849 hagyományából élő, előremutató, annak a szociáldemokraták az igazi örökösei.[16]

A szociáldemokrata pártvezetőség fenti nézetei a nemzeti kérdést illetően egy később kialakítandó helyes állásfoglalás kiindulópontjává válhattak volna. A biztató kezdetet azonban nem követte megfelelő folytatás. A nemzeti kérdés megítélésére is hatott a pártvezetésben előtérbe kerülő reformista szemlélet. A nemzeti és nemzetiségi kérdés jelentőségét a pártvezetőség mindinkább taktikai szempontból ítélte meg. A kiélesedő politikai küzdelmek, a dualizmus érlelődő válsága azonban egyes esetekben arra késztette a pártot, hogy konkrétan is állást foglaljon. Így került sor 1897-ben az önálló vámterülettel kapcsolatos vélemény-nyilvánításra. Ebben a kérdésben a pártvezetőség — sok tekintetben visszanyúlva a Frankel-féle elgondoláshoz — helyes véleményt alakított ki. Az 1897-es szociáldemokrata határozat kimondotta, hogy a párt „híve Magyarország gazdasági önállóságának, és követeli az önálló vámterület felállítását". Tudatában van ugyanis an-

[15] A Munkás, 1894. január 13. Lásd MMTVD. II. köt. 215. old.

[16] Lásd Népszava, 1894. március 23. Kossuth Lajos halála. — „A Kőfaragó" cikke Kossuth Lajos haláláról. 1894. április 1. Lásd MMTVD. II. köt. 234—236. old.

nak, hogy az ország „gazdasági önállósága szakszerűen maga után vonja ipari állammá átalakulását". Márpedig „csak magas fokra fejlődött ipari államokban képződhetik izmos és céltudatos munkásosztály, és így Magyarország gazdasági függetlensége a magyarországi munkásság sorait is erősítené".[17]

Az 1897-es határozat kétségkívül azt jelzi, hogy az Ausztriához való viszony megítélését illetően abban az időben a párt — bár taktikai jelleggel — lényegében helyes nézeteket hangoztatott. Az elvek gyakorlati alkalmazására azonban nem került sor. Hasonló volt a helyzet a magyarországi nemzetiségekhez való viszonyt illetően is. Az 1903-as pártprogram „az országban élő minden nemzet egyenjogúsítását" követelte,[18] az 1904-es pártkongresszus pedig határozatba foglalta, hogy „Magyarországon a német, szerb, román, tót stb. nyelvet beszélő emberek nemcsak mint németek, szerbek, románok, tótok stb. szenvednek politikai és gazdasági elnyomatást, hanem főleg és elsősorban mint proletárok osztoznak a magyar proletárok politikai és gazdasági elnyomatásában".[19] A nemzetiségek soraiban a századforduló idején végzett szervező munka a pártkongresszusokon is éreztette hatását. Mint Buchinger írja: „eljöttek a németek, szlovákok, szerbek és románok... Sokan eredeti, régi parasztviseletükben jöttek, subában, halinában, tarisznyával, csizmában, ki román bocskorban vagy svábos papucsban. Igazi festői színes látványt nyújtott egy-egy ilyen kép."[20] A biztató kezdet folytatása azonban ezen a területen is elmaradt. A cselekedetek mind kevésbé voltak összhangban a határozatokkal és a kongresszusok képével. A nemzetiségi proletariátus jogos igényeinek kielégítéséről az első világháború előtti évtizedben kevés szó esik. Ezzel szemben általános az a nézet, hogy a megoldás egyedüli módja Magyarország demokratizálása, illetve ennek fő eszköze, az általános titkos választójog. Demokratizálni kell az országot, biztosítani kell az anyanyelv szabad használati jogát, a megfelelő kulturális lehetőségeket, és akkor majd a nemzetiségek is magukévá teszik a „demokratizált" magyar állameszmét.[21]

A Szociáldemokrata Párt vezetősége tehát a területi integritás elvét vallotta, s ezzel minden elszakadási törekvést eleve céltalannak és károsnak minősített. Bár az imperializmus időszaka a nemzetiségi mozgalmak aktivizálódásának kora volt, a szociáldemokraták a nemzetiségi kérdést mint külön, megoldásra váró problémát általában elhanyagolták. A pártvezetőség az osztrák szociáldemokrácia „kulturális autonómia"-elmé-

[17] A budapesti fő- és székvárosi állami rendőrség működése az 1897. évben. Budapest, 1898. 478—481. old. Lásd MMTVD. II. köt. 512. old.

[18] MMTVD. III. köt. Szerkesztette Erényi Tibor, Mucsi Ferenc, S. Vincze Edit. Szikra 1955. 150. old.

[19] Az MSZDP XI. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest 1904. 48. old.

[20] *Buchinger Manó:* Küzdelem a szocializmusért. Budapest é. n. 74. old.

[21] Népszava, 1903. szeptember 22. Lásd MMTVD. III. köt. 160. old.

letét nem tette hivatalosan magáévá, ebben azonban nem volt semmiféle pozitívum. A párt ugyanis a nemzeti kérdés lebecsülésének, némelykor teljes tagadásának álláspontjára helyezkedett. A szociáldemokrata sajtó többször hangoztatott olyan nézeteket, amelyek az egész problémát kiiktatták az időszerű feladatok sorából. „Mi nem ismerünk nemzetiségi kérdést — írta a „Volksstimme" —, hanem csak a kizsákmányolók és kizsákmányoltak kérdését. A jövő harca ezek között fog lezajlani. A jelenlegi apró csatározások az uralkodó osztály érdekében játszódnak le. A mai társadalom keretében nem lehet megoldani a nemzetiségi kérdést."[22] A szociáldemokrata teoretikusok tehát tagadták a nemzeti küzdelmek progresszív tartalmát. Abból a valóság jelenségeit leegyszerűsítő, téves nézetből indultak ki, hogy a kapitalista társadalom osztályellentétei mellett a nemzeti küzdelmek lényegtelenek és reakciósak. „A nemzeti eszme — írta Kunfi Zsigmond — elveszítette forradalmi tartalmát, s a társadalmi konzervativizmus egyik oszlopa lett."[23] Ez az álláspont azzal a következménnyel járt, hogy egyes magyar szociáldemokraták a nemzetiségi munkások helyzetét a világháború kitörését megelőző években már a korábbi szociáldemokrata dokumentumokkal is ellentétbe kerülve, tévesen ítélték meg. Bár a szociáldemokrata sajtóban nemegyszer szó esett arról, hogy a nemzetiségi dolgozók anyagi és kulturális helyzete kiváltképpen rossz, a párt a nemzetiségeket sújtó fokozott elnyomás, fokozott kizsákmányoltság tényét általában lebecsülte. Kunfi — az 1904-es határozattal ellentétben — azt bizonygatta, hogy tulajdonképpen csak osztályelnyomás van, nemzetiségi elnyomás nem létezik: a magyar és a nemzetiségi dolgozókat egyforma mértékben zsákmányolják ki. „A magyar munkás elnyomatása és szolgasága — írta — másféle, mint a román paraszté. De ha ilyesmit mérlegen meg lehetne mérni, és mennyiségét pontosan meg lehetne állapítani: kiderülne, hogy a magyar proletár szolgasága és elnyomatása mennyiségileg semmivel sem kisebb, mint a magyarországi román paraszté."[24]

A Szociáldemokrata Pártban általában — és a nemzeti kérdésben különösen — uralkodó elméleti eklekticizmusra jellemző, hogy Kunfi Zsigmond, fenti állásfoglalásával szinte egyidejűleg, a párt 1913-as kongresszusán egészen másképp nyilatkozott. Bizonyos mértékig elismerően beszélt a balkáni népek szabadságtörekvéseiről, és a magyar uralkodó osztályok elnyomó nemzetiségi politikájának következményeit fejtegette. A kongresszusi jegyzőkönyv tanúsága szerint rámutatott arra, hogy ez a politika a „románságot és a többi nemzetiségeket elnyomja,

[22] Volksstimme, 1905. május 11. Lásd MMTVD. III. köt. 308. old.

[23] *Kunfi Zsigmond:* A nemzetiségi béke és az osztályharc. Szocializmus, 1913—1914. 3. sz. Idézi *Andics Erzsébet:* A magyarországi munkásmozgalom az 1848—1849-es forradalomtól és szabadságharctól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Szikra 1954. 86. old.

[24] Ugyanott.

és *a szociális és nemzeti elnyomatás* kettős igáját rakja az ország nem magyar nyelvű népére".

A szociáldemokrata pártmunka az elméleti fogyatékosságokat bizonyos mértékben — sajnos, nagyon kevéssé — korrigálta. A nemzetiségi proletariátus legjobbjai vonzódtak a kapitalista rendszer tagadásának alapján álló szociáldemokrata mozgalomhoz. Annak megakadályozása, hogy sztrájktörőkké, a béreket leszorító olcsó munkaerővé váljanak, a pártnak és a szakszervezeti vezetőknek is érdeke volt. Döntően a szociáldemokraták szervező munkájának köszönhető, hogy a századfordulótól kezdve a nemzetiségi munkások között tért hódított a szocialista mozgalom; lapok kiadására, nemzetiségi tagozatok megalakítására is sor került. A párton belüli ellenzék által állandóan szorgalmazott szervező munka azonban távolról sem merítette ki a lehetőségeket, nem volt erőteljes, és — az említett helytelen nézetek következtében — nem vette figyelembe a nemzetiségek sajátos problémáit és ezekből fakadó törekvéseit. Nehezítette a párt munkáját a földkérdés forradalmi demokratikus megoldását elvető, helytelen agrárpolitikája is, amely akadályozta a nemzetiségi parasztság elérését.

A nemzeti és nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos nézetek káros hatását nagymértékben fokozta, hogy hosszú ideig, lényegében az első világháborúig meghatározták a szociáldemokraták nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos gyakorlati politikai állásfoglalását. Ez az állásfoglalás a XX. század első éveiben, a dualizmus kiéleződő válsága idején, amikor a politikai élet homlokterébe az osztrák—magyar viszony kérdése került, országos jelentőségűvé vált. A pártban már a század első éveiben nagy vita zajlott le az „önálló vámterület vagy közös vámterület" kérdéséről — jóformán minden eredmény nélkül: az Ausztriához való viszonyról az 1903-as pártprogram — jóllehet a párt korábban már felvetette a gazdasági és politikai függetlenség követelését — csak ködös, homályos elképzeléseket hangoztatott. A „teljes önkormányzatot" követelte, minden konkretizálás nélkül. Ezen az elvont megfogalmazáson nem sokat segített Bokányi Dezső magyarázata, aki előadásában arról beszélt, hogy a „teljes önkormányzat" a függetlenség követelését is magában foglalja. „Mi szociáldemokraták természetesnek tartjuk azt, hogy Magyarország külbefolyástól függetlenül intézkedhessen sorsának irányításában úgy politikai mint gazdasági téren"[25] — hangoztatta. Hasonló állásfoglalásokkal a későbbiek folyamán is találkozunk, anélkül azonban, hogy ezeknek számottevő gyakorlati hatásuk lett volna.

A Szociáldemokrata Párt vezetősége az 1905—1906-os mélyreható politikai válság idején — néhány évvel a gazdasági önállóság ügyéről lezajlott vita és a programadó kongresszus után — kiadta a „demokratikus cezarizmus" jelszavát. Ez azt jelentette, hogy korábbi állásfog-

[25] Az MSZDP X. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest 1903. 108. old. MMTVD. III. köt. 140. old.

lalásairól megfeledkezve a bécsi udvar felé fordult, annak politikáját támogatta. Ez a politikai orientáció azonban csakhamar csődbe jutott. 1906 tavaszán a magyar és osztrák uralkodó osztályok különböző csoportjai — nem utolsósorban a tömegmozgalmaktól való közös félelmük következtében — kiegyeztek egymással. Koalíciós kormány került uralomra, amely a Bánffy-érára emlékeztető módszerekkel fordult a munkásmozgalom ellen.

A pártvezetőség azonban az új helyzetben sem vizsgálta felül politikai irányvonalát — amelyet egyébként a II. Internacionálé vezetői is támogattak —, hanem inkább igazolására törekedett. Kétségbe vonta a jogos nemzeti követelések jelentőségét, ahelyett, hogy az ezekért folytatott küzdelem élére állt volna. Sor került az osztrák—magyar viszony alapvetően helytelen — a régebbi szociáldemokrata állásfoglalásokkal is ellentétes — ábrázolására is. A szociáldemokrata vezetők nemegyszer hangoztatták, hogy az Ausztriával való kapcsolat gazdaságilag előnyös, erősíti a haladás magyarországi erőit; Ausztria — mint fejlettebb társadalmú ország — a magyar nép természetes szövetségese a „feudális oligarchia" elleni küzdelemben. Ezeket a gondolatokat legtömörebben Garami Ernő fejtette ki, a párt elméleti folyóiratának „Magyarország 1848-ban és 1908-ban" című cikkében. Az 1848-as forradalmat helytelenül nemesi felkelésnek értékelte, jelentőségét lebecsülte. Még ennél is tévesebb volt az 1908-as helyzet megítélése, a nemzetiségi kérdés fontosságának nyílt tagadása. „Ma — írta Garami — a dinasztia a demokratikus reformokért kell, hogy exponálja magát; a nemzetek szerint való táborba oszlás a forradalom ügye körül megszűnt, és azt felváltotta az osztályok szerint való tagozódás."[26]

A politikai események változása azonban csakhamar kihúzta a talajt a „fekete-sárga" politikai irányvonal alól. A koalíció bukása, Tisza István Munkapártjának megalakulása idején (1910) mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy a bécsi udvar és hazai támogatói miféle érdekeket képviselnek. Kitűnt, hogy a magyarországi szociáldemokrata vezetés nem számíthat császári és királyi segítségre. Ilyen körülmények között a pártvezetőség is más irányba tájékozódott; visszatért a régi szociáldemokrata hagyományhoz, a Függetlenségi Párt balszárnyával való együttműködés politikájához. A politikai irányvonal változása kapcsán a szociáldemokrata sajtóban megjelenik a dinasztia és a 67-es rendszer bírálata, és ismét jelentkezik az a régi felismerés, hogy „Magyarország az osztrák ipar kolóniája", az Ausztriától való függés gátolja a magyar társadalmi fejlődést.[27] Mindez természetesen elméletileg semmi újat nem jelentett, hiszen mint láttuk, már annak idején Frankel Leó is hasonló nézeteket hangoztatott. Az állásfoglalás messze elmaradt a történelmi helyzet követelményeitől, hiszen — ellentétben Frankel tevé-

[26] Szocializmus, 1907—1908. 8. sz.
[27] Népszava, 1910. február 5.

kenységének időszakával — az első világháborút közvetlenül megelőző években már jelentkeztek a monarchia közelgő összeomlásának előjelei.

A pártvezetőség politikáját a függetlenségi balszárnnyal — Justh Gyula, Károlyi Mihály — és a polgári radikálisokkal — Jászi Oszkár — való együttműködés, szövetség jellemezte. Ennek során nemegyszer felvetődött a „független Magyarország", sőt a munkástömegek részéről 1912-ben a „köztársaság" követelése is, mindez azonban nem változtatott a pártvezetőség alapvető politikai irányvonalán.[28] A szociáldemokrata vezetők — ha bírálták is a dualizmus rendszerét — azt taktikai meggondolásoktól indíttatva, reformista elméleti alapról tették.

Említettük már, hogy a szociáldemokraták a századforduló idején az ország demokratizálásával kívánták megmenteni a soknemzetiségű Magyarországot. Az 1914 előtti években — a dualizmus kibontakozó válsága idején — ezt az elképzelést lényegében az egész osztrák—magyar birodalomra kiterjesztették. Állásfoglalásuk ellentmondásos. Bírálják a bécsi uralkodó körök imperialista politikáját, hangoztatják, hogy „az egész Balkán-politika, amelyet az Osztrák—Magyar Monarchia csinál, gazdasági szempontból az osztrák kapitalizmus érdekében van; a nagyhatalmi állás és a hadsereg, amelynek terhei alatt roskadozik a magyar nép, az osztrák iparcikkek és a dinasztia hatalomvágyának és nagyzásának szolgálatára való".[29] Ezzel egyidejűleg azonban úgy vélik, hogy a birodalom demokratizálása minden problémát megoldana, sőt alkalmas eszköz lenne a balkáni népek rokonszenvének megnyerésére is. A szociáldemokrata vezetők a nagy, demokratikus dunai birodalom ábrándját kergetve még a balkáni népek társadalmi fejlődésének korlátozását is helyeselték. Kunfi Zsigmond szerint olyan megoldást kell találni, amely az osztrák—magyar iparnak szabad piacot biztosít Szerbiában, és egyben lehetővé teszi a szerb mezőgazdasági termékek behozatalát, tehát „demokrácia és iparpolitika a válság végleges megoldásának s a béke maradandó biztosításának egyedüli útja".[30]

A monarchia népeinek összefogása a meglevő államkeretek fenntartására az osztrák és magyar szociáldemokrata vezetők egyik központi gondolata volt. Ennek érdekében a nemzetiségi mozgalmak jelentőségét, feszítőerejét elvileg is tagadták. „Nem igaz az — mondotta Kunfi —, hogy az egyfajú népek ellenállhatatlan erővel vonzzák egymást, s lerombolják a meglevő államkereteket."[31] Mindez a párt 1914-es szociálsoviniszta álláspontját és azt a politikát készítette elő, amely az imperialista háborút a haladás ügyére, a munkásosztály érdekeire hivatkozva igyekezett szolgálni.

[28] Az 1912-es eseményekre vonatkozóan lásd Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. I. köt. Szerkesztette Erényi Tibor, Mucsi Ferenc, S. Vincze Edit. Szikra 1954. 173—176. old.

[29] Szocializmus, 1908—1909. I. sz. *Kunfi Zsigmond:* A balkáni események.

[30] Ugyanott.

[31] Szocializmus, 1908—1909. 6. sz. Az annexiós válság.

Az, hogy az osztrák és magyar szociáldemokraták lehetségesnek tartották a monarchia valamiféle demokratikus, majd szocialista államszövetséggé történő átalakítását, önmagában még nem hibáztatható. Hangoztatói azonban nem akarták felismerni, hogy az ilyen államszövetség létrehozása csak a nemzetek önrendelkezési jogának elismerésével és alkalmazásával lehetséges. „A szocialisták nem érhetik el nagy céljukat — írta 1915 nyarán Lenin —, ha nem harcolnak mindennemű nemzeti elnyomás ellen. Ezért okvetlenül azt kell követelniök, hogy az *elnyomó* országok (különösen az úgynevezett „nagy"-hatalmak) szociáldemokrata pártjai ismerjék el és védelmezzék az *elnyomott* nemzetek önrendelkezési jogát, mégpedig a szó politikai értelmében, vagyis ismerjék el és védelmezzék a nemzetek politikai különválási jogát. A nagyhatalmi vagy gyarmatokkal rendelkező nemzet szocialistája, aki nem küzd ezért a jogért — soviniszta. Ennek a jognak védelme nemcsak nem ösztönöz kis államok alakítására, hanem ellenkezőleg, a tömegek számára előnyösebb és a gazdasági fejlődés szempontjából megfelelőbb nagy államok és államközösségek szabadabb, bátrabb és ezért szélesebb körű alakulására vezet mindenütt."[32] Az osztrák—magyar szociáldemokrata vezetők pedig nemcsak hogy nem ismerték el a nemzetek önrendelkezési jogát, hanem a birodalom „demokratizálását" a Habsburg-dinasztia elleni küzdelem nélkül, sőt esetenként a „korona" segítségével kívánták megvalósítani.[33] Ilyen körülmények között azután sohasem került sor a monarchia, a dualizmus rendszere elleni következetes szociáldemokrata küzdelem megszervezésére, pedig ez önmagában is elvezethette volna a pártot az önrendelkezési jog elvének felismeréséig, és hozzájárulhatott volna a nemzetiségi proletariátus tömegeinek megnyeréséhez.

Az első világháború előtti Magyarország közéletét szélsőséges, soviniszmusba hajló nacionalizmus jellemezte; ez volt a magyar uralkodó osztályoknak úgyszólván legfontosabb ideológiai fegyvere. A nacionalizmus segítségével akarták megakadályozni a dolgozó tömegek öntudatra eszmélését, ezzel akarták megtartani, sőt kiszélesíteni kizsákmányolási területüket. A nemzetiségi területek kiváltképpen elnyomott és kizsákmányolt dolgozóira még nagyobb mértékben nehezedett a ferencjózsefi Magyarország csendőr- és szolgabíró uralma, a közigazgatásban érvényesülő feudális gőg, a társadalom nagy tömegeit átható nemzeti előítéletek sokasága, mint a magyar proletárokra és parasztokra. Ugyanakkor a nemzetiségi burzsoázia nacionalizmusáról sem szabad megfeledkeznünk. A polgári nemzetiségi pártok, amelyek a magyar nacionalizmus ellen küzdöttek, politikailag aktivizálták a nemzetiségi töme-

[32] *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 319—320. old.

[33] A szociáldemokraták körében egyébként általános volt az a nézet, hogy a dinasztia elleni küzdelem nem időszerű. „Higgyék el nekem, a Habsburgok minélkülünk is tönkremennek majd" — mondotta Viktor Adler. *[Buchinger Manó: Találkozásom Európa szocialista vezetőivel. Budapest 1938. 29. old.]*

geket, politikai szabadságjogokat követeltek számukra. Ez a „friss" nacionalizmus azonban — mint arra Szabó Ervin már 1902-ben rámutatott — ugyancsak kizsákmányoló érdekek fegyvere volt.[34] A nemzetiségi nacionalizmus nem maradt meg a jogos érdekek hangoztatásánál, hanem a magyar uralkodó osztályok és a dolgozó magyar nép közötti különbség tagadására, a magyar tömegek elleni demagóg hangulatkeltésre törekedett, és így maga is hozzájárult a magyar nacionalizmus felkorbácsolásához.

Az uralkodó osztályok nacionalizmusának brutális megnyilvánulását a szociáldemokrácia az első világháború előtti évtizedben is elítélte. Szót emelt a csendőrterror, a durva magyarosítás, az embertelen és ostoba társadalmi előítéletek ellen, és azt hangoztatta, hogy ezek az osztályelnyomást és kizsákmányolást szolgálják. A szociáldemokrata eszmék terjedésével mind többször került sor a magyar és a nemzetiségi munkások együttes küzdelmére, olyan küzdelmekre, amelyek tudatosították a különböző nemzetiségű dolgozók érdekközösségének, a népek testvériségének gondolatát. A szociáldemokrata agitáció előrehaladásával mind több munkás szabadult meg a „hagyományos" burzsoá-nacionalista nézetektől. A szocialisták legjobbjai büszkén hangoztatták, hogy vállalják a megbélyegzőnek szánt „hazátlan bitang" jelzőt, és semmi közösséget sem vállalnak az urak „hazafiságával". „Ha hazaárulás az — írta Szabó Ervin —, hogy felemeljük a hazugságból és képmutatásból szőtt és Magyarország szabadságszerető népeit már megfulladással fenyegető sűrű fátylat, ha hazaárulás az, hogy az igazság és jog számára utat törünk, akkor a »hazaáruló« elnevezés nem szitok számunkra, hanem kitüntetés, amelyet ezerszer jobban szeretünk, mint a magyar hazafi nevet — úgy, ahogyan ezt az urak képviselik."[35]

A szocialista mozgalom azonban csak akkor mozgósíthatta volna a soknemzetiségű Magyarország népeit az úri elnyomás ellen, csak akkor törhetett volna utat az igazság és jog számára, ha a pártvezetés letér az opportunista politika vonaláról. A nemzetiségi területeken végzett szervező munka elhanyagolása ugyanis ennek a politikának volt a szerves következménye. A nemzetiségi vidékeken — mindenekelőtt az első világháború előtti évtizedben kiépülő szlovákiai és erdélyi nagy ipartelepeken — valóban nehezebb, és a hatóságok fenyegető magatartása miatt kockázatosabb volt a szociáldemokrata agitáció, mint a fővárosban vagy a nagyobb vidéki városokban. A pártvezetőség pedig félt a kockázattól; igyekezett tiszteletben tartani a korlátokat. A vezetőség egyébként is elhanyagolta a segédmunkások, napszámosok szervezését; márpedig a nemzetiségi munkások — ellentétben a magyar és német munkásokkal — túlnyomórészt ezeknek a soraiból kerültek ki. Ez a politika nem volt véletlen jelenség. Az a szakmunkásréteg, amelyre a

[34] *Szabó Ervin* Válogatott írásai. Kossuth Könyvkiadó 1958. 38. old.
[35] Ugyanott, 51. old.

pártvezetőség támaszkodott, viszonylag kedvezőbb életkörülmények között élt, s ez összefüggött a nemzetiségi munkások fokozott kizsákmányolásával. A pártvezetőség félt a nagy munkástömegek radikalizáló hatásától; „az éhes, rongyos, vérig elkeseredett ember... meggondolatlan cselekedeteivel" előszeretettel állította szembe a „jobb sorsban élő, nagyobb igényű, tudományosan képzett szocialista munkás hideg és nyugodt öntudatát".[36] Ilyen körülmények között a pártvezetőség viszonylag keveset áldozott a nemzetiségi agitáció céljaira, és nemegyszer nyíltan hangoztatta a nemzetiségi proletárok mozgalmának erősen másodlagos jelentőségét. A nemzetiségi munkások fellángolása „szalmaláng természetű" — állították egyes vezetők —, „sohasem éri el a városi magyar munkásság politikai szervezkedésének mértékét."[37] Ez — ismerve a magyarság és a nemzetiségek arányát, azt a tényt, hogy a korabeli Magyarország „a szolganépek Bábele" volt — rendkívül káros következményekkel járt. A párt vezetői nem használták ki az adódó lehetőségeket, nem szívlelték meg Engels 1890-ben mondott szavait: a magyarországi munkáspártnak „az az előnye van, hogy már eleve is nemzetközi, mert magyarokat, németeket, románokat, szerbeket és szlovákokat foglal magában".[38] Az első világháború előtti években tovább romlott a helyzet. A pártvezetőség azokban a nemzetiségi munkások által kezdeményezett törekvésekben, amelyek intenzívebb szervező munkára irányultak, sokszor „szeparatizmust" látott, és támadást indított ellenük. Meg kell állapítanunk, hogy valóban voltak szeparatista törekvések, s el is kell ítélnünk azokat. Létrejöttüknek fő oka azonban éppen a pártvezetőség opportunista politikája volt. A nemzetiségi munkások azon célkitűzése viszont, hogy a szociáldemokrata szervezetekben teljesen egyenjogúak legyenek a magyarokkal, és anyanyelvüket zavartalanul használhassák, még egyáltalában nem volt szeparatizmus, mégsem találkozott a pártvezetők helyeslésével. A vezetőség minden ilyen kezdeményezésben „az egység megbontását" látta, a hatásköre elleni merénylettől tartott. Ráadásul nem hiányoztak az olyan nacionalista szociáldemokrata kijelentések sem, hogy „ha a szakszervezetek minden magyarosító egyesületnél erősebben asszimilálnak,

[36] *Propper Sándor:* A szociáldemokrata politika lényege. Budapest 1918. 11. old. Idézi *Andics Erzsébet:* A magyarországi munkásmozgalom az 1848—1849-es forradalomtól és szabadságharctól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. 88. old.

[37] *Hisztorikus (Rónai Zoltán):* Harc a demokráciáért és függetlenségért az összeomlás előtt. Lásd Garami Ernő Emlékkönyv. Budapest 1939. 41—42. old. Idézi *Andics Erzsébet:* A magyarországi munkásmozgalom az 1848—1849-es forradalomtól és szabadságharctól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. 88. old.

[38] A Magyarországi Szociáldemokrácia 1890. december 7—8-án Budapesten tartott pártgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest 1891. 6. old. Lásd MMTVD. II. köt. 35. old. Engels Frigyes levele a kongresszushoz.

ezzel csak kötelességüket teljesítik, és dorgálást érdemelnének, ha nem tennék, mert a magyar elvtársak a szakszervezetekben a közömbös munkásságot bevonják a magyar kultúrközösségbe".[39]

Ez a politika nem volt alkalmas a proletariátus önálló osztályérdekeinek képviseletére.

A szociáldemokrata állásfoglalás még a korabeli magyarországi viszonyokhoz mérten is szűk látókörű volt. Jóllehet a pártra elméleti vonatkozásban nagy hatással volt a polgári radikalizmus ideológiája, a nemzetiségi kérdést illetően — a munkásság látszólagos érdekeire hivatkozva — a szociáldemokraták nem vették át maradéktalanul a polgári radikálisok egyes helyes felismeréseit. Kunfinak az a véleménye, amely még a nemzeti elnyomás tényét is kétségbevonta, gyökeres ellentétben állott Jászi Oszkár megállapításával, amely szerint „A nemzetiségi kérdésben létezik egy sérelmi plusz, és ez a sérelmi plusz alkotja éppen a nemzetiségi kérdést."[40]

Az MSZDP politikájáról szólva a nemzetiségi kérdés viszonylatában is ki kell emelnünk az osztályharcos irányzat helyes, előremutató törekvéseit. Szabó Ervin 1904-ben, Marx méltatása során megállapította: „Aki a nemzetköziséget ily reálisan fogja fel, annak számára a nemzeti kérdés nem lehet közönyös... A nemzetiségi harcoknak minél gyorsabb megszüntetése érdeke azon pártnak, amely az objektív gazdasági és társadalmi fejlődés menetéhez köti ügyének sikerét... A megoldás csak egy lehet: a nemzeti elnyomásoknak megszüntetése."[41] Alpári Gyula, bár a szociáldemokrata politika alapelveit nem bírálta, erősen kárhoztatta a dinasztiával kötött 1905-ös szövetséget. A „kongresszusi ellenzék" és a nemzetiségi szociáldemokraták 1905 óta a párt kongresszusain állandóan és jogosan követelték az erőteljes szervező munkát, felhívták a figyelmet a nemzetiségi agitáció elmaradottságára. E helyes felismerések és törekvések azonban nem váltak átfogó nemzeti-nemzetiségi elgondolás csíráivá, és az ellenzék általános gyengesége következtében alig érvényesültek a gyakorlatban. Ilyen körülmények között a proletariátus ösztönösen internacionalista tömegei sem láthattak teljesen tisztán. Az orosz munkásmozgalom tapasztalatait — jórészt a szociáldemokrata vezetők hibájából — nem ismerték, a monarchia bonyolult problémáiban nem tudtak eligazodni. Hallották a reakció „hazátlan bitangokról" szóló rágalmait, látták, hogy a párt tusakodik a nacionalizmus brutális megnyilvánulásaival, hangoztatja a munka és a tőke nemzetköziségét, a dolgozók testvériségét. Minthogy ezek az általános tételek önmagukban helyesek voltak, a munkásság

[39] Robotnické Noviny, 1914. április 16. Idézi *Gosiorovsky Milos:* Adalékok a szlovák munkásmozgalom történetéhez. Bratislava 1952. 35. old.

[40] Huszadik Század, 1914 január—június. A nemzetiségi kérdés újabb fejleményei.

[41] *Marx—Engels* Válogatott művei. I. köt. Budapest 1905. 109. old.

öntudatos elemei — még akkor is, amikor a vezetők megalkuvását bírálták — magát a Szociáldemokrata Pártot a proletár internacionalizmus elvi alapján álló forradalmi szervezetnek tekintették.

A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT ÁLLÁSFOGLALÁSA A NEMZETI KÉRDÉSBEN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

1914 nyarán, az első világháború kitörése idején, mint ismeretes, a szociáldemokrata pártvezetőség szociálsoviniszta álláspontra helyezkedett.[42] Bár a párt még a háború kitörése előtti napokban is bírálta a monarchia imperialista politikáját, és kárhoztatta a háborús készülődéseket, a háború kitörésekor szembefordult korábbi fogadkozásaival. Az imperialista rablóháborúról azt kezdte hirdetni, hogy az Németország és szövetségesei részéről igazságos küzdelem, győzelmes megvívása a munkásosztály és az egész dolgozó nép érdeke. Ebből az állásfoglalásból következett, hogy a párt fegyveres helytállásra és a háborús termelés fokozására hívta fel a munkásságot. A szociáldemokrata propaganda tehát, ha általában tartózkodott is a polgári sajtóban szokásos véres szájú uszítástól, az uralkodó osztályok imperialista célkitűzéseit szolgálta.

Bár a nacionalista hullám a munkásokra is kiterjedt, a legöntudatosabb szervezett munkások már a háború kitörésekor a proletár internacionalizmus szellemében tiltakoztak ez ellen a politika ellen.[43] Tiltakozásuk arra késztette a pártvezetőséget, hogy már a háború elején mentegesse eljárását, tehetetlenségre, a „kényszerítő körülmények" erejére hivatkozzék.[44] Később — a háborús veszteségek, a nyomor fokozódása, a tömegek elkeseredése következtében — a pártvezetőség mérsékelte ugyan nacionalista szólamait, de alapvető elvi álláspontja nem változott meg. Továbbra is a monarchia fenntartásának és „demokratikus átalakításának" szükségességét vallotta. „A munkásság — írta Garami Ernő — a nemzetiségi kérdés megoldását Ausztria—Magyarország nemzetiségeinek összevissza dobált tarkabarka elhelyezkedése mellett nem várhatja a szétdarabolástól, hanem csak a nemzetiségek önkormányzaton alapuló egyenjogosításától."[45] Amikor azután 1916 folyamán kitűnt, hogy a központi hatalmak előbb-utóbb alulmaradnak a küzdelemben, a pártvezetőség — az osztrák és a magyar burzsoázia politikáját követve — arra törekedett, hogy megmentse, ami még menthető. A magyar szociáldemokrata vezetők különböző

[42] Lásd *Andics Erzsébet:* A magyar munkásmozgalom az 1914—1918-as világháború alatt. Szikra 1950.

[43] Népszava, 1914. október 3—4. Lásd Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. I. köt. 187—190. old.

[44] Népszava, 1914. október 4.

[45] Szocializmus, 1916. 1. sz. Magyarország és a háború.

nemzetközi fórumokon hitet tettek a monarchia területi egységének fenntartása mellett, az 1917 májusi stockholmi nemzetközi szocialista tanácskozásokon pedig nyíltan szembeszálltak a monarchia népeinek önrendelkezési jogával. Az MSZDP Garami Ernő vezetésével tevékenykedő stockholmi küldöttsége mindent elkövetett az osztrák—magyar birodalom megmentése érdekében. A küldöttség azt kívánta, hogy „Ausztria—Magyarország nemzetiségi kérdéseit ne a monarchia fölosztása útján oldják meg, hanem messziremenő demokratikus reformok, nemzeti önkormányzat és a mai államkötelék keretében szabad kulturális és gazdasági fejlődés lehetővé tételével."[46] Az ilyen program azonban a meglevő „államkötelék" támogatását jelentette, és nem elégítette ki a monarchia akkor már teljes nemzeti függetlenségre törekvő népeit.

A háborús helyzetnek a központi hatalmak számára egyre kedvezőtlenebb alakulása, az 1917 februári orosz forradalom eseményei, a különböző nemzetiségi mozgalmak aktivizálódása következtében 1917 nyarától kezdve magában a Szociáldemokrata Pártban is bizonyos változás következett be a nemzeti kérdés megítélésében. Varga Jenő egyik, 1917 júniusában megjelent cikkében már felveti az önrendelkezési jog kérdését. „Minden nép — legyen az kicsi vagy nagy — önmaga döntse el, autonóm módon, minden erőszakos beavatkozás kizárásával, hogy mely államterülethez és milyen feltételekkel akar tartozni."[47] Még tovább megy a „Gondolatok a monarchia jövőjéről" című cikkében, amely 1917 decemberében jelent meg. Megállapítja, hogy „a monarchia nyolc népe békés, megelégedett együttélésének nehéz problémáját csak azon a szocialista alapon lehet megoldani, amelyet a béke alapelveként is kijelöltünk: *a népek önrendelkezési* joga alapján".[48] 1917 végére tehát a magyarországi szocialista munkásmozgalomban is előtérbe került az önrendelkezési jog elve. E célkitűzés 1918 októberében, már a monarchia összeomlása idején még erősebben nyilvánult meg. Az MSZDP 1918. október 8-i kiáltványa hitet tesz az önálló Magyarország eszméje mellett, Kunfi Zsigmond pedig ezt követően elismeri a nemzetek önrendelkezési jogát, „annak minden konzekvenciájával".[49] A helyes felismerések azonban nem érvényesülhettek a gyakorlati politikában. A párt alapvető irányvonalából egyenesen következő burzsoá uszálypolitika útját állta azoknak a pozitív célkitűzéseknek is, amelyek magában a szociáldemokrata mozgalomban merültek fel.

Összegezésül megállapíthatjuk, hogy a szociáldemokrácia — bár gya-

[46] Népszava, 1917. június 2.
[47] Szocializmus, 1917. 1—2. sz.
[48] Szocializmus, 1917. november 1. sz.
[49] Népszava, 1918. október 9. Lásd MMTVD. V. köt. Szerkesztette Gábor Sándorné, Fehér András, Horváth Zoltánné, Milei György. Szikra 1956. 244. old. PI. Archívum. A. XV. 1/1918/21. Lásd *Kende János:* Az MSZDP és a nemzeti kérdés 1903—1918. (Kézirat.)

korta támadta az uralkodó osztályok sovinizmusát — nem tárta fel az imperializmus alapvető összefüggéseit, illetőleg az első világháború előtti évtized eseményeiből téves következtetéseket vont le. Ilyen körülmények között a nemzeti és nemzetiségi kérdés beható marxista elemzését sem végezhette el. A munkásmozgalom szempontjából alapvető fontosságú probléma a nemzetközi osztályharc és a nemzeti küzdelmek kapcsolatának helyes felmérése, azoknak az elveknek és módszereknek a kidolgozása, amelyek lehetővé teszik mindenfajta nemzeti elnyomás maradéktalan megszüntetését, a nemzetek szabadságának kivívását és egyben nemzetközi méretekben is előrelendítik a proletariátusnak a tőkés rendszer, az imperialista burzsoázia elleni küzdelmét. A szociáldemokrácia azzal, hogy letért a forradalmi útról, egyben szükségszerűen alkalmatlanná vált a nemzeti kérdés elméleti és gyakorlati megoldására is. Mindez a reformizmus érlelődő csődjének egyik bizonyítéka volt, és nagy, súlyos kérdéskomplexummal gyarapította az új típusú, forradalmi munkáspártra váró feladatokat

FUKÁSZ GYÖRGY:

A POLGÁRI RADIKÁLISOK NACIONALIZMUSA

(JÁSZI OSZKÁR ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS)

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS A XX. SZÁZAD ELEJÉN. A RADIKÁLISOK FELLÉPÉSE

Magyarország a XX. század elején — a cári Oroszországhoz hasonlóan — soknemzetiségű állam volt. A lakosságnak körülbelül a fele volt magyar anyanyelvű; másik felét az ország területén élő hat nagyobb nemzetiségi csoport alkotta.[1]

A XX. század elején akuttá vált nemzetiségi problémát Magyarországon két vonás jellemezte. Először: a magyar nemzet maga is elnyomott volt. 1848—1849 polgári demokratikus forradalma és nemzeti szabadságharca nem tudta kiszabadítani az osztrák birodalom keretei közül. A Magyarországon élő nemzetiségek elnyomása egyébként éppen akkor, 1848—1849-ben mutatta meg tragikus következményeit. Az osztrák abszolutizmus a nemzeti követeléseikért harcoló nem magyar népekben szövetségesére talált, és a magyar nemzet szabadságharca ellen tudta mozgósítani őket. Jászi Oszkár — a századforduló magyarországi polgári radikalizmusának egyik vezéralakja — helyesen ismerte fel, hogy „nem lehet Ausztria gyarmatpolitikáját megtörni addig, míg az ellenünk az ország másik felét mozgósítja, melyet mi dőrén elnyomunk és kizsákmányolunk."[2] A nemzetiségi kérdés meg-

[1] Vö. az 1900. évi népszámlálás adataival. Ezek szerint Magyarország lakosainak száma (Horvát-Szlavonországot nem számítva) 16 721 574. Magyar anyanyelvű: 8 588 834 (51,4%), nem magyar anyanyelvű: 8 132 740 (48,6%). Ennek megoszlása: német 1 980 423 (11,8%), rutén 423 159 (2,5%), szlovák 1 991 402 (11,9%), horvát 188 552 (1,1%), román 2 784 726 (16,7%), szerb 434 641 (2,6%). [Huszadik Század, 1908. XVIII. köt. 579. old. Idézi *Jászi* a „Nemzetiségi politikánk iránya" c. cikkében.]

[2] *Jászi Oszkár:* Megjegyzések egy levélhez. Világ, 1914. június 17. 8—9. old. — Jászi egyébként túlbecsülte a nemzetiségi kérdés jelentőségét, és egyoldalúan a nemzetiségi problémában látta a társadalmi mozgás lényegét. Így például a „feudális nemzetiségi politikát" tette felelőssé a szabadságharc bukásáért is. „Hogy a nemzetiségi probléma szerencsétlen kezelése okozta a magyar forradalom bukását, azt ma már elismeri a tények tárgyilagos mérlegelője." [Lásd *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest 1912. 322. old.]

oldása tehát a magyar nemzeti függetlenségért vívott harc sikeres kimenetele miatt is fontos kérdés volt. Másodszor: a nemzetiségek elnyomásából fakadó ellentétek a magyarországi társadalmi problémák megoldása szempontjából is nagy jelentőségűek voltak. A nemzeti kérdés e két oldala szorosan összefonódik egymással, csak együttesen oldható meg.

A századforduló éveiben az imperializmus térhódítása Magyarországon tovább rontotta a nemzetiségek helyzetét. A társadalmi ellentétek minden eddiginél jobban kiéleződtek, megindult a nemzetiségek nagyarányú mozgása. A magyar uralkodó körök azonban ebben a helyzetben sem törekedtek a kérdés helyes megoldására. Nem figyeltek fel a probléma reális tartalmára: nem látták a nemzetiségi mozgalmak objektív alapjait, reális tendenciáit, a magyarországi társadalmi fejlődésben elfoglalt valódi helyét.

Az uralkodó osztályok csak egy választ ismertek a nemzetiségi mozgalmakra: „Elfojtani." A legcsekélyebb megmozdulás is csendőrsortüzet váltott ki.[3] A „nemzetiségi izgatók" elleni hajsza jó alkalmat szolgáltatott a társadalmi problémák elleplezésére. Kitűnő eszköz volt az uralkodó osztály kezében annak érdekében, hogy elterelje a figyelmet az osztályharcról, a jogos szociális követelésekről. Ebből a felfogásból egyenesen következik: rágalmazó, hazaáruló az, aki a nemzetiségi elnyomást az uralkodó osztályok szemére veti, hagyományos nemzetiségi politikája ellen felemeli szavát, s a megoldást nem az erőszakos elnyomásban látja. Ez a megbélyegzés jutott osztályrészül a polgári radikálisoknak — köztük is elsősorban Jászinak —, akik felfigyeltek a magyarországi nemzetiségek helyzetére, s tudatosították a nemzetiségi kérdés jelentőségét.

Jászi harcolt a hivatalos nacionalizmus, a sovinizmus ellen — de végső soron egy finomabb nacionalizmus alapjáról. Leleplezte a soviniszta, nemzetiségellenes izgatást, a kényszerasszimilációs politikát, de a nemzetiségi kérdés megoldását az „integer Magyarország" keretei között látta megoldhatónak. A nagypolgári és feudális elemekkel átszőtt szélsőségesebb nacionalizmus elleni kispolgári nacionalista fellépés így nacionalizmus-ellenesnek tűnik.

Ez a kettősség, ellentmondásosság, következetlenség végighúzódik Jászi egész felfogásán. Ebből az ellentmondásosságból következik, hogy helyes vagy közel helyes elméleti megfogalmazásait és az uralkodó hivatalos nemzetiségi politikát leleplező érveit nem követik pozitív

[3] OL BM. 1906/283/1906. A képviselőválasztás alkalmával április 25-én kiadott körlevél. — Ebből kitűnik, hogy a kormánykörök mennyire tartanak a nemzetiségi megmozdulásoktól. „A nemzetiségi lakosságot éber figyelemmel kísérjék és a legcsekélyebb mozgalmat is, amit észlelnek, hozzám azonnal és közvetlenül... jelentsék be. Amennyiben pedig ezen mozgalmak veszélyes irányban fejlődnének, azoknak elfojtása iránt megelőzőleg erélyesen lépjenek a csendőrök fel, hogy az ilyen veszedelmes mozgalom még csírájában elfojttassék."

javaslatok a magyarországi nemzetiségi probléma megoldására. Ellenkezőleg; Jászi programja lényegében nem megy túl az 1868-as nemzetiségi törvény rendelkezésein, amely a XX. század elejére már elavult, és alkalmatlanná vált még a kérdés polgári demokratikus rendezésére is. Jászi nem törekedett arra, hogy a magyarországi nemzetiségeknek megadják az önrendelkezési jogot, egészen az elszakadásig; pedig korában ez polgári demokratikus jellegű követelésnek tekinthető. Az ő politikája finom eszközökkel, a nemzetiségi elnyomás durvaságait leleplezve objektíve arra irányult, hogy a magyarországi nemzetiségek továbbra is magyar uralom alatt maradjanak. Törekvéseinek végcélja tehát a soknemzetiségű Magyarország szétesésének megakadályozása volt. A nyíltan reakciós, szélsőséges nacionalizmussal szemben a polgári baloldal képviselőjeként lépett fel, és leplezett nacionalizmust terjesztett igen radikális, antinacionalista keretben. Demokratikusabb nemzetiségi politikát követelt, ami azonban objektíve mégsem volt következetesen demokratikus.

Jászi nézeteinek következetlenségére jellemző, hogy nem foglalkozott a nemzetiségi problémával kapcsolatos külpolitikai kérdésekkel. Így például — angol—francia orientációja ellenére — nem törekedett a monarchia felszámolására, csak megreformálásáról írt.

Jászinak mint a polgári radikálisok vezérének nemzetiségi felfogása elsősorban azokkal az osztályerőkkel függ össze, melyek a polgári radikalizmus mozgását meghatározták. A radikalizmus igen bonyolult, sokrétű, sokágú polgári ideológiai áramlat. A kis- és középburzsoázia és a hozzájuk csatlakozó úgynevezett lateiner — polgári, kispolgári — értelmiség érdekeit tükrözi, s a századforduló körüli évtizedekben a szabad kapitalista fejlődéshez fűződő polgári demokratikus igényeket fejezi ki. A polgári radikalizmus bázisa, igazi erejének forrása azonban a munkásmozgalomhoz fűződő kapcsolataiban keresendő. Burzsoá lényegéből következően természetesen harcol a forradalmi marxizmus ellen — amelynek szuggesztív hatása alól azonban mégsem tudja teljesen kivonni magát — és a revizionista fertőzésű munkásmozgalomhoz közeledik. Arra törekszik — és nem is sikertelenül —, hogy a mozgalmat eszmei-politikai befolyása alá vonja. Mindent összegezve megállapíthatjuk, hogy a radikálisok akkor képeztek jelentős erőt, amikor szoros kapcsolatban voltak a munkásmozgalommal. Ahogy a radikalizmus távolodott a munkásmozgalomtól, vesztett erejéből, súlyából, s talajtalanná vált, mintegy légüres térbe került.

A magyarországi polgári radikalizmus a nemzetiségi kérdés felvetésével, napirenden tartásával és a magyar uralkodó osztályok számára oly kellemetlen megoldási kísérleteivel véget vetett annak a helyzetnek, amelyet a nemzetiségi kérdés háttérbe szorítása jellemzett. Képviselői mindenekelőtt a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos állásfoglalásuknak köszönhették, hogy a reakció támadásainak középpontjába

kerültek, a magyar uralkodó osztályok gyalázkodásának célpontjává váltak.

Jásziék alapvetően új módszerekkel keresték a nemzetiségi probléma megoldását. Nem elégedtek meg a társadalmi látszattal, egyes személyek szubjektív kívánságainak vizsgálatával; a nemzetiségi mozgalmak mögött meghúzódó, de azok mozgását irányító társadalmi okokat kutatták, tudományos választ kerestek a nemzetiségi megmozdulások forrásaira, tendenciáira. Vizsgálataikat nem korlátozták a nemzetiségi viszonyok kutatására, hanem — a marxizmus hatására — azokra az összefüggésekre is felfigyeltek, amelyek a nemzetiségi kérdés és az osztályviszonyok, az osztályharc között fennállnak.

A polgári radikálisok a nemzetiségi kérdés felvetésével a társadalmi haladásért folyó gyakorlati-politikai harc elvi megalapozását akarták nyújtani.

A radikálisok elsősorban arra törekedtek, hogy a nemzetiségi kérdés az érdeklődés középpontjába kerüljön. A közvélemény ébrentartásával, állandó figyelmeztetésével a magyar uralkodó osztályokat a nemzetiségek számára adandó engedmények elérésére akarták késztetni. Feltétlenül pozitív az a törekvésük, hogy fel akarták emelni az elnyomott magyarországi nemzetiségeket. Bár a nemzetiségi mozgalmak célját korlátozottan, torz módon értékelték, s a kulturális, nyelvi igények kielégítésével megoldhatónak tartották e kérdést, álláspontjuk mégis haladást jelentett a korabeli Magyarországon.

A radikalizmus mint „európéer" irányzat továbbá arra törekedett, hogy „helyreállítsa a magyarság hírnevét a nyugati országok közvéleménye szemében". Magyarország igen rossz hírben állt a fejlettebb polgári államok viszonylag demokratikus közvéleménye előtt, elsősorban a nemzetiségi elnyomás miatt. A polgári radikálisok ezt a „külső válságot" is fel akarták oldani.[4] Feladatuknak tekintették, hogy megmutassák: a brutális nemzetiségi elnyomás nem az egész magyar nemzet, hanem csak egy szűk kaszt bűne.

Ehhez a problémához kapcsolódott a radikálisok harmadik igen fontos feladata: szerte kellett foszlatniok azt a legendát, amelyet az uralkodó osztályok szőttek és tudatosan terjesztettek a nemzetiségek oldaláról fenyegető „veszélyről", azért, hogy ezzel elterelj ék a figyelmet az osztályharcról. A radikalizmus Jászi-féle irányzata végezetül — mint erre már rámutattunk — a nemzeti kérdést a magyar szupre-

[4] *Jászi Oszkár:* Magyarország, nemzetiségeink s a külföld. Huszadik Század, 1910. XXI. köt. 215. old. — „A mai Magyarország diszkreditálva áll a kultúremberiség legjava része előtt." Jaurès a haladás ellen kialakulandó új szentszövetség egyik legveszedelmesebb fegyvertársaként jellemezte a magyar államot — hangoztatta Jászi. Ezért „a tiszta értelemben vett hazafiság is azt parancsolja, hogy minden alkalmat felhasználjunk a külföldi közvélemény felvilágosítására aziránt, hogy a magyar feudális reakció... politikája... gyűlöletes... a magyar polgárság, munkásság és parasztságnak felvilágosultabb rétegei előtt is."

mácia jegyében, az „integer Magyarország" keretei közt kívánta megoldani.

A nemzetiségi kérdés a polgári radikalizmus tevékenységének, elméleti és politikai felfogásának legfőbb kérdése, mondhatni sarkpontja volt. A radikalizmusnak kétségkívül érdeme, hogy hozzányúlt a nemzetiségi kérdéshez; ugyanakkor rá kell mutatnunk fogyatékosságára, arra, hogy mérhetetlenül túl is becsülte a probléma jelentőségét. A radikálisok a nemzetiségi kérdést a legfőbb társadalmi kérdéssé tették, a megoldására adott programban látták az összes társadalmi kérdések rendezésének kulcsát. Ez végső soron oda vezetett, hogy a nemzetiségi kérdés a polgári radikalizmus számára megoldhatatlanná vált.

Jásziék túlbecsülték azt a veszélyt, amelyet a feudális maradványok jelentettek, s akárcsak a szociáldemokrata teoretikusok, ők is „a rablólovagok országáról" cikkeztek. Igaz, hogy Magyarországon a feudális maradványok igen jelentősek voltak. Az 1848—1849-es forradalom és szabadságharc bukása, az abszolutizmus és a dualizmus kora olyan viszonyokat teremtett, amelyek közepette tovább éltek a feudalizmus erői.[5] A hitbizományok, a holtkéz s a feudális erőket támogató klérus hatalma elleni támadásoknak tehát megvolt minden alapjuk. A radikálisok — és a szociáldemokraták — azonban nem ismerték fel, hogy a feudális viszonyok nem uralkodó viszonyok többé Magyarországon. A feudalizmust már a kapitalizmus váltotta fel, sőt a század elején már az imperializmusba átcsapó kapitalizmusról beszélhetünk. A feudális maradványok ebbe az új társadalmi rendszerbe épültek be, a kapitalista társadalom szerves alkotórészeként. A polgári radikálisok ezt — osztályhelyzetükből következően — nem voltak képesek felismerni; ők polgári radikálisok voltak, akik a feudalizmust a kapitalizmus szabadabb fejlődése érdekében bírálták. Elsősorban a feudális maradványok rothadtságát látták meg, és ezt támadták; elenyészően csekély szerepet tulajdonítottak az általuk egyébként felismert és élesen bírált társadalmi bajokban a kapitalizmusnak. A kapitalizmust lényegileg nem bírálták; egyedül annak monopoltőkés tendenciáival fordultak szembe, liberális polgárok módjára a szabad verseny, az egyéni kezdeményezés érdekében léptek fel. Ebből a koncepcióból egyenesen következik a radikálisok tanítása: Magyarországon a polgári fejlődés van napirenden, a munkásmozgalom is csak ezért küzdjön; annak, hogy a proletárok a szocializmusért harcoljanak, még nincs semmi értelme.

Ugyancsak hibás Jászinak az a megállapítása, amely szerint „a minimális nemzetiségi program egyszersmind tökéletesen és szóról szóra

[5] Vö. *Balla:* A liberalizmus története. Budapest 1926. 347. old. — Balla kimutatja, hogy 1848—49 után például tömegesen hoztak létre újabb és újabb hitbizományokat. 1850—1870 között 11, 1870—1893 között 54 új hitbizomány keletkezett.

fedi a minimális szociális programot is. A kettő között különbség nincsen."[6] Ez azt mutatja, hogy Jászi az egész társadalmi folyamatot a nemzetiségi mozgalmakra egyszerűsíti le, a társadalmi problémákat — így az osztályharc kérdéseit is — a nemzetiségi kérdéssel helyettesíti.

Ez a túlértékelés eredményezi, hogy a jogos és helyes kérdésfeltevésből eltorzult koncepció, és a megoldás hibás elképzelése nőtt ki, amely szerint minden társadalmi probléma megoldódik a nemzetiségi kérdés rendezésével.

A NEMZETEK KELETKEZÉSE ÉS A NEMZETISÉGI MOZGALMAK

Jászi mindenekelőtt a nemzetiségi kérdés alapvető fogalmait igyekezett tisztázni műveiben. Igen fontosnak tartotta a „nemzet" és a „nemzetiség" fogalmának elhatárolását. Később ugyanis ebből az alapból vezeti le a nemzetiségi mozgalmakat, a nemzetiségek önállóságra törekvésének jogosságát. (Meg kell jegyeznünk, hogy Jászi csak általában és „elméletileg" ismerte el a nemzeti önállóság jogát. A magyarországi helyzet gyakorlatában már tagadja az elszakadási jogot.)

A „nemzet" és a „nemzetiség" fogalma közti különbséget az „állam"-hoz való viszonnyal igyekszik megvilágítani. A nemzet általa meghatározott fogalmi elemei között jelentős szerepet játszik az állami lét. „A *nemzet* fogalma alatt ma egy olyan nemzetiséget értünk, mely az állami hatalom felett rendelkezik"[7] — írja. Ugyanitt a nemzetet mint „állami hatalmat élvező nemzetiséget"[8] jellemzi. Később teljesebb meghatározást próbál adni: „Nemzet annyit jelent, mint a kultúrában, gazdaságban, tradíciókban egybeforrottak politikai megszervezése; a nép önrendelkezési joga, hogy az együvétartozásukat érzők szabadon szervezkedhetnek mindazon célokra, melyeket szellemi, erkölcsi és gazdasági boldogulásuk szempontjából fontosnak tartanak."[9]

Jászi tehát a nemzetet a nemzetiséggel állítja szembe, s kimutatja, hogy a nemzet „állami hatalmat élvező" nemzetiség. Hogyan határozza meg mármost a nemzetiség fogalmát? „A nemzetiség állami hatalom nélkül, egy idegen nemzetiségnek ránézve kedvezőtlen jogi és gazdasági rendje alatt áll."[10] Ebben a vonatkozásban csak az államiság hiányát jelöli meg a nemzetiség kritériumaként. Másutt sokoldalúbb meghatározást ad, s ezzel kitör a körben forgó meghatározások circulus

[6] *Jászi Oszkár:* Nemzetiségi béke. Világ, 1911. április 16.
[7] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. 2. old.
[8] Ugyanott, 3. old.
[9] Ugyanott, 15. old.
[10] Ugyanott, 2. old.

vitiosusából: „A nemzetiség oly egyazon nyelvet beszélő nagyobb embertömeg, mely összetartozósága tudatára ébredt, s magát külön személyiségnek tekinti."[11] Később a nemzetiséget olyan embercsoportként jellemzi, amelyet a közös múlt, a közös törekvések tartanak össze.[12]

Jászi úgy vélte, hogy a nemzeti törekvésekkel többnyire nem járnak együtt állami törekvések.[13] Azt bizonygatta, hogy „a nemzetiségi kérdésben igen gyakran nem államalapítási kérdésről van szó, hanem pusztán a nemzeti kisebbségek ama törekvéseiről, hogy nyelvüket, kultúrájukat, gazdaságukat szabadon fejleszthessék, s hogy sem gazdasági, sem politikai, sem szociális életükben hátrány őket ne érje azért, mert nem az államalkotó nemzethez tartoznak."[14] Ezzel szemben Polit Mihály, a délszlávok egyik képviselője, kíméletlenül kimutatta a nemzetiségi mozgalomról, hogy az hatalmi kérdés.[15]

Jászi megkülönböztette a nemzetet, a nemzetiséget a fajtól is. Erőteljesen harcolt az ellen a mitikus felfogás ellen, amely a nemzetet valamiféle faji tényezővel próbálta megmagyarázni. Kimutatta, hogy „a faj biológiai fogalmának a szociológiába való bevitele teljes abszurdum",[16] majd a faj fogalmát fejtegetve arra a megállapításra jutott, hogy az emberi társadalomban legfeljebb fajtákról lehet beszélni. A nemzet nem faji alapon jön létre, hanem a „lelki és intézményi sajátosságok... affinitást létesítenek... Ennek konkrét és megmérhető külső megjelenése van, és ez a közös vagy rokon nyelv."[17] Ez a felfogás élesen szemben áll a kor hivatalos „tudományával", így például a nacionalista Réz Mihály álláspontjával, aki a magyar nemzet lényegét faji sajátosságokban kereste. Réz erősen támadta Jászit, amiért az — „hazafiatlanul" — nem helyezkedett a faji sajátosságok alapjára. Jászi nézetein kimutathatók a történelmi materializmus hatásának nyomai. Jól látható ez abból az elemzéséből, amelyben a fajelméletet hirdető nézet ellen harcol. Kimutatja, hogy „a magyar paraszt lélektana... sokkal közelebb áll az orosz parasztéhoz, mint az orosz paraszté az orosz uralkodóéhoz".[18]

A nemzetet alapvetően meghatározó tényezőt tehát nem valami

[11] Ugyanott 9. old.

[12] *Jászi Oszkár:* A nemzetiségi kérdés a társadalmi és az egyéni fejlődés szempontjából. Budapest 1918. 31—32. old.

[13] *Jászi Oszkár:* Nemzetiségi béke. Válasz az ellenvetésekre. Világ, 1911. május 28.

[14] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. 35. old.

[15] Világ, 1911. április 27.

[16] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. 3. old. Vö. még *Jászi Oszkár:* Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez. Huszadik Század, 1907. XVI. évf. 890—891. old.

[17] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzeti kérdés. 6., 7. old.

[18] Ugyanott, 6. old.

mitikus nemzeti lélekben kell keresni. Az osztályerők sokkal hatalmasabbak, nagyobb szerepet játszanak, mint a faji összetevők. Jászi így bizonyos szerepet tulajdonít a társadalom gazdasági mozgásának a nemzeti mozgalmakban. Ez a legvilágosabban a nemzetek keletkezéséről alkotott felfogásában mutatkozik meg.

Jászi ugyanis, noha a nyelv szerepét igen fontosnak tartja a nemzetek és a nemzetiségi mozgalmak keletkezésében, mégis síkraszáll e tényező túlbecsülése ellen. Azzal a felfogással szemben, amely a nemzetek keletkezésében a nyelvi egységet tekinti a legfőbb tényezőnek, Jászi kifejti, hogy „a hatalmas nemzeti államokat nem az egynyelvűség hozta létre, hanem a gazdagság, a kultúra hozta létre az egynyelvűséget".[19] A nyelv szerepének túlbecsülését bírálta a mesterséges asszimilációs törekvések kritikájával kapcsolatban is: „Minden pontosan megállapított társadalmi tapasztalatunk azt mutatja, hogy a nyelvi egységet nem egy mesterséges törekvés hozta létre — legfeljebb meggyorsította, megkönnyítette azt —, hanem az élet tényleges gazdasági és kulturális egysége"[20] fejlesztette ki.

Jászi helyesen mutatta meg, hogy a nyelvi faktor a nemzeti törekvésben történetileg fontos szerepet játszott és játszik az adott időszakban is. A nyelv a nemzet fejlődésében szerepet játszó társadalmi erők fejlettségének fokmérője, s kohéziós erejével nagymértékben elősegíti a társadalmi integrációt. „A nyelv ... nemcsak a gondolatközlés eszköze, hanem a társadalmi kohézió bizonyos állapotának kifejezője" — írta Jászi.[21]

Ebből következnek a radikálisok nemzetiségi programjának követelései. Ezek szerint el kell ismerni a nemzetiségi pártokat, és egységes nyelvű választókerületeket kell létrehozni. Lehetővé kell tenni, hogy az önkormányzatban a jelentékeny minoritás saját anyanyelvét használhassa, hogy az elsőfokú közigazgatásban olyan tisztviselőket is alkalmazhassanak, akik az ő nyelvüket ismerik. A népiskolákban az állami nyelv oktatása mellett anyanyelvi oktatás is legyen, hozzanak létre néhány anyanyelvi középiskolát. Adják meg a gazdasági szervezés szabadságát, létesülhessenek nemzetiségi pénzintézetek is.[22]

A nyelvi kérdésben tehát Jászi véleménye ellentmondásos. Egyrészt a nyelvi faktor túlbecsülése ellen harcol, s megállapítja, hogy az alárendelt jelentőségű;[23] ugyanakkor a nemzetiségi törekvéseket nemegyszer a nyelvi követelésekre szűkíti le. Többször hangoztatta, hogy

[19] *Jászi Oszkár:* Nemzetiségi béke. Válasz az ellenvetésekre. Világ, 1911. május 28. 4. old.

[20] *Jászi Oszkár:* A nemzetiség útja. Világ, 1911. június 17.

[21] Ugyanott. Vö. még: *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. 70. old.

[22] *Jászi Oszkár:* Állami egység és nyelvi egység. Világ, 1911. június 4. 3—4. old.

[23] *Jászi Oszkár:* Nemzetiségi béke. Világ, 1911. május 31. 2. old.

a nemzetiségi mozgalmakban nem az államalapítási törekvések dominálnak, hanem a nemzetiségi tömegekben élő fokozott nyelvi igények.[24]

Jászi erőteljesen szembeszállt azzal a felfogással, amely szerint a nemzet már az ókorban és a középkorban is létezett.[25] A nemzetek — állapítja meg — a feudalizmus bomlása, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején keletkeztek. Kimutatja, hogy a feudális állam kis területű, széteső, laza halmaz volt; a gazdasági szétdaraboltság, a születésből következő jogi helyzet (rendiség), a kezdetleges közlekedés és hírszolgálat viszonyai között nem jelenhetett meg a nemzet, a nemzetiség.[26]

Azt is helyesen állapítja meg Jászi, hogy „Magyarország nem ismert a múltban nemzetiségi harcokat. És nem is ismerhetett, mert ma már tudjuk, hogy a nemzetiségi eszme modern produktum, s szoros összefüggésben áll a naturálgazdálkodásról az árutermelésre való átmenettel és az iparos és kereskedő városi élettel."[27] Ez a megállapítás nem egészen pontos; Jászi nem emeli ki, hogy nem akármilyen árutermelés, hanem a tőkés árutermelés viszonyai közepette jelentkezik a nemzet. Ez a pontatlanság Jászi nem túlságosan fejlett közgazdaságtani ismereteivel függ össze. (Köztudomású, hogy a korabeli hivatalos tudomány milyen sokat beszélt nacionalista célzattal az úgynevezett Szent Istváni nemzetről. Ehhez képest Jászi felfogása tudományos értékében, politikai jelentőségében összehasonlíthatatlanul pozitívabb.)

Jászi részletesen leírta a nemzetek keletkezésének folyamatát. Ebben két mozzanatot, a folyamat két kísérő jelenségét emelte ki — Ady nyelvén —: a vért és az aranyat. „Vér és arany jegyében született meg a francia nemzet és minden más nemzet"[28] — írja. Itt arra gondol, hogy a feudális urakat fegyverrel, vér árán kellett letörni, s hogy a nemzet kialakulása szilárd gazdasági alapépítményen, a pénzgazdálkodáson nyugszik. A kapitalizmus kialakulása a feudális széttagoltság felszámolásával jár együtt: a rendi válaszfalak lerombolása s azzal együtt az egységesítés, a centralizálás a nemzet kialakulásának velejárói.[29]

[24] *Jászi Oszkár:* Nemzetiségi béke. Válasz az ellenvetésekre. Világ, 1911. május 28. 3—4—5. old.; — *Jászi Oszkár:* Magyarország demokratizálása felé. Világ, 1911. november 1. 10. old.; *Jászi Oszkár:* Állami egység és nyelvi egység. Világ, 1911. június 4.

[25] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. 18. old. Vö. *Jászi Oszkár:* Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez. Huszadik Század, 1907. 891—892. old. — Jászi bírálja Bauert, aki nem látja, hogy a nemzet a kialakuló kapitalizmus terméke.

[26] *Jászi Oszkár:* Id. mű, 24—26. old.

[27] *Jászi Oszkár:* Nemzetiségi politikánk iránya. Huszadik Század, 1908. XVIII. köt. 580. old.

[28] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. 66. old.

[29] Id. mű, 69. old.

Mit értett Jászi végeredményben a nemzetek kialakulásán? „A közjogi feudális, végeredményben katonai hatalmon nyugvó, ama korlátok szétrepesztéséről volt és van szó, melyek a történetileg, vagy gazdaságilag együvé tartozókat elválasztották, avagy oly mesterséges kapcsok széttöréséről, melyek a történetileg és gazdaságilag külön élőket összetákolták".[30] A nemzetkeletkezés folyamatában tehát Jászi igen nagy szerepet tulajdonított a gazdasági tényezőnek, a gazdasági együvétartozásnak, illetőleg különállásnak.

A nemzet, „a nemzeti mozgalom mindenütt a világon ... fizikai szükségszerűséggel fellép ott, ahol a feudális országból az átmenet a modern ipari-polgári állam felé megtörténik, és ahol ez a nagy történelmi folyamat... nem egy homogén néptömeget, hanem különböző nyelvű embercsoportokat, nemzetiségeket talál, vagyis minden országban, ahol nemzetiségek éltek... Amikor ezekben az államhatalmakban a feudalizmusból az ipar (a kapitalizmus. — *Szerző.)* felé való átmenet megkezdődik, ott és akkor a nemzetiségi kérdés kikerülhetetlenül jelentkezik."[31] A fenti folyamat — a feudális naturálgazdálkodás szétbomlása, az apró területekre való rendi széttagoltság felszámolása, amelyhez az „intenzívebb mezőgazdaság" és az ebből keletkező „fokozottabb ipar és kereskedelem", a városok keletkezése járul — tehát a forrása a nemzeti gondolat kialakulásának.[32]

Jászi a feudális viszonyok felszámolásában a csereforgalomnak is nagy jelentőséget tulajdonított. „A száz meg száz feudális államocska rombadőlt, a külön territoriális jogok megszűntek, mert a csereforgalom és a városi élet hatalmas országos ritmusa egyetlen vérkeringésbe foglalta az egész társadalmat" — írja.[33]

A nemzetek kialakulása a fenti tényezők által megalapozottan mint objektív természeti szükségszerűség jelentkezik Jászi elméletében. A nemzetek kialakulásában „a legszigorúbban vett természeti tényekkel állunk szemben, melyeknek befolyásolása csak igen kis mértékben függ akaratunktól".[34] Ez a megállapítás — elsősorban a magyarországi nemzetiségi viszonyok értékelésének perspektívájában — igen fontos volt. Mert ha Jászi azt vallja, hogy a nemzetek és ennek megfelelően a nemzetiségi mozgalmak a társadalom fejlődésének, gazdasági érettségének meghatározott szakaszán szükségszerűen jelentkeznek, akkor meg kell találnia a magyarországi nemzetiségek felszabadulási törek-

[30] Id. mű, 105. old.

[31] *Jászi Oszkár:* A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. Galilei Könyvtár 7. old.

[32] Ugyanott. Vö. még *Jászi Oszkár:* A nemzetköziség útja. Világ, 1911. június 17. 3. old. — „A nemzeti állam is sokkal inkább a gőzvasút szülötte, mint az iskoláké" — írja Jászi.

[33] Ugyanott.

[34] *Jászi Oszkár:* Nemzetiségi béke. Válasz az ellenvetésekre. Világ, 1911. május 28.

véseinek reális magyarázatát és fejlődési perspektíváit is. Jászi ezzel az érveléssel tudta elhárítani az uralkodó osztályok vádaskodását, amely szerint a nemzetiségi mozgalmak csak egyes „izgágák" működésének köszönhetők. Megmutatta, hogy nem egyesek kívánsága a döntő a nemzetiségi mozgalmak, a nemzeti törekvések létrejöttében. A szubjektív akarat szerepét igen csekélynek tartotta e folyamatban. Hadakozott azok ellen is, akik azt hirdették, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása mindenekelőtt egyes személyiségek akaratán múlik.[35]

Jászi megállapításai szerint tehát a nemzeteket objektív viszonyok, a társadalmi fejlődés követelményei hívták életre.[36] A nemzet csak megérett társadalmi szükségletek alapján jöhetett létre — hangsúlyozta. Amikor azonban ezek a szükségletek jelentkeztek, a nemzet kialakulása törvényszerű volt. „Nagy és egyetemes mozgalmak csak mély társadalmi szükségletekből születnek".[37] A nemzet, a nemzeti mozgalom a társadalmi fejlődés adott szakaszának nagy és egyetemes árja, ezért „mindenütt fellépett, ahol oly ország halad a feudalizmus felől a modern polgári demokrácia felé, melynek népe különböző nyelveket beszél, ... nemzetiségekre oszlik."[38]

Jászi nemzet-elméletének előremutató vonásaiban, a nemzetkeletkezési folyamat gazdasági forrásainak vizsgálatában a történelem materialista felfogása, a marxizmus hatása mutatkozik meg. A polgári radikalizmus — amikor nem vonta ki magát a marxizmus hatása alól — tudott jelentős eredményt produkálni. Jászi is elsősorban azért jutott korához viszonyítva pozitív megállapításokra a nemzetiségi kérdés terén, így a nemzetek keletkezésének magyarázatában is, mert kutatásai folyamán sok vonatkozásban — ha nem is következetesen, hanem kiemelve abból a számára elfogadhatót — felhasználta a materialista történetfelfogás módszereit. Az ő „materializmusa" azonban idealista lerakódásokkal fertőzött, következetlen, eklektikus komplexum volt. Nemzetkeletkezési elméletében olyan idealista lerakódásokat is találunk, amelyek az intuíciónak, az irracionális tényezőknek is jelentős szerepet tulajdonítanak.[39] A gazdasági és társadalmi erők mellett Jászi elképzeléseiben nagy szerepet játszanak a lelki, pszichikai tényezők; azoknak gazdasági mozgást meghatározó erőt, az intuitív módszernek pedig az emberek lelki állapotát megismerő nagy jelentőséget tulajdonított.

[35] Ugyanott.

[36] *Jászi Oszkár:* A nemzetköziség útja. Utópia és valóság. Világ, 1911. június 17. 3. old.

[37] *Jászi Oszkár:* A nemzetiségi kérdés. Világ, 1911. január 29.

[38] Ugyanott. Vö. Jászi levele Apáthy Istvánhoz. 1912. április 28. OSZK Kéziratár, Quart. Hung. 2454. 120.

[39] *Jászi Oszkár:* A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. 6—7. old. — Ebben többek között Bergson hatása látszik meg. [Vö. *Fukász György:* A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900—1918. Budapest 1960. II. fej. 53—118. old.]

A nemzet, a nemzetiség, a nemzetállam fogalmainak tisztázásához Jászinál szorosan kapcsolódik a nemzetiségi mozgalmakat meghatározó, az azokat kiváltó okok magyarázata. A nemzetiség — Jászi szerint — idegen nemzet elnyomása alatt élő társadalmi képződmény. Ezeknek a saját állammal nem rendelkező s más állami szervezettel bíró nemzeteknek alávetett nemzetiségeknek természetszerűleg fellépő törekvései a nemzetiségi mozgalmak. Az elnyomott nemzetiség szabadulni igyekszik helyzetéből, saját, önálló állami lét kialakítására törekszik. A nemzetiség másik lényeges alkatelemeként Jászi azt emelte ki, hogy tagjai között kialakul az összetartozás érzése, ráébrednek annak szükségességére.

A nemzetiségi mozgalmakat a társadalmi elnyomás egy sajátos fajtája, a nemzetiségekkel szembeni elnyomás, a „belső gyarmatosítás" váltja ki. A Jászi-féle „sérelmi többlet" elmélet szerint a nemzetiségeket az osztályelnyomás mellett nemzetiségi mivoltukból adódóan is elnyomják; ellenállásuk a nemzetiségi mozgalmakban jut kifejezésre. Az osztálysérelmek mellett tehát mint azok integráns alkotórésze, speciális nemzeti sérelem is jelentkezik.[40]

Mit jelent ez a sérelemtöbblet Jászi szerint? Elsősorban a nemzetiségi intelligencia elnyomottságát, korlátozott lehetőségeit látja. Észreveszi azt is, hogy az elnyomó nemzetek uralkodó osztályai általában akadályozzák az elnyomott nemzetek normális gazdasági fejlődését, a tőkekoncentrációt, az önálló nemzetiségi kapitalizmus kialakulását.[41] Ezen túlmenően a nemzetiségi tömegek kizsákmányoltsága is súlyosabb, mint az uralkodó nemzet széles tömegeié. Ez a sérelemtöbblet a nemzetiségi mozgalmak kiváltó oka, és nem az „izgatók" hatása. Ebben a kérdésben Jászinak inkább volt igaza, mint a vele vitatkozó Kunfi Zsigmondnak, aki tagadta, hogy valamiféle plusz jelentkeznék a nemzetiségek elnyomottságában. Kunfi szerint „nincs igaza Jászi Oszkárnak, amikor azt állítja a nemzetiségi kérdésről írott munkájában, hogy az itt lakó (Kunfi a románlakta területekről szól. — *Szerző.)* összes nemzetiségieknek a magyarsággal szemben egy sérelemtöbbletük van".[42] Kunfi ezzel a nemzetiségi kérdést helytelenül az osztályharcra akarta leszűkíteni. Jászi felfogása mindenképpen helyesebb, még akkor is, ha ő a sérelmi többletet szűken, korlátozottan látta, inkább csak az értelmiség, a nemzetiségi intelligencia szemszögéből tanulmányozta, s nem vette eléggé figyelembe a nemzetiségek gazdasági fejlődésének a nemzetiségi elnyomásból fakadó korlátait.

[40] *Jászi Oszkár:* A nemzetiségi kérdés. Válasz az ellenvetésekre. Világ, 1911. május 28. 4. old.

[41] Vö. *Berend Iván—Ránki György:* Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában. 1900—1914. Szikra 1955. 135—139. old.

[42] *Kunfi Zsigmond:* Nemzetiségi béke és osztályharc. Szocializmus, 1914—1915. 98. old.

Jászi tehát a feudalizmus bomlásában és a kapitalizálódási folyamatban tárta fel a nemzetek és a nemzetiségi mozgalmak keletkezésének fő társadalmi-gazdasági meghatározóját. Ugyanakkor a nemzetiségi kérdés megoldását is csak a kapitalizmus viszonyai között kereste. Nem látta, hogy a nemzetiségi kérdés minden vonatkozásában következetes megoldása nem történhet meg a kapitalizmus viszonyai között. A probléma megoldásában a fejlettebb polgári demokratikus államok példáját tartotta követendőnek. Ez a korabeli magyar viszonyok között valóban haladást eredményezett volna — ha meg lehetett volna valósítani. Jászi nem jutott el addig, hogy megértse: az adott történelmi körülmények között a kapitalista Magyarország nem képes megoldani a nemzetiségi kérdést. A történelem később bebizonyította, hogy a nemzetiségi kérdés következetes megoldásának egyetlen lehetősége a szocialista forradalom nyomán következik be, a kapitalista kizsákmányolás felszámolásával és a szocialista nemzet megteremtésével.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS AZ OSZTÁLYHARC ÖSSZEFÜGGÉSE

A nemzetiségi küzdelmeket Jászi a társadalmi fejlődés szerves részeként mint az „általános világtörténelmi fejlődési sor kikerülhetetlen kísérő jelenségét" értékelte.[43] Ugyanakkor kimutatta azt is, hogy a nemzetiségi küzdelmek osztályok érdekeit fejezik ki, s osztályok érdekeibe, ellenállásába ütköznek.[44] A nemzetiségi kérdés szoros kapcsolatban van az osztályharccal — hirdette —, csak ebben az összefüggésben lehet megérteni a nemzetiségi mozgalmakat s a nemzetiségi törekvések elleni támadásokat.

Ezen az elvi alapon vizsgálta Jászi a magyarországi nemzetiségi viszonyok sajátosságait is. Az erőszakos nemzetiségi politika, a kényszerasszimilációs törekvések — Jászi szerint — a feudális viszonyokból, a feudális érdekekből erednek. A nemzetiségek erőszakos elnyomása „nemcsak a régi dologtalan úri osztályok természetéből, parasztiszonyából... következik, hanem abból is, hogy a demokrácia minden előrehaladása az ő osztályprivilégiumaikat veszélyezteti."[45] Jászi tehát az elnyomás politikájának „feudális" jellegét emelte ki. E feudális nézet — hangoztatta — a nemzetiségi mozgalmakat az állam integritása elleni támadásokként fogja fel, s ezért azok erőszakos elfojtását tűzi ki célul. Az elnyomó nemzet uralkodó osztályai egyben a nemzeti-

[43] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. 227. old.

[44] Jászi, idézett könyvében, részletesen foglalkozott a nemzetiségek történetével. Kimutatta, hogy az elnyomott nemzetiségek mozgalma mindig az uralkodó osztály ellenállásába ütközött.

[45] *Jászi Oszkár:* A nemzetiségi kérdés. Világ, 1911. február 29. 3. old.

ségi tömegek erőszakos asszimilálására törekednek, s kulturális színvonalukat alacsony fokon tartják.[46]

Jászi kimutatta, hogy a „feudálisok" a nemzetiségi elnyomással saját osztályérdekeik érvényesítéséről terelik el a figyelmet.[47] A „Huszadik Század"-ban megjelent „Kortörténeti jegyzetek"-ben így jellemezte a nemzetiségi kérdés békés megoldásával szemben álló erőket: „A nemzetiségi kérdés napról napra jobban kiélesedik, és nem kell hozzá nagy politikai bölcsesség, hogy az ember megjósolja annak még súlyosabb elmérgesedését a jövőben. Mert erre a kérdésre az agrárfeudalizmusnak annál inkább szüksége lesz, minél jobban nyilvánvalóbb — még a szűklátókörű polgárság előtt is — uralmának durva osztályjellege. A nemzetiségi veszedelem kitűnő eszköznek bizonyul arra, hogy a szocializmus mellett még egy »új közös ellenség« legyen, amely ellen való éktelen lárma és dühöngés elfeledtesse a becsapott tömegekkel, hogy ... annyi sok ... »nemzeti« jótéteményben részesíti a szövetséges katonaságot és népességet."[48] Jászi később, 1910-ben is hasonlóképpen írt, feladatként jelölve meg, hogy „kimutassuk azokat a durván önző hatalmi érdekeket, melyek a feudalizmust — a világtörténelem tanúsága szerint mindenütt — a nemzetiségi ellentétek kiélezésére ösztönzik".[49]

A radikálisok vezére helyesen látta meg, hogy a nemzetiségi törekvések elfojtása mögött osztályérdekek húzódnak meg. A Magyarországon burjánzó feudális maradványokat túlértékelve azonban hibás eredményre jutott: az uralkodó osztályok érdekeit, a nemzetiségi kérdés megoldását akadályozó erőket a feudális urakra szűkítette le. Ezzel elvesztette a nemzeti kérdés tényleges megoldásának reális alapját. Nem vette észre a kapitalizmus erőinek érdekeltségét a nemzetiségi kérdés megoldatlanságában azokban az országokban, amelyekben a „divide et impera" oly régi, de bevált elve alkalmasnak bizonyult az osztályuralom, a szociális bajok elleplezésére. A nemzetiségek elnyomása a polgári radikálisok szemléletében a feudális elnyomást, a nemzeti rémuralmat testesítette meg.

Jászi éles hangon ítélte el a nemzetiségi elnyomást, amelyet Magyar-

[46] *Jászi Oszkár:* A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. 2—3. old.

[47] Egyik munkájában azt fejtegette, hogy a magyar feudálisoknak szükségük van a „nemzetiségi mumusra" olyannyira, hogyha nem lenne, ki kellene azt találniuk. [Ugyanott.]

[48] *Jászi Oszkár:* A nemzetiségi kérdés lélektanához. Huszadik Század, 1908. XVIII. köt. 315. old. (Kortörténeti jegyzetek.)

[49] *Jászi Oszkár:* Magyarország, nemzetiségeink és a külföld. Huszadik Század, 1910. XXI. köt. 213. old. Vö. még *Jászi Oszkár:* A nemzetiségi kérdés. Világ, 1911. január 29. „... A feudalizmus osztályösztönével a nemzetiségi ellentétek elvadítására tör ... a feudalizmus érdekében áll a dolgozó néptömegek figyelmét tulajdonképpeni bajaikról elterelni. A vallási érdekkör korszakában a vallási torzsalkodások élesztése volt különösen alkalmas eszköz erre. Ma a nemzetiségi viszály ... demagógiája."

ország szégyenének tekintett. Egy nemzetiségi incidens értékelésével kapcsolatban megállapította: „Hogy mindez a huszadik század elején megtörténhetett, annak oka a gentry és az ő képére formált magyar úri osztályok hihetetlen nagyfokú osztálygőgjében rejlik, mely nem lát embert a parasztban, különösen a nemzetiségi parasztban ".[50] A nemzetiségi tömegeket a magyar „közigazgatás osztályuralmi mechanizmusa... minden modern szellemű működésre alkalmatlanná teszi". „Ebben a régi jobbágygyűlölet szelleme mérgez még tovább."[51] A nemzetiségi területek közigazgatását vizsgálva megállapítja, hogy „nem is egyes konkrét bajokról van szó, hanem magáról az egész rendszerről, a jogbizonytalanság, az erőszak, az osztálygőg rendszeréről".[52]

Jászi tehát — nyilvánvalóan a marxizmus hatására — több ízben helyesen tapintott rá a dolog lényegére, arra, hogy a nemzetiségi elnyomás és a társadalmi osztályelnyomás lényege egy és ugyanaz; közös gyökerekre vezethetők vissza, azonos osztályalapjaik vannak. Egyik korai munkájában — amelyben Otto Bauer „Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie" című könyvét ismertette — helyeselte Bauer megállapításait, fejtegetéseit, amelyek a nemzeti gyűlölet felébredéséről szóltak. „E tünemény legvégső oka az osztályharc: a nemzetiségi gyűlölet vagy a naiv lelkek felháborodása, akik az osztályellentét mélyebb tényét nem látva, a felszínesebb nemzetiségi ellentétnek tudják be elnyomatásuk okát; vagy fegyver a ravaszok kezében gazdasági és politikai előnyük kivívására, azáltal, hogy a népet szenvedései okairól tévedésben tartsák és saját osztályuralmukat a nemzeti lobogóval kendőzzék."[53]

A korabeli magyar reakció ideológusai hamar megérezték Jászi állásfoglalásának jelentőségét. Éppen az osztályharcnak mint a nemzetiségi probléma kulcsának előtérbe állítása miatt támadták és tekintették „tudománytalannak" felfogását. Réz Mihály is azt vetette Jászi szemére, hogy a nemzetiségi kérdést nem faji, hanem osztályproblémaként tárgyalta[54]. Jászi, Réz támadására válaszolva hangsúlyozta, hogy vizsgálódásai során tudatosan állította előtérbe az osztályszempontot. „Az osztályérdekeket tekintem a döntőnek az egész problémában" — írta.[55] Jászi tehát helyesen látta az osztályharc jelentőségét a nem-

[50] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. 444. old.

[51] *Jászi Oszkár:* Id. mű, 459. old.

[52] *Jászi Oszkár:* Id. mű, 458. old.

[53] *Jászi Oszkár:* Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez. Huszadik Század, 1907. 897. old.

[54] *Réz Mihály:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Magyar Figyelő, 1912. 2. köt. 328—329. old.

[55] *Jászi Oszkár:* A radikális nemzetiségi politika és Réz Mihály. Huszadik Század, 1912. 303. old.

zetiségi kérdésben, ugyanakkor nem szűkítette, nem egyszerűsítette le a nemzetiségi kérdést az osztályharc problémájára.

Jászi sokoldalúan vizsgálta a nemzetiségi kérdés és az osztályharc összefüggését. Meglátta, hogy a nemzetiségi kérdés megoldatlansága, a nemzeti elnyomás akadályozza az osztályharc szabad kifejlődését. A feudális körök Jászi szerint a nemzetiségi problémát arra használják fel, hogy eltereljék a tömegek figyelmét a legégetőbb társadalmi kérdésekről. „A nemzeti kérdés megoldatlansága gátolja az osztályellentétek megoldását, annyira fáj a nemzetiségi elnyomás."[56] A nemzetiségi elnyomás következtében tehát a nemzetiségi tömegek előtt elhomályosul a nemzetiségen belüli osztálytagozódás; az uralkodó nemzet és az elnyomott nemzetiség uralkodó társadalmi rétegei, osztályai így egyaránt nagy hasznot húznak a nemzetiségi elnyomásból. Jászi szerint tehát a nemzetiségi kérdés egyik oldala az osztályviszonyokkal, az osztályharccal való összefüggése. Határozottan szembeszállt azokkal, akik ezt az összefüggést abszolutizálni akarták, és a nemzetiségi kérdést az osztályharcra szűkítették le. Hangsúlyozta azt a pluszt, amely a nemzetiségi problémában speciálisan megnyilvánul. „A másik oldalról nézve a nemzetiségi érvényesülés vágya mint szabadságvágy jelentkezik, melynek nem egyetlen és sokszor nem is döntő motívuma az osztályelnyomás alól való szabadulás vágya, hanem olyan elsődleges kultúrszükségletek kielégítéséről van itt szó, melyek a legszorosabb összefüggésben vannak az emberi egyéniség fejlődésének biztosításával"[57] — olvashatjuk egy 1919-ben lefolyt vita anyagában.

Jászi tehát szoros kapcsolatba hozta a nemzetiségi kérdést az osztályharc kérdéseivel, közelebbről a „feudalizmus elleni harc" kérdéseivel. A nemzetiségi kérdés megoldásának egyedüli útját minden országban a feudális viszonyok felszámolásában, illetőleg a feudalizmus örökségének megsemmisítésében látta. Ezért szerinte csak akkor, és csak úgy lehet megoldani a nemzetiségi kérdést, ha az ország széles körű demokratizálásával, mindenekelőtt az általános, egyenlő, titkos választójog megvalósításával párosul.[58]

[56] A nemzetiségi kérdés a társadalmi és az egyéni fejlődés szempontjából. Budapest 1919. 34. old.

[57] Id. mű, 5. old.

[58] *Jászi Oszkár:* A nemzetiségi kérdés, Világ, 1911. január 29. — Meg kell jegyeznünk, hogy Jászi a nemzetiségi kérdés megoldásának és az ország demokratizálásának problémáját kölcsönös összefüggésükben nézte. Hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása egyben a demokratizálás lényeges alkotó része, illetve még annál is több: — s ebben ismét a nemzeti kérdés jelentőségének eltúlzása látszik meg — „a demokrácia sarkpontja". [Vö. *Jászi Oszkár:* A nemzetiségi államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. VII. old.]

Vizsgáljuk meg ezek után, miben látta Jászi a nemzetiségi kérdés megoldásának elméleti és gyakorlati problémáit? Milyen feladatokat, gyakorlati programot tűzött ki a nemzetiségi kérdés megoldására?

„Létezik egy közös, minimális nemzetiségi program, mely a világ összes nemzetiségi kérdéseiben közös — írja Jászi „Nemzetiségi béke" című művében. — ... Jó iskola, jó közigazgatás, jó bíráskodás kell a népnek... Jó iskola, jó közigazgatás és jó bíráskodás csak az lehet, melyet a nép a saját nyelvén kap." A következőkben így folytatja: „A másik koncepció az a tétel, hogy minden nemzetiségnek megvan az ő elvitathatatlan joga arra, hogy a benne szunnyadó összes kulturális erőket, legyen az nyelv, történelem vagy művészet, saját módja szerint, saját ízlése szerint fejlessze ki."[59]

A nemzetiségi program végleges s már elméleti igénnyel is fellépő megfogalmazását könyvében adta meg. A nemzetiségi kérdés megoldásának „két sine qua non föltétele van. Az egyik: jó iskola, jó közigazgatás, jó bíráskodás a nép nyelvén. A másik: minden nemzetiség ama jogának elismerése, hogy nyelvét, kultúráját szabadon fejlessze. Ezt neveztem el a minimális nemzetiségi programnak, s azt vitatom, hogy ez a minimális szociális programmal egybeesik."[60]

Jászi tehát a nemzetiségi kérdés megoldását elsősorban nyelvi problémának tekintette: kulturális autonómia megadásával, a nemzetiségek szabad nyelvhasználatának biztosításával kívánta megoldani. A nyelvi engedményekkel párhuzamosan a nemzetiségi területek igazgatásának, művelésének demokratizálását is célul tűzte ki. Meg sem említi azonban a nemzetiségek elszakadási, önálló államalkotási jogát. Hallgat a nemzetiségi kérdés következetes megoldásáról, mivel szerinte „a teljes jogegyenlőség szerint való megoldás ma (ti. Jászi korában) ... anyagilag is keresztülvihetetlen volna".[61]

Jászi ebben a nemzetiségi kérdés megoldására vonatkozó programban látta a szociális létminimum megvalósulását is. Ennek megvalósítása nélkül — vélte — nincs lehetőség arra, hogy a szocializmus eszméi a tömegekhez eljussanak. „A szocializmus képtelen utat törni, míg a népnek ez a szociális létminimuma teljesítve nincsen."[62] Minden társadalmi probléma megoldásának, minden politikai vagy gazdasági törekvés sikerének a nemzetiségi kérdés megoldása az előfeltétele. A nyugat-európai eszméknek bármely nagy hullámzása, legyen az

[59] *Jászi Oszkár:* Nemzetiségi béke. Világ, 1911. április 16. 3. old. Vö. *Jászi Oszkár:* A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. Galilei Könyvtár 12. old.
[60] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. 497. old.
[61] Ugyanott, 498. old.
[62] *Jászi Oszkár:* Nemzetiségi béke. Világ, 1911. április 16.

szabadgondolkodás vagy szocializmus, képtelen utat törni mindaddig, míg a népnek, a nemzetiségeknek ez a szociális létminimuma teljesítve nincsen — hirdette. — *„Ez a tény adja meg a nemzetiségi mozgalmaknak a maguk legyőzhetetlen erejét."*[63]

A nemzetiségi kérdés Jászi-féle kulturális, nyelvi megoldásának gyakorlati javaslata többször felmerült. Így például 1914-ben, amikor a kormánykörök is próbálkoztak a megoldással, Jászi a miniszterelnökhöz írt naiv cikkében ismét felhívja a figyelmet rá. A nemzetiségi probléma nem közjogi kérdés — hangoztatja —, a békés megoldás nem „államalapítási fantazmagória", hanem az anyanyelv használatának kiszélesítése, illetőleg ezzel együtt „életerős társadalmi és politikai demokrácia" megteremtése.[64] Jászi álmodozó módon arra számított, hogy a „miniszterelnök úr által választott út igenis a nemzetiségi kérdés megoldásához vezethet".[65]

Jászi — a nemzetiségi kérdés megoldása céljából — az ország demokratizálásáért is harcolt. „A megoldás útja... a demokratikus kulturális és jogegyenlőség, mely a nyelvek és fajok harcát a munka és a kizsákmányolás harcával helyettesíti" — írta 1914-ben.[66]

A fentiekben már kifejtettük, hogy Jászi nem állt ki a nemzetek önrendelkezési joga mellett. Állásfoglalásának következetlenségéből — amely nem kismértékben magyarázható taktikai manőverezéssel — sok-sok visszakozás adódott. S ez nem is lehetett másképp. Számára nem Marx és Engels jelentették a példát, hanem a magyar doktrinerek, valamint az ausztromarxisták, Bauer és Renner. A nyugati minta vonzotta, a nemzetiségi kérdés „radikális" megoldása Jásznál a polgári úttal esett egybe. A kulturális egyenlőséget, egyenjogúságot teremtő megoldás az a maximum, ameddig a Jászi-féle javaslatok eljutottak. Ha Jászi „egyenjogúságot" emlegetett, ezen csak kulturális egyenjogúságot értett és semmivel sem többet. A nyelvi kérdés előtérbe nyomulása — bár Jászi nem egy helyütt kifejezetten hadakozott ezellen — a polgári radikalizmus felfogásában egyszerű nyelvi problémává kezdte elsekélyesíteni a nemzetiségi problémát.

Jászi élesen elítélte az uralkodó körök erőszakos nemzetiségi politikáját, a kényszerasszimilációt. Szembeszállt az erőszakos magyarosító törekvésekkel, de az erőszakos németesítés stb. ellen is fellépett. A nemzetiségek felszabadítását lehetetlennek tartotta az ilyen politika felszámolása nélkül.

Felhívta a figyelmet azokra a veszélyekre, amelyek az uralkodó nemzetet, az uralkodó osztályokat — éppen saját oktalan nemzetiségi politikájuk következtében — fenyegetik. Elsősorban arra mutatott rá,

[63] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. 524. old.

[64] *Jászi Oszkár:* Magyarország demokratizálása felé. Világ, 1914. november 10.

[65] Ugyanott.

[66] *Jászi Oszkár:* Pogrom-hangulat. Világ, 1914. július 12.

hogy a nemzetiségekkel szemben alkalmazott erőszak forradalmasítja a nemzetiségi tömegeket. „Az erőszakosan elnyomott nemzetiségi törekvések... mindinkább vészes explóziók veszedelme felé kergetik az egész országot"[67] — figyelmeztetett Eötvös nyomán a kényszermagyarosítás várható eredményére. Ugyanakkor Jászi a kényszerasszimiláció alkalmatlanságát is kimutatta, amely ahelyett, hogy közelítené a beolvasztandó nemzetiségeket, csökkentené nemzeti különállásukat, éppen ellenkező eredményt ér el — fokozza az elnyomottak öntudatát, nemzeti törekvéseit. „A nemzetiségi elnyomás és a kényszerasszimiláció rendszere az, amely nemcsak az elnyomottakat, hanem végeredményben az elnyomókat is sújtja, hisz mindenütt, ahol ezt a dőre politikát alkalmazzák, a gyűlölet és az elkeseredés tüzét gyújtják fel millió és millió ember lelkében; akik tehát ahelyett, hogy békésen termelnének és cserélnének, minden energiájukat arra fordítják, hogy e reájuk nézve gyűlöletes idegen igát lerázzák."[68] — „Mindenütt a kényszerasszimiláció ugyanarra az eredményre vezet: csak növeli az elnyomott nép öntudatát és elzárkózását"[69] — írta arról az erőszakos németesítési politikáról, amelyet a németek a dánokkal szemben Schleswig-Holsteinben folytattak.

A nemzetiségeket elnyomó uralkodó osztályok politikáját mint az egész magyar nemzetnek nagy kárt okozó tevékenységet pellengérezte ki. „Nem ismerek ennél (ti. a nemzetiségek elnyomásánál. — *Szerző.*) kártékonyabb és *hazafiatlanabb* (az én kiemelésem. — *Szerző.*) politikát."[70]

A nemzetiségi kérdés végleges megoldását Jászi az asszimilációban látta, amelyet a népek természetes élettörekvésének tekintett. „Ez a törekvés nem valami éretlen nacionalizmus, nem valami hazafiaskodó frázisokon való nyargalászás, hanem *oly élettörekvés, amely nélkül nép tartósan meg nem élhet.*"[71] Jászi tehát nem a magyarosítást ítélte el, nem a beolvasztási törekvések ténye ellen szállt síkra; tulajdonképpen csak a kényszermagyarosítás, az erőszakos politikai eszközök felhasználása ellen lépett fel. Politikája — ebben a vonatkozásban — liberális nemzetiségi politika volt.

Jászi és a radikálisok a Magyarországon élő nemzetiségek problémájának megoldását csak a magyarság vezetésével látták megvalósíthatónak. A nemzetiségi területek feletti állami szuverenitás, a magyarság történelmi vezető szerepe — ezek azok a pillérek, amelyekre Jászi a

[67] *Jászi Oszkár:* Nemzetiségi béke. Világ, 1911. aprilis 16.

[68] *Jászi Oszkár:* Frázisos és alkotó pacifizmus. Kelet, 1917 november, 223. old. (OL Szabadkőművesség.)

[69] *Jászi Oszkár:* A német—dán harctérről. 8. folyt. Világ, 1911. szeptember 13.

[70] *Jászi Oszkár:* A szabadkőművesség és a nemzetiségi kérdés. Progresszió, 1910. szeptember 15. 1. sz. OL Szabadkőművesség.

[71] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. 113. old.

magyarországi nemzetiségi probléma megoldásánál támaszkodni akart. Jászi elképzelései szerint a Duna völgyében élő népek a svájci minta alapján rendeznék egymáshoz való viszonyukat. Kedvenc eszméje volt, hogy Magyarország körül egy úgynevezett „Keleti Svájc" épülhetne ki. A Keleti Svájc azután magva lehetne szerinte egy, az USÁ-hoz hasonló államszövetségnek is. Jászi szemei előtt tehát a nyugati példa lebegett: a Svájc módjára létrehozott államalakulatból kiindulva az USA régióit kívánta elérni. Az ehhez vezető út a Dunai Egyesült Államok, majd az Európai Egyesült Államok lett volna.

Jászi tehát a nemzetiségi kérdés megoldásának kapitalista útját rajzolta meg,[72] s maximumként azt követelte, amit a nyugati fejlettebb kapitalista országok már többnyire megvalósítottak. A nemzetiségi kérdés ilyen megoldásának követelése az adott viszonyok között haladó jellegű volt. Az elmaradott és reakciós vezetés alatt álló Magyarországon nagy megütközést keltett a viszonylag haladóbb hang, amely élesen elítélte a magyarországi viszonyokat, a nemzetiségek durva elnyomását.

HAZAFISÁG ÉS NACIONALIZMUS

Jászi harcot hirdetett a nacionalizmus, pontosabban annak durvább formái ellen — egy finomabb, leplezettebb nacionalizmus alapjáról. Kimutatta, hogy Magyarországon az erőszakos nacionalizmus az uralkodó osztályok ideológiai eszköze, az osztályharc fegyvere a tömegekkel szemben. Tisztán látta, hogy a nacionalizmus korántsem azonos a hazafisággal; kimutatta, hogy az uralkodó osztályok eltorzítják a tömegekben élő hazafiságot, s a maguk önző céljai érdekében igyekeznek kihasználni azt. Egyik munkájában — a burzsoázia helyzetének változását vizsgálva az imperializmus idején — kimutatta, hogyan fordult el volt szövetségeseitől a polgári forradalom győzelme után a hatalomra jutott burzsoázia, hogyan árulta el az elnyomott tömegek érdekeit. Megállapította, hogy „a kapitalizmus mind újabb és újabb piacokra vágyik"[73], s ebből a gyarmatosítás, az imperializmus jelszava nő ki. Ennek kapcsán vizsgálta Jászi a patriotizmus nacionalizmussá alakulását, s kereste e folyamat osztályalapjait. „A patriotizmus nacionalizmussá fajul. A nemzeti lesz fő csatakiáltása minden maradi törekvésnek, és az elnyomott osztályok minden újabb küzdelmét... mint a haza elleni merényletet denunciálja."[74] Ez az elemzés — bár nem mutatta ki a piac szerepét teljes sokoldalúságában ebben a folyamatban —

[72] Ugyanott, 147. old. — „A modern indusztrializmus demokrata szelleme az utolsó félszázad alatt többet tett az ír probléma megoldása körül, mint az angol feudalizmus évszázados vas- és vérpolitikája."

[73] *Jászi Oszkár:* Szocializmus és hazafiság. Huszadik Század, 1905. 1. köt. 11. old.

[74] Ugyanott.

lényegében helyesen közelítette meg a nacionalizmus gazdasági és társadalmi gyökereit. Jászi továbbá azt is megmutatta, miképpen válik ez a durva nacionalizmus haladó szociális mozgalmak elnyomásának ideológiai eszközévé, amelynek segítségével az osztályharcot vívó elnyomottakat mint a haza ellen támadókat ítélik el.

A nacionalizmus, a sovinizmus osztálytartalmának felismerése Jásznál a hazafiság két koncepciójának szembeállításában is kifejeződik. A szabadtanítás pécsi kongresszusán[75] a nemzetköziséget tagadó nacionalizmussal a hazafiságot állította szembe. „Csak az osztályhazafiság (ti. az uralkodó körök álhazafisága. — *Szerk.)* akarja a nemzetit és a nemzetközit két ellentétes és egymást megsemmisítő erőnek feltüntetni."[76] A nemzeti kultúra osztálykultúrává, a hazafiság, a patriotizmus nacionalizmussá válik a burzsoázia érdekeinek megfelelően: ebben mutatkozik meg a nacionalizmus és hazafiság szembeállítása Jásznál.

A Galilei-körben 1911. március 15-én tartott beszédében részletesen kifejtette, hogy a haza fogalmával mennyire visszaélnek az uralkodó osztályok. „Petőfi Sándor előre megérezte talán — mondotta beszédében —, hogy a szabadság ama kardjából, amely az ő kezében a Haza volt, a magyar nép és mindenki hazája: gyáva epigonok rabláncot fognak csinálni a késői utódok szabadság-törekvéseinek elfojtására. Talán megérezte, hogy... a Kossuthok nagy, népeket felszabadító, jogokat adó, privilégiumokat leromboló... földet felszabadító, ipart csíráztató fiatal *márciusi hazájából rozsdás rabláncokat fognak kovácsolni*... a népek leigázására, a jogok megszorítására... társadalmi válaszfalak emelésére."[77]

Jászi sovinizmus elleni harcának jelentős mozzanata volt, hogy a világháború időszakában elutasította az akkor uralkodóvá vált, úgynevezett „hurrá-hazafiságot". „... A hurrá-hazafiság nem fogja megzavarni lelkiismeretünk szabadságát. És eljön az idő, amikor végre újra kell kezdeni a kultúra és a szabadság munkáját. Akkor majd ál-pózok és hazugságok nélkül hivatkozhatunk lelki fejlődésünk zavartalan becsületességére és arra, hogy sohasem tagadtuk meg azt a nemzetközi szolidaritást, melynek katonáiként akarunk élni és meghalni..."[78]

Jászi a durvább nacionalizmus éles kritikájával párhuzamosan a hazafiság helyes értelmezését követeli. Harcol az internacionalizmus, a

[75] A szabadtanítás pécsi kongresszusát 1907 őszén tartották meg. Itt a magyar ideológiai élet minden áramlata képviseltette magát. A kongresszus a haladó erők fontos seregszemléje volt, ahol Pikler és Jászi vezetésével a polgári radikálisok a szociáldemokratákkal közös erővel élesen támadták a klérus hadállásait.

[76] Jegyzőkönyv. 80—81. old.

[77] *Jászi Oszkár:* Beszéd a hazafiságról. (1911.) A Galilei-kör könyvtára. 1. sz. Budapest 1913. 8—9. old.

[78] Jászi levele Ady Endréhez, 1914. október 5. (MTA Könyvtár levéltára Mindszenti levelesláda. Ady-gyűjtemény.)

nemzetköziség elismeréséért. Felveti a nemzeti és a nemzetközi egységét, dialektikus kölcsönhatását.

A polgári radikalizmus a nacionalizmussal szemben új, igazabb hazafiságot követelt. Jelszava: „... nincs haza ott, ahol a népnek földje nincs ... Nincsen haza ott, ahol koldus, jogtalan, tanulatlan nép lakik." Az uralkodó osztályok által kisajátított és nacionalizmussá torzított hazafisággal szemben Jászi kifejtette a tömegek hazafiságának nagy értékeit, az uralkodó osztályok által kisajátított hazával szembeállította a „valódi hazát". Az uralkodó osztályok nacionalizmusához szükséges, annak alapot jelentő haza-felfogásával szemben kimutatta, hogy a „valódi haza: művelt, civilizált, szabad emberek önkéntes szövetsége".[79]

A Jászi-féle nemzetiségi elképzelés egyik legfigyelemreméltóbb hibája az, hogy alkotója a marxizmussal szemben akarta a maga nézeteit kialakítani. Ebből óhatatlanul hamis, felemás, többnyire torz koncepció született. Amikor Jászi a marxizmus eredményeire épített, helyes álláspontra jutott; ahol viszont a marxizmussal szembekerült, ott helytelen, idealisztikus, a marxizmushoz viszonyítva elmaradott nemzetiségi felfogást hirdetett. A marxizmus elleni hadakozás Jászi esetében főleg a marxi eszmék meg nem értéséből, polgári elutasításából eredt. Ehhez járult azután a marxizmus mint „dogmatizmus" iránt érzett, az intellektuel individualizmusból fakadó ellenszenve. Bár Marxot mint gondolkodót Jászi nagyra tartotta, a nemzetiségi kérdésben „túl akarta haladni" — úgymond — „hazátlansági dogmáját". Ebben nagy „segítséget" nyújtottak számára a revizionisták, mindenekelőtt Bernstein, akik éppen ekkor erősen támadták Marx tanításait. Az olyan, mindenben újat kereső polgár, mint Jászi, a revizionizmus alapjairól kiindulva támadta a marxizmust.

A polgári radikalizmusnak, Jászi nemzetiségi felfogásának egyik legjellegzetesebb vonása az, hogy elkésett, már megjelenése idején túlhaladott volt. Elmaradottsága megmutatkozott forrásaiban is: nem a legfejlettebb szociológia tudományos képviselőihez, nem Marxhoz, Engelshez fordult nézetei tisztázása céljából, hanem a magyar doktrinerek, illetőleg az ausztromarxisták munkáihoz.

Jászi elmélete tartalmában is elavult volt; elavult, mint minden olyan nemzetiségi felfogás ebben a korban, amely nem tartalmazta az elszakadást is elismerő önrendelkezési jogot. A nemzetiségi kérdés megoldásának csak a nemzeti kérdés lenini felfogása adhatott biztos elméleti alapot. Jászi ettől messze elmaradt, a liberalizmus nemzetiségi fel-

[79] *Jászi Oszkár:* Beszéd a hazafiságról. 10. old.; Vö. *Jászi Oszkár:* Vallás és haza. Világ, 1914. május 27. — A radikalizmus „nem a hazát támadja, hanem a hazafiság nagybérlőit, a feudális kiskirályokat, a háborúra heccelő militarizmust és kapitalizmust, a nemzetiségeket kegyetlenül elnyomó osztályuralmat"

fogásához nyúlt vissza, megoldási javaslatai anakronisztikusan hatottak; mire tárgyalási alapot jelenthettek volna, a nemzetiségi mozgalmak követelései régen túlnőttek rajtuk.

*

Az eddigiekben elméletileg bíráltuk Jászi elképzeléseit a nemzetiségi kérdésre vonatkozóan. Feltártuk a nézeteiben rejlő ellentmondásokat. Jászi felfogásának csődjét azonban minden igazság próbaköve, a gyakorlat bizonyította be a legkiáltóbban. Jászi 1918-ban mint a Károlyi-kormány minisztere gyakorlatilag is realizálni tudta nemzetiségi politikáját. Tárgyalásai — amelyeket Aradon a románokkal, majd a szlovákokkal folytatott — megmutatták felfogásának elavultságát. A nemzetiségi területek megtartásához való feltétlen ragaszkodása leleplezte nacionalizmus elleni ideológiai harcának korlátait: a soviniszta nacionalizmus elleni küzdelme végeredményben nem haladta meg a nacionalizmus kereteit.

Jászi 1919-ben Bécsbe emigrált, majd az Egyesült Államokban telepedett le. A nézeteiben rejlő ellentmondások reakciós póluson oldódtak fel: a marxizmus, a szocializmus ellenségévé vált. A második világháború után eljutott a népi demokrácia tagadásáig. Szovjetellenessége s a népi hatalom iránti gyűlölete a müncheni disszidens lap, a „Látóhatár" körül tömörülő gyülevész had tagjává tette. A lap hasábjain kifejtett felfogása jól szemlélteti, hogy milyen szélsőséges, reakciós álláspontra jutott az a Jászi, aki 1919 előtt viszonylag haladó nézeteket képviselt.

HAJDU TIBOR:

A NEMZETI KÉRDÉS ÉS AZ 1918—1919-ES FORRADALMAK. A DUALIZMUS NEMZETI POLITIKÁJÁNAK CSŐDJE ÉS A MONARCHIA FELBOMLÁSA

A kiegyezést követő fél évszázadban a magyar nacionalizmus politikájának alapja a Habsburg-monarchiához való ragaszkodás és a magyar függetlenség feláldozása volt a nem magyar nemzetiségek feletti uralom fejében. Túl programokon és vitákon, ez láncolta hatvanhetesek és negyvennyolcasok bárkáját a monarchia süllyedő hajójához. A közelgő forradalom elkerülése mellett a területi integritás sértetlensége, és azon belül mindenféle nemzetiségi önkormányzat elutasítása volt a „szent cél", amelynek oltárán az első világháborúban százezrek vére folyt el.

A háború azonban csak siettette a monarchia összeomlását. Századunk hajnalán megérett a nemzeti függetlenség eszméje Közép- és Kelet-Európa népeiben, s a népek börtöneit, az orosz cár birodalmát és a Habsburg-monarchiát csak az erőszak tartotta össze.

A tőkés csoportok és államok ellentétei elkerülhetetlenné tették a háborút a világ újrafelosztásáért. A háborúban a magyar uralkodó osztályok legfőbb, de nem egyetlen célja a nemzetiségi területek megtartása volt. A nemzetiségek politikai fejlődése abban az időben már a külpolitikai helyzet megváltoztatásától tette függővé a pusztán belpolitikai eszközökkel tovább fenn nem tartható állapotok konzerválását. A nemzetiségek feletti uralom megőrzéséhez szükség volt a Balkán szomszédos államainak legázolására; ezért és nem a hazánkban népszerűtlen trónörökös halála miatt üdvözölte olyan lelkesen a magyar középosztály is a „kutya Szerbia" megtámadását. A magyar uralkodó osztályok állama „nem is folytathatott más politikát, mint azt, amely a háborúra vezetett. Sorsa attól függött, hogy szövetségeseivel együtt győztesen tud-e kikerülni a világháborúból"[1] — állapította meg a dualizmus történetírója, Gratz Gusztáv.

Abban viszont már nincs igaza Gratznak, hogy „a háború magyar

[1] *Gratz Gusztáv:* A dualizmus kora. II. köt. Magyar Szemle Társaság 1934. 298. old.

szempontból nem folyt másért, mint az ezeréves Magyarország területi épsége ellen irányuló merényletnek elhárításáért".[2] Az imperializmus természetétől idegen a győzelem kiaknázásáról való lemondás. Mivel a magyar politikai élet irányítói tisztában voltak azzal, hogy rendszerüket már csak az erőszak tartja össze, külpolitikájuk is a „mindent vagy semmit" hazárd elvén alapult.

Mit adhatott a győzelem a „magyar imperializmusnak"? A nemzetiségi elnyomás fenntartása mellett — aminek úgyis előfeltétele volt Románia és Szerbia vazallussorba vetése — új területeket és félgyarmatokat, a megvert ellenség elnyomását politikai és gazdasági téren. Bár az uralkodó körök a háború elvesztése után mindig hangoztatták azt a kétségtelen igazságot, hogy a magyar nemzetnek nem állt érdekében új hódításokkal csökkenteni számarányát Magyarország és az egész monarchia népességéhez viszonyítva, az első háborús sikerek után, amikor még vérmes győzelmi reményeket tápláltak, nemcsak gazdasági és politikai befolyásuk határainak kiterjesztését, de új területek szerzését is tervezték. A hódítások mértékét illetően voltak ellentétek az uralkodó körökön belül: az osztrák kormány és főleg a hadsereg vezetői területszerzési követeléseivel szemben a magyar parlament eleinte óvatosabb volt.[3] Tisza hívei és a mérsékelt ellenzék között e téren nem volt elvi nézeteltérés, bár a vélemények — gyakorlati megfontolások alapján — megoszlottak. Így Andrássy Gyula, az ellenzék egyik vezére 1915 elején kijelentette:

„Csak akkor volna szabad területi hódításra gondolnunk, ha olyan területhez jutnánk, amely nagy tőkebefektetés nélkül gyorsan kihasználható, de ha ilyet nem kaphatnánk, úgy sokkal okosabb, ha hadisarcban keresünk anyagi ellenértéket a veszteségekért."[4] Az ilyen, gazdasági természetű meggondolások mellett a monarchia alkotórészeinek arányát és azt is mérlegelték, milyen helyzetbe kerülhet Magyarország a háború „győzelmes" befejezésével.

A magyar uralkodó osztályok elképzelései a délszláv kérdés megoldásáról megegyeztek abban, hogy a magyarországi délszlávok feletti uralom biztosításának, illetve a horvátok elszakadása meggátlásának előfeltétele a független délszláv állam letörése. Az alkotmánypárti Bethlen István a képviselőház 1917. március 3-i ülésén kifejtette: mivel a szerb nemzetben él „a törekvés, hogy nyelvrokonaival egyesülhessen", ezért „nekünk arra kell törekednünk, hogy a békekötés rendjén a szerb nemzetnek túlnyomó nagy része a monarchia határain belül találhassa meg boldogulásának útját... Ez a terv visszatérés

[2] Ugyanott, 368. old.

[3] *Andrássy Gyula:* Diplomácia és világháború. Légrády Testvérek. é. n.; *Ottokar Czernin:* Im Weltkriege. Berlin—Wien 1919. Ullstein.

[4] Népszava, 1915. március 10.

lenne az Anjou- és Árpád-kori hagyományokhoz..."[5] A nagytőke képviselői, Lánczy Leó és Szterényi József, még 1918 nyarán is sürgették Bosznia-Hercegovinának „Szent István koronájához csatolását".

Andrássy szerint „főhadiszállásunk s az osztrák politikai világ egyes körei az egész szerb—montenegrói nép meghódítását kívánták... A szerb veszélyt a vezető katonai egyének csak úgy vélték megszüntethetni, ha az összes szerbek egyesíttetnek a Habsburgok jogara alatt".[6]

A „magyar imperializmus" kisebb étvágyú képviselői — mint Andrássy és Tisza — elvetették e kívánságot, és megelégedtek volna csekélyebb arányú terjeszkedéssel is. Szerbiából és Montenegróból a monarchiával vámunióban levő vazallus ország kialakítását tervezték.[7] Tisza, amikor megkérdezték tőle, hogy mi lesz Szerbia sorsa, egyik sajtónyilatkozatában így felelt: „Nem vagyok próféta. Csak annyit mondhatok, hogy Szerbia kisebb és gyengébb lesz."[8]

A magyar uralkodó osztályok Románia rovására is gyarapítani akarták az ország területét. A román hadsereg leverése után, 1918. május 9-én a központi hatalmak Bukarestben békeszerződést írattak alá Romániával. A nagyhatalmak közti megegyezéses béke keresése mérsékelte a bukaresti feltételeket. A Wekerle-kormány azonban, főleg az erdélyi magyar soviniszta politikusok kívánságára, még akkor is nagyobb, tiszta román lakosságú területeket követelt Magyarország részére, köztük jelentős nyersanyaglelőhelyeket. (Bethlen — mint említett, továbbá mint 1917. október 1-i beszédéből kitűnik — ide akarta kitelepíteni a „megbízhatatlan" erdélyi románságot.) Az osztrák politikusok nem rokonszenveztek a békekísérleteiket zavaró hódító törekvésekkel. A magyar kormány, hosszas vita után, kénytelen volt 5—20 km mélységű, inkább katonai szempontból jelentős határkiigazításokkal megelégedni. Ezzel is bebizonyította — az Októberi Forradalom győzelme és Wilson ismert 14 pontjának megjelenése után néhány hónappal —, hogy semmibe veszi a nemzetek önrendelkezési jogát.[9]

Románia területi veszteségei nem voltak jelentősek; bár Dél-Dobrudzsáról is le kellett mondania Bulgária javára, de cserébe megkapta a Szovjet-Oroszországhoz tartozó Besszarábiát. Gazdasági tekintetben viszont a bukaresti szerződés szabályos rablóbéke volt. Németország —

[5] Az 1910. évi június hó 21-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XXXV. köt. Budapest 1917. 14—15. old. — Gratz ezt a beszédet Ferenc Ferdinánd terveihez hasonlítja. *[Gratz Gusztáv:* Id. mű, 283—284. old.]

[6] *Andrássy Gyula:* Id. mű, 119. old.

[7] Ugyanott, 106. old.; *Gustaw Gratz—Richard Schüller:* Die äussere Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns. Wien 1925. Hälder—Puhler—Tempsky. 203. old.

[8] Népszava, 1915. november 3.

[9] *O. Czernin:* Id. mű, 185—186. old. — Tisza 1918. február 27-én Czernin külügyminiszternek átnyújtott memoranduma szerint „Románia sajnos nem kerülhet ki annyira legyengülve ebből a háborúból, amennyire ezt úgy az igazság, mint a monarchia jogos érdekei megkövetelnék". [Ugyanott, 352. old.]

a német tőke szinte korlátlan behatolási lehetőségei, a román terményfeleslegek biztosítása mellett — 90 éves bérleti jogot kapott Románia kőolajkincsére. Németország szerzeményeiből a monarchiának szerény rész jutott. A békeszerződés még azt is előírta, hogy a monarchia határai és állapotai ellen irányuló propagandát meg kell tiltani.[10]

1917-ben felmerült Ferenc Ferdinánd régi eszméje is: Románia egyesítése Erdéllyel a monarchia részeként; ezt azonban hamar elejtették.[11] Annál komolyabban foglalkoztak a monarchia uralkodó körei az úgynevezett Orosz—Lengyelország megszerzésével. A központi hatalmak egyik háborús célja e terület „felszabadítása" volt. Valóban független Lengyelországra azonban nem is gondoltak, hiszen az nagy vonzerőt gyakorolt volna a monarchia és Németország lengyel vidékeire. A háború első éveiben Németország — jelentős területek átengedése árán — hozzájárult Orosz—Lengyelországnak a monarchiába való beolvasztásához. Andrássy az orosz—lengyel területeket Galíciával akarta egyesíteni, s azzal, mint a monarchia harmadik államával, a dualizmust trializmussá kívánta átalakítani.[12] Tisza viszont ragaszkodott a dualizmushoz, és Lengyelországot Ausztriához akarta csatolni vagy átengedni Németországnak.[13] 1916-ban, amikor a monarchia helyzete a szövetségen belül — vereségei miatt — meggyengült, kormánya beleegyezett a Németországnak teljesen alávetett „független" Lengyelország létrehozásába.[14]

E hódító tervek áttekintése után — amelyeknek megformálásánál az érintett népek akaratát vették tekintetbe a legkevésbé — felesleges részletezni a magyarországi nemzetiségek háború alatti helyzetét. A nem magyar népességet — a rendkívüli viszonyokra hivatkozva — addig élvezett kevés szabadságától is megfosztották, lapjait elhallgattatták. A legcsekélyebb gyanú is elég volt a nemzetiségi képviselők letartóztatására és meghurcolására, hogy a nemzetiségi parasztok helyzetéről ne is beszéljünk. A jobboldali sajtó önszántából, a megfélemlített baloldali — 1917-ig még a „Népszava" is! — a hatalom nyomására mélyen hallgatott a nemzetiségek fokozott elnyomásáról. A Tisza bukása után kormányra került mérsékelt ellenzék sem folytatott enyhébb nemzetiségi politikát. Sőt: az új közoktatásügyi miniszter, Ap-

[10] *V. M. Hvosztov—J. J. Minc:* Az újkori diplomácia története. Szikra 1948. 349—351. old.; *Gratz—Schüller:* Id. mű, 179—227. old.; *O. Czernin:* Id. mű, 349—366. old. — Az ellenforradalmi rendszer magyar irodalma, érthető okokból, hallgat a bukaresti békéről.

[11] *O. Czernin:* Id. mű, 282—283. old.

[12] Neue Freie Presse, 1915. szeptember 12. — Vö. *Andrássy Gyula:* Id. mű.

[13] Tisza 1917. február 22-i levele Czerninhez. Lásd: Id. mű, 273. old.

[14] Lásd *Groszfeld:* Polityika Germanyiji i Avsztro-Vengriji v otnosenyiji Polsi v godi pervoj mirovoj vojni. Voproszi Isztoriji 1962. 3. sz.; *Gratz—Schüller:* Id. mű, IV. fej.

ponyi, sietett bezáratni a román tanítóképző intézeteket, folytatva az erőszakos magyarosítást.[15]

Amíg a győzelem reménye teljesen el nem tűnt, a kormány egy lépést sem tett a nemzetiségi béke helyreállítására. Tisza ismert boszniai útja mellett — amikor 1918 szeptemberében odakiáltotta a bosnyák politikusoknak: „Lehet, hogy el fogunk pusztulni, de előbb még elég erőnk lesz arra, hogy összezúzzunk titeket" — a magyar föld urainak konokságára jellemző epizód az OMGE 1918. szeptember 27-i beadványa is a miniszterelnökhöz. Ebben — az összeomlás előtt egy hónappal! — a görögkeleti ünnepek eltörlését javasolják, mert a „nemzetiségi vidékeinken gazdálkodó gazdaközönségünk... a Gergely-naptárban feltüntetett ünnepeken kívül még 30, sőt ennél több ünnepnapot kénytelen megtartani görögkeleti vallású munkásai és cselédsége kedvéért."[16]

A dualizmus nemzetiségi politikájának alapjai 1918-ra annyira elavultak, hogy a megreformálását célzó javaslatok — amelyeket az érdekeltek egy-két évtizeddel korábban talán még örömmel fogadtak volna — már csak tarthatatlanságuk bizonyítására voltak jók.[17]

Ezt a makacs struccpolitikát nem magyarázhatjuk pusztán a politikai vezetők rövidlátásával. A régi Magyarország urai tehettek kisebb engedményeket, de tudták: ha a nemzetiségek elnyomására támaszkodó alapzathoz nyúlnak, az egész épület rájuk dől. A romokon a népek egyenjogúságának jegyében megszülethet az új Magyarország, de az már nem az ő országuk lesz.

Az ellenforradalmi éra tollforgatói azzal mentegették az első világháborús rablópolitikát, hogy csak azzal lehetett konzerválni a háború előtti rendszert. Pedig a központi hatalmak győzelme is megváltoztatta volna a dualista monarchia helyzetét. Nemcsak azért, mert a levert szomszéd államok leigázása nyomán létrejövő félgyarmati rendszer a magyar uralkodó osztályok gyarapodásával együtt a belső ellentmondásokat is növelte volna; nem is csak azért, mert előbb-utóbb óhatatlanul felborult volna a dualizmus egyensúlya; Magyarország számára a „győzelem" kisebbik veszélye volt az Ausztriától való függés fokozódása. A nagyobb veszedelem az volt, hogy a központi hatalmak győzelme esetén Magyarország nem területének egy részét veszti el, hanem egészében esik a „szövetséges", a német imperializmus martalé-

[15] Azokat a csehországi lapokat, amelyek bírálni merték a magyarországi nemzetiségek elnyomását, nem tilthatták be, de legalább kitiltották Magyarországról. [OL A magyarországi nemzetiségek önrendelkezésének előkészítésével megb. min. XIV. 1918. Apponyi politikájára lásd Népszava, 1917. augusztus 17., 19.]

[16] Ugyanott, XVIII. 16/1918.

[17] A magyar kormány 1914 előtti nemzetiségi politikájára lásd *Kemény G. Gábor:* A magyar nemzetiségi kérdés története. Gergely 1947.; Vö. Jászi Oszkár írásait.

kául. Ezért volt a háború mindenképpen végzetes kalandja az úri Magyarországnak.

A németek már 1915 novemberében előhozakodtak ismert „Mittel-Európa" tervükkel, amelynek célja a győzelem vívmányainak megőrzésére egy közép-európai gazdasági szövetség létrehozása volt — közös vámterülettel, Németország szövetségesei és esetleg más államok (Románia, Lengyelország, a Balkán) bevonásával. A tárgyalások a háború végéig nem fejeződtek be. A monarchia vezetői — különösen a magyar burzsoázia — ugyanis maguk is féltek attól, hogy Ausztria—Magyarország a német birodalom politikai és gazdasági függvényévé válik; legalább a közös vámterület létrehozását akarták elodázni. A kompromisszumos elvi megállapodás három héttel az összeomlás előtt született meg.[18] A német imperializmus rendkívüli agresszivitása, ragadozó természete nem hagy kétséget afelől, hogy a „Mittel-Európa"-rendszerben a volt szövetségesekre sem várt sokkal jobb sors, mint a legyőzöttekre. A magyar uralkodó osztályok végül a 67-es kiegyezés eredményeit is kénytelenek lettek volna feláldozni a román és szláv népek feletti uralmuk megőrzése fejében.

Megőrizni uralmukat a nemzetiségek felett — ezért kellett, hogy a német imperializmus karjába vessék magukat. A magyar uralkodó körök magatartása a vámunió-tárgyalások során azt mutatja, hogy jobban látták a német veszély nagyságát, mint a gazdasági közeledéssel ökonomista nézőpontból rokonszenvező baloldali politikusok: Szabó Ervin, Jászi Oszkár és hívei, Ignotus[19] — sőt egyes szociáldemokrata vezetők is.[20] „A közös győzelem is veszélyt hozhat ránk, mert német szolgaságba juttathat" — mondotta Andrássy Ferenc Józsefnek.[21]

A nagybirtokosok és tőkések államának vezetői tudták, hogy a háború elvesztése magával hozza a Habsburg-birodalom felbomlását; ezért voltak háborúpártiak és ragaszkodtak a német szövetséghez, az azzal járó kockázat ellenére is. A monarchia integritása — jelentette ki Tisza 1917-ben — „elveszik abban a pillanatban, amelyben Németország leteszi a fegyvert".[22]

[18] A tervekről és a tárgyalásokról bő irodalom áll rendelkezésünkre. Részletesen ismerteti a tárgyalásokat *Gratz—Schüller:* Id. mű, 44—106. old.; Lásd még *Tokody Gyula:* Az össznémet szövetség és közép-európai tervei. Akadémiai Kiadó 1959. 79—95. old.

[19] Lásd Jászi 1914-es előadását, amely szerint „a világháború legfontosabb eredménye a közép-európai koncentráció lesz, német hegemónia alatt, mely... meg fogja nyitni az utat az Európai Egyesült Államok eljövetelének". [Népszava, 1914. december 13. Jászi bírálatát lásd Népszava, 1916. február 8. Közép-Európa.]

[20] Lásd Szocializmus, 1916 március. Szabó Ervin, Bárdos Ferenc, Garbai Sándor és Vanczák János nyilatkozatai. A polgári baloldal és a szociáldemokraták állásfoglalását ismerteti *Irinyi Károly:* A Neumann-féle „Mittel-Europa"-tervezet és a magyar politikai közvélemény. Akadémiai Kiadó 1963.

[21] *Andrássy Gyula:* Id. mű, 114. old.

[22] *O. Czernin:* Id. mű, 36. old.

Bár később az ellenforradalmi történetírás a forradalmat okolta a monarchia széthullásáért, nincs okunk kételkedni abban, hogy Tiszáék már a háború első éveiben is tisztában voltak a vereség várható következményeivel. Ha az ellenforradalom éveiben megjelent tudományos igényű munkák is azt bizonygatják, hogy a sovinizmus zászlaja alatt egyesülve a magyar nemzet maga is megtarthatta volna azt, amit a német—osztrák szövetség segélyével nem lehetett megőrizni, ez nem több, mint Clio rosszillatú áldozata a nacionalista propaganda oltárán. E munkák érvelése a tények vizsgálatának fényénél éppolyan átlátszó, mint a Dolchstoss-legenda Tormay Cecile és Pethő Sándorféle magyar variánsai.[23] A fenti nézetek tudományos értelemben vett komolytalanságán nem változtat egykori elterjedtségük ténye sem. Hiszen a nacionalizmusnak, amely a tudatlanságra s a legalantasabb ösztönökre épít, sokszor a legprimitívebb jelszavai bizonyulnak a leghatásosabbaknak.

A Habsburg-birodalom vezetői legalábbis sejthették a vereség következményeit. A cári Oroszországnak kezdettől fogva hadicéljai közé tartozott „teljesen leverni és feldarabolni" a monarchiát,[24] mindenekelőtt Galícia megszerzése érdekében. Szerbia mindent kockára tett a monarchia uralma alatt álló délszláv területekért.[25] Az antanthatalmak 1915-ben, a londoni szerződésben odaígérték a monarchia egy részét Olaszországnak.[26] Oroszország Erdélyt már a háború kitörésekor felajánlotta Romániának; az 1916-os bukaresti szerződés pedig Erdély mellett a Bánát egy részét is biztosította a román királyságnak. Erdélyt még bizonyos bécsi diplomaták is hajlandók voltak Romániának adni, ha ez a központi hatalmak oldalán lép be a háborúba.[27] 1917 őszén a cseh képviselők az osztrák képviselőházban nyíltan követelték Csehország és Szlovákia egyesítését.

A háború első éveiben — amíg létezett a megegyezéses béke lehetősége — még elképzelhető volt a monarchia fennmaradása. A megegye-

[23] Lásd *Asztalos Miklós—Pethő Sándor:* A magyar nemzet története. Lantos 1933. 522—525. old.; *Tormay Cecile:* Bujdosó könyv. Rózsavölgyi 1920; *Windischgraetz Lajos:* Küzdelmeim. Budapest é. n. A szerző kiadása. — A való helyzetet tükrözi Czerninnek 1917 áprilisában Károly királyhoz intézett levele: „Teljesen világos, hogy katonai erőnk a végét járja... Ha olyan pillanatban fordulunk az antanthoz, melyben a birodalom belsejében végbemenő folyamatok láthatóvá teszik a küszöbön álló összeomlást... az antant csak olyan feltételeket fogad el, melyek a központi hatalmak teljes megsemmisítését jelentik." *[Czernin:* Id. mű, 199. old.]

[24] *Lenin* Művei. 23. köt. Szikra 1951. 134. old.

[25] *Hvosztov—Minc:* Id. mű, 233. old.

[26] Ugyanott, 269. old.; *Winston S. Churchill:* Die Weltkrisis 1916—1918. Amalthea. Zürich—Leipzig—Wien 1928. 1. köt. 20. old.; A szerződés szövegét közli *Czernin:* Id. mű, 377. old.

[27] *M. Paléologue:* A cár országa a nagy háborúban. Génius é. n. 2. köt. 285—286. old.; *O. Czernin:* Id. mű, 127., 279—280. old.; Szbornyik dogovorov Rossziji sz drugimi goszudarsztvami. Goszpolitizdat. 1952. 426—427. old.

zés azonban csak különbéke formájában valósulhatott volna meg, hiszen Németország a vereség bekövetkezte előtt nem volt hajlandó az antant számára elfogadható békefeltételekhez hozzájárulni — a másik félről nem is beszélve. „Mindketten győzni akartak, és egy kényszerbékét (Gewaltfrieden) erőszakolni a levert ellenfélre."[28] Ha a monarchia különbékét köt — ami az antant győzelmével egyértelmű —, akkor a vesztes pozíciójából tárgyal, és honorálnia kell a rovására kötött szerződések területi ígéreteit. Ez volt az egyik fő oka az 1917-es különbéketapogatódzások eredménytelenségének.[29]

A titkos tárgyalások kiélezték az ellentéteket az osztrák és a magyar uralkodó osztályok között. Mindkét fél hajlandó volt engedményeket tenni — a másik rovására. Tisza és Andrássy már a háború elején is helyeselték az olasz semlegesség megvásárlását — dél-tiroli területekkel.[30] Arról viszont hallani sem akartak, hogy Magyarország nem magyar lakta területeiből a legcsekélyebb részről is lemondjanak.

1918 elején nem volt többé remény a megegyezéses békére a központi hatalmak uralkodó körei számára elfogadható feltételekkel. Az Egyesült Államok hadba lépésével az antant győzelme biztosítottnak látszott. Az oroszországi forradalmak után a nemzeti mozgalmak új erőre kaptak a Duna völgyében is. 1918 elején már nemcsak a „területi integritás" megőrzése vált lehetetlenné, de az Osztrák—Magyar Monarchia fennmaradása is. Jóllehet az antant diplomáciája egészen a háború utolsó szakaszáig fenntartásokkal élt az új nemzeti államok — főleg Csehszlovákia — elismerésével kapcsolatban, ennek fő oka tárgyalási szabadságának, a különbéke útjának fenntartása volt.[31] Igaz, hogy az antant politikusainak egy része, Anglia és különösen az Egyesült Államok diplomáciája sokáig habozott a monarchia sorsát illetően, tartózkodásuk oka azonban nem az integritás elvének tisztelete, vagy a monarchia iránti rokonszenv volt. Az Egyesült Államok kormánya — miután nem volt benne közvetlenül érdekelve — másodrangú kérdésnek tekintette az európai területek és érdekszférák felosztását; elsősorban a győzelem stabilitását, saját befolyásának akadálytalan terjedését és a forradalmak meggátlását igyekezett biztosítani. Mikor kitűnt, hogy a nyugati hatalmaktól függő, jelentős tömegbefolyással rendelkező dinamikus nemzeti államok e célok elérésének elősegítésére sokkal alkalmasabbak a csődbe jutott monarchiánál, Wilson habozás nélkül csatlakozott szövetségesei megállapodásaihoz és terveihez.

Mindez már a wilsoni 14 ponthoz készült hivatalos kommentárból is

[28] *O. Czernin:* Id. mű, 251—252. old.

[29] *Churchill:* Id. mű, 20. old.; *O. Czernin:* Id. mű, 223—226., 242—243., 251—252. old.

[30] *Andrássy Gy.:* Id. mű, 98. old.; Népszava, 1915. május 18.

[31] Franciaországnak a monarchia felosztása melletti állásfoglalásáról 1916 végén lásd *M. Paléologue:* Id. mű, 3. köt. 98—99. old.

kitűnik. A monarchiára vonatkozó — a nemzetiségek autonom fejlődését kívánó — 10. pont kommentárja így kezdődik: „Ez a javaslat már nem érvényes. Ausztria—Magyarország helyett a következő elemek állnak előttünk: 1. Csehszlovákia... Szlovákia függetlensége Magyarország északnyugati vármegyéinek felosztását jelenti..." — és így tovább. Jugoszláviánál mint eldöntésre váró kérdést jelöli meg „a határvitákat... Romániával a Bánátban".[32]

1918 őszén, Jugoszlávia és a független Csehszlovákia elismerésével, a monarchia széthullása befejezett ténnyé vált.

A NEMZETI TANÁCS PÁRTJAI ÉS A NACIONALIZMUS

A háborús párt csődjével a baloldali, demokratikus pártok kerültek előtérbe. Az alábbiakban a Nemzeti Tanácsot megalakító három párttal: a Károlyi-párttal, a Szociáldemokrata Párttal és a Radikális Párttal foglalkozom; nem térek ki a nemzeti kérdés szempontjából kisebb jelentőségű pártok és csoportok állásfoglalására.

A Nemzeti Tanácsot létrehozó három ismert párt politikájának a háború alatt is közös vonása volt a nemzetiségi politika demokratikus, belső reformokat sürgető felfogása és a háborús kormányok rövidlátásának, maradiságának bírálata. Nem helyeselték az új területek szerzésére irányuló törekvéseket, a területi integritás megvédéséhez viszont ragaszkodnak.

Ez az álláspont tükröződik Károlyi 1917. március 20-i képviselőházi beszédében, amelyben Bethlennek az előző fejezetben ismertetett imperialista szónoklatára válaszolt. Károlyi elítéli a hódításokat: „A XX. században nem lehet az emberiséggel úgy bánni, mint egy sakktábla figuráival és ide-oda tologatni." Ugyanakkor, a háború alatti erőszakoskodásokat bírálva, kijelenti: „Tagadom, hogy a múltban erőszakot gyakoroltunk volna a nemzetiségekkel szemben." Ebből pedig az következik, hogy Károlyi nem vette tudomásul a nemzetiségek elszakadási törekvéseit.[33]

A Nemzeti Tanács tehát új eszközökkel, elsősorban reformokkal kívánt küzdeni a területi integritás megőrzésének elavult céljáért. Híveinek többsége ellenezte a német szövetséget, amelytől győzelem esetén is joggal féltette a magyar függetlenséget. Ezzel szemben illúziókat tápláltak az antant rokonszenvéről egy független, demokratikus Magyarország iránt. A nemzetiségi kérdésnek inkább elméletét, mint gyakorlati helyzetét ismerve bíztak abban, hogy az országhatárokat nem érintő, belső, polgári demokratikus reformok elegendők lesznek az elszakadási törekvések ellensúlyozására.

[32] Arhiv polkovnyika House. IV. köt. Goszpolitizdat 1944. 155. old. — A kommentár 1918 október végén keletkezett.

[33] Országgyűlési napló. XXXV. köt. 237—240. old.

A Nemzeti Tanács pártjainak nemzeti politikájában és e pártoknak a nacionalizmushoz való viszonyában — a számos belső ellentmondástól és átmeneti árnyalattól eltekintve — két alapvető irányzatot különböztetünk meg. Az SZDP baloldala és centruma, valamint Jászi és polgári radikális köre a demokratikus pacifizmus talaján állt, a nemzeti kérdést a haladás, a társadalmi fejlődés szemszögéből vizsgálta. Hozzájuk közeledett Károlyi Mihály is. A háború alatt — ha eleinte bátortalanul is — ellenzéki álláspontot foglaltak el a háborús, soviniszta politikával szemben. Állásfoglalásuk — korlátai és opportunizmusa ellenére — haladóbb volt az SZDP jobboldali vezetőségének és a Károlyi-párt zömének magatartásánál. Az utóbbiak ugyanis, amíg a győzelem reménye nem veszett el — ha fenntartásokkal is —, igazságosnak ismerték el, sőt támogatták a monarchia háborúját.

Az SZDP jobboldali vezetői — bár a népek önrendelkezési jogának népszerű jelszavát hirdették, s a békekonferencia várható döntéseivel a népszavazás követelését szegezték szembe — maguk is a területi integritás mindenáron való megóvásának hívei voltak. Garami Ernő, a párt elismert vezetője, 1916-ban így írt:

„A nemzetiségi kérdésnek az a megoldása, amelyet az antant győzelme jelentene, vagyis a nemzetiségi vidékek leamputálása Magyarország és Ausztria területéről, nem jelenti a kérdésnek szocialista szellemben való megoldását... Ez a koncepció nem fekszik a gazdasági fejlődés útján, és ezért nem lehet rokonszenves a munkásság szemében." Miután pedig — úgymond — a monarchia győzelme az integritás fennmaradását, az antant győzelme viszont annak elvesztését eredményezné, „Magyarország szervezett munkásságának nemcsak a háború kényszerítő körülményeihez alkalmazkodva, hanem a helyzetből folyó tárgyi momentumok alapján is erre a »hazafias« álláspontra (vagyis a hadviselés támogatására. — *Szerző.*) kellett jutnia. A munkásságnak ez az állásfoglalása állásfoglalás az ellen a megoldás ellen, mellyel az antant, jobban mondva Oroszország akarja megoldani Ausztria—Magyarországnak a problémáját."[34]

Néhány hónappal később a „Népszava" vezércikkben foglalt állást „Magyarországnak a nemzetiségi térképek szerint való felosztása" ellen, s mivel ez „a román támadás sikere esetén kikerülhetetlen volna", „a háború oly fordulóponthoz jutott el Magyarország számára, amikor valóban a lét vagy nemlét kérdésévé válik az államra nézve. Komor és küzdelemmel teli napok következnek, amelyek mintha megismétlődései volnának" a 48—49-es szabadságharcnak.[35]

Az idézett szavak nemcsak azt mutatják, hogy az SZDP fenn akarta tartani a területi integritást. Abban, hogy a nemzetiségeknek a gazdasági közösség fenntartását javasolták valamiféle konföderáció kereté-

[34] Szocializmus, 1916 március. 13—14. old. Magyarország és a háború.
[35] Népszava, 1916. augusztus 29.

ben, még nem is találnánk kivetnivalót, hiszen az valóban előnyökkel járhatott a magyarországi munkásság számára. Garamiék azonban nemcsak a nemzetiségeket kívánták meggyőzni, hogy ne szakadjanak el, hanem egyenesen felszólították a magyar nemzetet: a háború fegyvereivel is akadályozza meg az elszakadási törekvéseket.

A Szociáldemokrata Pártot nemcsak a területi integritásnak és ami ezzel egyet jelentett: az osztrák—magyar állam fennmaradásának féltése állította a háború támogatóinak sorába, hanem nagyfokú opportunizmusa is. Hiszen — a lehetőségekhez mérten — a békés megegyezés híve volt; háborúellenes álláspontjának hangot is adott a hadüzenet előtti hetekben.[36]

Az SZDP nem kívánta a monarchia vereségét. A vereségnek csak hátrányait látta; a forradalom lehetőségét — reformista párt lévén — nem ismerte fel, és nem is óhajtotta. A pártot a vezetés mélységesen opportunista szelleme, kisszerű és gyáva volta még a háborús politika módszereinek bírálatában is megakadályozta. A párt sajtójában azonban — s ez a balodali és pacifista áramlatok érdeme — sohasem uralkodott el az uszító soviniszta hang, bárha ez nem volt ritkaság.[37] Annál gyakoribb, hogy a „Népszava" a német imperializmus háborúját „demokratikus" érvekkel indokolja.[38]

Az SZDP ideológiájának alapvető vonásai közé tartozott a nemzetiségi kérdés lebecsülése. Mivel a kimondottan nemzetiségi törekvéseket — így az elszakadás vágyát — nem vette tudomásul, gyakorlatilag a magyar és nem a magyarországi munkásság pártja volt. A nemzetiségi munkásság önálló szervezkedését alig támogatta — így objektíve nacionalista politikát folytatott.[39] A nemzeti követelések fölöslegesnek ítélése egy soknemzetiségű országban gyakorlatilag mindig az elnyomó nemzet uralkodó osztályát szolgálja. A „Népszava" egy háborús vezér-

[36] Lásd Népszava, 1914 június—júliusi számai.

[37] Lásd Népszava, 1914. szeptember 19. Dicsőség. Vezércikk; Népszava, 1915. február 26. és 28., június 19. stb. Göndör Ferenc haditudósításai. Népszava, 1914. december 20., 1915. március 23., június 16. stb. Peyer Károly és más jobboldali szociáldemokraták frontlevelei. Népszava, 1916. augusztus 29—31. Románia hadbalépése után. Stb.

[38] Károlyi Mihály gúnyosan jegyzi meg emlékirataiban: „A »Népszava« tenorja az volt, hogy ez a mi háborúnk tulajdonképpen az orosz cári reakció megbuktatására folyik, ezért kell üdvözölni. Mintha Vilmos császártól Tisza Istvánig azért indították volna meg a háborút, akik a mi oldalunkon megindították, hogy fölszabadítsák az orosz proletárt a cári uralom alól!" *[Károlyi Mihály:* Egy egész világ ellen. Bécs 1923. 178. old.]

A „Népszava" előszeretettel közölte az orosz szocialistáknak az *orosz* nacionalizmus elleni írásait. Nem véletlen, hogy az első teljes Lenin-cikk — amely egy Gorkij által is aláírt németellenes nyilatkozattal foglalkozik — abban az időben jelent meg a magyar szociáldemokrata sajtóban. [Népszava, 1915. január 12. Vö. *Lenin* Művei. 5. kiad. 26. köt. 96. old. A „Dal a sólyomról" szerzőjének. (Oroszul.)]

[39] Népszava, 1916. július 30., 31.

cikkében egyenesen megállapította: „A nemzeti eszme — a mai háborús újjászületése és hangossága ellenére is — hanyatló félben" van. Az antant állítólagos gyöngeségének egyik fő oka, hogy „a nemzeti elv alapján akarja földarabolni Kelet-Európát olyan időpontban, amikor nem a kis nemzeti állam, hanem a nagy nemzetközi és nemzetfölötti államszövetség a kor uralkodó jelszava..."[40]

A Radikális Pártot — amely inkább a radikális polgárság politikai klubja, mint párt volt — még annyira sem fertőzte meg a parlagi nacionalizmus levegője, mint az SZDP-t. A radikálisoknál inkább a kozmopolitizmus szelleme kísértett: a nemzeti törekvéseknek egyenjogúsítási követelésekre való korlátozása, a Mittel-Európa csábítása. Ebben része volt a párt szoros kapcsolatának a nagytőke bizonyos köreivel.

A Károlyi-párt tagjainak nagyobb része, németellenessége mellett, nem volt ment a soviniszta fertőzéstől. Maga Károlyi is megírta később pártjáról: „A Károlyi-pártnak igen sok tagja csak azért lépett ki velem az egységes függetlenségi pártból, mert ott valamilyen személyes okból nem tudott érvényesülni. Bizony nem merem mondani, hogy a forradalmi pacifizmus gondolata vagy egy szociális világnézet kapcsolta őket hozzám... a pacifizmus forradalmi konzekvenciájának senki a pártban nem kötelezte el magát olyan föltétlenül, mint én..."[41]

A háború első két évében azonban még Károlyi sem szakított az Andrássy—Apponyi-féle parlamenti ellenzékkel. 1915. végéig pacifizmusa és az ellenzék többségének lojalitása között ingadozott.[42] Ismét Károlyit idézem: „Most magamat vádolom, hogy 1914 szeptemberében nem maradtam Franciaországban, és országom függetlenségéért, Masaryk módjára nem vettem fel a harcot... most magamat vádolom, hogy pacifista létemre magam is bevonultam katonának."[43]

1915-ben, amikor már a katonai sikerek ellenére is csökkentek a központi hatalmak győzelmi kilátásai, előbb Károlyi, majd a német szociáldemokrata párt állásfoglalása nyomán az MSZDP is kiállt a békekötés mellett. Ahogy a nép elkeseredése nőtt, egyre hangosabbá vált a béketárgyalások követelése. A tömegek kormányelleni mozgósítására és a békeharcra azonban csak az orosz forradalmak után került sor.

[40] Népszava, 1915. november 23.

[41] *Károlyi M.:* Id. mű, 183—184. old.

[42] Megalkuvására lásd 1914. november 30-i képviselőházi fellépését az egyesült ellenzék nevében: „A nemzet összes erői a győzelem kivívására tömörüljenek." A béketárgyalások melletti kiállására lásd 1915. december 7-i beszédét, pacifista programjára a „Világ" 1916. február 20-i számában megjelent cikkét.

[43] *Károlyi M.:* Id. mű, 13. old. Bővebb kifejtése ugyanott, 153—157. old.

1917-ben az a felismerés, hogy a háború a monarchia részére a legjobb esetben is csak megegyezéses, kompromisszumos békével végződhet, megváltoztatta az uralkodó osztályok nemzeti politikáját. A háború utolsó évében emiatt a magyar kormány és ellenzéke a külpolitika alapkérdéseiben ismét jelentős mértékben közeledett egymáshoz. Fő céljuk a háború mielőbbi befejezése és olyan béke elérése volt, amely lehetővé teszi a területi integritás fenntartását. 1918 elején már a hivatalos békejavaslatok is felajánlották a nemzetiségek autonómiáját.[44] A monarchia — Németországgal egyidejűleg, Wilsonhoz intézett békeajánlatában — elfogadta a 14 pontot, amelyek között a monarchia népei autonom fejlődésének biztosítása is helyet kapott. A parlament szélső baloldalán elhelyezkedő Károlyi-párt és szövetségese, az SZDP pedig — amelyek régebben is ezen elveket hirdették — maguk is el voltak szánva minden lehetőség felhasználására az integritás védelmében.

Míg az alapvető célkitűzésben a vereségtől való félelem közös nevezőre hozta a különböző irányzatokat, a célhoz vezető útról más-más elképzeléseket vallott a németbarát kormány és a — most már — antantbarátságát hangoztató ellenzék. A Wekerle-kormány csak az összeomlást megelőző hónapokban, az események kényszerítő hatására adta fel a német szövetséghez való ragaszkodásra, a nemzetiségek jogtalanságának fenntartására és — középkori reminiszcenciákkal — vazallus államok létesítésére épülő politikáját.

A monarchia nem azonosíthatta magát a német militarizmus elhatározásával: kitartani a végsőkig. Mivel a nagyhatalmak segítsége nélkül nem tarthatta uralma alatt az elkorhadt dinasztikus állam szabad nemzeti létre sóvárgó népeit, a német imperializmus bukását látva, az antant felé fordult. A bécsi politikusoknak az antantba vetett reményét az a hit táplálta, hogy a győzteseknek szükségük lesz a monarchia fenntartására — az európai egyensúly biztosítása, a forradalmi mozgalmak elleni harc érdekében. A német szövetséget megszegve, nyiltan különbéke-ajánlatot tettek. Mit segíthet egyik hulla a másikon? — kérdezte Andrássy, a monarchia utolsó külügyminisztere. Pethő Sándor így foglalja össze Andrássy koncepcióját:

„Az antant irgalmatlan lesz a németekhez, de a mi sorsunkról még nincs végleges döntés, s ha kitartunk és összefogunk, Magyarország ezeréves államterülete lényegtelen csorbításokkal megmaradhat...”; viszont „ha az antant kímélettel lesz irántunk, nem azért teszi, hogy a magyar integritás megmaradjon, hanem, hogy a dunai birodalmat, mint az egyensúlyi politika nélkülözhetetlen alkatrészét, átszervezések és megcsonkítások árán is fenntartsa”.[45]

[44] *House:* Id. mű, III. köt. Moszkva 1939. 262—263. old.

[45] *Asztalos—Pethő:* Id. mű, 521. old. Vö. *Andrássy Gy.:* Id. mű, 109. és köv. oldalak.

A Wekerle-kormány politikája ebben a helyzetben a dualizmus fenntartására irányult, a nemzetiségeknek nyújtandó bizonyos autonómiával, az elszakadás joga nélkül. A független Magyarország eszméjét továbbra is elvetették, tudva, hogy a magyar függetlenség Magyarország népeinek önrendelkezését is magával hozza.

Károlyi illúziókat táplált az antant rokonszenvéről egy független, demokratikus Magyarország iránt. Az imperialista vetélytársait jól ismerő monarchista tábor azonban tisztában volt azzal, hogy a nemzetiségek elszakadását a liberális burzsoázia sem akadályozhatja meg a nyers erőszak alkalmazása nélkül. Bécs arra számított — s ez éppoly délibábos illúzió volt, mint Károlyié —, hogy az antant az elemeire bomló monarchia romjaira kíván támaszkodni a forradalmi mozgalmakkal vagy éppen közép-európai fegyvertársaival szemben.

A magyar kormány irányítói az összeomlás napjaiban a bécsi politika fejlődésétől is elmaradtak. Ismeretes, hogy amikor Wilson esetleg még kiállt volna a monarchia föderatív átalakítása mellett a különbéke fejében, a magyar kormány nem szánta el magát erre a lépésre.

IV. Károly 1918 októberében hajlandó lett volna beleegyezni a félévszázaddal elkésett reformba, de akkor már késő volt. A 14 pontot elfogadó 1918. október 4-i jegyzékre adott amerikai válasz közölte: Wilson „nincs már abban a helyzetben, hogy e népek puszta autonómiáját ismerje el a béke alapjának", miután állást foglalt a délszlávok és Csehszlovákia nemzeti törekvéseinek jogossága mellett.[46] Nem érte el célját az uralkodó október 16-i manifesztuma sem, amelyben Ausztriát föderatív államnak nyilvánította. Csak Ausztriát, mert Wekerle követelte, hogy a kiáltvány hangsúlyozza: a föderatív elvek nem vonatkoznak Magyarországra, s annak területi integritása érintetlen marad. A manifesztum közzététele után Wekerle kijelentette: „Amennyiben azt az állam egységének és megoszthatatlanságának fenntartása lehetővé teszi, szívesen fogjuk a nemzetiségi igényeket kielégíteni, és efelett velük tárgyalni, helyesebben nem tárgyalni, de kívánságaiknak figyelembevételével a törvényhozásnak megfelelő előterjesztéseket tenni."[47]

Ez volt a régi rendszer utolsó szava a nemzetiségi kérdésben.

A kormány, és akik mögötte álltak, vakon és süketen kerültek szembe a válsággal, amely nemcsak a monarchiát döntötte romba, de az emberiségen uralkodó imperialista rendszert is alapjában rázta meg. A kormány baloldali ellenzéke, amely a háború második felében joggal ostorozta a parlament vakságát, a háború végén maga is megmerevedett korábbi álláspontján. Az összeomlás szűk térre szorította a kormány és a baloldali ellenzék külpolitikája közti gyakorlati különbséget. A régi — a háború és a dualizmus értékelésében megnyilvánuló — ellentét

[46] *Siklós András:* Magyarország története. 1917—1919. (Egyetemi jegyzet.) Budapest 1958. 36. old.

[47] *Gratz G.:* Id. mű, 379. old.

helyett most a nemzetiségekhez, az új nemzeti államokhoz való viszony került előtérbe.

Amíg választani lehetett a nemzetiségi egyének jogfosztottsága vagy jogegyenlősége, a vármegyerendszer vagy a határokon belüli autonómia között, addig Jásziék nemzetiségi politikája haladó volt a konzervatív nacionalizmuséhoz viszonyítva. Az új helyzet így tette fel a kérdést: a nemzetek önrendelkezése vagy a nemzetiségek emancipálása. A polgári demokratikus megoldás a régi alternatíva haladó oldalából az új alternatíva maradi oldalává változott. Most már a konzervatívok is hajlandók lettek volna a régebben megtagadott reformokat életbe léptetni.

A kispolgári demokratikus nacionalizmus, azzal, hogy elveszett az erőszak alkalmazásának lehetősége, átmenetileg a burzsoázia egységes nemzeti politikájává változott. S miután mód nyílt a nemzetiségi kérdés forradalmi, internacionalista rendezésére, a Nemzeti Tanács politikája már a burzsoázia forradalomellenes politikája volt: a proletár megoldással szemben a helyzet burzsoá megoldását jelentette.

A POLGÁRI DEMOKRATIKUS KORMÁNYOK NEMZETISÉGI POLITIKÁJÁNAK CSŐDJE

A régi Magyarország urai az utolsó percig kitartottak a „dupla vagy semmi" politikája mellett. Mikor látták, hogy a háborút elvesztették, és a monarchia felbomlott, átmenetileg passzivitásba vonultak — a tömegek forradalmi fellépése után nem is tehettek mást —, és vetésük keserű gyümölcseit átengedték az 1918. október 25-én megalakult Nemzeti Tanácsnak. A magyar függetlenség, amely ingyen hullt volna ölükbe, ingyen sem kellett nekik.

A polgári demokratikus forradalom győzelme után, 1918. október 31-én megalakult Károlyi-kormány a nemzeti kérdésben súlyos örökséget vállalt magára. A forradalom napjaiban mégis sokan bíztak abban, hogy a külpolitika és a nemzetiségi kérdés akkor elválaszthatatlanul összefonódó problémáit meg tudja oldani. Ám ez a remény nem vált valóra. A kudarc okát egyrészt az elmérgesedett helyzetben kell keresnünk, amely még a nemzetiségek képviselőivel való tárgyalást is megnehezítette, másrészt abban, hogy a Nemzeti Tanács pártjai elmaradtak a történelmi fejlődéstől.

A Károlyi-kormány a polgári demokrácia kormánya volt. Az általa létrehozott rendszer, távolabbi célkitűzéseivel együtt, a történelmi fejlődés szempontjából hasonlíthatatlanul jobb volt konzervatív elődeinél. A világháború utáni Magyarországon azonban nem állhatta meg a helyét egy polgári demokratikus kormány. Először is azért nem, mert a társadalom fejlődésének hajtóerői napirendre tűzték a proletárforradalmat. Másodszor, mert a nemzetiségek — az osztályszempontoktól eltekintve — sem elégedhettek meg azzal, amit egy ilyen kormány adni

tudott vagy kívánt nekik. A Duna-völgy nemzeteinek bonyolult és egymásrautalt viszonyait csak a nemzeti érdekek burzsoá felfogásánál tovább látó rendszer: a proletárdiktatúra oldhatta meg immár.

A régi kormányok támaszaival — a német szövetséggel és az erőszakkal — szemben az új rendszer sem elsősorban a nemzetiségekkel s a szomszédnépekkel való megegyezésre alapozta politikáját. Legfőbb törekvése arra irányult, hogy megnyerje az antant támogatását. Csak ezután következett a magyar társadalom stabilitásának növelése demokratikus reformok útján, s végül a nemzetiségek szerényebb — többnyire túlhaladott — régi követeléseinek kielégítése.

A csalódásban, amit a polgári demokratikus kormány okozott, annak is része volt, hogy vezetői először ültethették át elképzeléseiket a gyakorlatba. A nemzetiségi és magyar dolgozók, akiknek több mint elég alkalmuk volt az előző kormányok szavait és tetteit összevetni, az új embereket addig csak propagandájuk alapján ítélhették meg, amely még a legőszintébb szándék mellett is jobb szokott lenni a valóságnál. (Hát még ha a tiszta, becsületes egyéniségű Károlyit elődeihez, a közismerten hazug Wekerléhez és az eszközeiben cseppet sem válogatós Tiszához hasonlították!)

Az új kormány tagjai maguk is illúziókat tápláltak nemzeti politikájuk várható eredményeit illetően — hála doktrinér elképzeléseiknek.[48] Ám le kell szögeznünk, hogy ez a sokat gúnyolt doktrinérség csak másodrendű hatással volt az eseményekre. A korábbi és későbbi polgári kormányok tagjait senki sem vádolhatná doktrinérséggel, kormányzásuk mégsem járt jobb eredménnyel.

A forradalom első vívmányai közé tartozott a független magyar köztársaság kikiáltása.

A Nemzeti Tanács még a forradalom győzelme után is szükségesnek látta, hogy Károlyit a király nevezze ki, ahelyett, hogy a nemzet nevében maga intézkedett volna a kormány megalakításáról. A királlyal csak azt közölték: „A mai túlizgatott hangulatra és az általánosan mutatkozó köztársasági áramlatra való tekintettel a perszonáluniónak a kormányprogramban való nyilvános említése veszedelmes lehet. A programban csak Magyarország teljes függetlenségét szabad hangoztatni. Őfelsége számára kijelentjük, hogy Őfelsége nekünk királyunk, s nincs

[48] Jászi 1918 szeptember végén, a Wekerle-kormány vakságát bírálva, kifejti: a kormánynak és mérsékelt ellenzékének „fogalma sincs róla... hogy délszlávok, csehek, románok, lengyelek, rutének egyszerre testvéreink lesznek, s primus inter pares lehetünk ebben a viruló közép-európai népcsaládban, abban a pillanatban, melyben a határainkon élő népek jogos függetlenségi törekvéseit előmozdítjuk, s a nemzetiségi szabadság levegőjét élő valósággá tesszük határainkon belül". Sőt — folytatta Jászi — a délszláv egységet is lehetséges „Magyarország területi sérelme nélkül... megvalósítani". [Világ, 1918. szeptember 22. A reálpolitika csődje.]

kifogásunk az ellen, hogy kívülünk más országoknak is uralkodója legyen..."[49] A magyar népnek azonban volt kifogása a király ellen.

Az egész országban — mint Garami írja memoárjaiban — „hihetetlen, szinte csodálatos erővel tört ki a köztársaságra irányuló követelés, mégpedig nemcsak a munkásság, hanem a városi polgárság és a falusi lakosság körében is. Láttuk, hogy ha ezt a problémát valami módon meg nem oldjuk, akkor napok alatt bennünket is elsöpör a nép viharzó akarata... ha a kormány esküjének visszakérése nélkül továbbra is próbálta volna összeegyeztetni a forradalom erejét és lendületét a királyság államformájának fenntartásával, akkor már ezekben az esti órákban (november 1-én. — *Szerző.)* súlyos katasztrófa, talán újabb forradalom származott volna belőle."[50] A köztársaságot követelte Landler Jenő vezetésével az SZDP balszárnya is.

A budapesti nagyüzemek munkásainak nagygyűlése november elsején, a mai Köztársaság téren kimondta, hogy „ezentúl semmiféle királyi hatalmat maga fölött tűrni nem fog."[51]

Ezek után, betartva az összes formaságokat, amelyek közül nem hiányzott a király hozzájárulásának kikérése sem, november 16-án végre kikiáltották a köztársaságot — négy nappal az Osztrák Köztársaság proklamálása után. A köztársaság kikiáltásával elszakadt az utolsó lánc, amely Magyarországot Ausztriához fűzte. Nem a Nemzeti Tanács politikusai, hanem az ország magyar és nem magyar népei harcolták ki Magyarország függetlenségét.

A kispolgári demokrácia táborának többsége bizonyára kívánta a független köztársaságot. Az elmondottak csak azt bizonyítják, hogy ennek elérését másodrendű feladatnak tekintették, amelyet alárendeltek a hatalom gyors és ellenállás nélküli megszerzésének. Az átmenet megkönnyítésének óhaja mellett kétségkívül attól is féltek, hogy a magyar függetlenség magával hozza a nemzetiségek elszakadását. Így óvatos opportunizmusukkal ez esetben is elmaradtak egy lépéssel a történelmi fejlődés mögött.

Megvolt tehát a független Magyarország, de senki sem tudta, hol húzódnak határai, s milyen nemzetek lakják. A békekonferencia döntése még nem született meg; ezért minden oldalról mindent megtettek a döntést kedvezően befolyásoló helyzet teremtéséért. Ez volt a magyar kormány célja is.

Az ország sorsát intéző pártok programja a nemzeti kérdésben alapjában megegyezett Jászi régi Keleti-Svájc elméletével. Horvátország

[49] A minisztertanács 1918. október 31-i ülésének jegyzőkönyve. Közli A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai (a továbbiakban MMTVD). V. köt. Szikra 1956. 299. old. Vö. *Batthyány Tivadar:* Beszámolóm. A szerző kiadása. Budapest é. n. I. köt. 274. old.; *Garami Ernő:* Forrongó Magyarország. Leipzig—Wien. Pegazus 1922. 38—40. old.

[50] *Garami E.:* Id. mű, 39—41. old.

[51] Az Újság, 1918. november 2.

elszakadása úgyszólván fájdalommentesen ment végbe: az egyetlen nemzetiség, amely a régi Magyarország területén autonómiával rendelkezett, különállását és szervezettségét — amint erre alkalom nyílt — az elszakadás érdekében használta fel. Az ország többi nemzetiségének autonómiát kívántak adni, mégpedig külön a szlovákoknak és külön a kárpát-ukránoknak — vagy mint akkoriban nevezték őket, ruténeknek. Megkísérelték a szerb és a velük rokon népek megnyerését is, de miután a jugoszláv hadsereg már november közepén megszállta a Jugoszlávia által igényelt területet, s a jugoszláv állammal tárgyalni eleve kilátástalan volt, az agitáció folytatásán túl nem alakult ki végleges elképzelés a délszláv kérdés megoldásáról. A kormány a románoknak és a németeknek is ajánlott autonómiát, de a szlovák és rutén területi autonómiától eltérő módon. A németeknek, mivel az ország különböző részein szétszórtan éltek, a Renner-féle ausztromarxizmus szellemében fogant kulturális és községi autonómiát ígértek. Az erdélyi románoknak a három nemzet — a magyar, a román és a szász — egységén alapuló, de nem nemzeti autonómiát ajánlottak.

Ezek voltak a kormánynak s nemzetiségi miniszterének, Jászi Oszkárnak az elképzelései. Hogy az országhatárokon belül a polgári értelemben vett egyenlőséget és autonómiát komolyan vették Jásziék, ahhoz kétség nem fér; autonómiáról beszélek és nem „konföderációról", mert a magyar kormánynak alárendelt nem magyar föderációk rendszere továbbra is a többi nemzetiség fölé emelte a magyar nemzetet. A Károlyi-kormány tehát e téren is elmaradt egy lépéssel a történelem menetétől.

Jászi, belátva, hogy a területi integritás megóvásának szándéka a monarchia összeomlása után elavult volt, így védekezik emlékirataiban: „Bár nem hittünk egy percig sem abban, hogy a területi integritást a szó geográfiai értelmében meg fogjuk tudni védelmezni, viszont meg voltunk róla győződve, hogy a magyar pacifista és antimilitarista kormánnyal és elsősorban Károlyival szemben, ki annyiszor és oly példátlan bátorsággal exponálta magát az antant politikájáért, a győztes szövetségesek messzemenő jóindulatot fognak tanúsítani."[52] A védekezés tehát ellentmondó érveket tartalmaz: Jásziék illúziókat tápláltak a győztesek iránt, bár maguk sem gondolták komolyan az integritást, de mindenesetre megpróbálkoztak vele. A merevség és lassúság vádjával vitázva így ír: „Különben is miről kívánták, hogy lemondtunk volna? Hisz a békeszerződés határait még nem ismertük... A területi integritásról való lemondás tehát ez időben csak azt jelentette volna, hogy »a merci« kiszolgáltassuk az országot minden imperialista nagyzási hóbortnak."[53]

Az alkudozásnak ez a módja hasznos lehet kereskedelmi ügyleteknél;

[52] *Jászi Oszkár:* Magyar kálvária, magyar feltámadás. Bécs. Vernay 1920. 45. old.

[53] Ugyanott, 46. old.

diplomáciai vitákban viszont éppen a legyőzött részére üthet ki balul. A határok sértetlenségének elfogadhatatlan követelése ugyanis megkönnyítette a békekonferencián az ellenséges államok részben túlzó kívánságainak teljesítését, mivel azokkal szemben nem volt semmiféle reális magyar ellenjavaslat. A kormány nem merte magára vállalni az önrendelkezési jog önkéntes felajánlásának ódiumát. Inkább az antant megnyerésével próbálta megakadályozni a nemzetiségek elszakadását. A kormány egyes tagjai, mint Bartha vagy Batthyány, a Károlyi—Jászi-féle nemzetiségi politikát is túl engedékenynek tartották.

Az antant vezető politikusai azonban szóba sem álltak a magyar kormánnyal. Álláspontjukra az 1918. november 13-i belgrádi katonai egyezmény megtárgyalásánál az antantot képviselő Franchet d'Esperey magatartásából is következtetni lehetett. A tábornok szólt ugyan néhány elismerő szót Károlyi antantbarátságáról, de rögtön kijelentette: „a magyarok együtt mentek a németekkel, együtt fognak velük lakolni."[54] Az ellenforradalmi reakció egyik legfőbb vádja az októbristák ellen éppen a belgrádi szerződéssel kapcsolatos. Ezt a szerződést, amely a Beszterce, Maros, Szabadka, Baja, Pécs, Dráva demarkációs vonalat jelölte meg az antant balkáni erői számára, s így rosszabb volt a néhány nappal előbb kötött páduai fegyverszünetnél, szerinte nem kellett volna aláírni.[55] A feltételek elutasításával azonban a Károlyi-kormány semmit sem ért volna el. Ezt a következő tények bizonyítják:

Először is, a páduai szerződés csak az olasz frontra vonatkozóan állapított meg demarkációs vonalat.

Másodszor, a páduai szerződés kimondta, hogy az antantnak joga van „a szövetséges erőkkel minden stratégiai pontot megszállni Ausztria—Magyarországon, a szövetségesek által szükségesnek tartott ideig, orttartózkodás vagy a rend fenntartása céljából".[56]

Harmadszor: Károlyiék megpróbálkoztak az ellenállással. Egy hétig nem is írták alá a szerződést, s tiltakoztak az antant kormányainál, de mindez hatástalan maradt. A jugoszláv hadsereg már a szerződés aláírása előtt megkezdte a kijelölt terület megszállását.

Végül a legfontosabb: az aláírás után az antantparancsnokság maga nem tartotta be saját feltételeit. Egyrészt már néhány hét múlva hozzájárult újabb területek megszállásához; másrészt a megszállott területen természetesen nem maradt fenn a magyar közigazgatás.

Az antant magatartása a magyar kormánnyal szemben később tovább romlott. Ahogy erősödött Oroszországban a szovjethatalom, úgy nőtt az intervencióba bekapcsolható szomszéd országok értéke. Magyarország ebből a szempontból nem jöhetett számításba, tehát megnyerése sem

[54] *Siklós A.:* Id. mű, 52. old.

[55] *Asztalos—Pethő:* Id. mű, 525. old.; *Böhm Vilmos:* Két forradalom tüzében. Népszava 1946. 50. old.; *Supka Géza:* A nagy dráma. Miskolc 1924. 477. old.

[56] OL Nemz. min. II. 100/1918. (Weber tbk. jelentésének másolata.)

volt fontos. Ugyanakkor az antant elítélte a Károlyi-kormányt, mert nem tudta megakadályozni a bolsevizmus terjedését. A kormány tagjai szívesen látták volna, ha Magyarországot — a demarkációs vonalat, illetve a nagyobb városokat — a status quónak a békekötésig való fenntartása érdekében és a nép forradalmi megmozdulásai ellen nyugati csapatok szállják meg.[57] (Ezzel egyben azt is el akarták kerülni, hogy a szomszéd államok hadseregei a békekötést megelőzve elfoglalják az általuk igényelt területeket.) A kormány kérését az antant nem teljesítette. Egyrészt, mert okult oroszországi tapasztalataiból, másrészt elegendő csapat hiányában, végül, mert szövetségeseivel nagyjából megegyezett már a megszállt területek végleges hovatartozásáról.

A kormány a nemzetiségi vezetők megnyerésére is törekedett, de igen kevés eredménnyel. A szomszéd országok kormányaival való tárgyalásra kevesebb súlyt helyezett; persze, mint a következőkben látni fogjuk, ez utóbbiak is inkább a nyugati hatalmakkal alkudoztak a magyar kormány rovására.

Az egyes nemzetiségek burzsoáziájának komoly erővel és tömegbázissal rendelkező része már megegyezett a csatlakozását óhajtó szomszédos államok kormányaival. Ha elszakadási szándékaiban egyáltalán meg lehetett ingatni, ahhoz igen jelentős engedményekre lett volna szükség. A Károlyi-kormány azonban képtelen volt elszánni magát arra, hogy biztosítsa az összes magyarországi népek valóságos politikai egyenlőségét, konföderációját. Ezt bizonyítják Jászi tárgyalásai: Aradon Maniuval, Budapesten Hodzsa Milánnal.[58] Bár a Szlovák Nemzeti Tanács már 1918. október 30-án a csehekkel való egyesülés mellett döntött, Hodzsa november végén és december elején tárgyalásokat folytatott Pesten. Hodzsáék hajlottak arra, hogy amíg a csehszlovák hadsereg megerősödik, és a békekonferencia beváltja az antant ígéreteit, az autonómia alapján ideiglenes kompromisszumot kössenek Magyarországgal. Időközben megkezdődött a csehszlovák hadsereg bevonulása Szlovákiába, majd december elején Foch marsall jegyzékben követelte Károlyitól Szlovákia kiürítését. A Szlovák Nemzeti Tanács természetesen azonnal megszakította a tárgyalásokat. Megegyezést — mint látni fogjuk — Jászi csak az ukrán burzsoáziával tudott elérni.

A kormány és főleg Jászi hibája volt, hogy a helyzetből adódó konzekvenciák levonása és megfelelő engedmények helyett ellenpártokat

[57] *Juhász-Nagy Sándor:* A magyar októberi forradalom története. Cserépfalvi 1945. 405. old. — OL Nemz. min. IX. 246/1918. — Hasonló kérésekkel fordult a kormányhoz a vidéki közigazgatás is. Varjassy aradi kormánybiztos például, az aradi ellenforradalmi kormány leendő tagja, 1918. november 19-én arra kéri Jászit, hogy eszközölje ki Arad megszállását egy század franciával, „egy intelligens, megértő lelkű francia tiszt parancsnoksága alatt". OL Nemz. min. IV. 246., 311., 386., 388., 739. (Egy teológia-professzor javaslata Magyarországnak japán seregekkel való megszállására.) 839/1918. stb.

[58] *Jászi O.:* Id. mű.

próbált a nemzeti burzsoáziákon belül létrehozni. Az ilyen kísérletek jellegzetes terméke volt az Eperjesen november 24-én megalakult „Keleti Tót Nemzeti Tanács", amely „dokumentálni akarja, hogy kultúrájuk, nyelvük és szokásaik elütnek a nyugati tótókétól".[59] A hasonló alakulatok, nemegyszer pénzéhes kalandorok vállalkozásai,[60] könnyen elfogadták Jászi feltételeit; ebből azonban, tömegbázisuk nem lévén, vajmi kevés haszon származott.

A nem magyar dolgozók megnyerésére tett kísérleteket általánosságban mozgó, mellesleg igen korlátolt és célszerűtlen röplap-agitáció jellemezte. Ennek színvonaláról nemegyszer Jászi ügynökei is megmondták lesújtó véleményüket.[61]

A szomszéd országok ízetlen szidalmazását ilyen érvek egészítették ki: „Hasonnyelvű fajrokonaitoktól magas és terméketlen hegyek választanak el benneteket, máshol meg széles folyamok, melyeken átkelni fáradságos, nehéz és költséges."[62] Ugyanabban az időben olyan román nyelvű röplapokat is terjesztettek, amelyek a két héttel előbb kikiáltott köztársaságot egyenesen „szocialista népköztársaságnak" nevezik, s a nem létező „földművesek és munkások tanácsának" aláírását viselik. Az ilyen röplap hatását persze semmivé tette, hogy éppen a népnyúzó főszolgabírák kapták az utasítást: „Kinyomandó és a legnagyobb apparátussal minden községben házról házra terjesztendő."[63]

A Jászi-féle nemzetiségi politika bírálatával kapcsolatban felmerülhet a kérdés: Mit tehetett volna a magyar kormány a nemzetiségi politikusok, az ország nem magyar lakosságának elutasító magatartásával szemben?

Anélkül, hogy illúziókat kívánnánk táplálni a helyzet és a lehetőségek felől, meg kell állapítanunk: a határokhoz való elvi ragaszkodás politikája — amit úgysem egészíthetett ki a határok védelme — eleve értelmetlenné tette a győztesek szövetségesei számára, hogy komolyan tárgyaljanak Jászival. Ha egyáltalán szó lehetett engedményekről, ezek csak kölcsönös engedmények lehettek. Az ilyen megegyezés sokkal jobb bizonyosan nem lett volna a trianoni békénél — de valamivel, talán.

[59] A Város (Pozsony), 1918. december 1.

[60] A „Keleti Tót Nemzeti Tanács", majd az általa Kassán december 11-én kikiáltott Keleti Tót Köztársaság elnökét, Dvorcsák Viktort így jellemzi Jászi egyik ágense: „... volt már mindenféle párti. De bevallom, hogy talán csak anyagi érdekből tette, mert lévén családja". (Sic!) [OL Nemz. min. VII. 634/1918.] Dvorcsák budapesti képviselője, Bulissa Károly, bizalmas levelében „egy, a feladatok kivitelével arányban álló kölcsönnek a kiutalását" kéri Jászitól. [OL Nemz. min. VIII. 259/1919.]

[61] Lásd a nemzetiségi minisztériumhoz érkezett jelentéseket.

[62] A kormány 1918. november 24-i proklamációjából, amelyet Jászi felesége, Lesznai Anna, az ismert költőnő fogalmazott meg. *[Jászi:* Id. mű, 178. old. — A polgári demokratikus forradalom különböző irányzatai kiadványainak ismertetését lásd *Siklós András:* Bevezetés az 1918—19. évi magyarországi forradalmak forrásaiba és irodalmába. (Sajtó alatt.)]

[63] PI Archívum. A XVI. 4/6.

A nemzetiségi burzsoáziával való kiegyezéssel szemben azonban más, nagyobb lehetőség is állt a magyar forradalom előtt: ha testvéri kezet nyújt a nem magyar népek, a szomszéd országok dolgozói felé, hogy összefogjanak az „elnyomottak, összetörtek, magyarok és nem magyarok".

A polgári forradalom első napjaiban, amikor még nem tisztázódott a forradalom jellege, sok résen törte át az osztályok érdekközössége a nemzeti ellentétek falát. Számos példa bizonyítja a különböző nemzetiségű dolgozók összefogását, „hogy felébredjen valahára a szolganépek Bábele".

Egy erdélyi magyar lap állapítja meg 1918. november 5-én: „Kétségtelen, hogy a zavargásoknak nemzeti jellege sincsen. Színmagyar és színromán községekben egyformán és szinte egyforma programmal megy a boltok kifosztása, a földesúr megrablása, a jegyzőnek vagy másnak megkergetése. A sok között, akik ellen a zavargók fölvonultak, van román boltos, román gazda is."[64] Közösek voltak a különböző nemzetiségű munkások sztrájkharcai is, amelyeket az új elnyomás ellen vívtak. A tanácsok tömeges megalakulásának napjaiban magyarok és nem magyarok közös tanácsokat alakítottak, vagy képviseltették magukat egymás tanácsaiban.

Krassó-Szörény vármegye főispánjának 1918. november 6-i jelentése szerint a nép „minden olyan tényező ellen fordult, amelyben vagyoni jóléte miatt ellenségét látta... Azt sem lehetne állítani, hogy ennek valamelyik nemzet ellen irányuló éle volna, amennyiben tiszta román községekben is történtek fosztogatások. Az egész sajnálatos zendülés inkább a fékevesztett tömeg szenvedélyének kikapása volt..."[65]

Benkő Gábor százados 1918. december 9-i közlése szerint Erdélyben „papok, jegyzők, birtokosok elleni mozgalmak" folytak. „Román papot, jegyzőt éppúgy elűztek itt is, mint a színtiszta magyar Alföldön. Román és magyar nem egy helyt közösen pusztított..."[66]

Dr. Fajner Márton élelmezési tiszt jelenti 1918. november 16-án Zólyomról a kassai katonai parancsnokságnak: a „rendzavarások... nem annyira nemzetiségi, mint inkább szociális jellegűek voltak. A nép ugyanis leginkább a falusi jegyzők, uradalmi tisztek, korcsmárosok és kereskedők ellen fordult — azokban látva bajainak közvetlen okozóit." Mivel ezek származásuktól függetlenül magyarnak vallják magukat, „a be nem avatottak szemében úgy tűnik fel a dolog, minthogyha a mozgalomnak magyarellenes alapja lett volna."[67]

Ahol a népmozgalmak osztályérdekeit veszélyeztették, ott létrejött a burzsoázia ideiglenes együttműködése is. Erdélyben a polgári vezetés alatt álló román és magyar nemzeti tanácsok igen sok esetben közös

[64] Aradi Hírlap, 1918. november 5. Vezércikk.
[65] OL Nemz. min. IX. 27/1918.
[66] OL Nemz. min. IX. 740/1918.
[67] OL Nemz. min. II. 370/1918.

intézkedéseket tettek a parasztmozgalmak ellen.[68] Sok példát hozhatnánk fel arra is, hogy a magyar urak idegen csapatokat hívtak be a magyar népi mozgalmak ellen. Így a szegedi csendőrkerületi parancsnokság már 1918. november 7-én azt jelentette, hogy Újmoldován „anarchisztikus állapotok" voltak, ezért „az ott lakó Mihajlovics nyugalmazott altbgy. kérésére a Dunától délre fekvő antantcsapatokból 1 zlj. a rend helyreállítására a városba érkezett, ott több embert agyonlőtt, lefegyverzett és rendet teremtett. A zlj. most is ott van, nem viselkedik ellenségesen..."[69] Nem viselkedett ellenségesen, hiszen csak parasztokat gyilkolt, nem pedig nyugalmazott altábornagyokat!

A forradalom első hetei után azonban a tömegek között is mind jobban erőre kapott a két oldalról is szított gyűlölködés, az egy sorsú, de más nyelvet beszélő dolgozók közti nemzeti ellentét. Ez az ellentét a magyar állam elnyomó politikájának jóvoltából korábban is megvolt. Ha azonban a kormány — amelyben Lovászy, Batthyány és Festetich kiválása után a szociáldemokratáké volt a kezdeményezés — gyors és radikális földosztással, a tanácsrendszer és a népmozgalmak erősítésével, a közigazgatás demokratizálásával, a nemzetiségek sérelmeinek késlekedés nélküli, gyökeres felszámolásával fokozza a nép harcát a kizsákmányolás és a társadalmi egyenlőtlenség ellen, akkor a nemzeti ellentétek bizonyos fokig háttérbe szorulnak. Ez történt ugyanis a proletárforradalom után.

A kormány azonban csak polgári demokratikus kormány volt. Még szociáldemokrata tagjai is arra törekedtek, hogy a „rend", a „nemzeti egység" érdekében mérsékeljék az osztályharcot. Ez csak a nemzeti ellentétek, a nacionalizmus kiéleződéséhez vezethetett. Az SZDP-nek módja lett volna a szomszéd népek szociáldemokrata pártjainak kialakulóban levő internacionalista balszárnyához fordulni; együtt sokat tehettek volna a nemzeti ellentétek mérsékléséért. A román szocialista párt például 1918 végén manifesztumot intézett a román katonákhoz, amelyben felszólította őket: ne harcoljanak magyar testvéreik ellen. Rámutatott arra, hogy a dolgozók sorsa nem lesz jobb azáltal, ha a magyar kizsákmányolók után a román kizsákmányolók uralma alá kerülnek. „Nem azért visznek benneteket, hogy felszabadítsátok a hegyeken túl élő románokat, hanem, hogy rabbá tegyétek őket, a szent forradalom ellen visznek harcolni titeket... Románia kormányzói az oroszországi és ausztria—magyarországi forradalmak hóhéraivá akarnak tenni titeket. Az erdélyieket ugyanaz a szánalmas sors várja, amit a román uralom Besszarábia román munkásainak és parasztjainak adott."[70]

Láthatjuk: a szomszéd országok baloldali szocialistái nemcsak hogy szembe mertek fordulni a győzelmet és nemzeti felszabadulást kísérő

[68] OL Nemz. min. IX. 49/1918.

[69] HL HM 1918/681. tétel.

[70] Proletarszkaja szolidarnoszty trudjascsihszja v borbe za mir (1917—1924). Goszpolitizdat 1958. 82—83. old. Vö. Pravda 1918. november 24.

soviniszta hullámmal és saját pártjuk nacionalista jobbszárnyával, de figyelembe vették a magyarországi polgári forradalom viszonylag haladó voltát is.[71]

A magyar szociáldemokratáknak tehát lett volna kivel összefogniuk, ha nem az antant kegyeit keresik. Magyarországon azonban csak a Kommunisták Magyarországi Pártja folytatott igazi internacionalista politikát, bár tevékenysége első hónapjaiban még kevés eredményt érhetett el a nemzetiségi parasztság között, mivel erejét a munkásság megnyerésére összpontosította. A KMP leleplezte és elítélte a kormány „demokratikus" nacionalizmusát, a „székely hadosztály" és más soviniszta vezetés alatt álló katonai alakulatok ellenforradalmi céljait. Feltárta a „wilsonizmus" lényegét[72], követelte a szövetséget Szovjet-Oroszországgal, baráti politikát a szomszéd népekkel szemben. Igyekezett kapcsolatot teremteni a környező országokban működő forradalmi csoportokkal, és a bolsevik párt mintájára nemzetiségi szekciókat hozott létre. E szekciók feladata az osztályharcos szervezkedés megindítása volt a nemzetiségek között.

A Nemzeti Tanács pártjai nem a szomszéd országok haladó erőivel fogtak össze, hanem a magyar urak és dolgozók „nemzeti egységének" ábrándját kergették. Ez a kispolgári politika csődöt mondott. A proletariátus is, a burzsoázia is a maga útján, az osztályharc útján haladt, nem hatódva meg a kormány „békéltető" törekvéseitől.

Hogy a nagytőke mennyire profitérdekeit, s nem az általa pénzelt lapok nacionalista frázisait tartotta szem előtt, azt a nagytőke képviselőinek értekezlete is bizonyítja, amelyet 1919 elején a béketárgyalások előkészítésére tartottak a Külügyminisztériumban. Itt, ahol az ország urai, mondhatni tulajdonosai voltak együtt, még csak fráziskent sem esett szó hazáról, nemzetről. Az új határok megállapításában csak gazdasági katasztrófát láttak. Álláspontjukat Reiss Jenő vezérigazgató fejtette ki: ha a nemzetiségi területeket elszakítják, „a gazdasági imperializmus álláspontjára kell helyezkednünk, minek gazdasági szervezeteink amúgy is megfelelnek".[73] Egyetértve abban, hogy a nemzetiségi vidékek elszakadása után Magyarország nem képezhet önálló gazdasági egységet, a különböző imperialista csoportokhoz való csatlakozást ajánlották. Russo Illés, a Haditermény vezérigazgatója, továbbá Kohner Adolf és Weiss Fülöp a német orientáció mellett voltak, az Ausztriában akkor igen erős anschluss-törekvésekre támaszkodva. Szurdai Róbert, a Pamutközpont elnöke viszont elvetette a német orientációt. „Keressük Angliát

[71] Izvesztyija, 1919. március 23. Hírrovat.

[72] Wilson, az Egyesült Államok elnöke, a nemzetek önrendelkezési joga és más demokratikus elvek hangoztatásával a forradalmi mozgalmakat igyekezett leszerelni, a központi hatalmakat pedig gyengíteni. [A KMP bírálatát a kormány külpolitikájáról lásd Vörös Ujság, 1918. december 28. Területi integritás.; Ugyanott, február 11. Ezer esztendeje... stb.]

[73] OL KÜM gazd. pol. H 9/e—23. 428/1919.

és Amerikát" — mondta, szállítsunk nekik ipari nyersanyagot, és vegyünk érte iparcikkeket — más szóval legyünk a nyugati hatalmak félgyarmata. Mindkét fél megegyezett abban, hogy a Duna-konföderáció, a Keleti-Svájc eszméje alkalmas a szomszéd népek gazdasági kizsákmányolására.

A szovjetellenességben egységes volt a nagytőke, a nagybirtok, sőt még a kormány is. Bár a szovjet kormány többször is baráti együttműködési javaslatokkal fordult az új nemzeti államok népeihez — a háború befejezése után, majd a breszti béke érvénytelenítésekor[74] —, a magyar kormány még arra sem törekedett, hogy legalább de facto kapcsolatot teremtsen a szovjet kormánnyal. Ehelyett fegyvert szállított a szovjethatalom ellen harcoló ellenforradalmi kormányoknak. Pedig Szovjet-Oroszország kész lett volna segítséget nyújtani ahhoz, hogy a Duna-medence problémáit a népek érdekeinek megfelelően rendezzék.

A kormány politikáját diplomáciai szinten a Károlyi—Jászi-féle demokratikus-pacifista nacionalizmus jellemezte. A belpolitikában, a közigazgatásban, a nemzetiségi parasztmozgalmakat leverő fegyveres erőknél azonban egy másik, szélsőségesebb tendencia érvényesült.

A magas politikának és a helyi gyakorlatnak ez a kettőssége nem volt harmonikus és zavartalan. Bár az érem két oldala szükségszerűen kiegészítette egymást, mégis különböző erőket képviselt. A forradalom első hónapjaiban a kormányban is érvényesült a Lovászy—Batthyány—Bartha—Festetich-féle erőteljesebb nacionalizmus. Még a Radikális Pártban is, amelyet néha szinte azonosítanak Jászi személyével és politikájával, jó néhányan voltak, akik szerint a bajok oka csupán Deák Ferenc „bölcs és mérsékelt törvényeinek" meg nem tartása volt.[75]

Vidéken, főleg falun, többnyire hiányzott a kormány politikájának megfelelő mérsékelt irányzatú hatalom. Az egyik oldalon ott voltak a nép ösztönös, de forradalmi szellemű mozgalmai és tanácsai, a másikon a sebtében nemzeti színűre mázolt régi közigazgatás. A Károlyi-párt helyi szervezeteit a régiek sokszorosára duzzasztották a polgárság addig tőle jobbra álló, túlnyomórészt soviniszta elemei. Ezek döntő befolyást gyakoroltak a párt helyi szerveinek és az államapparátusnak a tevékenységére. Így nem csodálkozhatunk, ha a vidéki nemzeti tanácsok jelentései, amelyekben megalakulásukat közlik, hangoztatják: „Nemzeti Tanácsunk reméli és elvárja a népkormánytól... hogy ezer esztendős szép honunk ősi határait és Magyarország területi integritását meg-

[74] MMTVD. V. köt. 345. old.; Dokumenti vnyesnyej polityiki SZSZSZR. I. köt. Goszpolitizdat 1957. 565. old.; *Hajdú Tibor:* Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez. Párttörténeti Közlemények, 1961. 3. sz.

[75] *Braun Róbert:* Magyarország feldarabolása és a nemzetiségi kérdés. Táltos 1919. 12. old. — Braun Róbert a nemzetiségi minisztériumban Jászi közvetlen munkatársa volt.

védelmezi."[76] A közigazgatás szervei és a rendelkezésükre álló fegyveres erő sokszor vérbe fojtották a nemzetiségi parasztság nemzeti vagy csak a régi rendszer exponensei ellen irányuló megmozdulásait.

A fegyveres erőszak alkalmazására a forradalom első napjaitól történtek kísérletek. A szervezett katonai ellenállásnak azonban gátat szabott az antant fenyegető magatartása. Magyar hadsereg nem volt, a közös hadseregből és a honvédségből fennmaradt csapatok pedig még szervezés alatt álltak. A katonaruhába öltöztetett munkások és parasztok nem sok hajlandóságot mutattak arra, hogy a polgári kormány céljaiért vérezzenek. Hogy mennyire távol állott a tömegektől a harcos nacionalizmus, azt az 1919 elején megindult toborzás teljes csődje is mutatja. Mint Böhm, az ekkor kinevezett szociáldemokrata hadügyminiszter írja, „ötheti toborzás után az egész országban alig 5000 ember jelentkezett — pedig 70 000-re lett volna szükségünk. Ez az eredmény a reflektor fényével világított be a forradalom jövőjébe."[77] De a burzsoázia, sőt a tisztikar nagyobb része is inkább a rosszul felfegyverzett román és délszláv parasztok elleni harcban tüntette ki magát. Jósikafalván 30, Tündérlakon 60 parasztot lőttek agyon, Facsádon repülőbombákkal 104 embert öltek meg. A muraközi vérengzésnek jóval több mint száz halottja volt.[78]

1919 elejére meghiúsultak az integritás fenntartásába vetett remények. A kormány nemzetiségi politikáját azonban továbbra is a következetlenség, az ingadozás jellemezte.

Csak az ukrán nemzetiséggel szemben mutatkozott egyelőre eredményesnek a burzsoáziával való megegyezés taktikája. Az ukrán nép szervezetlen volt, a burzsoázia viszont nem mert lépéseket tenni a Nyugat-Ukrajnához való csatlakozás felé, amíg nem tudhatta, hogy a proletárforradalom, a fehérek vagy a lengyel állam hatalma szilárdul meg ott. Az ilyen közeledést az antant sem támogatta, sőt rossz szemmel nézte volna. Az ukrán burzsoáziával való megegyezés azonban csak addig ért valamit, amíg a Kárpátokban magyar katonaság állt; amikor a csehszlovák hadsereg megjelent, az ukrán nacionalisták tüstént megfordították köpönyegüket.[79]

Az 1918. évi X. „néptörvény", amely szabályozta az ukránok nemzeti autonómiáját, kimondja:[80]

„Máramaros, Ugocsa, Bereg és Ung vármegyék ruszin lakta részeiből Ruszka Krajna néven autonóm jogterület (kormányzósági terület) alakíttatik." Kelet-Szlovákia ukránok lakta részének sorsa „az általános

[76] PI Archívum. A XVI. 1/15.

[77] *Böhm V.:* Id. mű, 211. old.

[78] *Siklós A.:* Magyarország története. 48. old. *Hajdú Tibor:* Tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben. Kossuth Könyvkiadó 1958. 67. old.

[79] *V. V. Uszenko:* Vpliv Velikoj Zsovtnyevoj Szocialisztyicsnoj Revoljuciji na rozvitok revoljucijnovo ruhu v Zakarpatti v 1917—1919. rr. Kijev 1955.

[80] Magyar Törvénytár. 1919. évi törvénycikkek. Budapest 1919. 20. old.

békekötésig függőben marad". Ruszka-Krajna a belügyekben önkormányzatot nyert, azzal a kikötéssel, hogy „a nem ruszin nyelvű népesség helyhatósági és kulturális autonómiája biztosíttatik". A belügyek körét nagyon leszűkítette a törvény 3. §-a, amely szerint a magyar országgyűlés hatáskörébe tartozó „közös ügyek" a következők: „külügy, hadügy, pénzügy, állampolgárság, magánjogi és büntetőjogi törvényhozás, továbbá a gazdasági, a közlekedési és szociálpolitikát érintő ügyek." Vagyis az adminisztratív közigazgatás és a közoktatás kivételével minden. Az elszakadás jogáról szó sincs. A ruszin nemzetgyűlésnek felelős „ruszkakrajnai kormányzóság" a „ruszkakrajnai miniszter fölügyelete és ellenőrzése alatt áll". A magyar kormány ruszkakrajnai minisztere Szabó Oreszt volt belügyminisztériumi osztályvezető, majd Ung megyei főispán lett. Ez a „néptörvény" nemcsak az ukránok jogait szabta szűkre, de arra sem volt alkalmas, hogy a többi nemzetiségben illúziókat keltsen a nekik nyújtandó autonómia mérve iránt. Maga az ukrán nép egyáltalán nem volt vele megelégedve, de ellentétek voltak a minisztérium és a kormányzóság között is.

„A magyarországi német nép önrendelkezési jogáról" szóló törvény három hónappal a forradalom után jelent meg.[81] A törvény az összefüggő területeken élő német lakosságnak közigazgatási autonómiát ad. Az autonóm ügyek intézésére német nemzetgyűlés alakul, a német állampolgárokat a törvény biztosítja, hogy „velük szemben az érintkezési nyelv a közös ügyekben is a német lesz". A törvény egyebekben az ukrán „néptörvénynek" szinte pontos másolata. A 8. § szerint „a német kormányzóságok területén lakó nem német nyelvű népesség, úgyszintén az ezeken kívül lakó német kisebbségek részére a kulturális autonómia, továbbá a helyhatósági önkormányzat, illetőleg az abban való arányos részvétel joga, végül a saját nemzetgyűlésen való képviseltetés joga biztosíttatik". A német nemzetgyűlés megválasztásáig „Országos Német Kormánytanács" alakítását rendeli el, amely a német minisztert ellenőrzi. Német miniszterré Junker János volt szegedi táblabírót nevezték ki.

Az 1919 januári kormányválság során a Jászi-féle nemzetiségi minisztérium megszűnt. Így a német és ruszin minisztériumok mellett a többi nemzetiség ügyeivel semmilyen kormányszerv nem foglalkozott. Jászi távozása a koncepciójáról való lemondást is jelentette anélkül, hogy a kormány új nemzetiségi politikát dolgozott volna ki.

A románokkal és a szlovákokkal való megegyezés csődje ellenére 1919. március 12-én, amikor a csehszlovák hadsereg már jóformán egész Szlovákiát megszállta, „néptörvényt" adtak ki Szlovákia önkormányzatáról.[82] A törvény a Jászi-féle ukrán törvény pontos mása. A szlovák nép megosztása érdekében három kormányzóságra tagolja Szlovákiát.

[81] Az 1919. évi törvények gyűjteménye. Budapest 1919. 20. old.
[82] Ugyanott, 252. old.

A nyugat-, kelet- és közép-szlovákiai kormányzókat első alkalommal a Magyar Népköztársaság elnöke nevezi ki. Erre, valamint a „tótországi" miniszter kinevezésére azonban nem került sor; a törvény célja és értelme Szlovákia Magyarországhoz tartozásának deklarálása volt. Jellemző az illetékesek határozatlanságára és lassúságára, hogy a szóban forgó törvényt akkor adták ki, amikor Szlovákia elszakadása már megtörtént. Dvorcsákék már a novemberi eperjesi nagygyűlésen „követelték" az autonómiát és a szlovák minisztérium megalakítását. A halogatásban része volt a szlovákiai magyar úri osztály ellenállásának, amely még az autonómiát is sokallta.[83]

Miután sem a mérsékelt engedmények, sem a — főleg Szlovákiában megkísérelt — helyi jellegű fegyveres ellenállás politikája nem járt eredménnyel, 1919 márciusára a soknemzetiségű Magyarország alkotó elemeire bomlása befejeződött. A csehszlovák hadsereg bevonult Szlovákiába, a román pedig Erdélybe. A jugoszláv hadsereg már 1918 novembere óta a Drávától, Pécstől és Bajától északra állt.

A kormány azonban nemcsak a nemzetiségekre vesztette el szinte minden befolyását: a magyar nemzet is megvonta bizalmát tőle. A Nemzeti Tanács megalakulásának első heteiben rendkívül széles társadalmi bázissal rendelkezett. A kizsákmányolók és a kizsákmányoltak egyaránt tőle várták nemzeti és osztálykövetéseiknek megoldását. Az ilyen ellentétes irányú remények csak illúziókra épülhettek. A munkások és parasztok csalódtak a polgári demokratikus rendszerben, és egyre élesebben támadták a kormány politikáját. A néptömegek által kikényszerített felemás reformokat viszont a burzsoázia sokallta. Az uralkodó osztályok hamarosan felismerték, hogy a Népköztársaság teljesen elszigetelt helyzetben van. A háború befejeztével már nem az érdekelte az antantot Magyarországon, hogy milyen álláspontot foglal el a kormány az elmúlt háború kérdésében, hanem az, hogy képes-e biztosítani a belső „rendet", aláveti-e magát az antant parancsainak, tud-e nyugodt felvonulási területet biztosítani a szovjetellenes intervenció számára? A kommunista mozgalom erősödése, a kormány külpolitikájának bizonytalansága bizalmatlanná tették az antantot Károlyi iránt.

Döntő hatással volt az ellenforradalmi burzsoázia állásfoglalására, hogy a kormány a tömegek nyomására földosztást és egyre komolyabb szociális reformokat helyezett kilátásba.

[83] Sáros vármegye közgyűlése 1918. december 2-án a kormányhoz intézett feliratban tiltakozott az autonómia terve ellen, mert „a mi tótjaink a műveltség legmélyebb fokán állanak, igen nagyrészt analfabéták, és a bolseviki eszmékkel saturálva vannak", a régi állapotokkal maguk a szlovákok is „meg voltak elégedve, mert érzik és tudják, hogy jelenlegi műveltségi fokuk mellett önálló kormányzásra nem képesek... jelenleg a státus quo fenntartása az egyedüli lehetőség az anarchia meggátlása szempontjából". [OL Nemz. min. VII. 635/1918.] Kevésbé ostoba és aljas hangú, de hasonló értelmű feliratot küldött Abaúj-Torna, Körmöcbánya, Selmec- és Bélabánya, Jolsva, Eperjes nemzeti tanácsa, illetve közgyűlése. [Ugyanott, VII. 719/1918.]

Az ellenforradalmi szervezkedés már 1918 végén megindult; célja ellenforradalmi fordulat végrehajtása volt, az antant segítségével. Ennek érdekében nem haboztak lemondani a nemrég elnyert függetlenségről, és elfogadni a győztesek békefeltételeit. A várható népi ellenállás leverésére tiszti különítmények, riadószázadok alakítását kísérelték meg. Készülődésükre azonban hamarosan fény derült. A munkások és katonák elkergették a régi rezsim embereivel paktáló hadügyminisztereket is.

Az ellenforradalom ennek ellenére folytatta szervezkedését. Az ellenforradalmárok továbbra is a tisztikart és annak segítségével a hadsereget igyekeztek elsősorban megnyerni, hogy katonai puccsal eltávolítsák a kormányt, amely szerintük túlságosan engedékeny volt a forradalmi mozgalmakkal és a nemzetiségek szabadságküzdelmeivel szemben. Egyidejűleg a sajtó és egyéb propagandaeszközök felhasználásával ismét szélsőséges soviniszta üszításba kezdtek. A féktelen izgatás, a nemzetiségi mozgalmakkal szemben alkalmazott fegyveres erőszak, az ellenséges hadseregek atrocitásainak ellensúlyozására rendezett válasz-kegyetlenkedések még jobban elmélyítették a nemzetiségekkel fennálló ellentéteket. Felelősségüket növeli, hogy miközben ismét háborús hangulatot igyekeztek kelteni, komolyabb fegyveres vállalkozásra nem is gondoltak az antant engedélye nélkül.

A forradalmi mozgalmak és a kommunista párt erősödése kilátástalanná tették az ellenforradalmi készülődést. Ezért — bár a különböző összeesküvések, reakciós és soviniszta demonstrációk napirenden maradtak — januártól a tőkések és földbirtokosok fő törekvése az antant bizalmának megnyerése volt, hogy a gyengének bizonyult kormányt lejáratva, megragadhassák az októberben elengedett gyeplőt. Az arisztokraták Budapesten és Bécsben körülzsongták az antant megbízottait a kormány titkos kommunista-barátságáról költött meséikkel. Támogatást nem kaptak ugyan, de sikerült fokozniuk a győztesek bizalmatlanságát Károlyi iránt. Végső soron a hírhedt Vix-jegyzék útját egyengették, mérhetetlen károkat okozva az igazi nemzeti érdekeknek.[84]

A földbirtokos-tőkés ellenforradalmárok magatartása érthető, hiszen fő céljuk nem a magyarlakta területek, hanem osztályuralmuk megőrzése volt. Csak utalni kívánok a kizsákmányolók ellenforradalmi tevékenységének egyéb oldalaira: az ipari termelés és a közellátás szabotálására, a mezőgazdaság elhanyagolására stb. Válaszul a burzsoázia ellenforradalmi szervezkedésére és a kormány engedékenységére, március elején a munkásság Budapesten és vidéken is nyíltan készült a hatalom átvételére.

A polgári demokrácia nemzeti politikájának az úgynevezett Vix-jegyzék adta meg a kegyelemdöfést. Nem annyira a benne foglalt köve-

[84] Népszava, 1919. március 9.; *Andics Erzsébet:* Munkásosztály és nemzet. Szikra 1949. 89—92. old.; *Böhm:* Id. mű, 126—128. old. stb.

telések miatt, hanem mert a jegyzék tartalma és átnyújtásának módja kétségtelenné tették, hogy az antant minden támogatást megvont a magyar köztársaságtól szövetségesei érdekében. Egyszerre semmivé váltak azok a remények, amelyeket Budapest antantmegszállásához, a választások kiírásához, a kommunisták elleni terror külpolitikai hatásához fűztek.

Miután a kormány elhatározta lemondását, érintkezésbe lépett a nacionalista ellenforradalommal is, hogy megismerje szándékait. A jobboldali pártok — és személy szerint Bethlen István — nevében Ugron Gábor tárgyalt Károlyival.[85] A régi rendszer képviselői azonban, mint kitűnt, azt akarták, hogy a „népkormány" ürítse ki a keserű poharat — vagyis vállalja a Vix-jegyzék elfogadásával járó konzekvenciákat. Így az április közepére kiírt választásokon mint a nemzeti érdekek védelmezői léphettek volna fel az antant előtt meghunyászkodó demokratákkal szemben. (Anélkül persze, hogy szándékukban állt volna uralomra jutásuk esetén megtagadni az antant követeléseinek teljesítését — mint azt egy évvel később a trianoni békeszerződés aláírásával bebizonyították.) Arra nem számítottak, hogy a Berinkey-kormány nem tudja tartani magát, és a hatalom a munkásság kezébe kerül.

Miután a jobboldali ellenzék, amely külső segítség nélkül amúgy sem ragadhatta volna magához a hatalmat, visszautasította a közreműködést a válság megoldásában — s ezzel egyben azt is kifejezésre juttatta, hogy nem tudna jobb politikát folytatni —, nem maradt más hátra, mint a hatalom átruházása a Szociáldemokrata Pártra. A forradalom útja március 21-én a proletárdiktatúra kikiáltásához vezetett.

A Károlyi-kormány külpolitikája — éppúgy, mint belpolitikája — kudarcot vallott. A régi, reakciós nemzeti politikát nem lehetett tovább folytatni, ugyanakkor a Károlyi-kormány felemás, kispolgári demokratikus-nacionalista politikája is csődbe jutott.

A polgári demokratikus forradalom külpolitikájának lett volna más útja is, ha nem az uralkodó osztályok vesztett ügyét próbálja menteni, hanem a magyar nép nevében a szomszéd népekhez fordul; ha tettekkel bizonyítja be, hogy valóban a népek szövetségét kívánja létrehozni. Ez azonban túlmutat a kormány polgári korlátain.

Évszázadok bűneit természetesen akkor sem lehetett volna jóvátenni néhány hónap alatt, ha a kormány magukat szocialistáknak valló tagjai ragaszkodnak ehhez az úthoz. Az igazság kedvéért le kell szögeznünk, hogy sokkal jobb eredményeket sokkal jobb politikával sem érhettek volna el, hiszen a velük szemben álló kormányok is burzsoá kormányok voltak; őket sem a népek barátságának eszméje, hanem a minél nagyobb terület szerzésének vágya vezette. A Tanácsköztársaság példája mégis azt bizonyítja, hogy egy út állt nyitva az eredményes nemzeti politika

[85] *M. Károlyi:* Die Geschichte meiner Abdankung. Arbeiter-Zeitung (Wien), 1919. július 25.

számára: közelebb jutni a nemzetek megbékéléséhez, hogy „ezer zsibbadt vágyból" „végre egy erős akarat" legyen, hogy ne csak a „magyar, román, szláv bánat" legyen „mindégre egy bánat", de egy legyen a szláv, román, magyar nép harca és öröme is.

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI POLITIKÁJA

A Tanácsköztársaság nemzeti politikájának alapja a nemzeti függetlenség megvédése, a nemzetek önrendelkezési jogának biztosítása és a dolgozók nemzetközi összefogásának hirdetése volt.

A Tanácsköztársaság a nemzeti kérdésben igazi proletárpolitikát valósított meg. Harcolt a nemzeti elnyomás minden fajtája, minden megnyilvánulása ellen. A Tanácsköztársaság alkotmánya kimondja:

„A Tanácsköztársaság nem ismer faji vagy nemzeti különbséget. Nem tűri a nemzeti kisebbségek bármilyen elnyomását és nyelvük használatának bárminő korlátozását. Mindenki szabadon használhatja anyanyelvét, és minden hatóság köteles a Magyarországon használatos nyelvek bármelyikén kiállított hozzátartozó beadványt elfogadni, s mindenkit saját anyanyelvén meghallgatni és vele tárgyalni."[86]

Az alkotmány nemcsak a Magyarországi Tanácsköztársaság keretein belül biztosította a nemzetek egyenlőségét, hanem elismerte az egyes nemzetiségek különválásának jogát is: „A Tanácsköztársaság szabad népek szabad szövetsége", és „nem állja útját annak, hogy a felszabaduló területeknek népességük és gazdasági erejük folytán erre képes nemzetei a Tanácsköztársasággal szövetséges külön tanácsköztársaságot alkossanak."[87]

A Tanácsköztársaság nemzeti politikája a marxi—lenini nemzetiségi politikának a magyar viszonyokra való alkalmazása volt, ha nem is mindig hibátlanul. E politika a nemzeti kérdések megoldását mindig alávetette a proletárforradalom nemzetközi érdekeinek. A proletárállam, amely a népek testvéri szövetségére kíván építeni, nem is cselekedhet másképp. A saját, akár vélt, akár valódi nemzeti érdekek érvényesítése más népek rovására lehetetlenné teszi a nemzetek szövetségének őszinteségét és tartósságát.

A Tanácsköztársaság helyes nemzeti politikájának élharcosai a kommunisták voltak. A Kormányzótanácsban a baloldali szociáldemokratákkal együtt a nemzeti és nemzetiségi kérdések minél jobb és gyorsabb megoldásáért küzdöttek.

A Kormányzótanács már első kiáltványaiban hangsúlyozta, hogy min-

[86] MMTVD. VI. B) köt. Kossuth Könyvkiadó 1960. 215. old.

[87] Ugyanott, 222. old.; Az alkotmány nemzetiségi vonatkozásait elemzi *Rákos Ferenc:* Állam és alkotmány a Magyar Tanácsköztársaságban. Jogi és Államigazgatási Kiadó 1953.

den néppel békében kíván élni, de nem hajlandó diktátumokat elfogadni, áruba bocsátani az ország függetlenségét. A Kormányzótanács a forradalom másnapján kiáltványt intézett a nemzetközi proletariátushoz. Ebben a következőket olvashatjuk: „El vagyunk szánva arra, hogy a Magyar Tanácsköztársaságot mindenki ellen megvédelmezzük, egyúttal kifejezzük azt a készségünket és akaratunkat, hogy mielőbb olyan békét kössünk, amely a dolgozó osztályok életfeltételeit biztosítja, és a világ valamennyi népével, elsősorban szomszédainkkal való békés együttélésünket lehetővé teszi."[88]

A Tanácsköztársaság visszautasította a Vix-jegyzéket, nem egyezett bele abba, hogy Magyarország területét idegen csapatok szállják meg, és az ország határait a győztesek önkényesen jelöljék ki. Nem azért, mintha meg akarta volna akadályozni az ezt kívánó népek elszakadását; de mert azt kívánta, hogy a nemzetek maguk döntsenek hovatartozásukról.

A Tanácsköztársaság nemzeti politikájának alapjait a nemzetközi proletárforradalom céljai határozták meg. Mint ismeretes, abban az időben a kommunisták nem minden alap nélkül számítottak arra, hogy Európa több országában győz a proletárforradalom. Ezért a Magyar Tanácsköztársaság — Szovjet-Oroszország példáját követve — arra törekedett, hogy a volt magyarországi nemzetiségek alkossanak önálló tanácsköztársaságokat, vagy pedig, ha ez nem látszik célszerűnek, csatlakozzanak a Tanácsköztársasághoz (amelynek neve, éppen ilyen meggondolásból, „Magyarországi Szövetséges Tanácsköztársaság" volt). Ezt azonban a proletárdiktatúra nem erőszakkal kívánta elérni. Abból indult ki, hogy a népek többsége, ha választhat, szívesebben tartozik szocialista, mint kapitalista országhoz. Hogy valóban a haladást, a népek érdekeit tartotta szem előtt, azt bizonyítja az a támogatás, amelyet a szomszéd népek legjobb fiai — kommunisták és baloldali szocialisták — nyújtottak a Tanácsköztársaságnak.[89]

A Tanácsköztársaság lenini nemzetiségi politikájának legnagyobb vívmánya — a magyar nép iránt megnyilvánuló nemzetközi szolidaritás mellett — a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltása volt.

A Szlovák Tanácsköztársaságot akkor hozta létre a szlovák nép, amikor a magyar Vörös Hadsereg 1919 júniusában felszabadította Kelet-Szlovákiát a csehszlovák burzsoázia francia és olasz parancsnokság alatt álló hadseregének terrorja alól. A Szlovák Tanácsköztársaság megalakításában nagy segítséget nyújtottak a Vörös Hadsereg harcosai — elsősorban ezernyi szlovák katonája —, akik egy-egy város, község elfoglalása után azonnal népgyűlést hívtak össze, és támogatták a népi hata-

[88] MMTVD. VI. A) köt. 7. old.

[89] A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és nemzetközi hatása. Előadásgyűjtemény. Kossuth Könyvkiadó 1960.; MMTVD VI. B) köt. 10. 86. old.; *Milkics:* Szerbszkij proletariat i szocialnaja revoljucija. Izvesztyija, 1919. május 18.; *Jaroszlov Szalat:* Szovjetszkaja Szlovakija. Izvesztyija, 1919. július 2.

lom forradalmi szerveinek létrehozását. A szervező munkában nagy szerepe volt a Magyarországi Szocialista Párt szlovák és cseh szekciójának is.

Néhány nappal Kelet-Szlovákia felszabadítása után — mint M. Dzvonik szlovák történész megállapítja — „a hatalom a felszabadított területen már a proletariátus és a falusi szegénység hatalmi szerveinek a kezében volt. Ezek a munkások, katonák és parasztok helyi, városi, járási és megyei tanácsai voltak, és már csak a legfőbb állami szerv hiányzott. A tanácsok... előkészítő intézkedéseket tettek, hogy a kapitalista társadalmi rendet szocialista társadalmi rend váltsa fel."[90] Így — hogy egy másik szlovák történész, M. Vietor szavait idézzem — „a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltása után a Szlovák Forradalmi Kormányzótanács már az államigazgatás forradalmi szerveinek egész hálózatával rendelkezett... Az a gyorsaság, amellyel a direktóriumokat megalakították, bizonyítja a szlovák proletariátus lelkesedését, forradalmi elszántságát és készségét, meggyőző bizonyítéka a szlovákiai forradalmi helyzetnek".[91]

A szlovák Tanácsköztársaságot 1919. június 16-án kiáltották ki Eperjesen. Bár a hadi események alakulása miatt csak két hétig állt fenn, egész sor intézkedést valósított meg a proletárhatalom kiépítése érdekében. Kidolgozták a Szlovák Tanácsköztársaság alkotmányát. Rendeleteket adtak ki a dolgozók helyzetének megjavítására, gondoskodtak a proletárok élelemmel és ruhával való ellátásáról. A rossz lakásviszonyok között élő munkáscsaládokat beköltöztették a gazdagok lakásaiba. Szocializálták az üzemeket és bankokat, köztulajdonnak nyilvánították az árutartalékokat. Megkezdték a szlovák Vörös Hadsereg szervezését.

Tévedés lenne azt hinni, hogy a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltásának célja Szlovákia elszakítása volt Csehországtól. A szlovák Kormányzótanács a csehszlovák kormányhoz intézett üzenetében kijelentette: „Minket a cseh proletariátussal az elvtársi és testvéri szolidaritás érzése kapcsol össze, és szétszakíthatatlan állami szövetségben kívánunk élni vele."[92] A szlovák kommunisták budapesti lapja, a „Cervené Noviny", már június 3-án felszólította a cseh és szlovák munkásokat és katonákat: „Minden városban válasszatok munkás-, katona- és parasztta nácsokat, mert a Csehszlovák Tanácsköztársaság nem álom többé..."

Felmerülhet a kérdés: nem lett volna-e helyesebb megvárni, amíg a cseh proletariátus is magához ragadja a hatalmat? Semmiképpen sem, hiszen nem lehetett tudni, mikor győz a cseh forradalom. Szlovákia státusának tisztázatlansága a cseh, szlovák és magyar nacionalisták mal-

[90] A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és nemzetközi hatása. 142. old.

[91] *M. Vietor:* A Szlovák Tanácsköztársaság 35. évfordulójára. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet Közleményei, 1955. 1. sz. 86. old.; lásd még M. Vietor: Slovenska Sovietska Republika. Bratislava 1955.

[92] MMTVD. VI. B) köt. 279. old.

mára hajtotta a vizet. Sürgősen deklarálni kellett, hogy a Tanácsköztársaság nem akadályozza meg a szlovák nép elszakadási törekvését. Csicserin szovjet külügyi népbiztos már június 9-én kérdést intézett Kun Bélához:

„Antantrádiók jelentik, hogy a magyar vöröscsapatok nem magyar területeket szállnak meg. Nem kellene-e a szlovákok önrendelkezésének helyt adni, hogy ne szítsuk újra a cseh nacionalizmust?"[93] Kun Béla még aznap büszkén válaszolhatta: „A Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltására minden előkészület megtörtént. A kikiáltás a legrövidebb időn belül megtörténik. A mi nemzetiségi politikánk — lenini."[94] Hogy a Szlovák Tanácsköztársaság a nép akaratából jött létre, azt az is bizonyítja, hogy semmiféle népmozgalom, felkelés nem indult ellene. Viszont előtte és utána, a csehszlovák burzsoá hadsereg megszállása idején, jelentős partizánmozgalom és passzív rezisztencia bontakozott ki. A Szlovák Tanácsköztársaság létrejöttének elősegítése a gyakorlatban bizonyította be, hogy a Magyar Tanácsköztársaság komolyan veszi az önrendelkezés jogát, egészen az elszakadásig.

A Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája nem akart a fejlődésnek elébevágni — hiszen a népek önrendelkezésének alapján állt. Ezért nem foglalkozott a régi Magyarország antantellenőrzés alatt álló vagy a Károlyi-kormány alatt elszakadt területei hovatartozásának, berendezkedésének kérdéseivel sem.

A júniusi pártkongresszuson elfogadott pártprogram kimondja: „Arra kell törekedni, hogy a nemzeti előítéletek, amelyeket a különböző nyelvű proletariátus között mesterségesen tenyésztettek, megszűnjenek. Ezt azonban nemcsak a nemzetköziség és összetartozandóság szükségességének hangoztatásával érhetjük el, hanem azzal is, ha minden tekintetben még a látszatát is elkerüljük a nemzeti elnyomás politikájának. Minden nemzeti és kulturális ügyben a különböző nemzetekhez tartozó proletárságot teljes önkormányzat illeti meg. A proletárállam vagyonából arányos rész fordítandó minden nemzet kulturális föladatainak teljesítésére.

Mivel a magyar proletariátus nemzetileg nem volt elnyomva, mint az ország többi nemzetéhez tartozó proletárja, ennélfogva ezekkel (ti. a nemzetiségi proletárokkal. — *Szerző.*) különösen tapintatosan kell bánni, nehogy nemzeti érzékenységüket megbántsa. Egyébként mint a föderatív köztársaság hívei, az egymással szövetséges tanácsköztársaságok rendszerére törekszünk."[95]

A Tanácsköztársaság internacionalista politikáját talán a Tanácsok Országos Gyűlésének Kun Béla külpolitikai beszámolójáról hozott határozata foglalja össze legtömörebben:

[93] MMTVD. VI. A) köt. 697. old.
[94] Ugyanott.
[95] MMTVD. VI. B) köt. 51. old.

„1. A magyarországi tanácsok első kongresszusa ünnepélyesen kinyilvánítja, hogy nemcsak nem áll a területi integritás alapján, de mint olyan ország, amely megtette a lépéseket arra, hogy az osztálykülönbségek megszűnjenek, eltörölte egyben a nemzeti elnyomás előfeltételeit is. Ennélfogva... hirdeti minden nemzet dolgozóinak önrendelkezési jogát.

2. A proletariátus, nemzetköziségének megfelelően arra törekszik, hogy a különböző nyelvű dolgozók közé új válaszfalak ne emeltessenek, mint amilyenek az új politikai vagy vámhatárok. Meg akarja valósítani a dolgozók testvéri szövetségét, a tanácsok föderatív köztársaságának kereteit, addig is, amíg a nemzetközi proletárforradalom az egységes nemzetközi proletár tanácsköztársaságot lehetővé teszi.

3. A Magyarországi Tanácsköztársaság természetes szövetségesét látja minden proletárállamban. Ez a szövetség nem valamelyes titkos diplomáciai vagy katonai konvención alapul, hanem csupán a proletariátus nemzetközi szolidaritásán.

4. A Magyarországi Tanácsköztársaság békében kíván élni valamennyi állam dolgozóival, szolidaritásukra támaszkodik, és magát a nemzetközi imperialista ellenforradalommal szemben a nemzetközi proletariátus védelme alá helyezi.

5. A monarchia területén képződött nemzeti államok egymáshoz való viszonyának rendezésére szükséges az új államok egy közös konferenciája. A kongresszus helyesli a tanácskormány erre vonatkozó törekvéseit, és felszólítja, hogy a konferencia egybehívását sürgesse."[96]

Az antant vezetőinél süket fülekre talált ez a felhívás. Az imperialista hatalmak mindent megtettek annak megakadályozására, hogy a dunavölgyi népek baráti konferencián „rendezzék végre közös dolgaikat".

A Vörös Hadsereg ellenőrzése alatt álló területen két nagyobb nemzetiség élt: az ukrán és a német. A Kormányzótanács tagjai között kezdettől fogva helyet foglalt a német és a ruszin népbiztos. Külön nemzetiségi népbiztos természetesen nem volt. Az április 2-án megjelent ideiglenes alkotmány kimondta, hogy a nagyobb nemzetiségek külön nemzeti tanácsot és intéző bizottságot alakítanak, föderalisztikus alapon. Április első felében a nemzetiségi területeken is lezajlott a tanácsok választása, amelyen a lakosság — elsősorban a férfilakosság — aktívan részt vett. Bereg megye főjegyzője egy hónappal a Vörös Hadsereg visszavonulása után „megütközéssel értesült arról, hogy egyes községekben a Tanácsköztársaság idején megalakított községi direktóriumok még mindig uralkodnak".[97]

Ruszka-Krajna alkotmánya már április elején elkészült. A vármegyerendszert megszüntették, és öt kerületet létesítettek helyette.

[96] Ugyanott, 155. old.
[97] MMTVD. VI. A) köt. 544. old.

A kerületek tanácsai 10—10 tagot küldtek a ruszin nép kongresszusába, és összesen 20 tagot a magyarországi Tanácsok Országos Gyűlésébe.[98] Az ukrán tanácsok a nép aktív részvételével végrehajtották a Tanácsköztársaság és a ruszin népbiztos rendeleteit.

Bár a német tanácsok megalakítása nehezebb volt — mivel a magyarországi németek több, egymással össze nem függő területen éltek —, már május 20-án összeült Sopronban a nyugat-magyarországi Német Kerületi Tanács. Első ülésén Kun Béla is beszédet mondott. A tanács állást foglalt a Tanácsköztársaságtól való elszakadás ellen. A német kerülethez Pozsony, Moson, Sopron és Vas megyékből mintegy 350 község tartozott. Június 11-én összeült a németek országos tanácsa, előtte két nappal a német pártszervezetek kongresszusa.[99]

A német tanács a magyarországi Tanácskongresszus után, július végén, ismét összeült. Megválasztotta a német népbiztost, mivel a Tanácskongresszus Központi Intéző Bizottsága nem választott német és ruszin népbiztost. Ezeket ugyanis „az alkotmány értelmében a németek és ruszinok országos tanácsa választja."[100] A német tanács megvitatta a közép-dunántúli és Bonyhád vidéki német területek szervezetét is.

A proletárdiktatúra lépéseket tett a kis területen élő vend nép önkormányzatának biztosítására is.

A példák százai illusztrálják, hogyan biztosította a Tanácsköztársaság a nemzetek egyenlőségét. 133 nap persze nem tehette semmivé az évszázadokon át felgyülemlett gyűlölködést és idegenkedést; ha számba vesszük az előző évszázadok történetének örökségét, akkor látjuk legvilágosabban, milyen nagy eredményt ért el a Magyar Tanácsköztársaság nemzeti politikája. Lenin — Ukrajna és Belorusszija mellett — a Magyar Tanácsköztársaság példájára is hivatkozik, amikor arról beszél, hogy a proletárdiktatúra győzelme mennyire csökkenti a nemzeti ellentéteket — részben a nép osztálytudatának felébresztésével, részben a burzsoá állam és osztály elnyomásának és uszításának likvidálásával.[101]

A Tanácsköztársaság kikiáltása a szomszédos országok közül Csehszlovákiában váltotta ki a legnagyobb hatást. Míg a felszabadított területen létrejött a Szlovák Tanácsköztársaság, a burzsoá hadsereg által megszállt városokban és falvakban erős ellenállás, szabotázs, partizánmozgalom bontakozott ki. Rózsahegy, Selmecbánya és Ruttka munkásai például kapcsolatban álltak a Vörös Hadsereggel, és utasításainak megfelelően tevékenykedtek. Különösen jelentős volt az illegális mozgalom Kassán. Losoncon a munkásság, 24 órával a vöröscsapatok bevonulása előtt, magához ragadta a hatalmat. Felkelés tört ki Rozs-

[98] Ugyanott, 194. old.
[99] Ugyanott, 136., 347. és 692. old.
[100] MMTVD. VI. B) köt. 311. old.
[101] Leninszkij Szbornyik. XXXII. köt. Goszizdat 1942. 338—339. old.

nyón és Pelsőcön is. A csehszlovák hadsereg főparancsnoka 1919. május 22-én jelentette a honvédelmi miniszternek: „A magyarokat támogatja... a lakosság... amely ellenünk indított támadások esetén gyakran fegyverrel a kezében lép fel a magyarok javára, továbbá a telefonvezetékek megszakításával mindinkább kritikussá teszi hadműveleteink lefolyását."[102] Sok helyen a partizáncsapatok, amelyek főleg munkásokból álltak, megtámadták a csehszlovák burzsoázia hadseregének egységeit, majd átmentek a Vörös Hadsereghez. Így például Dobsinán, Érsekújvárott, Tardoskeddnél, Tornalján, Tótmegyeren, Selmecen, Ipolyságnál, Rudnán, Zsarnócon, Kiskálnán, Losoncon, Korponán, Rimaszombaton és más helyeken.[103] A csehszlovák hadsereg szlovák egységeit már az intervenció kezdete előtt Csehországba vezényelték, azzal az indokolással, hogy a legénységnek mintegy felét megfertőzte a bolsevizmus. A nagyobb részben cseh nemzetiségű egységeknél, amelyekkel az intervenciót végrehajtották, sem volt sokkal jobb a fegyelem. A 67. gyalogezredről június 2-án azt jelentették, hogy az 1200 főnyi legénységből 1000 megszökött, és a megmaradt 200 sem engedelmeskedik a tiszteknek. A 2. lövészezredből 355 katona ment át fegyveresen a Vörös Hadsereghez.[104]

Az északi hadjárat sikerét elősegítette, hogy a csehszlovák katonák ellenszenvet éreztek a háború iránt, amelyet a proletariátus osztályhadserege ellen kellett viselniük.

Annak, hogy a jugoszláv hadsereget nem vonták be az intervencióba, egyik oka a katonák hangulata volt. Mikor június végén a jugoszláv burzsoázia, engedve Horthyék kérésének, elszánta magát a Tanácsköztársaság megtámadására, a jugoszláv hadseregben egyik ezred a másik után lázadt fel. Június 22-én a maribori gyalogos és a drávai lovasezred tagadta meg az engedelmességet. Példájukat követte a szávai lovasezred Varasdon és a 29. ezred. A magyar és jugoszláv katonák közt állandó volt a barátkozás.[105] A Vörös Hadsereg 2. hadosztályának politikai megbízottja még május 30-án jelentette: „... a szerbeknél... a közkatonaságot állandóan ellátjuk újságokkal és röpiratokkal, amelyeknek az eredményeként a szerb katonaság állandóan átjárt hozzánk, fegyvereket és élelmiszert adott el. A szerb katonákat annyira telítettük forradalmi eszmékkel, hogy az utóbbi időben min-

[102] A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és nemzetközi hatása. 138—139. old.

[103] Ugyanott, 140. old.; *V. Král:* A csehszlovák burzsoázia intervenciós háborúja a Magyar Tanácsköztársaság ellen 1919-ben. Szikra 1956. 214—225. old.

[104] A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és nemzetközi hatása. 137—138. old.; *Král:* Id. mű, 172., 224—225. old.

[105] *V. Karaszjov:* Revoljucionnaja szolidarnoszty jugoszlavszkih trudjascsihszja sz narodami Rossziji v 1917—1920 godah. Szlavjanye. Moszkva. 1957. 10. Vö. *Kővágó László:* Délszlávok a Magyar Tanácsköztársaságért. Párttörténeti Közlemények, 1959. 3—4. sz.

den 8—10 napban kényszerítve voltak váltást csinálni. A franciáknál ugyancsak jó eredményeket értünk el, ott is annyira megbízhatatlanokká váltak a fehér katonák, hogy most feketékkel keverték őket." A továbbiakban kifejti, hogy nem helyesli a propagandának a jugoszláv parancsnokság követelésére való beszüntetését, mert „maguk a szerb katonák is követelik a maguk lapjaikat és röpirataikat, és ha nem akarunk vagy nem tudunk adni, akkor kijelentik, hogy »ti nem vagytok forradalmárok«".[106]

Az intervencióban részt vevő román burzsoá-földesúri hadsereg katonáira viszonylag jelentős hatást gyakorolt az ellenforradalmi, soviniszta uszítás. Ennek fő oka, hogy a régi Magyarországon a románokat sújtotta legjobban a nemzeti elnyomás; figyelembe kell egyben azt is vennünk, hogy a forradalmi mozgalom Romániában akkor még fejletlenebb volt, mint a szomszéd országokban.

Ennek ellenére a román burzsoá-földesúri hadseregben is voltak nagyméretű forradalmi mozgalmak. A romániai kommunista csoportok halált megvető bátorsággal keltek Tanács-Magyarország védelmére, szembeszálltak a nacionalista uszítással. Munkájuk nem volt eredménytelen. „Felkelés tört ki számos olyan ezredben, amelyet előkészítettek arra, hogy a magyarországi ellenforradalmi intervenció frontjára küldjék. 1919 áprilisában felkelés robban ki a kolozsvári 1-es Avram Jancu-ezredben, 1919 júniusában a dési gyalogezredben, augusztusban a gyulafehérvári gyalogezredben. 1919 júniusában Máramarosszigeten egy egész ezred elhagyja a kaszárnyát, s a katonák önhatalmúlag hazamennek."[107]

A július 21-i „világsztrájk", amely sok nyugati országban nem sikerült, Romániában „felölelte Bukarest és sok város meg ipari központ egész munkásságát".[108]

Ausztriában a magyar forradalom után sajátos helyzet alakult ki. Az osztrák munkásság rokonszenve a proletárforradalom iránt lehetetlenné tette Ausztria aktív fellépését a Tanácsköztársaság ellen. Az osztrák szociáldemokraták számára egyébként a Tanácsköztársaság megdöntése nemcsak előnyöket ígért. Ottó Bauer külügyi államtitkár — aki bizonyos fokig szemben állt kormánya politikájával — 1919. május 27-én, a budapesti követnek küldött utasításában így foglalta össze a magyarországi ellenforradalomnak az osztrák kormány számára hátrányos következményeit: „1. Esélyeink a nyugat-magyarországi kérdésben kedvezőbbek Tanács-Magyarországgal szemben, mint egy olyan Magyarországgal szemben, amelyet ténylegesen egy antant felé orientálódó kormány vezet." 2. A Tanácsköztársaság megdöntése megnehezítené az anschlusst. „3. A magyar tanácskormány megdöntése csak

[106] MMTVD. VI. A) köt. 591—592. old.
[107] Leckék az RMP történetét tanulmányozók részére. Bukarest 1960. 181. old.
[108] Ugyanott.

egy ellenforradalmi mozgalmat juttatna hatalomra Német-Ausztriában", míg a Tanácsköztársaság nem veszélyes az osztrák kormányra nézve, mert Ausztriában „a kommunista hullám elapadt".[109]

Ennek ellenére támogatták az intervenciót: részt vettek Magyarország gazdasági blokádjában, politikai menedéket, és szervezkedési lehetőséget nyújtottak a magyar ellenforradalmi emigrációnak. Mindezért a számlát is benyújtották: Nyugat-Magyarország Ausztriához való csatolását követelték, és ennek érdekében illegális agitációt is fejtettek ki a szóban forgó területen. A magyarországi németség jellemző módon megoszlott az elcsatolás kérdésében: a munkások és parasztok hallani sem akartak róla, a városi polgárság és a nagygazdák viszont attól remélték a kizsákmányolás lehetőségének visszaállítását.

Míg a szomszéd népek mellett Nyugat-Európa munkásai is rokonszenvvel figyelték a forradalmi eseményeket, addig az antant urai az első perctől fogva a Tanácsköztársaság vérbefojtására törekedtek. Pedig a Tanácsköztársaságnak nem voltak agresszív céljai. Bár a Vix-jegyzéket visszautasította, hangoztatta, hogy ezt nem más népek elnyomása érdekében teszi. Kun Béla a hatalom átvétele után rögtön kijelentette egy bécsi lap munkatársának: „A kormány a béke álláspontján áll. A földkerekség minden népével békében akar élni. A mi utunk az igazi békéhez vezet, mert a népek megértését keresi... Mi nem állunk a területi integritás alapján."[110]

A tanácskormány azért küzdött, hogy a határokat a nemzetek önrendelkezése állapítsa meg. Ha ez sikerül, Magyarország minden bizonnyal kedvezőbb határokat is kap, mint azok, amelyeket a trianoni békében megállapítottak. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy jó viszony jöhetett volna létre a szomszéd országokkal — ami elsősorban a kisebbségben élő nemzetiségek számára döntő jelentőségű a határ mindkét oldalán. Az antanthatalmak viszont éppen ezt nem akarták. Ha előzőleg legyőzött országnak tekintették Magyarországot, amely nem hajlandó parancsaikat ellentmondás nélkül elfogadni, a proletárforradalom után a bolsevizmus előretolt állását látták benne, és féltek békés továbbfejlődésétől, saját népeikre gyakorolt hatásától.

A Tanácsköztársaság nemzeti politikájának alapvető vonása volt a Magyarország függetlenségéhez és önállóságához, a magyar nemzet önrendelkezési jogához való állhatatos ragaszkodás; az a törekvés, hogy minden néppel békében éljen, a vitás kérdéseket megegyezés útján rendezze. A Tanácsköztársaság vezetői számos tárgyalást folytattak az antant képviselőivel, és a békés megegyezés érdekében nagy engedményekre, sokszor még elvi szempontból alig helyeselhető kompromisszumokra is készek voltak. A legjelentősebb ezek közül a Cle-

[109] *Alfred D. Low:* The first Austrian Republic and Soviet Hungary. Journal Central Europeen Affairs, 1960 julius. 20. köt. 2. sz. 74. old.
[110] MMTVD. VI. A) köt. 76. old.

menceau-jegyzék elfogadása volt. Bár ismerték az antant kétszínűségét, és nem kaptak választ a Clemenceau-hoz intézett június 24-i jegyzékükre — amelyben biztosítékokat követeltek a román hadsereg egyidejű visszavonulására —, a nagyhatalmak kívánságának megfelelően mégis kiürítették az északon elfoglalt területnek majdnem felét, a békés megegyezés reményében. Az antant azonban nem volt hajlandó a nemzetek önrendelkezési joga alapján tárgyalni. Az imperialisták a kis népekkel szemben akkor is az „erőpolitika" álláspontjára helyezkedtek.

Szovjet-Oroszország volt az egyetlen állam, amely szóval és tettekkel a Tanácsköztársaság igaz ügye mellé állt — bár maga is élethalálharcot vívott fennmaradásáért. A Tanácsköztársaságot szövetségesének tekintette. 1919 május elején, a magyar proletárállam nehéz napjaiban, Besszarábiában indított diplomáciai és katonai akciójával jelentős mértékben hozzájárult a hazánk elleni antant-intervenció első rohamának megállításához.[111] Külpolitikai segítséget, tanácsokat adott a magyar munkáskormánynak, figyelmeztette az imperialisták akcióira.

A szovjet kormány a helyes nemzetiségi politika kialakításában is segítette tanácsaival, figyelmeztetéseivel a magyar Kormányzótanácsot. A szovjet kormánynak a szlovák nép önrendelkezési jogával kapcsolatos üzenetére már utaltam. Csicserin szovjet külügyi népbiztos már 1919. április 6-án távirati úton kérdést intézett Kun Bélához: „Mik a tervei kormányának a nemzetiségi kérdésben, amely Magyarországon mindig égető probléma volt? Kérem közölje velünk, hogy ebben a kérdésben dolgoztak-e ki programot, és hogy tárgyalnak-e, vagy szándékukban van-e tárgyalni erről a különböző nemzetiségek képviselőivel? Milyen álláspontot foglal el kormányuk az exterritoriális nemzeti egyesülések bundista elvével[112] kapcsolatban, amely ellen a nem bundisták harcolnak?"[113]

A legnagyobb segítséget azonban a szovjet népnek az intervenció frontjain vívott hősi küzdelme adta, amellyel harcba vitte a tőkés birodalmak proletárjait a munkásállamok elleni imperialista hadjáratok megállításáért.

Míg a Tanácsköztársaság nemzeti politikája a gyakorlatban valóban lenini volt, a nemzeti kérdés lenini elméletét a magyar kommunisták, a többi kommunista pártokhoz hasonlóan, csak később tudták teljes tisztaságában elsajátítani.

[111] *Liptai Ervin:* Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország fegyveres szövetségének kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények, 1958. 1—2. sz.; *Hajdú Tibor:* Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez.

[112] Az oroszországi zsidó szociáldemokrata szervezetnek, a Bundnak a nemzeti kérdésben elfoglalt, az ausztromarxizmushoz hasonló álláspontjáról van szó.

[113] Dokumentumok Szovjet-Oroszország és a Magyar Tanácsköztársaság kapcsolatairól. Közli Gábor Sándorné. Párttörténeti Közlemények, 1961. 1. sz. 215. old.

A magyar kommunistákra hatással volt az oroszországi „baloldali kommunisták" látszólag igen radikális álláspontja a nemzeti kérdésben. A „baloldaliak" figyelmen kívül hagyták a paraszti és kispolgári tömegek „jóhiszemű" nacionalizmusát, és a „dolgozó osztályok önrendelkezésének" ködös jelszavát állították szembe a nemzetek önrendelkezési jogának lenini jelszavával. Ez az álbaloldaliság közeli rokonságban állt a nyugat-európai baloldali szociáldemokraták doktrinér, a nemzeti kérdést lebecsülő nézeteivel, amely a munkásmozgalomban a jobboldali szociáldemokraták nacionalizmusának mintegy reakciója volt. E zavaros elméleteknek a magyar kommunistákra gyakorolt hatását jól megfigyelhetjük Kun Béla május 15-i, a párt programjáról tartott előadásában.

„A nemzetiségi kérdésben ismerik, elvtársaim, azt a kétféle állásfoglalást, amelyek közül az egyik a nemzetek önrendelkezési jogát hirdeti, a másik a proletariátus önrendelkezési jogát. Akármelyik is az álláspontja bárkinek, az én álláspontom — és ez a szigorúan marxista álláspont — a proletariátus önrendelkezési joga... A burzsoá államban a nemzetek önrendelkezési joga a burzsoázia önrendelkezési jogát jelenti, nálunk viszont jelenti a proletariátus önrendelkezési jogát. De ettől eltekintve az egész önrendelkezési jog a mi szempontunkból ma puszta fikció, mert mi nem önrendelkezési jogot, nem elkülönülést, hanem a proletariátus egyesülését akarjuk, nemzetiségre való tekintet nélkül, nemzeti határok mellőzésével."[114]

Ez az állásfoglalás a magyar kommunisták és a baloldali szociáldemokraták között általánosan el volt terjedve. A tények ugyanakkor azt bizonyítják, hogy a tanácskormány gyakorlati tevékenységét a nemzeti kérdésben egyáltalán nem ezek a „baloldali" frázisok jellemezték. A Tanácsköztársaság helyes, marxista—leninista nemzetiségi politikájából senki sem tudna akár egy példát is felhozni arra, amikor a gyakorlatban nem érvényesítették a nemzetek önrendelkezési jogát. Ez a kettősség egy kissé Bernard Shaw Undershaftjére emlékeztet, aki „helyesen cselekszik, és mindig helytelenül indokolja meg". A különböző zavaros nézetek csak annyiban okoztak kárt, hogy — mivel a Tanácsköztársaság nem hangoztatta elégszer szavakban is, deklarációban is az önrendelkezés elvét — megkönnyítették a nacionalista uszítást, lehetővé tették a magyar forradalom megrágalmazását a szomszéd országokban; aminthogy a Tanácsköztársaság, amely az előző rendszereknél jobban képviselte a magyar nemzet ügyét, sajtójában, megnyilatkozásaiban ritkán élt nemzeti jelszavakkal — átengedve ezt azoknak, „kiknek a hon mindig ajkain van" nemzetellenes terveik palástolására. Kétségtelen, hogy a Tanácsköztársaság vezetői, a világ-

[114] MMTVD. VI. A) köt. 493. old. — Vö. A tanácskongresszus közölt határozata. 1. pont, továbbá Vörös Újság, 1918. december 28. Burzsoá vagy proletár önrendelkezés.

forradalom perspektívájából nézve, bizonyos fokig alábecsülték a nemzeti kérdés súlyát, nem számoltak eléggé azzal a ténnyel, hogy a nemzeti előítéletek sok dolgozóban is elhomályosítják az osztályszempontokat.

Hibás, „baloldali" nézetek hangzottak el az antanttal való tárgyalás elvi elítéléséről, a „fegyverek külpolitikájáról" is.[115] Ezek a jelszavak azonban nem érvényesültek a gyakorlatban, sőt nemegyszer éppen ellenkezőleg: az alkudozó, opportunista felfogás okozott károkat a Tanácsköztársaság politikájában.

A nemzeti kérdés gyakorlati megvalósítása során is érvényesültek opportunista hibák. Így például, miután a magyarországi ukrán nép politikailag elmaradott volt, és saját soraiból való kommunista vagy akár szociáldemokrata vezetői még nem emelkedtek ki, a ruszin népbiztosság és önkormányzat vezetésében nagy befolyásra tett szert a burzsoá nacionalistáknak Stefán Ágoston ügyvéd vezetése alatt álló, szocialistának álcázott kalandorcsoportja. A döntő kérdésekben a Kormányzótanács és a nép ellenőrzése folytán kénytelenek voltak a proletárállam politikáját érvényesíteni, de helyi, személyi ügyekben sok kárt okoztak.[116]

A német népbiztosságon és a német pártszervezetekben a jobboldali szociáldemokraták játszottak jelentős szerepet, élükön Kalmár Henrik népbiztossal. A lenini nemzetiségi politikát ausztromarxista, a „kulturális autonómiát" előtérbe helyező intézkedésekkel keverték össze, gyakran folytattak formális, nacionalista sérelmi politikát.[117]

A Kormányzótanács munkájában részt vevő jobboldali szociáldemokraták és centristák sohasem adták fel teljesen a nemzeti kérdésben vallott kispolgári nézeteiket. Eszmevilágukban a kispolgári nacionalizmus az ugyancsak kispolgári pacifizmussal keveredett. A háború, majd a Károlyi-kormány csődjének logikus következményeképpen a pacifizmus nyomult előtérbe. De míg a háború és a polgári forradalom idején a pacifizmusnak progresszív jelentősége is volt, a Tanácsköztársaság alatt a proletariátus önvédelmi harcát aláásó defetizmus — amelynek programmatikus összefoglalása Kunfi beszéde a Tanácsok Országos Gyűlésén[118] — lett a legfőbb veszély. A jobboldali szociáldemokraták a fáradt, nehéz körülmények között harcoló vöröskatonák soraiban kapituláns nézeteket terjesztettek: nem érdemes harcolni, az antant ellen nem lehet semmit tenni, „nincs semmi értelme, hogy azért harcolja-

[115] MMTVD. VI. B) köt. 157—164. old. Pogány József és Szamuely Tibor felszólalása a tanácskongresszuson.

[116] *V. V. Uszenko:* Id. mű.; A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és nemzetközi hatása. 358. old.

[117] MMTVD. VI. A) köt. 697—698. old.; Vörös Újság, 1919. április 17.; Népszava, 1919. június 15—19.

[118] MMTVD. VI. B) köt. 164. old.

nak, hogy két nappal később jöjjenek be" az antantcsapatok.[119] Ahányszor a forradalom helyzete nehézre fordult, a jobboldali szociáldemokraták szervezetten felléptek a Kormányzótanácsban a kapituláció követelésével (április 26., május 1—2., július 31.). A centristák egy részét az első hetekben magával ragadta a munkásság forradalmisága. A nehézségek növekedésével azonban ezek is mind egyértelműbben defetista álláspontot foglaltak el.

A jobboldali szociáldemokrata vezetők közül többen nemcsak hogy távol tartották magukat a munkásság forradalmi harcától, de érintkezésbe léptek az antant különböző ügynökeivel is, és meghatározott követelések teljesítése fejében — amelyek már nem területi jellegűek voltak — felajánlották a proletárdiktatúra belülről való megdöntését. Böhm Vilmos, mielőtt elhagyta a Vörös Hadsereg főparancsnoki posztját, titkos értekezletre hívott össze több szociáldemokrata vezetőt, és javasolta: hajtsanak végre katonai puccsot a kommunisták ellen, és egyezzenek meg az antanttal.[120] A jobboldali vezetők egy része fenntartotta nacionalista álláspontját. Látva, hogy a Tanácsköztársaság nem akarja erőszakkal kiterjeszteni területét a Vörös Hadsereg által felszabadított megyékre, értelmetlennek tekintették a forradalom honvédő háborúját.

A jobboldali szociáldemokraták és a centristák azzal, hogy a forradalmat elárulva az antanttal tárgyaltak a proletárhatalom megdöntéséről, egyszerre fordítottak hátat a hazafiság és az internacionalizmus eszméinek. Arról ábrándoztak, hogy Ausztriához hasonlóan Magyarországon is a mérsékelt haladás békés szigetét teremtik meg; ehelyett a fasizmus szálláscsinálói lettek. Hogy hova süllyedtek, arról jellemző képet fest naplójában a Peidl-kormány külügyminisztere, Ágoston Péter.

„Tegnap — írja augusztus 5-én — a románok már délelőtt hívták Haubrich hadügyminisztert, és Holban vezérkari főnök Budapest határán az úton tudomására hozta, hogy miképpen akarják a bevonulást. Még valamely szomszédos házba sem mentek be. Haubrich előadása szerint, hogyha munkás korában az igazgató úgy beszélt volna vele, mint ahogyan a román tábornok, akkor pofon ütötte volna."[121] (Nem tudhatjuk, milyen hangnemben beszélt Holban tábornok a kapitulánsok hadügyminiszterével; valószínűleg kevésbé volt tévedésben Haubrich szerepét illetően, mint maga Haubrich.)

A szociáldemokrata munkások tízezrei, köztük azok is, akik még nem jutottak el a leninizmus megértéséig, fegyvert fogtak és hősiesen harcoltak a proletárdiktatúra védelmében. Sok száz szociáldemokrata munkás halt kommunista testvéreivel együtt hősi halált a magyar nép szabadságáért, a szocializmus ügyéért.

[119] MMTVD VI. A) köt. 703. old.
[120] *Böhm V.*: Id. mű, 338—339. old.
[121] PI. Archívum. Ágoston-gyűjtemény.

A Tanácsköztársaság története a proletár hazafiság fényes példája. A magyar proletárállam honvédő háborújának élén a munkásosztály állt, amely a külső és belső ellenforradalommal vívott küzdelem alapvető erejét képezte. A százezernél több munkás, aki a világháború négy és félévi vérontása után — lényegében önként — jelentkezett vöröskatonának, bebizonyította, hogy tudatában van a forradalom nemzeti és nemzetközi jelentőségének. Nem is beszélve a tízezrekről, akiknek jelentkezését a termelés érdekei miatt nem fogadhatták el, a bányászokról, akiknek meg kellett tiltani, hogy beálljanak a hadseregbe. (A burzsoázia is kénytelen a munkásság jó részét felmenteni a harctéri szolgálat alól, de szívesen pótolja őket a hadseregben a forradalmi, háborúellenes agitációnak nehezebben megnyerhető parasztokkal; a proletariátus osztályhadserege számára viszont nagy veszteség, hogy éppen a nehézipar osztályöntudatos szakmunkásait kénytelen nélkülözni.) A proletárkatonák alaposan megcáfolták a munkásság hazafiatlanságáról hangoztatott rágalmakat.

„Attól a perctől kezdve — írta Kun Béla —, hogy a földet, a gyárat, a bányát a dolgozók összességének tulajdonába helyezte, attól, és csak attól a perctől van hazája a proletariátusnak. Ettől a perctől nem lehet többé alkalmazni Magyarország proletariátusának a marxi jelszót, melynek így megszűnt az érvénye ránk nézve: »a proletárnak nincs hazája«." A proletárnak van hazája Magyarországon, a munkásságot „nem ostoba nacionalizmus, de a proletariátus nemzetközi szolidaritásának tudata, a saját föld, a saját bánya védelme állítja ... újból fegyverbe."[122]

Ebben a szellemben íródott a franciák megszállta Szeged munkástanácsának felhívása is „Szeged népéhez": „... fegyverkezzetek és jöjjetek hozzánk, hogy megvédjük a hazát, amely immár a miénk, a dolgozóké, s nem a munkátlan henyélőké. Eddig mi voltunk a kizsákmányoló kapitalisták előtt a hazátlanok, de most leráztuk rabbilincseinket, ők tagadják meg a hazát, s eladják az imperializmusnak, csakhogy továbbra is paraziták módjára a ti munkátokból élősködhessenek."[123]

Az idézett kijelentések — sok hasonló mellett — azt igazolják, hogy a munkásság és vezetői tudatában voltak a forradalom hazafias jellegének.[124]

Ennek ellenére a Tanácsköztársaság megnyilatkozásaira elsősorban

[122] A Vörös Katona, 1919. március 30.

[123] MMTVD. VI. A) köt. 55—56. old. Érdekes megjegyezni, hogy mai felfogásunkhoz a szegedi munkástanács felhívása közelebb áll Kun Béla merev fogalmazásánál.

[124] Lásd még *Landler Jenő:* Válogatott beszédek és írások. Kossuth Könyvkiadó 1960. 304. old.

nem a fenti idézetek stílusa jellemző. A nacionalizmus hatása ellen védekezve a munkásság vezetői sokkal nagyobb súlyt helyeztek a forradalom osztályharcos és nemzetközi jellegének hangoztatására, és a szükségesnél kevesebbet foglalkoztak a forradalom hazafias oldalának népszerűsítésével. Ez elsősorban a parasztság, az értelmiség, a hazafias kispolgárság mozgósítása érdekében lett volna fontos. Mikor ezt leszögezzük, óvakodnunk kell attól, hogy a történelmi helyzet sajátosságait figyelmen kívül hagyjuk. Történetietlen gondolkodásra vallana például, ha kifogásolnánk a nemzeti színek mellőzését. Akármilyen drága is a nemzeti zászló népünk számára, az adott időszakban elsősorban a vörös zászló ellentétének számított, amely mögé az egy évvel korábban még schwarzgelb ellenforradalom rejtőzött. A nemzeti színek alkalmazásának javaslata éppen a munkásezredek katonáinál talált élénk ellenzésre,[125] noha nem vitás, hogy ha fennmarad a Tanácsköztársaság, néhány év múlva visszaállítja a nemzeti zászlót. Hiszen a forradalom többnyire a régi rendszerrel összefonódott formák és jelképek elvetésével kezdi, hogy aztán később magáévá tegye azt, ami maradandó nemzeti érték.

A dolgozó parasztság többsége megértette, hogy a magyar szabadság és függetlenség érdekeit a Tanácsköztársaság képviseli. Igaz, hogy a Vörös Hadseregbe aránylag jóval kevesebb paraszt jelentkezett, mint munkás, s ezek is jórészt az antantcsapatok által megszállt területekről menekültek közül rekrutálódtak, de ha összevetjük a Vörös Hadseregbe jelentkezett parasztok számát a Horthy-féle ellenforradalmi hadsereg önkénteseivel, más szemmel kell néznünk az arányokat.[126]

Hogy hogyan oszlott meg a parasztság szimpátiája a szemben álló ellenfelek között, azt megmutatja a gyakori kuláklázadásokban aktívan részt vett dolgozó parasztok csekély száma is.[127]

A paraszti tömegek többségének passzivitását — ha jóindulatú passzivitását is — a munkásság harca iránt két okkal magyarázhatjuk: a várva várt földosztás elmaradásával, s a parasztság politikai fejletlenségével, amelyek együtt közönnyé növelték a sokkal öntudatosabb munkásságra is ható kimerültséget és békevágyat.

A régi uralkodó osztályok és politikai képviselőik kezdettől fogva ellenségei voltak a Tanácsköztársaságnak. A proletárhatalom megdöntése érdekében minden másról, a területi és nemzeti követelésekről is készek voltak lemondani. Az antant döntéseit előre elfogadták, és végre

[125] MMTVD. VI. B) köt. 438—439., 445—446. old.

[126] A szegedi kormány különböző szervei nemegyszer panaszkodtak a parasztság közönyéről a „nemzeti hadsereg" iránt. [MMTVD. VI. A) köt. 721. old.; *Andics Erzsébet:* Id. mű, 98. old.; *Liptai Ervin:* A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Zrínyi Könyvkiadó 1960. 458—459. old.]

[127] Lásd *L. Nagy Zsuzsa:* Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon. 1919. Kossuth Könyvkiadó 1961.; *Gábor Sándorné:* Az 1919. június 24-i ellenforradalmi kísérlet. Párttörténeti Közlemények, 1962. 2. sz.

is hajtották. Persze a magyar uralkodó osztályoknak sem tetszett a trianoni béke, amit nem is titkoltak. Elégedetlenségük viszont nem zavarta a győzteseket, miután csak szavakról volt szó.

A tőkések és földbirtokosok minden „hazafias" fenntartás nélkül követelték, majd támogatták az antant intervencióját. Bár a nagy vagyonok tulajdonosai közül alig akadt olyan, aki személyesen vett részt az itthoni szervezkedésben vagy éppen fegyveres harcban, annál nagyobb aktivitást fejtett ki a sok emigráns az antant- és a szomszéd államok kormányainak harcra buzdítása terén. Horthy Miklós és Teleki Pál Belgrádba utaztak, hogy a jugoszláv kormányt rávegyék a fegyveres intervencióban való részvételre; más előkelőségek Bukarestben és Bécsben előszobáztak. Nevükben közölte Bethlen István a békekonferenciához intézett memorandumában:

„... ha az antant a bolsevizmust le akarja törni ... ebben a munkában a magyar vezető politikai pártok és osztályok készségesen hajlandók közreműködni, és szolgálataikat a legmesszebbmenően felajánlják ..."[128] Bethlen csak azt kérte, hogy az országot ne a szomszéd államok hadseregei, hanem „valódi antantcsapatok" szállják meg.

Az ellenforradalom vezéreinek „közreműködése és szolgálatai" éppen arra nem terjedtek ki, amire az antantnak legnagyobb szüksége lett volna: nem tudtak az intervencióhoz magyar ágyútölteléket szállítani. Egyébként valóban igyekeztek. Kémkedés, szabotázs, a megszállt területeken denunciálás, ellenforradalmi lázadások szervezése, pogromagitáció, árulók felkutatása a hazát védő Vörös Hadseregben — az antant főúri lakájai semmiről sem feledkeztek meg.

Az ellenforradalom vezetői a magasabb rangú tisztviselők és tisztek közül kerültek ki; tömegbázisát elsősorban a gazdagparasztok, rendőrök, csendőrök és az úri középosztály harciasabb tagjai szolgáltatták. A különböző ellenforradalmi mozgalmak közvetlen „eredménye", a szabotázstól eltekintve, nem volt túlságosan nagy. A puccskísérletek, a bécsi grófok és a budapesti munkásárulók sorozatos felajánlkozásai sokkal jelentősebbek voltak az antant megnyugtatása szempontjából: a munkáshatalom leverése után nem lesz szükség túl hosszú ideig tartó katonai megszállásra Magyarországon, és — tekintet nélkül a békefeltételekre — a győztesek mindig kaphatnak parancsaikat végrehajtó kormányt a kívánt színben és minőségben.

Az ellenforradalmi megmozdulások felbujtói szélsőséges soviniszta szólamokat hangoztattak, ugyanakkor tudatosan támogatták az ellenséges hadseregeket.

Az ellenforradalmi ideológia egyik alapmotívuma a korábban kisebb jelentőségű antiszemitizmus. Az antiszemita uszítás célja a tömegek tisztánlátásának megzavarása, a társadalmi problémák elködösítése

[128] A bolsevizmus Magyarországon. Szerkesztette Gratz Gusztáv. Franklin 1921. 797. old.

volt: hiszen a zsidó kapitalisták vagyonát a forradalom vette el, és az ellenforradalom adta vissza — nem pedig fordítva.

A Tanácsköztársaság honvédő háborújában nagy jelentősége volt a tisztikar magatartásának. A régi tisztek többsége jelentkezett a Vörös Hadseregbe. Ezek kisebb része őszinte lelkesedéssel kelt a Tanácsköztársaság védelmére; közülük a proletárhadsereg olyan hősei emelkedtek ki, mint Stromfeld Aurél ezredes vagy a Tanácsköztársaság főúri származású mártírja, Zay Dezső.[129] A tisztikar zömét vonzották a forradalom hazafias célkitűzései, a szocialista átalakulás viszont annál kevésbé. Állásfoglalásukat az döntötte el, hogy a katonáskodás exisztenciát biztosított számukra; különösen, mert a forradalom a vagyonos tiszteket is messzemenő kedvezményekben részesítette (lakás megtartása). Magatartásukban az ellenforradalmi kormányok megalakulása idézett elő döntő változást. Addig a forradalom kormánya az egyetlen magyar kormány volt számukra. Most választaniok kellett; s részben az ellenforradalmi propaganda hatására, részben, mert úgy látták, hogy az ellenállás az antanttal szemben reménytelen, sokan az aktív ellenforradalmárok befolyása alá kerültek.

A tisztikar hangulatában beállott fordulat a júliusi tiszai offenzíva sorsára katasztrofális hatással volt. A hadseregben szolgáló tisztek kisebb, de befolyásos csoportja kezdettől fogva az aktív ellenforradalmárokhoz tartozott. Az első időkben el voltak szigetelve, csak a Székely Hadosztály vezetését tudták magukhoz ragadni, amit fel is használtak a forradalmat létében fenyegető árulásra: a front megnyitására az ellenség előtt. A vezérkarban és a magasabb parancsnokságokon beosztott ellenforradalmárok kapcsolatba léptek az ellenség ügynökeivel, és szabotázzsal, kémkedéssel segítették elő a Vörös Hadsereg vereségét.

A kispolgárság és az értelmiség viszonya a Tanácsköztársasághoz, mint az osztályharcokhoz általában, sokrétű, bonyolult és ellentmondásos volt: röviden ismertetni lehetetlen. A számos kivételtől eltekintve meg lehet állapítani, hogy a különböző csoportok állásfoglalásában osztályhelyzetük, és nem hazafias érzésük volt a döntő. Eddigi kutatásaink nem adnak alapot olyan feltevésre, hogy osztályhelyzetüknél fogva szocialistaellenes rétegeket is magával ragadott volna a nép hazafias lelkesedése. Tekintetbe kell venni persze, hogy bizonytalan osztályhelyzeténél s más okoknál fogva is a kispolgárságra és az értelmiségre van a legnagyobb befolyása az „osztályfeletti" ideológiának. A tőkés rendszerből kevés hasznot látó írók, tudósok, pedagógusok között erős volt a forradalom iránti szimpátia. A művészek és írók többsége, akik nem kötelezték el magukat a reakciónak, rokonszen-

[129] Lásd *Stromfeld Aurél* Válogatott írásai. Zrínyi Könyvkiadó 1959. Bevezető tanulmány. Zay Dezsőről lásd *Nemes Dezső:* Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921. Akadémiai Kiadó. 1962. 93—94. old. és A Magyar Tanácsköztársaság Pécs-Baranyai Emlékkönyve. Pécs 1960. 59. old.

veztek a forradalom hazafias céljaival. A haladó polgári értelmiségre alig volt hatással az ellenforradalmi demagógia; annál inkább a pacifizmus, amely az imperialista világháborúval azonosította a forradalmi szabadságharcot, ahol újra „meghalni már viszik a gyenge fiúkat".

A forradalom megértése nem volt könnyű a háború hatása alatt álló értelmiség számára. Sokaknak meg kellett élniük az ellenforradalom „nemzeti" politikájának beteljesülését és eredményeit, hogy ezek távlatából megértsék a forradalmak igazságát.

GALÁNTAI JÓZSEF:

TRIANON ÉS A REVÍZIÓS PROPAGANDA

1920. június 4-én a Párizs melletti Trianonban aláírták az antanthatalmak és Magyarország közötti békeszerződést.[1]

A trianoni béke egyik láncszeme volt az első világháború után kialakított nemzetközi viszonyoknak, az ún. versailles-i rendszernek, amely — csakúgy mint a háború, amelyet lezárt — imperialista jellegű volt. A Párizs környéki békék rendszere az imperialista háborúban győztes rabló diktátumát fejezte ki a legyőzött rablóval szemben: egyben pedig a szocialista forradalom továbbterjedését is hivatva volt meggátolni.

Magyarország az akkor hatalmon levő nagybirtokos és nagytőkés vezető osztályok imperialista érdekeinek alapján vett részt a világháborúban. A magyar imperializmus az osztrák és a német szárnyai alatt, ezekkel együtt és ezeknek alárendelve a Balkán felé tört. A balkáni agresszió szervesen következett az országon belüli nemzetiségi elnyomás rendszeréből is. A magyar birtokos osztály 1867-ben elsősorban azért mondott le az ország függetlenségének maradéktalan helyreállításáról, és azért egyezett ki az 1848—1849-es függetlenségi harc eltipróival, mert az összbirodalom reakciós erőinek segítségével megszilárdíthatta elnyomó uralmát a magyar nép és az ország lakosságának többségét alkotó nem magyar nemzetiségek felett.[2]

[1] A szerződést antant részről aláíró főhatalmak: az Amerikai Egyesült Államok, Brit Birodalom, Franciaország, Olaszország és Japán; aláíró hatalmak: Belgium, Kína, Kuba, Görögország, Nicaragua, Panama, Lengyelország, Portugália, Románia, Szerb—Horvát—Szlovén Állam (Jugoszlávia), Sziám és Csehszlovákia.

[2] A magyar uralkodó osztályok mindvégig ragaszkodtak a 67-ben létrehozott dualista rendszerhez, főleg azért, mert ebben látták osztályuralmuk és hegemóniájuk fenntartásának biztosítékát. A nemzetiségek nemcsak a kiegyezés idején, de az egész dualista korszakban többségben voltak annak ellenére, hogy a magyarosító politika változtatott az eredeti arányon. Az 1910. évi — vagyis az utolsó dualista kori — népszámlálás hivatalos adatai szerint a nemzetiségek a lakosság 51,9%-át alkották. [Magyar Statisztikai Évkönyv. 1912. Budapest 1914. 24—25. old.]

A magyar uralkodó osztályok a kiegyezéssel lemondtak a külügy önálló intézéséről, de az Osztrák—Magyar Monarchia külpolitikájának alakításában nem csekély szerepük volt. Arra törekedtek, hogy a monarchia a Balkán felé irányítsa a külpolitika élét. Ezt nemcsak hatalmuk kiterjesztése érdekében kívánták, hanem — és főleg — azért is, mert a balkáni népek erősödésének akadályozásával saját országuk nemzetiségeinek elnyomását akarták tartósítani. A magyar uralkodó osztályok — egy kis töredéktől eltekintve — mindvégig egységesen helyeselték a császári Németországgal kötött katonai szövetséget is. Az „aktív" Balkán-politika ugyanis elmérgesítette a monarchia viszonyát a Balkán feletti befolyásra ugyancsak pályázó cári Oroszországgal; az előbbinek ezért egy nagyobb hatalom támogatására volt szüksége. A magyar uralkodó osztályok a múlt század nyolcvanas éveiben még joggal mondhatták, hogy ezzel a politikával megszilárdították helyzetüket. De a néptömegek és a nemzetiségek gúzsbakötésén s a balkáni expanzió sikerein alapuló „szilárdság" csak rövid ideig tarthatott. Addig, amíg az elnyomott osztályok és nemzetiségek viszonylag gyengék, a balkáni népek erőtlenek voltak.

Az imperializmus viszonyainak teljes kialakulásával kiéleződtek az alapvető osztályellentétek. A századforduló után mozgolódni kezdtek az elnyomott nemzetiségek is. A helyzetet a polgári átalakulás befejezetlenségéből és a függőségből adódó problémák még inkább súlyosbították. Megerősödtek a balkáni kis országok is, különösen Szerbia; egyre nehezebbé vált az „aktív" balkáni politika. A dualista rendszer válsága, amely már a századforduló előtt kezdetét vette, elmélyült és teljessé vált. Ugyanakkor a monarchia nemzetközi helyzete is megromlott. A központi hatalmak szövetségi rendszerén repedések támadtak — Olaszország, Románia egyre inkább eltávolodott —, és kialakult vele szemben a nyilvánvalóan nagyobb tartalékokkal rendelkező antantblokk. Ily módon a milleneumi évek ragyogása után mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar uralkodó osztályok veszedelmes útra vitték a nemzetet. Mégis tovább haladtak a jelzett irányban. Továbbra is ragaszkodtak az osztályelnyomás brutális módszeréhez, a nemzetiségek jogainak semmibe vevéséhez, az „aktív" Balkán-politikához. Mindennek biztosítékát az osztrák kapcsolat változatlan fenntartásában és a német szövetségben látták. A magyar uralkodó osztályok — csakúgy mint az osztrákok — azzal akarták „megoldani" a rendszer válságát, hogy csapást mérnek Szerbiára; az antantra támaszkodó Szerbia erősödése ugyanis nemcsak azzal fenyegette őket, hogy elvesztik a Balkánt, hanem azzal is, hogy fokozódik a monarchia elnyomott szláv népeinek felszabadulási küzdelme. Ez volt az alapvető oka Bosznia—Hercegovina annexiójának 1908-ban, ezért akartak beavatkozni a Balkán-háborúkba 1912—1913-ban, majd ezért küldték el a háborút provokáló ultimátumot és a hadüzenetet 1914 júliusában. Ezzel a politikájukkal az Oszt-

rák—Magyar Monarchia vezető osztályai részt vettek a világháború előkészítésében.

A monarchia Szerbiához intézett július 23-i ultimátumát és azt követő július 28-i hadüzenetét, amelyek a világháború kezdetét jelentették, a „hivatalos" Magyarország — a magyar kormány és a parlament — egységes helyesléssel fogadta. Mind a kormány, mind a parlament a magyar nagybirtokos és nagytőkés osztályok hatalmi, illetve képviseleti szerve volt, és nemcsak a népi és nemzetiségi tömegekkel állott szemben, hanem elkülönült a polgári középrétegektől is. A többségben levő kormánypárton kívül (Nemzeti Munkapárt) a jelentősebb ellenzéki csoportosulások is (a Függetlenségi Párt jobbszárnya, az Alkotmánypárt, a Katolikus Néppárt) a nagybirtokosok és nagytőkések különböző rétegeinek és irányzatainak képviselői voltak. Ezek nevében biztosította ifj. Andrássy Gyula gróf az ultimátum elküldését bejelentő kormányt az akció feltétlen támogatásáról.[3] E pártok képviseletében jelentette ki a hadüzenet hírére gróf Apponyi Albert is: „Ennek a leszámolásnak megkezdésére mi is csak egy szóval felelhetünk, azzal a szóval, amely az egész közönségnek ajkain van, és ez a szó az: Hát végre!"[4] Az úri ellenzék a háború előtti években sok borsot tört a kormány orra alá; ezekben a napokban azonban Tisza miniszterelnök gúnyos megelégedettséggel írhatta: „Csendes, finom, udvarias, de unalmas fiúcskákká változtak a tigrisek."[5] A burzsoá—földesúri kormány és burzsoá—földesúri ellenzéke között ilyen módon a háború kitörésekor, annak sikere érdekében „Treuga Dei" jött létre. A magyar burzsoá és földesúri osztályoknak a monarchia imperialista háborúja mellett való egységes kiállását az magyarázza, hogy a balkáni befolyás megerősítéséért, illetve kiszélesítéséért kirobbantott háború — még a világháború keretében is — a magyar uralkodó osztályok osztályérdekeiből, egész addigi belés külpolitikájából következett.

A magyar uralkodó osztályok tehát osztálycéljaikat követve alakították ki viszonyukat Ausztriával, vitték bele az országot a német szövetségbe, majd a háborúba. Pusztulásra ítélt osztályuralmukat, a magyarországi nemzetiségek feletti túlhaladott hatalmukat akarták így megerősíteni és imperialista céljaiknak megfelelően kiterjeszteni. Ezzel a politikával a legsúlyosabb, legfájdalmasabb útra terelték a történelmileg elkerülhetetlen folyamatokat. A brutális osztályuralomra, a nemzetiségek elnyomására felépült Osztrák—Magyar Monarchia s benne a hasonló alapokon álló soknemzetiségű Magyarország felbomlása

[3] „Az ellenzék hazafias kötelességét — mondotta Andrássy —, azon nagy ellentét ellenére, amely elválasztja a magyar kormánytól, és amely, sajnos, változatlanul fennmarad, mindenkor teljesíteni fogja." [Képviselőházi Napló, 1914. július 24.]

[4] Ugyanott, július 28.

[5] Tisza István Összes művei. 5. köt. Budapest 1933. XXXIX. old. Menyének írott levél. Kelte: július 21.

ugyanis a századforduló után már közvetlenül napirendre került. A Habsburg-birodalom széthullásának feltartóztathatatlanságát utólag a monarchia egyes volt vezetői is beismerték. Így például Czernin gróf, aki 1913-tól 1916-ig a monarchia bukaresti követe, 1917—1918-ban pedig külügyminisztere volt, emlékiratában írja, hogy birodalmuk és hatalmuk már a háború előtt halálra volt ítélve, és számukra tulajdonképpen csak a halál különböző módozatai közötti választás lehetősége maradt meg; a háborúval ennek legrosszabb módját választották.[6]

A történelmi kritikának el kell ítélnie a monarchia vezető osztályait — s benne a magyar uralkodó osztályokat —, mert a középkori maradványokkal súlyosbított elnyomó rendszerükhöz, a nemzetiségek feletti szupremáciához, agresszív balkáni politikájukhoz a végletekig ragaszkodva szörnyű szenvedésekkel járó háborút zúdítottak népeikre. Ezzel fölidézték annak veszélyét is, hogy a soknemzetiségű Magyarország szükségszerű felbomlása a magyar nemzeti érdekek sérelmével megy végbe.

Az antanthatalmak imperialista hadicéljai közt eleinte nem szerepelt a monarchia, illetve a soknemzetiségű Magyarország felbomlasztása. A monarchia meggyengítésére, a külföldi piacokról és a Balkánról való kiszorítására törekedtek, s olasz, lengyel és egyes délszláv lakta területek elcsatolásával akarták csökkenteni kiterjedését. De a Habsburg-birodalomra mint reakciós hatalomra szükségük volt egyrészt az európai egyensúly miatt, másrészt azért, mert megbízható erőnek tartották a kelet-európai demokratikus és szocialista mozgalmak ellen. Ez a magyarázata annak is, hogy a vezető antanthatalmak kormánykörei a háború első éveiben a monarchia elleni propaganda érdekében felkarolták a monarchiából emigrált nemzetiségi politikusokat, de nem támogatták azt a törekvésüket, hogy az antant katonai győzelme révén létrehozzák az Ausztriától elszakadó nemzeti államaikat.[7] Egyes antantpublicisták és politikusok — különösen franciák — már abban az időben is rámutattak a monarchia felbomlásának számukra előnyös oldalára, és ilyen irányban próbálták befolyásolni a vezető kormányköröket, amelyek azonban csak a háború utolsó évében tették magukévá ezt az irányzatot. Egyébként a nemzetiségek burzsoáziája túlnyomó részben eleinte ugyancsak nem törekedett a monarchia felbomlasztására. Bár az osztályukat is sújtó nemzetiségi elnyomás ellen felléptek, mégis arra számítottak, hogy a birodalom számukra megfelelő átalakítása útján elérhetik céljaikat. Ezt az utat megfelelőbbnek tartották azért is, mert féltek attól, hogy a mélyebbre ható átalakulás túlságosan mozgásba hozza a néptömegeket. Aggódtak amiatt is, hogy az Ausztriától való elszakadással kiszolgáltatják magukat a cári Oroszország még barbárabb nemzeti elnyomásának.

[6] Lásd *Czernin:* In dem Weltkriege. Bécs 1919. 41. old.
[7] Lásd pl. *Masaryk:* A világforradalom. (Emlékirat) Prága 1928.

A háború azonban nem egészen az antantimperialisták, illetve a nemzetiségi burzsoáziák elgondolásai szerint alakult. Elhúzódott, és mindinkább kiélezte, felszínre hozta a belső társadalmi ellentéteket, megérlelte a néptömegek forradalmi aktivitását. A forradalom zászlaját először Oroszországban emelték a magasba, ahol 1917-ben polgári demokratikus, majd szocialista forradalom ment végbe. Az oroszországi szocialista forradalom valamennyi ország számára megmutatta a háború lezárásának és a nép felszabadításának járható útját.

Oroszország után különösen az Osztrák—Magyar Monarchiában érlelődött a forradalom. 1918-ban már egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a monarchia katonai veresége együttjár a néptömegek és a nemzetiségek forradalmi fellépéseivel, ennek következtében pedig a birodalom nemzeti alkotó elemeire való felbomlásával és demokratikus átalakításával. A nemzetiségek burzsoáziája a megváltozott bel- és külpolitikai tényezők következtében szakított előző, csupán a birodalom átalakítására irányuló törekvéseivel. Igyekezett a mozgalom élére kerülni, és azt a számára megfelelő keretek között tartani. A vezető antanthatalmak is összhangba hozták imperialista terveiket a várható fejleményekkel, és arra törekedtek, hogy a monarchia szükségszerű felbomlásával létrejövő új államokban megvethessék lábukat, és megakadályozzák az oroszországihoz hasonló események megismétlődését.

A háború utolsó évében, amikor a józan gondolkodású magyar polgári politikusok előtt is nyilvánvalóvá vált, hogy a központi hatalmak elvesztik a háborút, egyesek — elsősorban Károlyi Mihály — az ország demokratizálását, a nemzetiségeknek teendő engedményeket és a különbékét sürgették. A magyar uralkodó osztályok többsége azonban mereven elzárkózott e törekvések elől. A végsőkig kitartottak belpolitikai rendszerük és külpolitikájuk mellett: továbbra is ragaszkodtak a német imperializmushoz, és megakadályozták a belső reformokat. Pedig még mindig sokat lehetett volna tenni — nem a régi állam „integritásáért", amit akkoriban még Károlyi is akart,[8] hanem — annak érdekében, hogy a soknemzetiségű burzsoá állam elkerülhetetlen felbomlása a magyar nemzeti érdekek veszélyeztetése nélkül menjen végbe, vagy legalábbis, hogy ezek a veszélyek csökkenjenek.

1918 októberének végére a monarchia katonai veresége teljessé vált. Áttört frontjait már nem zárhatták el — mint 1916 nyarán — segítségére siető német hadosztályok, mert a német hadsereg is összeomlóban volt. A régi vezető osztályok nem tudták megakadályozni a birodalom felbomlását — vagyis az elnyomott nemzetek önrendelkezését és ennek eredményeként új államok alakulását. A néptömegek demokratikus forradalmai kivetették őket a nyeregből. 1918 őszén a magyarországi nemzetiségek vezetői is kinyilvánították azt a törekvésüket —

[8] Lásd gróf *Károlyi Mihály:* Egy egész világ ellen. (Emlékirat.) München 1923. Különösen a XXIX. fej.

és ezzel kétségkívül kifejezték nemzetiségi tömegeik önrendelkezési óhaját —, hogy el akarnak szakadni Magyarországtól, és egyesülni kívánnak a Magyarország határán kívül élő rokonaikkal (zágrábi, turócszentmártoni, majd később az újvidéki, gyulafehérvári határozatok stb.). Ugyanezekben a napokban a munkások, katonák és parasztok demokratikus forradalma megdöntötte a magyar burzsoá—földesúri reakció uralmát; a hatalom azonban nem a nép, hanem a magyar Nemzeti Tanács kezébe került. A Nemzeti Tanács kormánya, amely elsősorban a különböző közép- és kispolgári rétegeket képviselte, nagymértékben szakított a megelőző kormányzatok reakciós nemzetiségi politikájával: ugyanakkor arra törekedett, hogy valamilyen formában fenntartsa a soknemzetiségű Magyarországot, a magyar hegemóniát, ahelyett, hogy az önrendelkezési jog elismerésével és megvalósulásának elősegítésével próbálta volna következetesen helyrehozni azokat a súlyos bűnöket, amelyeket elődei ezen a téren elkövettek.[9]

Az új kormány ily módon az elszakadó magyarországi nemzetiségek szemében, valamint Románia, Szerbia, Csehország közvéleménye előtt a magyar hegemóniát képviselő Tisza—Wekerle-kormányzat folytatójaként jelent meg. Ez a körülmény a délszláv, román, csehszlovák burzsoá nacionalista körök kezére játszott. E körök ugyanis — az önrendelkezés jogalapját túllépve, s gyakran stratégiai érdekekre hivatkozva — arra törekedtek, hogy az antantimperialisták győzelmét kiaknázva jelentős magyarlakta területekkel is gyarapítsák országukat.

A Habsburg-monarchia — s benne a soknemzetiségű Magyarország — felbomlása tehát pozitív történelmi esemény volt. A néptömegek 1918 őszi forradalmának egyik legnagyobb és a későbbiek során is megsemmisíthetetlen vívmányát éppen ennek az államalakulatnak a széttörése jelentette. A monarchia hosszú időn keresztül a népek és a nemzetek sanyargatója, börtöne volt. Olyan alakulat, amely konzerválta a feudalizmus maradványait, fékezte a társadalmi fejlődést. A magyar nép számára is előnnyel járt, hogy megszabadult évszázados elnyomóitól, a Habsburgoktól. Ugyanakkor — bár a forradalmi változásokat a néptömegek hajtották végre — a monarchia romjain létrejött, illetve megnagyobbodott államokban a hatalom a liberális nacionalista burzsoázia kezébe került. Így az új burzsoá kormányok politikájában jelentős tényezővé vált a burzsoá nacionalizmus.. Ráadásul az új államok igyekeztek összehangolni érdekeiket a győztes nyugati imperialista hatalmak közép- és kelet-európai törekvéseivel, és ezzel elősegítették az imperialista befolyás érvényesülését a Duna menti új államokban. Területi vonatkozásban a burzsoá kormányok nacionalista politikája azt jelentette, hogy — míg a magyar burzsoá kormányzat a nemzetiségek feletti

[9] A Károlyi-kormányzat nemzetiségi politikájának elvi alapjait lásd *Jászi Oszkár:* A monarchia jövője. A dualizmus bukása és a dunai egyesült államok. Budapest 1918.

hegemónia fenntartására törekedett, addig — az új csehszlovák, délszláv és az erdélyi románokkal egyesült román állam burzsoá kormányai nem elégedtek meg az etnográfiailag indokolt határok megállapításával ott sem, ahol a népek nagyfokú keveredése ellenére még ez lehetséges lett volna; ennél lényegesen tovább kívántak terjeszkedni, és a hatalmuk alá kerülő idegen — főleg magyar — nemzetiségi kisebbség elnyomására törekedtek. 1918 októbere előtt a magyar burzsoá nacionalizmus bűnös módon lábbal tiporta az ország szláv és román népeinek nemzeti érdekeit. A soknemzetiségű Magyarország felbomlása után viszont — tehát 1918 őszét követően — fennállott annak realitása, hogy a csehszlovák, a délszláv és a román burzsoá nacionalizmus a magyar nemzeti érdekeket sérti. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a soknemzetiségű Magyarország felbomlásának alapvető mozzanata — vagyis a nem magyar nemzetiségek elszakadása — nem sértette a magyar nemzeti érdekeket.

A bonyolult helyzetben különösen fontos volt, hogy a magyar kormány helyes politikát folytasson a nemzeti kérdésben. A polgári demokratikus kormányzat azonban nacionalista jellegű politikát folytatott azzal, hogy nem a nemzetek önrendelkezésének, hanem a „történelmi Magyarország" fenntartásának elvi álláspontjára helyezkedett. A Kommunisták Magyarországi Pártjának kritikája teljesen jogos volt: „A magyar soviniszták nem bölcsebbek Jászi Oszkárnál — írta a „Vörös Újság" első száma —, de abban igazuk van, hogy a területi integritás és a nemzetek önrendelkezési jogának politikája nem fér össze ... A nemzetiségi kérdés megoldásának dicsősége nem jut osztályrészül az intelligencia mezébe öltözött kispolgárnak (ti. Jászinak. — *Szerző.*); ez csak a proletárforradalom eredménye lehet. Amikor az osztályellentétek megszűnnek, akkor lesz vége a nemzetek közti ellentéteknek."[10]

A burzsoá uralom tehát nem tudott megnyugvást hozni a nemzeti kérdésben, ezen belül pedig a határkérdésben. Nem volt képes arra, hogy igazságos és demokratikus rendezést érjen el a Duna menti nemzetek viszonyában. Kelet-Európában, ahol a nemzetiségek rendkívüli módon összekeveredve éltek, és ahol a burzsoá nacionalizmus igen mély gyökerű és kiélezett volt, a nemzeti kérdést nem is lehetett burzsoá alapon megoldani. Ebben a helyzetben a Duna-medence népei számára csakis a demokratikus forradalom szocialista forradalommá való fejlesztése tehette ártalmatlanná a burzsoá nacionalista politikát; csak a forradalom akadályozhatta meg a háború imperialista jellegű befejezését, hozhatott igazságos, demokratikus békét, teremthette meg a nemzeti kérdés megoldásának alapját.

Nyilvánvalóvá teszi ezt az a tény is, hogy a Magyarországra vonatkozó imperialista békeszerződés tervezete fő vonásaiban már a Tanácsköztársaság győzelme előtt létrejött. A párizsi békekonferencia vezető

[10] Vörös Újság, 1918. december 7. A kátyúba jutott radikalizmus.

szerve, a Tízes Tanács 1919. február 5-én foglalkozott az új csehszlovák állam határainak kérdésével. Bár végleges döntés nem született, Lloyd George enyhén aggályoskodó kérdésein kívül senki sem kifogásolta a Legfelsőbb Haditanács által már korábban megállapított ideiglenes határvonalat, amely lényegében megfelelt a későbbi szerződésben rögzítettnek.[11] A román—magyar határ problémáját február 21-én és 26-án tárgyalta a Tízes Tanács. Románia ideiglenes jelleggel felhatalmazást kapott az 1916. évi bukaresti szerződésben megállapított és a későbbi békeszerződésben lényegében ennek megfelelően rögzített határvonal elfoglalására.[12] Ezt a döntést hozta néhány héttel később a magyar kormány tudomására a hírhedt Vix-jegyzék. A trianoni szerződés határvonalai tehát fő vonásaikban már a Tanácsköztársaság győzelme előtt kialakultak. A Tanácsköztársaság, azzal, hogy visszautasította a Vix-jegyzéket, majd a párizsi békekonferencia küldöttének, Smuts tábornoknak valamelyest enyhébb feltételeit is, elhárította az imperialista diktátumot. Elvetette a területi integritás burzsoá nacionalista platformját, és a nemzetek önrendelkezésének elvi alapjára helyezkedett. Vix és Smuts visszautasítása a követelések imperialista jellege miatt történt. Május 8-án a Külügyminiszterek Tanácsa a korábbi határozatok alapján elkészítette a határvonalakra szóló szerződéstervezetet, amelyet a Tízes Tanács jóváhagyott. Ez a tervezet három vonatkozásban is előnyösebb volt a későbbinél: Burgenland, a vend vidék és a baranyai háromszög eszerint Magyarországhoz tartozott.[13] A trianoni szerződés ennél hátrányosabb volt; a különbségben az a fizetség fejeződött ki, amelyet az ellenforradalmi rendszer hatalomra segítésének áraként az imperialisták megköveteltek.

A nemzeti kérdést az első világháború utáni kiélezett helyzetben csak akkor lehetett volna igazságosan és demokratikusan megoldani, ha nem a burzsoázia van hatalmon nacionalizmusával, hanem a munkásosztály a maga szocialista, internacionalista politikájával. A munkásosztálynak ugyanis osztályérdekéből következett a nemzeti ellentétek megszüntetése és a nemzetek közötti viszony olyan rendezése, amely mentes minden burzsoá nacionalizmustól.

Az igazi nemzeti érdekek tehát ebben a történelmi helyzetben a munkásosztály osztályérdekeivel kapcsolódtak össze. Ez valamennyi Duna menti ország viszonylatában így volt; s különösen érvényes volt a háborúban vesztes Magyarországot illetően. A munkásosztály hatalma és a nemzeti érdekek közötti összefüggést nemcsak a munkásosztály ismerte fel abban az időben, és nemcsak mi hangsúlyozzuk több évtizeddel később, hanem felismerték a nemzeti érzésű értelmiségiek és kis-

[11] Lásd Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1919. The Paris Peace Conference. III. köt. A Tízes Tanács. 1919. február 5.
[12] Lásd ugyanott, IV. köt.
[13] Lásd ugyanott, IV. köt. 505—506. old.

polgárok is. Nem utolsósorban ez az oka annak, hogy igen sokan közülük a proletárhatalom mellé álltak. A Tanácsköztársaság fennállásának rövid 4 és fél hónapja alatt is megmutatkozott, hogy mit jelentett akkoriban a szocialista forradalom a nemzeti kérdés szempontjából. Bebizonyosodott, hogy a szocialista forradalom egyben az ország függetlenségéért vívott harcot is jelenti. Világossá vált, hogy a szocialista forradalom a nemzetek egymás közötti viszonyát a nemzetek önrendelkezési joga alapján rendezi. Bár a szomszédos országok munkásosztályának szolidaritása számos formában megmutatkozott a Magyar Tanácsköztársaság iránt, a szocialista forradalom nem vált általánossá Közép- és Délkelet-Európában; az elszigetelt magyar forradalmat leverte az imperialista túlerő. Ezzel egyben az utolsó akadály is elhárult az elől, hogy a háború imperialista módon, a nemzeti érdekek sérelmével érjen véget.

A proletárhatalom fennmaradása és továbbterjedése tehát megoldotta volna a Duna menti országok nemzeti kérdését is, és lehetetlenné tette volna a háború lezárásának trianoni módját. A Tanácsköztársaság uralma idején mindenki előtt világossá vált, hogy az imperialista követeléseknek csakis a proletárhatalom tud ellentállni. Ezt még a burzsoázia józanabb elemei is beismerték. A levitézlett burzsoá—földesúri osztályok tehát választhattak osztályérdekeik és a nemzeti érdekek között. Fehér holló volt közöttük, aki az utóbbit választotta. A magyar uralkodó osztályok osztályuralmuk visszaállítása céljából szembefordultak a proletárhatalommal; képviselőik ellepték az antantpolitikusok előszobáit, és az intervenciót sürgették. Már a Károlyi-kormányzattal szemben is intrikáltak a nyugati hatalmaknál. A Tanácsköztársaság ellen pedig összefogtak az antantimperialistákkal, valamint a román és a csehszlovák burzsoá nacionalistákkal. A hatalomból kivetett burzsoá—földesúri reakció szívesebben látta Budapesten a bojár hadsereget, mint a magyar munkásság kormányát. A munkáskormány ugyanis elvette földbirtokait és gyárait; ezeket csak az intervenció sikere révén kaphatta vissza. Ezért árulták el képviselői a Tanácsköztársaság hadseregébe beépült embereik segítségével a román burzsoá hadsereg elleni felvonulás tervét, és segítették elő más módon is az intervenciósok budapesti bevonulását. A magyar burzsoá—földesúri reakció azzal, hogy közreműködött az igazi nemzeti célkitűzésekért, a nép felemelkedéséért és az ország függetlenségéért harcoló Tanácsköztársaság megbuktatásában, elősegítette a Trianon előtt álló utolsó akadály elhárítását.

A trianoni szerződés az imperialista háborúban győztes nagy imperialista rablók diktátumának része volt — a hasonló terveket szövögető, de a világháborúban legyőzött rablóval szemben. Ugyanakkor többet is jelentett ennél; a trianoni szerződésben nemcsak az imperialista háború imperialista módon való befejezését, illetve az ilyen befejezés szentesítését kell látnunk, hanem a háborút követő forradalmakon úrrá lett reakció konszolidálását is.

A trianoni szerződés szerves részét alkotta a háború után kialakított nemzetközi rendszernek, amely a szocializmus terjedésének megakadályozása és a Szovjetunió megsemmisítése céljából épült ki, és amely új imperialista háborúk melegágyává vált. A trianoni szerződés reakciós jellegét mutatja, hogy ez a szerződés megerősítette a reakció hatalmát Magyarországon, és hozzájárult a Horthy-rezsim stabilizálásához. Ugyanakkor nem hozott megnyugvást: kiélezte az ellentéteket a dunai nemzetek közt, többek között azzal is, hogy idegen elnyomás alá helyezett jelentős magyar kisebbségeket. Ebben foglalhatók össze a trianoni szerződés reakciós jellemvonásai. Más oldalról: a szerződés tükrözte és elismerte a háborút lezáró demokratikus és nemzeti forradalmak egyik nagy vívmányát, a nemzetiségi elnyomásra, az osztrák és a magyar uralkodó osztályok hegemóniájára felépített Habsburg-monarchia széttörését, az addig elnyomott nemzetek kiválását. Ezt mutatják a számszerű adatok is. Az 1918 előtti soknemzetiségű Magyarország területéből a trianoni szerződés határmegállapításainak megfelelően levált területek lakóinak túlnyomó többsége az 1918 előtt elnyomott nemzetiségi lakossághoz tartozott. Az Apponyi-vezette békedelegáció magyarok arányát eltúlzó adatai szerint is a Csehszlovákiához került terület lakóinak $^2/_3$-a, a Jugoszláviához csatoltnak ugyancsak $^2/_3$-a szláv és egyéb nemzetiségű volt; az ottani lakosságnak körülbelül $^1/_3$-a volt magyar.[14] A Romániához került Erdély népességének nemzetiségi megoszlása Apponyi 1920-as adatai szerint: 53,2% román, 32,5% magyar, 10,6% német, 1,9% szláv és 1,8% egyéb.[15] Ily módon az új államhatárok elsősorban az addig elnyomott nemzetiségek elszakadását fejezték ki; de másrészt azt is, hogy igen jelentős — több milliós — magyar kisebbségek kerültek a szomszéd államokba. Bár a monarchia romjain létrejött új államok a nyugati imperialistáktól függtek, az Osztrák—Magyar Monarchiában elnyomott nemzetek számára az új államalakulatok mégis összehasonlíthatatlanul jobb fejlődési lehetőséget biztosítottak. A trianoni szerződésben ez a vívmány is tükröződött. Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy a trianoni szerződés nem azért imperialista jellegű, reakciós, mert a magyar hegemóniára alapozott soknemzetiségű Magyarországot megsemmisítette, illetve a megsemmisülést szankcionálta — és nem is önmagában azért, mert magyarok millióit más államokhoz csatolta —, hanem azért, mert egy reakciós nemzetközi rendszer része volt, amely a szocializmus terjedésének meggátlása érdekében, szovjetellenes céllal jött létre, és stabilizálta Magyarországon a reakció hatalmát. Ugyanakkor egy újabb negyedszázadon át fenntartotta és újólag kiélezte a dunai nemzetek ellenségeskedését.

A nyugat-európai burzsoá történetírás a két világháború közti idő-

[14] Lásd A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről. Budapest 1920. I. köt. 21. old.

[15] Lásd ugyanott, II. köt. 19. old.

szakban magasztalta a Párizs környéki békék megalkotóit. A kordon rendszere — úgy látszott — nagyszerűen beválik, megakadályozza a szocializmus Európában való elterjedését, és Kelet- és Délkelet-Európát a francia és angol imperializmus befolyási övezetévé teszi. A mai nyugat-európai történetírás hangja már sokkal kritikusabb. Jórészt elhibázottnak tekinti az első világháború utáni békerendszert — de korántsem imperialista jellege miatt, hanem azért, mert nem töltötte be szerepét. Hogy az ún. utódállamokból a német imperializmus eléggé könnyen kiszorította a nyugatiakat, talán még a kisebb baj; de az a tény, hogy a kordon államai a háború után a szocializmus irányában fejlődtek, már bírálatra készteti a nyugati burzsoázia történészeit. Nem csekély azoknak a nyugati polgári történészeknek a száma, akik szerint helyesebb lett volna a Habsburg-monarchia korhadt rendszerét megtámasztani, mintsem felbomlását akceptálni. Ez a történeti beállítás — nyíltan vagy kevésbé nyíltan — összekapcsolódik a kelet- és délkelet-európai burzsoá restauráció mai habsburgiánus vágyaival.

•

A Tanácsköztársaság megdöntése után hatalomra jutott ellenforradalmi fasiszta rendszer egyik legfontosabb ideológiai propagandaeszköze Trianon revíziójának hirdetése lett. Az ellenforradalmi revízió nem egyszerűen a korábbi dualista kori — tartalmában már túlnyomóan reakcióssá vált — nacionalizmus folytatója, hanem annak végletekig fejlesztett soviniszta változata volt, s a magyar fasizmus legtipikusabb ideológiai fegyverévé vált a bel- és külpolitikai célok érvényesítésében. E tanulmány keretében csak a revíziós ideológia megalapozásának és tartalmának néhány fő mozzanatára mutathatunk rá.

A trianoni szerződést kétféleképpen lehetett bírálni: reakciós szemszögből — a magyar burzsoá—földesúri reakció oldaláról — és demokratikus alapról. A magyar reakció a békeszerződést, amelynek létrejöttéért súlyos felelősség terhelte, éppen reakciós jellege miatt, reakciós tartalmáért fogadta el, és azt ítélte el benne, ami a demokratikus forradalmak vívmánya volt. Nem nyugodott bele abba, hogy a mintegy tízmilliónyi nemzetiségi tömeg lerázta a magyar uralkodó osztályok igáját. Horthyék elsősorban ezért hirdették a trianoni szerződés revízióját. A horthysta revízió eszmekörétől idegen volt minden olyan értelmezés, amely a revíziós igényeket az „ezeréves határoknál" szűkebben vonta meg; különösképpen tiltakoztak az ellen, hogy revíziós célkitűzéseiket a magyarlakta területekre korlátozzák. A szomszédos országokban élő magyar kisebbségeknek azt a szerepet szánták, hogy adott pillanatban belülről robbantsanak, és így segítsék elő az 1918 előtti határok visszaállítását. Ezzel a tartalommal szervezték az irredenta mozgalmakat. Ez az oka annak is, hogy a magyar kormány, ha csak tehette, kitért a szomszédos országokkal folytatandó barátságos tárgya-

lások elől, pedig a húszas években erre többször is volt lehetőség. Magyarország számára nemcsak gazdasági érdekekből, de politikai elszigeteltségének áttörése céljából is előnyös lett volna a viszony megjavítása a szomszédos országokkal és Szovjet-Oroszországgal. A németek rapallói egyezményéhez hasonlóra itt is lett volna lehetőség. Csehszlovákia politikai körei komolyan törekedtek arra, hogy — akár kisebb határkiigazításokkal is — jó viszonyt teremtsenek a két ország között.[16] Mindez azonban süket fülekre talált Horthyéknál.

A revíziós ideológia tartalmából szervesen következett a szomszédos népek mélységes lenézése és a magyar „faji felsőbbrendűség" és „kultúrmisszió" fasiszta jellegű hirdetése. Az Apponyi-féle delegáció a békekonferencián jórészt azzal érvelt a nemzetiségi területek elcsatolása ellen, hogy ezek a területek kulturálisan elmaradottabbak, mint a központi magyarlakta részek. Ezt az állítást — amely megfelelt a valóságnak — nagy statisztikai anyaggal bizonygatták.[17] Csupán azt felejtették el hozzátenni, hogy ez az állapot a magyar uralkodó osztályok évszázados nemzetiségi elnyomó politikájának az eredménye, és egyik magyarázatát adja annak, miért törekedtek a nemzetiségek a Magyarországtól való elszakadásra.

A magyar vezető osztályoknak semmi alapjuk nem volt arra sem, hogy különbeknek tartsák magukat a szomszédos országok vezető rétegeinél. Szörnyű ellenforradalmi terrorakcióik, majd kormányzásuk fasiszta módszerei akkoriban szinte egész Európa felháborodását kiváltották. A Csehszlovák Köztársaság magyar lakossága, amellyel szemben nemzetiségi megkülönböztető politika érvényesült, így is sokkal szabadabban élt, és összehasonlíthatatlanul szélesebb demokratikus jogokat élvezett, mint az ellenforradalmi Magyarország lakossága. A Romániában élő magyar parasztok — akiket pedig a húszas évek földosztásánál háttérbe szorítottak — még mindig több földet kaptak, és kedvezőbb feltételekkel, mint amennyit az ellenforradalmi rendszer „földreformja" nyújtott Magyarországon. A horthysta revízió tehát nemcsak azért volt reakciós jellegű, mert idegen nemzetiségek elnyomására tört, hanem azért is, mert egy esetleges visszacsatolás nemzetiségre való tekintet nélkül rontotta volna a visszacsatolt terület lakosságának helyzetét, s visszavetette volna az utódállamokban az üldözés ellenére is kedvezőbb helyzetben levő demokratikus és szocialista mozgalmakat.

Az ellenforradalmi revízió eszméköre áthatotta a Horthy-korszak egész hivatalos szellemi életét, a publicisztikát, a közoktatást, a műsorpolitikát, az ifjúsági mozgalmakat, az egyházi propagandát, az irodalom nagy részét és nem utolsósorban a történetírást és történettanítást.

A magyar burzsoá—földesúri reakció — 1918 előtti politikájával,

[16] Lasd *Steier Lajos:* A csehek és a revízió. Magyar Szemle, 1931.
[17] Lásd A magyar béketárgyalások. Id. mű, I köt.

majd a Tanácsköztársaság elleni fellépésével — nagymértékben felelős volt a trianoni szerződésért. Ennek elleplezésére, valamint a revíziós ideológia és politika történeti alátámasztására hatalmas propagandatevékenységet fejtett ki. Történészek, publicisták tucatjai vonultak fel az 1918 előtti vezető osztályok politikájának igazolására, szemérmetlenül meghamisítva az 1918—1919-es forradalmaknak és az uralkodó osztályok ezzel kapcsolatos ellenforradalmi szerepének lényegét. Akik a Tanácsköztársaság ellen összefogtak az imperialistákkal, hogy visszakerülhessenek a hatalomba, tevékenységükkel aláírták azt a váltót, amelyet Trianonban kellett kiegyenlíteniük. Pedig ennek a váltónak a feltételei rosszabbak voltak azoknál, mint amelyeket az ellenforradalom fellépése előtt dolgoztak ki a békekonferencián. Az uralkodó osztályok éppen ezeket az összefüggéseket akarták elhomályosítani. Ezért öltöttek gyászkarszalagot a szerződés aláírásakor, és ezért hangsúlyozták kényszerhelyzetüket a szerződés törvénybe cikkelyezésénél.[18] Minden írást, amely rámutatott a történelmi igazságra, betiltott az ellenforradalmi cenzúra; minden szerzőt, politikust, illegális harcost, aki fellebbentette a fátyolt az igazságról, a fasiszta diktatúra félreállított vagy bebörtönzött, nem ritkán kivégeztetett. Így azután az évtizedeken át akadálytalanul fertőző ellenforradalmi propaganda nem volt hatástalan; a nemzet árulói a nemzeti hősök tógájában tetszeleghettek. Az ellenforradalmi nacionalista történetírás és publicisztika nemcsak táplálta és szította a múlt maradványaként a közvéleményben erősen élő nacionalizmust, hanem félrevezette és becsapta a Trianonnal érthetően elégedetlenkedő nemzeti érzésű elemeket is.

A revíziós ideológiát alátámasztó történetszemlélet kidolgozásában különösen nagy szerepe volt Szekfű Gyula „Három nemzedék" című 1920-ban megjelent könyvének. Szekfű a forradalmakat katasztrófáknak, az azokat előkészítő és elősegítő áramlatokat pedig a bajok forrásának tekintette; még a dualista korszak sekélyes liberalizmusát is kárhoztatta. Ugyanakkor dicsőítette a magyar politika konzervatív irányát, és tulajdonképpen ő alapozta meg, készítette elő Tisza István történeti alakjának bálványozását (amit azután az epigonok hajtottak végre).

Tisza István, a magyar úri osztályok gyűlölt, brutális képviselője, a népi és nemzetiségi demokratikus törekvések sárbatiprója lett az ellenforradalmi korszak politikusainak eszményképe. Az az ember, akit Ady Endre „Rohanunk a forradalomba" című versében „vad geszti bolondnak", „gyújtogató, csóvás embernek", „úrnak, magyarnak egyként rongynak" nevezett. Tisza szerepét — különösen a világháború kitörésével kapcsolatos magatartását — a revíziós céloknak megfelelően meghamisították. A háború előtti magyar politika háborús konzekvenciájának, a felbomláshoz vezető szükségképpeni következményének elleple-

[18] Lásd A Magyar Békeszerződés és a becikkelyező törvény szövege és magyarázata. Budapest 1921. 7. old.

zése érdekében Tisza Istvánt — aki 1914-ben és a háború első éveiben az ország miniszterelnöke volt — mint a háború ellenzőjét próbálták beállítani.

Tisza az 1914 nyári háborús válság napjaiban egy ideig valóban ellenezte a Szerbia elleni meglepetésszerű támadást. Álláspontját több felterjesztésben és több megbeszélésen (közös miniszteri konferenciák stb.) fejtette ki, legrészletesebben az uralkodóhoz intézett július 8-i előterjesztésében.[19] A Szerbia elleni meglepetésszerű támadás — írja — minden valószínűség szerint világháborút jelentene. Ehhez az erőviszonyok most nem a legkedvezőbbek, „míg a leszámolásnak későbbi időre való kitolásával, ha ezt az időt diplomáciailag jól használjuk ki, az erők arányának javulását érhetnők el". Tisza tehát a háborút — a „leszámolást" — későbbi időpontra akarta halasztani. Hangsúlyozta: „Távol áll tőlem, hogy Szerbiával szemben erőtlen és tétlen politikát javasoljak . . ., de véleményem szerint meg kell adni Szerbiának azt a lehetőséget, hogy a háborút egy mindenesetre nehéz diplomáciai vereség árán elkerülhesse." Ezért „megfelelő, de nem fenyegető hangon tartott jegyzéket kellene Szerbiához intézni".

A bécsi német követ július 10-én jelentette: a monarchia külügyminisztere, Berchtold gróf panaszkodott neki Tiszára, akinek magatartása megnehezíti, hogy energikus lépéseket tegyen Szerbia ellen. De négy nappal később már azt táviratozta kormányának, hogy Tisza megváltoztatta álláspontját. Felkereste őt, és kijelentette előtte: meg van győződve a háború szükségességéről; a Szerbiának küldendő jegyzéket úgy fogják megfogalmazni, hogy annak elfogadása gyakorlatilag lehetetlen legyen. „Mégis férfi" — írta e jelentés margójára a császár.[20] Ezzel létrejött a monarchia és Németország valamennyi számottevő vezetőjének egységes állásfoglalása: teljesíthetetlen jegyzéket Szerbiának, vagyis háborút!

Tisza magatartásáról, valamint álláspontjának megváltoztatásáról terjedelmes revíziós szemléletű irodalom keletkezett az első világháború után. Ezek az írások azt bizonygatták, hogy Tisza — és általa a magyar uralkodó osztályok — nem akarta a háborút, ezért nem is felelős érte. A háború végén az uralkodó felszólítására Tisza maga is készült rá, hogy a válság alatti magatartását ilyen céllal és beállításában nyilvánosságra hozza.[21]

Tisza magatartása valójában semmivel sem csökkenti osztálya felelősségét a háborúért. A monarchia és Szerbia közti konfliktusért a monarchia vezető osztályainak nemzetiségi politikája és külpolitikája a felelős. Ennek a politikának háborúhoz kellett vezetnie, amely az adott

[19] Szövegét lásd *Tisza* Összes művei. Levelek. 6. köt. 366. és köv. old. — Az itt következő idézetek is innen származnak.

[20] *Asquith:* The genesis of the War. London 1923. 170—171. old.

[21] Lásd *Tisza:* Id. mű, 364—365. old.

helyzetben mindenképpen világháborúvá szélesedett. Tisza mindezzel teljesen tisztában volt, és vállalta ezt a politikát, következményeivel együtt. Csupán arról volt szó, hogy egy későbbi időpontot kedvezőbbnek vélt a háborúra. Tiszának nem sikerült meggyőznie társait álláspontja „helyességéről", de ha történetesen sikerül neki, akkor is csak némi időeltolódásról lett volna szó. A háború a politika folytatása, és Tisza nem azt a politikát ellenezte, amely e háborúhoz vezetett; csupán várni akart az általa képviselt politika háborúba való átcsapásával. Miután semmiféle elvi fenntartással nem élt, nem volt nehéz meggyőzni őt arról, hogy az adott időpont mégiscsak alkalmas a hadüzenetre.

A revíziós ideológia a magyar nagybirtokos és nagytőkés osztályok háborús felelősségét jelentős részben azért is tagadta, mert azok ismét imperialista háborúba torkolló politikát képviseltek. Az ellenforradalmi rendszer külpolitikáját ugyanis a revíziós törekvések határozták meg nemcsak a szomszédos országok viszonylatában, hanem azon túlmenően is. Mint említettük, a háború előtti korszak urai tudták, hogy a magyar nép és a magyarországi nem magyar nemzetiségek elnyomásához önmagukban nem elég erősek, hogy ehhez külföldi reakciós erőre kell támaszkodniok — ezért kötöttek egyességet, szövetséget a Habsburgokkal, az osztrák vezető osztályokkal, és ezen túl a császári Németországgal; ugyanígy tudták a horthysták is, hogy reakciós—revíziós terveik megvalósítására nincs elég erejük, és ezért arra törekedtek, hogy valamelyik külföldi reakciós nagyhatalomra támaszkodva érvényesítsék törekvéseiket. A húszas években főleg Olaszország és Anglia felé tapogatóztak. De a revízió nagyhatalmi támogatását csak később, a harmincas években érték el, amikor Németországban is hatalomra került a fasizmus, amely nyíltan szembehelyezkedett a versailles-i rendszerrel. Horthyék rendszeresen becsapták a külpolitikailag eléggé tájékozatlan magyar közvéleményt — nemcsak a harmincas években, amikor elleplezték, hogy a szovjetellenesség és a revízió német támogatása az ország függetlenségének mind teljesebb feladásával jár együtt, de már a húszas években is, amikor a revíziós törekvések nagyhatalmi támogatását illetően hamis illúziókat keltettek.

A revíziós ideológia égisze alatt folytatott külpolitikai megtévesztés már a trianoni béke aláírásánál és becikkelyezésénél kezdetét vette. A békefeltételek végleges szövegét a párizsi békekonferencia 1920. május 6-án egy kísérőlevéllel együtt adta át a magyar küldöttségnek. A levelet a konferencia elnöke, Millerand írta alá. A Millerand-féle kísérőlevél határozottan elutasította a magyar küldöttség korábbi ellenérveit, és a további vitát azzal vágta el, hogy a kijelölt határ „ugyanazon feltételek melletti" esetleges módosítását a Határbizottságok elé utalta.[22] Az ellenforradalmi propaganda azonban úgy állította be a

[22] Lásd A Magyar Békeszerződés és a becikkelyező törvény szövege és magyarázata. 2—5. old.

magyar közvélemény előtt a kísérőlevelet, mint amely a „békeszerződés magyarázatára és végrehajtására vonatkozóan ránk nézve kedvező elveket jelent ki irányadókul, és így remélhető, hogy a békeszerződés végrehajtása során egyes rendelkezések nem fognak merev alkalmazást nyerni".[23] Ez csupán egy példa a revíziós törekvésekkel kapcsolatos illúziókeltésre. A tudatos megtévesztés jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a magyar közvélemény csak túlságosan későn, a második világháború idején döbbent rá a revíziós politika súlyos következményeire.

A revíziós ideológiának igen fontos belpolitikai szerepe is volt. Nemcsak az, hogy a sovinizmus szításával bázist teremtsen a vezető osztályok számára a nacionalista gondolkodású középrétegek körében, hanem az is, hogy elterelje a dolgozó tömegek figyelmét a szociális helyzetről. Szüntelenül hangoztatták: Magyarországon azért van nyomor, mert kicsi az ország. „Csonka-Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország" — hirdették és imádkoztatták a diákokkal az iskolákban.

*

A Kommunista Internacionálé és az európai kommunista pártok kezdettől fogva harcoltak az 1919—1920-ban kialakított európai imperialista békerendszer, a versailles-i kombináció ellen. A Komintern IV. (1922) és V. (1924) kongresszusa részletesen foglalkozott a versailles-i rendszer elleni harc feladataival; ez a politikai tézisek közt fontos helyet foglalt el. A fő kérdés — a német kérdés — mellett eleinte nem szerepelt, vagy alig szerepelt a délkelet-európai országok problémája. Utóbb azonban a Komintern Végrehajtó Bizottsága Kun Béla javaslatára albizottságot küldött ki a Duna—Balkán-államok viszonyainak megvizsgálására. Az albizottság 6 tagból — a csehszlovák, magyar, osztrák, bolgár, jugoszláv és román kommunista pártok egy-egy küldöttéből — állt. Tervezetét a politikai bizottság elfogadta, és beillesztette a politikai tézisekbe.[24] Mivel ez a fontos dokumentum — amely kitűnően jellemzi az imperialista békekötés következményeit Délkelet-Európában — ismeretlen a hazai olvasóközönség előtt, érdemes egész terjedelmében idézni:

„Dunai—balkáni országok. A dunai—balkáni országok erős szétdaraboltsága krónikus gazdasági krízist vált ki. A régi ipar a vele régebben összekapcsolt gazdasági területek elvesztése folytán sorvad. A vámpolitika révén fejlesztett új ipar az eladási piacok korlátozása miatt szenved. A Népszövetség Ausztriában és Magyarországon végrehajtott szanálási kísérletei állandó gazdasági válságot szülnek ezekben az or-

[23] A trianoni szerződést becikkelyező törvényjavaslat indoklása. [Lásd ugyanott, 2. old.]

[24] Új Március, 1926. április. 240. old. — 1925-től 1933-ig a Kommunisták Magyarországi Pártjának hivatalos lapja az „Új Március" volt, amelyet az illegalitás viszonyai következtében külföldön szerkesztettek és nyomtattak.

országokban. A háború után végrehajtott földreformok nem szüntették meg a földtulajdon feudális elosztásának maradványait és általában nem enyhítették a paraszttömegek helyzetét. A menekültek nagy áradata egyes államokban (Görögország és Bulgária) új gazdasági és politikai nehézségeket szül.

A nemzeti kérdést nemcsak hogy nem oldották meg a békeszerződések, hanem még élesebb formát öltött. A nemzetiségek megfékezésére nagyszabású állami erőszakapparátusra van szükség, melynek eltartása súlyos teherként nehezedik a lakosságra.

A dunai—balkáni országok az Anglia, Franciaország és Olaszország, a legutóbbi időben pedig Amerika közötti imperialista harc fő színterei. Másrészt egyes balkáni államok, különösen Jugoszlávia, hegemóniára törekszenek a Balkánon. Franciaország megkísérli felhasználni a kisantantot az angol befolyás alatt levő Magyarország, Bulgária, valamint Ausztria, Németország és Szovjet-Oroszország ellen. Ennek ellensúlyozásaképpen az angol és amerikai tőke balkáni vagy délkelet-európai blokk megteremtésére törekszik.

A rendszeres terror ellenére a forradalmi munkásmozgalom nem szűnik. A proletariátusnak a gazdasági és részben nemzeti elnyomás alatt szenvedő parasztsággal való szövetsége kell, hogy alapja legyen a kommunista párt politikájának."[25]

A Komintern valamennyi kelet-európai kommunista párt fontos feladatának tekintette a nemzeti kisebbségeket elnyomó burzsoá kormánypolitika elleni fellépést. Ennek megfelelően a csehszlovák, román, jugoszláv kommunista párt harcolt saját burzsoáziájának a magyar nemzeti kisebbséget elnyomó politikája ellen, és valamennyi elnyomott nemzetiség önrendelkezési jogának elismeréséért küzdött.

A Komitern a húszas években a versailles-i rendszer széttörésének feladatát és az imperialista békekötés következményeinek felszámolását az európai szocialista forradalommal kapcsolta össze.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának állásfoglalása összhangban állott a III. Internacionálé határozataival és a szomszédos országok kommunista pártjainak politikájával. A KMP elítélte a trianoni imperialista békét: „A trianoni békeszerződés az imperialista győző hatalmak diktátuma, mely nem a népek önrendelkezési joga, nem a népesség »akarata« és »rokonszenve« alapján szabta meg az országhatárokat, hanem a győző nagyhatalmakkal szövetségben levő román, cseh, szerb uralkodó osztályok imperialista érdekei alapján. A Trianon elleni harc tehát egyik frontszakasza annak a harcnak, melyet a nemzetközi munkásság a versailles-i rabló békeszerződések rendje ellen folytat."[26] Magyarországon a KMP volt az egyetlen politikai tényező, amely meg tudta mutatni a trianoni rendszer széttörésének demokratikus útját,

[25] Új Március, 1926 április. 250 old.
[26] Új Március, 1925 július—augusztus. 31. old.

és küzdött ennek megvalósításáért. „A magyar nemzeti kérdés megoldását, Trianon összetörését csak a magyar proletárforradalom hajthatja végre az utódállamok forradalmi munkásságával szövetségben a Kommunista Internacionálé vezetése alatt"[27] — hirdette a párt. A KMP a Trianon elleni harcot az országot megújító új forradalom előkészítése szempontjából folytatta.

A kommunisták szembeszálltak a horthysta revízióval, amelyet mint a magyar burzsoázia osztálypolitikáját jellemeztek: „A nagybirtokosok és nagykapitalisták uralmának viszonylagos konszolidálása lehetővé tette, hogy a magyar ellenforradalom, a Trianont szentesítő szanálási politika folytatása mellett, megkísérelje az európai politikába, a nagyhatalmak imperialista versenyébe való bekapcsolódást. Mert a nagyburzsoá osztályok osztályérdeke Trianon revíziója."[28]

A fasiszta vezető osztályok Trianon ellenforradalmi revízióját a Szovjetunió ellen készülő hadjáratban való részvételükkel akarták összekapcsolni. A párt sajtója kimutatta, hogy Trianon széttörésének ezen útja nem hoz eredményt a dolgozó tömegek számára; éppen ellenkezőleg: a rablóbékét csak a fasiszta rendszer elsöprésével és a Szovjetunióra támaszkodva lehet megsemmisíteni.[29]

[27] Új Március, 1925 december. 297. old.

[28] Új Március, 1925 július—augusztus. 32. old. — A párt sajtója rámutatott arra is, hogy a horthysta revíziónak milyen fontos belpolitikai szerepe van egyrészt az uralkodó osztályok egységének megtartásában, másrészt a dolgozó rétegek szociális küzdelmeinek leszerelésében:

„A trianoni revízió vágya mindinkább középponti kérdéssé válik a magyar uralkodó osztályok egész politikájában. Ez a vágy fogja össze a gazdaságpolitika, vám- és adópolitika megannyi kérdése dolgában bomladozó egységfrontjukat. A belső piac megszűkülésének bajaival küzködő, a vámpolitikában kénytelenkelletlen visszavonuló nagyipar álma a Trianon revíziójával visszakerülő területekkel megnövekvő versenymentes fogyasztási terület. Az agrárválsággal küzdő nagybirtokosok a régi birtokaikat akarják vissza. Az elhelyezkedni nem tudó intelligencia a területi integritás visszaállításától vár állást, befolyást, hivatalt. A gazdagparasztságnak sem közömbös egy nagyobb belső piac. Mindezek az osztályok bajainak, keserveinek, sőt egymással való ellentéteiknek is Trianonban látják a kútforrását, azért válik ma a külpolitika a magyar nemzeti egységfront összetartó abroncsává. Még a munkások egy részét is azzal remélik a Trianon revíziója elleni küzdelemben érdekeltté tenni a magyar uralkodó osztályok, hogy az ipari fogyasztó terület megnövekedése »munkásérdek« is." [Új Március, 1927 július. 327. old.]

[29] „Trianon revíziójának jelszava ma a Szovjetunió elleni háború előkészítését szolgálja. Vajon lehet-e ez ok arra, hogy a kommunista párt és a forradalmi munkásság lemondjon Trianon (mint a háború utáni imperialista békeszerződések egyik láncszeme) forradalmi összetörésének, a nemzetek önrendelkező joga forradalmi jelszavának hirdetéséről? Nem. Ellenkezőleg: minél inkább kötik össze Trianon revíziójának jelszavát a magyar uralkodó osztályok a Szovjetunió elleni háború ügyével, annál inkább kötelessége a forradalmi munkásságnak a Szovjetunió megvédelmezésének, a világforradalom megvédelmezésének ügyét összekötni Trianon forradalmi összetörésének, a magyar nép forradalmi önrendelkező jogának jelszavával. Bethlen a Szovjetunió vereségétől, az orosz munkásállam elleni háború győzelmétől, Anglia jóakaratától teszi függővé a trianoni

A párt állásfoglalása megértésre és támogatásra talált egyes demokratikus körökben is. A kérdés megítélésében lényegében megközelítette a párt állásfoglalását az emigrációba kényszerült Károlyi Mihály, aki a trianoni béke aláírása utáni napokban a bécsi „Arbeiter Zeitung" hasábjain a horthysta revízió eszmekörével gyökeresen ellentétes gondolatokat fejezett ki: „Magyarország csak akkor remélheti szörnyű békéjének némi reparációját, ha nem a konzervatív reakció és kapitalista imperializmus, hanem ellenkezőleg: a szocialista eszmék hódítanak tért, melyek az emberek boldogulását nem a területszerzésben, hanem a népek önrendelkezési jogában látják. Különösen Kelet-Európa államaiban, hol a nyelvhatárok oly nehezen határozhatók meg, oda kell törekednünk, hogy a szűk látókörű sovinizmus okozta háborúzások helyett oly irányzat kerüljön felül, amely a politikát a gazdasági szükségszerűséghez és ésszerűséghez alkalmazza."[30]

A Szociáldemokrata Párt összhangba hozta politikáját a horthysta revízióval. Csupán arra törekedett, hogy a revíziós és egyben szovjetellenes politika ne a Habsburg-restaurációval kapcsolódjon össze. Ez egyébként megfelelt Horthyék politikájának is. A Szociáldemokrata Párt pl. üdvözölte Rothermere akcióját.[31] Ezt a munkásosztály érdekeitől teljesen idegen politikát a KMP lapja állandóan ostorozta: „A magyar szociáldemokraták — Trianon proletárforradalmi megdöntése helyett — beleilleszkedtek abba az egységfrontba, mely Magyarországot a szovjetellenes háború első tűzvonalába igyekszik beállítani... A Szociáldemokrata Párt is úgy szolgálja a nemzeti egységfrontot, ahogyan tudja. A maga szerény tehetségének megfelelően: Rothermere lordot... népszerűsíti mint a Habsburg-restauráció ellenségét... Ki-ki a maga módja, a maga tehetsége szerint szolgálja az angol imperialista háború előkészítését a Szovjetunió ellen, a magyar nemzeti egységfrontban."[32]

A trianoni probléma bonyolult kérdéseiben tehát a KMP helyes álláspontot képviselt. Az a körülmény, hogy a húszas években a szocialista

béke revíziójának ügyét, a Kommunisták Magyarországi Pártja a Szovjetunió győzelmétől, az orosz munkásállam elleni imperialista háború vereségétől, a világforradalom győzelmes előrehaladásától várja a magyar dolgozó nép önrendelkező jogának megvalósulását. Forradalmi reálpolitika az ellenforradalmi reálpolitikával szemben! De az ellenforradalom reálpolitikája az európai munkásság teljes gúzsbakötésének, Szovjet-Oroszország vereségének, az Anglia vezette háborús imperialista egységfront győzelmének ingoványos talajára épít, míg a kommunista párt forradalmi reálpolitikája az európai munkásosztály háborúellenes osztályharcának, a gyarmati népek diadalmaskodó szabadságharcainak, az orosz munkásosztály életre-halálra való győzelmes védekezésének sziklaszilárd talajára épít. A magyar dolgozó nép nemzeti önrendelkező joga életre-halálra egybekapcsolódik a Szovjetunió megvédelmezésének nemzetközi ügyével." [Új Március, 1927 július. 330. old.]

[30] Arbeiter Zeitung, 1920. július 10.

[31] Lord Rothermere — angol konzervatív politikus — támogatta a magyar revíziós törekvéseket. Lásd alább. — *Szerk.*

[32] Új Március, 1927 július. 343—345. old.

forradalom volt a stratégiai célkitűzés, a Trianonnal kapcsolatos állásfoglalásokban is tükröződött. Így a megoldás közvetlen összekapcsolása a szocialista forradalommal nem volt reális. Ez azonban a Trianonnal és a revízióval kapcsolatos állásfoglalás elvi lényegét és helyességét nem érinti.

A KMP álláspontja nem egyik napról a másikra született meg. A pártnak a kérdés bonyolultsága következtében harcot kellett folytatnia a helyes elvi és propagandisztikus fellépés kialakítása érdekében. Így pl. 1929 elején a horthysta imperialista revízió elleni harcban háttérbe szorult a Trianon elleni demokratikus harc hirdetése. A Komintern útmutatásai nyomán azonban a párt lapja ezt a hibát gyorsan korrigálta, és az esztendő második felében már ismét helyesen írta: „A Kommunisták Magyarországi Pártja harcát az imperialista magyar burzsoázia revíziós mozgalma ellen a Trianon elleni forradalmi harccal, a magyar dolgozó nép önrendelkező jogáért való harccal kell összekapcsolni... A Kommunisták Magyarországi Pártja kötelessége rámutatni a fasizmus revíziós külpolitikájának imperialista, háborús veszedelmeire, kötelessége rámutatni persze ennek a külpolitikának ellentmondásaira, akadályaira, sikertelenségére is, hogy a revíziós maszlaggal megfertőzött dolgozók előtt megvilágítsa azt, hogy a nemzeti önrendelkezés megvalósításának útja, a proletárforradalom, a magyar burzsoázia forradalmi megdöntésén át vezet. A trianoni rablóbéke ellen nem az olasz fasizmus, nem az angol imperializmus, hanem a Szovjetunió, a cseh, román, jugoszláv forradalmi munkásság a magyar dolgozók szövetségese."[33]

A Kommunisták Magyarországi Pártjának helyes útmutatásai az illegalitás viszonyai között igen nehezen jutottak el a dolgozókhoz, és viszonylag csak kis részükre hatottak. Ugyanakkor a reakció hamis propagandája számára tárva-nyitva állott az út. Ily módon a horthysta reakciónak sikerült a dolgozók nem jelentéktelen részét megtévesztenie Trianon előzményeit és a nemzeti kérdés megoldását illetően. A reakciós propaganda széles körben, sok emberre hatott. Ez az egyik oka annak, hogy ma is érződnek a revíziós nézetek maradványai.

*

A húszas években a revíziós politika ideológiai megalapozása folyt: a közvélemény megtévesztése, az emberek gondolkodásának nacionalista megzavarása, és ezzel mintegy a reakciós cselekvések előkészítése. A harmincas években, a fasizmus nemzetközi előretörése nyomán, már gyakorlati lépésekre is sor került. 1933-ban fasiszta diktatúra létesült a kontinens egyik legerősebb imperialista országában, Németországban is. Ezzel rendkívül fokozódott az agresszió veszélye. A nemzetek füg-

[33] Új Március, 1929 augusztus—november. 320—324. old.

getlenségét egyre súlyosabban fenyegette a versailles-i rendszer reakciós revíziójára és — ezen túlmenően — a világuralomra törő német fasizmus agressziója.

A fasiszta magyar vezető klikk azonnal a német fasizmus felé orientálódott. Ebben megtalálta azt az erőt, azt a reakciós bázist, amelyre támaszkodva elérni remélte reakciós-revíziós céljainak megvalósítását.

A harmincas években tehát új helyzet állott elő; a megváltozott körülmények közepette a haladó erőknek is új feladatot kellett megoldaniuk. Ez a feladat az volt, hogy a munkásosztályt, a néptömegeket és minden demokratikus erőt a fasizmus és az új háború elleni harcra tömörítsenek. Ezzel kapcsolatban a nemzeti kérdés is új módon vetődött fel. A nemzetek függetlenségét most a német fasizmus agressziója fenyegette elsősorban, és így a nemzeti problémák megoldása is a fasizmus és az agresszió elleni harc részévé vált.

A Kommunisták Magyarországi Pártja rámutatott arra, hogy Magyarország Hitler-Németország által fenyegetett szabadságának és függetlenségének megvédése került a történelem napirendjére. Ez a fő kérdés. A párt helyesen jelölte meg a magyar függetlenség megvédésének belpolitikai és külpolitikai feltételeit is. Belpolitikailag: a nemzet demokratikus erőinek össze kell fogniuk a németekkel szövetkező magyar fasizmus megdöntése és az ország demokratizálása érdekében. Külpolitikailag: a dunai nemzeteknek szövetséget kell kötniük a közös ellenség, a német imperializmus ellen, mindenekelőtt a német imperializmus legfőbb ellenfelére, a Szovjetunióra támaszkodva. A Kommunisták Magyarországi Pártja rámutatott arra is, hogy a trianoni rendezés, valamint a csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai magyar kisebbségek kérdése semmiképpen sem lehet akadálya ennek az összefogásnak. „Aki igazi magyar, az nem úgy küzd a szlovákiai magyarság nemzeti sérelmeinek orvoslásáért — írta az illegális „Dolgozók Lapja" —, hogy ezzel a Csehszlovákiát leigázni és feldarabolni akaró náci imperializmust szolgálja. Aki igaz magyar, az azt akarja, hogy Csehszlovákia és Magyarország megegyezzenek egymással, és közösen védekezzenek a közös veszély: a náci imperializmus ellen."[34] A Kommunisták Magyarországi Pártja helyesen állapította meg azt is, hogy a vitás területi kérdések, a magyar kisebbségek problémái éppen ezen az úton oldódhatnak meg.

Magyarország urai a hitleri Németország segítségével 1938—1941 között területeket hódítottak a szomszédos országoktól, s ismét háborúba rántották az országot. Ez a háború azonban lényegesen különbözött a megelőzőtől. Az előzőben mindkét fél imperialista jellegű küzdelmet vívott; ebben csak az egyik. A magyar uralkodó osztályok a második

[34] Dolgozók Lapja, a Kommunisták Magyarországi Pártja (a Kommunista Internacionálé szekciója) központi lapja (1937—1938). Lásd Kik ellen fegyverkezik Magyarország? Szikra 1955. 120. old.

világháborúban a „teruletgyarapítást" védelmezve, illetve kiterjesztésére törekedve a német fasiszták oldalán ismét imperialista háborút folytattak. Az általuk megtámadottak viszont — Csehszlovákia, Jugoszlávia, és a Szovjetunió — igazságos, felszabadító jellegű küzdelmet vívtak. Ez döntő tényező a háború értékelését és az azt lezáró békét illetően egyaránt. A második világháborút lezáró 1947-es szerződésnek tehát egészen mások a történelmi előzményei, történelmi körülményei, mint a trianoninak. Egészen más a jellege, annak ellenére, hogy a határmegállapítást tekintve lényegében nincs különbség a két békeszerződés között.

A trianoni és a párizsi béke elvi jellegű különbségére több tényező is rávilágít. Ezek részletes tárgyalása meghaladja e tanulmány kereteit. Csak utalni lehet a legfontosabbakra:

A trianoni szerződés, mint láttuk, kiélezte a dunai nemzetek közti ellentéteket. Az 1947-es párizsi szerződés viszont a népi demokráciák létrejötte nyomán kialakuló együttműködést erősítette meg. A trianoni szerződés a reakciós Európába illesztette be Magyarországot, megnyirbálta az ország függetlenségét, és megerősítette az ellenforradalmi erők hatalmát. A párizsi szerződés ezzel szemben elismerte Magyarországnak a demokratikus nemzetek sorába emelkedését, függetlenségét, és elismerte a demokratikus erők hatalmát.

Az 1947-es békeszerződés még nem szocialista nemzetek viszonyait rendezte. De kielégíthette és kielégítette azt a követelményt, hogy a lehető legmaximálisabban biztosítsa a Duna menti országok békés együttélését. Azóta a dunai nemzetek nagy része rátért a szocializmus építésének útjára, és ily módon a párizsi békeszerződés által megszabott keretek is egyre inkább szocialista tartalmat nyertek. Ez adja meg a nemzeti kérdés teljes és végleges megoldását, amely a párizsi szerződés által meghatározott keretekben folyik mindaddig, amíg e keretek is fölöslegesekké nem válnak. „Ami a jövőt illeti — mondotta a Szovjetunió miniszterelnöke 1959 tavaszán —, úgy képzelem, hogy a szocialista országok további fejlődése minden valószínűség szerint az egységes szocialista gazdasági világrendszer erősítésének útján halad majd . . . Megerősödik a világszocializmus közös gazdasági bázisa, amely végül is tárgytalanná teszi a határok kérdését."[35]

[35] Nemzetkozi Szemle, 1959 május.

KIS ALADÁR:

AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER REVÍZIÓS KÜLPOLITIKÁJÁNAK KIALAKULÁSA (1920—1933)

A Magyar Tanácsköztársaság felett győzedelmeskedő ellenforradalmi rendszer külpolitikáját kezdettől fogva két döntő tényező határozta meg: a revízió és a szovjetellenesség. Az imperialista hatalmak segítségével uralomra jutott magyar nagybirtokosok és tőkések számára természetesen a dolgozó nép feletti hatalom visszaszerzése volt a legfontosabb; ezért elfogadták az imperialista támogatók által megszabott békefeltételeket, és aláírták a trianoni békeszerződést, amely hozzájárult az ellenforradalmi rezsim konszolidációjához. Erre utalt Bethlen István miniszterelnök is egyik 1921-ben tartott parlamenti beszédében, amikor félreérthetetlenül leszögezte: „Ebben az országban csak egy politikát szabad csinálni, és ez az, hogy a még megmaradt országot is hagyjuk inkább felosztani, semhogy törvényeinkbe valami olyan kerüljön, ami régi alkotmányunkkal összhangban nincs. Ne játszunk tehát a szavakkal. Mi nem állunk forradalmi alapon, mi azon az alapon állunk, amelyet az események elkerülhetetlenné tettek, és amelynek elfogadását a mi részünkről a nemzet nagy érdekei parancsolták ránk."[1]

A trianoni békeszerződés feltételei azonban azt is jelentették, hogy a magyar uralkodó osztályok a területi rendelkezések következtében elvesztették több mint 10 millió román, szlovák, horvát, kárpátukrán dolgozó kizsákmányolásának lehetőségét; a magyar nagytőke jelentős profittól esett el az erdélyi és szlovákiai ipari és bányászati érdekeltségek elvesztésével, a nagybirtokos réteget pedig érzékenyen érintették részint az új területi megosztásból fakadó, részint pedig a Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában végrehajtott földreform során elszenvedett veszteségek. A magyar uralkodó osztályok — bár kénytelenek voltak tudomásul venni az első világháború után Európában kialakult nemzetközi viszonyokat — sohasem nyugodtak bele veszteségükbe. Régi kizsákmányolási lehetőségeik visszaszerzése érdekében „Nagy-Magyarország", az ún. „szent istváni Magyarország" visszaállításáról ábrándoztak, s várva várták az alkalmat, hogy ezt megvalósítsák.

[1] Bethlen István Beszédei és írásai. Budapest. 1933. I. köt. 259. old.

Az imperialista-revizionista program féktelen szovjetellenességgel párosult. Az ellenforradalmi rezsim elvakult gyűlölettel tekintett a Szovjetunióra, és minden pillanatban készen állott, hogy bekapcsolódjék az imperialista hatalmak Szovjetunió elleni háborús akciójába.

A Horthy-rendszer revizionista külpolitikája a nemzetközi feltételek alakulásától függött. 1920—1923 között Európa csaknem minden országát — hol kisebb, hol nagyobb mértékben — a proletariátus forradalmi harcának fellendülése jellemezte. Ez a harc egyes országokban — Németországban, Ausztriában, Olaszországban — már-már megdöntéssel fenyegette a burzsoázia hatalmát. A nemzetközi burzsoázia legfőbb gondja tehát ebben az időszakban a proletármozgalmak leverése volt. Ugyanakkor az imperialista nagyhatalmak között is rendkívül éles harc dúlt az első világháborút követő békerendszer megalkotása és az európai hegemónia kivívása körül. Az imperialista hatalmak emellett intervenciós háborúkat indítottak Szovjet-Oroszország ellen, hogy megsemmisítsék a szovjet nép szabadságát, amelyet a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban vívott ki.

Ebben a válságos, meg nem állapodott helyzetben a magyar uralkodó osztályoknak átmenetileg bizonyos esélyeik nyílottak revizionista célkitűzéseik megvalósítására. A horthysta külpolitika mindenekelőtt a Szovjet-Oroszország elleni imperialista összeesküvések adta lehetőségeket igyekezett kihasználni. Az imperialista hatalmak előtt Horthyék úgy állították be Magyarországot mint a „nemzetközi bolsevizmus" elleni harc előretolt bástyáját, mint olyan országot, amelynek már tapasztalatai vannak a kommunizmus elleni harcban, s ezért leginkább alkalmas arra, hogy a szovjet nép elleni küzdelem élharcosa legyen. Valósággal árulták az országot. Abban reménykedtek, hogy szovjetellenes szolgálataik fejében a nyugati hatalmak módosítják a trianoni szerződést. Arra egy pillanatig sem gondoltak, hogy külpolitikailag megegyezést keressenek Szovjet-Oroszországgal, amely — természetesen egészen más elvi alapon — elítélte a versailles-i imperialista békerendszert, és harcolt ellene.

A horthysta politikusok szovjetellenes ajánlkozásai 1920-ban, a Szovjet-Oroszország elleni lengyel intervenciós háború idején csaknem sikerre vezettek. A Vörös Hadsereg által visszaszorított lengyel imperialisták készek voltak elfogadni Horthy segítségét, aminek fejében beleegyeztek a magyar—lengyel határ megteremtésébe; ez egyértelmű volt azzal, hogy a Horthy-hadsereg annektálhatja Szlovákia egy részét.[2]

[2] A háborús készülődések annyira előrehaladtak, hogy a horthysta vezérkar — „Ébredés I.", „Ébredés II.", „Pirkadás", „Árpád" fedőnevekkel — kidolgozta a hadműveletek részletes terveit. A tervek lényege: Lengyelország megsegítése ürügyén Csehszlovákia széttörése és Szlovákia egy részének elfoglalása. Ezzel egyidejűleg „Virradat" néven elkészültek a katonai tervek Románia megtámadására is. [Részletes leírását lásd *Godó Ágnes:* A Horthy-rendszer háborús tervei 1919—1921. Hadtörténeti Közlemények (HK), 1961. 1. sz.]

Franciaország, amely a lengyel intervenció mozgatója volt, szintén egyezkedési készséget mutatott. Ennek eredményeként 1920 áprilisában Párizsban francia—magyar tárgyalások indultak meg, amelyeket francia részről Paleologue, a francia külügyminisztérium vezértitkára, magyar részről pedig Halmos Károly vezetett. A megbeszélésekbe azután gróf Csáky Imre, a kormány párizsi különmegbízottja és Tolnai Kornél, a MÁV vezérigazgatója is bekapcsolódott, sőt Bethlen István gróf is Párizsba sietett. A tárgyalások tulajdonképpeni irányítójának szerepét Teleki Pál, az akkor uralmon levő Simonyi—Semadam-kormány külügyminisztere töltötte be. A francia kormány már-már beleegyezett abba, hogy a magyar csapatok részt vegyenek az intervencióban, és területi engedményeket helyezett kilátásba. Ugyanakkor — ellenszolgáltatásként — olyan gazdasági engedményeket követelt a francia tőke számára, amelyek Magyarországot valósággal Franciaország félgyarmatává süllyesztették volna. Követelte a Magyar Államvasutak és az állami gépgyárak bérbeadását, az iparvállalatok többségét ellenőrző Hitelbankban való részvényrészesedést, végül koncessziót egy dunai kikötő építésére. Telekiék nem zárkóztak el e követelések teljesítésétől. Horthy 1920. június 9-én felhatalmazta a kormányt a feltételek teljesítésére.[3] Mindez a sokat hangoztatott magyar önállóság és függetlenség teljes megcsúfolása volt. A megbeszélések ellen azonban Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia erélyesen tiltakozott. Anglia — amely keresztezni kívánta a francia tőke délkelet-európai terjeszkedését — szintén a tervvel szemben foglalt állást. Az egész próbálkozás végül is a Vörös Hadsereg gyors győzelme miatt kudarcba fulladt.

A horthysta kormányzat igyekezett kihasználni az első világháború után dúló imperialista viszálykodásokat is, amelyek az európai hegemónia megszerzése, a befolyási övezetek biztosítása körül folytak — elsősorban Anglia és Franciaország, másodsorban Olaszország és Franciaország között. Az olasz—francia ellentétekből sikerült is bizonyos hasznot húznia. Olaszország, amely a délkelet-európai térségben Franciaország túlsúlyával szemben saját imperialista igényeit kívánta érvényesíteni, támogatta Horthy-Magyarország egyes követeléseit. Elsősorban ennek tulajdonítható, hogy 1921-ben Horthy csapatai megszállhatták a még jugoszláv megszállás alatt álló baranyai területek egy részét. A soproni népszavazás, amely Sopron hovátartozásának kérdését Magyarország javára döntötte el, szintén az olasz támogatás eredménye volt. Sikertelenek maradtak azonban Horthyék Burgenland visszaszerzésére irányuló kísérletei. E területet egy ideig a békeszerződés rendelkezései ellenére sem ürítették ki. Mivel a magyar ellenforradalmi kormány nem mert nyíltan fellépni, a kezdeményezést az

[3] A Paleologue—Halmos-féle tárgyalásokra lásd: Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon (1919—1921). Szikra. 1956. A bevezető tanulmányt írta Nemes Dezső. 156—164. sz. okmányok.

1919-ben hírhedtté vált ellenforradalmi bandáknak engedte át. Az egész akciót Gömbös Gyula fajvédő vezér, Horthy bizalmasa és barátja vezette. A „fajvédők", a „rongyosgárdisták", Ostenburg, Héjjas és Prónay különítményei államcsínyt hajtottak végre Burgenlandban:[4] a tartomány déli részén magukhoz ragadták a hatalmat, és kikiáltották a Lajtabánságot. A nyugati hatalmak fellépésére azonban Burgenlandot át kellett adniuk Ausztriának.

A horthysta kormányok mereven elzárkóztak minden békés megegyezési kísérlet elől, amely a környező új államoktól származott. Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia a háború után kisantant néven szövetségi rendszert hozott létre. A kisantant főkép en a francia imperializmus támogatását élvezte. Legfőbb feladat az volt, hogy ún. „egészségügyi övezetet" létesítsen a Szovjetunió körül, és a nyugati imperializmus Szovjetunió elleni agresszív terveinek bázisa legyen Kelet-Európában. A kisantantállamok tömörülése ugyanakkor védekezés volt a Habsburg-restaurációval szemben — amelyre éppen Magyarországon történtek kísérletek az 1921-es királypuccsok idején — s nem utolsósorban a horthysta agresszív-revizionista próbálkozások ellen is.

A Horthy-féle külpolitika legfőbb célja a kisantantállamok széttörése volt. A kisantant országai — elsősorban Csehszlovákia — részéről történtek kezdeményezések, hogy a nemzetiségi elv alapján történő határkorrekciókkal békés megegyezést érjenek el Magyarországgal. 1921-ben az ausztriai Bruck an der Leithában és a csehszlovákiai Marianske Laznéban csehszlovák—magyar tárgyalások indultak meg. A magyar delegáció vezetője Teleki Pál volt. A csehszlovák kormány hajlandónak mutatkozott a magyar többségű dél-szlovákiai területek visszaadására, de ezt ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a magyar kormány a gazdasági kapcsolatok előzetes felvételével adja tanújelét békés szándékainak. A magyar delegáció viszont semmiféle együttműködésre nem volt hajlandó mindaddig, amíg Csehszlovákia nem ad területi engedményeket.[5] A tárgyalások eredménytelenül zárultak.

A horthysta külpolitika tehát, amely a régi, 1914 előtti Magyarország visszaállításának délibábját kergette, nem akart beleegyezni a néprajzi elveket figyelembe vevő méltányos korrekciókba. A csehszlovák megbékélési kísérletet egy későbbi revíziós szellemű könyvben így

[4] Bethlen István egyik Prónayhoz intézett levele feltárja azt a kettős játékot, amelyet a kormány Burgenland ügyében folytatott: „Kétségtelen, hogy az ország és a kormány a szabadcsapatoknak Nyugat-Magyarország ügyében rendkívül sokat köszönhet. Az ő hazafiságuk, önfeláldozásuk és kitartásuk tette lehetővé azt, hogy az osztrákok a mai napig távol tartattak, és a magyar kormány ezt a helyzetet felhasználhatta arra, hogy a kérdésnek Magyarországra nézve előnyös rendezését diplomáciai úton kezébe vehesse." A levél még a soproni népszavazás előtt íródott. [Idézi *Missuray-Krug Lajos:* A nyugat-magyarországi felkelés. Sopron 1938. 194. old.]

[5] *Borsody István:* Magyar—szlovák kiegyezés. Officina é. n. 71. old.

értékelték Horthyék: „Először holmi odadobott konccal akarták a magyarságot leszerelni és a kisantantszövetségbe becsalogatni." De a magyarság „a tagadás szellemét képviselte a Duna völgyében. Minden magyar ember tisztában volt azzal, hogy ha a magyar ellenállás nem törik meg, Európában nem születhetik meg a rend, a nyugalom, a béke; az utódállamok biztonsága és nyugalma nem szilárdulhat meg, s a Párizs környéki békék szelleme előbb-utóbb megbukik."[6] E kötet szavai egy dologban igazat állítottak. Horthy és külpolitikája valóban a tagadás szellemét képviselte. A magyar uralkodó osztályok nem voltak hajlandók elismerni Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia létezését, tagadták létjogosultságukat, abban reménykedtek, hogy az utódállamok belső politikai rendje végül is felbomlik. Számításaik szerint az új államokban vagy kitör a proletárforradalom, s akkor a Horthy-hadsereg a nyugati hatalmak hozzájárulásával bevonulhat „rendet teremteni", vagy a nacionalista, szeparatista (Csehszlovákiában a szlovák, Jugoszláviában a horvát) mozgalmak fogják felrobbantani a politikai rendszert. Ennek megfelelően a horthysta külpolitika — visszautasítva a békés megegyezés lehetőségét — a kisantantállamok felrobbantására törekedett; titokban hatalmas összegekkel támogatta a szeparatista mozgalmakat, s minden eszközt megragadott a környező államok gyengítésére. E politikának egyetlen eredménye lett: az utódállamok még inkább összefogtak, s Horthy-Magyarország — szomszédait tekintve — a teljes külpolitikai elszigeteltség állapotába került. Az esztelen horthysta politika ugyanakkor felszította az utódállamokban is létező nacionalista erőket, s ezáltal rontotta a magyar nemzetiségek helyzetét.

A magyar külpolitika jó ideig nem tudta feloldani ezt az elszigeteltséget. Mint ahogy szovjetellenes elvakultságában elszalasztotta a Szovjetunióval való Versailles-ellenes együttműködés gondolatát — amelyre pedig a Rapallóban kötött szovjet—német egyezmény megfelelő precedenst szolgáltatott —, nem kereste a közeledést a weimari köztársasággal sem. A weimari Németország túl demokratikus volt a Horthy-rezsim számára. A magyar uralkodó körök kezdettől fogva a német imperializmus feltámadásától és az előretörése által kiváltott újabb világkonfliktustól várták revizionista céljaik megvalósulását. Számításaik nem kapcsolódhattak a demokratikus weimari Németországhoz, ehelyett a még titokban, de már egyre élénkebben szervezkedő szélsőséges ellenforradalmi, militarista, fasiszta erőkben reménykedtek, amelyekkel éppen ezért szoros kapcsolatot építettek ki. Melegen támogatták a weimari köztársaság ellen törő legjobboldalibb szervezeteket. 1920 tavaszán Budapestre érkezett Bauer ezredes, Ludendorff megbízottja, akivel megállapodtak a Párizs környéki békék revíziójára vonatkozó katonai program fő célkitűzéseiben. Eszerint német tiszteket képezné-

[6] A magyar revízió 1920—1941. Budapest 1942. 136. old.

nek ki Magyarországon, akiket itt fegyvereznének fel egy Ausztriában végrehajtandó katonai puccshoz is. A reakciós tiszti uralom alatt álló Ausztria azután közös vállalkozást hajtana végre Magyarországgal Csehszlovákia ellen, amelyben részt venne a Ludendorff vezette Bajorország is, amelyben előzőleg szintén katonai puccsot hajtottak végre.[7] Nem sokkal később a nacionalisták bosszújának áldozatul esett Erzberger német külügyminiszter gyilkosait Magyarországon, Gömbös nagytétényi villájában rejtegették. A magyar szélsőjobboldali csoportok egyébként — Horthy tudtával — már 1923-ban szoros kapcsolatot teremtettek Hitlerrel és Ludendorffal, a német nemzeti szocialisták vezetőivel. Hitler már akkor foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Budapestre jön és tárgyalásokat folytat Horthyval.[8]

A nemzetközi konfliktusokra építő horthysta külpolitikának a következő időszak, az 1920-as évek második fele még kevésbé kedvezett. Az 1924-es esztendő fordulópont volt Európa fejlődésében. Az európai országokban a forradalmi fellendülés éveit a forradalmi apály váltotta fel. A munkásmozgalom — amelynek ereje az 1917—1923-as időszakban az orosz proletárok győzelmétől kezdve a Bajor és Magyar Tanácsköztársaságon, a francia flotta matrózainak felkelésén, az olasz munkások gyárfoglaló mozgalmán és az angol dokkmunkások Szovjet-Oroszország melletti harcos kiállásán át az 1923-as hamburgi felkelésig a proletárok harcának annyi csodálatos eseményében nyilvánult meg — átmenetileg az újabb nagy akciókra való felkészülés időszakába lépett. A szociáldemokrata pártok következetlensége vagy nyílt árulása, a munkásosztály egységének hiánya, a fiatal kommunista pártok tapasztalatlansága és kiforratlansága miatt az első világháború utáni harcok általában nem végződtek sikerrel. Ennek ellenére a munkásmozgalom tényleges ereje engedményekre kényszerítette a burzsoáziát. Számos országban megbuktak a szélsőségesen reakciós kormányok, és mérsékeltebb, ún. demokratikus-pacifista kabinetek léptek a helyükbe. (Franciaországban Herriot—Painlevé—Briand, Angliában MacDonald munkáspárti kormánya, Németországban a katolikus polgári Marx-kabinet.) A legnagyobb kapitalista országok közül egyedül Olaszországban alakult másként a helyzet, ahol 1922-ben Mussolini fasiszta pártja jutott hatalomra. Kezdetben azonban még az olasz fasiszta rendszer is kénytelen volt megőrizni a parlamentarizmus formáit. E változások alapja az volt, hogy a kapitalizmus fejlődésében nemzetközi méretekben új szakasz kezdődött. A kapitalista rendnek sikerült kihevernie az első világháború utáni gazdasági megrázkódtatást: a termelés elérte és rövidesen túlhaladta az 1913-as szintet. A húszas évek második felében

[7] *Horthy Miklós* Titkos iratai. Szerkesztette Szinai Miklós és Szűcs László. Kossuth Könyvkiadó 1962. 7. sz. okmány. 33—38. old. Vö. Ugyanott. 8. sz. okmány. 41. old.

[8] Lásd A fasiszta rendszer kiépítése és a népnyomor Magyarországon. 1921—1924. Szikra 1956. 95. sz. 329. old. A bevezető tanulmányt írta Nemes Dezső.

nagyarányú gazdasági konjunktúra következett be. Az imperializmus ellentétei változatlanul hatottak ugyan, a hatalmi frontok ideiglenesen mégis tisztázódtak, s átmenetileg — legalábbis Európában — megszűntek a háborús konfliktusok. Mindezt a burzsoá ideológusok a kapitalizmus virágzásaként igyekeztek beállítani. Bár a következő időszak bebizonyította, hogy erről szó sem volt, a fent részletezett változások mindenesetre a kapitalizmus ideiglenes stabilizációját jelentették.

A kapitalista táborban végbement változásoknál sokkal nagyobb jelentőségűek voltak a világ első szocialista államában történt események. A szovjet nép 1923-ra véglegesen visszaverte az imperialisták intervenciós kísérleteit, győzelmesen megvívta a polgárháborút, és hozzáfogott a szocializmus építéséhez. 1922-ben megalakult a Szovjetunió, amelyet 1924-ben számos kapitalista ország elismert. (Anglia, Franciaország, Olaszország stb.) A demokratikus-pacifista kormányok nem egy országban a Szovjetunió elismerésének ígérete révén jutottak hatalomra. Magyarország nem tudta rendezni a Szovjetunióval való viszonyát. Bár 1924-ben a magyar kormány is tárgyalásokba bocsátkozott, sőt a két ország meg is egyezett a kapcsolatok felvételében, a magyar parlament nem cikkelyezte be az egyezményt. A szovjet—magyar diplomáciai viszony csak 10 évvel később jött létre. A kapcsolatok felvételének elodázása diplomáciai és gazdasági téren egyaránt károsan befolyásolta Magyarország nemzetközi helyzetét. Ismeretes, hogy az 1922-ben megkötött rapallói szovjet—német egyezményt a két állam közötti gazdasági szerződés egészítette ki. A nagy áruforgalmat előirányzó megállapodás, amelynek értelmében a Szovjetunió jelentős megrendeléseket adott a német ipar számára, hosszú éveken át hozzájárult a német munkásosztály foglalkoztatottságához. Egy ehhez hasonló szerződés kedvezően befolyásolta volna a magyar ipar fejlődését is, elősegítette volna a nehéz helyzetben levő gazdasági élet javulását, és sok ezer magyar munkásnak adott volna munkaalkalmat.

A kapitalizmus ideiglenes stabilizációjának korszaka — az imperialista háborúk és fegyveres konfliktusok átmeneti szünetelése — nem kedvezett a magyar imperialista-revizionista törekvéseknek, amelyek csakis állandóan „változó és kavargó" állapotok között érhettek el sikereket.[9] A magyar kormány, amelynek élén 1921-től Bethlen István állott, a kedvezőtlen nemzetközi helyzetben nem vethette fel nyíltan a revízió gondolatát: kényszerűségből csak „békés revízióról" beszélhetett. A kormánykörök abban az időszakban gyakran óvták az uralkodó osztályokat a revízió állandó feszegetésétől, nehogy elveszítsék a

[9] „Területi integritásunkat egy ránk nézve kedvezőtlen kimenetelű világtörténeti változás következtében veszítettük el, és egészen bizonyosnak vehetjük, hogy csakis egy hasonló, de ránk nézve kedvező kimenetelű újabb világtörténeti változás következtében nyerhetjuk vissza" — olvashatjuk a „Magyar Szemle" 1927 szeptemberi számában. [*Jancsó Benedek:* A magyar társadalom és az idegen uralom alá került magyar kisebbség. Magyar Szemle, 1927. I. köt. 52. old.]

nyugati hatalmak jóindulatát, amire a népszövetségi kölcsönök megszerzése érdekében feltétlenül szükségük volt. A „békés revízió" hangoztatása azonban még így is csupán megtévesztő demagógia volt Bethlenék részéről; ezzel egyidejűleg ugyanis arra törekedtek, hogy más, nem hivatalos szervek — amelyeket a kormány titokban támogat — aktívan dolgozzanak a revízió előkészítésén. „Azt hiszem — mondotta Bethlen 1925. október 29-én a parlamentben —, a propagandát nem a kormányoknak kell csinálniok, mert ha a kormányok nyíltan propagandát csinálnak, csak ártanak az ország érdekeinek. Propagandát a társadalomnak kell csinálnia az egész vonalon..."[10] Ennek megfelelően, míg a kormány „jól megfontolt érdekből" hivatalosan hallgatott, a háttérben különböző nacionalista csoportok a legváltozatosabb eszközökkel „csinálták a propagandát". Tevékenységük legtöbbször nemzetközi kalandorkodásban nyilvánult meg. A legkirívóbb eset a hírhedt frankhamisítás volt, amely a kisantantállamok fő patrónusának, Franciaországnak a gazdasági életét akarta aláaknázni hatalmas összegű hamis frank forgalombahozásával. A frankhamisítási ügyben személyesen részt vett az egész magyar vezető garnitúra: Horthy közvetlen környezete, Bethlen Istvánnal és Teleki Pállal az élen. A botrány kipattanása igen kínos helyzetbe hozta a magyar politikai vezetést. Horthyék 1926-ban kénytelenek voltak perbe fogni és elítélni a közvetlen tetteseket — akik végül is csak másodrangú bűnösök voltak.[11] A nemzetközi téren véghez vitt titkos kalandorkodás mellett a Bethlen-kormányzat intenzív harcot folytatott Magyarország katonai erejének növeléséért is. A német imperialistákhoz hasonlóan a magyar kormány is mindent elkövetett, hogy enyhítse a békeszerződésben előírt nemzetközi katonai ellenőrzés hatékonyságát, kijátssza a szerződés előírásait, és különböző titkos, illegális megoldásokkal növelje Horthy-Magyarország katonai potenciálját.[12]

A „békés revízió" demagóg hangoztatása és a kalandorkodás titkos támogatása mellett a Bethlen-kabinet is csak az alkalmat várta, hogy aktív külpolitikai tevékenységbe kezdhessen.[13] Minden olyan európai

[10] *Bethlen* Beszédei és írásai. II. köt. 35. old.

[11] A frankhamisítási ügyre vonatkozóan lásd Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924—1926. 113/a—172. sz. dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó 1959. A bevezető tanulmányt írta Nemes Dezső.

[12] Lásd *Godó Ágnes:* A Horthy-rendszer nemzetközi és katonai helyzete 1927-ben. HK, 1961. 2. sz.

[13] Gratz Gusztáv, az ellenforradalmi korszak egyik politikusa így jellemzi a Bethlen-féle elgondolásokat: „Elvileg Bethlen nem folgalt állást a szomszéd államokkal való megegyezéssel szemben. Azonban minden ezirányba tett lépést mindaddig korainak tartott, amíg Magyarország nincs abban a helyzetben, hogy egyenlő félként, vagy legalábbis hatalmas pártfogókkal háta mögött álljon szembe ezekkel az államokkal. Ezeknek az erőfeszítéseknek akkor érkezik el az idejük — mondotta —, amikor Magyarországnak is lesz valami megjátszani való ütőkártyája." [Gratz Gusztáv kiadatlan írásából idézi *C. A. Macartney:* A History of Hungary 1929—1945. New York 1956. 82—83. old.]

eseményt örömmel fogadott, amely a versailles-i rendszer bomladozására mutatott. Ezért üdvözölte az 1925-ös locarnói egyezményeket is, amelyekhez messzemenő reményeket fűzött. „A locarnói konferencia talán előkészítője, bízunk abban, reméljük, hogy előkészítője egy jobb jövőnek..."[14] — mondotta Bethlen miniszterelnök.

A locarnói paktum célja a német—francia viszony rendezése volt — az imperialista hatalmak elképzelései szerint. A rajnai francia—német határt a „rajnai garanciális paktumban" szavatolták, míg a keleti, a Csehszlovákia és Lengyelország felé eső határokra nem terjesztették ki a garanciát. A locarnói terv annak a későbbi angol—francia politikának volt az első megnyilvánulása, amely az amerikai Dawes-kölcsönök által gazdaságilag talpraállított német imperializmust Keletre, a Szovjetunió felé kívánta irányítani. A magyar kormány felismerte ezt a tendenciát. Úgy értékelte Locarnót, mint a versailles-i rendszeren ütött első rést, s örömmel látta, hogy a réseken majdan áttörő német terjeszkedés iránya a Szovjetunió felé mutat. Ugyanakkor az is világos volt, hogy a német imperializmus esetleges Szovjetunió elleni agressziójának útja szükségképpen Csehszlovákián át vezet. A magyar uralkodó körök tehát a locarnói egyezményekben Csehszlovákia szétrobbantásának perspektíváját sejtették — nem is alaptalanul.[15] Bethlen mindenesetre elérkezettnek látta az időt, hogy egy Horthyhoz írt levelében leszögezze a konkrét külpolitikai teendőket. „A következő lépés — mondotta — a katonai kontroll lerázása és katonai fegyverzetünk kiépítése kell legyen, evvel párhuzamosan mind fokozottabb külpolitikai erőfeszítést kell tennünk a kisantant szétrobbantására"...[16]

A Bethlen-kormány — a locarnói paktumban jelzett lehetőségektől felbátorítva — kísérletet tett arra, hogy feloldja külpolitikai elszigeteltségét, és enyhítse a kisantant szoros gyűrűjét. A kisantant egyetlen országa, amellyel a magyar kormány hajlandó volt megegyezni, Jugoszlávia volt. 1926-ban Horthy baráti hangú beszédet mondott Mohácson, amelyben felvetette a jugoszláv—magyar közeledés lehetőségét. Sőt Magyarország titokban barátsági, megnemtámadási és döntőbírósági szerződést ajánlott fel Jugoszláviának. A fasiszta Olaszország azonban — amelynek fő célkitűzései a Balkán felé irányultak, és ezen belül Jugoszlávia felosztására törekedett — mindenképpen keresztezni igyekezett a magyar—jugoszláv közeledést. Imperialista terveinek megvalósítása érdekében szüksége volt arra, hogy Jugoszlávia hátában szövetségesre találjon; ezért barátsági egyezményt ajánlott fel Magyarországnak.

Az ellenforradalmi rendszer első esztendeiben — a baranyai és a

[14] *Bethlen* Beszédei és írásai. II. köt. 32. old.

[15] Vö. *Horváth Jenő:* Az országgyarapítás története 1920—1941. Budapest 1941. 44—45. old.

[16] *Horthy Miklós* Titkos iratai. 13. sz. okmány. 67. old.

soproni kérdésben kapott olasz támogatás ellenére — az olasz—magyar kapcsolatok elég gyengék voltak. A háború utáni olasz pacifista kormányok — nem utolsósorban a munkásmozgalom megnövekedett erejétől kényszerítve — elzárkóztak az ellenforradalmi, „fehér" Magyarországgal való bensőségesebb kapcsolatoktól. Mussolini, fasiszta rendszerének első esztendeiben, szintén kevés figyelemre méltatta Magyarországot.[17] Noha hatalomra jutása előtt egy „ébredő magyar" küldöttségnek írásos ígéretet adott, hogy a hatalom birtokában támogatni fogja a magyar revíziót, ígéretét nem váltotta valóra. Sőt — mivel élesen szemben állt a Habsburg-monarchia feltámasztásának tervével — Jugoszláviát kivéve, a kisantantállamokkal való jó viszony fenntartásán és erősítésén fáradozott. 1926-ban azonban — amikor Mussolini fokozottabban rá kívánt térni a Balkán felé irányuló hódító terveinek megvalósítására[18] — Magyarország, mint Jugoszlávia ellensúlyozására alkalmasnak látszó ország, magára vonta a fasiszta vezetők figyelmét. Így került azután sor az olasz ajánlatra.

A magyar kormánykörök kitörő lelkesedéssel fogadták az olasz kezdeményezést. A külpolitikai érdekeken túlmenően a szövetkezésében két ideológiailag is rokon ország egymásra találását ünnepelték. Bethlen Rómába utazott, ahol 1927. április 5-én aláírták a magyar—olasz barátsági egyezményt.[19]

A magyar—olasz szerződés jelentősége a magyar külpolitika szempontjából elsősorban abban állott, hogy feloldotta Horthy-Magyarország külpolitikai izoláltságát. Megkezdődött a magyar külpolitika olasz orientációja, amely később számottevő jelentőségre tett szert. Egyelőre azonban — az elszigeteltség feloldásának puszta tényén túl — a szerződés nem nyújtott konkrét előnyöket. Olaszország gazdaságilag és katonailag nem tudott komoly támogatást adni Magyarországnak. A szerződés egyébként egyetlen olyan pontot sem tartalmazott, ami ne lett volna benne Olaszországnak Csehszlovákiával és Romániával előbb kötött szerződéseiben.

Mindazonáltal a szerződés megkötése után megélénkült a Bethlen-

[17] Ebből a szempontból jellemző az a beszélgetés, amelyet Bethlen miniszterelnök a budapesti olasz követtel folytatott a Mussolini hatalomra jutását követő időben. Bethlen „sürgetőleg" megkérdezte a követet, melyek Mussolini utasításai Magyarországgal kapcsolatban. A követ mindössze a diplomácia szokásos udvarias szavaival tudott felelni. „Arra szorítkoztam — jelentette Mussolininak —, hogy azt feleljem: az Excellenciád által kijelentett általános szavakból őszinte érdeklődést figyelhettem meg Magyarország iránt..." A beszélgetés során Bethlen felajánlotta, hogy előbb vagy utóbb Olaszországba utazik [Documenti Diplomatici Italiani. 7. s. I. köt. Róma 1953. 115. sz. 68. old.], de erre csak 5 év múlva kerülhetett sor.

[18] A Mussolini-rezsim 1927-ben elérte, hogy Albánia elfogadta az olasz protektorátust.

[19] A magyar—olasz egyezmény létrejöttének körülményeit tárgyalja *Nemes Dezső:* Az 1927. évi olasz—magyar szerződés. Századok, 1963. 5. sz.

kormány külpolitikai tevékenysége. Egymást érték Bethlen beszédei, amelyekben a miniszterelnök az aktív külpolitika bevezetéséről szónokolt. „Azt mondom, elérkezett az ideje annak, hogy behatóan foglalkozzunk külpolitikai problémákkal, mert állítom, elegendő ennek a népnek az ereje és összefogása ahhoz, hogy talpra állítsuk ezt a nemzetet, és a jövő boldogulását megszerezzük neki; talpra és melléje kell állítani azokat a külföldi erőket is, amelyek együttéreznek a magyarsággal." Majd rögtön hozzáfűzte: „Ezt a maroknyi magyar népet, amely a Duna medencéjének közepén helyezkedett el ezelőtt ezer évvel, geográfiai helyzete predesztinálja arra, hogy a Duna medencéjének ezen a pontján vezető szerepet töltsön be."[20]

Bethlen bizakodását az indokolta, hogy Anglia is támogatta az olasz—magyar szerződést. Anglia az 1920-as évek második felében — Franciaország európai helyzetének gyengítésére — szorosan együttműködött a fasiszta Olaszországgal. Ennek keretében Magyarország iránt is fokozottabb érdeklődést tanúsított. Az angol konzervatív (Baldwin-) kormány megértő hangon kezdett nyilatkozni a magyar revízióról, sőt a konzervatívok legreakciósabb körei a revízió szószólói lettek. 1927. június 21-én lord Rothermere, a „Daily Mail" című konzervatív, reakciós lap tulajdonosa, „Magyarország helye a nap alatt" című cikkében síkraszállt a magyar revíziós követelések mellett. A cikk óriási örömet váltott ki a magyar kormánykörökben, amelyek tudták, hogy a lord cikke mögött milyen angol konzervatív törekvések húzódtak meg. Anglia 1927-ben azon fáradozott, hogy egységes szovjetellenes imperialista frontot hozzon létre;[21] Magyarországban a jövendő partnerek és résztvevők egyikét látta. A Bethlen-kormány abban reménykedett, hogy megvalósulhat régi elképzelése: a szovjetellenes háborúban való részvétellel érheti el a revíziót.[22] A kisantant államai, amelyek maguk is szívesen vettek volna részt egy ilyen háborúban, aggodalommal figyelték a magyar külpolitika aktivitását. Mindenekelőtt attól tartottak, hogy Horthy-Magyarország kihasználja a Szovjetunió ellen felvonuló kisantant-hadsereg stratégiai helyzetét, és hátbatámadja Romániát (amelyre állandóan készen állottak a katonai tervek a magyar vezérkari irodákban). Az aggodalom azonban alaptalan volt, mert a magyar kormány jó előre közölte: „Magyarország a Szovjetunió ellen harcoló Romániát nem támadná hátba."[23]

Az aktív külpolitika jegyében került sor 1927. augusztus 11-én a

[20] Bethlen Beszédei és írásai. II. köt. 184—185. old.

[21] Az angol kormány több szovjetellenes provokáció után 1927. május 27-én megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. Az angol tervek részletes leírását lásd *B. T. Truhanovszkij:* Novejsaja isztorija Angliji. Moszkva 1958. 159—162. old.

[22] Vö. Trianon revíziója és a Szovjetunió elleni háború jelszava. Új Március, 1927. 7. sz.

[23] OL Kozma-iratok. 9. cs. 204—205. old.

Revíziós Liga megalakítására is, amely a bel- és külföldi revíziós propaganda legfőbb szervezetévé vált. A Ligát 34 egyesület alapította meg, amelyek között a tőkés gazdasági élet és a nagybirtokosok legfontosabb szervezetei foglaltak helyet: a GYOSZ, az OMGE, a Magyar Kereskedelmi Csarnok, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, az Országos Mezőgazdasági Kamara stb. Ez önmagában is híven reprezentálta a revíziós mozgalom tulajdonképpeni hivatását.

Az aktív külpolitikai vonalvezetésnek megfelelően, a fentebb ismertetett céloktól vezettetve, a horthysta vezetés a katonai felkészülés terén is határozott intézkedéseket tett. 1927. március 31-én megszűnt Magyarország katonai ellenőrzése, s így az ellenforradalmi rendszer szabadabb mozgási lehetőséget kapott. Ennek értelmében a legfelsőbb vezetés 1927 végén széles körű hadseregfejlesztési programot fogadott el, amelynek a hadsereg létszámbeli növelése mellett a katonai erők modern hadviselésre való alkalmassá tétele volt a célja.[24] Ugyanakkor Horthy közvetlen részvételével tervek születtek a magyar lakosság militarista, fasiszta jellegű nevelésének fokozására is, amelyhez Mussolini fasiszta rendszere szolgáltatta a példát.[25]

A meghirdetett aktív külpolitika azonban nem járt eredményekkel. A nyugati hatalmak Szovjetunió elleni támadásának tervei az összeegyeztethetetlen imperialista ellentétek következtében meghiúsultak — Horthyék szándékaival együtt. Sikertelenül végződtek a magyar kormány azon kísérletei is, amelyek a környező országok felrobbantására irányultak. Az 1920-as évek végén — az olasz barátsággal és az olasz imperializmus már ismertetett célkitűzéseivel összhangban — Jugoszlávia széttörése került előtérbe, noha Csehszlovákia megtámadására változatlanul egyre-másra születtek a titkos tervezetek.[26] 1929-ben az olaszok titkos egyezményt kötöttek a horvát szeparatistákkal a szerb—horvát—szlovén állam megbontására. Az egyezményben kijelölt célok azonban nélkülözték a megvalósítás konkrét lehetőségét.[27]

Az 1929—1933-as időszak véget vetett a kapitalizmus ideiglenes stabilizációjának, és minden addiginál súlyosabb gazdasági válsággal rázta meg a tőkés világot. A gazdasági életből fakadó belső problémák még inkább kiélezték a külpolitika kérdéseit. Előre látható volt, hogy a nemzetközi burzsoázia újabb háborús kalandok szervezésével igyekszik majd kijutni a válságból. Erre mutatott az a tény is, hogy a japán militarizmus, kihasználva az európai hatalmak és az Egyesült Államok válság okozta lekötöttségét, 1931-ben megtámadta Mandzsúriát, s ezzel megteremtette a jövendő háborús konfliktusok első távol-keleti tűzfészkét. Nem sok idő múltán Európában is létrejött a háború tűzfészke.

[24] Lásd *Godó Ágnes:* A Horthy-rendszer nemzetközi és katonai helyzete 1927-ben. HK, 1962. 1. sz. 90—99. old.

[25] Lásd *Horthy Miklós* Titkos iratai. 14/a. és 14/b. okmányok. 68—74. old.

[26] Lásd ugyanott, 15/a. sz. okmány, 74—79. old.

[27] Lásd *Macartney:* Id. mű, 85—86. old.

A gazdasági válság nyomán fellépő forradalmi tömegmozgalmak arra késztették a burzsoáziát, hogy erősítse elnyomó gépezetét, s olyan kormányokat juttasson hatalomra, melyek képesek szembeszállni a népmozgalmakkal. A gazdasági válság elsöpörte a demokratikus-pacifista kormányokat, s csaknem minden országban szélsőségesen reakciós kabinetek alakultak. Különösen jól megfigyelhető e tendencia Németországban, ahol az egyre reakciósabb kormányok után a német monopoltőke 1933 januárjában Hitler nemzetiszocialista pártjának adta át a hatalmat.

Hitler uralomra kerülése a német monopoltőke legagresszívebb csoportjainak szélsőséges, terrorizmuson alapuló totális diktatúráját jelentette. Hitlerék programjában a világ újrafelosztása, a világuralom megszerzése szerepelt az első helyen.

A gazdasági válság éveiben Magyarországon minden addigi mértéket felülmúlt a revíziós propaganda. Az uralkodó osztályok a trianoni szerződésben jelölték meg a válság és a vele járó nyomor okát, és a forradalmasodó tömegekkel el akarták hitetni, hogy minden baj forrása az igazságtalan területi rendelkezésekben rejlik. A revizionizmus ezen belpolitikai funkciójának előtérbe kerülése mellett — a nemzetközi helyzet fokozódó labilitását kihasználva — még inkább megélénkült a revizionista külpolitika tevékenysége is. A válság éveiben tovább erősödött a már 1927-ben megalapozott olasz—magyar együttműködés. Az 1930-as évek elején — az olasz imperializmus növekvő aktivitása eredményeképp — az olasz—magyar barátság Ausztria bevonásával hármas együttműködéssé bővült. A francia orientációra épülő kisantanttal tehát most már az olasz tőke vezette olasz—osztrák—magyar csoportosulás állott szemben. (A francia imperializmus 1932-ben, a dunai térségben előretörő olasz tőke visszaszorítására, megkísérelte „a dunai államok gazdasági összefogását" — Tardieu-terv —; a magyar kormány azonban nem tette magáévá az elképzelést.) Az olasz—osztrák—magyar szövetség egyébként a harmincas évek elején már nemcsak Franciaország és a kisantant ellen irányult. A hármas tömörülés védekezés volt az újjáéledő német imperializmus veszélyével szemben is, amely már Hitler hatalomra jutása előtt hozzáfogott, hogy kiterjessze délkelet-európai befolyását.[28] A német imperializmus, a világ újrafelosztására törekvő hatalom megjelenése ugyanakkor már a bethleni vezetést is arra késztette, hogy az olasz orientáció fenntartása mellett a magyar külpolitika figyelmét Németország mint potenciális szövetséges irányába fordítsa. Ezért Bethlen Németországba is utazott. A látogatásra 1930 végén került sor, akkor, amikor a reakciós Brüning-kormány tevékenysége révén a weimari köztársaság már végnapjait élte. Bethlen

[28] A német imperializmus 1931-ben megkísérelte, hogy német—osztrák vámuniót hozzon létre. Ez Ausztria gazdaságát — a későbbi anschluss előmozdítására — teljesen alárendelte volna a német monopoltőkének.

volt az első magyar miniszterelnök, aki a világháború óta meglátogatta a volt „szövetségest". Bár a szorosabb német—magyar együttműködés egy ideig még váratott magára, Bethlen tárgyalásai a későbbi német orientáció előzményeinek keretébe sorolhatók.[29]

A gazdasági válság elsöpörte Bethlen kormányát. A magyar uralkodó osztályok — a többi európai ország példájára — azzal kísérleteztek, hogy a belső politikai rendszer további, még erőteljesebb fasizálása révén őrizzék meg veszélyeztetett uralmukat. Ezért, a Bethlen-kormány bukása és Károlyi Gyula egyéves miniszterelnöksége után, 1932 végén Gömbös Gyula kormányát juttatták hatalomra. Gömbös a magyar ellenforradalmi rendszert az olasz fasizmus mintájára kívánta átalakítani.[30] Elképzeléseinek kedvezett, hogy miniszterelnökségének évei egybeestek az európai fasiszta mozgalmak általános előretörésével, a németországi fasizmus hatalomra jutásával.

A magyar uralkodó osztályok egész addigi külpolitikája világossá tette, hogy a magyar ellenforradalmi rendszer előbb-utóbb a németországi fasizmus szövetségesévé válik. A két reakciós rezsimnek — amelyeket minden formai különbség ellenére jelentős ideológiai hasonlóságok kötöttek össze — a versailles-i rendszer széttörésére irányuló közös erőfeszítés következtében hamarosan egy táborba kellett jutnia. A magyar uralkodó osztályok világosan látták, hogy az agresszív német fasizmus, mihelyt ereje engedi, alaposan fel fogja forgatni az európai viszonyokat, s felbomlasztja a külpolitikai helyzetet";[31] ezt a horthysta vezetés már 1919 óta óhajtotta. A német fasizmussal való szövetség azzal a reménnyel kecsegtette a magyar uralkodó osztályokat, hogy az „erő helyzetéből" léphetnek fel a legfőbb ellenségnek tartott kisantanttal szemben.

A magyar külpolitika 1933-ban elindult a fasiszta Németországgal való szoros barátság útján, amely végeredményben — minden kitérő ellenére — fő vonala maradt egészen a második világháború végéig.

[29] Vö. *Andics Erzsébet:* Ellenforradalom és bethleni konszolidáció. Szikra 1948. 56. old.

[30] Gömbös 1928 óta személyesen is ismerte Mussolinit, akit példaképének tekintett, és határtalan csodálattal viseltetett iránta. Vö. *Macartney:* Id. mű, 85. old.

[31] Gratz Gusztáv, aki külpolitikai szaktekintélynek számított, a kormány hivatalos ideológiai folyóiratában már 1933 februárjában rámutatott, hogy a nemzetközi események fordulóponthoz érkeztek. „Mind közelebb jutunk ahhoz a pillanathoz, amikor... döntésnek kell bekövetkeznie." *[Gratz Gusztáv:* Fordulóponton? Magyar Szemle, XVII. köt. 105. old.]

BALOGH SÁNDOR:

A BETHLENI KONSZOLIDÁCIÓ ÉS A MAGYAR „NEONACIONALIZMUS"

A NEONACIONALIZMUS LÉNYEGE

A nemzetközi imperializmus támogatásával újra hatalomra került félfeudális nagybirtok és finánctőke a Tanácsköztársaság megdöntése után az országra szabadította legelvetemültebb osztagait: a tiszti különítményeket, az úri bitangokból toborzódott bandákat. Ezek, a burzsoá törvényesség látszatát is félredobva, százakat, ezreket gyilkoltak meg, zártak börtönbe vagy internáltak. A kommunistákon kívül a demokratikus haladás képviselői közül is sokan estek az ellenforradalmi terror áldozatául; olyan munkások, parasztok, értelmiségiek tömegei, akiknek csak az volt a „bűnük", hogy hivatásszerű munkájukat becsületesen végezték a proletárdiktatúra idején. A véres ellenforradalmi terrornak az volt a célja, hogy felszámolja a forradalmi mozgalmat, „kiábrándítsa" a magyar nép tömegeit az 1918—1919-es forradalmakból, és ennek eredményeként bevezesse és megszilárdítsa a fasiszta diktatúrát.

Az úri bosszú azonban olyan méreteket öltött, hogy a nemzetközi közvéleményre gyakorolt hatása miatt a nyugati kormánykörökben is meglepetést és aggodalmat keltett. A fegyveres különítmények tevékenysége az országon belül is mindinkább akadályozta a félfeudális nagybirtok és a finánctőke hatalmának konszolidálását: a fasiszta diktatúra „törvényes" szerveinek kiépítését és zavartalan működését, valamint a termelőmunka megindulását. A Horthy-rendszer ezért, saját érdekében, kül- és belpolitikai meggondolásoktól vezettetve, a fasiszta diktatúra keretein belül a véres, „különítményes" módszerekről fokozatosan áttért a leplezettebb, a tömegek félrevezetésére alkalmasabb, „törvényesebb" módszerekre.

A fehérterror időszaka lényegében gróf Bethlen István kormányra kerülésével zárult le. Bethlen — az uralkodó osztályok egymással szemben álló csoportjainak megbékítése és az egység biztosítása céljából — olyan kormányzó pártra igyekezett támaszkodni, amely összeegyezteti és egyedül képviseli a hatalmon levők érdekeit. E feladat megoldását az általa létrehozott ún. Egységes Párttól várta. A leg-

veszélyesebbnek tűnő versenytárs, a legnagyobb paraszti tömegbefolyással rendelkező Kisgazdapárt alól azzal húzta ki a talajt, hogy beolvasztotta az Egységes Pártba. A Szociáldemokrata Párt tevékenysége viszont Bethlen Peyerrel kötött megállapodása alapján olyan szűk körre korlátozódott, hogy az már nem jelentett túlságosan nagy veszélyt az uralkodó rend számára. Bethlen a nemzetközi közvélemény előtt a nagyrészt nyílt szavazás útján „választott" parlament révén igyekezett törvényes és alkotmányos látszatot biztosítani a rendszernek.

A kormány a dolgozó parasztság elégedetlenségének elaltatására és a parasztságra gyakorolt befolyásának növelésére földreformtervezetet dolgoztatott ki. Ez azonban lényegében csak tervezet maradt; a megművelt földterület 5%-át sem osztották fel, s a felosztásra került föld jelentős részét is a rendszer pretoriánus gárdája — a különítményesek, jegyzők stb. — kapta.[1]

A nemzetközi burzsoázia igen sokat tett az ellenforradalmi rendszer és a Bethlen-kormány helyzetének megszilárdítása érdekében. Az államháztartás rendbehozására és a valuta megszilárdítására 1924-ben jelentős összegű népszövetségi kölcsönt folyósított Magyarországnak. A külföldi tőke a későbbi években is elég nagy mennyiségben áramlott be az országba: 1929-re a népszövetségi kölcsön összege egymaga megközelítette a 270 millió aranykoronát.[2] A magyar gazdasági élet a több évig tartó pangás után a külföldi kölcsön segítségével a tőkés világ ideiglenes és részleges stabilizációjának talaján a viszonylagos fellendülés állapotába került. Mindez a rendszer politikai és gazdasági konszolidációjának irányába hatott, és lehetővé tette, hogy a Horthy-rendszer megkísérelje a dolgozó tömegeket — vagy legalábbis azok egy részét — eszmeileg is a maga befolyása alá vonni. A rendszernek annál is inkább szüksége volt erre, mert a kormány a már foganatosított politikai és gazdasági intézkedésekkel nem volt képes feloldani a néptömegeknek az uralkodó osztályokkal szemben táplált gyűlöletét, nem tudta elhomályosítani a dolgozók tudatában a kiéleződött osztályellentéteket. Éppen ezért olyan eszmékre, ideológiára volt szükség, amely az uralkodó osztályok érdekeit „közös nemzeti érdek" gyanánt el tudja fogadtatni a dolgozó tömegekkel. Erre — a történelmi körülményeket figyelembe véve — a nacionalizmus látszott a legalkalmasabbnak.

Az új helyzethez alkalmazkodó nacionalizmus ideológiáját, az ún. neonacionalizmus elméletét gróf Klebelsberg Kunó, a Bethlen-kormány kultuszminisztere dolgozta ki. Klebelsberg abból indult ki, hogy Magyarországon újra vissza lehet térni a nacionalizmusra, mert azt — az ő szavaival élve — nem kompromittálta a világháború sikertelen-

[1] Lásd *Andics Erzsébet:* Ellenforradalom és bethleni konszolidáció. Szikra 1948.
[2] Lásd Iratok az ellenforradalom történetéhez. 1919—1945. Kossuth Könyvkiadó 1959. III. köt. 270. old.

sége; ellenkezőleg: Trianon felcsigázott patriotizmussal telítette a nemzetet.[3] E vélemény mögött a kormányzó körök azon — a valósággal összhangba nem hozható — törekvése húzódott meg, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia háborús felelősségét teljesen Ausztriára hárítsák. Különösen szembetűnő volt ezzel kapcsolatban az uralkodó körök Tisza István körül végzett szerecsenmosdatása.[4] A Bethlen-kormány annál is inkább bízott ilyen irányú erőfeszítéseinek sikerében, mert úgy vélte, hogy a Trianonban Magyarországot ért sérelmek miatt felajzott nemzeti érzékenységet sikerül a maga vitorlájába fognia, és a nacionalizmus, sovinizmus útjára terelnie.

Az első világháború előtti magyar nacionalizmust azonban nem lehetett egyszerűen, minden változtatás nélkül alkalmazni az új viszonyok között. Klebelsberg maga is úgy vélte, hogy a háború előtti „nagymagyar" nacionalizmust lehetetlen teljes egészében „rehabilitálni". „A magyar nacionalizmus Trianon után egészen új helyzetbe került, és régi tartalmát és régi céljait nagyrészt elvesztette" — írta a „Pesti Napló"-ban megjelent cikkében.[5] Még határozottabban adott hangot ennek a véleményének a „Patriotizmus és nacionalizmus" című tanulmányában, ahol azt hangsúlyozta, hogy „sem az egyes ember, sem a nemzet ideálok és ideológia nélkül nem élhet, s e belső törvény erejénél fogva a magyar nemzet is ösztönösen keresi a gyökerében megváltozott helyzetnek megfelelő új ideológiát. Mi lehet ez? Nézetem szerint a pacifisztikus és marxisztikus álmok szétfoszlása után nem lehet más, mint a nacionalizmus, mégpedig új helyzetünkhöz mért, ahhoz szabott nacionalizmus."[6] Klebelsberg ugyanakkor a maga nacionalizmusát lényegében az előző korszakok nacionalizmusa közvetlen utódjának tekintette. „A konstruktív nacionalizmus mindig ápolja a hagyományokat; csak a radikalizmus szakít a múlttal, és igyekszik gyökerében kitépni a tradíciókat" — írta.[7] A helyzet megítélésénél természetesen minden hagyománynál fontosabb az a körülmény, hogy az első világháború előtti nacionalizmus is ugyanazon osztályokat szolgálta, mint amelyeket az „új nemzeti ideológia" volt hivatva szolgálni.

Klebelsberg különösen nagy figyelmet fordított a reformkorszak, az 1848—1849-es forradalom és szabadsághac több vonatkozásban haladó nacionalizmusára. Az ország közvéleményében ugyanis nem annyira az imperializmus korszakának nacionalizmusa élt; sokkal inkább jellemző volt a XIX. század derekán uralkodó liberális nemzeti hagyományok ápolása. A magyar társadalom különböző rétegei, osztályai azon-

[3] Lásd Pesti Napló, 1928. szeptember 2.

[4] Horthyék azt igyekeztek bizonyítani, hogy Tisza István ellenezte a háború kirobbantását. Lásd e kötet 292—294. oldalán. *Galántai József:* Trianon és a revíziós propaganda. — *Szerk.*

[5] Lásd Pesti Napló, 1928. január 8.

[6] *Klebelsberg Kunó:* Küzdelmek könyve. Athenaeum 1929. 81—82. old.

[7] *Klebelsberg Kunó:* Jöjjetek, harmincas évek. Bevezető. Athenaeum. 18. old.

ban nem egyformán őrizték az 1848—1849-es forradalom és szabadságharc eszméjét. A dolgozó tömegek emlékében az 1848—1849-es korszakról elsősorban az maradt meg, amit valóban történelmünk haladó hagyományaiként őrzünk ma is. A nacionalizmus újjáélesztése tehát azzal a veszéllyel járt az uralkodó osztályok számára, hogy a múltból éppen az elevenedik fel, amit ők a legkevésbé sem kívántak. Lényegében erre utaltak Klebelsberg Kossuthtal kapcsolatos megállapításai is: „A középosztály szeme előtt a nacionalista Kossuth áll, aki a magyar nemzetnek, a magyar államnak öncélúságát képviselte a régi Ausztria beolvasztó törekvéseivel szemben... a nép egyszerű fiai... azt a Kossuthot látják, aki az 1848-i pozsonyi országgyűlésen keresztülvitte a jobbágyságnak, a robotnak, a tizednek eltörlését, és mindazoknak a korlátoknak és megkötöttségeknek, amelyek a régi Magyarországon a köznép boldogulásának akadályai voltak."[8] Ennek ellenére Klebelsberg a nacionalizmus szempontjából nem tartotta reménytelennek a helyzetet. Úgy vélte, hogy a tömegek hagyományápolásában kevés a tudatos elem. Nézetének hangot is adott „Neonacionalizmus" című könyvében, ahol a nacionalizmus és a dolgozó tömegek viszonyát vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a „nacionalizmus csak az állambölcselőknél és az elméleti államtan művelőinél észbeli kérdés, a tömegeknél ellenben érzelmi kérdés... az érzelmen volt a hangsúly, és ezek az érzelmek legutolsó szabadságharcunk kimagasló alakjaiban nyertek a Tisza vidéki nép szemében megtestesülést".[9] Ebből kiindulva fordított Klebelsberg olyan nagy figyelmet az érzelmi tényezőre, helyesebben az azzal való visszaélésre. Mindenkinél hangosabban helyeselte a Bethlen-kormány azon döntését is, hogy 1848-at ismét március 15-én kell megünnepelni.[10] Ezzel az aktussal a Bethlen-kormány azt a benyomást kívánta kelteni a közvéleményben, hogy ő 1848 hagyományainak igazi védelmezője és ápolója. Bethlen — s vele együtt Klebelsberg — valójában nem vállalta az 1848—1849-es forradalom és szabadságharc tartalmát, célkitűzéseit, sőt egyenesen elvetette azokat. A formákat, a külsőségeket visszaállították — elsősorban az említett érzelmi hatás szempontjából. Klebelsberg 1848 hagyományainak keretét új „tartalommal" igyekezett megtölteni: 1848—1849-et illetően csak szabadságharcról beszélt, és gyalázkodva letagadta a forradalmat.[11] Klebelsberg szerint 1848—1849 „úgy, mint Olaszországban, eszményi tusa volt a nemzeti gondolatért".[12] Az „új" nacionalizmus, a forradalom megtagadásával összefüggésben, Kossuth helyett Széchenyit állította

[8] Pesti Napló, 1929. július 7.

[9] *Klebelsberg Kunó:* Neonacionalizmus. Athenaeum 1928. 79—80. old.

[10] Lásd Nemzeti Újság, 1928. március 15. [Az 1898. évi V. törvénycikk ugyanis március 15-e helyett április 11-ét nyilvánította nemzeti ünneppé. — *Szerk.*]

[11] Lásd Nemzeti Újság, 1928. március 15.

[12] Ugyanott.

a figyelem középpontjába.[13] Nyíltan és egyértelműen hangoztatta, hogy az 1848—1849-es forradalom és szabadságharc öröksége helyébe más, időszerűbb célkitűzést kell állítani: „A pártprogramból egy darab gyönyörű magyar históriává lett 48 helyébe új, időszerű koncepciókat kell az Alföld népe elé állítani."[14]

Klebelsbergnek, nacionalista ideológiája kialakításánál, nemcsak a távolabbi, hanem a közvetlen múlttal, sőt az akkori jelennel is számolnia kellett. A Tanácsköztársaság megdöntése után Magyarországon létrejött fasiszta rendszernek sajátosan jobboldali ellenzéke is volt. Ez a körülmény jelentősen megkönnyítette a hivatalos rendszer és kormányai számára azt, hogy az alkotmányosság és a törvényesség látszatával, a demokrácia illúziókeltésével léphessenek fel a tömegek előtt. Ennek alátámasztására a kormányzó körök formálisan elhatárolták magukat „jobbról" is. Így tett lényegében Klebelsberg is, amikor a saját nacionalizmusa és a turanizmus közötti különbségeket igyekezett kidomborítani. „Az alapérzés, amely a turanizmus alatt lappangott..., az volt, hogy Európa Trianonban igazságtalan és kegyetlen volt velünk szemben... forduljunk el tehát a hálátlan Nyugattól, és keressünk fajunk keleti eredetének és érzelemvilágának megfelelő keleti orientációt... Amikor kultúrpolitikánk alapvonalait kell megrajzolnunk, a domináló szempontnak egészen másnak kell lennie... tetőtől talpig európaiaknak kell lennünk..."[15] — írta Klebelsberg a turanizmust bírálva. Még nagyobb „objektivitásról" tett tanúságot akkor, amikor a kultusztárca 1928—1929. évi költségvetési vitáján mondott beszédében arról szónokolt, hogy „ha, például, azt látnám, hogy bizonyos testnevelési mozgalmak tisztán szocialisztikus irányt vesznek, állást foglalnék ellenük; de éppen úgy állást foglalnék egy jobboldali testnevelés ellen is."[16] Világos, hogy itt nem pártatlanságról van szó, hanem a haladó, szocialista testnevelési mozgalmak miniszteri megfenyegetéséről. Ezen nem változtat semmit az a körülmény, hogy Klebelsberg a jobboldali testnevelési mozgalmakat is szóba hozta. Hiszen a Bethlen-kormány idején nem is egy olyan mozgalom, szervezet, illetőleg egyesület jött létre, amely a legszélsőségesebb fasiszta elemek gyülekező helye volt. Egyébként az olyan államilag kötelező „testnevelési" mozgalomnál, mint a leventeintézmény, nagyon nehéz lett volna még jobboldalibbat elképzelni. Az „új" nacionalista ideológiának a szélsőjobboldali irányzatokkal való szembeállítása lényegében csak arra való volt, hogy a hivatalos irányzat kedvezőbb színben tűnhessék fel a tömegek előtt. Ha mégis vita támadt közöttük, akkor az általában nem annyira a célkitűzések, mint inkább a mód-

[13] Lásd Pesti Napló, 1927. április 17.
[14] Ugyanott, 1927. május 22.
[15] *Klebelsberg:* Neonacionalizmus. 127—129. old.
[16] Ugyanott, 288. old.

szerek, formák miatt és körül folyt. Klebelsberg szavaival élve „nem ezek a dolgok adják a modern nacionalizmus, a neonacionalizmus sajátos színezetét".[17] A neonacionalizmus sajátos, sőt lényegében legsajátosabb „színezetét" az adta meg, hogy olyan történelmi előzménye volt, mint a győztes szocialista forradalom eredményeként létrejött Tanácsköztársaság. A proletárdiktatúra, a szocializmus volt a „kísértet", amellyel a neonacionalizmus viaskodott.

Klebelsberg már 1920-ban, a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén tartott elnöki megnyitójában, arra hívta fel a történettudomány művelőinek, a történelemszakos tanároknak s ezzel egyidejűleg a közvéleménynek is a figyelmét, hogy a „nemzeti" eszme befolyása a társadalomnak szinte minden rétegében meggyengült, s emiatt, szerinte, súlyos károsodás érte a nemzetet. „A széles néprétegek ... a középosztály, az értelmiség egy részének lelkéből kiveszett minden nemzeti, kiveszett az a tudat, hogy a múlt milyen erkölcsi és jogi kincsesház a népek életében" — hangoztatta Klebelsberg.[18] Néhány évvel később, az Országos Tanfelügyelői értekezleten, már arról szónokolt, hogy „nem osztálygyűlöletre, hanem nemzeti összetartásra, minden magyarnak hatalmas szolidaritására van szükségünk".[19] Klebelsberg tehát nem állt meg a helyzet egyszerű jellemzésénél, hanem a kibontakozás útját is igyekezett megjelölni. Amint az a fentiekből is látható, e vonatkozásban a magyar összefogás szükségességének tudatosítását tartotta a legfontosabbnak. Az adott viszonyok között az ellenforradalmi rendszernek kétségtelenül égető szüksége volt a megbékélésre, hiszen a társadalmi béke megszilárdította volna a Horthy-fasizmus helyzetét. Ennek ellenére Klebelsberg nagyon is egyoldalú osztálybékét követelt. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy még évek múlva sem bocsátott meg azoknak a pedagógusoknak, akik „hibáztak" vagy „vétkeztek" a nemzettel szemben a Tanácsköztársaság idején.[20] A társadalmi békéről hangoztatott szólamok tehát csak a dolgozó tömegeknek a Horthy-fasizmussal való egyoldalú megbékítését szolgálták. Klebelsberg egyébként, az olasz fasizmus sikerein felbátorodva, már fenyeget is. „Az internacionális szocializmus által lelkiségükben megzavart tömegekben annyira csökkent a nemzeti érzés, hogy sok jó hazafi egymagában már annak is örült, ha az egyszerű munkás nem tagadta meg kereken a hazát. A fasizmusnak ez nem elég" — írja.[21]

Klebelsberg, a munkástömegeknek a marxizmus—leninizmus eszméitől, a kommunizmus ügyétől való eltántorításán ügyködve, meg-

[17] Ugyanott, 130. old.

[18] *Klebelsberg Kunó:* Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai (1916—1926). Athenaeum 1927. 37. old.

[19] Ugyanott, 269. old.

[20] Lásd *Balogh Sándor—Szabolcs Ottó:* Pedagógusok a két világháború között. 1919—1945. Akadémiai Kiadó 1963. 94 old.

[21] *Klebelsberg:* Neonacionalizmus. 170. old.

lehetősen sokat foglalkozott a Magyar Tanácsköztársasággal és a Szovjetunióval is. A Tanácsköztársaság, s általában az 1918—1919. évi forradalmak bírálatában odáig ment, hogy egyszerűen tagadta azt a nyilvánvaló tényt, hogy Magyarországon az említett időszakban forradalmak, mégpedig győztes forradalmak zajlottak le. Úgy próbálta beállítani a helyzetet, mintha csak egyszerű zendülésről lett volna szó, s kétségbe vonta, hogy a forradalmi mozgalmakat a magyar nép tömegei támogatták.[22] Mondanivalója hitelességének — s ezzel hihetőségének — növelése érdekében Klebelsberg a Tanácsköztársaság mellett az ellenforradalmi rendszer Bethlen fellépéséig terjedő időszakát is elmarasztalta. „Az ellenforradalom elgondolásai pedig szintén végrehajthatatlannak, a gyakorlati életbe átültethetetlennek bizonyultak" — írta.[23] Klebelsberg azonban ezt a kényszerű bírálatot is a rendszer javára igyekezett fordítani. Úgy tüntette fel a dolgot, mintha Bethlen kormányra kerülésével véget ért volna az ellenforradalmi diktatúra időszaka.

A Tanácsköztársaság klebelsbergi „leleplezése" természetesen túlontúl kevésnek bizonyult arra, hogy a dolgozó tömegeket kiábrándítsa a kommunizmusból. Sőt: az „új" nacionalizmus megteremtőjének is — akarva — nem akarva — tudomásul kellett vennie a Tanácsköztársaság történelmi tényét, de főleg a Szovjetunió létét és óriási hatását a magyar munkásmozgalomra. Klebelsberg — bár a nemzetközi imperializmus más ideológusaihoz és politikusaihoz hasonlóan úgy igyekezett beállítani a dolgokat, mintha a szocialista építés kudarcot vallott volna Szovjet-Oroszországban, és azt követelte, hogy ebből „a magyar fizikai munkásságnak is le kell vonnia a következtetést"[24] — jól tudta, hogy a szocializmus építése a nemzetközi imperializmus erőfeszítései ellenére is sikeresen halad előre a Szovjetunióban. Csakis ezzel magyarázható, hogy a gyalázkodó lebecsülést egyre fokozódó félelem váltotta fel nála. Klebelsberg félelme különösen az 1929—1933-as világgazdasági válság idején, a tőkésországokban sűrűsödő és erősödő munkásfellépések láttán növekedett meg. Már a lehetőségétől is rettegett annak, hogy a munkástiltakozás hulláma Magyarországra is átcsaphat.

A munkásmozgalom leszerelésére azonban a szocializmus rágalmazásán kívül nem talált más eszközt. A nyugat-európai munkásmegmozdulásokkal foglalkozó írásaiban is csak azzal tudta ijesztgetni olvasóit, hogy „a kommunizmus egyre jobban szorongatja a demokráciát és ... felhasználja a demokratikus alkotmányok által biztosított mozgási és agitációs szabadságot olyan rendszernek a diadalra juttatására, amely előre megmondja, hogy meg fogja semmisíteni ezt a szabadságot".[25] A gazdasági válság következményeit a saját bőrén érző

[22] Lásd ugyanott, 120. old.
[23] *Klebelsberg:* Küzdelmek könyve. 82. old.
[24] Nemzeti Újság, 1928. március 1.
[25] *Klebelsberg Kunó:* Utolsó akkordok. Athenaeum. (Posthumus mű.) 59. old.

munkást azonban már nem nagyon lehetett azzal ijesztgetni, hogy a kommunizmus megszünteti a szabadságjogokat. Az ilyen ijesztgetéseknek annál is kevésbé volt hitelük, mert ezeket a jogokat nem a kommunizmus, hanem a fasiszta diktatúrát megvalósító burzsoázia szüntette meg. Klebelsberg, hogy emelje mondanivalójának hatásfokát, a válság következményeit magyarázva a kapitalizmust és a szocializmust is bírálta. Mindezt persze csak azért tette, hogy az előbbit megvédhesse az utóbbival szemben. „Ha sebezve van tán a kapitalizmus, ugyanolyan sebből vérzik a kommunizmus is, és a két ellentétes rendszer nem vethet egymás szemére semmit sem" — írta utolsó könyvében.[26] Jellemző, hogy ez a szocialista Szovjetunióra szórt rágalom akkor hangzott el, amikor a szovjet nép határidő előtt fejezte be első ötéves népgazdasági tervét. A neonacionalista ideológia feladatainak meghatározásánál egyébként Klebelsberg nem ilyen átlátszó „érvekre" támaszkodott a szocializmust illetően. Sőt „A háború utáni kor szelleme" című tanulmányában vitába szállt az olyan nézetekkel, amelyek a kommunizmust egyszerű utópiának fogták fel. A Szovjetunió másfél évtizedes fennállásából azt a következtetést volt kénytelen levonni, hogy „nem lehet kitérni az elől, hogy nemcsak a közgazdaságtan, hanem az elméleti államtan is a legrészletesebben, a legbehatóbban foglalkozzék vele (ti. a Szovjetunióval. — *Szerk.),* mert a fő kérdés nem gazdasági, hanem politikai. Az elméleti politika tankönyvei a jövőben új fő résszel fognak bővülni, aminek az lesz a címe: »A kommunizmus és a proletárdiktatúra«."[27]

Ez, ha sajátos módon is, de kétségtelenül a Szovjetunió és általában a szocializmus elismerése volt. A szocializmus történelmi valóság lett, s e tényt a burzsoázia messzebbre látó képviselői is észrevették. Bár a magyar uralkodó osztályok vezetői közül kevesen jutottak el Klebelsberg felismeréséig, ő a kialakult helyzetben az elsők között kereste a megoldást a félfeudális nagybirtok és finánctőke szempontjából. Erre utalt a neonacionalizmus és a szocializmus viszonyát a következőképpen meghatározó álláspontja is: „A XX. század nacionalizmusa . . . elsősorban a szocializmusban rejlő nemzetköziséggel tusakodik. A XX. század nacionalizmusának nem fent a trónokon, hanem lenn, a szocializmus által megszervezett tömegekben van az ellensége. Itt két ideológia áll egymással kifejezetten szemben. Ebben a harcban a nacionalizmus egészen új színezetet nyert, tartalma is egészen megváltozott. Az ellen a veszedelem ellen kell küzdeni, hogy az állam keretén belül a csoportosulás ne akként történjék, hogy a nemzeti gondolatot az intelligencia, a nemzetköziséget a fizikai munkásság képviseli, mert ez a társadalom kettészakadását és a nemzetek felbomlását jelentené."[28]

[26] Ugyanott, 38. old.

[27] *Klebelsberg Kunó:* A háború utáni kor szelleme. Budapesti Szemle, 1932 május. 6. old.

[28] *Klebelsberg:* Neonacionalizmus. 131. old.

A szocializmus elleni harc tehát a neonacionalizmus egyik legjellemzőbb sajátosságává vált. A szocialista eszmék visszaszorítása, illetőleg a dolgozó tömegekre gyakorolt befolyásának csökkentése létkérdés volt az uralkodó osztályok számára; e nélkül szó sem lehetett a neonacionalista koncepció megvalósításáról. Így a gyakorlatban a szocializmus elleni harc és a neonacionalizmus térhódításának elősegítése nem két külön, egymástól független problémaként jelentkezett, hanem egyazon probléma két oldalaként.

A „MAGYAR FAJ" FOGALMA KLEBELSBERGNÉL

Klebelsberg, a magyar uralkodó osztályok sok más tagjával szemben, az adott keretek között, a helyzet konszolidálásával kívánta megteremteni a trianoni békeszerződés hatálytalanításának feltételeit. Véleménye szerint erre éppen a Bethlen-kormány a leghivatottabb: „A Bethlen-kabinetnek jutott... feladatul, hogy úgy a forradalmat, mint az ellenforradalmat likvidálja, és a normális életet helyreállítsa."[29] Éles szavakkal ítélte el a rendszer azon képviselőit, akik valaha is kétségbe vonták a bethleni koncepció helyességét;[30] a bethleni konszolidációs politika sikereitől eltelve fogalmazta meg a saját neonacionalista elméletét is: „Amint korábban a 48-as ideológiában, úgy most annak tárgytalanná válása után az ország rekonstrukciójában és annak sikeréből táplálkozó nemzeti reményekben inkarnálódik a magyar nacionalizmus."[31] „A neonacionalizmus lényege az — fejti ki még világosabban a gondolatot a „Nemzeti Újság"-ban —, hogy a magyar hazafiságot, az ősrégi patriotizmust öntudatosan olyan célok felé vezessük, amelyektől a magyar faj megerősödését és hazánk feltámadását várhatjuk."[32] Ez újabb beismerése annak a felfogásnak, hogy a régi követeléseket a kialakult helyzethez kell alkalmazni. Klebelsberg utóbbi megállapításában egyébként különös figyelmet érdemel az a mozzanat, hogy itt már nem jelentkezik a földesúr és a cseléd, a tőkés és a proletár, az úr és a nép megkülönböztetése, nincs és nem is lehet már más érdek, mint a „magyar faj" közös érdeke. Így találkozott a Bethlen-korszak idején a hivatalos irányzat nacionalizmusa a faji ideológiával. A neonacionalizmus lényegének meghatározásánál Klebelsberg nem véletlenül hivatkozott a „magyar fajra". „A háború utáni kor szelleme" című munkájában ugyancsak a „magyar faj" különlegességére való tekintettel remélte a kibontakozást. „Minket magyarokat ezeréves múltunk annyi csapása megtanított tűrni, szenvedni... azért remélhetjük, hogy ennél a faji tulajdonságunknál fogva a szörnyű

[29] Pesti Napló, 1928. január 1.
[30] Ugyanott, 1928. augusztus 28.
[31] *Klebelsberg:* Neonacionalizmus. 81. old.
[32] Nemzeti Újság. 1928. január 29.

időket kisebb benső károsodással tudjuk átélni, mint más, a sorstól elkényeztetett nemzetek" — írta Klebelsberg.[33]

Mint ismeretes, a faji tényezőt nemcsak Klebelsberg, de az ún. fajvédők is elsődlegesnek tartották. Mégsem lehet őt egyszerűen a fajvédőkkel azonosítani. Klebelsberg a fajvédők álláspontját elsősorban politikailag tartotta hibásnak. „A politikai okosság azt kívánja, hogy magyarnak tekintsünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelmekben, lelkiségben és nyelvben teljesen és fenntartás nélkül összeolvad"[34] — mondotta; tehát a magyarság súlyát, számbeliségét látta veszélyeztetve a fajvédők által. Ezzel kapcsolatban helytelenítette antiszemitizmusukat is.[35] Ugyanakkor a faj fogalma sem volt azonos a fajvédőknél és Klebelsbergnél. Amíg a fajvédők a „biológiai" fajra esküdtek, addig Klebelsberg a „történelmi" faj kategóriáját állította elméletének középpontjába.

A különbségek megemlítése mellett azonban erősen hangsúlyoznunk kell azt a tényt, hogy a neonacionalizmus is döntően a „magyar fajra" épített. A fajvédelem is, a neonacionalizmus is közös alapról indult. Mindketten tagadták, hogy egy nemzeten belül is különböző, sőt ellentétes érdekű osztályok léteznek. A társadalom gazdasági, politikai és szociális kategóriáit faji-, biológiai és etikai kategóriákkal cserélték fel. „Elsősorban a fajban rejlő aktivitásnak a felfokozásáról van szó, és ezt az aktivitást oda kell állítani a kicsiny és nagy nemzeti célok szolgálatába. Ez az a nacionalizmus, amelyre szükség van" — hangsúlyozta Klebelsberg.[36] Ha azonban „eltűntek" az osztályok, és csak közös faji érdek létezik, akkor az emberek új társadalmi csoportosítására is szükség van. A neonacionalizmus alkotott is ilyeneket. „Az egyik oldalon áll a passzív, negatív és e sor végén a destruktív ember, a másik oldalon a pozitív, aktív és a konstruktív természetek."[37] Az „aktív vagy passzív", a „konstruktív vagy destruktív" tehát nem erkölcsi jellemzők többé, hanem egyetemes politikai-társadalmi kategóriákká válnak. Talán nem szorul külön bizonyításra, hogy Klebelsberg szerint az a munkás, paraszt és értelmiségi tartozik a „pozitív természetűek" csoportjába, aki saját osztályának és népének érdekeivel szemben a Horthy-fasizmus célkitűzéseinek szolgálatába áll; az pedig, aki erre nem hajlandó, vagy esetleg szembe is mer szállni a fasiszta diktatúrával, csak destruktív — jobbik esetben negatív — ember lehet.

A neonacionalizmus elmélete olyan programról is gondoskodott, amely alkalmas az „aktív, konstruktív" típusok kiválasztására. „Mi most már az, amit nacionalista és konzervatív vezető ember ilyen nagy lelki célként odaállíthat a nemzet elé? — teszi fel a kérdést Klebels-

[33] *Klebelsberg:* A háború utáni kor szelleme. 12. old.
[34] *Klebelsberg:* Utolsó akkordok. 40. old.
[35] Lásd *Klebelsberg:* Neonacionalizmus. 130. old.
[36] Klebelsberg: Küzdelmek könyve. 86—87. old.
[37] Klebelsberg: Neonacionalizmus. 138. old.

berg, és válaszol is rá: — az, hogy hisznek Magyarország feltámadásában."[38] De mit értsünk „Magyarország feltámadásán"? Klebelsberg a félreértések elkerülése végett ezt is világosan megmondja, amikor a neonacionalizmus végső céljául a „területi épség helyreállítását" jelöli meg.[39] A 21 milliós „Nagy-Magyarország" gondolata lebegett tehát előtte, olyan országé, ahol a lakosságnak alig a fele volt magyar, a többi szlovák, román, szerb, horvát.

KLEBELSBERG MŰVELŐDÉSPOLITIKÁJA

Klebelsberg úgy vélte, hogy nem elég, ha csak a neonacionalizmus végső céljáról beszél. „Attól tartok, ha mindig csak a területi épséget emlegetnők, az után sóvárognánk, és az elveszettért gyászolnánk, a magyar patriotizmus érzelgéssé zsugorodnék össze, és elvesztené feszítőerejét."[40] A részfeladatok, a közbeeső célok kijelölésére is szükség van tehát, mert ezek állandóan ébren tartják a tömegekben a „végső cél" tudatát, s ugyanakkor fel is készítik őket — legalábbis lelkileg — ennek a végső célnak a megvalósítására.[41] A Horthy-fasizmus nemzetközi és belső helyzete akkor még nem tette lehetővé a kormány számára, hogy nyíltan készüljön a szomszédos államok elleni erőszakos fellépésre. A kívánt közbeeső cél tehát még nem lehetett egy katonai fegyverkezési program megvalósítása. A kormány félt a szociális demagógia további fokozásától is, mert a tömegek ilyen módon megnövelt étvágyát valamivel ki kellett volna elégíteni; az uralkodó osztályok pedig még további gazdasági látszatintézkedésekre sem mutattak hajlandóságot. A legkisebb veszéllyel és költséggel a kulturális demagógia felfokozása járt. Ennek kibontakozását egyébként az is előmozdította, hogy bizonyos művelődési program megvalósítását az uralkodó osztályok gazdasági és politikai érdekei is elodázhatatlanul szükségessé tették.

A dolgozó tömegek műveltségi színvonala a Bethlen-kormány fellépése idején igen alacsony volt Magyarországon. A 9 millió lelket sem számláló ország felnőtt lakosságából több mint 1 millió analfabéta volt. De az írni, olvasni tudók jelentős részét is inkább csak fél analfabétának lehetett tekinteni, mert — Klebelsberg szavaival élve — „egy picit tudott csak olvasni, írni és számolni".[42] Ez a körülmény a magyar munkaerő közismert olcsósága mellett is hátrányosan érintette az ipari és mezőgazdasági termékek külföldi versenyképességét. Elodázhatatlanul szüksége volt a dolgozók műveltségi színvonalának emelé-

[38] Klebelsberg: Jöjjetek, harmincas évek. 14. old.
[39] Klebelsberg: Neonacionalizmus. 136. old.
[40] Nemzeti Újság, 1928. január 29.
[41] Lásd ugyanott.
[42] Lásd Pesti Napló, 1928. március 25.

sére a Bethlen-kormánynak azért is, mert iparfejlesztéssel, a mezőgazdaság korszerűbbé tételével, általában a „nagy belső rekonstrukcióval" kívánt szilárd alapot, belső hátvédet biztosítani külpolitikai célkitűzéseinek valóra váltásához.[43]

Az általános műveltség emelésének, az elemi iskolai oktatás kiszélesítésének azonban számos akadálya volt. Ezek közül is az iskolaépületek hiánya volt a legsúlyosabb; elsősorban a főváros munkáskerületeiben, a falvakban és a tanyavilágban. A népszövetségi kölcsön felhasználása és a dolgozó tömegek súlyos megadóztatása következtében egyébként a Bethlen-kormány idején a korábbi időszakhoz képest viszonylag jelentős előrehaladás történt a külvárosi és tanyai iskolák építése terén. Az iskolaépítés üteme és mennyisége azonban messze elmaradt a szükségletek mögött, de még a kormány saját ígéreteinek sem felelt meg. Klebelsberg maga is bevallotta a „Pesti Napló"-ban, hogy iskolaépítési programját anyagi eszközök hiánya miatt nem tudta teljesíteni, s hasonló okokból nem is tudja folytatni.[44]

Klebelsberget elsősorban nem az általános műveltség emeléséért érzett polgári felelősségtudat hatotta át — sokkal inkább a Horthy-fasizmus vezető emberének nagyon is meghatározott politikai törekvései inspirálták. Az iskolaépítés csupán a neonacionalista elképzelések alapjául szolgált, csak a politikai célkitűzések valóra váltásának eszköze volt. „A trianoni béke következtében lefegyverzett Magyarországban a kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca is" — hangsúlyozta Klebelsberg.[45] Az iskolaépítési programot arra használta fel, hogy befelé és kifelé egyaránt igazolhassa a magyar „kultúrfölényről" hangoztatott hazug szólamokat, és ennek jogán indokolhassa az uralkodó osztályok imperialista törekvéseit. „Mi, akik a magyar nemzet felsőbbségéért küzdünk Európa keletén, azt akarjuk, hogy mint a múltban előőrs voltunk a török barbarizmus elleni küzdelemben, azonképpen ma szellemi téren is megmaradjunk az előőrs nemzetek között" — írta Klebelsberg az „Előőrs nemzetek és elmaradott népek" című cikkében.[46] Hogy a gyakorlatban mit jelentett számára „szellemileg megmaradni az előőrs nemzetek sorában", az, legalábbis egy vonatkozásban, kiderült a kultusztárca 1928—1929. évi költségvetésének tárgyalásán mondott expozéjából. Klebelsberg ebben a következőket hangsúlyozta: „Én meg vagyok győződve, hogy a kultúrpolitikai akció talán a legnagyobb propaganda... amelyet mi a magyar igazság mellett kifejthetünk."[47] Klebelsberg itt újólag leleplezte egész koncepcióját. Azt is tudjuk, hogy a „magyar igazság" ködös fogalma sem jelentett mást nála, mint „Nagy-Magyarországot". Így tört a neonacio-

[43] Lásd ugyanott.
[44] Lásd Pesti Napló, 1929. augusztus 18.
[45] *Klebelsberg:* Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 516. old.
[46] Pesti Napló, 1927. július 3.
[47] *Klebelsberg:* Neonacionalizmus. 259. old.

nalizmus a részletfeladatok, a közbeeső célok megvalósításán át „végső célja" felé. „Európa ezen részén műveltségi elsőbbségünket nemcsak fenn kell tartanunk, hanem kötelességünk azt erősíteni, többek között azért, mert e felelősség meghozza nekünk a külföld elismerését, és végső kifejlődésében érleli Trianon revíziójának gondolatát."[48]

A rendszernek égetően szüksége volt a klebelsbergi kulturális programra a demokratikus eszmék és a haladó hagyományok felszámolása érdekében is. Klebelsberg szinte borzadva gondolt arra, milyen helyzet állna akkor elő, ha a dolgozó tömegek minden előzetes „átnevelés" nélkül jutnának állampolgári jogokhoz. „Nagy veszedelem az, ha az általános titkos választójogot műveletlen, értelmetlen tömegeknek kell gyakorolniok... ha a szélsőséges radikalizmus úgy szakadna a nyakunkra, hogy a magyar nemzet legszélesebb rétegei tervszerű kulturális akcióval nincsenek egészen átművelve, akkor jaj nekünk!" — írta a „Választójog és népiskola" című cikkében.[49] Meg kellett tehát találni annak a módját, hogy a Horthy-fasizmus a vidéki, elsősorban az elmaradottabb paraszti tömegeket is a saját befolyása alá vonhassa. Erre a falusi és a tanyai iskolák mellett a „levente" látszott a legalkalmasabbnak. A neonacionalizmus a falusi embernek nemcsak a „lelkére", de a „testére" is igényt tartott; a falusi fiatalság szellemi és fizikai adottságait egyaránt a maga céljaira akarta felhasználni. „Tanyai iskoláinkkal hatalmas lökést adunk az Alföld népe szellemi kultúrájának, a leventemozgalom révén pedig megszervezzük fizikai kultúráját. A két akció párhuzamosan halad avégből, hogy erkölcsösebb, műveltebb, erősebb és egészségesebb magyar nemzetet neveljünk" — írta Klebelsberg az „Olimpiász és testnevelésünk" című cikkében.[50]

Klebelsberg a tömegek elemi műveltségi szintjének emelése mellett a polgári iskola kapuinak szélesebbre tárását is kívánatosnak tartotta a korábbiakhoz képest. A tehetősebb, de elsősorban még mindig a dolgozó osztályokhoz tartozó szülők gyermekeit akarta olyan iskolához juttatni, amely az átlag számára már elérhetetlen. Ugyanakkor zsákutcát is teremtett számukra, mert a polgári iskolából általában nem lehetett közvetlenül felsőbb iskolába lépni. Célszerűnek mutatkozott ez az iskolatípus azért is, mert elvégzésével nem növekedett az elhelyezkedésre váró szakemberek száma. Így igyekezett Klebelsberg a neonacionalizmus kulturális programját összeegyeztetni a rendszer politikai érdekeivel. Valamelyest növelte a műveltebb emberek számát, de ezzel egyidejűleg gondoskodott arról is, hogy az uralkodó osztályok gyermekei számára fenntartott iskolatípusoktól és döntően a felsőoktatástól távol tartsa a dolgozó tömegeket.

A középiskolák akkori állapota sem elégítette ki Klebelsberget. Kü-

[48] Pesti Napló, 1929. február 2.
[49] Pesti Napló, 1928. december 8.
[50] Pesti Napló, 1928. augusztus 12.

lönösen azt kifogásolta, hogy a klasszikus nyelvek oktatása háttérbe szorítja az élő nyelvek oktatását.[51] A korszerűség kérdése azonban itt is egyedül a neonacionalista koncepció szempontjából érdekelte őt. Ugy vélte, hogy a szomszédos országokhoz képest Magyarországon sokkal kevesebben beszélnek a nyugati világnyelveken, és ez megnehezíti a „magyar célok" külföldi megismertetését. Klebelsbergnek tehát esze ágában sem volt a középiskolát teljesen modernizálni a demokrácia szellemében. Ő csak az adott keretek között, a félfeudális nagybirtok és a finánctőke politikai érdekeivel összhangban a kiváltságosokat akarta korszerűbb műveltséggel felvértezni.

Klebelsberg az alsó- és középfokú oktatáshoz hasonlóan a felsőoktatásban is bizonyos változtatásokat kívánt eszközölni. A „nagy belső rekonstrukciónak" megfelelően, de még inkább a neonacionalizmus külföldi propagandája érdekében valamelyest nagyobb teret biztosított a műszaki és természettudományoknak, létrehozta a tihanyi Biológiai Intézetet, a Csillagvizsgálót Budapesten stb. Az ország egyetemeinek viszonylag magas száma elsősorban szintén a magyar „kultúrfölényt" volt hivatva igazolni. Ugyanakkor az alacsony hallgatói létszám is magasnak bizonyult a rendszer igényeihez képest. „Azt mondják — írta Klebelsberg —, hogy nálunk sokkal többen mennek értelmi pályára, mint amennyinek eltartására Magyarország képes... a legtöbb magyar középosztálybeli család — már számolt azzal, hogy a mai generáció helyzete elég nehéz marad — minden reményét a gyermekeibe helyezi... aki még a gyermekekben megnyilatkozó reményt is el akarná venni a középosztálytól, nagy bűnt követne el a nemzet ellen."[52] Ilyen és ehhez hasonló megállapításokat annál is inkább tehetett, mert a Horthy-rendszer idején senki sem gondoskodott intézményesen a végzett diplomásokról.

„A főiskolai diploma sem ad jogot semmiféle alkalmazásra" — hangoztatta.[53] Klebelsbergnek abban kétségtelenül igaza volt, hogy a közalkalmazottak gyermekei bizonyos előnyt élveztek a főiskolai felvételeknél. Ennek az előnynek nem is titkolta az okát, sőt a „Pesti Napló"-ban elég cinikusan be is vallotta: „A magyar hivatalnokság, attól a pillanattól kezdve, ha saját gyermekeinek jövőjét biztosabbnak látja, kisebb aggodalommal nézi majd a nagyobb vagyonnal rendelkezők gyermekeinek kedvezőbb esélyeit."[54] A rendszer tehát igyekezett mind jobban kidomborítani az uralkodó osztályok és az értelmiség egymásra utaltságát, és arra törekedett, hogy megjutalmazza hűséges szolgálataikért az állami alkalmazottakat, az esetleges elégedetlenségnek pedig elejét vegye.

[51] Lásd Nemzeti Újság, 1927. november 13.
[52] *Klebelsberg:* Neonacionalizmus. 291. old.
[53] Ugyanott, 44. old.
[54] Pesti Napló, 1927. február 20.

A klebelsbergi iskolapolitikának a közvélemény által való elfogadását megkönnyítette az a körülmény, hogy Klebelsberg elképzeléseit bírálták az uralkodó osztályok egyes csoportjai. Az uralkodó körök legkonzervatívabb képviselői nem tudták megérteni, hogy az adott körülmények között a klebelsbergi elképzelés szolgálja leghatásosabban a félfeudális nagybirtok és a finánctőke, s általában a Horthy-rendszer érdekeit. Továbbá attól féltek, hogy a művelődéssel párhuzamosan a haladó eszmék is utat törnek a dolgozók körében. Ez a kritika olyan illúziókat keltett a szélesebb közvéleményben, hogy Klebelsberg a kultúraterjesztés valódi apostola. Ezen hamis illúziókat ő maga is igyekezett terjeszteni. Előadásaiban és cikkeiben gyakran hivatkozott arra, hogy a neonacionalizmus a különböző pártoktól függetlenül az egész nemzet érdekeit fejezi ki. Állítását időnkénti „kuruckodással" és a gazdagok bírálatával tette hitelesebbé. „A magyar művelődés szent ügyét fölébe akarom helyezni a napi politika ellentéteinek. Ha a művelődésünk fejlesztésére irányuló törekvéseket politikamentessé tesszük, akkor elérhetjük, hogy a jó magyar emberek túlnyomó többsége a nagy alapkérdésekben egyetért" — vallotta Klebelsberg a „Kultúrpolitika, kultúra — politika nélkül" című cikkében, nem kis túlzással fűszerezve „pártatlanságának" tényleges célját.[55] A klebelsbergi pártatlan — vagy pártokon felül álló — kultúrpolitika a valóságban sem pártatlan, sem pártokon felül álló nem volt. Az uralkodó osztályok azon részének politikai célkitűzéseit fejezte ki, amely gróf Bethlen Istvánban és kormányában látta érdekeinek leghatásosabb védelmezőjét. A klebelsbergi kultúrpolitika a bethleni kül- és belpolitikához igazodott, de oly módon, hogy látszólagos önállóságot élvezett. Az uralkodó osztályok és a fasiszta rendszer hosszabb időre szóló, általánosabb érdekeit szolgálta. „A neonacionalista pedagógia a magyar iskola elé azt a célt állítja, hogy hazafias, vallásos és pozitív embereket neveljen, akik nem merítik ki erőiket meddő elégedetlenségben és hiperkritikában" — hangoztatta Klebelsberg saját iskolapolitikáját jellemezve.[56]

Hasonló célkitűzések vezették Klebelsberget a tudományok, az irodalom és a művészetek fejlesztésénél is. A nem csekély költséggel megrendezett római, majd stockholmi képzőművészeti kiállítások sikerén felbuzdulva be is vallja ezen rendezvények célzatos voltát: „A magyar gondolatnak minden ilyen nemzetközi megjelenése egy-egy nyert csata a világ közvéleményének a meghódításáért. Ez is a »Nem! Nem! Soha!« egy szeme..."[57] Klebelsberg nem igényelte, sőt egyenesen károsnak tartotta, hogy a tudomány az uralkodó osztályok egyik vagy másik pártja mellett foglaljon állást, illetőleg részt vegyen az uralkodó körök belső, napi vitáiban. Úgy vélte: ezek megakadályoznák, hogy a

[55] *Klebelsberg:* Küzdelmek könyve. 116. old.
[56] *Klebelsberg:* Neonacionalizmus. 289. old.
[57] Pesti Napló, 1928. október 28.

tudomány — itthon és külföldön egyaránt — korszerűen képviselje a rendszer érdekeit.

A neonacionalizmus nemzetközi „ügyeinek" sokoldalú és eredményes támogatása mellett nem kis szerepet tulajdonított Klebelsberg a tudománynak, az irodalomnak és a művészeteknek a magyar dolgozó tömegek neonacionalista szellemben való nevelése szempontjából is. „A nemzeti gondolat a művészetben" című cikkében ezt így fogalmazta meg: „A magyar irodalomnak, művészetnek, tudománynak... oda kell állnia a nemzeti gondolat szolgálatába... De nemcsak a jövő jön itt tekintetbe. A mai generáció nacionalizmusának kielégítése végett is szükségünk van olyan irodalomra, amely tárgyával, személyeinek jellemével, színével és atmoszférájával a nemzeti gondolatot és érzelemvilágot tükrözi vissza..."[58]

Klebelsberg a neonacionalizmus propagandájában igen nagyra értékelte az értelmiség szerepét. A korábbi évtizedekben, valamint a lezajlott 1918—1919-es forradalmak idején az értelmiség őrizte meg leginkább a nacionalizmus eszméihez való hűségét, és ő bizonyult a legellenállóképesebbnek a demokrácia és a szocializmus eszméivel szemben — állította. Emellett az értelmiség — foglalkozásánál, hivatásánál fogva — állandóan kapcsolatban áll a tömegekkel, így nagy szerepe lehet azok véleményének formálásában. Amennyire sajnálatosnak tartotta azt a tényt, hogy a magyar nacionalizmusnak számbelileg kevés a tudatos képviselője, annyira büszke volt az értelmiségre, amely — az ő véleménye szerint — ezen kevesek közé tartozott.[59]

Klebelsberg ugyanakkor azt is nagyon fontosnak tartotta, hogy az értelmiség tudatosan felkészüljön a neonacionalista eszmék terjesztésére. Iskolapolitikájában nemcsak arra fordított gondot, hogy a dolgozó tömegek a korábbinál valamivel korszerűbb ismeretekhez jussanak — az uralkodó osztályok gazdasági és politikai célkitűzéseinek megfelelően —, hanem az értelmiség továbbképzését is szívén viselte. Úgy vélte: a legsúlyosabb hiba lenne, ha a tömegek műveltségi színvonalát emelnék, az értelmiségét pedig a korábbi szinten hagynák. Az értelmiség és a dolgozó tömegek műveltségének összefüggését vizsgálva végül is olyan következtetésekre jutott, mint a Horthy-rendszer legsötétebb és legkonzervatívabb képviselői. Az értelmiségnek nem azért akart nagyobb műveltséget adni, hogy azután az többet adhasson át belőle a dolgozó népnek; hanem kifejezetten politikai meggondolásokból. Attól félt ugyanis, hogy az értelmiség a műveltebb tömegek felett elveszíti — az uralkodó osztályok nevében képviselt — régebbi politikai befolyását.[60]

Klebelsberg harcolt az értelmiség létszámának növeléséért is. Azok

[58] Pesti Napló, 1928. november 18.; Pesti Napló, 1928. december 25.

[59] Lásd Nemzeti Újság, 1928. március 1.

[60] Lásd *Klebelsberg:* Neonacionalizmus. 210. old.

aggodalmaskodására, akik már amúgy is nagynak s ezáltal a rendszerre veszélyesnek tartották az állástalan diplomások számát, Klebelsberg azzal válaszolt, hogy csak a fővárosban van több értelmiségi a kelleténél; vidéken ezzel szemben már túlságosan is alacsony az értelmiségiek száma. E helyzetet elsősorban azért tartotta aggályosnak, mert az értelmiség, alacsony létszámánál fogva, nem tudja majd ellensúlyozni az esetleges rendszerellenes megnyilvánulásokat. „Menjünk csak ki egy-egy alföldi városba — írta az „Értelmi proletariátus" című cikkében —, és tanulmányozzuk annak társadalmi összetételét; megdöbbenéssel fogjuk akkor látni, hogy az összes népességhez viszonyítva mily csekély töredék az intelligencia. Ha ezt a számot mesterséges eszközökkel még jobban csökkentjük, akkor a demokratikus választójog mellett a csekély számú intelligencia semmivé zsugorodik össze; a szavazásoknál... befolyása feloldódik, és semmivé lesz."[61]

Klebelsberg az értelmiségen belül az állami hivatalnokokra és a pedagógusokra fordította a legnagyobb figyelmet. „Nincs Európának nemzete, amelynek hazafiasabb bürokráciája lenne, ahol a tisztviselői kart nemesebb intenciók hatnák át, mint nálunk" — dicsekedett „Il canto del lavoro" című cikkében.[62] S valóban: a Horthy-fasizmus szempontjából nem ok nélkül dicsérte ezt a „hazafias" bürokráciát. Az állami hivatalnokok túlnyomó többsége a fasizmus uralomra jutásának első napjától kezdve hűségesen teljesítette, sőt gyakran túl is teljesítette az állam felső vezetésének utasításait. Ez a társadalmi csoport kialakulása óta idegen volt a néptől, és mindig megvetette azt. A középkort idéző úri gőgje, kiegészülve a „szegedi gondolat" eszmevilágával, csupán eszközt látott a munkásban és a parasztban: az urak eszközét. A rendszer, lehetőségeihez képest, mind anyagilag, mind erkölcsileg bőven jutalmazta a magyar bürokráciát. A dicséret és elismerés olyan megnyilvánulásai, mint amilyenekben Klebelsberg részesítette e réteget egyik parlamenti beszédében,[63] egyáltalán nem mentek különlegességszámba nála. Klebelsbergnek ugyanakkor azt is észre kellett vennie, hogy a rendszert hűségesen kiszolgáló állami hivatalnokok egyáltalán nem vonzzák, sőt inkább taszítják a dolgozó tömegeket a Horthy-fasizmustól. Ezen a helyzeten úgy kívánt változtatni, hogy a neonacionalizmus nevében „népbarát" magatartást követelt a közhivatalnokoktól. ... „Meggyőződésem, hogy a népiesség nem a választójog szűkebb vagy tágabb megvonásán, általában nem az alkotmányjog terén dől el, hanem a ...közigazgatás népbarát irányán" — hangoztatta.[64]

Klebelsberg az állami tisztviselőknél is nagyobb szerepet szánt a „nemzetnevelésben" a magyar pedagógusoknak. Azt követelte tőlük, hogy torlaszolják el a haladó, demokratikus, de legfőképpen a szo-

[61] Pesti Napló, 1927. június 19.
[62] Nemzeti Újság, 1928. február 1.
[63] Lásd *Klebelsberg:* Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 545. old.
[64] Pesti Napló, 1928. január 8.

cialista eszmék útját, és biztosítsák a neonacionalizmus eszméinek térhódítását a munkások és a dolgozó parasztok körében. E feladat kitűzésében Klebelsberget elsősorban az olasz példa ösztönözte. „Az olasz munka himnusza is a néptanítóra apellál, attól várja az olasz nép és az olasz történelem dicsőítése révén az olasz nacionalizmus felszítását" — magyarázta cikkében az olasz pedagógusok Mussolini államával szembeni kötelességeit.[65] Oroszországban pedig a cári iskolapolitikát marasztalta el azért, hogy Oroszország népei a kommunizmus mellé álltak. „Oroszországban egyenesen a cárisztikus iskolapolitikát teszem felelőssé, hogy ott a bolsevizmus kifejlődött."[66]

Klebelsberg úgy gondolta, hogy a pedagógus — aki a gyermekeket megtanítja olvasni, írni és számolni, majd később a magasabb ismereteket is közvetíti hozzájuk —, társadalmilag hasznos tevékenységével párhuzamosan, könnyen bele tudja vinni a köztudatba a neonacionalista eszméket is. Klebelsberg itt nem csupán az eszmék elterjesztésére, de még csak nem is egyszerűen azok népszerűsítésére gondolt: a pedagógusoktól az új, neonacionalista embertípus valóságos kialakítását várta. S ezt nem bízta a véletlenre, hanem „miniszterileg" írta elő, és fegyelmileg kötelezte rá a pedagógusokat. „Azzal a körlevéllel, amelyet a nagy katasztrófa évének tizedik megújulása alkalmából Magyarország összes oktatóihoz intéztem — kezdve a kis óvónőn, fel az egyetemi tanárig —, ilyen új magyar típus kimunkálására buzdítottam" — írta Klebelsberg „Új magyar típus" című cikkében, nagyon is szerény formába öntve szigorú követelményét.[67]

Klebelsberg maga sem bízott abban, hogy a korabeli értelmiség, annak is elsősorban idősebb képviselői, belföldön, de különösen az ország határain kívül, megfelelő módon képviselni tudják a „magyar ügyet" és a neonacionalizmus eszméit.[68] Ennélfogva egész politikai befolyását latba vetve egy új értelmiségi „elit" megteremtésére törekedett. Az új „elitnek" óriási jelentőséget tulajdonított — amint ez a tudománypolitikáról alkotott felfogásából is kiderült. „Az én tudománypolitikámnak az alapja az, hogy a nemzetek kultúráját kicsiny és nagy nemzeteknél egyaránt három-négyezer ember képviseli."[69]

Az „európai színvonalú" neonacionalista „elit" kialakítása érdekében hozták létre külföldön a Collegium Hungaricumokat is. Feladataikkal kapcsolatban Klebelsberg arról beszélt a leggyakrabban, hogy nyelvtanárok képzésére, s emellett néhány tudományágban európai műveltségre szert tett szakemberek nevelésére gondol. Valóságos céljairól azonban beszédesen tanúskodik „Történelmi Optimizmus" című cikke, amelyben a Collegium Hungaricumokkal kapcsolatban kijelenti: „A

[65] Nemzeti Újság, 1928. február 22.
[66] *Klebelsberg:* Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 542. old.
[67] 8 Órai Újság, 1928. február 5.
[68] Lásd Pesti Napló, 1927. március 6.
[69] Dunántúl, 1925. május 28.

külföldi kollégiumokkal, az idegenbe adott ösztöndíjakkal pedig azt a célt akarom szolgálni, hogy egy erősen nacionalisztikus intelligencia külföldi felkészültséggel vezethesse az alkotó munkát, mely a nemzetet szétválasztó pesszimizmusnak legbiztosabb ellenszere."[70]

KLEBELSBERG ÉS AZ EGYHÁZAK VISZONYA

A neonacionalizmus eszméinek elterjesztésében Klebelsberg fontos szerepet szánt a magyar egyházaknak is. Jól tudta, hogy az egyházak a hit és a vallásos meggyőződés ápolása révén hatással lehetnek azokra a társadalmi rétegekre is, amelyeknek körében az állami, illetőleg világi társadalmi szervezetek tevékenysége már nem sok reménnyel kecsegtet.

Klebelsberg az egyházaktól, az egyházak nevelőmunkájától várta a neonacionalizmus eszméinek elplántálását a munkások, de főleg a parasztság körében. Erre annál is inkább szüksége volt, mert míg az értelmiség szélesebb köreiben a neonacionalizmus eszméi termékeny talajra hulltak, addig a munkásosztály és a dolgozó parasztság túlságosan is érzéketlennek mutatkozott ezekkel az eszmékkel szemben. Az egyházak az első világháború végén gyengének mutatkoztak, és nem tudták felsorakoztatni a vallásos tömegeket a „nemzeti gondolat" mellett. „Ne áltassuk magunkat: a szocializmus, ha nem is vezetőit, de zászlóaljait elsősorban a mi tömegeinkből rekrutálja" — hívta fel a figyelmet Klebelsberg arra, hogy 1918—1919-ben az egyház a „katolikus magyar faluban" is jórészt elvesztette befolyását és tekintélyét.[71]

Az ellenforradalmi rendszer hatalomra kerülése után az egyházak is új helyzetbe jutottak. Nem lehetett többé figyelmen kívül hagyni azokat a változásokat, amelyek az első világháború nyomán és különösen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásaként bekövetkeztek Magyarországon és világszerte. Bár a Horthy-rendszer érintetlenül hagyta az egyház pozícióit, és az egyházzal való „kooperáció" alapján állt, az egyházak mégsem folytathatták tevékenységüket ott, ahol a forradalmak előtt abbahagyták. Az egyházakat az érintette a legérzékenyebben, hogy az 1918—1919-es forradalmak idején tőlük elfordult tömegek magatartásában sem a fehérterror, sem Bethlen István kormányra kerülése nem hozott lényeges változást. Ennélfogva a magyar egyházak legfontosabb feladata a jövőben a szocializmus elleni harc, a dolgozó tömegeknek a szocializmustól való eltántorítása és az egyházak zászlaja alatt való megtartása lett.

Klebelsberg az egyház és állam összefogásában, a tömegek körében kifejtendő tevékenységük jobb összehangolásában látta a megoldást. „A magyar templommal és a magyar iskolával hatalmas idealiz-

[70] Pesti Napló, 1927. augusztus 14.
[71] *Klebelsberg:* Neonacionalizmus. 85. old.

must kell kifejleszteni" — hirdette.[72] Szerinte semmi sem áll az állam és az egyház együttműködésének útjában; annak sincs semmiféle akadálya, hogy az egyházak magukévá tegyék a neonacionalizmus eszméit. „A XIX. század magyar nacionalizmusával szemben, öntudatos ellentétben vele, a magyar neonacionalizmus össze igyekszik fonni a hazafias és vallásos gondolatot" — magyarázta Klebelsberg a neonacionalizmusnak az egyházakhoz való viszonyát.[73] Valóban: a XIX. század nacionalizmusa, amely lényegében a feltörekvő polgárság és a polgárosodó köznemesség ideológiája volt, sértette a katolikus egyház érdekeit. Az egyházak ragaszkodtak saját feudális kiváltságaikhoz, szembehelyezkedtek a polgári törekvésekkel, és 1848—1849-ben, valamint a forradalom és szabadságharc bukását követő időszakban — az ugyancsak feudális előjogait védelmező bécsi uralkodóházzal szövetségre lépve — elárulták a magyar függetlenség és a polgári haladás ügyét. A Horthy-fasizmus uralomra jutása után egészen más volt a helyzet. A félfeudális nagybirtokkal összefonódott finánctőke és az egyházak egyformán érdekeltek voltak a fennálló állapotok megőrzésében a munkásosztály és a dolgozó parasztság törekvéseivel szemben.

Az állam és az egyházak zavartalan együttműködését, a néptömegek között kifejtett tevékenységük hatásfokát azonban csökkentette, hogy az egyes egyházak között nem volt meg az összhang. A katolikus és a protestáns egyházak energiájának jelentős részét lekötötte az egymásra való féltékenykedés, civódás, az osztozkodás a mind szűkebbé váló befolyáson. Klebelsberg azon volt, hogy megértesse a különböző egyházakkal a „hitviták" célszerűtlenségét, a rendszert veszélyeztető szerepét. Az 1927. évi katolikus nagygyűlés elé írt cikkében — feltehetően a kormány állásfoglalásaként — meglehetősen élesen követelte az egyházak közötti viták felfüggesztését és az egymás dolgaiba való be nem avatkozást: „A haza mindenkitől megkívánja, hogy uralkodjék idegein, és egyházainkkal szemben is az a fő kikötése a nemzetnek, hogy a megindult fejlődést viták felidézésével meg ne akasszák... Minden történeti egyház a maga dolgaival foglalkozzék."[74] Egy héttel később pedig a „Mit akarnak a katolikusok" című cikkében azt írta a „hitvitázókról", hogy „a nemzet létét, újjáéledését teszi kockára az, aki a nyolcmillió maradék magyar között felekezeti harcot szít. Úgy is fogunk vele bánni, mint a haza ellenségével."[75]

A marakodás mellett az egyházak antiszociális magatartása is olyan tényezőként jelentkezett, amely nem vonzotta, hanem taszította a tömegeket. Ezért figyelmeztetett Klebelsberg arra, hogy az egyházak tevékenysége csak akkor lehet eredményes, ha „az egyházi élet... ki-

[72] Pesti Napló, 1929. február 10.
[73] *Klebelsberg:* Neonacionalizmus. 171. old.
[74] Nemzeti Újság, 1927. október 9.
[75] Budapesti Hírlap, 1927. október 16.

fejezetten és erősen népbarát irányzatot vesz".[76] Ez nyílt utalás volt a kereszténységszocialista mozgalmak felélénkítésének szükségességére, tehát a szociális demagógia egyházi igénybevételére. Ezt a gondolatot húzta alá a következő klebelsbergi tanács is: Az „egyházaknak is erősen elébe kell mennie a magyar munkásságnak".[77] A néphez, a munkásokhoz és parasztokhoz való közeledést követeli minden egyháztól. Sokat vár attól, hogy a lelkészkedő papság, megértve a helyzet „súlyosságát", tettekkel járul hozzá annak megváltoztatásához. Klebelsberg a tetteken elsősorban a „világi" munkába — egyesületek, szervezetek, gyűlések, tanácskozások, műsoros estek, szakmai továbbképzők stb. szervezése és vezetése — való aktív bekapcsolódást értette Ebből a szempontból Prohászka Ottokárt állította példaképül, akinek elvesztését rendkívül fájlalta.[78]

Klebelsberg arra törekedett, hogy biztosítsa az egyházak nevelőmunkájához szükséges feltételeket. Ismeretes, hogy az iskolák jelentős része — a tanyai népiskoláktól a városi középiskolákig — még a Horthy-korszakban is az egyházak és szerzetesrendek kezén volt. A fővárosi és vidéki diákszállók és internátusok legnagyobb részét ugyancsak az egyházak tartották fenn. A klebelsbergi iskolaépítési program gondoskodott az egyházi iskolák építéséről, sőt még a külföldön felállított Collegium Hungaricumokban is voltak papnövendékek. Az egyházak a társadalom minden rétegében képviseltették magukat: a hitbuzgalmi egyesületektől a kulturális és társadalmi szervezetekig. Jóllehet az egyházak politikai hatalmát óriási vagyonuk, birtokaik és egyéb jövedelemforrásaik is alátámasztották, az állam igen jelentős összegekkel támogatta tevékenységüket. Jellemző ezzel kapcsolatban, hogy 1926-ban, amikor Klebelsberg az irodalom és a művészetek céljaira csak 122 000, illetőleg 276 000 pengőt tudott a vezetése alatt álló minisztérium költségvetésében biztosítani, vallási célokra 4 600 000 pengő jutott.

AZ OLASZ FASIZMUS HATÁSA KLEBELSBERG NEONACIONALIZMUSÁRA

A fasiszta diktatúra olaszországi győzelme után a Bethlen-kormány Mussoliniben talált a legalkalmasabb külföldi szövetségesre. Olaszországnak és Magyarországnak ez az egymásra találása a neonacionalizmusra is „termékenyítőleg" hatott. A magyar uralkodó osztályokat megelégedéssel, sőt bámulattal töltötte el Mussolini „kemény keze", és a „római imperium" visszaállításával kapcsolatos demagógiájának az olasz tömegek egy részére gyakorolt hatása. A magyar uralkodó osztályok történelmi rokonságot véltek felfedezni a magyar és az olasz

[76] *Klebelsberg:* Neonacionalizmus. 186. old.
[77] Nemzeti Újság, 1928. március 1.
[78] Lásd *Klebelsberg:* Neonacionalizmus. 82. old.

fasizmus létrejötte között. „Közvetlenül a háború után Olaszországban is felülkerekedett az antinacionalizmus" — írta Klebelsberg a „Pesti Napló"-ban.[79] Ezt az „antinacionalizmust" az olasz fasiszták a legkegyetlenebb terror és a nacionalista uszítás egyidejű alkalmazásával igyekeztek leküzdeni. Így lényegében elsőnek számolták fel a forradalmi mozgalmat a nyugat-európai országok közül, s egyidejűleg bizonyos tömegbefolyásra is szert tettek. A magyar uralkodó osztályok a terrort illetően semmivel sem maradtak el Mussolinitől, de — Olaszországtól eltérően — Magyarországon a fasizmus leggyengébb pontja a tömegbázis hiánya volt. Az ellenforradalmi rendszer képviselői közül többen az olasz példa alkalmazásával próbálták pótolni a fenti hiányt. Ennek adott hangot Klebelsberg is, aki az olasz események nyomán igazolva látta a neonacionalizmus elméletét. „Ma a nacionalizmus klasszikus földje Olaszország. Az összes többi államokban erős internacionális szocializmus szorongatja a nemzeti gondolat híveit. A nacionalista pártok kénytelenek más frakciókkal parlamenti koalíciót kötni; nacionalizmusuk tehát a maga tisztaságában nem érvényesülhet, és így gyakorlati programjuk borába bizony sok vizet öntenek. Itáliában Mussolini tiszta képletet teremtett. Az ország összes erőit a nagy nemzeti célokra állította be" — hangsúlyozta Klebelsberg.[80] Klebelsberg különösen rokonszenveseknek találta az olasz fasizmus „nemzeti céljait": „A múlt század második felének olasz nacionalizmusa... a nemzeti egység helyreállítására törekedett... Most nem a meglevő olasz nyelvterületek felszabadításáról, hanem... újabb területek biztosításáról, az olasz gazdasági élet expanziójának lehetővé tétele végett újabb piacok megnyitásáról van szó."[81] Az olasz fasizmus más népek leigázása révén megvalósítandó rabló, gyarmatszerző törekvései így váltak a neonacionalizmus szemléletében „nemzeti" célokká. Mindenesetre ezzel is közelebb kerültünk a neonacionalizmus „nemzeti" jellegének megértéséhez.

Természetesen az olasz fasizmus sem állt nyíltan a tömegek elé szándékaival; inkább a római ősök egyetlen jogos örökösének tógáját öltötte magára. Mussolini jól tudta, hogy csak fegyveres eszközökkel veheti birtokába ezt az „örökséget". Éppen ezért az olasz ifjúság „római szellemben" való nevelésére fordította a legnagyobb gondot. Ez azt jelentette, hogy a szó szoros értelmében már a gyermekkorban megkezdődött az olasz ifjúság katonai kiképzése.

Mindez az „új magyar típus" kialakítására vonatkozó követelésekben is megmutatkozott. Klebelsberg, az olasz tapasztalatokon felbuzdulva, kijelentette: Magyarországon sem elég a neonacionalizmus eszméinek puszta elfogadása, hanem „újjá kell születni" annak szellemé-

[79] Pesti Napló, 1928. január 1.
[80] *Klebelsberg:* Neonacionalizmus 142—143. old.
[81] Ugyanott, 143. old.

ben. „A magyarságnak is sok tekintetben át kell alakulnia, ha a teljesen megváltozott viszonyok között meg akarunk állni, sőt a puszta létfenntartáson túlmenve, területi épségünket is helyre akarjuk állítani..."[82] Az ifjúság katonai nevelésében egyébként nem volt szüksége külföldi példára, mert annak jelentőségét a Horthy-fasizmus korán felismerte, és meg is valósította a leventeintézmény bevezetésével. „Mindezeknek az akcióknak a hátterében ott van a nagy levente-mozgalom, amellyel a sportot demokratizáltuk" — hangsúlyozta Klebelsberg.[83]

Az olasz fasizmus a római imperium visszaállításának jelszavát ügyesen felhasználta a tőkés kizsákmányolás elleni tömegtiltakozás leszerelésére is. Mussolini áldozatokat, ingyen munkát és magasabb adókat követelt az olasz munkásoktól és parasztoktól, kinyilatkoztatva, hogy a fasiszta „hazához", a jövő dúsgazdag Olaszországához csak azoknak lesz joguk, akik azt kiérdemelték. Ezt énekelte meg a munkáról szóló fasiszta dal, az „Il canto del lavoro" is. Klebelsberg úgy gondolta, hogy ez az olasz fasiszta dal a neonacionalizmus elméletét is „gazdagítja", és Magyarországra is vonatkoztatni kell mondanivalóját. „A fasiszta Olaszország ma fiaitól a haza érdekében kifejtett áldozatos munkát követel. Micsoda életet lehelő, erőtől duzzadó nacionalizmus! És a végén hivatkozás Istenre!"[84]

Nem volt véletlen, hogy Klebelsberg mindenekelőtt az olasz fasizmussal való rokonságot hirdette. Az első világháború után a két ország helyzetében valóban sok volt a közös vonás. Mind Magyarország, mind Olaszország államformája királyság maradt. Ezen belül a fasiszta rendszer messzemenően együttműködött a Vatikánnal, illetőleg a hazai katolikus egyházakkal. Mussolini is, Klebelsberg is csupán modernizálni akarta a katolikus egyházat, hogy még jobban támaszkodhasson rá. Magyarország veszteségként került ki az első világháborúból, de a győztes Olaszország sem kapta meg azokat a területeket, amelyeket az antant a háborúba való belépésért ígért neki. Továbbá: Klebelsberg. az olasz fasizmussal való rokonságra hivatkozva, igyekezett „kihúzni" a felszított magyar nacionalizmus Habsburg-, illetőleg németellenes méregfogát. Végül, de nem utolsósorban: Olaszország volt az első olyan nagyhatalom, ahol a fasizmus uralomra jutott, és így a Horthy-rendszer benne látta legszilárdabb támaszát.

*

Klebelsberg, elvetve a XIX. század közepének még haladó, liberális nacionalizmusát, a XIX. század végi és XX. század eleji magyar nagyhatalmi nacionalizmust használta fel a Horthy-korszak igényeinek

[82] Ugyanott.
[83] *Klebelsberg:* Küzdelmek könyve. 43. old.
[84] *Klebelsberg:* Neonacionalizmus. 170. old.

megfelelően. A tömegek „bizalmát" az úri „ünneplő hazafiság" formáinak demokratizálásával és az egyházak modernizálásával igyekezett megnyerni az uralkodó osztályok számára. A neonacionalizmus mégsem egyszerű folytatása a megelőző korszak nacionalizmusának. Az első világháború előtti nacionalizmus — amellett, hogy idegen népek erőszakos magyarosítását tűzte ki célul — Habsburg-ellenessége miatt még tartalmazott haladó elemeket is.

Ezzel szemben a neonacionalizmus kizárólag idegen népek leigázását és idegen területek erőszakos meghódítását írta a zászlajára. Nem egyszerűen a nacionalizmus egyik válfaja volt, hanem a fasizmus nacionalizmusa. Ideológiailag támasztotta alá azt a politikát, amely azután Magyarországot — alig több mint egy évtized múltán — történelme legszégyenteljesebb háborújába rántotta bele.

[A „Történelmi Szemle" 1962. 3—4. számában megjelent cikk alapján.]

DR. SZIGETI JÓZSEF:

A SZELLEMTÖRTÉNETI NACIONALIZMUS

A Tanácsköztársaság bukása után a magyar uralkodó osztályok számos vonatkozásban új politikai problémák előtt állottak. Dönteniük kellett abban a tekintetben is, hogy milyen ideológiai eszközökkel vívják meg harcukat a proletárforradalom erőivel, amelyeknek eszmei és politikai veszélyességét — annak ellenére, hogy az 1919-es Tanácsköztársaság csak néhány hónapig állott fenn — a magyar uralkodó osztályok nem becsülték alá, sőt nagyon is szem előtt tartották. Ideológiai szempontból a nacionalizmus látszott a leghatásosabb eszköznek. Annak a délibábos birodalmi gondolatnak azonban, amelyet az első világháború előtt Rákosi Jenő fogalmazott meg a 30 millió magyarról, most szükségképp meg kellett változnia. A szóban forgó változások részben formai változások; az uralkodó körök átvették a nacionalizmus régi eszméit, de megváltozott formában. Másrészt viszont felmerültek új, a régi átvételét és átalakítását is meghatározó momentumok. Egyáltalán nem tekinthető véletlennek — vagy merő divat-jelszónak —, hogy neonacionalizmusról, tehát a nacionalizmusnak egy új fajtájáról kezdenek beszélni.

Hogy ez a neonacionalizmus milyen természetű és jellegű, arról adott esetben a magyar burzsoázia és a magyar feudális osztály képviselői is igen világosan beszélnek. Klebelsberg például a következőkben összegezi a neonacionalizmus lényegét: a XIX. századi nacionalizmus „tusakodás" volt a dinasztiák önkényével szemben, tehát felfelé fordult, a trónok és az uralkodók ellen. Az új, a XX. századi nacionalizmus azonban — és ez a lényeges — lefelé fordul, a tömegek felé, a tömegekkel való tusakodást jelenti. Nyíltan hangoztatja Klebelsberg azt is, hogy a XX. század nacionalizmusa elsősorban a szocializmusban rejlő nemzetköziséggel, az internacionalizmussal küzd. A húszas évek vezető horthysta politikusa igen világosan látja ezen új nacionalizmus legfőbb jellemvonását, azt ti., hogy itt már a kommunizmus. a marxizmus—leninizmus elleni harcról van szó: a nacionalizmus az az eszköz, amellyel az uralkodó osztályok a proletárszocializmus ellen akarnak küzdeni. Hogy a nacionalizmusnak ez az új, neonacionalista változata

nemcsak általában proletárellenességet jelentett, hanem szovjetellenességet is, azt látni fogjuk, ha a *szellemtörténeti nacionalizmust* mélyebben elemezzük. Természetesen vannak más mozzanatok is, amelyek fontos szerepet játszanak a neonacionalizmusban, de számunkra ez a leglényegesebb; a szellemtörténet ugyanis, mint a magyar történetírásnak a Horthy-korszakban uralomra jutó iskolája, éppen abban látja hivatását, hogy a marxizmus ellen küzdjön. A magyar szellemtörténetet nem a magyar történetírás immanens fejlődése — vegyük ezt az immanenciát mégoly korlátolt és körülhatárolt értelemben is —, hanem a magyar uralkodó osztályok azon ideológiai szükséglete hozta létre, hogy eredményesebben tudjanak harcolni a proletariátus forradalmi mozgalma s e mozgalom marxista ideológiája, a marxista tudományosság ellen.

Hogy megértsük azokat a nacionalista koncepciókat, amelyeket a szellemtörténeti iskola kifejt, legalább egy rövid pillantást kell vetnünk a szellemtörténet módszertani, elméleti alapjaira.

A szellemtörténet a történetfelfogás és történetírás különleges irányzata, amelynek igen határozott elméleti-módszertani profilja van. Olyan irányzat, amely bizonyos fokig a régi módszerektől elütő módon tud hozzányulni és nyúl is hozzá a történelem kérdéseihez.

A szellemtörténet nem annak következtében foglal el különleges helyet a polgári történetírásban, mert idealista irányzat; hiszen idealizmusa általában véve megegyezik a polgári történetszemlélettel. Sem a Marx előtti, sem a Marx utáni polgári történetfelfogás és történetírás nem volt materialista. Ezért Lenin már önmagában is nagy tettnek tartotta a materialista szemlélet bevitelét a történelem, a társadalom felfogásába. S Marx nemcsak ezt a feladatot valósította meg, hanem a kopernikuszi fordulat által fölvetett alapvető problémákat is megoldotta; nemcsak kérdőjelet rajzolt fel ott, ahol az másnak eszébe sem jutott, hanem a választ is megadta. Bár Marx maga is rámutatott a polgári történetírás realisztikus irányára, polgári talajon egyetlen történész sem haladta túl a történelem idealista szemléletét, még a realisztikus irányzathoz tartozók sem; eszmékből kiindulva magyarázták a történelem legkülönbözőbb tényeit, akár a gazdasági életről, akár az ideológiai folyamatokról vagy a politikai harcokról volt szó.

Ezen az általános idealista beállítottságon túlmenően mégis van egy bizonyos sajátos vonása a szellemtörténetnek, amely elkülöníti a történetírás régebbi típusú iskoláitól. Ezt a sajátosságot a következőképpen fogalmazhatjuk meg: a szellemtörténet egészen tudatosan és közvetlenül minden történelmi tényt szellemi erőkkel akar magyarázni. Mármost egy dolog az, amikor a régebbi polgári történetírás szellemi tényezőkkel magyarázza a különböző történelmi tényeket, de csak végső soron teszi ezt; más dolog viszont, amikor tudatosan és szándékosan minden történelmi tényt megpróbálnak közvetlenül valamiféle szellemi célkitűzésre visszavezetni. És a nyílt, tudatos és mindent átfogó idealiz-

musnak ez a szándéka — tehát, hogy minden tényt valamilyen szellemi, eszmei tényezővel magyarázzon — nagyon is összefüggött a marxizmus elleni harccal. Hiszen a marxista módszer végeredményben az egész történelmi folyamatot az anyagi élet termelésével és újratermelésével magyarázza. Ennek az ellentétét akarta megkonstruálni a szellemtörténet, és ezért törekedett a szellemi tényezőkkel való közvetlen magyarázatra.

Ennek a felfogásnak ad hangot Hóman Bálint, amikor a magyar szellemtörténet programatikus tanulmánykötetében, „A magyar történetírás új útjai"-ban arról beszél, hogy a szellemtörténet a lelkiségben, az összes politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális változást szükségszerűen megelőző és irányító szellemi áramlatokban ismeri fel azt a szintetizáló tényezőt, amelynek vizsgálatával minden történelmi probléma és maga a történelmi szintézis is maradék nélkül megoldható.[1] Ilyen értelemben beszélnek azután arról a szellemtörténészek, hogy az emberi történet nem egyéb, mint az „emberi léleknek", az emberi szellemnek a története, a magyar történet pedig a „magyar lélek" története, és azoknak a formáknak a leírása, amelyekben a „magyar lélek" megmutatkozik. Már a „magyar léleknek" ebből a Hóman emlegette fogalmából látszik, hogy van valami kapcsolat a szélsőségesen kiélezett, a materialista történetfelfogással tudatosan szembeforduló idealista felfogás és a nacionalizmus között. Nem lehet véletlen, hogy a magyar történelem összes tényének megmagyarázásánál egyszercsak ott terem az „örök magyar lélek", ez a szellemtörténet konstruálta fantom, és készségesen segít a különböző mozzanatok megvilágításában. A szellemtörténeti idealizmus egyik sajátossága tehát következetesen antimaterialista vonása.

A szellemtörténet másik vonása a dialektika-ellenesség. Magából a „magyar léleknek" az elképzeléséből is látni a dialektikával való szembehelyezkedést. Végtére a dialektika a történelmi tényeket a maguk változatosságaiban és változásában, fejlődésében próbálja megérteni. Ezzel szemben a szellemtörténet a „magyar lélekhez" folyamodik, örök és időtlen, mondhatni tér és idő felett álló magyar lelkiségből indul ki, amelynek történelmi változásai legfeljebb külsőséges módosulásokat jelentenek. Tehát még a történelem idealisztikusan megteremtett mítikus alanyát, a magyar lelket is antidialektikus merevséggel fogja fel. Nyomon lehetne követni ezt a dialektika-ellenességet más, kifejezetten elméleti, módszertani fejtegetésekben is; itt azonban elég ennyi, hogy megértsük az összefüggést a szellemtörténeti módszer és az általa létrehozott nacionalista koncepció között.

Miben mutatkozik meg a legvilágosabban a szellemtörténet fellépése a történelmi materializmus ellen? A politikai történetírás számára leg-

[1] Lásd *Hóman Bálint:* A magyar történetírás új útjai. Magyar Szemle Társaság 1932. 27. old.

fontosabb kérdésben, az osztályok létének és harcának kérdésében. A szellemtörténet buzgón törekszik arra, hogy kimutassa az osztályharc felfogásának hamis voltát, s ezen a téren elmegy odáig, hogy az osztályharcnak még azt a korlátolt polgári koncepcióját is maradéktalanul kiirtja, amelyet a Marx előtti történetírás, a polgári történészek francia iskolája — Mignet, Thierry, Guizot és mások — elismert.

Lenin egy ízben nyomatékkal rámutatott arra, hogy az osztályharc eszméje általában nem elfogadhatatlan a polgári felfogás számára, de az osztályharc következetes végiggondolása és kiterjesztése a proletárdiktatúra gondolatáig már annál inkább.[2] A szellemtörténeti irányzat reakciósságát pontosan azon lehet lemérni, hogy az osztályharcnak még a burzsoá történészek számára elfogadható vagy általuk ténylegesen is elfogadott elképzeléseit is felszámolja, azokat az elveket, amelyek a különböző polgári történészeknél a múlt században, a párizsi kommünig többé-kevésbé érvényesültek. A polgári történetírásnak és történetfelfogásnak a marxizmus elleni harca olyan arányban erősödik és élesedik, amilyen arányban a marxista eszmével egybeforró forradalmi munkásmozgalom izmosodik és nő tömegbefolyása. Amikor a marxizmus létrejött, a polgári tudomány küzdelme a marxizmus ellen távolról sem volt általános. Az 1871-es párizsi kommün — a proletariátusnak a proletárdiktatúra megteremtésére irányuló első kísérlete — után azonban már erőteljesebben megindult a marxizmus elleni harc. Ettől kezdve vagyunk tanúi annak a törekvésnek is, hogy kiirtsák a polgári történetírásból még azokat az eszméket is, amelyek annak idején a marxizmus, a tudományos történetfelfogás kialakítását előkészítették.

Az osztályharc eszméje ellen vívott ideológiai küzdelem során természetesen a polgári történészek előtt is felmerül a nagy kérdés: mi mozgatja a történelmet, ha nem az osztályharc? Ha az osztályharc eszméjét még korlátolt polgári formában is tagadják, akkor valamiféle „új", „pozitív" megoldást kell adniuk. És itt nyúl vissza a magyar szellemtörténet egy olyan régi, a maga idejében is reakciós felfogáshoz, amely az imperializmus korában rendkívül népszerűvé válik, s amelyet a német fasizmus és prefasizmus ideológusaitól a mai amerikai imperializmus publicistáiig — titkolva vagy nyíltan kimondva — módszertani vezérfonalként használnak a nemzeti és nemzetközi méretekben folyó osztályharc elködösítésében. Mi ez a gondolat? Röviden úgy lehet összefoglalni, hogy a külpolitika primátusa, elsődlegessége a belpolitikával szemben. Ez azt jelenti, hogy nem az osztályok harcában, nem egy népen vagy nemzeten belüli osztályharcban mozog előre a történelem, hanem a különböző népek egymás elleni harcában halad, illetve pontosabban: mozog — mert hiszen a szellemtörténészek nem ismertek el a történelemben semmiféle haladást.

Ezt a gondolatot Leopold Ranke fogalmazta meg a múlt század dere-

[2] Lásd *Lenin:* Válogatott művek II. köt. Szikra 1954. 181. old.

kán, és késői, imperialista korszakbeli követői — Friedrich Meinecke és Erich Marcks — fejtették ki részletesebben. Idézzük Meinecke Ranke gondolatát összefoglaló fejtegetését: „Ez volt az a felismerés, amelynek birtokában Ranke fölényben érezte magát kortársaival szemben... Ranke tanaiból a legkönnyebben érthető, a legszemléletesebben és a legmeggyőzőbben dokumentálható és ezért a legismertebb, hogy a külpolitikának primátusa van a belpolitikával szemben, hogy az állam belső alkotmánya és ennek kialakítása ama kényszerítő parancsot követi, amelyet a külső hatalom és a függetlenség a világban előír számára. Az államnak úgy kell berendezkednie belül, hogy kifelé a lehetőség szerint jól helyt tudjon állani. Azóta egészen a jelen pillanatig újból és újból megerősítette a történelemkutatás és az élettapasztalat, hogy Ranke itt az államelmélet természeti törvényét találta meg, amely — átmeneti ingadozásoktól eltekintve — újból és újból érvényesül... A forradalom és a reakció közötti ellentét másodlagos a hatalmi politika és a külső viszonyok nagy kérdéseivel szemben. Ezekben rejlik minden politika tulajdonképpeni központja. Az érdekek erősebbek, mint a vélemények... mert az önfenntartás és a hatalom megőrzése minden államot arra kényszerít, hogy belső berendezését ehhez alkalmazza..."[3] Azt hiszem, érthető, hogy ez a felfogás éppúgy kapóra jött a Horthy-korszak nacionalista történészeinek, mint ahogy kapóra jött az imperialista publicistáknak és historikusoknak. Mert ha a történelem mozgása valóban alá lenne rendelve a népek, nemzetek egymás elleni harcának, ha az osztályok harca ennek a függvénye lenne, akkor a mindenkori államhatalomnak joga volna arra, hogy az osztályharcot folytató tömegeket a legkegyetlenebb, a legbrutálisabb eszközökkel elnyomja — mint ahogyan a fasizmus és általában mindenféle agresszív imperialista törekvés politikai eszköze mindig is az volt, hogy a külső helyzetre, a külső szükségletekre hivatkozva, az imperialista terjeszkedés és háború érdekében, megpróbálja elfojtani a progresszív belső erőket.

Ennek a felfogásnak a jegyében alakították ki a magyar szellemtörténészek is nacionalista koncepciójukat. A marxizmus elleni harcból következik, hogy a „Magyar történet" reprezentatív szellemtörténeti összefoglalásának egyik fejezete élén Hóman Bálint és Szekfű Gyula nyíltan is kimondja: egyedül a Ranke-féle elv segítségével lehet megmagyarázni a magyar politikai és történelmi fejlődést. „Hazai történetünk — írják — mint az európai történet integráns része, szintúgy alá volt vetve a törvény végzetszerű érvényesülésének, akárcsak nyugati szomszédaink élete... Nyugat és Kelet erői közé szorulva ez a kis ország már egyébtől nem, csak ismét nagy külpolitikai változástól, a török hatalom visszavonulásától remélhette az új önállósulást."[4] Aki

[3] *F. Meinecke:* Vom geschichtlichen Sinn und vom Sinn der Geschichte. Lipcse 1939. 30. old.

[4] *Hóman Bálint—Szegfű Gyula:* Magyar történet. IV. köt. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda É. n. 235. old.

a „Magyar történet" kötetein végigrágta magát, az bizonyára tudja, hogy ez utóbbi mondat célzás a „trianoni Magyarország" helyzetére, hiszen a szerzők e hamis analógiát másutt nyíltan is kifejtik.

Hogyan felelt meg a külpolitika primátusát hirdető felfogás az 1919 utáni helyzetnek, amelyben a Horthy-fasizmus eszmei igazolói az ellenforradalmi ideológia kiépítése közben a szociális demagógia minden eszközét felhasználták? Tökéletesen megfelelt, mivel az osztályharc és az osztályharcos eszmék elleni küzdelem egyik módszere éppen az volt, hogy az irredentizmus segítségével próbálták elterelni a néptömegek figyelmét a belső problémáktól. A belső fejlődésből — a parasztság és a nagybirtok, a munkásosztály és a burzsoázia ellentétéből — származó minden megoldatlan problémát Trianon nyakába varrtak, a trianoni szerződésből vezettek le.

De nemcsak a trianoni békeszerződés és az „utódállamok" elleni soviniszta uszításról volt szó. Annak az új helyzetnek megfelelően, hogy a nacionalizmussal most már a proletariátus törekvései, a proletár internacionalizmus ellen harcoltak, a Horthy-korszak történészeinél felmerül a Szovjetunió elleni harc is. Ez a legkülönbözőbb formákban nyilvánul meg. A szellemtörténet általában abból indul ki, hogy egy-egy koreszme ellenállhatatlan erővel nyomja rá bélyegét a legkülönbözőbb népekre. Szekfű például arról beszél, hogy korszakunkat az imperializmus eszméje, a birodalomalapítás vágya jellemzi, függetlenül attól, hogy az egyes államok „monarchikusok, demokraták vagy proletárok-e".[5] Ez az eszme olyan ellenállhatatlan erővel ragad meg szerinte minden népet, hogy szükségképp érvényesül még azoknál is, amelyek tagadják jogosságát, ennek megfelelően érvényesül Szovjet-Oroszországban is. Itt tehát közvetlenül megmutatkozik, hogyan próbálják Horthyék diszkreditálni a szovjethatalmat: úgy akarják beállítani, mintha a szovjethatalom egy lenne a többi imperialista hatalmak sorában.

E ponton megállapíthatjuk a mély rokonságot a tegnapi és a mai reakció eszközei és módszerei között, amelyekről alább még bővebben beszélünk. Minthogy azonban a szellemtörténetről van szó, bennünket nemcsak a jelen harcaiban elfogadott nézetek érdekelnek, hanem az is, hogyan színezik, festik át ezen elgondolás talajáról Horthy történészei az egész magyar múltat.

A szellemtörténészek a szovjetellenes felfogást kiterjesztik a magyar történelemre. E hamis koncepció szerint Magyarország — egész történelmi múltja és jelene során, tehát örökké — Kelet hatalmaival állt szemben; a Nyugatra támaszkodva vívta harcát a Kelet ellen. Magyarország Európa védőbástyája volt a Kelet felé. A „Kelet elleni védőbástya" gondolata korunkban másutt is felmerül. Ma például a nyugatnémet történészek és publicisták operálnak vele.[6] A német népet úgy

[5] *Szekfű Gyula:* Három Nemzedék. 6 kiadás. Egyetemi Nyomda, 1940. 307. old.

[6] Vo. *Mérei Gyula:* A „nemzetek fölötti állam" eszméje a nyugatnémet és az osztrák történetírásban. Századok, 1961—62. 1—2. sz.

próbálják beállítani, mint amely az európai kultúrát védte Kelet sötét hatalmaival, többek között a magyarok hordáival szemben. S az egész homokra épült koncepció revansista és kommunistaellenes célokat szolgál. A nyugatnémet történészek ugyanannak a módszertani elvnek az alapján tevékenykednek, mint amelynek alapján Hóman és Szekfű dolgoztak.

Hogyan fest ez az örök Kelet-ellenesség és Nyugatra támaszkodás? A magyarok harcoltak a kunok, a tatárok és a törökök ellen. Amikor szellemtörténészeink a keleti népeket emlegetik, ezeket rendszerint — durvább vagy kevésbé durva oldalvágásokkal, nyílt kitekintésekkel vagy lopott oldalpillantásokkal — valamiféle párhuzamba igyekeztek állítani a Szovjetunióval, vagy ahogy akkor mondták, Szovjet-Oroszországgal. Hogy milyen messze mennek a történelem meghamisításában és a hamis aktualizálásban, arra példaként idézhetjük Szekfű egyik fejtegetését a „Magyar történetből". Szekfű itt arról beszél, milyen volt Magyarország helyzete a török elleni harcok idején, és ezt párhuzamba állítja a Trianon utáni időszakkal. „Összehasonlítva a Trianon utáni helyzettel, lehetetlen nem konstatálnunk az európai keresztény gondolat folytonos meggyengülését. A XVI. század óta a nemzeti államok mindnyájan nagy utat futottak meg az öncélúság politikájának kifejlesztésében és az államközi európai keresztény kapcsolatok brutális ignorálásában. Ma elképzelhetetlen, hogy a kereszténység bármely ellenségével, pl. Szovjet-Oroszországgal szemben közös védvonal fenntartására idegen államok évtizedeken át a végleges győzelem reménye nélkül pénzt, serget és tanácsot, jót vagy rosszat szolgáltassanak, mint ezt megtették annak idején a német rendek."[7] Ahogyan — állítólag — a Habsburgoktól és német rendektől óriási támogatást kaptunk a törökök ellen, azonképp kellene Szekfű szerint a „keresztény" Európának támogatnia Horthy-Magyarországot a Szovjetunió elleni harcban, illetőleg a szocializmus erői elleni küzdelemben.

Két ténnyel állunk itt szemben, és mindkettő bizonyos értelemben új a magyar nacionalizmus fejlődésében. Az egyik az internacionalista forradalmi proletariátussal való szembehelyezkedés: ez központi, új mozzanatot jelent. A másik tény viszont az — s ebből a régi magyar nacionalizmus formájának megváltozása következik —, hogy Trianon után és nyomán a magyar uralkodó osztályok nem nyomnak el közvetlenül idegen nemzetiségeket, hanem az uralmuk alól kikerült népeket szeretnék visszavezetni a magyar szupremácia, a magyar felsőbbség alá. A magyar uralkodó körök ezen a vonalon építik ki az irredentizmus gondolatvilágát. Fenntartják a nemzetiségi politika régi motívumait, ugyanakkor a régi állapot visszaállításának követelményét tárgyalják.

Hogyan függ össze ez a két vonás a szellemtörténeti nacionalizmus-

[7] *Hóman—Szekfű:* Magyar történet. III. köt. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda É. n. 499. old.

ban? Hogyan függ össze egymással az irredentizmus és a szovjetellenesség? Van-e valami kapcsolat egyáltalán a kettő között? Kétségtelenül van. Sőt: a szellemtörténészek és a publicisták megpróbálják összekapcsolni ezeket. Egyrészt szovjetellenességükkel igyekeznek igazolni irredenta „jogaikat", másrészt, az irredentizmussal is megpróbálják alátámasztani szovjetellenességüket. Mit jelent ez? Egyfelől hivatkozást azokra a bokros érdemekre, amelyeket a „kommunizmus" elleni harcban szereztek; ezekből próbálnak jogalapot kovácsolni arra, hogy Magyarország vezető szerepet játsszék a Duna-medencében; sőt ezen túlmenően imperialista aspirációkhoz is erre hivatkozva formálnak jogot. Másfelől szakadatlanul szuggerálják ezen gondolat másik oldalát is, azt ti., hogy ha Magyarország megerősödik és vezető szerepet játszik a Duna-medencében, akkor megfelelőbb partner, szövetséges lesz a legagresszívebb szovjetellenes körök számára, egészen egy szovjetellenes háborúig; megfelelőbb partner, mint „megcsonkítottságában". Így függ össze a két érvelés, így próbálják az egyiket a másikkal alátámasztani.

Rá szeretnék mutatni arra is, hogy — véleményem szerint — itt van annak a nacionalizmusnak konkrét *eszmei* gyökere is, amely 1956 októberében ideológiailag közös nevezője volt a belső célkitűzések tekintetében egymástól sok mindenben különböző — bár egyaránt ellenforradalmi — törekvéseknek. A frázisokat az ellenforradalmárok 1848-ból vették: nemzeti függetlenség, szabadság és így tovább. De a frázisok mögött az a koncepció, az az elgondolás állott, amelyet nem 1848-ból, hanem az 1867 utáni fejlődésből vettek, mindenekelőtt a Horthy-korszak nacionalista felfogásából. Hiszen az októberi ellenforradalom nacionalizmusának a szovjetellenesség volt a fő jellemvonása, s a szovjetellenesség mögött már feltűnt a „Mindent vissza!" is, a környező népekkel szembeni ellenségesség, az irredenta igény. Mindkettőt, sőt, mint láttuk, a kettő egységét és összefüggését is a Horthy-korszakban dolgozták ki a szellemtörténet technológiájával.

A horthysta nacionalizmus harmadik lényeges vonása — ami ismét feltűnt 1956 októberében — a Nyugatra való támaszkodás. 1956 októberében ezt úgy mondották, hogy „semlegesek akarunk lenni", ami áttetsző takarója volt az amerikai és általában az imperialista erőkre való támaszkodásnak.

A Horthy-korszak történetírásának és szellemtörténeti nacionalizmusának nagyon fontos jellemvonása ez a kozmopolitizmus. A szellemtörténet nacionalizmusa valamiféle osztatlan nemzeti érdekből akar kiindulni, az osztályok vagy az osztályérdekek kizárásával, az osztályok szembenállásának ignorálásával. Bár a nacionalizmus már önmagában is túlzás — a jogos nemzeti érzés eltúlzása — a szellemtörténészek kifejlesztik a nacionalizmus túlzó formáját, a sovinizmust. A nacionalizmus visszáján azonban megjelenik a kozmopolitizmus, az a felfogás, hogy Magyarországnak mindig a Nyugatra kell támaszkodnia. Magyarország — mondották — akkor állt helyt története folyamán, amikor

valamiféle nyugati hatalom támogatását élvezte. Magyarország, mint a keresztény-germán kultúrkör része, örök elkötelezettje Nyugat-Európának.

A horthysta uralkodó osztályok részéről itt az a belátás nyilvánult meg, hogy Magyarországnak egyik vagy másik imperialista nagyhatalomra kell támaszkodnia. A magyar uralkodó körök ugyanis csak egy agresszív imperialista hatalom politikájától várhatták azt, hogy a nemzetközi helyzet felbillen, és ennek következtében meg tudják valósítani irredenta és egyéb területszerzési célkitűzéseiket. Ebben a magyar imperializmus fiók-imperializmus jellege tükröződött vissza. A magyar imperializmus nem volt teljesen önálló; egyik vagy másik imperialista hatalomra támaszkodva alakult ki, de ezen a kereten belül viszonylag önálló célkitűzésekkel dolgozott. E kozmopolita elképzelésből természetszerűleg következett, hogy a magyar uralkodó osztályok nem a bármely tetszőleges imperialista nagyhatalomra való támaszkodás szükségességét propagálták, hanem a legagresszívebb imperialista csoportosuláshoz akartak csatlakozni, a fasiszta Olaszországhoz és Németországhoz. Ezekben leltek olyan erőkre, amelyektől a helyzet felborítását, külpolitikai státusuk megváltozását remélhették, és amelyek teljes mértékben egyetértettek szovjetellenes célkitűzéseikkel, a kommunista munkásmozgalom, a proletárforradalom elleni harcukkal.

Az 1956-os ellenforradalmi propagandába tulajdonképpen csak be kellett helyettesíteni a jelenkori imperializmus megfelelő, új erejét, Olaszország és Németország helyébe az Amerikai Egyesült Államokat, amelynek vezető imperialista körei a világ szabadságszerető népeinek zsandárai. E behelyettesítéssel az örökölt koncepció újból alkalmazhatóvá vált.

Messze vezetne annak részletes tárgyalása, hogy a Horthy-korszakbeli magyar történetírás különböző termékeiben hogyan jelentkezik a kozmopolita vonás. Egy momentumra azonban utalhatunk ebben a vonatkozásban is. A kozmopolitizmus igen kézzelfoghatóan mutatkozik meg abban, hogy a szellemtörténészek messzemenően elhanyagolják a belső társadalmi tények elemzését, és általában arra törekednek, hogy a magyar fejlődést úgy mutassák be, mint a kívülről jövő ösztönzés, a nyugati eszmék egyszerű átvételének eredményét. Hogy mi ennek az átvételnek a belső alapja, osztályalapja, hogy milyen viszonyok kelletek ahhoz, hogy bizonyos eszméket, intézményeket és gazdasági formákat átvegyenek, ezt már nem elemzik: ez tökéletesen kiesik látókörükből.

Ezen a téren a magyar szellemtörténeti felfogásban csak a harmincas években áll be némi változás, amikor a kozmopolita színezet kellemetlenné válik Horthyék számára. A nyílt fasizálódásra való áttérés megkövetelte a nacionalizmus brutálisabb érvényesítését. Ezért az ellenforradalmi ideológusok arra törekszenek, hogy lemossák magukról a kozmopolita színezetet. Ebben az értelemben beszél például az akkori idők

ismert történésze, Deér József arról, hogy a magyar történelmet nem lehet pusztán a Nyugatról érkező eszmék átvételének eredményeként magyarázni és értékelni; a magyar kultúrateremtő nép, amely maga is képes volt új eszméket alkotni, és hozzá tudott járulni az európai keresztény gondolatkincshez.[8]

A nacionalista koncepció és a szellemtörténet módszertani és elméleti alapjai között itt is konkrét összefüggést találunk. A szellemtörténeti módszer alapjáról tökéletesen megmagyarázhatatlan az a tény, hogyan születnek, milyen alapon jönnek létre a különböző eszmeáramlatok. Gondoljunk csak olyan tényekre, mint az a nagyon sajátos fejlődés, amely a renaissance történeti és művészettörténeti fogalmával kapcsolódik össze. Annak idején a polgári történetírók, elsősorban Jakob Burckhardt, kialakították a renaissance viszonylag jól definiált történeti fogalmát, azt a XV. század végén—XVI. század elején megindult társadalmi-szellemi fejlődést értve rajta, amely mögött már — ezt Burckhardt persze már nem látta — a keletkező kapitalizmus erői mozogtak. Minél inkább eltűnt ennek a fogalomnak a gazdasági, társadalmi alapja, minél inkább figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy itt nem pusztán szellemileg és kulturálisan, hanem gazdaságilag és társadalmailag is új fejlődéssel van dolgunk, annál testetlenebbé vált a renaissance történeti fogalma, a polgári történészek annál inkább kezdték „megtalálni" — a valóságban: belemagyarázni — a renaissance eszmevilágát a középkorban, a feudalizmus talajáról kisarjadt gondolatokban. Ezt könnyen meg is tehették, mert a különböző gondolatok, sajátos társadalmi tartalmuktól megfosztva — absztrakt általánosságukban —, nem válnak el élesen egymástól. Az újabb polgári történészek már nem is dolgoztak a Burckhardt-féle fogalommal, nem is tekintik külön korszaknak a renaissance-t.

Ez a konkrét példa rávilágít arra, hogy a szellemtörténészek azért nem tudják megmagyarázni az eszmék születését, mert nem nézik a termelőerőknek, termelési viszonyoknak, osztályviszonyoknak azt a változását, ami az új eszmék formájában visszatükröződik az emberek fejében, tudatában. A kozmopolita magyar szellemtörténészek számára sok tekintetben kényelmes volt az a felfogás, hogy az eszmék nem Magyarországon születnek, hanem Nyugaton, és mi csak átvesszük őket. Így nem kellett az eszmék misztikus születésének kínját nekik maguknak átélniük, nem kellett az eszmék felmerülésének magyarázatát — mint számukra megoldhatatlan problémát — pertraktálniuk.

A harmincas években, amikor igyekeztek letörölni a kozmopolita vonást a szellemtörténet nacionalista arculatáról, egyre határozottabban irracionális, értelmileg megfoghatatlan, ésszel felérhetetlen aktusként kezdték kezelni az új eszmék születését. Azt mondták, hogy az eszme

[8] Vö. *Deér József:* Pogány magyarság, keresztény magyarság Egyetemi Nyomda 1938. 266. old.

a tudat mélységeiből hajt ki, és születését tovább magyarázni már nem is lehet. Bizonyos értelemben persze tovább magyarázták, csak éppen nem tudományosan. Végeredményben azt állították, hogy az eszme valami isteni sugallat terméke; egy történelmen kívüli transzcendens erő az, ami az emberek lelkébe beoltja az új eszméket. Nem minden szellemtörténész vonta le következetesen ezt a nyílt teológiai következtetést, de a magyar szellemtörténészek igen. A magyar szellemtörténet nacionalista koncepcióinak egyik pillére, támasza ugyanis az a klerikális eszmevilág volt, amelyet a Klebelsberg meghirdette magyar neonacionalizmus tudatosan mozgósított. Klebelsberg igen világosan beszél arról, hogy a proletariátus és a burzsoázia közötti nagy világnézeti harcot az egyház és az egyház eszmevilágának segítségével kell megnyerni: „A nagy világnézeti harcot a szociális demokráciával szemben nem az államok, hanem az egyházak fogják megvívni."[9] E klerikális kiindulópont alapján a magyar történészeknél elég gyakran találkozunk „Isten ujjával", elég gyakran hivatkoznak arra, hogy ez vagy az az eszmevilág, eszmeáramlat végső soron az istenhez való új viszony terméke.

A szellemtörténeti nacionalizmus a történelmi körülményekhez alkalmazkodva békésebb vagy kevésbé békés arcot öltött. A húszas években, a viszonylagos konszolidáció idején, a szellemtörténetnek ez a „békésebb" arca uralkodott. Az előtérben álló eszme, amelynek segítségével a magyar szupremácia gondolatát igazolni próbálták, a magyar kultúrfölény hírhedt elmélete volt. A nacionalizmus ez időszakban a kulturális nacionalizmus formáját öltötte.

Figyelemre méltó, hogy 1956 októberében is a kulturális nacionalizmus jelszavával találkoztunk. Mindszenty arról beszélt, hogy a magyar nép világnézetének alapjául fel kell eleveníteni a nacionalizmusnak azt a formáját, amely szerinte „megengedhető", nevezetesen a kulturális nacionalizmust. A kulturális nacionalizmus, a magyar kultúrfölény elmélete azonban csak *látszólag* volt civilizáltabb formája a magyar szupremácia gondolatának. A valóságban azt fejezte ki, hogy a magyar imperializmus birodalmi igényei minden korszakban — tehát akkor is, amikor a fegyvercsörgés kevésbé hallatszott — fennmaradtak. Ezért a kultúrfölény mindig háttérbe szorult, és pusztán kiegészítő jellegű érvvé változott, valahányszor az európai külpolitikai helyzet légköre forrósodni kezdett. Ilyenkor egészen nyíltan beszéltek a magyarság politikai hegemóniájának szükségességéről a Duna-medencében.

A szellemtörténet elsősorban a maga stílusfogalmait állította a kulturális nacionalizmus szolgálatába. Melyek voltak e stílusfogalmak, stíluskategóriák? A szellemtörténet, hogy elkenje a belső fejlődés antagonisztikus ellentéteit, az osztályharc, a gazdasági fejlődés jelenségeit,

[9] *Mérei Gyula:* Szekfű Gyula történetszemléletének bírálatához. Századok, 1960. 1—3. sz. 205. old. — E tanulmányban Mérei részletesen elemzi a szellemtörténeti felfogás klerikális színezetét.

a maga szélsőséges idealizmusának megfelelően azt hirdette, hogy a különböző történelmi korszakok egy-egy nagy stílus hordozói, és minden, ami bennök létrejön — művészet, tudomány, gazdaság és életforma —, egy egységes stílusakarat kifejezési formája csupán. Beszéltek román, gótikus, renaissance, barokk stílusról és így tovább. E stílusfogalmak a művészettörténetből származnak, s ott van is létjogosultságuk. De ezeknek a fogalmaknak — mint általában az esztétikai fogalmaknak — megvan az a kellemetlen tulajdonságuk, hogy nagyon cseppfolyós, képlékeny, elasztikus fogalmak (a formális logika életlen fogalmaknak nevezi az ilyeneket), úgyhogy ki lehet őket terjeszteni minden történelmi jelenségre és mindennek az ellenkezőjére is. Következetes szellemtörténészek még a gazdálkodás stílusáról is beszéltek, a termelési módot is megpróbálták a barokk vagy más stíluskategória alá szubszumálni. A stíluskategóriák ilyen átfogó alkalmazásának következménye, hogy a bő köpönyeg mögött eltűnnek a belső problémák. A magyar szellemtörténészek továbbá igyekeztek kimutatni, hogy ezek a stílusok tőlünk keletebbre — a román, az orosz vagy az ukrán fejlődésben — már nincsenek meg; ezzel próbálták igazolni, hogy Magyarország kulturális fölényben van, kulturálisan Európához tartozik a környező nem európai, keleti népekkel szemben, amelyekből hiányzik a kultúrateremtő, sőt befogadó (receptív) képesség is. A valóság itt is megcáfolja a szellemtörténeti mítoszt. Egyfelöl ezek a kategóriák megvannak ott is (a barokk pl. fontos szerepet játszik az orosz fejlődésben Nagy Péter idején). Másfelől: amennyiben nincsenek meg, ez egyáltalán nem a kultúrfölény és a kultúrateremtő képesség hiányát mutatja, hanem annak a következménye, hogy a különböző országok konkrétan más-más történelmi fejlődést tettek meg, és más-más művészeti és életstílus alakult ki egy-egy adott társadalmi fejlődés talaján.

A magyar hegemónia gondolatát végeredményben faji kategóriákkal igyekeztek igazolni. A magyar faj különleges tulajdonságának tartották, hogy képes kultúrát teremteni, hogy alkalmas az államszervező munkára és a politikai vezető szerepre. Magyarországon azonban ezt a faji szemléletet bizonyos kétértelműség jellemezte. E kétértelműség egyáltalán nem enyhíti ennek az eszmének az ártalmasságát a konkrét magyar körülmények között; inkább még fokozza. A szellemtörténet látszólag nem kedvez annak, hogy a történelmet a vér és a faj történeteként fogják fel, mert a fajelméletben, annak áltudományos biologizmusában, valami hamis, demagóg látszat-materializmus van, amelyet a szellemtörténet szélsőségesen idealista, spiritualista jellege nem tűr meg. Első tekintetre azt gondolhatnánk, hogy ez az oka — vagy legalábbis a fő oka — annak, hogy a magyar szellemtörténészek közül még Hóman Bálint is óvatosan használja a fajelméletet, nem is beszélve Szekfűről, aki a húszas években kritikailag próbált közeledni a fajelmélethez. Szekfű egyik cikkében, Mendelre és Morganra hivatkozva, hosszasan polemizál a Gobineau, Chamberlain típusú fajelmélettel, és

azt igyekszik bizonyítani, hogy amennyiben a történelemben fajról kell beszélni, ez nem annyira vérségi, biológiai kategória (a különböző fajták keverék jellege miatt), hanem inkább történelmi képződmény. Szerinte is van magyar faj, amely rendelkezik a fent említett tulajdonságokkal (politikai vezető képesség, kultúrát teremtő tehetség és így tovább), de ez a magyar faj történelmi képződmény, és nem egyszerűen vérségi alapon jött létre. Magyarországon nem az ellenforradalom hivatalos ideológusai, szellemtörténészei — Szekfű, Hóman, Deér, Joó Tibor és mások — képviselték a német típusú fajelméletet, hanem olyan outsiderek, mint a húszas években Méhely és Kiss Sándor, a harmincas években pedig a különböző nyilas publicisták és történészek.

Mi volt az oka annak, hogy a magyar uralkodó osztályok ideológusai és tudományos exponensei ilyen kétértelmű módon magyarázták a faj fogalmát? Az egyik ok kétségtelenül a fajelmélet társadalmi természetében rejlik. A fajelmélet — „tiszta", német formájában — olyan abszolutista, a történelem egyetemes magyarázatára igényt tartó, de tökéletesen hamis és áltudományos elmélet volt, amely csak ott válhatott uralkodóvá, ott lehetett fő eszköz az ideológiai harcban, ahol az imperialista igények mögött az egész világ békéjét fenyegető, veszedelmes nagy erők sorakoztak fel. Magyarországon természetesen sohasem voltak oly nagyok az imperialista erők, hogy a valószínűségnek legalábbis a látszatával arról lehetett volna beszélni, hogy a magyar faj „fennsőbbségét" mondjuk Európára vagy Kelet-Európára vonatkozóan érvényesíteni tudják. A „germán fajt" illetően, amely mögött ott állott az állig felfegyverzett, erős német imperializmus, mindez egy kissé reálisabban csengett, tökéletes hamissága és hazug jellege ellenére is.

A második momentum azonban még fontosabb: a biológiai fajelmélet általában minden vérkeveredést negatívnak tart, olyan valaminek, ami a faj eredeti tisztaságát és a tisztasággal állítólag együttjáró magasabbrendűséget lerontja. A német fajelmélet azt hirdette, hogy a faj nem tökéletesedik azáltal, hogy más fajtákkal keveredik; ellenkezőleg: eredeti tisztaságából veszítve degenerálódik. Ez a német fajelmélet egyik alapgondolata, amelynek természetesen a tudományhoz az ég világon semmi köze sincs. Magyarországon viszont, ahol elsődleges politikai célkitűzés volt az irredentizmus — Nagy-Magyarországot visszaállítani, és a szomszédos népeket ismét a magyar imperializmus fennhatóságába vonni —, az asszimiláció mindig is fontos eszköz volt a nemzetiségek elleni harcban. Magyarországon tehát egy olyan fajelmélet, amelyből logikus szükségszerűséggel következik, hogy az asszimiláció káros, nem juthatott uralomra. A magyar uralkodó osztályok kipróbált eszköze volt az erőszakos asszimiláció, amely persze nem vér szerinti, hanem társadalmi asszimilációt, erőszakos magyarosítást jelentett. Erről az eszközről a horthysta ideológusok sem mondhattak le. Ez a legfontosabb oka annak, hogy nálunk a faji eszme kétértelmű, színejátszó volt. Egyfelől természeti, biológiai képződménynek látszott, és felidézte a vér-

ségi kapcsolatok képét; másfelől azonban, amikor magyarázniuk kellett ezt a fogalmat, abban az értelemben magyarázták, hogy a faj tulajdonképpen történelmi képződmény. A magyar fajfogalom kétértelműségét és demagóg jellegét fokozta, hogy a szellemtörténészek szerint mindenféle idegen nép asszimilálható a magyarságba, egy azonban nem, és ez a zsidóság. Íme itt az antiszemitizmusnak az az eleme, amely az egész Horthy-korszak nacionalizmusán végigvonul, és amelyet ilyen formában próbáltak beépíteni a faji ideológiába.

Az antiszemitizmus, mint a felemás magyar fajelmélet szerves tartozéka, egyértelműen tanúskodik amellett, hogy — minden különbség ellenére, amely elválasztja a magyar uralkodó osztályok ideológiáját a német fasizmusétól — fejlett fasiszta ideológiával van dolgunk. A fasizmus, mint a finánctőke legreakciósabb rétegének politikai eszköze, a kapitalizmus megmentésére tett kísérlet volt. A tömegek kapitalizmusellenes indulatait is a kapitalizmus megmentése érdekében akarta felhasználni. S erre keresve sem találhatott volna alkalmasabb eszközt az antiszemitizmusnál, amely a kapitalizmus minden embertelenségét a zsidóság nyakába varrja, abból a célból, hogy az osztályharc frontjait összekuszálja. Az antiszemita vezérszólam már Szekfű „Három nemzedék"-ében megjelenik a kapitalizmus tárgyalásánál. Szekfű szerint a „galíciai jövevény" kaparintotta kezébe a kapitalizmus kulcspozícióit — gyárat, bankot, kereskedelmet —, s ezzel elrekesztette a tőke „nemzeti" irányú fejlődését. Mérei Gyula rávilágított arra, hogy Szekfű még a tények leírásában is tévedett. „A zsidó tőkés vállalkozók és leggazdagabb kereskedők, tehát a keresztény vállalkozók számbajöhető versenytársai — az adatok tanulsága szerint — nem a többségükben koldusszegényen érkező bevándorlók sorából, hanem a már régebbi idő óta itt lakó családok közül kerültek ki (pl. Wodianer, Goldberger, Kunewalder, Boskovics, Mauthner, Kadisch stb.)."[10] Még nyilvánvalóbb az alapkoncepció hamissága, amely a tőkés gazdaság jellegzetes formáit és kinövéseit, valamint a tőkés nagyvárosi kultúra sajátosságait szemrebbenés nélkül a zsidó fajiság megnyilvánulásának tekinti, túltéve magát azon az egyszerű történelmi tényen, hogy e gazdasági és kulturális jelenségek mindenütt megvoltak, függetlenül attól, hogy a zsidóság az adott nemzet tőkés fejlődésében — pl. az angolban vagy a franciában — játszott-e valami szerepet vagy sem.

Az említett kétértelműség azonban más esetekben is lehetővé teszi, hogy a vérségen alapuló faji alkat irracionalista nézőpontját bevezessék. Különösen sokat hallunk a „szolgaságra hajló szlávokról". A szellemtörténészek ennek még az egyes tények magyarázatában is szerepet juttatnak. Így a „Magyar történet" egyes egykori magyar politikusok törökbarátságáért egyenesen a „délszláv vért" teszi felelőssé: „Ez a délszláv vérben meglevő respektusa a töröknek, aki már kétszáz év óta

[10] Ugyanott, 232. old.

kinozta a délszlávokat, ez az örökölt törökfélelem zavarja meg Brodarics püspök politikai ítéletének biztonságát, és teszi őt a török szövetség első elméleti és gyakorlati hívévé... János uralmát és a törökbarát kurzust valósággal csak a délszlávok tartják fenn."[11] A „Magyar történet" elfelejti megfejteni olvasói számára azt a nagy titkot, hogy ha 200 év alatt a délszláv vérbe ivódott a törökfélelem, akkor miféle biokémiai csodának, a vérösszetétel mifajta megváltozásának köszönhető, hogy ugyanaz a délszláv vér, ahelyett, hogy Szerbia török megszállásának következő 400 esztendeje alatt eltörökösödött volna, kiűzte magából törökös hajlamát, sőt e hajlammal együtt a törököket is.

Mivel a fajt a magyar szellemtörténészek — legalábbis többségükben — történelmi képződménynek tekintették, megkísérelték nagyon spiritualisztikusan, nagyon szellemi módon kifejteni. Ebbe az összefüggésbe tartozik az ún. magyar nemzet-karakterológiák problémája. A nemzet-karakterológia, a nemzeti jellemtan azoknak a nemzeti jellemvonásoknak a kutatása, amelyek egy-egy nemzetben állítólag időtlen idők óta megvannak. A nemzeti sajátosságokat sokszor még ma is olyan értelemben fogják fel, mint ahogy ezt a szellemtörténet a köztudatba bevitte.

A nemzeti sajátosságokon — a konkrét marxista értelmezés szerint — mindenekelőtt az osztályerőknek egy bizonyos történelmi helyzetben való sajátos elrendeződését és elhelyezkedését értjük, azoknak a társadalmi, gazdasági fejlődési körülményeknek az alapján, amelyek az illető ország múltjában és jelenében különös szerepet játszanak. Amennyiben nemzeti jellemről beszélhetünk — amelynek megnyilatkozásai alul és felül nagyon különböznek egymástól — ez az objektív társadalmi körülmények szubjektív reflexe csupán.

Nem ilyen értelemben beszéltek azonban erről a Horthy-korszakban. A magyar nemzet-karakterológiák közül filozófiailag legfelkészültebb Prohászka Lajos írása volt: „A vándor és a bujdosó". Prohászka a magyar népjellem hátteréként az európai népek jellemét is megpróbálta felvázolni. Mi az eljárásmódja? A szellemtörténészek a különböző társadalmi csoportokat, népcsoportokat úgy igyekeznek felfogni, mintha egy személy tulajdonságaival lehetne őket jellemezni, mintha maguk is egy kollektív személyt jelentenének. Prohászka egy-egy hangulatilag, érzelmileg színezett képbe, szellemtörténeti „alakba" próbálja tömöríteni a népek jellemvonását: az angol — telepes, az olasz — humanista, a németek — vándorok, a magyarok — bujdosók. A bujdosó kép a kuruc korból ered; Prohászka nemzet-karakterológiájának van is némi kurucos és adys hangulata. Ha azonban jobban megnézzük, azt látjuk, hogy nem éppen Ady Endre és a kurucság eszmevilágát tükrözi; nagyon is reakciós célokat szolgál, reakciós szellemet áraszt. Azt akarja bizonyítani, hogy a magyar nép vele született — vagy legalábbis tör-

[11] Magyar történet. III. köt. 25. old.

ténelmileg kialakult, és egész mai magatartását meghatározó — vonása a passzivitás (amelyet Prohászka finitizmusnak nevez). Ez a passzivitás önmagában nem tud megállni; a saját ellentétére, egy aktív erőre van szüksége. (Prohászka ismeri a dialektikát, de nem annak materialista formájában, hanem a XX. század újhegelista tendenciáinak átírásában.) Ez az aktív erő a fasiszta Németország ereje. A németek vándorolnak, aktívan terjeszkedni akarnak, s a magyar bujdosónak ezzel a vándorral kell szövetségre lépnie. Így igazolja, szentesíti elméletileg a magyar és a német fasizmus szövetségét.

Véletlen-e egy ilyen konstrukció? Nem véletlen. Egyetlen más eszköz sincs a történelemírásban és a történelemfelfogásban, amely ennyire alkalmas lett volna arra, hogy segítségével hazug és hamis konstrukciót hozzanak létre, mint a szellemtörténet. Ehhez képest még a pozitivista történetírói módszer is a tudományos józanságot és a tényekhez való ragaszkodást jelenti. Ismeretes, hogy az a szövetség, amelyet Prohászka szellemtudományi eszközeivel, a szellemtörténeti kutatások „eredményeire" támaszkodva filozófiailag szentesített, milyen katasztrofális eredményre vezetett. Nem a magyar uralkodó osztályokon és ideológusaikon múlott, hogy ez a történelmi katasztrófa a magyar nép új felemelkedésének, szocialista nemzetté válásának kiindulópontjává vált.

ÁDÁM MAGDA:

AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER REVÍZIÓS KÜLPOLITIKÁJÁHOZ (1933—1941)

A világgazdasági válság és a hatására bekövetkezett változások európai és hazai vonatkozásban egyaránt kiélezték a magyar politika agresszív, soviniszta tendenciáit. (Hangsúlyoznunk kell, hogy csak kiélezték és nem teremtették meg, mert ezek az egész ellenforradalmi rendszerben gyökereztek.) Ebben az irányban hatottak az európai változások, hiszen a fasizmus, a nyíltan agressziós erők hatalomra jutása Németországban jelentős erőtöbbletet jelentett az agresszív erők számára. Ugyanezt elmondhatjuk a magyar belpolitika vonatkozásában is. A világgazdasági válság által bekövetkezett súlyos gazdasági és politikai helyzetből a magyar uralkodó osztályok a totális fasizmus megvalósításában keresték a kiutat, ami szükségszerűen a sovinizmus, a nacionalizmus megerősödésére vezetett.

A magyar kormánykörök nagy örömmel üdvözölték a nemzetiszocializmus uralomra jutását Németországban, hiszen tudták, hogy revíziós törekvéseik megvalósításában a versailles-i békerendszer felrúgására törekvő nácizmusban komoly támaszra lelnek. Nem véletlen tehát, hogy Magyarország elsőnek jelentkezett, hogy a náci Németországgal szoros gazdasági, politikai és katonai kapcsolatokat építsen ki. Gömbös miniszterelnök a kormányfők közül elsőként vette fel a hivatalos kapcsolatokat Hitlerrel. Hitler birodalmi kancellárrá való kinevezése utáni napon a magyar miniszterelnök a következő üzenetet küldte a berlini magyar követnek: „Minél előbb vegye fel az érintkezést tisztelgő látogatás formájában Hitler kancellárral. Adja át nevemben Hitler kancellárnak üdvözletemet és szerencsekívánataimat. Hivatkozzon arra, hogy 10 évvel ezelőtt Scheubner-Richter úron keresztül az elvközösség és világnézeti közösség alapján érintkezésben voltunk, és azóta is nagy figyelemmel nézem az ő pártjának és az ő személyének működését. Az a körülmény, hogy törvényes úton lett a hatalom birtokosa, garanciát nyújt számára eszméinek reálpolitikai megvalósítására, amihez én újból sok szerencsét kívánok neki. Adjon kifejezést azon óhajomnak, hogy amint annak idején gondolatainkat kicseréltük, most már hivatalos állásban is tiszteljen meg azzal, hogy nexusban maradunk, mi-

után meggyőződésem, hogy külpolitikailag és gazdaságpolitikailag kooperatív kell a két országnak eljárni."[1]

Nem egészen öt hónappal ezután Gömbös személyesen utazott Hitlerhez, hogy megalapozza és összehangolja a két ország együttműködését. Ez a látogatás rendkívül nagy jelentőségű volt Magyarország további bel- és külpolitikája szempontjából. Gömbös és Hitler a két országot érintő alapvető kérdésekben egységes álláspontra jutottak. Egyetértettek abban, hogy mind Németország, mind Magyarország csak háború segítségével érheti el célkitűzéseit. Mindehhez szükséges a két ország szoros gazdasági, katonai és politikai együttműködése.[2]

Érthető, hogy a magyar imperialista célkitűzések bizonyos támaszra leltek a német fasizmusban, hiszen Németország világuralmi terveinek kiindulópontja éppen Közép-Európa volt. A német imperializmus közép-európai terveinek megvalósításában a kisantant megbontását tartotta első feladatának. Ezt mindenekelőtt Jugoszlávia és Románia semlegesítése s Csehszlovákia teljes elszigetelése útján kívánta elérni. A német terv lépcsőzetes terjeszkedési politika alapján épült fel. Hitlerék elképzelései szerint csakis a kisantant szétrobbantása, majd Csehszlovákia megszüntetése után jöhet a második, a további lépés, az egész Duna-medence feletti korlátlan uralom megszerzése, amely a Szovjetunió felé képez ugródeszkát. E terv keresztülviteléhez kerestek és találtak Magyarországban szövetségest. A magyar kormányok külpolitikája jó eszköznek bizonyult a Duna-medencében uralkodó feszültség állandósítására, fokozására, a kisnépek egymásra uszítására és ami rendkívül fontos, a németellenes összefogásra tett bátortalan kísérletek meghiúsítására.

A nyugati emigrációs magyar irodalomban gyakran találkozunk azzal az állítással, hogy a magyar kormányok mindent elkövettek a szomszéd államokkal való megegyezés érdekében. Normalizálni szerették volna a Duna-medencei viszonyokat, de a szomszéd államok nem fogadták el a kinyújtott jobbot. Horthy visszaemlékezéseiben a következőket olvashatjuk: „Nekünk igen sok lehetőségünk lett volna a szomszéd országok nehézségeit kihasználni. De mi ezt nem tettük, hanem megpróbáltunk a Duna-völgy stabilizáló faktorává válni, melynek kulcsa Budapesten lesz... Ha a többi államok legalább annyi bölcsességet tanúsítottak volna a nagyhatalmi befolyások kiegyensúlyozásában, keresték volna velünk a megegyezést, akkor sok minden másként történhetett volna."[3] Micsoda képmutatás! A magyar kormányok politikája távol állott attól, hogy a „Duna-völgy stabilizáló faktorává" legyen... Ellenkezőleg: Horthyék minden eszközt megragadtak arra,

[1] Magyarország és a második világháború. Kossuth Könyvkiadó 1961. 1. sz. irat. 48. old.

[2] Lásd *Karsai Elek:* Iratok a Gömbös—Hitler-találkozó (1933. június 17—18.) történetéhez. Levéltári közlemények, 1961. 32. évf. 198. old. 32. sz. irat.

[3] *Horthy Miklós:* Emlékirataim. Buenos Aires 1953. 157. old.

hogy meghiúsítsák a Duna-völgy stabilizálását célzó kísérleteket. Erre számtalan konkrétumot szolgáltat e tanulmány is.

Hitlerék a magyar revizionizmust — mivel fel akarták használni saját imperialista terveik megvalósítása érdekében — hajlandók voltak támogatni; de csak annyiban, amennyiben a német agresszió megvalósítását segítette elő.

A magyar területi igények teljes kielégítése keresztezte volna Németország elképzeléseit a kisantant szétrobbantását illetően: ellentmondott a Jugoszláviával és Romániával kapcsolatos német terveknek, amelyek mindkét államot Németország keleti hadjáratába kívánták bekapcsolni. Ezért Hitler nem támogatta a Jugoszlávia és Románia ellen irányuló magyar területi követeléseket. A birodalmi kancellár nyomatékosan hangsúlyozta a Berlinben tartózkodó Gömbösnek, hogy a minden irányú revízió nem valósítható meg; egyrészt, mert Jugoszláviát és Romániát be akarja vonni a szovjetellenes német szövetségi rendszerbe, s így nem érdeke azok gyöngítése; másrészt a fenti két államhoz való közeledéssel el akarja szigetelni Csehszlovákiát, s így kívánja szétrobbantani a kisantantot. Tehát: az „oszd meg és uralkodj" elv alapján megnyerni Jugoszláviát és Romániát, s minden erőt Csehszlovákia ellen koncentrálni. Ugyanakkor Hitlerék igyekeztek a magyar kormánykörök tudtára adni, hogy egyszer majd sor kerülhet a román és jugoszláv határok revíziójára is. A magyar kormány azonban akkor még nem tette magáévá Berlinnek a részleges revízióra vonatkozó elképzelését. Nem volt hajlandó még átmenetileg sem lemondani a Románia és Jugoszlávia elleni revízióról. Úgy vélte, hogy Csehszlovákia ellen Németországra, a kisantant többi államával, elsősorban Jugoszláviával szemben pedig Olaszországra támaszkodva megvan már a reális lehetőség a revíziós célkitűzések megvalósítására. Gömbös ezt a külpolitikai elképzelést — tehát a Németországra és Olaszországra egyaránt támaszkodni kívánó külpolitikát — több alkalommal kifejtette, hangoztatva, hogy „Magyarországnak a Dunától északra és a Dunától délre van egy-egy barátja, mégpedig Olaszország és Németország; ez a két tényező azonos viszonyban áll Magyarországgal, azaz egyenlőek, és egyiket sem lehet a másik előnyére negligálni."[4]

A magyar külpolitikát egészen 1936-ig ez a kettős orientáció jellemezte. Gömbös, amíg a német kormánnyal a Csehszlovákia elleni terveket szőtte, addig Mussolinival Jugoszlávia megtámadását készítette elő.[5]

A magyar külpolitika Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia elleni egyidejű fellépése természetesen erősítette a kisantant egységét, és gyengítette a revansista erők lehetőségeit. Ezért emelte fel Hitler oly határozottan a szavát a magyar kormány által képviselt minden irányú

[4] OL Küm. res. pol. 1935—21—302.
[5] Lásd Szabó László iratai. 1936. IX.

revízióval szemben. 1936 augusztusában Sztójay berlini magyar követ felhívta kormánya figyelmét arra, hogy „Hitler felfogása szempontjából nem volna célszerű a revíziót túlságosan hangoztatni, mert ez fokozottan ellenük sorakoztatja és éberen tartja a kisantantot és ennek pártfogóit. Összpontosítsuk minden erőnket Csehszlovákia ellen. Hitler elismeri, hogy cseh vonatkozásban közös céljaink vannak, azonban ő távolabbi időre gondol."[6]

Hasonló „tanáccsal" látta el a magyar kormányt a Budapesten tartózkodó Neurath birodalmi külügyminiszter is. A helyzetet viszonylag reálisan megítélő Kánya, aki egyébként már korábban is hajlott a részleges revízióról szóló koncepció elfogadására, 1936 őszén teljes egészében magáévá tette azt.[7] A Neurath birodalmi külügyminiszterrel e kérdésről folytatott beszélgetése során kijelentette: „*... hajlandók vagyunk nagyhatalmú barátaink tanácsát követni, annál is inkább, mert valószínűleg ezekkel fogunk az eljövendő háborúban együtt harcolni*".[8]

1936 őszén döntő fordulat következett be az olasz—német viszony alakulásában. A fasiszta hatalmak félretették a köztük fennálló ellentéteket, hogy közös imperialista céljaik megvalósítása érdekében szövetséget kössenek. 1936 októberében megalakították az ún. Berlin—Róma-tengelyt. A Berlin—Róma-tengely létrejötte nem egyszerű olasz—német szövetséget jelentett; ezen belül a német fasizmus felülkerekedése volt megfigyelhető. Németország gazdaságilag, politikailag egyaránt jóval erősebb volt az abesszin háborúban minden vonatkozásban meggyöngült Olaszországnál.

A tengelyen belül alárendelt szerepet játszó Olaszország külpolitikailag függő viszonyba került Berlintől. Mussolini a dél- és közép-európai kérdésekben kénytelen volt a német imperialista tervekhez igazodni és így a kisantantot illetően is a német szempontokat szem előtt tartani.

A német—olasz szövetség, amelyet a magyar kormány nagy örömmel üdvözölt, azt eredményezte, hogy a magyar külpolitika alapul vette Hitler részleges revízióra vonatkozó koncepcióját. A magyar külpolitikában előtérbe kerültek az egyoldalúan német orientációjú törekvések, amelyek mind teljesebben igyekeztek a hitleri politikához igazodni. 1936-tól kezdve tehát egyre inkább uralkodóvá válik a német álláspont, és a magyar kormány elfogadja, hogy saját törekvéseit Hitler

[6] Párttörténeti Intézet Archívuma (a továbbiakban PI Archívum.) XII. 7/1920/62.

[7] Gömbös miniszterelnök, noha a német kormány ismételt kérésére elvben lemondott a minden irányú revízióról, gyakorlati külpolitikáját soha nem volt hajlandó alkalmazni a részleges revízióról szóló koncepcióhoz. A szóban forgó időben Gömbös, betegsége miatt, már nem vett részt a dolgok irányításában: helyettesénél, Darányi Kálmánnál, a későbbi miniszterelnöknél Kánya Kálmán külpolitikai elképzelései érvényesültek.

[8] OL Küm. res. pol. 1936—796.

agresszív terveihez illessze. A német külpolitikai elgondolás felülkerekedése világosan tükröződik a magyar kormánynak a kisantant államokkal szemben tanúsított magatartásában. A magyar diplomácia erőteljesen a kisantant megosztására kezdett törekedni.

A harmincas évek közepétől kezdve a kisantant szövetségében tömörülő országok — elsősorban Csehszlovákia —, miután felismerték, hogy sorsuk közömbös a fasiszta államokkal szemben engedékeny politikát folytató nyugati hatalmak előtt, s hogy a német és olasz agresszió által fenyegetett függetlenségük megvédésénél nem igen számíthatnak azok segítségére, egyre jobban sürgették a Duna-völgyi problémák rendezését. A Duna-völgyi összefogás érdekében készek voltak szoros gazdasági és politikai együttműködést létrehozni Magyarországgal és Ausztriával. E célt szolgálta az ún. Hodzsa-féle terv, amely gazdaságilag preferenciális rendszer bevezetésével, politikailag megnemtámadási és kölcsönös segélynyújtási egyezmények megkötésével kívánta összefogni a volt Osztrák—Magyar Monarchia országait.

A Hodzsa-tervnek azonban nemcsak németellenes, hanem szovjetellenes éle is volt. A kisantant-országok kormányai — ahelyett, hogy megkísérelték volna a Szovjetunióval közösen kiépíteni a szovjet kormány által javasolt kollektív biztonsági rendszert, amelynek keretében Közép-és Délkelet-Európában a szovjet—francia—csehszlovák egyezményekre támaszkodó szövetségi rendszert hoztak volna létre a német expanzióval szemben — a szocialista ország iránti gyűlöletük miatt a Duna-menti összefogást a Szovjetunió nélkül, sőt bizonyos mértékig a Szovjetunió ellen kívánták megteremteni, a nyugati hatalmak elképzeléseinek megfelelően. A magyar kormány azonban még e korlátozott, nagyon is ellentmondásos Duna-medencei rendezés elől is a legmerevebben elzárkózott. Ebben a kérdésben a magyar kormányok mindvégig határozott vonalat vittek. Ha akadtak is olyan politikusok, akik időnként a német terjeszkedés ellensúlyozását célzó blokk kiépítésével kacérkodtak — mint pl. Kánya és Teleki a horizontális tengely gondolatával —, revizionizmusuk őket is meggátolta abban, hogy ezt a koncepciót következetesen képviseljék, és helyes következtetéseket vonjanak le belőle gyakorlati politikájuk számára. Nyilvánvaló, hogy az ellentmondásokkal terhelt elképzelésekből semmit sem tudtak megvalósítani.

A német befolyás ellensúlyozására csak azért lett volna szükségük, hogy Hitler egyenlő partnerként kezelje őket, s egyenlő félként szerepelhessenek Németország oldalán Európa újjárendezésekor. Mivel félő volt, hogy egy németellenes összefogás ezen túl mehet — ami belátha tatlan következményekkel járhatott volna a magyar revíziós törekvéseket illetően —, még az ún. „németellenes" politikusok is szembehelyezkedtek minden olyan kísérlettel, amely egy ilyen összefogás létrehozására irányult. Az 1930-as évek közepén, amikor az anschluss kérdésében még különösen éles ellentétek mutatkoztak Olaszország és

Németország között, németellenes éllel bizonyos közeledés volt megfigyelhető a francia és az olasz politikában.[9] Ebből következően felvetődött a francia befolyás alatt álló kisantantnak és az Olaszországhoz kapcsolódó hármas szövetség államainak (Ausztriának és Magyarországnak) politikai közeledése is. E kérdést illetően Velencében megbeszélések indultak a római egyezmény tagállamai között (Magyarország. Ausztria, Olaszország). Franciaországnak és Olaszországnak a Dunamedence problémáinak rendezésére vonatkozó javaslatát a magyar kormány a leghatározottabban visszautasította. A németbarát politikát folytató Gömbös-kormányt kezdettől fogva nyugtalanította a francia—olasz közeledés és az abban rejlő németellenes tendencia. Gömbös 1936 januárjában közölte Mussolinival, hogy a magyar kormány nem járulhat hozzá a tervezett dunai újjárendezéshez.[10] Kánya a képviselőház 1936. január 28-i külügyi bizottsági ülésén kijelentette, hogy a szóban forgó egyezményben Németország körülkerítésére irányuló kísérletet lát, ezért „Magyarország nem adhatja semmi körülmények között hozzájárulását egy ilyen lépéshez".[11]

A dunai államok gazdasági és politikai összefogása keresztülhúzta volna Hitler agresszív terveit, amelyeknek keretében a magyar uralkodó körök saját pecsenyéjüket is megsütni remélték. Ezért nemcsak maguk helyezkedtek szembe az összefogás tervével, de mindent elkövettek, hogy a közeledésre hajló Ausztriát is visszatartsák egy ilyen lépéstől. Gömbös kereken kijelentette, hogy amennyiben Ausztria és Csehszlovákia között politikai közeledés jön létre, úgy Magyarország és Ausztria útjai elválnak.[12]

Gömbös eltökélte, hogy nem tárgyal a kisantanttal. Ezért a javasolt közeledést 3 olyan feltételhez kötötte, amelyek eleve lehetetlenné tették azt. Követelte:

1. Magyarország katonai egyenjogúságának elismerését;
2. a trianoni béke területi megállapításainak revízióját;
3. engedményeket a szomszéd államokban élő magyar kisebbségek számára.[13]

A magyar kormány helyzetét nehézzé tette, hogy szövetségese, az anschlusstól félő Ausztria, hajlott a kisantant-államokkal — elsősorban Csehszlovákiával — való megegyezésre. Így azután Prágában tárgyalások indultak Schuschnigg osztrák kancellár és a csehszlovák kormány között.

[9] Az 1935. január 7-én Rómában megkötött olasz—francia egyezmény a gyarmati kérdés mellett a közép-európai problémákra is kiterjedt.

[10] Lásd OL Küm res, pol. 1936—21—234.

[11] A csehszlovák kulugyminisztérium levéltára (a továbbiakban: AMZV) 1935. PZ Budapešt č 15 601.

[12] Lásd *Berend Iván—Ránki György:* Magyarország a fasiszta Németország „életterében". 1933—1939. Közgazdasági és jogi könyvkiadó 1960. 132. old.

[13] Lásd AMZV PZ Budapešt 1936. č 25 871.

Az osztrák—csehszlovák közeledés rendkívül nyugtalanította mind a német[14], mind a magyar kormányt. Gömbösék mindent elkövettek, hogy visszatartsák Ausztriát a megegyezéstől. 1936 márciusában meghívták Budapestre az osztrák kancellárt és a külügyminisztert. A két napig tartó tárgyalások folyamán Gömbös igyekezett megyőzni az osztrák vendégeket, hogy a kisantant-államokhoz való politikai közeledés korai,[15] a Csehszlovákiával való megegyezés pedig egyenesen lehetetlen.

Gömbös felhívta az osztrák kormány figyelmét arra, hogy a közép-európai kombinációval szemben általában a „legnagyobb óvatosságot és visszatartást kell tanúsítani".[16]

Az 1936 tavaszán Rómában lezajlott olasz—magyar—osztrák tárgyalások véget vetettek az osztrák—csehszlovák közeledésnek. Ausztria megszakította a Csehszlovákiával való tárgyalásokat, visszatért római partnereihez, akik azután a legkritikusabb időben cserben hagyták.

A német kormány megelégedéssel vette tudomásul, hogy Gömbösék mindent megtesznek a Duna-medencei feszültség enyhítésére irányuló lépések meghiúsítása érdekében. A budapesti német követ ezért ki is fejezte a führer elismerését.[17]

Mackensen budapesti német követ már február 25-én felkereste Gömböst és Kányát, s tudomásukra hozta, hogy a birodalmat nyugtalanítja a csehszlovák—osztrák közeledés. Kormánya azonban megnyugvással vette tudomásul, hogy *„Budapest a közép-európai újjászervezést illetően hű maradt eddigi elveihez"*.[18]

A magyar kormány megígérte a német követnek, hogy Németország és Olaszország nélkül semmilyen egyezménybe nem fog belemenni, és attól Ausztriát is igyekszik visszatartani. Különben eddig is mindent elkövetett, hogy az új terv útjába akadályokat gördítsen.[19]

Márciusban pedig, a római megbeszélések után, Kánya már konkrét eredményekről számolhatott be. Közölte Hassel római német nagykövettel: „... a legutóbbi római megállapodások következtében egy Hodzsa- vagy Tardieu-féle terv többé nem valósítható meg, ami, azt hiszem, német szempontból csak kielégítő eredmény lehet".[20]

A magyar kormány a továbbiakban is azon volt, hogy megakadályozza a Duna-menti államok összefogását. A magyar diplomácia sikeresen gördített akadályokat a kisantant megerősítésére és kiszélesítésére irányuló törekvések elé is.

[14] A német kormány figyelmeztette Prágát és Bécset, hogy a tervezett megegyezés Németország ellen irányul, ezért komoly következményei lehetnek.

[15] Gömbös csak a Jugoszláviához való lassú közeledést tartotta lehetségesnek.

[16] Indokolásul Olaszországnak az Abesszin háborúval való elfoglaltságát hozta fel.

[17] OL Küm. res. pol. 1936—7/7—2032.

[18] Ugyanott.

[19] Lásd ugyanott.

[20] OL Küm. res. pol. 1936—23/7—756 (1136)

1936-ban és 1937 elején a csehszlovák kormány kísérletet tett arra, hogy a kisantant kölcsönös segélynyújtási kötelezettségeit, amelyek addig csak Magyarország vonatkozásában álltak fenn, kibővítse olyformán, hogy azok bármilyen más oldalról jövő támadás esetén is érvényesek legyenek; vagyis a kötelezettségeket általános regionális szerződéssé akarta átalakítani. Az ily módon kiszélesített blokk Franciaországgal is általános jellegű kölcsönös segélynyújtási egyezményt kötne, sőt idővel a Szovjetunióval is. Ez a terv, amelyet a Szovjetunió és Franciaország is támogatott, elsősorban a kisállamok német támadástól való megvédését célozta. 1936-ban még megvolt a lehetősége, hogy a kisantant a béke hasznos eszközévé váljon, ha csatlakozik a Szovjetunió által támogatott kollektív biztonsági politikához. Az egész elképzelésből azonban nem lett semmi. A terv megbukott egyrészt Csehszlovákia kisantantbeli két szövetségesének — főképpen Jugoszláviának — ellenállásán, másrészt a francia és csehszlovák kormány kétszínű politikája miatt, amelyet a Szovjetunióval szemben folytatott, és végül, de nem utolsósorban, a német—olasz—magyar és lengyel diplomácia e tervvel szemben kifejtett aknamunkáján. A Szovjetunió iránti gyűlölet előbb-utóbb egy platformra hozta az európai status quo felrúgására törekvő és annak megóvásában érdekelt államokat.

Az 1937. év még kedvezőbb helyzetet teremtett az agresszorok számára. 1937 májusában Angliában hatalomra került a Chamberlain-kormány; e kormány nevéhez fűződik az ún. benemavatkozási politika következetes alkalmazása. A Chamberlain-kormány több alkalommal tudtára adta Hitlernek, hogy az angolok nem képviselnek merev álláspontot a békerendszer revízióját illetően.

Lord Halifax angol külügyi államtitkár, a későbbi külügyminiszter már 1937 novemberében Berchtesgadenben úgy nyilatkozott, hogy Nagy-Britannia kész megegyezni Németországgal az 1919-es békeszerződések revízióját illetően. Kijelentette, hogy az angol kormánytényezők elismerik az európai rend német kívánságoknak megfelelő megváltoztatásának szükségességét, éspedig Danzig, Ausztria és Csehszlovákia kérdésében. Csak annyit kívánnak, hogy ez ne háború, hanem békés evolució útján menjen végbe.[21] Németországnak tehát, gyarmati igényeiről való lemondása fejében, szabad kezet ígértek Közép-Európában. Az angol diplomácia ilyen irányban befolyásolta a francia kormányt is.

Nagy-Britannia magatartása természetesen felbátorította az agresszorokat. Blomberg német hadügyminiszter 1937. június 24-én aláírta a Csehszlovákia megsemmisítésére vonatkozó „Fall Grün" terv első változatát; november 5-én Hitler az ún. Hosbos konferencián követlenül napirendre tűzte az osztrák és csehszlovák kérdést.[22]

[21] Akten zur Deutschen auswärtigen Politik. 1918—1945. Serie D. I. köt. 31. sz. irat.

[22] Lásd ugyanott, 19. sz. dok.

A nyugati hatalmak álláspontja a magyar kormány magatartására is hatott: 1936-tól a magyar külpolitikában megtalálható a két vas tűzben tartásának koncepciója. A magyar kormány a nemzetközi erőviszonyok végleges kialakulásáig, a Németországra való támaszkodás mellett biztosítani kívánta magát a nyugati hatalmaknál is. 1936-ban már több jel arra mutatott, hogy az angol politikai körökben megvan a hajlandóság a békerendszer revíziójára; számítani lehetett tehát Trianon békés revíziójára is.[23] Az adott nemzetközi erőviszonyok alapján még nem lehetett tudni, hogy a status quo kérdésében melyik hatalmi csoporté lesz az utolsó szó; ezért a magyar kormány egyes tagjai a nemzetközi erőviszonyok végleges kialakulásáig célszerűnek ítélték, ha a két hatalmi tábor között lavíroznak.[24]

Gömbös halála után, Darányi miniszterelnökségének első szakaszában, ez a külpolitikai koncepció még inkább előtérbe került. A magyar kormány, amellett, hogy igyekezett beilleszteni célkitűzéseit Németország terveibe, tárgyalásokat folytatott Jugoszláviával és Romániával abból a célból, hogy az előbbivel megegyezzen, az utóbbival pedig modus vivendit hozzon létre. Annak érdekében, hogy kapcsolatokat építsen ki a nyugati hatalmakkal, kész volt látszatmegbeszéléseket folytatni a csehszlovák kormánnyal is. Valójában a magyar kormány semmiféle körülmények között sem akart megegyezni Csehszlovákiával, noha a szomszéd államok közül Csehszlovákia tette a legnagyobb erőfeszítéseket, hogy rendezze Magyarországgal való viszonyát. Számára ez létkérdés volt. Magyarország felé eső határainak biztosítása rendkívül fontos volt ahhoz, hogy erejét a német terjeszkedéssel szemben koncentrálni tudja. 1936-tól kezdve számtalanszor fordult a magyar kormányhoz, hogy rendezzék a két állam viszonyát, és együttes erővel, „ha kell fegyveresen is, közösen védekezzenek a függetlenségüket fenyegető német veszéllyel szemben."[25]

A magyar uralkodó körök, ahelyett, hogy közös nyelvet próbáltak volna találni a szomszéd államokkal — amit a külpolitikai helyzet és Magyarország nemzeti érdeke parancsolóan diktált —, szembehelyezkedtek a kisantant minden közeledési kísérletével, és továbbra is a német kegyeket keresték. Csehszlovákiával szemben elfoglalt ellenséges álláspontjuk 1937 őszétől még határozottabb formát öltött. Ebben nem

[23] Kánya Kálmán, miután visszaérkezett Londonból, ahol 1936 januárjában tárgyalásokat folytatott, kijelentette: VIII. Edwarddal és más angol politikai tényezőkkel való beszélgetése alapján meggyőződött arról, hogy Magyarország számíthat Anglia támogatására, és hogy mérvadó angol politikai tényezők nem képviselnek merev álláspontot a békerendszert illetően.

[24] Az adott időben a kormányon belul elsősorban Kánya Kálmán külügyminiszter képviselte ezt a koncepciót. Gömbös miniszterelnök, aki kizárólag Németországra és Olaszországra kívánt támaszkodni, szembehelyezkedett ezen elképzeléssel, és akadályokat gördített gyakorlati megvalósítása elé.

[25] OL Küm. pol. 1938—7/7—1045.

kis szerepet játszott Halifaxnek a csehszlovák kérdésben tett, fentebb említett kijelentése.

1937 novemberében Darányi miniszterelnök és Kánya külügyminiszter Berlinbe utazott, hogy megszilárdítsa a német—magyar politikai és katonai együttműködést. A Darányi, Kánya, Hitler és Göring között lefolyt novemberi tárgyalások során előtérbe került a Csehszlovák Köztársaság elleni közös fellépés kérdése. A szóban forgó időszakban már megkezdődött az Ausztria és Csehszlovákia elleni katonai támadás előkészítése. A magyar külpolitika újabb utasítást kapott: most már nemcsak a kisantant megbontását kellett elősegítenie, hanem konkrét feladatokat is kellett vállalnia Csehszlovákia fegyveres megtámadásában. A tanácskozások folyamán Hitler megismételte régi tanácsát, hogy ti. Magyarország ne forgácsolja szét politikai erejét különböző országok felé, hanem egy vonalra állítsa be, nevezetesen Csehszlovákia ellen. Kánya külügyminiszter megnyugtatta a führert, hogy Magyarországot ugyanez a szempont vezeti.

Göring szintén ebben az irányban gyakorolt nyomást a magyar miniszterekre. Hangsúlyozta: „A führer mindig azt hirdette, hogy Magyarország mostani nemzedékének meg kell elégedni azzal, hogy egy irányban, Csehszlovákia irányában léphessen fel támadólag, és így szerezze vissza az ahhoz csatolt magyar területeket. Hitlernek az a véleménye, hogy a magyar—jugoszláv egyetértést még nagy áldozatok árán is helyre kell állítani."[26] Magyarország Csehszlovákia elleni támadásához ugyanis biztosítani kellett Csehszlovákia szövetségeseinek, elsősorban Jugoszláviának a semlegességét. Göring nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a jugoszlávokkal való megegyezés érdekében Magyarországnak el kell ismernie a magyar—jugoszláv határokat, Romániával szemben viszont meg kell valósítania a modus vivendit.[27] „A führer jelenleg nem helyesli Magyarország agresszív fellépését Románia ellen — hangzott Göring figyelmeztetése; — ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy Hitler Magyarország területi revíziós törekvéseit Romániával szemben helytelenítené, de az a meggyőződése, hogy ezen cél elérését egy későbbi időpontra kellene elhalasztani."[28]

Kánya kifejtette, hogy a magyar külpolitika szem előtt tartja a fent vázolt szempontokat, majd megkérte Göringet, hogy Németország közvetítsen a magyar—jugoszláv megegyezés érdekében. Megjegyezte azonban, hogy a magyar kormány nem vállalhat egyoldalú kötelezettségeket; a trianoni határok végleges elismerése fejében garanciákat kell kapnia Belgrádtól arra vonatkozóan, hogy *„ha Magyarország és valamely szomszédja* (értsd Csehszlovákia. — *Szerző.) között kitör egy konfliktus, az teljes érdektelenséget tanúsít"*.[29] A Darányi-kormány tehát

[26] OL Küm. res. pol. 1937—21—680.
[27] Lásd ugyanott.
[28] Lásd ugyanott.
[29] OL Küm. pol. 1936—7/28—2445.

annak reményében, hogy a közeljövőben megszerzi Szlovákiát és Kárpát-Ukrajnát, mindenre vállalkozott, amit a németek kértek tőle. A berlini tanácskozások alatt a két kormány megállapodott abban, hogy a Csehszlovákia ellen irányuló katonai együttműködés összehangolása céljából katonai megbeszéléseket kezdenek.

A magyar kormánydelegáció berlini látogatása után határozott jobbratolódás észlelhető a Darányi-kormány bel- és külpolitikájában. Világossá vált, hogy Darányi — ha miniszterelnöki székbe jutása után (1936 október) bizonyos fokig lazítani próbált is a német alárendeltségen, és „a másik vas tűzben tartása" érdekében a nyugati kapcsolatok kiépítését tervezgette — valójában ugyanazt a külpolitikát folytatja, mint elődje, Gömbös.

1938. február 19-én Budapestre érkeztek a Henlein-párt képviselői, hogy tárgyalásokat folytassanak a Csehszlovákia elleni tevékenység összehangolásáról a kisebbségi ügyekkel foglalkozó Pataky államtitkárral, majd magával Darányival és Kányával. Darányiék kifejtették, hogy Csehszlovákiához való viszonyuk teljes egészében megegyezik a führer ezen állammal kapcsolatos álláspontjával; a magyar kormány a maga részéről támogatja Csehszlovákiának a térképről való eltüntetését. Majd ígéretet tettek, hogy elzárkóznak Csehszlovákia közeledése elől.[30] Az agresszív erők ilyen nyílt és arcátlan fellépése az európai status quo ellen a békerendszert megalkotó nyugati nagyhatalmak tétlenségével, közömbösségével, az agresszorokat egyenesen bátorító magatartásával magyarázható.

A nyugati nagyhatalmak politikája 1938. március 12-én meghozta újabb gyümölcsét: Németország annektálta Ausztriát. A magyar kormány, amelyet a Bécs—Róma—Budapest hármas egyezményből kifolyólag 1934-től szövetségi kötelékek fűztek Ausztriához, cserben hagyta szövetségesét. Melegen üdvözölte Ausztria megszállását. Horthy Miklós már 1937 decemberében biztosította Hitlert arról, hogy semmiféle magyar—osztrák—csehszlovák megegyezés nincs, majd kifejtette, hogy nézete szerint Ausztriának Németországhoz kell tartoznia.[31]

Csáky külügyi államtitkár hasonlóképpen nyilatkozott Bohlénak, a nácipárt külügyi osztálya vezetőjének: „Magyarországnak nincs kifogása Ausztriának a Német Birodalomba történő bekebelezése ellen ... a magyarok inkább örülnek, ha egy erős és baráti Német Birodalom a szomszédjuk, mintha a gyenge, megbízhatatlan Ausztria."[32] Ezt a Magyarország számára rendkívül veszélyes tényt, hogy ti. közvetlen szomszédságában megjelent az expanzív Német Birodalom, még azok a politikusok sem akarták tudomásul venni, s levonni belőle a következte-

[30] Akten zur Deutschen auswärtigen Politik 1918—1945. Serie D. II. köt. 58., 59., 60. sz. irat. 105—108. old.

[31] Lásd Documents on German Foreign Policy. Series D. V. köt. 203. old.

[32] Ugyanott, 241. old.

téseket, akik különben tartottak a német imperializmus veszélyétől. Évtizedes revizionista politikájuk koloncaitól terhelten képtelenek voltak más külpolitikát folytatni.

Kánya, Sztójay berlini magyar követen keresztül, már az anschluss végrehajtásának napján érdeklődött Göringnél: mikor kerül sor Csehszlovákiára.[33] Két nappal később újabb levelet küldött a berlini magyar követnek, amelyben a német—magyar tárgyalások megkezdését sürgette. „Sokan beszélnek mostanában a cseh kérdésről, vagyis arról, hogy Csehszlovákiában egy nem távoli időben fontos események fognak lejátszódni — írja Kánya. — Számítani kell minden eshetőséggel, így többek között azzal, hogy a cseh kérdés megoldása csak fegyveres beavatkozás útján lesz elérhető. Amennyiben minden várakozás ellenére ez az eset állana be, azt hisszük, hogy szükségképpen magyar—német kooperációra kerülne sor. Ezért indokoltnak és szükségesnek tartjuk felkészülni erre az eshetőségre, és vezérkarainkat arra utasítani, hogy tárgyalják meg az esetleges együttműködés részleteit."[34]

A magyar kormány egyre jobban sürgette a német—magyar katonai vezérkarok megbeszélését.[35] Noha 1937 novemberében megállapodás jött létre Darányiék és a német kormány között a katonai megbeszélések mielőbbi megkezdésére vonatkozóan, Hitler húzta-halasztotta a tárgyalásokat. A csehszlovákellenes német katonai tervek idő előtti felfedésétől tartott.[36] 1938 májusának végén már készen volt a „Fall Grün"-terv utolsó változata, amely Csehszlovákia felszámolásának politikai és katonai irányelveit rögzítette. A tervezet külön pontban foglalkozott azzal, hogy milyen módon kapcsolják be Magyarországot és Lengyelországot a Csehszlovákia elleni akcióba. E kérdésben Hitler azon tételét vették alapul, hogy a Csehszlovákia elleni agressziónál számba jövő szövetségeseket a területgyarapítás lehetőségeinek megcsillogtatásával kell megnyerni.[37]

Noha a német kormány sem a magyarok, sem a lengyelek előtt nem kívánta felfedni a pontos katonai tervet, mindkét kormánynak tudtul adta, hogy a csehszlovák kérdés „megoldása" 1938 őszére várható. 1938 tavaszától a három állam vezérkara között bizonyos előzetes megbeszélések, puhatolódzások indultak meg. A magyar vezérkar — a németek kérésére — magára vállalta a lengyel és a német katonai vezetőség közötti közvetítést. Ebből a célból Andorka Rezső, a magyar hír-

[33] OL Küm. számjelosztály. 1938. Bejövő. Berlin 5301/42.

[34] Ugyanott.

[35] Lásd ugyanott.

[36] Lásd Documents on British Foreign Police 1918—1945. Series D. II. köt. 152—153. old.

[37] Weltgeschichte der Gegenwart in Dokumenten. München 1953. I. köt. 48—53. old. 23. sz. irat.

szerző osztály vezetője, júniusban és szeptemberben, Berlinben és Varsóban tárgyalásokat folytatott a német és lengyel vezérkari főnökkel.[38]

1938 tavaszán Németország, Magyarország és Lengyelország összehangoltan fokozta a Csehszlovák Köztársaságot belülről bomlasztó tevékenységét. A Csehszlovákiában élő kisebbségek vezérei egyöntetű diverziós tevékenységbe kezdtek. Az illetékes kormányoktól olyan követelések kidolgozását kapták feladatul, amelyeket Csehszlovákia képtelen lesz teljesíteni. A magyar és ukrán nacionalisták — Eszterházy, Szüllő, Bródy, Fencik — Budapest utasítására egységfrontba léptek. Henlein és Hlinka pártjai fokozták bomlasztó aknamunkájukat.

A magyar kormány a nemzetközi fórumokon a Csehszlovákiában élő magyar, ukrán és szlovák kisebbségek számára területi autonómiát, majd önrendelkezési jogot követelt. A Darányi-kormány ún. kisebbségvédelmi politikája tulajdonképpen szerves része volt Magyarország revíziós programjának. Az autonómiáért, majd az önrendelkezésért folytatott küzdelem, amely magában véve demokratikus mozgalom, az adott helyzetben, a magyar kormány kezében reakciós volt, mert a német és magyar imperialista törekvéseket takarta. „... az önrendelkezés nem örökérvényű igazság — írta Lenin —, hanem *része* az általános demokratikus ... *világ*mozgalomnak. Lehetséges, hogy egyes konkrét esetekben a rész ellentmond az egésznek, ilyenkor el kell azt vetni."[39]

Az ún. magyar kisebbségvédelmi politika, amelynek jelszavaitól a második világháború előtti években hangos volt Európa, Nagy-Magyarország visszaállítását volt hivatva előkészíteni. Egyrészt lehetőséget nyújtott a szomszéd államok belügyeibe való beavatkozásra, bomlasztó tevékenység kifejtésére, másrészt megkönnyítette az itthoni tömegeknek és a külföld közvéleményének a revízió felé hangolását.[40]

A magyar társadalom leghaladóbb erői, elsősorban a Kommunisták Magyarországi Pártja, észrevették azt a fenyegető veszélyt, amelybe az uralkodó osztályok sodorják a nemzetet. Ez ellen ismételten felemelték tiltakozó szavukat. „Itt bennünket, magyarokat, létérdekeinket fenyegető veszélyről van szó" — hangzik a párt lapjában megjelent cikk. „Arról van szó, hogy Magyarország csatlósává süllyedjen a náci uralomnak, amely a háború fáklyáját hordja körül egész Európában. Arról van szó, hogy Magyarország maga is belesodródjék egy háborúba, mely

[38] Lásd OL Küm. res. pol. 1938—49—580. Megjegyzendő, hogy a közvetítésre nem került sor, minthogy a németek ebben a kérdésben a későbbiek folyamán visszakoztak.

[39] Lenin: Az önrendelkezés körül folyó vita eredményei. Lásd *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 357. old.

[40] A magyar kormány ún. kisebbségvédelmi politikájának igazi értelmére mutatott rá *Vámbéry Rusztem:* The Hungarian problem. New York, 1942. 82. old.

minden eddiginél rettenetesebb szenvedéseket és nyomort hozna az ország népére."[41]

A „Dolgozók Lapja" és az „Új Hang" a csehszlovák válság idején következetesen leleplezte a magyar uralkodó körök Csehszlovákia-ellenes tevékenységét, amely a magyarság „megsegítéséről" és a hazáról szóló hangzatos frázisok ellenére a magyar nép nemzeti érdekei ellen irányult. A magyar kommunisták hangsúlyozták, hogy nem lehet és nem szabad Trianont úgy revideálni, hogy ezzel kérdésessé váljon a megmaradt magyar állam függetlensége is. Helyesnek bizonyult a „Dolgozók Lapja" 1938 áprilisi számának megállapítása: Ha Ausztria bekebelezése a német fasiszták szerint történelmi szükségszerűség volt — úgy holnap hasonló szükségszerűségnek fogják Hitlerék nyilvánítani Magyarország megszállását is.[42]

Az 1938 tavaszától őszéig tartó időszakban a magyar kommunisták a Csehszlovák Köztársaság védelméért folytatott harcot tekintették elsőrendű feladatuknak. A KMP több ízben rámutatott arra, hogy a Csehszlovák Köztársaság irányában hangoztatott magyar revíziós követelések veszélyes játékba sodorják az országot. Ezzel kapcsolatban a „Dolgozók Lapja" a következőket írta: „A magyar népet érdekei és nemzeti ideáljai Csehszlovákia oldalára állítják... Csehszlovákia ma hasonló helyzetben van, mint amilyenben 1848-ban volt Magyarország. Nemzeti létét, állami függetlenségét és önállóságát védelmezi... A magyar nép nem támadhat hátba egy szabadságáért küzdő nemzetet! Kánya és Imrédy azt akarják, hogy Magyarország az őt is fenyegető német imperializmus vazallusaként erre a *becstelen* szerepre vállalkozzék.[43] *„Magyar revíziót* remélni a Hitlerrel vívott közös háborútól Csehszlovákia ellen: az vagy naív ábránd vagy tudatos nemzetcsalás"[44]... Hisz ez a háború Magyarország földjét pusztasággá tenné, és népét, amelynek amúgy sincs fölöslege, megtizedelné. De ez a népgyilkos háború Magyarországra nézve csak vereséggel zárulhat. A trianoni békét lehet úgy is „revideálni", hogy ráadásul elvész az is, ami a Trianonban megmaradt: Magyarország nemzeti függetlensége. Aki Hitlerrel szövetségben akar „revíziót", annak tudnia kell, hogy a revízió a német imperializmus világuralmi terveit szolgálná, és nem a magyar érdekeket. A hitleri revízió Magyarországot a harmadik birodalom vazallusává tenné... Aki igazán magyar, bármennyire fájlalja is Trianont, látja, hogy ma a nemzeti önállóság védelme, a szabad és független Magyarország megmentése van a történelem napirendjén. Aki ma a revízió követelését állítja az előtérbe, az a nemzeti imperializmust — és ezzel akarva-akaratlanul — a magyar nemzet romlását szolgálja. A mai helyzetben be-

[41] Dolgozók Lapja, 1937. április. 26. old. Honnan fenyeget háborús veszély, és hogyan kuzdjunk ellene.

[42] Lásd Dolgozók Lapja, 1938. április. 120. old. Ausztria intő példája.

[43] Dolgozók Lapja, 1938. június. 133. old. Csehszlovákia nem Ausztria.

[44] Dolgozók Lapja, 1938 április. 120. old. Ki ellen fegyverkezik Magyarország?

csületes hazafiak is elveszítik az irányt. Ezért van ma százszorosan szükség arra, hogy bátran és nyíltan hirdessük a nemzeti politika egyedül helyes programját. Követeljük az ország függetlenségének védelmét, és éppen ezért forduljunk szembe a győri programmal.[45]

A KMP rámutatott, hogy a magyar kormány nemzetvesztő álláspontja két körülményből fakad. A magyar imperializmus egyrészt nem akar lemaradni az új osztozkodási lehetőségekről — miként ezt Horthy a Szent István év megnyitásakor bejelentette, arról beszélve, hogy vissza kell szerezni Szent István országának hajdani fényét; másrészt pedig segíteni akarja Németország felvonulását a Szovjetunió ellen, hiszen Csehszlovákia megtámadása a Szovjetunió ellen agressziót készít elő. A KMP elítélte a Budapestről irányított Egyesült Magyar Pártot, amely szövetségre lépett azokkal a szlovák fasisztákkal, akik még a „magyar szót is ki akarták üldözni Pozsonyból, Kassáról, Érsekújvárról. A magyar kommunisták többször hangsúlyozták, hogy a soviniszták a csehszlovákiai magyar kisebbség nemzeti sérelmeit használják fel eszközként, hogy a magyar népet — saját nemzeti érdekeivel szöges ellentétben — Csehszlovákia ellen uszítsák, s meggátolják Magyarország és Csehszlovákia megegyezését és a közös védelmi front kialakítását. „A csehszlovákiai magyar párt, amelyet reakciós magyar urak vezetnek, szövetséget köt Henleinnel, és a reakciós szlovák Hlinkáékkal együtt »autonómia« követelése címén részekre akarja bontani a Csehszlovák Köztársaságot, hogy gyengítse azt, és így előkészítse a talajt Hitler és Horthy háborújához"[46] — szólt a KMP felhívása.

A KMP az internacionalista felfogásból fakadó kötelezettségek teljesítésével egyidejűleg síkraszállt a Csehszlovákiában élő magyarság igazi érdekeiért.

1938 áprilisában, amikor a csehszlovák kérdés — éppen a nemzetiségi probléma előtérbe kerülése következtében — rendkívül kiéleződött, a Dolgozók Lapja a következőket írta: „Aki igaz magyar, az küzd a szlovákiai magyarság nemzeti sérelmeinek orvoslásáért, amint küzd az erdélyi és bánáti magyarság nemzeti jogaiért is. De aki igaz magyar, az nem úgy küzd a szlovák ai magyarság nemzeti sérelmeinek orvoslásáért, hogy ezzel a Csehszlovákiát leigázni és feldarabolni akaró náci-imperializmust szolgálja."[47] A szlovákiai magyarság érdekéért folytatott harcban a KMP a Kommunisták Csehszlovákiai Pártjára támaszkodott, amely kezdettől fogva a Csehszlovákiában élő összes kisebbség védelmezőjeként lépett fel.

[45] Darányi Kálmán 1938. március 5-i győri beszédében nyilvánosságra hozta a kormány fegyverkezési programját. Az országgyűlés 1938 májusában törvénybe iktatta a programot, amelynek értelmében egymilliárd pengő összegű beruházást irányoztak elő a hadsereg fejlesztésére. Ez elsősorban a Csehszlovákia elleni felkészülést célozta.

[46] Dolgozók Lapja, 1938. június. 133. old.

[47] Ugyanott, 1938 április. 120. old.

A KCSP számtalanszor javasolta a prágai kormánynak, hogy a barátság szellemében oldja meg a nemzeti kérdést. Memorandumban követelte a magyar kisebbség helyzetének megjavítását. Ezt a harcot 1937-től a Komintern 1937. október 20-i határozata értelmében folytatta.[48]

A csehszlovákiai magyarság körében erős baloldali mozgalom alakult ki, amely támogatta mind a KMP-nek, mind a KCSP-nek a köztársaság megmentéséért folytatott harcát. Különböző gyűléseken, tüntetéseken a magyarság tízezrei szálltak síkra Csehszlovákia megvédéséért. Július 30-án a magyar lakosság részvételével hatalmas tüntetés zajlott le Kassán.[49] Augusztus 28-án Ungváron a kárpát-ukrajnai magyarság tüntetett a köztársaság mellett.[50] A legnagyobb megmozdulás azonban a szeptember 4-i tarnóci nagygyűlés volt. A felvidéki magyarság Csehszlovákia melletti demonstrációja meglehetősen nyugtalanította a magyar kormányköröket. A belügyminisztérium átirata aggodalommal számolt be a külügyminisztériumnak a tarnóci nagygyűlésen egybegyűlt 10 000 magyar köztársaság melletti tüntetéséről.[51] Az átirat szó szerint idézte Major István kommunista képviselőnek, a nagygyűlés szónokának szavait:

„Ezen hatalmas népmanifesztáción Dél-Szlovenszkó magyarsága tesz hitvallást a haladás, a béke, a köztársaság védelme, a népek testvéri összefogása mellett...

Ennek a nagy népi megmozdulásnak rendkívül nagy jelentősége van. Hiszen a gyűlölet és széthúzás, a soviniszta uszítás tobzódása idején különösen fontos kihangsúlyozni a népi összefogás magasztos gondolatát.

A hódítónak nemcsak Csehszlovákia kell, hanem vásik a foga Magyarországra is. Kellenének neki Csehszlovákia természeti kincsei, de kell neki az acélos magyar búza is. Románia naftaforrásai, Jugoszlávia érce és sertése, Szovjet-Ukrajna kitűnő termőföldje és szénmedencéje.

Ezért jelentjük ki ország-világ előtt a mi törhetetlen akaratunkat, hogy ezt a köztársaságot, amely a pángermán világuralmi hóbort leg-

[48] Lásd PI Archívum. XIII. 1/3/1937/4.

[49] Lásd PI Archívum. XIII. 70/1938/12.

[50] Lásd Zakarpatszkij oblasztnoj goszudarsztvennij archív (Kárpát-ukrajnai Állami Levéltár). 1 F 9. sz. 2. op. 2. d. 756.

[51] Lásd Küm. pol. 1938—7/7—4265 (7029). — A tarnóci nagygyűlés által elfogadott határozati javaslatban többek között a következő szöveg állt:

„Mi, Dél-Szlovenszkó magyarsága, együtt a szlovák, cseh és német nép itt megjelent legjobb fiaival, tudatában vagyunk annak a mérhetetlen veszélynek, mely a köztársaságot és annak valamennyi népét fenyegeti. Ebben a komoly történelmi órában, amikor egy szomszédos nagyhatalom a világháború tűzcsóváját gyújtogatja, amikor a köztársaság függetlenségét és önállóságát akarja eltiporni, hogy rabláncra fűzze annak összes népeit, kijelentjük: utolsó leheletünkig védeni fogjuk a köztársaság minden talpalatnyi területét. Őrhelyünket nem hagyjuk el. Bízunk ügyünk győzelmében. Egyesült erővel megvédjük a köztársaságot, Magyarország függetlenségét és boldogabb, szebb jövőt biztosítunk a magyar népnek!"

nagyobb akadálya, amely saját testével fogja fel a Magyarországnak szánt csapást, nem szabad a támadónak megkapnia. Ezt a köztársaságot utolsó csepp vérünkig védeni fogjuk.

Itt ma nemcsak Csehszlovákia területi épségéről, nemcsak a cseh nemzet függetlenségéről és önállóságáról van szó, hanem kockán forog az egész magyarság jövője. Addig beszélhetünk csak magyar nemzetről, amíg van önálló és független Csehszlovákia, mert Csehszlovákiával áll vagy bukik Magyarország is."[52]

A Csehszlovák Köztársaság mellett az ottani magyarság olyan kiemelkedő egyéniségei is felemelték szavukat, mint Pór Bertalan festőművész, Bartha Lajos író, Lőrincz Gyula festő és mások. Az erdélyi magyarság legjobbjai újságcikkekben támadták a magyar nemzetet romlásba sodró Horthy-külpolitikát. Legális sajtójukat a KMP rendelkezésére bocsátották.

A csehszlovák válság időszakában a KMP, a KCSP és a KRP (a Kommunisták Romániai Pártja) között szoros együttműködés alakult ki. A három párt hatalmas felvilágosító munkát végzett. Követelték kormányaiktól, hogy egyezzenek meg, és közös erővel védekezzenek a német imperializmus veszélyével szemben. A KMP és a kisantant-államok kommunista pártjai lépten-nyomon hangoztatták, hogy a kisantantnak és Magyarországnak rendeznie kell viszonyát. Az „Új Hang" — „Amikor Horthy Hitlernél volt vizitben" című cikkében — a következőket írta: „A kisantant szerepe és jelentősége Magyarország szempontjából nagyon megváltozott Ausztria megszállása óta. A dunai pozícióban megerősödött Németország támadása ma közvetlenül ugyan Csehszlovákia ellen irányul, de a német nyomás fokozottan nehezedett mind Magyarországra, mind Romániára, Jugoszláviára, és nem kétséges, hogy Hitler terveiben Csehszlovákia mellett ott szerepel Délkelet-Európa államainak a horogkereszt jármába szorítása is. A német hódítás közös veszélye egyengeti a megegyezés útját Magyarország és a kisantant között. Megnemtámadási szerződés kötése Magyarország s a három kisantantállam között a béke ügyét szolgálja."[53]

A KMP élesen bírálta a magyar kormánynak a kisantanttal kapcsolatos politikáját; rámutatott arra a veszélyre, mely a kisantant szétrobbantásából következik. „A kisantant felbomlása — írta az „Új Hang" — a Harmadik Birodalom szempontjából Franciaország gyengítésén kívül Csehszlovákia izolálását is jelentené, elősegítené a Csehszlovák Köztársaság elleni rablótámadást, és könnyebbé tenné az utat a Balkán felé. A róma—berlini-tengely ennek a tervnek a véghezvitelén már régen fáradozik. Ha sikerülne Olaszországnak Jugoszlávia és Magyarország között szoros külpolitikai és katonai együttműködést biztosítania,

[52] Ugyanott.

[53] *Szentesi Károly:* Amikor Horthy Hitlernél volt vizitben. Új Hang, 1938 október 42—43 old

és ebbe az együttműködésbe be tudnák vonni Romániát is, akkor ez nagymértékben elősegítené a fasiszta hatalmak Európa újrafelosztására irányuló terveit."[54]

A Szovjetunió a szóban forgó időszakban is komoly erőfeszítéseket tett a kollektív biztonság létrehozása érdekében; ezért propagálta a Duna menti államok tömörítését is. A szovjet kormány látva, hogy a szűk látókörű magyar politika akadályozza e terv megvalósítását, több alkalommal felhívta Horthyék figyelmét a német agresszió veszélyére, amely az összes Duna menti államokat, így Magyarországot is fenyegeti. A Szovjet Külügyi Népbiztosság Jungerth-Arnóthy moszkvai magyar követ útján többször küldött üzenetet Budapestre, amelyben rámutatott a szomszéd államokkal való megegyezés szükségességére. A Szovjetunió kormánya világosan látta, hogy Csehszlovákia az egész közép-európai biztonsági rendszer tartóoszlopa, amely komoly gátat jelent a német terjeszkedés előtt; éppen ezért óvta a magyar kormányt a Csehszlovákia elleni kalandban való további részvételtől.[55]

Az intelmek süket fülekre találtak; Horthyék folytatták nemzetvesztő politikájukat.

Az 1938 májusában hatalomra kerülő Imrédy-kormány — uralmának első szakaszában (1938 szeptemberig) előtérbe helyezve a már ismert lavírozási politikát — szorgalmazni kezdte az Angliával való kapcsolatok kiépítését (amiről Darányi 1937 őszétől lényegében lemondott). Ezért valamivel több megértéssel fogadta a szomszéd államok közeledését: 1938 tavaszán felújította az 1937 őszén megszakadt magyar—kisantant tárgyalásokat. Imrédy az adott időszakban célszerűnek vélte, ha a nemzetközi erőviszonyok végleges kialakulásáig a két hatalmi csoport között lavírozik. A kisantanttal való tárgyalásokat e politikájának szolgálatába állította. A kérdéskomplexumot a nemzetközi helyzet bármilyen alakulásakor gyümölcsöztetni tudta. Egyrészt ezzel magyarázható, hogy 1938 nyarán Imrédy valamivel óvatosabb politikát folytatott Csehszlovákiával szemben. Miután Jugoszlávia és Románia csak Csehszlovákiával közösen volt hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni Magyarországgal,[56] Imrédy Csehszlovákiával is folytatott megbeszéléseket. A végcél azonban változatlan maradt: ügyes taktikával elszigetelni és kizárni a megegyezésből Csehszlovákiát. A magyar diplomácia e célját el is érte.

Magyarország 1938. augusztus 22-én Bledben a kisantant soron levő konferenciáján megegyezett Jugoszláviával és Romániával. Csehszlo-

[54] *Szentesi Károly:* Imrédy római vizitje után. Új Hang, 1938 szeptember. 90. old.

[55] Lásd Küm. pol. 1938—21/17—1120., Küm. pol. 1938—7/25—1907.

[56] A kisantant 1938 májusi, sinaiai konferenciáján határozatot hozott, amely szerint a három állam csak közösen egyezhet meg Magyarországgal. Ezzel Csehszlovákia és Románia a tervbevett jugoszláv—magyar külön megegyezésnek akarta útját állni.

vákiát kirekesztette a megállapodásból.[57] Ezzel sikerült keresztülvinnie régi tervét, amely a kisantant szétrobbantására irányult. A magyar kormány azonban a Csehszlovákia elleni katonai támadás kérdésében továbbra is, egészen szeptember közepéig, ingadozást mutatott. Az azonnali katonai beavatkozást, amit a németek kértek, Imrédyék — a magyar hadsereg nem kielégítő felfegyverzésére hivatkozva — későbbi időpontra kívánták halasztani.[58] Horthy, Imrédy és Kánya németországi tárgyalásai során (augusztus vége) heves vita folyt a kérdés körül. A magyar kormány végül is beleegyezett a németek által meghatározott időpontba. Döntő szerepe volt ebben személy szerint Horthynak, aki kishitűséggel vádolta, majd rávette miniszterei a német követelés elfogadására. A németországi tárgyalások utolsó napján a miniszterelnök és a külügyminiszter feladták aggodalmaskodó álláspontjukat, és megígérték, hogy „a magyar hadsereg október 1-re a támadáshoz kész lesz".[59] Csupán annyi volt a kérésük, hogy a Csehszlovákia elleni háború német támadással induljon, és az ahhoz kapcsolódó magyar katonai akció egy-két nappal később következzen.[60]

Szeptember első napjaiban a két kormány között újabb nézeteltérések keletkeztek a magyar támadás időpontjának kérdésében. Hitler, arra hivatkozva, hogy a nyugati hatalmak nem avatkoznak be a csehszlovák konfliktusba, most már azt követelte a magyar kormánytól, hogy a támadások egyidőben történjenek.[61] Imrédy és Kánya azonban kitartottak régi álláspontjuk mellett.[62] Nem voltak biztosak abban, hogy a Csehszlovákia elleni háború lokalizálható lesz-e. Egy esetleges francia—

[57] A fegyverkezési egyenjogúság és a megnemtámadás kérdésében Magyarország és a kisantant mindhárom állama között megyezés jött létre. A kisebbségi kérdésben azonban a magyar kormány csak Jugoszláviával és Romániával egyezett meg: „gentleman agreement" formájában. A magyar kormány a csehszlovák kormányt a jugoszlávnál és a románnál jóval magasabb — teljesíthetetlen — követelések elé állította. A bledi megállapodást nem véglegesítették. A véglegesítést arra az időpontra halasztották, miután a magyar és a csehszlovák kormány kiegyezett a kisebbségi kérdésben.

[58] Imrédy és Kánya a magyar hadseregnek a támadáshoz való felkészítéséhez egy-két évet tartottak szükségesnek. Ami Magyarország katonai készültségét illeti: „Német—cseh konfliktus esetén — szól a tárgyalásokról készített feljegyzés — Kánya úr néhány nappal ezelőtt azt mondta, hogy országának mintegy egy-két éves periódusra van szuksége, hogy megfelelően kifejlessze Magyarország fegyveres erejét. A mai beszélgetés alatt Kánya úr korrigálta ezt a megjegyzését és kijelentette, hogy Magyarország katonai helyzete sokkal jobb. Országa a fegyverkezés szempontjából ez év október 1-től lesz abban a helyzetben, hogy részt vehet egy konfliktusban". [Nazi conspiracy and agression. V. köt. 432—433. old.]

[59] Horthy, Imrédy és Kánya augusztusi tárgyalásait lásd részletesen *Ránki György:* Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején 1937—1939. Századok, 1959. 1. sz. 127—131. old.

[60] Lásd OL Küm. Számjelosztály. Bejövő. Berlin. 6295/172.

[61] Lásd OL Küm. Számjelosztály. Kimenő. Berlin. 6013/152.

[62] Lásd ugyanott.

angol beavatkozás nyomán Magyarország háborúba keveredhetett volna a nyugati hatalmakkal, amit Imrédyék minden áron el akartak kerülni.

A magyar kormány Jugoszlávia semlegességében sem bízott. A német és az olasz kormánynál elsősorban ezzel magyarázta ingadozását.[63] Arra hivatkozott, hogy Jugoszlávia és Románia a bledi megegyezés után is érvényben levőknek tekintik a kisantant Magyarországra vonatkozó cikkelyeit.[64] Ez a kérdés kétségtelenül szerepet játszott a magyar kormány óvatosabb külpolitikai vonalvezetésében. Döntő tényezőnek azonban az előbbit kell tekintenünk; azt a törekvést, amely a nyugati hatalmakkal való összeütközést próbálta elkerülni.

Chamberlain Hitlernél tett látogatásai (1938. szeptember 14., majd szeptember 22.)[65] — amelyek során az angol miniszterelnök a német agresszió keletre terelése érdekében kész volt Csehszlovákia feldarabolására — egyértelműen bebizonyították a magyar uralkodó osztályok számára, hogy a Csehszlovákia elleni támadásban való részvétel nem veszélyezteti a nyugati országokkal való kapcsolatokat; célkitűzéseiket tehát a teljes német külpolitikai orientációval valósíthatják meg.

Szeptember végén a magyar kormány fokozta a Csehszlovákia elleni diplomáciai és katonai hadjáratot. 22-én a magyar külügyminisztérium éles hangú jegyzéket küldött a prágai kormánynak, amelyben a magyar területek elkülönítését, a szlovákok és kárpát-ukránok számára pedig önrendelkezési jog biztosítását követelte.[66] Minden fórumon a szudétanémetekkel való azonos elbánásért szállt síkra.[67]

Az Imrédy-kormány a diplomáciai hadjárat mellett katonai intézkedéseket is hozott: több korosztályt behívott, és a hadsereget a csehszlovák határon, Miskolc és Gyöngyös között, valamint Győrnél vonta össze. A magyar kormány tehát szeptember második felétől minden eszközt felhasználva követelte revíziós igényeinek kielégítését.

A kialakult nemzetközi helyzet végeredményeként szeptember 29-én megszületett a hírhedt müncheni egyezmény, amely jelentős csehszlovák területeket ítélt Németországnak. Az új német határ a csehszlovák védővonalak mögött húzódott, 30—50 km-re megközelítve Prágát. A müncheni egyezmény teljesen kiszolgáltatta Németországnak Csehszlovákiát, s egyértelmű volt a német imperializmus kelet- és délkelet-európai hegemóniájának elismerésével, illetve annak Anglia és Franciaország

[63] Lásd Küm. res. pol. 1938—7/a—762.

[64] Lásd ugyanott.

[65] Chamberlain Hitlernél folytatott berchtesgadeni és godesbergi tárgyalásai folyamán lényegében beleegyezett a szudétanémet területek Németországhoz csatolásába.

[66] Lásd OL Küm. Számjelosztály. 1938. Kimenő. Prága. 5944/68.

[67] A szeptemberi napokban a magyar kormány több alkalommal fordult az angol kormányhoz segítségért. Chamberlain miniszterelnök és Halifax külügyminiszter kilátásba helyezték, hogy a szudétanémet kérdés lezárása után a magyar követeléseket megfontolás tárgyává teszik. [Lásd OL Küm. Számjelosztály. Kimenő. London. 5885/36.; OL Küm. res. pol. 1938—7/7—3265—(3292)].

által történt biztosításával. A négy hatalom képviselői a következő függeléket csatolták a müncheni egyezményhez: amennyiben a csehszlovák és a magyar kormány záros határidőn (3 hónapon) belül nem tudna megegyezni a magyar követeléseket illetően, úgy a kérdést a négy nagyhatalom elé kell bocsátani.

Október első napjaitól kezdve a magyar kormány a legagresszívebb módszerekhez folyamodott, hogy a területek azonnali átadására bírja Csehszlovákiát.[68] Nyoma sem volt már a nyár folyamán tanúsított ingadozásoknak. A müncheni döntés után gyökeres fordulat következett be Imrédy külpolitikai vonalvitelében: feladta lavírozási politikáját, és teljesen a német orientáció hívévé vált.

A magyar kormány október elején megindította Csehszlovákia ellen az ún. kisháborút. Imrédy megbízásából Kozma Miklós volt belügyminiszter a magyar vezérkarral karöltve megszervezte az irreguláris diverzáns alakulatokat, az ún. szabadcsapatokat.[69] A toborzás főleg a munkanélküliek körében folyt. E rétegek szemében rendkívül vonzóak voltak a visszaszerzett területeken ígért egzisztenciális lehetőségek.[70] A szabadcsapatokban a munkanélkülieken kívül elég nagy számban vettek részt a soviniszta propagandától megtévesztett, kalandokat kereső fiatalok is.

A kiképzett és felfegyverzett „rongyosgárdistákat" október 5-től kis csoportokban illegálisan átdobták a csehszlovák határon; ezek, miután megérkeztek, hidakat, középületeket, vasutakat robbantottak, merényleteket követtek el a csehszlovák hatóságok ellen, fegyvereket osztogattak, felkeléseket szerveztek.[71]

E Csehszlovákia-ellenes akcióba a lengyel kormány is bekapcsolódott, mégpedig a legaktívabb formában.[72] A magyar és lengyel határon átdobott diverzánsok száma nőtt, akciójuk egyre szélesebb méreteket öltött.[73] Kozma Miklós feljegyzései szerint valóságos kis háború keletkezett.[74] E fegyveres provokációnak az volt a célja, hogy nyomást gyakoroljanak Prágára: mielőbb és minél nagyobb területeket bocsásson a magyar kormány rendelkezésére.

A magyar követelések „a néprajzi alapokon nyugvó" müncheni egyezmények értelmében csak a magyarlakta területek visszaadására vonatkozhattak. Ezért a magyar kormány hivatalos fórumokon csak a ma-

[68] Magyarország és a második világháború. 46. sz. irat. 143. old.

[69] Lásd OL Kozma-iratok 27. csomó. Naplójegyzetek. 1938. október 1—15.

[70] A szabadcsapatokba jelentkezőktől megkérdezték: a visszaszerzett területeken ki mit kíván: földet, állást, üzletet vagy ipart? A többség a földre való igényét jelentette be.

[71] Lásd OL Kozma-iratok. 27. csomó. Naplójegyzetek. 1938. október 1—15.

[72] Csáky István, a későbbi külügyminiszter, október 5-én Varsóba repült, és megtárgyalta a lengyel kormánynak az akcióba való bekapcsolódását.

[73] Lásd OL Küm. Számjelosztály. 1938. Bejövő. Varsó. 6435/286.; OL Küm. res. pol. 1939—7/a—1042.; OL Küm. res. pol. 1939—7/a—1060.

[74] Lásd OL Kozma-iratok. 27. csomó. Naplójegyzetek. 1938 november.

gyarlakta területek visszacsatolását, valamint a szlovákok és kárpátukránok önrendelkezési jogának biztosítását követelte. A két nép egykori elnyomói most egyszerre védelmezőkként léptek fel. Nyilván mindez taktikai manőver volt, amely e területek visszaszerzését célozta. Szemléltetően bizonyítja ezt Kozma Miklósnak a Magyar Távirati Irodában tartott bizalmas beszéde. „Ez az elv (ti. a néprajzi határok kialakítása és az önrendelkezés. — *Szerk.*) Magyarország szempontjából járható és használható utat jelentett addig, amíg a magyar kisebbségek a magyar testtől elszakítva éltek, vagyis ameddig a magyarság idegen államokhoz tartozott. De nekünk, akik a szentistváni gondolat elvében állunk, és akik nem vagyunk hajlandók feladni ezeréves szerepünket a Duna-medencében, és hivatva vagyunk és alkalmasak vagyunk idegen népek vezetésére is, ez az elv gyilkos volt, mert elhatárolta Magyarországot az Alföldnek a szélein, ameddig a zárt magyar település terjedt; és az elv belőlünk nem tett volna többet, mint egy tíz- vagy tizenegy milliós magyarságot, amely jó részben tiszta magyarság lett volna. Folytatása azonban a revíziónak nem lett volna, és így számunkra ennek az elvnek a végleges elfogadása öngyilkosság. Itt van a politikai tévedése azoknak, akik erre az elvre beállnak. Itt elhangzottak a szélsőjobboldalról olyan beszédek, hogy Ruszinszkó elfoglalásához nincs jogunk, mert Ruszinszkó nem magyar. Nem vagyunk hajlandók ennek a trianoni elvnek az alapjára helyezkedni. Akiket ilyen irányban befolyásoltak bármilyen oldalról is, azok nem magyar gondolat hordozói, és azok nem magyar gondolatot szolgálnak. Nem magyar gondolat, bár lehet német gondolat, mert Németországnak mint nagyhatalomnak, akinek penetráló kedve van a Duna-völgyben, és gazdasági érdeke is roppant erős, nem kis érdeket jelent, de nem lehet magyar gondolat, ha a Kárpátok és a szentistváni elv jegyében gondolkodunk. A szegedi gondolat a fajvédő gondolat volt, és ennek lényege az, hogy az adott helyzetben, és később is, a Kárpátok koszorúja fokozottan védi a magyar fajtát, de nem jelenti azt, hogy elzárja a magyar fajt. Ez a gondolat német befolyás alatt később fejlődött ki, és egyenes édestestvére annak a gondolatnak, amely megalkotta a trianoni Magyarországot, azzal a különbséggel, hogy hajlandó visszacsatolni azokat a magyar rétegeket. amelyek zárt egységben a határon kívülre kerültek. Ezzel a gondolattal átmenetileg operálhatunk, de későbbi lejáratban nem jelent semmit. Nekünk más céljaink vannak."[75] Világos volt, hogy a magyar kormány nemcsak és nem elsősorban a magyarlakta területekért harcolt,[76] hanem komoly előkészületeket tett Kárpát-Ukrajna és egész Szlovákia megszerzésére is. E célból titkos tárgyalásokat folytatott a szlovák és kárpátukrán nacionalista mozgalom vezéreivel, Tisóval és Bródyval. Mind-

[75] OL Kozma-iratok 27. csomó. Naplójegyzetek. 1939. április 12.
[76] Lásd Magyarország és a második világháború. 105. old.

kettőnek — arra az esetre, ha Magyarországhoz csatlakoznának — széles körű autonómiát ígért.[77]

A magyar kormány eme célkitűzései azonban az adott helyzetben nem illeszkedtek bele a német nagyhatalmi törekvésekbe. Noha Hitler a magyar miniszterekkel Csehszlovákia felosztásáról folytatott tárgyalásai folyamán többször kilátásba helyezte Kárpát-Ukrajna és Szlovákia átadását, München után a legmerevebben elzárkózott ez elől. A német kormány most már arra törekedett, hogy Magyarország minél kevesebb területet hasítson ki Csehszlovákiából, amelynek teljes bekebelezését nem is olyan távoli időre tervezte. Ilyen módon a német és magyar imperialista törekvések összeütközésbe kerültek.[78] A magyar diplomácia nem kis erőfeszítéseket tett az ellentétek áthidalására. Hitler azonban — nem utolsósorban zsarolási célzattal — sokáig hajthatatlannak mutatkozott. Leintette a hozzá segítségért folyamodó magyar kormányt, és azt tanácsolta neki, hogy kezdje meg a közvetlen tárgyalásokat a csehszlovák kormánnyal a magyarlakta területek visszaszerzése céljából.

A tárgyalások október 9-én indultak meg Komáromban. A négy napig tartó megbeszélések, amelyeken Magyarországot Teleki és Kánya képviselte, eredménytelenül végződtek. A csehszlovák delegáció vezetője, Tiso, maga mögött érezve Hitlert, csak Csallóköz átadására volt hajlandó.[79] Kánya és Teleki ezt felháborodottan visszautasította, és elzárkózott a további tárgyalások elől. A magyar kormány riadót fújt. Mindenképpen el akarta nyerni a tengelyhatalmak támogatását. Ebből a célból október 14-én Darányi volt miniszterelnök Hitlerhez, Csáky István pedig Mussolinihez utazott.[80] Hitler leintette Darányit, s igyekezett lehűteni a magyar kormány kardcsörtető harciasságát. Szemrehányásokat tett Darányinak, hogy a magyar kormány — és főleg Kánya — a nyár folyamán ingadozott, és nem támogatta elég határozottan a németek Csehszlovákia elleni terveit. Darányi, hogy mindezt jóvátegye, és megszerezze a führer támogatását a csehszlovák területek visszaszerzéséhez, közölte Hitlerrel, hogy Magyarország az addiginál szorosabb kapcsolatba akar lépni a Berlin—Róma-tengellyel, és ezért kész csatla-

[77] Lásd Magyarország és a második világháború. 39., 47., 48. sz. iratok. 131., 144—145. old. Miután Kárpát-Ukrajna visszakerült Magyarországhoz (1939 március), a magyar kormány a megígért autonómiát követelő kárpátukránokat kíméletlenül üldözte és bebörtönözte. Ez is világosan bizonyítja, hogy az autonómia megígérése csak taktikai manőver volt a magyar kormány részéről.

[78] Hitler 1939 januárjában a Berlinben tartózkodó Csáky István külügyminiszterrel figyelmeztetőleg közölte: „Magyarországon ma sokat beszélnek Szent István nagy ezeréves birodalmáról... csakhogy ő ezekkel a törekvésekkel szemben a Nagynémet Birodalom követeléseinek megvalósítására fog törekedni." [Magyarország és a második világháború. 83. sz. irat. 202—209. old.]

[79] Lásd OL Küm. res. pol. 1938/7. A komáromi tárgyalások jegyzőkönyve.

[80] Lásd Akten zur Deutschen auswärtigen Politik. Serie D. IV. köt. 62., 63. sz. irat. 68—72. old., valamint OL Küm. res. pol. 1939—7/a—1093.

kozni az antikomintern paktumhoz, valamint kilépni a Népszövetségből; végül kilátásba helyezte a magyar—német gazdasági kapcsolatok szorosabbra fűzését.[81]

Hitler megnyugvással vette tudomásul Darányi közlését, és ígéretet tett, hogy támogatni fogja a magyar területi igényeket; ugyanakkor kitartott amellett, hogy ezek kizárólag magyarlakta részekre vonatkozhatnak.

Csáky küldetése valamivel több sikerrel járt. Mussolini nem fukarkodott az ígéretekkel. Helyeselte a magyar kormány háborús elszántságát, és a maga részéről a legmesszebbmenő katonai, politikai és diplomáciai támogatást helyezte kilátásba ehhez.[82]

Sikertelen magyar—csehszlovák tárgyalások után a müncheni jegyzőkönyv záradéka értelmében a kérdést a jegyzőkönyvet aláíró négyhatalmi értekezlet elé kellett vinni. Anglia és Franciaország lemondott a döntőbíróságról a tengelyhatalmak javára. Magatartásuk megfelelt Hitler kívánságának, aki maga akart dönteni ebben a kérdésben. A nyugati hatalmak tehát újra tudtára adták a világnak, hogy Közép-Európa a német érdekszférába tartozik.

1938. november 2-án az ún. első bécsi döntés keretében a tengelyhatalmak Magyarországnak ítélték Szlovákia és Kárpát-Ukrajna déli részét.

Az első bécsi döntés eredményeképp megvalósult „országgyarapítás" nagy visszhangra talált nemcsak az uralkodó osztályok, hanem a középrétegek, a kispolgárság és részben a munkásosztály és parasztság soraiban is. A Horthy-rendszer két évtizedes propagandája, amely „Csonka-Magyarországot" tüntette fel a tömegnyomor okaként, s amelyet az iskolában, sajtón, a templomon keresztül vésték az emberek tudatába, nem maradhatott hatástalan. Az „országgyarapítás" átmenetileg megerősítette a Horthy-rendszert, és kedvező talajt teremtett a további soviniszta, revíziós demagógia számára.

A magyar kommunisták München és az első bécsi döntés bekövetkezte után sem tették le a fegyvert. Rámutattak a müncheni döntés igazi értelmére, előrelátható következményeire.

Tevékenységük bizonyos mértékig ellensúlyozta az irredenta körök revíziós propagandáját; e propagandának a tömegek tudatába való behatolását azonban nem sikerült megakadályozniuk, annál is kevésbé, mivel az ún. ellenzéki pártok — a Szociáldemokrata Párt, a Kisgazdapárt, a Polgári Radikális Párt — is a revizionizmus mellett foglaltak állást.

A kisgazdák teljes mértékben azonosították magukat Horthyék külpolitikájával. Horthy és Gömbös mellett Hitlert dicsőítették a bécsi döntésért, köszönetet mondtak neki, amiért elősegítette, hogy „Szent

[81] Ugyanott.
[82] Lásd OL Küm. res. pol. 1939—7/a—1122 (1093).

István birodalmában ismét boldog legyen a magyar". A soviniszta külpolitika támogatásában odáig mentek, hogy fennen hangoztatták: „... a nemzetiségek ehhez az országhoz kívánnak visszatérni".[83]

A szociáldemokrata Peyer *csak* Mussolininek mondott köszönetet, Hitlernek nem. Németellenességét azonban a magyar imperializmus célkitűzéseinek támogatásával kívánta aláhúzni. Ezért állapította meg sajnálattal, „hogy Magyarország területi igényeit nem minden vonatkozásban elégítették ki",[84] sőt odáig ment, hogy támogatta a magyar uralkodó osztályok Kárpát-Ukrajnára vonatkozó igényét, hangsúlyozva, hogy nem a népek önrendelkezési jogát, hanem a gazdasági kérdéseket kellett volna figyelembe venni.[85]

A liberális Rassay is úgy próbált németellenes tendenciát adni beszédének, hogy a magyar imperializmus által dicsőített szentistváni gondolatot fejtegette. Ugyanakkor, nyílt nacionalista álláspontra helyezkedve, kijelentette, hogy nem lehet a népi elvet a jövő rendezés alapjaként elfogadni Közép-Európában.[86]

A magyar kormány, noha a sajtóban és a Hitlernek, Ribbentropnak, Mussolininek, Cianónak küldött táviratiban háláját fejezte ki a német és az olasz kormánynak az „országgyarapításhoz" nyújtott segítségért, nem volt megelégedve a bécsi döntés eredményeivel. A bécsi döntés nem elégítette ki a magyar uralkodó osztályokat, amelyek igényt tartottak egész Szlovákiára és Kárpát-Ukrajnára. Eme területekhez még jobban ragaszkodtak, mint a magyarlakta vidékekhez (amelyeknek megszerzése, Kozma szavaival élve, csak annyit jelentett, „hogy egy valamivel nagyobb ketrecben" valamivel több magyar fog élni[87]). A magyar kormánykörök törekvései jóval túlmentek ezen. A cél „Nagy-Magyarország", az idegen nemzetiségek feletti uralom visszaállítása volt. Sok esetben, ha az osztályérdekeik ezt megkívánták, politikai okokból hajlandók lettek volna inkább lemondani a magyarlakta területről, mint az idegen nemzetiségű részekről. Jellemzőek erre a Kozma Miklós naplójegyzeteiben olvasható sorok: „Lehet, hogy nem népszerű, amit mondok, de Ruszinszkó értéke sokkal nagyobb, mint egy vagy akár több magyarlakta városé. Nekem régi meggyőződésem, hogy ez így van. Felfogásomat sikerült elfogadtatni."[88]

A Kárpát-Ukrajna és Szlovákia utáni áhítozás jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy egyes magyar uralkodó körök magukévá tették a lengyelek által is támogatott ún. horizontális tengely kialakításáról szóló

[83] Az 1935. április hó 27-re hirdetett országgyűlés képviselőházi naplója. 1938. november 12. 343. ülés. 263. old.
[84] Ugyanott, 268. old.
[85] Lásd ugyanott.
[86] Ugyanott, 274. old.
[87] OL Kozma-iratok. 27. csomó. Naplójegyzetek. 1938 október.
[88] Ugyanott, 1938. október 10.

olasz elképzelést. Úgy vélték, hogy a Róma—Budapest—Varsó csoportosulás nemcsak a Szovjetunió ellen, valamint Németország kelet- és délkelet-európai ellensúlyozására használható fel, hanem arra is alkalmas, hogy a magyar—lengyel közös határ megvalósítását biztosítsa.

A magyar kormány, amely közvetlenül a bécsi döntés után Olaszország és Lengyelország támogatását élvezte, minden eszközt igénybe véve harcolt Szlovákia és Kárpát-Ukrajna megszerzéséért. Imrédyék, látva, hogy Hitler a leghatározottabban ellenzi e területek Magyarországhoz csatolását,[89] átmenetileg lemondtak Szlovákiáról, és követeléseiket Kárpát-Ukrajnára korlátozták.

A magyar kormánykörököt egyáltalán nem zavarta az a tény, hogy néhány nappal előbb Bécsben, a döntőbírósági ülésen, ünnepélyesen kijelentették, hogy Csehszlovákiával szemben a továbbiakban semmiféle területi követelésük nincs. Az sem érdekelte őket, hogy Kárpát-Ukrajna megszállása ellentmond a fennen hangoztatott etnográfiai elveknek. Követeléseik igazolására gazdasági, történeti elvekkel hozakodtak elő.

Imrédy és Kánya hivatalos fórumokon emlegetni kezdték azokat az áldozatokat, melyeket Bécsben kellett hozniuk. November első napjaitól komoly előkészületeket tettek Kárpát-Ukrajna önkényes megszállására: a lengyelekkel együttesen gazdasági blokád alá vették a területet.[90] Kooperálva a lengyel határon átdobott terroristákkal, éhségben és rettegésben tartották az egész vidéket.

Mozgósították a 6. hadtestet; csapatösszevonásokat hajtottak végre Munkácsnál és Ungvárnál. November 18-án a minisztertanács határozatot hozott Kárpát-Ukrajna megszállásáról, a németek közbelépése miatt azonban nem került rá sor. Hitler, majd az ő nyomására Mussolini is jegyzéket juttatott el a magyar kormányhoz, amelyben tiltakoztak a bécsi döntés semmibevétele ellen.[91] Németország és Olaszország fellépése arra késztette a magyar kormányt, hogy elálljon eredeti szándékától. Kárpát-Ukrajna megszerzéséről azonban nem mondott le: tervét a tengelyhatalmak támogatásával kívánta megvalósítani, s mindent elkövetett, hogy elnyerje Hitler kegyeit.

November 22-én Sztójay berlini magyar követ átnyújtotta Ribbentropnak a magyar kormány memorandumát, amely Magyarországnak az antikomintern paktumhoz való csatlakozását, a Népszövetségből

[89] A német kormány Szlovákia és Kárpát-Ukrajna Magyarországhoz csatolását néprajzi elvekre hivatkozva ellenezte. Az igények elutasításának valódi oka azonban az volt, hogy Hitler e területeknek fontos stratégiai szerepet szánt a tervezett keleti hadjáratban. Ugródeszkául kívánta felhasználni a német fennhatóság alatt álló „nagyukrán állam" megteremtésénél. Ugyanakkor a német kormány nem jó szemmel nézte a közös határ létrehozására irányuló magyar—lengyel együttműködést sem, amelyben németellenes tendenciát vélt felfedezni.

[90] OL Számjelosztály. 1938. Bejövő. Varsó. 7030/510.

[91] Magyarország és a második világháború. 72., 73. sz. irat. 187—189. old.

való kilépését ígérte, és szoros magyar—német gazdasági együttműködést helyezett kilátásba.[92]

A magyar kormány tehát a további revízió érdekében napirendre tűzte Magyarország végleges csatlakozását a háborús tömbhöz. 1938 végén diplomáciai tárgyalások indultak e kérdésről Magyarország, Németország és Olaszország között.

Az antikomintern jegyzőkönyv aláírása előtt a magyar kormány tájékozódni kívánt: milyen hatást váltana ki Magyarország lépése a nyugati hatalmak körében. Csáky táviratot intézett a párizsi, londoni és washingtoni követségekhez, hogy azonnal jelentsék a fenti kormányok várható reagálását. „Igen súlyos érdekeink fűződnek ahhoz — szól a távirat —, hogy csatlakozzunk az antibolsevista paktumhoz. Ennek fejében ugyanis komolyabb politikai támogatást remélünk kapni a Német Birodalomtól."[93]

A beérkező válaszok megnyugtatóan hangzottak.

„Ha csatlakozásunkat a német—olasz tengely melletti szovjetellenes demonstrációnak tekintik — hangzik Khuen-Héderváry Sándor párizsi magyar követ jelentése —, akkor ez, nézetem szerint, itt nem fog súlyosabb hátrányokat okozni, miután francia politikai körökben egyrészt belátják, hogy külpolitikánkat jelenlegi helyzetben a tengelyhez kell hogy alkalmazzuk, másrészt pedig a szovjetbarátság utóbbi időben erősen csökkenőben van."[94] A londoni magyar ideiglenes ügyvivő, Marosy Ferenc tudatta, hogy „angol viszonylatban nem állnak fent olyan szempontok, amelyek magyar politikai szükséget jelentő tervezett lépéssel szemben döntően latba eshetnek".[95]

A magyar kormány megelégedéssel vette tudomásul, hogy tengelybarát politikája sem veszélyezteti a nyugati hatalmakhoz fűződő kapcsolatát. Azonnal hozzálátott, hogy elsimítsa a Kánya ingadozásai nyomán támadt német—magyar ellentéteket. 1939 januárjában az új külügyminiszter, Csáky, Berlinbe utazott, ahol 3 napon keresztül megbeszéléseket folytatott Hitlerrel, Göringgel és Ribbentroppal. Miután tolmácsolta Horthy üdvözletét, a kormányzó megbízásából közölte a führerrel, hogy „amíg ő (ti. Horthy. — *Szerk.*) áll Magyarország élén, Németország úgy számíthat Magyarországra, mint legodaadóbb barátjára."[96]

Hitler szemrehányásokat tett Csákynak amiatt, hogy a magyar kormány fellázad az általa jóváhagyott és aláírt bécsi döntés ellen, „és Szent István nagy, ezeréves birodalmáról álmodozik".[97] Ő ezekkel a kö-

[92] Lásd Documents on German Foreigns Policy 1918—1945. Series D. V. köt. 336—337. old.
[93] Magyarország és a második világháború. 79. sz. irat. 196. old.
[94] OL Küm. res. pol. 1939/41/1502.
[95] OL Küm. res. pol. 1939/41/12.
[96] Magyarország és a második világháború. 83. sz. irat. 200—207. old.
[97] Lásd ugyanott.

vetelésekkel szemben a nagynémet birodalom megvalósítására fog törekedni — mondotta.[98] Csáky, aki első perctől kezdve Hitler-barát politikát folytatott, biztosította a führert, hogy Németország alapkövetéleseit száz százalékig teljesíteni fogja, mert Magyarország jól tudja, hogy Németország nélkül nem tehet semmit; egymagában sohasem birkózott volna meg ellenségeivel.[99] A magyar külügyminiszter többször hangsúlyozta, hogy Magyarország ezután minden kérdésben a tengelyhatalmak politikájához kívánja igazítani külpolitikáját.[100]

Imrédyék azon igyekezete, hogy a német kormány kedvében járjanak, meghozta a kívánt eredményt. Hitler már Berlinben közölte Csákyval, hogy a csehszlovák kérdést a közeljövőben meg fogják „oldani" a területi elv alapján. Tudtára adta a magyar külügyminiszternek, hogy Csehszlovákia teljes megsemmisítésében számít Magyarország részvételére.[101] A német kormány ugyanakkor óvta Csákyt — aki Kárpát-Ukrajna megszállását sürgette — az önálló fellépéstől. „Németország soha nem egyezik bele a magyar—csehszlovák határ önálló megoldásába — közölte vele Ribbentrop. — Ellene leszünk egy izolált kárpátukrán támadásnak."[102]

Csáky berlini látogatásából a magyar kormánykörök azt a következtetést vonták le, hogy az egyértelmű német orientáció mellett megvan a lehetőség a kívánt területek visszaszerzésére. Csáky, alighogy Németországból hazatért, azonnal hozzálátott, hogy megvalósítsa Magyarországnak az antikomintern paktumhoz való csatlakozását.

A szovjet kormány előzetes jegyzéket juttatott el a magyar külügyminisztériumhoz, amelyben felhívta a magyar kormány figyelmét tetteinek végzetes következményeire.

A jegyzék hangsúlyozta, hogy Magyarország és a Szovjetunió között nem voltak és a jelenben sincsenek vitás kérdések, ezért érthetetlen a magyar kormány lépése.[103]

Csákyék azonban nem hallgattak a szovjet kormány figyelmeztetésére. 1939. február 23-án Budapesten aláírták az antikomintern jegyzőkönyvet. Csáky ez alkalomból mondott beszédében hangoztatta, hogy Magyarországnak az egyezményhez való csatlakozása megfelel azon bolsevistaellenes harc hagyományainak, amelyet a Horthy-rendszer 20 éve folytat. Erdmannsdorff budapesti német követ válaszbeszédében megelégedéssel vette tudomásul Horthyék szolgálatkészségét.

Az adott nemzetközi helyzetben sem az antikomintern paktumhoz való csatlakozás, sem a Népszövetségből való kilépés nem fenyegetett a nyugati hatalmakkal való szakítással. Ez a szempont jelentős szere-

[98] Lásd ugyanott.
[99] Lásd ugyanott.
[100] Lásd ugyanott.
[101] Lásd ugyanott.
[102] Lásd ugyanott.
[103] Lásd ugyanott, 82. sz. irat. 199—200. old.

pet játszott abban, hogy Teleki, aki 1939 februárjában került a miniszterelnöki székbe, hozzájárult a Magyarország sorsára nézve oly végzetes lépésekhez. A revíziót illetően a Teleki-kormány alapjában a régi politikai vonalat folytatta. Ez egyben feltételezte a hitleri Németországgal való további szoros együttműködést.

A magyar kormány minél előbb meg szerette volna kapni a Hitlernek tett szolgálatok ellenértékét. Az antikomintern paktumhoz való csatlakozás után Horthyék újra követelni kezdték Kárpát-Ukrajnát. Nagy igyekezettel bizonygatták, hogy e terület Magyarországhoz csatolása nem áll ellentétben a német érdekekkel. A jegyzőkönyv aláírása után 3 nappal Csáky, Sztójay útján, üzenetet küldött Ribbentropnak. Ebben kifejtette, hogy Kárpát-Ukrajna Magyarországhoz csatolása stratégiai szempontból nem jelent semmilyen hátrányt sem Németország számára, mert „Ruszinszkó csatolása esetén Németországnak Kelet-Európa felé irányuló közlekedési kívánságait a legmesszebbmenően honorálnók olyképpen, hogy a kiépítendő magyar úthálózatba beleillesztenénk a birodalom esetleges tervezett útjait. Hajlandók volnánk még technikai kívánságaikat az útszélességre, az építési anyagra stb. vonatkozólag is figyelembe venni."[104]

Már utaltunk rá, hogy a németek ellenállásának az volt az egyik oka, hogy Németországnak a keleti hadjárathoz szüksége volt a kárpátukrán területre. A magyar kormány ezért sietve tudtára adta Hitlernek, hogy a Magyarországhoz csatolt kárpátukrán területet bármikor felhasználhatja keleti terveihez.

Ez a felkínálkozás kétségtelenül hatott Hitlerre. Nem azért, mert így biztosítva látta a területet a keleti felvonuláshoz — hiszen abban az időben a német kormány már rájött arra, hogy Kárpát-Ukrajna keskeny kis úthálózatával stratégiai szempontból nem nagy jelentőségű; a keleti támadáshoz Szlovákia jóval alkalmasabb terület —, hanem azért, mert Csáky üzenete azt bizonyította, hogy a magyar kormány kész alkalmazkodni a német kívánságokhoz, kész alávetni magát a német célkitűzéseknek. Ugyanakkor ez az üzenet tükrözte azt is, hogy Csáky tudomásul vette Hitler Lengyelország elleni agresszív terveit. Ezek a mozzanatok, valamint a Csehszlovákia felszámolásával kapcsolatos katonai és stratégiai szempontok — ti. az, hogy egy Magyarország részéről indított támadás megkönnyíthetné Németország számára a cseh és morva területek bekebelezését, valamint a szlovák vazallus állam létrehozását — arra ösztökélték Hitlert, hogy végül is odaadja Kárpát-Ukrajnát Magyarországnak.

Március 12-én Hitler magához kérette Sztójayt, és szankcionálta Kárpát-Ukrajna megszállását.[105] Másnap, március 13-án, Budapesten

[104] OL Küm. res. pol. 1939—33/a—155.

[105] Lásd *Ránki György:* Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején. Századok, 1959. 2—4. sz. 369. old.

német—magyar megbeszélések zajlottak le, amelyeken a két kormány képviselői összehangolták a Csehszlovákia elleni agresszió terveit.[106] Horthy Miklós még aznap levelet küldött Hitlernek, amelyben köszönetet mondott neki az „ország gyarapításához" nyújtott segítségért.[107]

Március 14-én a magyar kormány Ungvárnál és Munkácsnál előre kitervezett incidenseket provokált, amelyek ürügyet szolgáltattak a március 15-i támadáshoz. A magyar hadsereg a német támadáshoz kapcsolódva megszállta egész Kárpát-Ukrajnát. Kárpát-Ukrajna megszállása után egyes csapattestek betörtek Kelet-Szlovákiába, és hozzáláttak a szlovák községek elfoglalásához.[108] A további előnyomulást azonban leállították a németek.[109]

A magyar kormánykörök ünnepelték az újabb területi gyarapodást, és istenítették Hitlert, aki megsemmisítette Csehszlovákiát. Teleki Pál miniszterelnök március 22-én interjút adott a „Frankfurter Zeitung" című lapnak, amelyben többek között a következőket mondta: „Az ún. Párizs környéki békeszerződések sem tudtak véget vetni a német—magyar sorsközösségnek. A sorsközösség és a közös érdekek összekötötték a két államot." A továbbiakban Teleki elismerését fejezte ki Hitlernek azért, hogy kezdeményezést és határozottságot mutatott Csehszlovákia felszámolásában.[110]

1939 tavaszán a magyar kormány kész volt támadást intézni Románia ellen is. A román és a magyar kormány között szóbeli, titkos megállapodás létezett, amely arról szólt, hogy ha Románia megőrzi semlegességét Kárpát-Ukrajna megszállásakor, a magyar kormány átadja Romániának Kárpát-Ukrajna románlakta községeit. (Máramarossziget-ről és környékéről volt szó.) A magyar kormány azonban, a terület megszállása után, nem akarta betartani a megállapodást. A szóban forgó területeket már csak rekompenzáció alapján — vagyis egyes erdélyi területek fejében — volt hajlandó átengedni. Románia természetesen elzárkózott ettől, s hadseregét a kárpátukrán határhoz vezényelte, hogy elfoglalja a megígért területet. Miután megtudta, hogy Kárpát-Ukrajna Hitler engedélyével és támogatásával került Magyarországhoz, elállt szándékától. A magyar kormány a román hadsereg mozgósítását arra akarta felhasználni, hogy — incidenst provokálva —

[106] A megbeszéléseken magyar részről Horthy, Teleki, Csáky, Werth, a németek részéről Erdmannsdorff és Altenburg vett részt. A magyar kormány Kárpát-Ukrajna megszállását a németektől független, önálló akciónak igyekezett feltüntetni. Ezt a kérdést a nyugati irodalom — s vele együtt a magyar emigráns irodalom — is, a tényeket meghamisítva, ilyen beállításban tárgyalja.

[107] Lásd Magyarország és a második világháború. 88. sz. irat. 211—212. old.

[108] Lásd OL Küm. res. pol. 1939—33/a—319.

[109] Lásd ugyanott. — Szlovákia ebben az időben már Németország fennhatósága alá tartozott. Március 14-én elszakadt Prágától, és kikiáltotta ún. függetlenségét.

[110] Lásd Frankfurter Zeitung, 1939. március 22.

háborút robbantson ki Romániával Erdély elfoglalása céljából. Erre azonban a németek közbelépése miatt nem került sor.

A magyar kormány tehát közvetlenül Kárpát-Ukrajna visszacsatolása után napirendre tűzte Erdély visszaszerzését. Teljes erővel megindultak az ezt célzó katonai előkészületek. Kárpát-Ukrajna megszállása után másfél hónappal a vezérkari főnök kidolgozta Románia belső bomlasztásának részletes tervét, amely a szabotázsakciók megindítását és a fegyveres felkelések mielőbbi megszervezését tűzte ki célul."[111]

A már elért területi revízióból következő elkötelezettség és az újabb revízióra való törekvés alapjában meghatározta a Teleki-kormány további bel- és külpolitikáját. Teleki ugyan a német orientáció mellett a tengelyhatalmak tömbjén belül inkább Olaszországra igyekezett támaszkodni, és tartózkodott a nyugati hatalmakkal való szembefordulástól; a „két vas tűzbentartására" irányuló elképzelései azonban nem akadályozták és nem is akadályozhatták meg a további német térhódítást Magyarországon.

A nemzetközi helyzetben 1939 tavaszán bekövetkezett változás erősen hatott Magyarország külpolitikájára is. A nyugati kormányok, népeik nyomása alatt, kénytelenek voltak szakítani az addig folytatott ún. benemavatkozási politikával, amely a fasiszta Németországnak tett sorozatos engedményeken alapult. Ennek következtében mind az angol, mind a francia kormány segítséget ígért a veszélyben levő Lengyelországnak.[112] Mindebből arra lehetett következtetni, hogy a Lengyelország elleni háború már nem lesz lokalizálható, és az abban való bárminemű részvétel a nyugati hatalmakkal való nyílt szembekerülést jelenti. Ez a tényező döntően hozzájárult ahhoz, hogy a Teleki-kormány, amely mindvégig kerülte Angliával és Franciaországgal a nyílt szakítást, óvatos politikát folytatott a lengyel kérdésben. A fentieken kívül szerepet játszott bizonyos erkölcsi meggondolás is. A hagyományos, évszázadokra visszanyúló magyar—lengyel barátságon túlmenően az, hogy a magyar kormány 1936-tól a legszorosabb együttműködést folytatta a lengyel kormánnyal a kárpátukrán kérdésben. A cél mindkét részről a közös magyar—lengyel határ megvalósítása volt. Nyilvánvaló, hogy ha a magyar kormány az 1939 márciusában létrejött magyar—lengyel határt Lengyelország megtámadására használta volna fel, ez óriási felháborodást váltott volna ki mind az itthoni, mind a nemzetközi közvéleményben. Érthető, hogy Teleki lehetőleg távol kívánta magát tartani a lengyel konfliktustól. Ezzel kapcsolatos álláspontját július 24-én közölte Hitlerrel és Mussolinivel. Teleki, miután biztosította a két fasiszta vezért, hogy Magyarország politikáját mindig

[111] *Juhász Gyula:* Adatok Magyarország külpolitikájához. Századok, 1962. 3—4. sz. 568. old.

[112] 1939. április 4-én Anglia kölcsönös segélynyújtási egyezményt kötött Lengyelországgal, Franciaország pedig megerősítette az 1921-ben megkötött szerződést.

a tengelyhatalmak politikájához fogja igazítani[113], kijelentette: „Magyarország, amennyiben az adott körülményekben nem áll be komoly változás, erkölcsi meggondolásokból nincs abban a helyzetben, hogy hadműveletet kezdjen Lengyelország ellen".[114] Hitlernek szóló levelében egyébként célzást tett Magyarország további revíziós követeléseire, kijelentve, hogy „a tengelyhatalmakkal való együttműködés nem akadályozhatja a nemzeti célok megvalósítását".[115]

Telekinek a lengyel kérdéssel kapcsolatos leveleit — amelyek felháborították Hitlert — Csáky külügyminiszter két hét múlva visszavonta.[116]

1939. szeptember 1-én Németország hadüzenet nélkül megtámadta Lengyelországot. Kitört a második világháború. Magyarország akkor még nem lépett a hadviselő országok sorába. A magyar kormány hivatalos álláspontja a következő volt: „Magyarország nem semleges ország, hanem a tengelyhatalmakkal barátságos viszonyban álló nem hadviselő fél".[117] Magyarország nem tett semlegességi nyilatkozatot, sőt mindent elkövetett, hogy meghiúsítsa azon kísérleteket, amelyek a délkelet-európai és a balkáni államok semleges blokkban való tömörítésére irányultak. Ezek ugyanis keresztezték volna Telekiék Románia elleni terveit. A magyar kormány kész volt bármikor feladni „nem hadviselő állapotát", s hajlandó lett volna átengedni Magyarország területén a Wehrmacht-csapatokat Lengyelország ellen, „ha a németek beleegyeznek a Románia elleni hadműveletekbe".

Ezt közölte Csáky István Cianóval,[118] az olasz külügyminiszter azonban rámutatott arra, hogy ez a lépés a nyugati államok hadműveleteit vonná maga után.[119]

A magyar kormánykörök arra számítottak, hogy a háború kirobbantása után kialakult zűrzavaros helyzetet Erdély visszaszerzésére használhatják ki. 1939 szeptemberétől komoly előkészületek folytak Románia megtámadására. A magyar kormány elrendelte a mozgósítást, és hadseregét a román határnál koncentrálta.

Szeptember 3-án Teleki azzal a kéréssel fordult Mussolinihez, hogy támogassa Erdély visszaszerzését. „A magyar kormány csendben, de elhatározottan folytatja katonai előkészületeit; mert részben a jövőtől való indokolt félelme, részben a magyar közvélemény súlya alatt

[113] Lásd Magyarország és a második világháború. 99. sz. irat. 242. old.
[114] Ugyanott, 100. sz. irat. 243. old.
[115] Ugyanott, 99. sz. irat. 242. old.
[116] Lásd ugyanott, 103. sz. irat. 247. old.
[117] Teleki főképpen azért igyekezett távol tartani Magyarországot a konfliktustól, hogy átmentse a Horthy-rendszert, és konzerválja az ehhez szükséges katonai erőt. [Lásd Magyarország és a második világháború. 126. sz. irat. 317—319. old.]
[118] Lásd *Juhász Gyula:* Adatok Magyarország külpolitikájához. 573. old.
[119] Lásd ugyanott, 27. sz. irat. 595. old.

arra van szorítva, hogy a magyar—román területi kérdést most hosszú időre nyugvópontra hozza."[120]

A német kormány azonban több alkalommal is erélyesen tiltakozott a Románia ellen tervezett támadás miatt. Nyugalomra intette a magyar kormányt, és a határincidensek beszüntetését követelte.[121] Az adott körülmények között Hitlernek létérdeke volt, hogy a számára stratégiai nyersanyagokat és élelmet szállító területek ne váljanak hadszíntérré.

A német kormány arra használta fel a magyar és román uralkodó körök területekért folytatott harcát, hogy mindkét államot a saját célkitűzéseinek rendelje alá. Ribbentrop ezt a következőképpen fejtette ki: „Magyarországgal és Romániával kapcsolatos politikánk célja az volt, hogy mindkét oldalt állandó feszültségben tartsuk, fokozva étvágyukat azzal a szándékkal, hogy az összes kérdést Németország érdekeinek megfelelően, az események fejlődésétől függően oldhassuk meg."[122]

A fentiekből következett, hogy a németek nem a magyar—román ellentétek felszámolására, hanem azok állandósítására törekedtek. Hitler számításai beigazolódtak. A magyar és a román uralkodó osztályok egymással versenyt futva igyekeztek elnyerni Hitler kegyeit, ami mindkét ország Németországnak való teljes gazdasági és politikai kiszolgáltatásához vezetett.

Csáky június 28-án messzemenő politikai és gazdasági engedményeket ajánlott fel Clodius német követnek Erdély visszacsatolása esetén. A magyar külügyminiszter felsorakoztatta azokat a szempontokat, amelyek szerinte indokolttá teszik Erdély visszakerülését Magyarországhoz.

Az egyik ilyen érv a román forradalom lehetősége volt, amelytől Erdélyt meg kell menteni. „A Német Birodalomnak csak érdeke lehet, hogy az anarchia ne harapózzék el egész Romániában — fejtegette Csáky —, és ezért egy gyors magyar akció látszik indokoltnak, amely a gazdasági rend fenntartását biztosíthatná."[123]

Majd, a német gazdasági érdekekre hivatkozva, a következőket mondta: „Mi tudjuk, hogy a német kormánynak a legfontosabb az, hogy ezekből a régiókból az ellátása zavartalanul biztosíttassék. Ezt az ellátást a gabonaneműek terén Magyarországról az esetleges magyar—román háború folyamán is biztosítani tudjuk, esetleg még magasabb

[120] Magyarország és a második világháború. 225. old.

[121] A háború kirobbantásának első napjaiban a magyar mozgósítás és csapatösszevonás kapóra jött Németországnak Románia sakkbantartására. Ezért Hitler szó nélkül tűrte a magyar kormány intézkedéseit, később azonban erélyesen tiltakozott ellenük.

[122] Documente ale politicii externe germane si engleza. 5. köt. 340—341. old. Idézi Vengrija i vtoraja mirovaja vojna. Moszkva 1962. 11. old. Előszó.

[123] Lásd Magyarország és a második világháború. 114. sz. irat. 268—270. old.

mértékben, mint a múltban történt, mert a csapatok nagyrészt idegen területen lennének élelmezve, *mi pedig hajlandók volnánk a derékszíjat még szűkebbre szorítani, hogy a Német Birodalomnak mind több fölösleget juttathassunk.*"[124]

„A második fontos érdeke a Német Birodalomnak — fejtegette Csáky — a közlekedés zavartalan fenntartása. Ezt is garantálni tudnánk a Német Birodalomnak esetleg oly módon, hogy a háború tartama alatt német vonatok szabadon közlekedhetnének bizonyos számban, bizonyos meghatározandó útvonalakon, saját személyzetükkel."[125]

A román kormány ugyancsak Hitlernél keresett támogatást a magyar revíziós törekvésekkel szemben. Bel- és külpolitikában egyaránt sorozatos engedményeket tett Németországnak. Romániát egyre inkább a tengelyhatalmakhoz csatolta.

1940. június 2-án Románia felmondta az angol garanciákat.[126] A magyar kormány, miután már nem kellett félnie az angol beavatkozástól, sokkal agresszívebben lépett fel Románia ellen. A garanciák felmondásának napján a magyar hadsereg valamennyi alakulatát mozgósította, és a román határhoz vonta össze.

A német kormány, amely el akarta kerülni a magyar—román konfliktus idő előtti kirobbantását, jegyzékben tiltakozott Telekiék intézkedései ellen.[127] A figyelmeztetést két nap múlva megismételte.[128] Hitler egyidejűleg tudtára adta a magyar kormánynak, hogy alkalmas időpontban teljes egészükben kielégülést nyernek Erdéllyel kapcsolatos revíziós igényei. Az adott pillanatban azonban arra kérte, kezdje meg a közvetlen tárgyalásokat Romániával. Hitler nyomására a román kormány is — amely addig területi engedmények nélkül kívánta a politikai közeledést Magyarországgal[129] — beleegyezett abba, hogy bizonyos területek átadásával békés megegyezésre jusson szomszédjával. Így került sor a Turnu Severin-i tárgyalásokra. Ezek azonban eredménytelenül végződtek. A magyar kormány, amely nem kis koncessziókra, hanem Erdély jelentős részeinek visszacsatolására törekedett, megszakította a tárgyalásokat, és semmi körülmények között sem volt hajlandó tovább folytatni azokat. Telekiék újra a fegyveres megoldás lehetőségeit kezdték latolgatni. Augusztus 22-én elrendelték a mozgósítás fokozását.

A román kormány ekkor a tengelyhatalmakhoz fordult segítségért, és döntőbíráskodásukat kérte. Ehhez a magyar kormány is hozzájárult.

[124] Ugyanott. (Kiemelés tőlem. — *Szerző.*)
[125] Ugyanott.
[126] Lásd Magyarország és a második világháború. 115. sz irat. 270—273. old.
[127] Lásd ugyanott, 116. sz. irat. 274—275. old.
[128] Lásd ugyanott.
[129] Románia hosszú időn át ostromolta a magyar kormányt, hogy kössenek megnemtámadási szerződést; ezt azonban Telekiék több alkalommal a leghatározottabban visszautasították.

Hitler nagyon jól tudta, hogy ide fognak vezetni a közvetlen tárgyalások, és végül ő mondja ki az utolsó szót.

Augusztus 30-án az erdélyi kérdés a tengelyhatalmak bíráskodása elé került. Megszületett a második bécsi döntés, amely Észak-Erdélyt 2 és $^1/_2$ millió lakossal — köztük több mint egy millió románt — Magyarországnak ítélte.

Erdély ilyen felosztása Magyarország és Románia között[130] mindenekelőtt a Szovjetunió elleni stratégiai támaszpont létrehozását volt hivatva elősegíteni. Hitler véleménye szerint a magyar ék Erdélyben, amely az Erdélyi Kárpátok teljes hegyláncolatát magában foglalja, megbízható védelmet jelent Németország számára. A másik szempont pedig az volt, hogy a döntés egyik felet se elégítse ki, „mindkét fél jajgasson", ami továbbra is biztosítja mind Románia, mind Magyarország Németországtól való függőségét.[131]

Noha a második bécsi döntés Magyarország revíziós programjának legjelentősebb követeléseit váltotta valóra, a magyar uralkodó osztályok mégsem voltak elégedettek. Nem tudtak belenyugodni abba, hogy Szlovákia mellett most már Erdélynek egy jelentős része sem került vissza Magyarországhoz.[132] A fenti területek, valamint Bácska és Újvidék megszerzése céljából a magyar uralkodó körök tovább folytatták nemzetáruló politikájukat.

A második bécsi döntéssel egy időben a magyar kormány Hitler nyomására megkötötte a német—magyar kisebbségi megállapodást, amely különös jogokat adott a magyarországi németségnek; biztosította a német lakosság nemzetiszocialista szervezkedésének szabadságát és fokozottabb bevonását az államapparátusba és a hadseregbe.[133] Ez az egyezmény jelentős lépést jelentett a magyarországi „ötödik hadoszlop" kiépítése terén.

Hitler hamarosan tudatta a magyar kormánnyal további követeléseit is, amelyek Magyarország gazdasági és politikai életét érintették. Sztójay berlini magyar követnek — miután célzásokat tett arra, hogy Erdélynek a bécsi döntéssel történt megosztását nem tartja véglegesnek, és egyszer majd a Romániánál maradt rész is visszakerül Magyarországhoz — felsorolta azokat a feltételeket, amelyek szükségesek az eddig kapott területek megtartásához és a további revízió kiérdemléséhez. Ezeket Sztójay a következőkben foglalta össze:

„a) Először is sziklaszilárdan kell megállanunk helyünket Németország mellett.

b) A bécsi döntéssel való megelégedést és hálanyilatkozatokat nem szabad csorbítani, kritikát nem gyakorolni.

[130] A második bécsi döntés sem etnográfiai, sem gazdasági szempontokat nem vett figyelembe.

[131] Lásd *Petrov:* Balkanszkije sztrani. Moszkva 1946. 252. old.

[132] Lásd Magyarország és a második világháború. 124. sz. irat. 296. 299. old.

[133] Lásd ugyanott, 122. sz. irat. 290—293. old.

c) A délkeleti békét nem szabad veszélyeztetni.

d) Németországot támogatni kell nyersanyagokkal, élelmiszerrel, éspedig az egyezményen felül, még áldozatok árán is. Sőt, látható áldozatokat kellene hozni, és bizonyos korlátozásokat bevezetni (liszt- vagy kenyérjegyet). Erről különben Nickl követtel is folytattam beszélgetést, aki osztotta a nézetet. E tekintetben meg kell előzni Romániát, amely bizonyára mindenáron meg fogja kísérelni a tengelyhatalmakat a maga részére megnyerni.

e) A német kisebbségek tekintetében vállalt kötelezettségeket teljes mérvben és mielőbb végre kell hajtani, s ezek vezetőivel lehetőleg a legjobb viszonyt teremteni.

Egyszóval biztosítani kellene azt, hogy minden zavaró momentum megszűnjön. De teljes tudatában kell lennünk annak is, hogy a reformok terén és a zsidókérdésben radikális lépések feltétlenül szükségesek, ha megértést vagy bensőséges viszony kialakulását úgy Berlinben, mint Rómában el akarnánk érni."[134]

Ezeket a követeléseket a magyar kormány néhány hónap leforgása alatt lényegében teljesítette. Szeptember közepén újból teret engedett a nyilaskeresztes párt szervezkedésének, és szabadlábra helyezte Szálasit; október 8-án elkészítette a harmadik zsidótörvényt, október 10-én egyezményt kötött Németországgal, amelyben vállalta több ipari és takarmánynövény termesztését és szállítását a német érdekeknek megfelelően; végül 1940. november 20-án csatlakozott a német vezetés alatt álló háborús blokkhoz, a háromhatalmi egyezményhez.

A következő lépések a jugoszláv területek visszaszerzésére irányultak. A Teleki-kormány eredetileg úgy képzelte el, hogy Jugoszláviát illető revíziós igényeit békésen, a két állam megegyezése útján fogja megvalósítani. Ezért 1940-ben és 1941 elején egyre inkább közeledett Jugoszláviához.[135] Teleki elképzelései egybeestek a német kormány álláspontjával, amely egyértelműen németbarát Jugoszlávia létrehozására törekedett.[136]

Arra az esetre, ha nem sikerül megvalósítani a fenti célt, készenlétben állt a Jugoszlávia katonai leigázására vonatkozó terv is. Így hát két síkon folytak az előkészületek Jugoszlávia megszerzésére. A német kormány mind a két terv megvalósításánál a magyar kormány segítségére számított, amely Jugoszlávia diplomáciai behálózására és katonai leigázására egyaránt készségesen vállalkozott. Ennek megfelelően 1940 őszén tárgyalásokat kezdett a jugoszláv kormánnyal a két állam közötti viszony rendezése céljából. Ugyanakkor Magyarország bekapcsolódott a Jugoszlávia-ellenes katonai tervek megvitatásába is. A né-

[134] Ugyanott, 124. sz. irat. 296—304. old.

[135] Lásd ugyanott.

[136] Magyarország Jugoszláviához való közeledése 1936 végén kezdődött. Célja — Hitler intenciói szerint — a kisantant szétrobbantása, majd később a Szovjetunió elleni támaszpont létrehozása volt.

met és a magyar vezérkar között tárgyalások indultak e kérdést illetően. Werth Henrik magyar vezérkari főnök a legteljesebb egyetértését fejezte ki a Jugoszlávia elleni támadással és Magyarország részvételével kapcsolatban. Kérése csupán az volt, hogy a német kormány segítse elő a magyar hadsereg jobb felfegyverzését a támadáshoz.[137]

Teleki miniszterelnök elképzelései a jugoszláv kérdésben bizonyos fokig eltértek az elvakult nácibarát vezérkar álláspontjától. A Jugoszlávia elleni revíziót lehetőleg önállóan, a németektől függetlenül vagy pedig Olaszország segítségével kívánta megvalósítani. Az a hiedelem azonban, mintha Teleki általában ellene lett volna Jugoszlávia megtámadásának, téves.

Hiszen 1940 nyarán, amikor Olaszország fokozta a Balkán birtoklásáért folytatott harcát, és ebből kifolyólag Jugoszlávia megtámadását tervezte, Teleki kész volt bekapcsolódni az olasz akcióba.[138] Nyílt támadáshoz azonban csak végső esetben szeretett volna folyamodni. Teleki Románia és Csehszlovákia példáitól eltérően Jugoszlávia kérdésében szívesebben választotta a tárgyalások útját.

A német kormány egyetértésével és támogatásával folyó magyar—jugoszláv tárgyalások 1940 decemberében örök barátsági szerződés aláírásához vezettek. Noha a szerződő felek az egyezmény aláírásakor hangsúlyozták a Berlin—Róma-tengely iránti hűségüket, világos volt, hogy mind Teleki, mind a jugoszláv kormány a megegyezést a németek hatalmi pozíciójának bizonyos ellensúlyozására is szánta.

Hitler, miután nem sikerült Jugoszláviát diplomáciai úton Németország vazallusává tennie, katonai támadásra határozta el magát. Azt kívánta, hogy Magyarország is kapcsolódjon be az akcióba. Március 27-én levelet küldött Horthynak, amelyben a német csapatok Magyarország területén való átvonulásának engedélyezését és Magyarország Jugoszlávia elleni hadbalépését kérte. Ennek fejében kilátásba helyezte a magyar revíziós igények kielégítését. Horthy március 28-i válaszában közölte Hitlerrel, hogy kész teljesíteni kívánságait. Hangsúlyozva a Németországgal szembeni lekötelezettségét, biztosította a führert: „A magyar nemzet a múltban mindig a Német Birodalom oldalán állott, és így ma is szilárd elhatározása — sorsközösségünk tudatában —, hogy ezt a politikai vonalat követi, és erejének megfelelően változatlan hűséggel kitart a Német Birodalom mellett.

Azok a területi igények, amelyekre Nagyméltóságod üzenetében célozni szíves volt, fennállanak és teljesítésre várnak."[139] Majd végül egyetértését fejezte ki Hitler ama közlését illetően, hogy a német had-

[137] Lásd *Juhász Gyula:* Teleki külpolitikája a „furcsa" háború idején. Történelmi Szemle, 1961.

[138] OL Szabó László iratok — vegyes — 1940. augusztus.

[139] Magyarország és a második világháború. 128. sz. irat. 320—322. old.

erő főparancsnoksága felveszi az érintkezést a magyar hadsereggel.[140] Hitler örömmel vette tudomásul Horthy pozitív válaszát.[141]

Március 30-án Budapesten megkezdődtek a német és magyar vezérkar megbeszélései, amelyeken összeegyeztették a Jugoszlávia elleni agresszió terveit.[142]

Teleki tudott Horthy beleegyezéséről, tudott a vezérkarok tárgyalásairól, és a maga részéről mindezzel egyet is értett.

Álláspontja csak annyiban különbözött a vezérkar és a kormánytöbbség nézetétől, hogy a tervezettnél kisebb haderővel, és csak a német támadás után néhány nappal kívánt bekapcsolódni az akcióba. Teleki ingadozásai abból adódtak, hogy a nyugati hatalmaktól tartott. Március 30-án utasította a londoni és washingtoni magyar követséget: közöljék az illetékes kormányokkal, hogy a magyar kisebbség védelme céljából kénytelen beavatkozni a Jugoszlávia elleni akcióba. Majd felszólította a követeket, hogy azonnal jelentsék a nyugati hatalmak ezzel kapcsolatos álláspontját. A válasz április 2-án érkezett meg. Barcza angol követ azt jelentette, hogy amennyiben a magyar kormány Németország rendelkezésére bocsátja területét a Jugoszlávia elleni támadás érdekében, Anglia megszakítja Magyarországgal a diplomáciai kapcsolatokat; a támadásban való részvétele esetén pedig hadat üzen Magyarországnak. Ez a válasz lesújtóan hatott Telekire. Bekövetkezett az, amitől a legjobban félt. A lavírozási politika csődbe jutott. Magyarországnak nyíltan választania kellett a két hatalmi csoport között. Teleki nem látott kiutat a helyzetből. A német követelések elutasítása a visszaszerzett területek elvesztését és a Németországgal való teljes szembekerülést vonta volna maga után. Erre nem mert vállalkozni; ugyanakkor világosan látta, hogy a Németországgal való további együttműködés Magyarország katasztrófájához fog vezetni. Április 2-ről 3-ra virradó éjszaka öngyilkos lett. Halálát saját politikája készítette elő. Kétéves miniszterelnöksége alatt egyre szorosabban Németországhoz kapcsolta Magyarországot. Elfogadta Hitler kezéből a területi ajándékokat, noha tudta, hogy ezért egyszer súlyos árat kell fizetni. Hátrahagyott búcsúlevelében, amelyben elismerte saját bűnösségét, bevallotta, hogy a „mondvacsinált atrocitásokból egy szó sem igaz, sem a magyarok, sem a németek ellen".[143]

[140] Lásd ugyanott.

[141] Lásd ugyanott, 129. sz. irat. 322—323. old.

[142] Lásd Háborús főbűnösök pere VII. köt. 263—264. old. Idézi Magyarország és a második világháború. 130. sz. irat. 323—324. old.

[143] Magyarország és a második világháború. 131. sz. irat. 325. old. — Teleki búcsúlevele a következőképpen hangzik: „Szószegők lettünk — gyávaságból — a mohácsi beszéden alapuló örök békeszerződéssel szemben. A nemzet érzi, és mi odadobtuk becsületét.

A gazemberek oldalára álltunk — mert a mondvacsinált atrocitásokból egy szó sem igaz! sem a magyarok, sem a németek ellen sem! Hullarablók leszunk! a legpocsékabb nemzet; nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok!"

Horthy Miklós, mit sem törődve a történtekkel, folytatta a Jugoszlávia elleni agresszió előkészítését. Április 4-én levelet küldött Hitlernek, amelyben felajánlotta Magyarország területét és haderejét a Jugoszlávia elleni támadáshoz. Csupán a támadáshoz szükséges „casus belli" megteremtését kérte a führertől.[144]

A német kormány, Magyarország támogatására számítva, április 6-án hadüzenet nélkül megtámadta Jugoszláviát. Horthyék április 10-én, hivatkozva Jugoszlávia felbomlására, érvénytelenítették a három hónappal azelőtt megkötött örök barátsági szerződést. Április 11-én hajnalban a magyar csapatok is átlépték a jugoszláv határt, és megszállták Bácskát, a baranyai háromszöget, majd a Mura-vidéket is. A megszállást a békés lakosság tömeges pusztításával kötötték egybe. Mintegy 2300 embert legyilkoltak, 150 000-et elűztek.

A magyar uralkodó osztályoknak tehát sikerült megvalósítaniuk revíziós programjuk jelentős részét; hatalmukat, kizsákmányolási lehetőségüket újabb magyar és nem magyar milliókra terjesztették ki.

Magyarország reakciós kormánykörei, miközben segítséget nyújtottak Hitler délkelet-európai agressziójának előkészítéséhez, aláásták Magyarország biztonságát, és maguk is hozzájárultak ahhoz, hogy az agresszív német imperializmus fojtogató gyűrűje körülvegye Magyarországot; mindez végeredményben Magyarország önállóságának, függetlenségének megszüntetéséhez vezetett. Németország semmivel sem szánt különb sorsot Magyarországnak, mint a többi kis népnek. A náci vezetők, titkos tanácskozásaikon, a kelet-európai német hatalmi törekvések végcéljául az egész terület bekebelezését jelölték meg. A jövendő nagy Német Birodalomról beszélve, Hitler már 1934-ben a következő programot dolgozta ki: „Egy új birodalom acélmagját kovácsolom össze, amelyet szétzúzhatatlan kapcsok egyesítenek. Ausztria, Csehország, Morvaország, Nyugat-Lengyelország! Százmillió ember tömör tömbje szétzúzhatatlan, nincs benne egyetlen repedés sem, nincsenek benne szabad kisebbségek! Ez lesz a mi uralmunk szilárd alapja. E tömb körül először egy kelet-európai konfederáció. Lengyelország, a balti államok, Magyarország, a Balkán-államok, Ukrajna, a Volga-vidék. Konfederáció persze, de természetesen a beletartozó népeknek nem lesznek meg ugyanazok a jogaik, mint a németeknek. Segédnépek uniója lesz hadsereg nélkül, saját közgazdaság nélkül. S egy pillanatig sem gondolok arra, hogy e népek bármelyikének emberiességi alapon engedményeket tegyek. Például Magyarországnak — régi határainak visszaállítására. Nem fogok semmi különbséget tenni barát és ellenség között. A kisállamok kora lejárt.

Továbbá nyugaton a vazallusállamok egy másik rendszere: Hollan-

[144] Magyarország és a második világháború. 132. sz. irat. 326—327. old.

dia, Flandria és Észak-Franciaország konfederációja. Végül egy északi konfederáció; Dánia, Svédország, Norvégia."[145]

A bécsi döntések, majd Kárpát-Ukrajna és Jugoszlávia megtámadása után Magyarország ismét soknemzetiségű országgá vált. Lakosainak közel egynegyede román, kárpátukrán, szerb és szlovák volt. A magyar uralkodó osztályok ott folytatták a nemzetiségi politikát, ahol 1918-ban abbahagyták. Semmit sem tanultak a történelemből. A nemzetiségek hasonló — sőt sok tekintetben még nagyobb — jogfosztottságban, elnyomatásban éltek, mint az első világháború előtt. A Felvidéken, Kárpát-Ukrajnában és Erdélyben a cseh, illetve román kormány által végrehajtott földreform ürügyén számos szlovák, kárpátukrán és román paraszttól elvették a földet, s a Horthy-rendszer zsoldosainak, a Vitézi Rend és a Rongyos Gárda tagjainak adták. Az „igazoltatások" bevezetésével tömegesen bocsátották el állásukból a nem igazoltakat. Százezreket űztek el különböző címeken a visszacsatolt területekről. A magyarosítás, a nemzetiségek megszégyenítése széles méreteket öltött.

A kárpátukránoknak ígért autonómiából semmi sem lett. Autonómia helyett katonai közigazgatást vezettek be; katonai közigazgatás alatt volt elég sokáig a többi terület is. A nemzetiségek helyzete a háború folyamán még rosszabbodott. Az internáló táborok, a börtönök tele voltak „megbízhatatlan" nemzetiségiekkel.

A magyar uralkodó osztályok nacionalista-revizionista külpolitikája számára az 1938-tól 1941-ig terjedő időszak látszólag a sikerek korszaka volt: négyszeri területrevízió, közel ötmillió magyar és nem magyar feletti uralom visszaszerzése valósult meg. Valójában azonban a magyar uralkodó osztályok, miközben saját külpolitikai célkitűzéseiket kívánták megvalósítani, mindinkább a német külpolitika eszközévé váltak. Miközben a területrevízióval pozícióikat kívánták erősíteni, mindinkább a németek csatlósaivá lettek: a saját helyzetüket gyengítették és ásták alá. A területrevízió felé tett minden egyes lépés a katasztrófa felé vitt, hiszen ott húzódott mögötte az ország függetlenségének csorbítása, a német fasizmus érdekeinek való alávetése, a magyar nép rablóháborúba taszítása. Ez volt a nacionalista-revizionista külpolitika végső értelme és eredménye. A magyar uralkodó osztályok más népek elnyomására törekedtek, s végül ők is az erősebb német imperializmus szolgáivá váltak: egész országukat a szégyenteljes szovjetellenes háborúba sodorták.

[145] *Hermann Rauschning:* Gespräche mit Hitler. Europa Verlag. Wien—Zürich—New York 1940. 118. old.

KÓNYA SÁNDOR.

A FASISZTA KORMÁNYPOLITIKA GÖMBÖSTŐL TELEKIIG

Az 1929—1933-as gazdasági válság kiélezte a magyar társadalom alapvető ellentmondásait, és csődbe juttatta az uralkodó osztály addigi kormányzati rendszerét. A Bethlen-kormány átadta helyét Károlyi Gyula kormányának. Az új kormánynak az lett volna a feladata, hogy úrrá legyen a válság okozta gazdasági nehézségeken, megszilárdítsa a burzsoázia hatalmát, és elnyomja a tömegek — elsősorban a munkásosztály és a szegényparasztság — elégedetlenségét, amely a szaporodó sztrájkokban, tüntetésekben jutott kifejezésre.

Károlyi Gyula kormánya mindent megtett, hogy a gazdasági válság terheit a dolgozó tömegekre hárítsa, és elősegítse a finánctőke szanálását, de sem a gazdasági, sem a politikai nehézségeket nem sikerült leküzdenie. A kormány a burzsoázia által oly hőn óhajtott „rendet" sem tudta megszilárdítani. A statárium, a kíméletlen terror ellenére sem volt képes véget vetni a munkásosztály és a szegényparasztság megmozdulásainak. Sikertelen kísérletei tovább bomlasztották a kormánypárt addig is meglehetősen laza egységét, s a különböző érdekcsoportok marakodása gyengítette a burzsoázia hatalmát.

E tények láttán az uralkodó osztályok jelentős része meggyőződött arról, hogy új, hatásosabb módszerekre van szükség. „Erős kéz" kell a tömegmozgalmak elfojtására, a munkásmozgalom szétzúzására, a szegényparaszti tömegek gúzsbakötésére. Olyan kormány kell, amely gazdasági intézkedéseivel kisegíti az uralkodó osztályokat a gazdasági válságból: egyrészt megerősíti a nagybirtok gazdasági helyzetét, külpolitikájával és gazdaságpolitikájával piacot szerez a mezőgazdasági terményfelesleg számára, enyhíti a kamatterheket; másrészt levezeti az ipari túltermelést, megteremti az új ipari konjunktúra feltételeit, létrehozza az államháztartás egyensúlyát; továbbá elsimítja az uralkodó osztályok különböző csoportjai közti ellentéteket, új kormányzási módszereket alkalmaz, s demagógiájával, kisebb juttatásokkal kiszélesíti a Horthy-rendszer veszélyesen összeszűkült tömegbázisát.

E feladatok megoldására az uralkodó körök Gömbös Gyulát szemelték ki. 1932. október 1-én hatalomra juttatták a Gömbös-kormányt.

Gömbös közismert figurája volt az ellenforradalmi rendszernek, tipikus képviselője annak a katonatiszti, dzsentri és dzsentrit majmoló rétegnek, amelyet a fehérterror dobott felszínre, és amely hatalmat, karriert várt és akart fehérterrorista szolgálataiért. Gömbös már 1919 januárjától részt vett az ellenforradalom különböző szervezeteiben és akcióiban. A MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület. — *Szerk.*) elnöke, majd a Tanácsköztársaság idején a bécsi ellenforradalmi komité tagja volt. A szegedi ellenforradalmi kormányban államtitkárként tevékenykedett; egyik fő szervezője volt az Etelközi Szövetségnek.[1] A második királypuccs idején igen jó szolgálatokat tett Horthynak. 1922-ben a Bethlen vezette Egységes Párt ügyvezető alelnöke s az 1922. évi terrorválasztások fő irányítója volt. 1923-tól 1928-ig, mint a nyíltan fasiszta, antiszemita fajvédő párt vezetője, Bethlen szélsőjobboldali ellenzékeként szerepelt. Ezután „megtért", 1928-ban visszalépett az Egységes Pártba, és honvédelmi államtitkár lett. 1929-től Bethlen István, majd Károlyi Gyula kormányának honvédelmi minisztere volt. Az 1920-as évek elejétől kapcsolatot tartott fenn Hitlerrel; jó kapcsolatai voltak Mussolinival is. Horthynak tett szolgálatai, kommunista- és munkásellenessége, a katonaságra gyakorolt befolyása, a titkos társaságokban betöltött szerepe, a hatalom utáni vágya — Horthyék szemében mindez alkalmassá tette őt az egyre súlyosbodó kormányzati válság leküzdésére.

Bár az uralkodó osztályok egyes csoportjainak voltak fenntartásai Gömbös kinevezésével kapcsolatban, a rendszer urai a gazdasági válság mélypontján, a dolgozók elégedetlenségének kirobbanásától való félelmükben egészükben egyetértettek hatalomra kerülésével. Gömbössel és a mögéje sorakozó csoporttal — amely főleg katonatisztekből, középbirtokosokból, állami tisztviselőkből, a háború előtti Magyarországhoz tartozó területekről menekültekből állt — új módszerek bevezetésére, a totális fasiszta rendszer kiépítésére tettek kísérletet.

A fasiszta rendszerek tömegbázisuk kiszélesítésére, igazi céljaik leplezésére, a tömegek megtévesztésére a nacionalizmust, a sovinizmust használták fel leghatásosabb eszközként. A nacionalizmus, a sovinizmus felszítása — a finánctőke vagy az uralkodó osztályok egy szűkebb csoportja érdekeinek egységes nemzeti érdekként való feltüntetése és minden ezzel szemben tapasztalható megnyilvánulásnak mint nemzetietlen, a faj, a „nép" elleni támadásnak elnyomása — elválaszthatatlan a fasiszta rendszerektől. Az egységes nemzeti, faji érdekre való hivatkozás, a más népek elleni gyűlöletre való nevelés, uszítás az uralkodó rétegek azon célját szolgálja, hogy a kapitalizmus általános válságának talaján kiéleződő osztályharcban összezavarják a frontokat, megakadályozzák a munkásosztály harcának kibontakozását és sikerét, s eltereljék a figyelmet a megoldatlan társadalmi problémákról.

[1] Horthyék egyik titkos ellenforradalmi társasága. — *Szerk.*

Célja eléréséhez, a nyílt fasiszta rendszer kiépítéséhez Gömbös is a nacionalizmus, a sovinizmus felszítását használta fel egyik fő eszközként. A kormány programját magában foglaló „Nemzeti munkaterv" 95 pontja hemzseg a „nemzeti" jelzőktől („nemzeti erő", „nagy nemzeti érdek", „egyetemes nemzeti célok", „nemzeti öncélúság", „nemzeti egyenjogúság", „egységes nemzeti közvélemény" stb.).

A fasiszta rendszer érdeke Gömbös beszédeiben mint a „nemzeti közösség érdeke", „nemzeti érdek", a fasiszta kormányt támogató erők pedig mint „nemzeti erők" szerepelnek. Programjában az így értelmezett „nemzeti érdek" szab határt a sajtó-, gyülekezési és egyéni szabadságnak. A „Nemzeti munkatervben" a következőket olvashatjuk: „Sajtószabadság fenntartása, nemzeti érdek addig a határig, amíg a sajtó valóban a nemzet érdekeit szolgálja";[2] „minden egyesületnek és gyülekezésnek közvetlenül vagy közvetve a nemzeti erők meghatványozását kell szolgálnia."[3] A választójogi reform ígéretéből sem maradhatott el annak leszögezése, hogy Gömbös a titkosság bevezetését „a nagy nemzeti érdekek legmesszebbmenő megóvásával" kívánja megvalósítani.[4]

Gömbös a kormány legfőbb feladatát „az öncélú magyar nemzeti állam megerősítésében, kiépítésében" jelölte meg. Különös súlyt helyezett a „honvédség és a közbiztonsági szervek felkarolására", s tervbe vette az államigazgatási rendszer átszervezését, hogy az „a nemzeti erők maximumát bocsáthassa a nemzeti célok megvalósítása végett a nemzet vezetőinek rendelkezésére."[5] „Az öncélú magyar nemzeti állam megerősítése" a totális fasiszta diktatúra kiépítését jelentette; ugyanezt a célt szolgálta a honvédség, a rendőrség, a csendőrség minden addiginál fokozottabb mértékű „felkarolása" is.

A nyílt fasiszta diktatúra bevezetésének a munkásmozgalom volt a legnagyobb akadálya; Gömbös ezért abban látta egyik fő feladatát, hogy a kormány vezetése alatt álló egységes érdekképviseleti rendszer kialakításával felszámolja a munkásosztály szervezeteit, és lehetetlenné tegye az SZDP működését. E terv megvalósulása esetén az uralkodó osztályok még inkább a dolgozó osztályokra tudták volna hárítani a gazdasági válság okozta terheket.[6] Gömbös már parlamenti bemutat-

[2] A Gömbös-kormány nemzeti munkaterve. Stádium 1932. (A továbbiakban Nemzeti munkaterv.) 13. old.

[3] Ugyanott, 13. old.

[4] Ugyanott, 12. old.

[5] Ugyanott, 12. old. — „Nemzeti erők", „nemzeti célok", „a nemzet vezetői" — ennyi „nemzeti" a 95 pont, a „Nemzeti munkaterv" 6. pontjának egy mondatában.

[6] Az érdekképviselet rendszer bevezetésére — olasz minta nyomán — készített törvényjavaslat főbb rendelkezései a következők voltak: Minden munkás és munkaadó a „munkáskamara" tagja. A szakszervezetek munkaközvetítési és segélyezési jogát a munkáskamara veszi át. Kollektív szerződést a munkáskamarák köthetnek. Eltörlik a sztrájkjogot; a bérviszályokat a munkáskamarák döntik el. Az első 5 évben a kormány nevezi ki a munkáskamarák vezetőségét.

kozó beszédében „megkongatta" a lélekharangot a szociáldemokrácia felett. Kijelentette: „Ha beillesztem a magyar munkásságot a nemzet társadalmába, a szocialisták nem fognak többet politizálni Magyarországon."[7]

A totális fasiszta diktatúra kiépítésére való törekvés a Gömbös-kormány célkitűzéseiben revizionista, agresszív külpolitikával párosult. Gömbös az „öncélú nemzeti állam" megerősítésének egyik eszközét a soviniszta külpolitikában, a békeszerződés revíziójának követelésében látta. Külpolitikájának fő feladatát a magyar állam Duna-völgyi vezető szerepének kivívásában és a trianoni békeszerződés revíziójában összegezte.[8] A revíziós követelések elé iktatott „minden békés eszközzel" kitétel csupán félrevezetésre, a valódi támadó szándék leplezésére szolgált. Kozma Miklós, a Gömbös-csoport vezető tagja, egyik 1933-as beszédében világosan megmondja: „Mindenkinek propagálnia kell a külföldiek előtt, hogy mi a békés és barátságos megegyezés keretében reális és megvalósítható célokat akarunk elérni... Azonban meggyőződésem az, hogy erre nem kerülhet sor, mert soha egy talpalatnyi földet békésen és tanácskozások formájában át nem engedtek senkinek." „A nemzet békés irányban vezetendő, de ízig-vérig militaristává kell válnia."[9]

Gömbös, kormányra kerülése után pár nappal, a Társadalmi Egyesületek Szövetségének egyik gyűlésén a következő felszólítással fordult híveihez: „Ha ezentúl mint miniszterelnök meg fogok jelenni előttetek, s azt fogom kérdezni, mit akartok, azt kell válaszolnotok: Magyar feltámadást!"[10]

A kormány felfokozott nacionalista-revizionista demagógiája szorosan összefüggött agresszív külpolitikájával, az ország közvéleményének háborúra való előkészítésével. Először a Gömbös-kormány vette nyíltan programjába a trianoni békeszerződés revízióját. A régi határok visszaállítására irányuló törekvés a magyar kormánypolitika tengelyébe került. E revizionista célkitűzés valóra váltásának reményében a magyar kormányok a fasiszta hatalmak politikájához kötötték az ország sorsát, és végeredményben kiszolgáltatták hazánkat a német fasizmus kényekedvének. A revansizmus, a revizionizmus azonban nemcsak a magyar kormányok külpolitikáját határozta meg, hanem lényegében áthatotta, igen sok esetben közvetlenül meghatározta belpolitikai intézkedéseiket is. Horthyék minden igyekezetükkel azon voltak, hogy revizionista

[7] A nemzeti öncélúságért! Gömbös Gyula miniszterelnök tizenkét beszéde. Stádium 1932. 46. old.

[8] A „Nemzeti munkaterv" 2. pontja szerint biztosítani kell „a magyar nemzeti állam részére azt a szerepet, amely nemzetünket múltjánál, földrajzi helyzeténél és történelmi hivatottságánál fogva megilleti." [Nemzeti Munkaterv. 11. old.]

[9] *Kozma Miklós:* Beszédek, előadások. Budapest 1938. I. köt. 147. old.

[10] A nemzeti öncélúságért! 32. old.

külpolitikai céljaik megvalósításához kedvező belpolitikai helyzetet teremtsenek. Ennek kialakításában a politikai és gazdasági intézkedések mellett nagy szerepe volt a tömegek ideológiai befolyásolásának, amit a Gömbös-kormány — majd a következő kormányok is — a legváltozatosabb eszközökkel, tervszerűen, fokozott erővel folytatott annak érdekében, hogy megteremtse és kiszélesítse háborús politikájának tömegbázisát.

Gömbös az uralkodó osztályokon belüli ellentétek megszüntetése, illetve az uralkodó osztályok és a dolgozó tömegek között kiélesedett harc tompítása érdekében nemzeti összefogást hirdetett. Az „egységes nemzeti közvélemény kialakítását", „a nemzet egy nevezőre hozását", „az erős, harmonikus nemzeti élet" megteremtését propagálta. Ezzel kapcsolatban nagy hangon bejelentette: „Le fogom rombolni azokat a válaszfalakat, amelyeket az egyes társadalmi osztályok közé építettek." Lemondásra, megértésre szólította fel a „tőkét és a polgári társadalmat", a szociáldemokratákat pedig arra buzdította, hogy vegyék revízió alá nézeteiket: „a magyar munkás és a magyar polgár testvérként álljon egymás mellett a nemzet nagy küzdelmében."[11] A burzsoázia és a munkásosztály összefogásán túl a nagybirtok és a parasztság közötti „harmónia" létrehozását is sürgette: *„Az érdes munkáskezet meg kell fognia a magyar kúria tulajdonosának* ... és ez a kézfogás figyelmeztessen mindenkit; ezt a frontot, *a magyar úr és a magyar kisgazda frontját áttörni senkinek sem lehet."*[12]

Munkatervében részletezett gazdasági célkitűzéseivel az uralkodó osztályok különböző csoportjainak támogatását igyekezett megnyerni, hangoztatva, hogy össze kell egyeztetni az egymásnak sokszor nagyon is ellentmondó érdekeket.

Parlamenti bemutatkozó beszédében a burzsoázia megnyugtatására kijelentette: „Ne számítson senki olyan radikális intézkedésekre, amelyek megdöntik a kapitalista rendet..."[13] Az ipari tőkének iparfejlesztést, a finánctőkének stabil pengőt és a bankrendszer centralizálását ígérte; ugyancsak a bankok megnyugtatására sietve leszögezte: a gazdaadósságok ügyében nem lesz általános moratórium.

A nagy- és középbirtokosokat külföldi piacok szerzésével kecsegtette, s igyekezett megnyugtatni őket, hogy az iparpártolás nem megy a mezőgazdasági termelés rovására. Olcsó, bőséges hitelt, kamatleszállítást, a gazdaadósságok rendezésére pedig gyors intézkedést ígért.

Egyrészt a nagy- és középbirtokosok, valamint az ipari kartellek közötti érdekellentétek levezetésére, másrészt a parasztság és a városi kispolgárság bank- és általában kapitalistaellenes magatartásának eny-

[11] Ugyanott, 36 old
[12] Ugyanott, 34. old
[13] Ugyanott, 49. old.

hítésére és leszerelésére meghirdette a harcot az „önző" kartellek ellen. A „kapitalizmus megreformálását", „egészségtelen kinövéseinek megszüntetését" ígérte. Mindezt úgy, hogy védelmébe vette magát a kartellt és az egész kapitalista rendszert: „Nézetem szerint — mondotta — nem a kartellen van a hangsúly, hanem azon, hogy a kartell milyen áron bocsátja áruba a maga áruit. Elképzelhetek kartellt, amely önzetlen, és elképzelhetek olyat, amely önző."[14]

Azokkal a gazdasági célkitűzésekkel, amelyek a kulákgazdaságok számának szaporítására, a kisipar és a középipar fellendítésére irányultak, Gömbös a fasiszta diktatúra tömegbázisának kiszélesítését kívánta biztosítani. Ennek érdekében hirdette meg a telepítési akciót is, amelynek a kormányprogramban való szerepeltetése — tényleges szándék híján — elsősorban a föld nélküli, kisparaszti tömegek becsapására, a földéhségük ilyen ígéretekkel való levezetésére szolgált. A kulák- és középbirtokos rétegeket azzal az ígérettel próbálta megnyerni, hogy a hitbizományi reformot a kis- és középbirtokokra is kiterjeszti.

A parasztság számára az iparcikk-árak leszorítását, az adóreformot, a munkások számára a munkanélküliség megszüntetését helyezte kilátásba.

Így egészültek ki a nacionalista jelszavak gazdasági, szociális ígérgetésekkel, így párosult a nacionalista uszítás szociális demagógiával.

A nyílt fasiszta rendszer kiépítését kívánta Gömbös elősegíteni a kormánypárt átszervezésével is. Az addigi — lényegében csak a képviselőket magában foglaló — párt helyett vidéki szervezetekkel rendelkező fasiszta tömegpártot kezdett kialakítani. Az Egységes Párt nevét Nemzeti Egység Pártjára (NEP) változtatta, magához ragadta a pártvezér tisztét, a vezető funkciókba pedig saját embereit igyekezett ültetni (Sztranyavszky Sándor, Marton Béla). Külön sajtó- és propagandaosztályt szervezett. A „Nemzeti munkaterv", az „új stílus" tanítására, a „reformok" ismertetésére, azaz az egységes fasiszta közvélemény kiformálására új lapokat („Függetlenség", „Új Magyarság") is indított. A kormánypárt vidéki szervezését 1933 tavaszán és nyarán indította meg nagy erővel; többek között azzal a céllal is, hogy az így kialakított tömegpárton belül többséget tudjon biztosítani a maga számára. A pártszervezést az államapparátus bevonásával végeztette, maga a pártszervezet is összeolvadt az államigazgatással. A főispán hivatalból a helyi szervezet elnöke lett; a tisztviselők is kénytelenek voltak belépni a kormánypártba. A városi és területi szervezetek élén titkárok álltak, akiknek többsége nyugalmazott katonatisztekből, állami hivatalnokokból került ki. Ezek voltak a hírhedt „élharcosok", akikre Gömbös építeni akart.

[14] Ugyanott, 49. old.

Bár a pártszervezésnek voltak bizonyos eredményei, Gömbös hozzá fűzött reményei mégsem váltak valóra.[15]

Az átmeneti, látszólagos nyugalom, ami a Gömbös-kormány hatalomra kerülését követte, nem tartott sokáig. Az ország közvéleményét elkábító programok, ígéretek valóra váltása késett. Ehelyett tovább folytatódott a munkások elbocsátása, a bérek leszállítása az iparban: falun kíméletlen terror, csendőrsortűz mellett folytak le az adóbehajtások és az árverések; elrendelték a gyűléstilalmat, egyes adónemeket felemeltek, az állami alkalmazottak illetményét ismét csökkentették. Nemcsak a dolgozó tömegek elkeseredettsége fokozódott, de az uralkodó osztály különböző csoportjai is elégedetlenkedtek a kormány politikája miatt.

Gömbös 1934 tavaszán úgy vélte, hogy megérett a helyzet a nyílt fasiszta rendszer kiépítésének meggyorsítására.

A kormány külpolitikai vonatkozásban olyan eredményeket tudott felmutatni, mint a magyar—német pótegyezmény és az olasz—osztrák—magyar hármasegyezmény, amelyek a mezőgazdasági felesleg elhelyezésének biztosításával Gömbös mellé állították a nagy- és középbirtokos réteget. A gazdasági életben a világméretekben érezhető javulással párhuzamosan 1933 folyamán Magyarországon is 10%-kal nőtt az ipari termelés. Gömbös a NEP-szervezés bizonyos eredményeit is fel tudta használni, és egyezségre lépett a Kisgazdapárt vezetőivel. E megegyezéssel Gömbös szövetségest kapott Eckhardtban kormánypárti ellenzékének felszámolásához.[16]

Gömbös határozott törekvése és a Kisgazdapárt vezetőivel kötött megállapodás nyilvánosságra kerülése a kormánypárt Bethlen köré tömörült csoportját a Gömbös-csoporttal szembeni fellépésre késztette. Bethlenék nem akartak lényeges változást a kormányzati rendszerben. Részben attól tartottak, hogy elvesztik pozícióikat a politikai és gazdasági életben, részben pedig attól féltek, hogy a titkos választójog, a telepítési törvény, az érdekképviseleti rendszer bevezetésével, illetve az e körül kifejtett agitációval olyan belpolitikai mozgalmak indulhatnak

[15] A szervezés eredményességére rávilágít Kozma Miklós egyik bizalmas jelentése, amelyet 1933. júliusában írt Gömböshöz. Ebből kitűnik, hogy bár a jelentések szerint a városi választók 60%-a, megyeiek 40%-a csatlakozott a NEP-hez, ezek a számok nem felelnek meg a valóságnak. „A tömegekre vonatkozólag csak azt tudom megjegyezni — olvasható a jelentésben —, hogy még kevés ember csatlakozik őszinte meggyőződésből a kormánypárti zászlóhoz. A legtöbb érdekből lép be a pártba." [OL Kozma-iratok. 15. csomó. Pol. 1933. 12—24. old.]

[16] Az Eckhardt—Gömbös-megegyezés kiterjedt a választójogi reformra, a telepítési, hitbizományi törvény fő kérdéseire. Megegyeztek továbbá a felsőház és a kormányzói jogkör kiterjesztésében. Ezek a célkitűzések átmenetileg alkalmasaknak bizonyultak a parasztság földéhségének ígérgetések hangoztatásával, látszatintézkedésekkel való lecsendesítésére; ugyanakkor valóra váltásuk a fasiszta rendszer továbbépítését szolgálta volna. Eckhard Tibor, a Kisgazdapárt vezére, akkor lett Magyarország képviselője a Népszövetségben.

meg, amelyek felborítják a „rendet", megzavarják „a nyugalmat". Az ipari termelés emelkedése, a mezőgazdasági kivitel lehetőségeinek nagymértékű javulása a nagytőke és a nagybirtok képviselőinek szemében szükségtelenné tette a lényegesebb változtatásokat. A magyar uralkodó osztályok Gömbös kormányra kerülésekor — elsősorban a munkásosztály és a parasztság tömegeinek megfékezésére, megingott hatalmuk fenntartására — szükségesnek látták az „erőskezű" kormányzást, és a tömegektől való félelmükben egy leplezetlen diktatúrát is támogattak volna. A helyzet javulásával azonban szükségtelennek, sőt — a nyílt fasiszta törekvésekkel szemben egyre határozottabban megnyilvánuló tömeghangulat miatt — veszélyesnek tartották a demagógia fokozását és az addigi — lényegében ugyan látszólagos — többpártrendszer feladását. Már nem látták szükségesnek, hogy a politikai és gazdasági életben nagyobb szerepet biztosítsanak a Gömbös köré tömörült csoportnak. A felszínen a választójogi reformmal kapcsolatban folyt a harc; az igazi küzdelem azonban a pozíciók védelme és a konzervatívabb bethleni kormányzati módszerek fenntartása körül dúlt.

A kormánypárton belül több hónapig folyó harc Gömbös győzelmével végződött. Átalakították a kormányt, és feloszlatták a képviselőházat.

A további jobbra kanyarodást, a nyílt fasiszta módszerekre való áttérést Gömbös a kommunisták üldözésének fokozásával kívánta elősegíteni. A második Rákosi-per megrendezésével részben az uralkodó osztályok előtt kívánt érdemeket szerezni, részben pedig nyomást akart gyakorolni az SZDP vezetőire. A Tanácsköztársaság rágalmazásával és népbiztosának halálra ítélésével kommunistaellenességét akarta bizonyítani — aminek különös szükségét érezte a szovjet—magyar diplomáciai kapcsolat felvétele után.[17] Ugyanakkor az érdekképviseleti rendszerről szóló törvény elfogadását is ezzel akarta előkészíteni.[18]

Miután Gömbös megnyerte a Bethlen elleni csatát, hozzálátott győzelmének kiaknázásához. Először is saját embereit akarta minél nagyobb számban mandátumhoz juttatni a választások alkalmával. A volt NEP-képviselők közül 66-ot nem jelölt. Az új jelöltek többsége a fasiszta szervezetek (a Baross Szövetség, a Turul, a Reformnemzedék, a Frontharcos Szövetség) vezető embereiből, a Gömböst támogató gyárigazgatókból és bankvezérekből, a régi fehérterrorista „bajtársakból", a kiemelkedő „élharcosokból" tevődött össze. A választási kampány idején ismét magasra csapott a demagógia hulláma: „új ezredév", birtokpolitikai reformok, választójogi reform, sajtóreform, adóreform, a hitelszervezet reformja; mindaz az ígéret elhangzott — ha lehet még

[17] A Szovjetunió követe 1934. április 9-én adta át megbízólevelét; Rákosi Mátyást április 24-én újra letartóztatták.

[18] 1935. januárjában kapta meg az SZDP vezetősége az érdekképviseleti rendszerről szóló törvénytervezetet, a második Rákosi per törvényszéki tárgyalása 1935. január 21-én kezdődött.

hatványozottabb mértékben —, ami 1932 utolsó hónapjaiban.[19] Gömbösék, visszaélve a tömegek nemzeti érzéseivel, március 15-e megünneplését is felhasználták nemzetáruló céljaik eléréséhez. 1935 márciusát 1848 márciusához hasonlították, a „reformnemzedéket" a márciusi fiatalokhoz. A NEP főtitkára így korteskedik Gömbös mellett: „Az 1848-ban megindított reformok 87 évig parlagon hevertek, míg végre akadt egy vezér, aki ezeket most majd megvalósítja."[20]

Ahol ez a népámítás nem hatott, ott eldördült a csendőrsortűz; pl. Endrődön. A Kozma belügyminiszter által irányított államapparátus a legválogatottabb módszerek alkalmazásával buktatta meg az ellenzéki jelölteket.

A választás eredménye nem volt kétséges: a NEP megszerezte a mandátumok jelentős részét. Gömbös, a választási győzelmet felhasználva, újabb erőfeszítéseket tett céljai elérésére. Megkezdte a gazdasági élet militarizálását. A gazdasági minisztériumokban ún. összekötőket állított be saját embereiből, akik a miniszter megkerülésével tájékoztatták az ügyekről a honvédelmi minisztert. A gazdasági élet ilyen irányú befolyásolását fokozta az iparügyi minisztérium felállításával is, amelyben elvbarátait juttatta vezető szerephez.

Gömbös a katonai szolgálati idő felemelését, a hadikiadások növelését is napirendre tűzte. Ugyancsak háborús készülődésre mutatott az 1935-ben megalkotott légvédelmi törvény, amely kivételes hatalommal ruházta fel a kormányt, és előírta, hogy minden állampolgár — 14 évtől 60 évig — légvédelmi kiképzésre és légvédelmi gyakorlaton való részvételre kötelezhető.

Újult erővel megindult a kormánypárt náci mintára való átszervezése. A főispánoknak a pártszervezéssel kapcsolatban megküldött útmutató szerint a helyi pártszervezet feladata „odahatni, hogy a községben minden, nem a Nemzeti Egység szervezetének keretén belül és nem a szervezetből kiindult politikai és társadalmi szervezkedés megakadályoztassék, illetőleg, hogy a Nemzeti Egység szellemét szolgáló szervezés vezetése a szervezet számára biztosítassék."[21] A NEP-

[19] A Gömbös-kormány szociális és nacionalista demagógiájának hatékonyságát bizonyítja, hogy sikerült átmenetileg megnyernie a harmincas évek első felében kialakulóban levő falukutató vagy népies irodalmi és politikai irányzat képviselőit is. Az 1935 tavaszán Zilahy Lajos cikkeivel meginduló nyilatkozat-sorozat jól mutatja, hogyan tudta Gömbös saját politikája mellé állítani az ún. Új Szellemi Frontba tömörült írókat. Zilahy a „Pesti Napló" 1935. április 21-i számában a következőket írja: „Nálunk még mindig két kormány van. Egy láthatatlan és egy látható kormány. A láthatatlan kormány a papi birtok, a nagytőke és a világi nagybirtok hármasszövetsége..." „Vele szemben áll a látható kormány, amely... a reformokat akarja." — Lásd Kodolányi János, Németh László, Illyés Gyula, Tamási Áron, Féja Géza és a többiek nyilatkozatait, valamint József Attila velük folytatott vitáját. [József Attila Összes Művei. III. köt. Akadémiai Kiadó 1958. Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós.]

[20] Budapesti Hírlap, 1935. március 17.

[21] OL Kozma-iratok. 18. cs.

szervezetek feladatává tették többek között az összes társadalmi egyesületnek, szervezetnek a pártszervezetekbe való beolvasztását, a munkaadók és munkavállalók közti egyeztetést, a sztrájkok megakadályozását. A kormánypárt munkástagozatának, a Nemzeti Munkaközpontnak a felállítása szintén a munkásosztály soraiba való behatolást kívánta elősegíteni.

A Gömbös-csoportnak a választási győzelemhez fűzött reményei azonban nem váltak valóra. Négy hónappal a választások után egy belügyminiszteri jelentés a következőket állapítja meg: „A közvélemény politikai szempontból az utolsó két hónapban lényegesen romlott... Nem kétséges, hogy hatalmi eszközökkel belátható időig el lehet kormányozni, de amennyiben földbirtokpolitika, telepítés, hitbizományi kérdés terén határozott eredmények nem mutathatók fel, és egyéb szociális vonatkozásban remélt lépések nem történnek meg, akkor a kormány alól ki fog csúszni a közvélemény."[22] A Gömbös-kormányt 1935 közepétől egymás után érték a kudarcok, és Gömbös fokozatosan elszigetelődött.

A választásoknál becsapott, és emiatt alkotmányvédővé és liberálissá váló Kisgazdapárt Eckhardt vezetésével már 1935 második felében parlamenti szövetségre lépett a Bethlen-féle függetlenekkel és az SZDP vezetőivel. E csoportosulás koncentrált támadást intézett a „diktátorságra" törő Gömbös ellen. Az uralkodó osztályok nagy része egyre sürgetőbben követelte a „bethleni módszerekhez" való visszatérést. Ha annak idején a legitimista nagybirtok és a nagytőke jelentős csoportjai, bizonyos fenntartásokkal ugyan, de elfogadták Gömbös kormányra kerülését, most, a megváltozott helyzetben, nem voltak hajlandók őt megtartani; sokallták a szociális demagógiát, amelynek következtében országszerte megerősödött a tömegekben a nagybirtok-ellenesség. A nagytőke tekintélyes része nem nézte jó szemmel a hitleri Németországgal való szoros kapcsolatot és a náci módszerek utánzását sem.

Gömbösnek nem sikerült megoldania a totális diktatúra bevezetésének alapvető kérdését, a munkásosztály szervezeteinek felszámolását, az érdekképviseleti rendszer megvalósítását. A KMP által irányított Szakszervezeti Ellenzék mozgósítására a munkásosztály olyan nagymérvű ellenállást tanúsított a „munkáskamarák" felállításával szemben, hogy a kormány kénytelen volt meghátrálni, és letenni a tervről, noha az SZDP vezetősége hajlandó volt ebben a kérdésben megegyezést keresni a kormánnyal. A munkásosztály növekvő erejét és aktivitását mutatta az 1935 nyarán közel egy hónapig tartó építőipari sztrájk, amelyben több mint 10 000 munkás harcolt, a gazdasági követelések mellett a sztrájkjog és a szakszervezetek védelméért. De Gömbös kudarcot vallott a külön fasiszta munkásszervezetek létrehozásának kísérletével is.

[22] OL Kozma-iratok. 5. cs. 138. old.

Nem sikerült maga mellé állítania a parasztság tömegeit sem. Földbirtokpolitikai reformjairól csakhamar kiderült, hogy látszatreformok; a parasztság földéhségét nem elégítették ki, de még a birtokos parasztság számára sem jelentettek lényeges változást.[23]

E kudarcok 1936 közepére nyilvánvalóvá tették Gömbös bukását; csupán halálos betegsége miatt maradt formálisan 1936. október 6-ig miniszterelnök.

Bár Gömbösnek nem sikerült kiépítenie a totális fasiszta diktatúrát, miniszterelnöksége alatt a magyar uralkodó osztályok politikájában lényeges jobbratolódás következett be: a horthysta vezető garnitúra több vonatkozásban még reakciósabbá vált belpolitikájában, külpolitikájával pedig megalapozta azt a katasztrófapolitikát, amelynek során Magyarország Hitler oldalán belépett a második világháborúba.

Gömbös a kormány politikájának egyik nyíltan hirdetett alaptételévé tette a trianoni békeszerződés revízióját. Ennek érdekében szoros kapcsolatot épített ki a hitleri Németországgal, s ezzel nemcsak az ország gazdasági függését segítette elő, hanem — vállalkozva a Csehszlovákia feldarabolására tervezett német akcióban való részvételre — gyakorlatilag előkészítette azt a politikát, amelyet a következő kormányok is követtek: hogy ti. Németország imperialista hódításainak morzsáiért egyre jobban kiszolgáltatta Hitlernek Magyarországot.

A Gömbös-kormány nacionalista, soviniszta demagógiája tovább erősítette a közvéleményben, elsősorban a városi és falusi kispolgárságban a nacionalizmust és azt a felfogást, hogy a — kapitalista rendszer halálos betegségét bizonyító — gazdasági válság miatt a dolgozó tömegekre zúduló nyomorért, éhségért a trianoni békeszerződés felelős; ugyanakkor egyre jobban előkészítette a közvéleményt arra, hogy a revíziós célkitűzések megvalósításához fel kell készülni a háborúra.

A kormány a gazdasági élet militarizálásának, a honvédelem fejlesztésének megkezdésével, a haditermelés megindításával gyakorlatilag rátért a háborúra való felkészülés útjára.

A Gömbös-kormány uralma alatt a politikai és gazdasági életben, a hadseregben egy olyan politikai gárda került előtérbe, amely többségében végig kitartott a hitleri Németország mellett, és a német érdekek hű kiszolgálója lett Magyarországon.

Gömbös idején alakultak ki a különböző nemzeti szocialista csoportok, amelyeket a kormány jóindulatú elnézéssel kezelt.

Gömbös halála után (a Gömbös-kormány utolsó hónapjaiban már miniszterelnök-helyettessé kinevezett) Darányi Kálmán lett a miniszterelnök, aki az uralkodó osztályok különböző csoportjainak megnyerése érdekében szakított azokkal a módszerekkel, amelyek az uralkodó

[23] A hitbizományi törvény csak kb. 20 000 holdat érintett, azt is olyan formában, hogy az örökösödési rend megváltoztatásával új, kisebb hitbizományok létesülhettek. A telepítési törvény már 416 000 hold igénybevételét vette tervbe, de csak olyanok kaphattak földet, akik a vételár 30%-át előre kifizették.

osztályok többségének egyre fokozottabb ellenzését váltották ki; tompította a szociális demagógiát, visszaállította a kormánypárt régi szervezeti formáját, együttműködést épített ki a polgári ellenzéki pártokkal és csoportokkal.

Az ellenzék fő jelszava 1935-től kezdve — szemben Gömbös totális diktatúrára való törekvésével — az „alkotmányvédelem" volt. Darányi „alkotmányos" formák között akarta tovább építeni a fasiszta rendszert, leplezve „reformjainak" igazi célját. Az ellenzék leszerelésére és a „haladás", a „demokratizálódás" demonstrálására elkészítették a titkos választás bevezetését tartalmazó választójogi reformot. A „megreformált" választójog reakciósságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy az az amúgy is kevés választó számát különböző követelmények felállításával 300 000 fővel csökkentette. Hogy még az ilyen választójog alapján kialakuló képviselőház se veszélyeztethesse az uralkodó osztályok érdekeit, törvényt hoztak a kormányzói jogkör és a felsőház jogkörének kiszélesítésére.[24]

A Gömbös-kormány idején féktelenül űzött szociális és soviniszta demagógia átmeneti visszafogása és főleg a német támogatás 1937 folyamán felélénkítette a már meglevő szélsőjobboldali csoportok tevékenységét, és újabb szélsőjobboldali csoportosulások kialakulásához vezetett.[25]

Ezek a csoportok 1937 októberében Szálasi vezetése alatt egységes nemzetiszocialista mozgalommá egyesültek. Tömegbefolyásuk erősödött, szélsőséges ellenzékiségük, soviniszta uszításuk, antiszemitizmusuk, szociális demagógiájuk visszhangra talált a kispolgárságban, a lumpenproletariátusban és a társadalom politikailag elmaradott elemeiben.

1937 novemberében megegyezés jött létre Hitler és Darányi között a Csehszlovákia feldarabolásában való magyar részvételt illetően. A kilátásba helyezett „hitleri ajándék", a revizionista célkitűzések részbeni kielégítésének reménye a háborús készülődés fokozására, további fasiszta intézkedések bevezetésére serkentette a Darányi-kormányt.

[24] A kormányzó az országgyűlés által elfogadott bármely törvényt kétszer visszautasíthatta, azaz a törvényeket illetően addig fennálló 6 hetes vétójogát kétszer hat hónapra emelték fel. Sőt az országgyűlés felosztása esetén a két ház által elfogadott törvényt sem volt köteles kihirdetni. Az új törvény elismerte a kormányzó utódajánlási jogát. A felsőház jogkörét is kiterjesztették: megkapta a törvénykezdeményezési jogot, és ha nem fogadta el a képviselőház által elfogadott javaslatot, az addigi gyakorlattól eltérően — amely szerint a képviselőház közvetlenül a kormányzó elé terjeszthette a törvényjavaslatot — a két ház közös ülésen titkos szavazással döntött a törvényjavaslat sorsáról.

[25] A nemzetiszocialista pártok már a harmincas évek elején megjelentek a magyar politikai életben — a kaszáskeresztesek, majd az 1932-ben alapított Meskó-féle párt; 1933-ban Festetich Sándor gróf, majd Pálffy Fidél gróf szervezett kisebb nyilas csoportokat. 1935 márciusában, a választások előtt alakította meg Szálasi a Nemzeti Akarat Pártját, majd 1937-ben Endre László megszervezte a Fajvédő Pártot.

1938 elejétől a kormány politikájában, amely addig a régi bethleni módszereket alkalmazta, jelentős jobbratolódás következett be, amely többek között a nyilas mozgalommal való paktálásban, a munkásmozgalom elleni kíméletlen fellépésben, az antiszemitizmus felszításában jelentkezett. Horthyék így igyekeztek felkészíteni az országot a Csehszlovákia ellen tervbe vett német akcióban való részvételre, az ország függetlenségét aláásó katonai kalandra.

Az 1938. március 5-én meghirdetett fegyverkezési program — amely „győri program" néven vált ismeretessé — a következő évekre 1 milliárd pengőt irányzott elő a hadsereg fejlesztésére, felszerelésének modernizálására. Ezzel egyidőben Darányi bejelentette az első zsidótörvény bevezetését is.

Az antiszemitizmus szervesen beletartozott a magyar ellenforradalmi rendszer ideológiai fegyvertárába. Már a Tanácsköztársaság ellen irányuló ellenforradalmi törekvések is antiszemita jelszavakkal párosultak. Ez az antiszemitizmus a fehérterror idején véres pogromokban jutott kifejezésre. Az 1920-ban elfogadott numerus clausus törvény az antiszemitizmus intézményesítésének egyik formája volt. Ha 1920-tól ez az antiszemitizmus nem is öltött testet újabb törvényekben és kormányintézkedésekben, az ellenforradalmi kormányok a revizionista, soviniszta propaganda mellett az antiszemitizmus mérgét is igyekeztek felhasználni a tömegek osztályöntudatának elaltatására; ezzel akartak viszályt, széthúzást elhinteni a kizsákmányoltak között. Mint ahogy nagy részben a trianoni béke teremtette állapottal magyarázták a nyomort, a szegénységet, a szenvedést, amit a kapitalista rendszer általában — de a gazdasági válság idején különösen — a dolgozó tömegeknek juttatott osztályrészül, úgy emellett a társadalmi bajok másik okaként a magyarországi zsidók tevékenységét tüntették fel. A *keresztény nemzeti* politika jelszava, amely végigvonult a 25 éves ellenforradalmi rendszeren, forradalomellenessége mellett lényegében az *antiszemitizmust* és a *sovinizmust* takarta.

Az első zsidótörvény megalkotásával felszított antiszemitizmussal a kormánynak több célja is volt. A fajgyűlölet felkorbácsolása szorosan hozzá tartozott a háborúra való felkészülés belpolitikai előkészítéséhez, alkalmas volt arra, hogy a dolgozó tömegek háborúellenes harcát, az újabb fasiszta intézkedésekkel szemben fellépő tömegellenállást gyengítse. Másrészt a kormánynak az volt a célja, hogy bővítse tömegbázisát a kispolgárság köréből, s ugyanakkor „kifogja a szelet a nyilasok vitorlájából".

E fasiszta intézkedéssel egyidőben Darányi fokozta a munkásmozgalom elleni rendőri és közigazgatási nyomást. Sok kommunista, baloldali szakszervezeti tagot és vezetőt, üzemi bizalmit internáltak.[26]

[26] Az internálások olyan méreteket öltöttek, hogy 1938 folyamán két új internáló tábort kellett felállítani.

A kormány törvényjavaslatot készített elő az ún. öttagú különtanács felállítására, amely vizsgálat és vád alá helyezés nélkül folytathatott le bírói eljárást a forradalmár munkásokkal szemben; ítélete ellen nem lehetett fellebbezni. A munkásmozgalom ellen, a „rend" védelmében hozott intézkedéseket azzal az indoklással léptette életbe a kormány, hogy mind a jobb-, mind a baloldali felforgató elemekkel szemben hatékonyan akar fellépni. Ha a demokratikus közvélemény nyomására tett is bizonyos lépéseket a nyilas mozgalom ellen, ezzel csak el akarta terelni a figyelmet arról a támogatásról, amelyben részesítette a mozgalmat.

A kormány annak érdekében, hogy a KMP sikeres munkája következtében fokozódó háború- és fasizmusellenes hangulatot enyhítse, a munkásosztály harcát leszerelje, a „nyugalmat" biztosítsa, a „korbács" használata mellett szociális intézkedésekre is elszánta magát. Teljesítette például azoknak a követeléseknek egy részét, amelyekért a munkásosztály harcolt: törvénybe iktatták a 8 órás munkaidőt, bevezették a minimális béreket, a fizetéses szabadságot, intézményessé tették a családi pótlékot.

A kormány politikájának jobbra tolódása, de különösen Ausztria bekebelezése után, Németország közvetlen szomszédsága miatt az uralkodó osztályok egyes csoportjai — amelyek attól tartottak, hogy a német befolyás erősödése pozíciójuk gyengülését, saját törekvéseik meghiúsulását vonja maga után — meg akarták állítani azt a folyamatot, amely a magyar politikát egyre inkább a náci Németország érdekeinek rendelte alá, s amely egyre szabadabb teret engedett a szélsőjobboldali mozgalmaknak.

Amikor az anschluss után kiderült, hogy Darányi Szálasival tárgyalt, és neki, valamint pártjának képviselői mandátumot ajánlott fel, az uralkodó osztályok fent említett csoportjai szükségesnek vélték, hogy kormányváltozással próbáljanak számukra megfelelőbb politikát kialakítani. E törekvések sikerrel jártak, és a Darányi-kormány 1938 májusában lemondott.

Darányi, alig másfél éves miniszterelnöksége alatt, ha módszereiben el is tért elődje kormányzásától, a lényeget tekintve tovább haladt Gömbös útján. A „győri programmal" nyíltan meghirdette a háborúra való készülődést; „alkotmányos" úton tovább építette a magyar fasiszta rendszert, tovább fokozta a munkásmozgalom elnyomását; a szégyenteljes zsidótörvény bevezetésével felszította az antiszemitizmust. Lényegében szabad teret engedett a szélsőjobboldali mozgalmaknak, és tovább erősítette Magyarország kapcsolatait a hitleri Németországgal.

A magyar uralkodó osztályok finánctőkés csoportja a kormányváltozással, *Imrédy Béla* miniszterelnökségével kísérletet tett arra, hogy — a magyar fasizmus addigi formáját és módszereit megőrizve és továbbfejlesztve, s a németekkel fenntartva a jó viszonyt — bizonyos

angol kapcsolatokat is kiépítsen az egyre erősebbé váló német nyomás ellensúlyozására, illetve a belpolitikában visszaszorítsa a nyilasok nagytőke- és nagybirtokellenes demagógiáját.

Imrédy, parlamenti bemutatkozó beszédében, a keresztény nemzeti jobboldali politika folytatásában jelölte meg kormánya feladatát. A hagyományok tiszteletben tartásának hangsúlyozása mellett — Gömböshöz hasonlóan — ismét felfokozott hangerővel hirdette meg „a társadalmi és gazdasági élet megszervezését", „az egészséges nemzeti közszellem" kialakítását „a nemzeti célok" megvalósítása érdekében, a munkásosztály megnyerését „a nemzeti politika" számára, „a földbirtokpolitika ütemének meggyorsítását", adócsökkentést, a „jövedelem egészségesebb elosztását". A háborúra való felkészülés biztosítása, a szélsőjobboldal demagógiájának és politikai támadásának leszerelése érdekében szükségesnek tartotta, hogy a magyar társadalmi és politikai életet a német, illetve az olasz fasizmus mintájára alakítsák át, s „a nemzet lelkének a koreszmének megfelelő új színezetet" adjanak.[27] Ismét a kormány programjába került az érdekképviseleti rendszer kiépítése. Ez a kereskedelmi és iparkamara reformja mellett külön kamara felállítását tervezte a kisipar és a hitelintézetek számára. Ezek a kamarák kúriákban fogták volna össze az üzemek, vállalatok vezetőit, az alkalmazottakat és a munkásokat. A kamarai szervezetnek az volt a célja, hogy a finánctőkés csoport vezetése alatt álló fasiszta szervezetekkel fonja át a gazdasági életet, és felszámolja a munkásosztály önálló szervezeteit. „Olyan szervezeteknek — jelentette be Imrédy —, amelyek ezzel a felépítéssel összhangba nem hozhatók, el kell tűnniök."[28] Imrédy a tömegek megnyerésére a szociális demagógiát is fokozta. Programadó beszédében ilyen megállapításokkal találkozunk: „El kell ismerni az egyén jogát a fizikai és szellemi javakban való méltányos részesedésre . . ."; „a jövedelem- és vagyoneloszlás olyan kialakítását akarjuk megvalósítani, amely a szociális gondolat és a népi egység gondolatának jegyében áll."[29] De nehogy félreértse valaki ezeket a célkitűzéseket, sietett megnyugtatni az uralkodó osztályok tagjait: „Határozottan kijelenthetem, hogy a magántulajdon alapján állunk."[30] Közvetlen feladatként a győri program mielőbbi végrehajtását, a hadsereg fejlesztését emelte ki. Emellett a revizionista külpolitikai célok megvalósításához „a hátország" eszmei felkészítését tartotta a legfontosabbnak. „Csak egészséges szellemű nemzetben valósítható meg mindez, és ezért a nevelés, oktatás, felvilágosítás gondolata soha még annyira ki nem domborodott, mint ma. Ennek a nevelésnek nem szabad megállnia az iskolák falainál, hanem követnie kell az állampolgárt egész élete út-

[27] Függetlenség, 1938. május 18.
[28] Ugyanott, 1938. május 15.
[29] Ugyanott.
[30] Ugyanott.

ján."[31] Hogy a „nemzetnevelést" milyen fontosnak tartotta Imrédy, mutatja az is, hogy Hóman Bálintot e munka irányítására vette be kormányába tárca nélküli miniszternek. Hómannak az volt a feladata, hogy a kulturális élet területén is kiszélesítendő kamarai szervezet segítségével fasiszta szervezetekbe tömörítse az értelmiséget, s ilyen módon a kormány hatékonyabban irányíthassa a kulturális életet. Hóman így nyilatkozott feladatköréről: „Új hivatáskörömben feladatom lesz a társadalom nevelésszerkezetének az eddig is meglevő intézmények és a létesítendők összhangba hozatalával történő felépítése, továbbá a nemzetnevelés szolgálatában a sajtó, az irodalom, a művészetek, a filmművészet és más kulturális ágazatok terén működő szabad foglalkozású értelmiség társadalmi szervezetének — a kamaráknak — megalapozása és az új szervezetek erkölcsi és anyagi irányelveinek kijelölése. Feladatom lesz továbbá a nevelő és felvilágosító tevékenység országos megszervezése a népművelés intézményein, a sajtón, rádión, filmen, tanfolyamokon, egyesületeken keresztül."[32] Imrédy, a fasiszta program meghirdetése után, az abban körvonalazott célkitűzéseire és ígéreteire támaszkodva, fellépett a nyilas demagógia ellen, sőt bizonyos rendszabályokat is hozott a szélsőjobboldal visszaszorítására.[33] Ugyanakkor, a Darányi-kormányhoz hasonlóan, a nyilasok elleni fellépéssel egyidejűleg fokozta a munkásmozgalom s általában a demokratikus erők elleni harcot. Kormányra kerülésének első napjaiban elfogadtatta a Darányi-kormány által előkészített „az állami rend megóvásáról" szóló törvényjavaslatot, és törvényt hozatott „az egyesületi szabadsággal elkövetett visszaélések megtorlásáról".

A nyilasok elleni fellépés mellett átmenetileg a német—magyar viszonyban is bizonyos lazulás volt tapasztalható.

Mindezek a lépések azonban igen bizonytalanok, ellentmondásosak és átmeneti jellegűek voltak. Bár Horthyék hangoztattak bizonyos feltételeket a Csehszlovákia elleni német támadásban való részvételnél, a magyar sajtó teljes mértékben kivette a részét a németek által vezényelt Csehszlovákia elleni sajtóhadjáratból. Amikor pedig sor került a német akcióra, az Imrédy-kormány az uralkodó osztályok egészétől támogatva, sietve tett eleget Hitler követeléseinek — egyes csehszlovák területek visszacsatolása reményében.

Imrédy, aki mint vezető pénzügyi szakember[34] szoros kapcsolatban állt az angol pénzügyi körökkel — és miniszterelnöki kinevezésekor a hatalmat kézben tartó csoport ezt is szem előtt tartotta —, 1938 nyarán,

[31] Ugyanott.

[32] Ugyanott.

[33] Megjelent egy rendelet, amely megtiltotta a köztisztviselők részvételét a nyilas mozgalomban.

[34] A huszas évek elejétől a TÉBE főtitkára, 1928-tól a Nemzeti Bank igazgatója volt. A Gömbös-kormányban 1932—1935 között pénzügyminiszterként működött, majd a Nemzeti Bank elnöke lett.

Hitlernél tett látogatása után, Hitler hatalmától, ígéreteitől megrészegülve egyre inkább arra törekedett, hogy külpolitikájával a német célkitűzésekhez igazodjon, belpolitikájában pedig fokozza erőfeszítéseit a totális diktatúra megteremtésére. Néhány hónapos kormányzására visszatekintve megállapította, hogy az „átépítés" munkája megkezdődött; ugyanakkor azt is bejelentette hogy „ez a munka távolról sincs lezárva, és még sok más intézkedés fogja követni . . ."[35] A tervezett változtatások jelentőségének kiemelésére még attól sem riadt vissza, hogy ezt az átalakulást a magyar uralkodó osztályok szemében oly rettegett szóval jelölje meg: forradalom. Igaz, az uralkodó körök megnyugtatására azt is hozzátette, hogy ezt a forradalmat nem forradalmi úton akarja megvalósítani.[36]

Hogy „reformjának" megvalósítását elősegítse, csökkenteni akarta a parlament hatáskörét, s felhatalmazást kívánt biztosítani a rendeletekkel való kormányzáshoz. Miként Gömbös, ő is látta, hogy az uralkodó osztályok alkotmányos formákhoz ragaszkodó csoportjai nem fogják tétlenül nézni a nyílt diktatúra bevezetésére irányuló törekvéseit. Ezért társadalmi és politikai bázist akart teremteni magának a kormánypárton kívül is. Így alakította meg az „1938-as Kör"-t[37], amely a későbbi Magyar Élet Mozgalom szervezeti magja lett. Célja elérésére elsősorban azt a belpolitikailag kedvező helyzetet igyekezett felhasználni, amelyet az ún. első bécsi döntés teremtett; eszerint a náci Németország és a fasiszta Olaszország kegyéből Magyarországhoz csatolták Szlovákia déli részét. Az „országgyarapítást", amelyet hatalmas propagandakampány kísért, osztatlan örömmel fogadták a magyar uralkodó osztályok, a középrétegek, de még a dolgozó tömegek nagy része is. Az a propaganda, amit a Horthy-rendszer két évtizeden át űzött „Csonka-Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország" jelszavával — amely a sajtón, rádión, iskolán, valláson keresztül arról akarta meggyőzni az embereket, hogy a nyomornak, a szegénységnek a kis Magyarország az oka, és a jobb életet, a jólétet az elszakított területek visszaszerzésétől lehet várni —, nem maradt hatástalan a tömegekre. Nem volt az országban egyetlen olyan legálisan működő párt sem, beleértve az SZDP-t is, amelyik ne értett volna egyet ezzel, és amelyik ne üdvözölte volna örömmel ezt a végzetes „országgyarapítást".

[35] Függetlenség, 1938. szeptember 6.

[36] „Mondhatjuk akár azt is, hogy forradalmat csinálunk, de csodás forradalmat, amelyet ha megvalósítunk, és úgy valósítunk meg, ahogy akarjuk, a történelemben példaként fogják emlegetni, mint a XX. századnak nagy magyar csodáját." [Ugyanott.]

[37] E szervezet a fiatal jobboldali értelmiséget tömörítette. Első összejövetelén, 1938. október 26-án Imrédy beszédet mondott. Hangsúlyozta a tekintélyi elv szerepének növekedését; „Ma olyan időket élünk, amikor a tekintély dózisának kell dominálnia." Itt jelentette be új mozgalmának megindítását, amely „. . . erős, körülírt ideológiai alapokon áll, és ezeken az alapokon állva hordozza a kormányzatot." [Függetlenség, 1938. október 27.]

Egyedül a KMP emelte fel figyelmeztető szavát a soviniszta hangorkánban: „Aki Hitlerrel szövetségben akar revíziót, annak tudnia kell, hogy ez a revízió a német imperializmus világuralmi terveit szolgálná, és nem magyar érdekeket. A hitleri revízió Magyarországot a harmadik birodalom vazallusává tenné" — írta a „Dolgozók Lapja" a Csehszlovákia elleni támadás előkészítése idején.[38]

A bécsi döntéssel kialakult helyzet igen előnyös volt az uralkodó osztályok egésze számára a tömegek megnyerése érdekében, az uralkodó osztályok feltétlen németbarát csoportjainak pedig kedvező lehetőségeket jelentett pozícióik megerősítésére és aktivitásuk fokozására. Imrédy, aki e csoport vezetőjévé vált, a kedvező helyzet ellenére sem tudta megvalósítani a parlament nélküli kormányzást. A kormánypártnak az a csoportja, amelyik szembehelyezkedett Imrédy „forradalmi" módszereivel, az ellenzékkel közösen novemberben leszavazta a kormányt.

Horthy újra Imrédyt bízta meg kormányalakítással. Imrédy, úgy érezve, hogy addigi politikáját megerősítette a kormányzó — ha a továbbiakban nem is vetette fel a parlament nélküli kormányzás gondolatát —, külpolitikájában ingadozás nélkül csatlakozott Németország érdekeihez, belpolitikájában pedig újabb erőfeszítéseket tett — jobban ügyelve az „alkotmányos formákra" — a fasiszta diktatúra rendszerének továbbépítésére.

A fasiszta nagyhatalmak háborús politikájához való közeledés a háborús előkészületek fokozását eredményezte. A kormány, az „országgyarapítás" soviniszta bódulatát felhasználva, a „honvédelem" érdekeire való hivatkozással elfogadtatta az új honvédelmi törvényt. E törvény, azon túl, hogy bevezette az általános hadkötelezettséget, 14 és 70 év között, nemre való tekintet nélkül, előírta a honvédelmi munkakötelezettséget; ezáltal megvetette a hírhedt munkaszolgálat „törvényes" alapját. A honvédelmi törvény jogot adott a kormánynak rendkívüli intézkedések megtételére, amellyel biztosíthatta a háborús előkészületek és erőfeszítések zavartalanságát, mindenféle háborúellenes megnyilvánulás elfojtását. Így a kormány felhatalmazást kapott a sajtócenzúrára, az egyesülési és gyülekezési jog további korlátozására, a rögtönbíráskodásra, az internálás intézményének felállítására és alkalmazására, a vállalatok katonai felügyelet alá helyezésére s a gazdasági életbe való korlátlan állami beavatkozásra.

Imrédy, mivel nem támaszkodhatott szilárdan a kormányra — Gömböshöz hasonlóan, aki a „reformnemzedék" mozgalmával kísérletezett a kormánypárton kívüli tömegbázis biztosítására —, 1939 januárjában „kibontotta a Magyar Élet Mozgalom zászlóját". Ezzel egy fasiszta tömegpárt alapjait akarta lerakni.

[38] Dolgozók Lapja, 1938. II. évf. 1. sz. Idézi A magyarországi munkásmozgalom 1929—1939. Tananyag a MSZMP magyar munkásmozgalom története tanfolyam számára. Kossuth Könyvkiadó 1958—1959. 140. old.

Imrédy a „csodaszarvas mozgalom"[39] fő célkitűzéseit az „új Magyarország megteremtésében", „a magyar megújhodásban", „a nacionalista társadalom megszervezésében", a „katonai szellem és a tettrekész fegyelem" érvényesítésében, a fajvédelemben, a keresztény erkölcs elveinek érvényesítésében, „a szegénység leküzdésében", lelki, gazdasági és társadalmi reformokban, a gazdasági visszaélések kiirtásában, az „egységes magyar akarat" érvényesülésében összegezte.[40] Demagógiájában szinte a nyilasokkal kelt versenyre, amikor a társadalmi ellentétek megszüntetéséről, a szegénység felszámolásáról, a gyökeres földreform megvalósításáról beszélt. „Nincs helye a nemzeten belül a kasztokra, az osztályokra való elkülönülésnek, a születési előjognak, a gőgnek; nincs helye annak, hogy a fényes családfával bíró lenézze az egyszerűbb származását, a gazdagabb a szegényebbet..."; „Emberhez méltó megélhetést a nemzet minden fia számára..."; „Törjük le a mohó profitéhséget"; „Ültessük trónra a tiszta erkölcsöt, nemcsak a magánéletben, hanem a gazdasági életben is."[41] De nehogy valaki komolyan vegye a gazdagok, a vagyonosok elleni „támadását", leszögezte: „nem szabad abba a hibába esnünk, hogy a harcot a vagyon, a tőke ellen folytatjuk".[42]

A tömegbázis szélesítését célozta a második zsidótörvény bejelentése is, amellyel Imrédy egyrészt az uralkodó osztályok feltétlen németbarát csoportjának követeléseit igyekezett kielégíteni — e követelések már az első zsidótörvény életbeléptetésénél elhangzottak —; másrészt a törvénnyel saját politikájának próbálta megnyerni a nyilasok tömegeit. Hasonló célt szolgált „földreform"-ígérete is, amelynek megvalósításához a zsidóbirtokok teljes kisajátításával, a legnagyobb földbirtokok egy részének kártérítés ellenében történő igénybevételével kívánt alapot teremteni.

Imrédy kísérletei, amelyek tömegbázisának kiszélesítésére irányultak, nem jártak olyan eredménnyel, hogy miniszterelnökségét meg tudta volna szilárdítani. Hiába akarta a nyilasok lába alól kihúzni a talajt, követelésük egy részének kormányprogramjába való felvételével (feltétlen együttműködés a hitleri Németországgal, „földreform", zsidótörvény), az a törekvése, hogy az uralkodó osztályok egy csoportjának vezetésével, a nyilasok nélkül építse ki a totális fasiszta diktatúrát, maga után vonta a szélsőjobboldal támadásait. Amikor pedig egyre jobban eleget igyekezett tenni azoknak a követeléseknek, amelyeket a hitleri Németország támasztott közvetlenül, vagy a kormányt a német érdekeknek megfelelően állandóan jobbra szorító nyilasok útján közvetve,

[39] „Amint eleinket a legendás szarvas vezette új hazába, úgy indulunk a megvilágosító gondolat után, amely a mai új magyar életet jelenti" — mondotta Imrédy megnyitó beszédében. [Pesti Hírlap, 1939. január 8.]

[40] Lásd ugyanott.

[41] Ugyanott.

[42] Ugyanott.

akkor egyre jobban elszigetelődött az uralkodó osztályok azon csoportjaitól, amelyek ellenezték, szükségtelennek tartották a totális fasiszta rendszer bevezetését, s féltek az egyre növekvő német befolyástól. Az uralkodó osztályok ezen csoportjai és a nyilasok támadása 1939 februárjában lemondásra kényszerítették Imrédyt.

Ha Imrédynek nem is sikerült kiépítenie a totális fasiszta diktatúrát az általa elképzelt módon, további lényeges lépéseket tett előre ebben az irányban. Az újabb fasiszta szervezetek létrehozásával, a német érdekeket feltétlenül kiszolgáló elemek tömörítésével és erősítésével, a fasiszta ideológia, a sovinizmus, az antiszemitizmus, a szovjet- és kommunistaellenesség még szervezettebben, nagy erővel folytatott propagálásával, a felfokozott szociális demagógiával tovább szélesítette a fasizmus alapjait. Kormánya az antikomintern paktumhoz való csatlakozással hivatalosan is elkötelezte magát a Szovjetunió elleni rablóháborúra. A Csehszlovákia feldarabolásában való részvétellel súlyos függésbe taszította Magyarországot. Mindezzel Imrédy gyakorlatilag megtette az első lépést azon az úton, amelyet Gömbös és Darányi készített elő, s amelyen Teleki és az őt követő kormányok jártak. Míg a nyilasok ellen látszatintézkedéssel harcolt, törvényeket hozott a munkásmozgalom és a demokratikus erők ellen.

Imrédy az új honvédelmi törvény megalkotásával olyan helyzetbe juttatta a kormányt, hogy az egy alkalmas pillanatban, a törvényadta lehetőségekkel élve, „alkotmányos" alapon felszámolhatja a még meglevő demokratikus jogokat, és lényegében áttérhet a totális diktatúrára.

Imrédy lemondása után, 1939 februárjában Teleki Pál lett a miniszterelnök. Teleki személyében az ellenforradalmi rendszer egyik kipróbált vezető politikusa került a kormányelnöki székbe. Teleki 1919 tavaszától részt vett az ellenforradalmi szervezkedésben; a nacionalista Keresztény Nemzeti Liga megalapítói között szerepelt. A szegedi ellenforradalmi kormányban külügyminiszter volt; majd 1920-ban, a Simonyi-Semadam-kormány külügyminisztereként részt vett a trianoni békét aláíró magyar delegáció munkájában. Ugyancsak 1920-ban miniszterelnök lett. Első miniszterelnöksége alatt gyors ütemben haladt előre az ellenforradalmi terror intézményesítése. Bevezettette a botbüntetést, törvényt hozatott a numerus claususról, a vitézi intézményről, s a forradalmi munkásmozgalom „törvényes eszközökkel" történő elnyomására törvénybe iktatta „az állami és társadalmi rend hatályosabb védelmét". Lemondása után — mint a soviniszta-fasiszta Társadalmi Egyesületek Szövetségének elnöke, a titkos társaságok egyik vezetője — a revizionista, irredenta propaganda egyik fő irányítója, szervezője maradt. Részt vett a frankhamisításban is. Mint „főcserkész" jelentős szerepet töltött be az ifjúság soviniszta nevelésében, a cserkészet katonai szellemű átlakításában. A revizionista külpolitika, az irredenta propaganda érdekében megszervezte a Szociográfiai és az Államtudományi Intézetet. Gazdaságföldrajzi és

népességföldrajzi kutatásait is a revizionizmus alátámasztására igyekezett felhasználni. 1938-ban az Imrédy-kormány vallás- és közoktatásügyi miniszteréként jelentős szerepe volt a második zsidótörvény kidolgozásában.

A magyar uralkodó osztályok nacionalista, ellenforradalmi ideológiájában fontos helyet foglalt el a „szentistváni gondolat", a „szentistváni állameszme". Az ellenforradalmi rendszer politikusai, ideológusai reakciós, soviniszta politikájuk alátámasztására, a tömegek megtévesztésére gyakran hivatkoztak a „szentistváni örökségre". A „szentistváni gondolat" — különösen a harmincas évek második felében — olyan jelszóvá vált, amelyet a különböző politikai csoportok a mindenkori célkitűzéseikhez igyekeztek hozzáilleszteni; ezzel a jelszóval igyekeztek szentesíteni, a tömegek — elsősorban az értelmiség és a középrétegek — számára elfogadhatóvá tenni törekvéseiket. Szekfű Gyula így jellemezte a „szentistváni gondolatnak" a napi politikai célokra való felhasználását: A szentistváni államrendszer, a szentistváni birodalom „kifejezéseket, valamint a velük kapcsolatos, az Intelmekből való idézetet az egynyelvű és egyszokású ország gyöngeségéről a legkülönbözőbb pártállású — és tegyük hozzá: műveltségű — emberek szinte szakmányban emlegetik; nincs párt vagy csoport, magyar vagy nem magyar, mely István királyra ne hivatkoznék, és hozzá ne kötné valamely nem is lényegtelen kívánságát vagy pártprogramját".[43] A hivatalos kormánypolitika a szentistváni gondolattal elsősorban revizionista törekvéseit igyekezett alátámasztani, de felhasználta azt a keresztény vallás és a római katolikus egyház szerepének, jelentőségének a kidomborítására is, főként antiszemita éllel.[44]

A magyar uralkodó osztályoknak a Kárpát-medencében élő népek fölötti uralomhoz való jogát Teleki is a szentistváni gondolatból vezette le. „A szentistváni állameszme a népek megértésének, a népek helyes és józan vezetésének állameszméje itt, ezen a területen, amelyen élünk, és amelyet Szent István politikailag megszervezett. Tehát a Duna-medence rendjének állameszméje!" — mondotta.[45] Szerinte a történelem folyamán a magyar uralkodó osztályok történelmi kötelességből igyekeztek fenntartani a más népek feletti uralmukat: „A Duna-medencén belül nem az uralom, hanem hivatás és kötelesség eszméje az, amely megnyilvánul nagyjaink cselekedeteiben . . ."[46] És ha ez a „kötelességteljesítés" az uralom alakját öltötte is magára, nem elnyomó, más népeket leigázó politika volt, hanem „atyai uralom". „Ez a kötelesség hazánk minden lakójával, minden nemzetiségével szemben érvényesült, gyakorlatában atyai uralom volt, és hagyományában atyai uralom maradt mind-

[43] *Szekfű Gyula:* Állam és nemzet. Magyar Szemle Társaság kiadása 1942. 298. old.

[44] Vö. *Pamlényi Ervin:* A szentistváni gondolatról. Élet és Tudomány, 1962. december 2. 1507—1510. old.

[45] *Teleki Pál:* Magyar politikai gondolatok. Nemzeti Könyvtár 1941. 9. old.

[46] Ugyanott, 12. old.

végig, az állameszme fejlődése során."[47] Ezt a „szentistváni kötelességet" kell teljesítenie az élő magyar nemzedéknek is. „Ebben a kötelességben kell élnie, ennek a kötelességnek munkáját, áldozatát kell vállalnia, gyakorolnia, feladatát felismernie a maga politikai cselekvésében, mindenkor."[48]

Teleki irredenta nézeteit, revíziót követelő külpolitikájának létjogosultságát geopolitikai elmélettel is igyekezett alátámasztani. Az „ezeréves határok" visszaállítására irányuló kormánypolitikát többek között a Közép-Duna-medence földrajzi egységével indokolta: „A Közép-Duna-medence teljes egészében egységes táj, jóllehet alföldek, dombos vidékek és erdős hegységek különböző tájegységeiből tevődik össze. Ez a legfontosabb földrajzi tényező. A történelem ezt azzal igazolja, hogy ebben a medencében egyetlen politikai alakulat sem maradt meg tartósan addig, amíg olyan nem keletkezett, amely a medencét teljes egészében ki nem töltötte . . ."[49] A magyarság jólétét, békés fejlődését a „földrajzi egységet kitöltő" magyar állam biztosítja, mint ahogyan ez a múltban történt: „Az 1867-es kiegyezés után következő ötven év talán a legnyugodtabb korszak volt Magyarország életében. Valamikor megszoktuk a legalkotóbbnak tekinteni. *A földrajzi egység újra helyreállt . . . Így a földrajzi energiák hatalmas állandóságukkal működtek, urai voltak minden történelmi eseménynek.*"[50]

A reakciós politikus tudós tehát, meghamisítva a történelmet, a földrajzi egységet a társadalom fejlődését döntő módon meghatározó tényezőnek állította be, s az e földrajzi egység helyreállítására irányuló politikát a magyar társadalom békés fejlődésének fő feltételét megteremtő eszközként igyekezett feltüntetni.

A magyar uralkodó osztályok Teleki által megfogalmazott revizionista törekvései nem estek egybe a németek Kárpát-medencére vonatkozó elképzeléseivel. Teleki miniszterelnöki kinevezésével a magyar uralkodó körök azt tartották szem előtt, hogy szabadabb kezet biztosítsanak saját imperialista törekvéseik megvalósításához, természetesen úgy, hogy jó barátságban maradjanak Németországgal — lehetőleg további engedmények nélkül —, és elkerüljék a nyugati hatalmakkal való összeütközést.

Az új kormánynak belpolitikailag az lett volna a feladata, hogy véget vessen az Imrédy csoportja által űzött szociális demagógiának, visszaszorítsa a szélsőjobboldali mozgalmat, és „alkotmányos" keretek között irányítsa a magyar fasizmus politikáját. Teleki az „alkotmányos" diktatúra híveinek kívánságát fejezte ki akkor, mikor kijelentette: „A ma-

[47] Ugyanott, 13 old.
[48] Ugyanott, 12—13 old.
[49] Ugyanott, 26. old.
[50] Ugyanott, 32. old. (Kiemelés tőlem. — *Szerző.*)

gyar nemzetnek az alkotmányosság örök tulajdonsága. Ennek következtében nálunk a diktatúrának is alkotmányos formája lehet."[51]

Telekinek átmenetileg sikerült részeredményeket felmutatnia a fenti feladatok megoldásában. A Magyar Élet Mozgalmat egyesítette a kormánypárttal, s ezáltal megszüntette az uralkodó osztály egy részének a kormánypárttal szembeni csoportosulását. Fellépett a nyilas mozgalom ellen is, de ebben ő is elődeinek látszatintézkedéseit követte. Feloszlatta ugyan a nyilasok pártját, de márciusban már, új néven engedélyezte a párt megalakulását, és szabad teret engedett a szélsőjobboldali mozgalom választási hadjáratának.

A kormánypárt jobbszárnyának megnyerése, a nyilasok tömegbefolyásának csökkentése, továbbá a kormány háborús politikájának megfelelő biztosítása érdekében Teleki elfogadtatta a parlamentben a második zsidótörvényt. Ez a nagyműveltségű tudós hírében álló reakciós politikus a tudománytalan német fajelmélet alapján megfogalmazott, az elsőnél lényegesen súlyosabb második zsidótörvény elfogadtatásával jelentős szakaszon tovább építette azt az utat, amelyen néhány év múlva több százezer magyar állampolgárt hurcoltak koncentrációs táborokba, a gázkamrákba vagy a Duna-partra, vagy fosztottak meg működési lehetőségüktől. E törvény életbeléptetésével még inkább előrehaladt az a folyamat, amelynek eredményeképpen a nagyobb elhelyezkedési lehetőségek biztosításával anyagilag is érdekeltté tették a keresztény kispolgárságot és az értelmiséget az antiszemitizmus terjesztésében, az antiszemita magatartás vállalásában. A legnagyobb anyagi hasznot természetesen ebből is az uralkodó osztályok egyes csoportjai húzták, különösen a németbarát politikát legerőteljesebben képviselő tőkések, akik a zsidó kapitalisták gazdasági visszaszorítását saját befolyásuk növelésére, saját pozíciójuk megerősítésére használták fel. A második zsidótörvény alkalmazását az ún. „őrségváltás" kísérte, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy nyugalmazott és aktív magas rangú állami tisztviselők, katonatisztek kerültek be a bankok és vállalatok igazgatóságába. A magyar uralkodó osztályok az antiszemitizmus bódító mérgének nemcsak politikai, hanem gazdasági előnyeit is igyekeztek minél nagyobb mértékben kihasználni. E folyamatot vizsgálva teljesen világossá válnak azok a mozgató rugók, amelyek a magyar uralkodó osztályok jelentős részét oly harcos fajvédővé tették.

Teleki, a zsidótörvények történelmi szükségességének igazolására, megfogalmazta a keresztény nemzeti gondolat politikai tartalmát. Meghatározásában a magyar ellenforradalmár arisztokratának és az uralkodó osztályok egészének materializmus-ellenessége, antidemokratizmusa, zsidóellenessége sűrűsödött össze: „A keresztény nemzeti gondolat a politikában azt jelenti, hogy pótoljuk azokat a mulasztásokat, helyreállítsuk azoknak a rombolásoknak a következményeit, amelyeket a XIX.

[51] Ugyanott, 122. old.

század materializmusa okozott, a liberalizmus és a kapitalizmus, különösen pedig ezeknek túltengése. Intézményesen kell biztosítanunk, hogy a keresztény magyarság — idetartoznak az idegen nyelvű magyar állampolgárok is — visszanyerje, illetve elnyerje azokat a helyeket a gazdasági életben és egyebütt is, amelyek őt megilletik. Erre a nemzet további élete és fejlődése érdekében feltétlenül szükség van."[52] Teleki a második zsidótörvényt „a szegedi gondolat" egyik fő célkitűzésének megvalósulásaként üdvözölte: „A keresztény pozíciók megszerzésének korszaka talán kissé sokáig elhúzódott azóta, hogy Szegeden kitűztük a keresztény nemzeti zászlót. Ma már befejeződött a feladatnak ez a része."[53] Válaszából, amelyet azokra a nézetekre adott, amelyek a szentistváni gondolattal szemben álló, az alkotmánytól idegen, jogfosztó intézkedésként bírálták a második zsidótörvényt, kirajzolódik a magyar ellenforradalmi rendszer egyik vezető politikusának — és vele együtt az uralmon levő politikai köröknek — elvakult antiszemitizmusa, és lelepleződik embertelen cinizmusa. Teleki így kérkedett antiszemitizmusával: „Ezt az álláspontot tudományosan és társadalmilag immár régóta vallom, és több mint húsz éve írom és hirdetem."[54] „Hogyha saját magam által szerkesztett törvényjavaslatot hoztam volna, az ennél a törvénynél szigorúbb lett volna."[55]

Azokkal szemben, akik a szentistváni gondolatra való hivatkozással ellenezték a zsidótörvényt, hangsúlyozta: ez nemcsak hogy nem ellenkezik a szentistváni gondolattal, hanem egyenesen abból következik: egyébként pedig „nem szabad a szentistváni gondolatot jelszóként alkalmazni, legkevésbé annak egyes kiszakított részeit".[56] Azoknak, akik úgy érveltek a zsidótörvények ellen, hogy azok a magyar alkotmánytól idegen „faj és vér" fogalmát vitték be a magyar törvényhozásba, a következőt válaszolta: „Ne tévesszük szem elől, hogy az alkotmány nem rideg, holt és mozdulatlan valami."[57] És hogy a zsidótörvények jogfosztást jelentettek? „Természetesen áll az, hogy a zsidótörvény sok tekintetben jogfosztás az egyedekre nézve. Ez világos ... Megengedem, hogy ez a jogkorlátozás messzemenő sokak szempontjából, de mások szempontjából nem elég messzemenő."[58]

A második zsidótörvény elfogadtatásával felszított antiszemitizmust és a Kárpátalja megszállásával bekövetkezett újabb „országgyarapítás" által felkeltett nacionalista örömmámort felhasználva, Telekiék 1939 májusában lebonyolították a képviselőválasztásokat. A titkos választójog alapján lezajlott választások — ha a választók számának korlátozott

[52] *Teleki:* Magyar politikai gondolatok. 80. old.
[53] Ugyanott, 57. old.
[54] Ugyanott, 83. old.
[55] Ugyanott, 82. old.
[56] Ugyanott.
[57] Ugyanott, 86. old.
[58] Ugyanott, 85. old.

volta torzítja is a képet — érzékelhetővé teszik azt a jobbratolódást, ami négy év alatt végbement a politikai életben.[59]

A képviselői mandátumok megoszlása a polgári ellenzék és az SZDP súlyos vereségét mutatja; e mögött a városi kis- és középpolgárság, bizonyos munkás- és agrárproletár-tömegek jobbratolódása húzódik meg. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a kormánypárti képviselők között is többségbe került a feltétlen németbarát csoport, és a nyilasok — 900 000 szavazattal — jóval több mandátumot szereztek, mint a polgári ellenzék és az SZDP együttesen, világossá válik, hogy az a politika, amit Teleki folytatott, nem lehetett hosszú életű.

A választási agitációt féktelen jobboldali és szélsőjobboldali szólamok jellemezték. A kormánypárt agitációja a polgári ellenzék és a szociáldemokrácia ellen irányult; a nyilasokkal szemben lényegében nem lépett fel. A kormánypárt és a nyilas párt agitációs érvei között alig volt különbség. „Nemzeti egység", „földreform", „igazságos adórendszer"; a kamatuzsora, a munkanélküliség megszüntetése — ezek voltak a fő jelszavak. A nyilasok emellett — a munkásság, a parasztság és a kispolgárság ösztönös antikapitalizmusát felhasználva — fokozták a zsidótőke, a zsidó nagybirtok és nagybérlet elleni agitációjukat; demagóg módon a nagybankok ellenőrzését, az energiaforrások államosítását követelték. A nyilasok térnyerését — soviniszta, antiszemita jelszavaikon és szociális demagógiájukon túlmenően — az is elősegítette, hogy a kormány, de még inkább a közigazgatási apparátus, a nyilas jelölteket támogatta az ellenzékkel szemben.

Az ellenzék visszaszorulásának, a jobboldali és szélsőjobboldali erők előretörésének kedvezett az 1938 közepétől kialakult gazdasági helyzet is. A „győri program" alapján fokozódott a haditermelés, amely az egész gazdasági életre kiható konjunktúrát eredményezett. A munkanélküliség jelentősen csökkent, sőt a bizonyos fokú munkaerő-kereslet átmenetileg még a reálbérek növekedését is lehetővé tette. A készletek felhalmozására irányuló, háborúra készülő politika a mezőgazdasági termékek elhelyezésének problémáját is megoldotta. Javult a középrétegek, a kispolgárság és az értelmiség helyzete is: részben a zsidótörvények eredményeképpen, részben az „országgyarapítás" révén megnövekedett elhelyezkedési lehetőségek következtében.

Az uralkodó osztályokat és a kormányt tehát belpolitikailag kedvező helyzetben érte a második világháború kitörése. Horthyék a háború kirobbanása után a honvédelmi törvény adta kivételes hatalommal élve, tovább korlátozták a polgári szabadságjogokat, felfüggesztették a munkásosztály szociális vívmányait, bevezették a hadiüzemi rendszert, s

[59] A kormánypárt 260 mandátumból 179-et szerzett. A Keresztény Gazdasági Párt 8-at (1935-ben 14 képviselője volt), a Kisgazdapárt 14-et (1935-ben 25 képviselője volt), az SZDP 5-öt (1935-ben 11-et); a liberálisok 7 képviselete is 5-re olvadt. Ugyanakkor a nyilasok 49 mandátumot szereztek (az 1935 évi 2-vel szemben).

ezzel katonai fegyelem alá vonták az üzemek munkásait. Rendeletet adtak ki az egyesülési és gyülekezési jog korlátozásáról, a cenzúra további szigorításáról, „a közbiztonságra veszélyes, aggályos és gyanús" (értsd: a kormány politikájával szembehelyezkedő, antifasiszta, a háború ellen fellépő baloldali) egyének rendőri felügyelet alá helyezéséről és internálásáról.[60]

A háború kirobbanása után a hitleri Németország fokozta gazdasági követeléseit. A magyar kormány a német hadsereg és hátország élelmiszer-ellátásának biztosítására egyre nagyobb mennyiségben szállította a búzát, lisztet, zsírt, cukrot. Horthyék tehát fizettek a hitleri „ajándékokért". Hogy eleget tudjanak tenni a német igényeknek, korlátozták a lakosság élelmiszer-fogyasztását. Megjelent a zsírjegy és a cukorjegy.[61] Megszüntették a péksütemény és a friss kenyér árusítását.

Teleki az ország kiárusítását a „becsület" kérdésévé tette. A korlátozó intézkedéseket a következőkkel indokolta: „Háború van, meg kell szokni a korlátozásokat. Háború van Európában, és szövetségeseink háborúban vannak, tehát realizálni kell a háborút, nem lehet jól élni, amikor a háborút viselő tengelyhatalmak népe a legerősebb korlátozásokat szenvedi. Nem szükséges, hogy megmondjam, hogy mi minden köt bennünket a tengelyhatalmakhoz; ez becsület kérdése. A becsület kérdése fázni és éhezni is, ha kell."[62]

A kormány egyidejűleg fokozta a „belső fegyelem" megszilárdítására, a társadalom összefogására irányuló erőfeszítéseit. „Meg akarom őrizni a nemzeti jellemvonásunkból az egyéniséget az emberekben és embercsoportokban; másrészt össze akarom fogni ezeket, és jobban akarom fegyelmezni a nemzetet, mert arra szükség van."[63] „Le kell verni az országban uralkodó bizalmatlanságot... ha kell ököllel is..."[64] A nemzet „fegyelmezése", a „nemzeti célokért vívott áldozatos harcra" való felkészítés keretében Teleki megkülönböztetett figyelmet szentelt az ifjúság „nemzetibb és keresztényibb formákban" való nevelésének. „A nemzetbe fegyelmet vinni, fegyelemre nevelni" az egyetemi bajtársi szövetségek, a cserkészet és a leventeintézmény hivatott; „kifejlesztésük tehát további feladatunk." „A leventeintézmény fejlesztése különösen fontos a fegyelmezés szempontjából. Belevisszük a középiskolai tanulókat is ebbe az intézménybe, amely a fegyelmezésben reménhetőleg többet fog elérni, mint ma az iskola..."[65]

[60] Nem kell bővebben magyarázniuk, hogy ezek a meghatározások — „aggályos", „gyanús" — milyen mértékben bízták a rendőri önkényre a rendelet kiterjesztését és értelmezését.

[61] A cukoradagot a fővárosban havi 1 kg-ban, a vidéki városokban fél kg-ban, más helyeken 30 dkg-ban állapították meg. A 2 kg-nál nagyobb cukorkészletet be kellett szolgáltatni.

[62] *Teleki:* Magyar politikai gondolatok. 96. old.

[63] Ugyanott, 56. old.

[64] Ugyanott, 57. old.

[65] Ugyanott, 55. old.

Németország katonai sikereinek hatására azonban Teleki helyzete 1940 tavaszán egyre nehezebb lett. Nemcsak a nyilasok követelték egyre hangosabban a háborúba való bekapcsolódást, hanem a kormánypárton belül is jelentős csoport sürgette; a vezérkar egy része, a német sikerektől elkábítva, szintén a beavatkozást kívánta.

Teleki — az uralkodó osztályok egységes támogatásának biztosítása, s ezen túlmenően a lakosság széles rétegeinek megnyerése érdekében — további „országgyarapításra" határozta el magát. Ilyen irányba akarta terelni a szélsőjobboldal és a kormánypárti ellenzék háborús kalandvágyát, s ezzel próbálta elvonni a figyelmet az 1940 első felében mutatkozó gazdasági nehézségekről. 1940 tavaszától fokozatosan erősödő propagandahadjárat indult meg Románia ellen, visszakövetelve az „ezeréves határokat". 1940. augusztus 30-án megszületett a második bécsi döntés, amely Magyarországnak ítélte Erdély egy részét.

Bár Teleki ezzel a lépéssel kormányát és annak semlegességet hangoztató politikáját akarta megerősíteni, az újabb „hitleri adomány" sem maradhatott ellenszolgáltatás nélkül. Teleki követte elődei példáját, és az újabb területért még szorosabban láncolta Magyarország sorsát a tengelyhatalmakhoz.

A bécsi döntés egyébként külön megállapodást tartalmazott a magyarországi német népcsoport jogaira vonatkozóan: az országon belül kivételes helyzetet biztosított a Volksbundnak; ehhez járultak még a németek további belpolitikai és gazdasági követelései. Röviddel a bécsi döntés után Szálasi szabadlábra került; visszavonták azt a rendeletet, amely megtiltotta, hogy a köztisztviselők belépjenek a nyilas pártba. A frakciókra töredezett nyilas mozgalom újjáéledt.

Teleki igen hamar tapasztalhatta, hogy a kormánypárton belüli ellenfeleit nem nyugtatta meg „országgyarapító" politikája; ezek további intézkedéseket követeltek részben belpolitikailag (a zsidótörvények további szigorítása), részben a Németországgal való szorosabb kapcsolatok kiépítését illetően.

Teleki tehát a Románia elleni akcióval nem tudta megszilárdítani helyzetét; emellett rátette a koronát a németek előtti behódolás politikájára: 1940. november 20-án csatlakozott a német—olasz—japán háromhatalmi egyezményhez. A látszólagos — és ideig-óráig sikerrel folytatott — semlegességi politikát feladva, egy olyan katonai jellegű egyezményt írt alá, amellyel elkötelezte magát a tengelyhatalmak rablóháborújában való részvétel mellett. Teleki ezt követő kísérlete — hogy Magyarország a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás után a Jugoszláviával kötött örök barátsági szerződés révén tartsa fenn a kapcsolatot a nyugati hatalmakkal — eleve kudarcra volt ítélve.

A magyar miniszterelnök öngyilkossága a „két vasat tűzben tartó" politika csődjét mutatta. Az ország függetlenségét nem lehetett úgy megőrizni, a német követeléseket nem lehetett úgy elhárítani, hogy közben lényegében németbarát politikát folytatnak, és időről időre

„ajándékokat" fogadnak el a náci Németországtól. Amikor Németország jelentkezett az ellenszolgáltatásért, vagy az következett be, ami Darányi és Imrédy miniszterelnökségének második felében — hogy ti. engedtek a németeknek —, vagy az, amit Teleki választott.

A Teleki-kormány kétéves uralma alatt a Horthy-fasizmus átmenetileg megerősödött. Bár fenntartotta a látszat-alkotmányosságot, a zsidótörvényekkel, a polgári szabadjogok további korlátozásával, a kivételes hatalom életbe léptetésével, a munkásosztály és a haladó erők gúzsbakötésével, a polgári ellenzék visszaszorításával egyre nyiltabban gyakorolta a fasiszta diktatúrát. A lavírozó politika ellenére tovább haladt azon az úton, amely az ország függetlenségének további áruba bocsátásához, a tengelyhatalmak rablóháborújában való részvételhez vezetett.

*

A Gömbös-, Darányi-, Imrédy-, Teleki-kormányok uralma alatt tovább mélyült a fasizmus Magyarországon, és szorossá vált Magyarország függése a náci Németországtól.

Bár azok a kísérletek, amelyek a munkásosztály szervezeteinek felszámolását, a polgári szabadságjogok teljes eltiprását s a fasiszta egypártrendszerre való áttérést kívánták megvalósítani, sikertelenül végződtek, a szóban forgó időszakban — a huszas években kialakult magyar fasizmus kereteit fenntartva, „alkotmányos úton" — folytatódott a fasiszta rendszer további kiépítése, módszereiben is a német fasizmushoz való közelítése. Ezáltal a Horthy-fasizmus egyre inkább alkalmassá vált arra, hogy hozzálásson imperialista terveinek és háborús politikájának megvalósításához.

A magyar uralkodó körök, bár a KMP munkája, a munkásosztály ellenállása miatt nem tudták felszámolni a szakszervezeteket és az SZDP-t, s nem sikerült számottevő fasiszta jellegű munkás-tömegszervezeteket létrehozniuk, fokozták a munkásosztály szervezetei ellen irányuló rendőri intézkedéseket, állandóan és lankadatlanul üldözték a kommunistákat és a baloldali munkásvezetőket. Különösen a harmincas évek második felében növekedett meg az internálások, letartóztatások száma. A sajtó- és gyülekezési jog korlátozásával egyre jobban csökkent a munkásmozgalom legális lehetősége.

A látszat-parlamentarizmus fenntartása mellett a kormányok egyre inkább visszaszorították a polgári ellenzéket, és néhány átmeneti korlátozástól eltekintve szabad teret engedtek a szélsőjobboldali mozgalmaknak.

A kisebb ingadozások ellenére is mind szorosabbra fűzték gazdasági és politikai kapcsolataikat a hitleri Németországgal; lépésről lépésre — azt lehet mondani: kormányról kormányra — erősödött Magyarország Németországtól való függése. Azok az erőtlen kísérletek, amelyeket önálló imperialista célkitűzéseik megvédése érdekében tettek, sikertele-

nek maradtak, mert imperialista igényeik kielégítésében Németországra támaszkodtak. Ahhoz, hogy a német befolyással hatásosan szembe tudjanak fordulni, külpolitikailag a Szovjetunióra, belpolitikailag a munkásosztály és a parasztság tömegeire kellett volna támaszkodniuk. Ennél pedig semmi sem volt távolabb a magyar uralkodó osztályoktól. Ha az uralkodó osztályok egyes csoportjai úgy érezték, hogy a kormány, akár bel-, akár külpolitikai intézkedéseivel, veszélyezteti a magyar fasizmus hagyományos kereteit vagy önálló imperialista célkitűzéseit, határozott lépés helyett mindig kormányváltozással igyekeztek fordulatot elérni — nemegyszer úgy, hogy a kormány összetételében alig következett be változás. Az 1932—1941 között lezajlott kormányváltozások mögött lényegében az uralkodó osztályok különböző csoportjainak érdekellentétei húzódtak meg. Ezek az ellentétek nem voltak olyan mélyek, hogy lényeges változást idéztek volna elő a kormányzat bel- és külpolitikájában. Az uralkodó osztályok egyetértettek abban, hogy a munkásosztályt és a szegényparasztságot, s általában a dolgozó tömegeket a fasiszta rendszer keretében elnyomják; legfeljebb csak a módszereket illetően volt eltérés közöttük. A német szövetséget is egyöntetűen helyeselték, mert revíziós törekvéseiket csak így remélhették kielégíteni; ha időnként ellentétek merültek fel e tekintetben, az a kapcsolatok mértékét illetően jelentkezett.

A magyar uralkodó osztályok politikájában mindent alárendeltek sovinizmusuknak, területszerzési vágyuknak. Az elvakult kalandorpolitika a magyar nép számára mérhetetlen szenvedés, áldozat, megaláztatás forrásává vált. A magyar kormányok „országgyarapító" politikája végeredményben együtt járt az ország függetlenségének feladásával, az ország gazdasági kifosztásával, a magyar nép jogainak eltiprásával, százezrek halálával és milliók tudatának megnyomorításával. Elvakultságukban — talán az egyetlen Teleki kivételével — még annak felismerésére is képtelenek voltak, hogy ez a politika az ország katasztrófájával együtt saját hatalmuk pusztulásához is vezet.

Abban, hogy a horthysta kormányok országvesztő politikájukat a dolgozó tömegek, az egész magyar nép érdekei ellen a katasztrófáig folytathatták, nagy szerepe volt annak az ideológiának, amellyel húsz éven át, de különösen az utolsó évtizedben, a rendelkezésükre álló összes eszközzel a tömegek tudatát megfertőzték.

A munkásosztálytól és a Szovjetuniótól való rettegésük és félelmük abban a szovjet- és kommunistaellenes propagandában jutott kifejezésre, amelyet az ellenzéki pártokkal együtt, beleértve az SZDP vezetőségét is, féktelenül folytattak. A tömegek eszmei gúzsbakötését és a fasiszta rendszer tömegbázisának ideológiai eszközökkel való megalapozását elsősorban a nacionalista-soviniszta uszítás biztosította. A nacionalista, soviniszta hullám egyre szélesebb rétegeket nyert meg a fasiszta kormány számára, a szomszédos országokhoz tartozó területek

Magyarországhoz csatolása pedig növelte a tömegekben a hitleri Németország melletti szimpátiát.

A magyarság Duna-völgyi vezető szerepének hirdetése — a tények elferdítésével, a történelem meghamisításával — a Szovjetunió és a szomszédos népek elleni gyűlölet felszításával alkalmasnak bizonyult a rabló, imperialista háborúban való részvétel ideológiai előkészítésére is.

A tömegek félrevezetésére, osztálytudatának elhomályosítására az uralkodó osztályok eredményesen használták fel az antiszemitizmus mérgét is. A politikailag iskolázatlan társadalmi csoportok radikalizmusára, tőke- és nagybirtok-ellenességére támaszkodva, anyagi előnyök juttatásával sikerült a városi kispolgárság, a parasztság és a munkásosztály politikailag elmaradottabb rétegeit megnyerniük — részben a kormány hivatalos politikájának támogatására, részben a nyilasok tömegbázisának szélesítésére.

A következő kormánynak már nem volt nehéz a fasiszta rendszer intézményesített terrorjával és ideológiai mérgezésével háborúra előkészített országot bevinnie a Szovjetunió elleni háborús kalandba.

KOROM MIHÁLY:

A NÁCIBARÁT ÉS REVÍZIÓS KÜLPOLITIKA VÉGSŐ KÖVETKEZMÉNYEI: MAGYARORSZÁG RÉSZVÉTELE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

Magyarország második világháború alatti történetéből e tanulmány keretében azokat a kérdéseket dolgozzuk fel, amelyeknek ismerete hozzásegít bennünket a magyar uralkodó osztályok háború alatt folytatott politikájának, e politika valódi céljainak, eredményeinek, országpusztító lényegének még jobb megértéséhez. Ezért elsősorban Horthy-Magyarország háborúba lépésével, a magyar fasizmusnak az átcsatolt, illetve megszállt területeken folytatott nemzetiségi politikájával, a Kállay-féle „hintapolitikával" és Magyarország utolsó csatlósságának kérdésével kívánunk foglalkozni.

MAGYARORSZÁG BELÉPÉSE A SZOVJETUNIÓ ELLENI HÁBORÚBA

Horthy-Magyarország háborúba lépésének körülményeivel több okból is foglalkoznunk kell. Egyrészt azért, mert még mindig akadnak olyan nézetek, amelyek szerint Magyarország Hitler nyomására, német fasiszta kényszerrel lépett be a Szovjetunió elleni háborúba.[1] Ez a nézet — mint a következőkben látni fogjuk — nem felel meg a történelmi tényeknek, azok meghamisításán, elferdítésén alapszik, s egyben a Horthy-rendszer tisztára mosását is szolgálja. Foglalkoznunk kell ezzel a kérdéssel másrészt azért is, mert a Magyarország háborúba lépését,

[1] A Horthy-rendszer háborús bűnösei és reakciós, imperialista támogatóik már 1943-tól, de különösen a háború után — nyugaton terjesztett propagandájukban és emlékirataikban — azt bizonygatják, hogy Magyarország kizárólag német nyomásra lépett be a háborúba. Az ilyen munkák közül a következők a jelentősebbek: *Nikolaus von Horthy:* Ein Leben für Ungarn. Athenäum Verlag. Bonn 1953. (Megjelent magyarul is. *Horthy Miklós:* Emlékirataim. Buenos Aires 1953.); *Kállay, M.:* Hungarian Premier — a personal account of a nation's struggle in the second world war. Columbia University Press, New York 1954.; *Montgomery, Flournoy John:* Hungary, the unwilling satellite. The Devin-Adair Company, New York 1947.; *François Honti:* Le drame hongrois. Editions du Triolet, Paris 1949.; *Ullein-Revitzky:* Guerre allemande — Paix Russe. Paris 1948.; v. *Adonyi Ferenc:* A magyar katona a második világháborúban 1941—1945. Klagenfurt 1954.

háborús szerepét bemutató, főleg az oktatásban s a felvilágosító propagandában korábban alkalmazott bizonyos leegyszerűsítő módszer is hozzájárult a fenti nézet fennmaradásához. Alaposabb feldolgozó munkák hiányában, mélyebb elemzés nélkül ugyanis egyszerűen azzal magyaráztuk Magyarország háborúba lépését és háborús szerepét, hogy a Szovjetunió elleni támadás idejére Magyarország már elveszítette nemzeti függetlenségét és szabad cselekvését. Ez a leegyszerűsítő magyarázat — kimondva vagy kimondatlanul is — azt a nézetet terjesztette, hogy a függővé vált Magyarország valóban német fasiszta kényszerre lépett be a háborúba. A magyar függetlenség azonban nem egy csapásra veszett el a háború idején; nem úgy, mint a német fasizmus által megszállt vagy bekebelezett országoké, hanem fokozatosan, szinte észrevétlenül. S a felszínen nemcsak 1941-ben, hanem még 1944. március 19-e után is voltak bizonyos önállóságot mutató körülmények. Magyarország csatlakozása a Szovjetunió elleni háborúhoz tehát nem annak a következménye volt, hogy az ország teljesen elvesztette függetlenségét és szabad cselekvését; ezt az aktust az ország függetlenségének és szabadságának fokozatos elvesztése útján tett olyan súlyos lépésként kell értékelnünk, amelyet a magyar uralkodó osztályok önként, saját imperialista törekvéseiknek megfelelően, kényszerítés nélkül tettek meg 1941 júniusának utolsó napjaiban.

Jugoszlávia lerohanása, illetve az egész balkáni hadjárat befejezése után a német fasiszták és csatlósaik azonnal hozzáláttak a Szovjetunió elleni támadás megvalósításához. A német katonai és politikai tervek arról tanúskodnak, hogy Hitlerék nem igényelték feltétlenül Magyarország katonai részvételét a Szovjetunió elleni háborúban. A Szovjetunió lerohanására és megsemmisítésére készült ún. Barbarossa-terv különféle változatai csak a román és a finn haderő részvételével számoltak, a magyaréval nem. A német főparancsnokság által 1940 második felében elkészített terv első változatában — amelyet Hitler már december 18-án aláírt —, az „Előrelátható szövetségesek és azok feladatai" című részben, a következőket olvashatjuk: „1. A Szovjet-Oroszország elleni háborúban támadó szárnyainkon Románia és Finnország aktív részvételével számolhatunk. Hogy e két ország beavatkozó haderejét milyen formában helyezzük majd német parancsnokság alá, azt a Wehrmacht főparancsnoksága fogja idejében megszervezni és lefektetni." Ezután külön-külön is meghatározta Románia és Finnország közvetlen feladatait.[2]

Magyarország tehát nem szerepelt a Barbarossa-tervben. Hitlerék később sem vonták be a magyar katonai vezetőket a részletesebb hadműveleti tervek kidolgozásába. A Barbarossa-terv 1941. június eleji,

[2] Lásd Nyurnbergszkij processz. II. kiad. 1. köt. Állami Jogtudományi Kiadó, Moszkva 1954. 365. old. Kozli Magyarország és a második világháború. Kossuth Könyvkiadó 1959. 352—353. old.

részletes időrendi beosztást tartalmazó változata is csak az ország bizonyos területét kívánta felhasználni a német csapatok felvonultatására. A terv előírása szerint azonban június közepéig még ezt sem közölték Magyarországgal.[3]

Ugyanakkor Romániával — a közös katonai előkészületeken kívül — már 1941 májusában létrejött a szovjetellenes támadásra vonatkozó végleges és teljes legfelsőbb megegyezés. Antonescu román fasiszta miniszterelnök meglátogatta Hitlert, aki ismertette vele a szovjetellenes háború részletes terveit és Románia feladatait. Megegyezett Hitler és Antonescu abban is, hogy Románia a Szovjetunió elleni háborúban való részvétel jutalmaként elfoglalhatja a Moldvai Szocialista Szovjet Köztársaságot (Besszarábia), Észak-Bukovinát s a Dnyeszter és a Dnyeper közötti szovjet területeket.[4]

A finn fasisztákkal szintén már 1941 tavaszán sor került hasonló megegyezésre.[5]

Mindebből látható, hogy a német fasiszták nem kívánták mindenáron felhasználni Horthy hadseregét a Szovjetunió elleni háborúban. Bizonyos katonai feladatokat mégis róttak Magyarországra: főleg defenzív jellegű intézkedéseket követeltek tőle. Már 1940 második felétől sürgették egy kárpát-ukrajnai erődrendszer kiépítését és katonai megerősítését. Ezzel egyrészt a Jugoszlávia elleni támadást vélték biztosítani a Szovjetunióval szemben, másrészt pedig a Kárpátok vonalát kívánták megerősíteni a Szovjetunió elleni agresszió fedezése érdekében. Ugyanakkor bizonyos fokig modernizálták a Horthy-hadsereget. Ezek az intézkedések jelentették Magyarország katonai felkészítésének a maximumát.

Politikai terveikről Hitlerék még ennél is kevesebbett tudattak a magyar kormánnyal. Bár 1941 áprilisában Horthy is járt Hitlernél, a megbeszéléseken csak általában volt szó a Szovjetunió elleni háború lehetőségéről. Magyarország aktív bekapcsolását egyáltalán nem érintették. Hitler sem ekkor, sem később nem kérte fel Horthyékat a háborúban való részvételre, mint ahogyan ezt Románia és Finnország esetében megtette, amely országoknak területi ígéreteket is tett.

Jövendő partnereit illetően Hitler 1941. június 3-án a következőképpen fejtette ki álláspontját a japán követnek: „Csak azon államok segítségére számítok, amely államoknak területi követeléseik vannak a Szovjetunióval szemben... Magyarországra egész más feladat vár" — folytatta tovább Hitler.[6]

Horthyék nagyon jól ismerték Hitler álláspontját, hiszen az idézett kijelentéseket is a berlini magyar követ közölte a magyar kormánnyal.

[3] Lásd ugyanott, 398 old.

[4] Lásd ugyanott. Jon Antonescu vallomása.

[5] Lásd ugyanott, 377. és 398. old.

[6] A Bárdossy-per A tárgyalás és az ítélet. 2. köt. 32. old.

Sztójay később is több jelentésében (1941. június 2., 7., 14., 17., 22., 26., 28., 29. és július 2.) foglalkozott a német álláspontal. Bizonyításképpen itt csak a július 2-i, a hadüzenet utáni összefoglaló jellegű jelentésből idézünk. „Összes jelentéseimben — írta a követ Berlinből — éppen arra a német szándékra akartam félreérthetetlenül rámutatni, hogy mi ebben a háborúban ne tanúsítsunk aktív magatartást, továbbá ennek a német szándéknak valószínű politikai céljára, illetőleg várható következményeire. Ezt bátorkodom röviden megismételni.

Mértékadó német helyen tisztában vannak azzal, hogy a végleges európai elrendezés számukra még sok súlyos problémát fog felvetni. Ők nyilván úgy látják, hogy e rendezés tekintetében a magyar—német számla szaldója jelenleg többé-kevésbé ki van egyenlítve. Ezért nem kívánják a további rendezés problémáit olyan magyar követelésekkel terhelni, amelyeknek kielégítésére igényünk támadhat újabb teljesítmények révén, azaz, ha a magyar—német szaldót a szovjet elleni háborúban való aktív részvételünkkel ismét lényegesen a magunk javára billentjük."[7]

Ezek a dokumentumok azt tanúsítják, hogy Hitlerék 1941 nyarán még elég erősnek érezték magukat ahhoz, hogy ne területi ígéretekkel vagy más lekötelezettséggel vonják be az agresszióba Magyarországot. A Magyarországnak szánt feladatok többé-kevésbé világosak voltak a magyar uralkodó osztályok előtt. Horthyék tisztában voltak azzal, hogy Hitler elsősorban élelmiszer- és nyersanyagforrásként kívánja felhasználni az országot. Katonai vonalon Kárpát-Ukrajna megerősítésére, és ugyanott bizonyos magyar katonai egységek összevonására gondoltak azzal a céllal, hogy szovjet erőket kössenek le és vonjanak el más, támadásra kiszemelt irányból.

Mindettől függetlenül azonban kétségtelen, hogy a Horthy-fasiszták *önkéntes* háborúba lépését Hitlerék mégis szívesen fogadták.

A Horthy-rendszernek ahhoz, hogy belépjen a szovjetellenes háborúba, nem volt szüksége újabb területi vagy egyéb ígéretekre. Hitlernek nem kellett követelőznie, nem kellett kényszerítenie őket. Saját, elsőrendű érdeküknek tekintették a Szovjetunió elleni háborút. Éppen ezért — függetlenül Hitlerék elképzeléseitől, hogy be akarják-e vonni Magyarországot a szovjetellenes háborúba vagy sem — 1941 tavaszán és nyarán, a jugoszláv hadjárat után, a Szovjetunió elleni háború kérdése a magyar politika fő kérdésévé vált.

A magyar uralkodó osztályok teljesen egységesek voltak a Szovjetunió megsemmisítésének vágyában — akár német-, akár angolbarát politikát folytattak. A felkészüléshez és a háborúba való belépéshez azonban nagymértékben hozzájárult az a körülmény is, hogy a horthysta hadsereg élén akkor nagyobbrészt fasiszta, németbarát vezetők

[7] PI Archívum A XXII. 7/1920/62 Lásd Magyarország és a második világháború. 379—381 old

álltak: mindenekelőtt Werth Henrik vezérkari főnök, Bartha Károly honvédelmi miniszter, László Dezső tábornok, a vezérkari főnökség (vkf) hadműveleti csoportfőnöke és Újszászy István vezérkari ezredes, a vkf kémelhárítással, külföldi katonai ügyekkel stb. foglalkozó osztályának vezetője. A háborús felkészülést és a háborúba lépést szorgalmazták a szélsőfasiszta nyilas, imrédysta pártok és a berlini magyar követ, Sztójay Döme, nyugalmazott tábornok is.

A háborúba lépés azonban az adott esetben úgy vetődött fel, hogy önként, különösebb német kérés vagy kényszerítés nélkül kell azt megtenni. Ennek következtében viszont az ország a nyugati hatalmakkal is háborúba keveredhetett. A magyar uralkodó osztályok angolszász orientációjú szárnyának többségét — akik nem a Szovjetunió elleni háború tényét kifogásolták, csupán kifejezett német kérést, illetve közeledést vártak e tekintetben — ez megfontolásra késztette. A németbarát szárny *önkéntes formában* is, német kérés nélkül is, tehát mindenáron be akart lépni a Szovjetunió elleni háborúba. Ezt bizonyítják e szárny legszélsőségesebb, magas funkciókban levő képviselőinek különféle megnyilatkozásai is.

Mindenekelőtt a katonai vezetőknek volt jelentős befolyásuk. Werth vezérkari főnök a kormánynak a német felkérést váró álláspontjával szemben több memorandumában (1941. május 6-án, 31-én és június 14-én) Magyarország önkéntes felajánlkozását követelte a Szovjetunió elleni háborúra. Június 14-i memorandumában többek között a következőkkel indokolta álláspontját: „Szilárd meggyőződésem szerint Magyarország német—orosz háborúban nem maradhat tétlen. E háborúban részt kell vennünk:

1. mert ezt megköveteli az ország területi épségének, valamint állami, társadalmi és gazdasági rendszerünk biztosítása,

2. mert jövőnk érdekében az orosz szomszédság gyengítése és eltávolítása határainkról elsőrendű nemzeti érdekünk;

3. mert erre kötelez a keresztény nemzeti alapon álló világnézetünk és a bolsevizmussal szembeni elvi állásfoglalásunk úgy a múltban, mint a jelenben;

4. mert politikailag a tengelyhatalmak mellett véglegesen lekötöttük magunkat;

5. mert további országgyarapításunk is ettől függ... Éppen ezért újólag javaslom, hogy a kormány haladéktalanul lépjen érintkezésbe a német kormánnyal, és tegyen formális ajánlatot a német—orosz háborúhoz való *önkéntes csatlakozásra.*"[8] (Kiemelés tőlem. — *Szerző.*)

Hasonló tartalmú jelentésekkel és táviratokkal igyekezett rábeszélni a kormányt Sztójay Döme berlini követ is, hogy önként csatlakozzék a szovjetellenes agresszióhoz. Valamennyi fent jelzett jelentésében erről is szó van. A június 7-iben például a következőket írta: „Ha a

[8] PI Archívum. A XXII. 7/1920/62.

birodalmi kancellár bennünket nem szólít fel részvételre, úgy ennek mélyebb okai lehetnek. Ez talán azt is jelenthetné, hogy valamely okból ki akar kapcsolni további »érdemek szerzéséből«; ennek azonban, nézetem szerint, feltétlenül elébe kell vágni, mert amint említettem, csak így látom biztosítottnak Erdély visszaszerzésének lehetőségét . . .

Ezért javaslom, hogy *mielőbb* és megfelelő formában felajánljuk a birodalmi kancellárnak egy esetleges szovjet elleni akcióban való konkrét részvételünket. Esetleg egy véd- és dacszövetség formájában is."[9]

A német fasiszta katonai vezetőkkel szorosan együttműködő magyar katonai vezérkar a tények és adatok meghamisításától sem riadt vissza akkor, amikor a Szovjetunió elleni háborúra való magyar előkészületről, illetve az abba való bekapcsolódásról volt szó. Jellemző erre vonatkozóan az a mód, ahogyan a katonai vezetők az 1941. május végén létrehozott ún. „Kárpát-csoport", a szovjet határra összpontosított katonai erő szükségességét indokolták a szovjetellenes háborúba önként belépni még nem akaró, *nem annyira* szélsőséges háborús párti politikai vezetők előtt. „Magyarország politikai vezetése (a kormány) előtt a »Kárpát-csoport« létrehozása a szovjet csapatoknak a magyar határon történt fenyegető összevonásával indokolódott" — közölte írásbeli vallomásában a háborús bűnösök felett ítélkező nemzetközi bírósággal Újszászy István vezérőrnagy, a magyar vezérkari főnökség II. osztályának volt vezetője. „Ebből a célból László vezérőrnagy mint a hadműveleti csoport vezetője és az én közvetlen főnököm — folytatja tovább Újszászy —, parancsot adott a vkf. II. osztályának egy jelentés összeállítására, amelynek azt kellett állítania, hogy a magyar határon 14 szovjet hadműveleti egységet — köztük 8 gépesítettet — vontak össze . . . Meg akarom itt jegyezni — folytatódik Újszászy írásbeli vallomása —, hogy a magyar királyi vkf. II. osztálya által végrehajtott felderítés megállapította, hogy a magyar határon négy szovjet hadműveleti egység tartózkodott. Erről a körülményről a tényeknek megfelelően jelentést tettem Werth vezérezredesnek és László vezérőrnagynak, de az utóbbi parancsára az én igaz és tárgyilagos jelentésemet az ő kívánságának megfelelően át kellett dolgozni. Ezután Werth vezérezredes ezt a hazug jelentést terjesztette a kormányzó, a miniszterelnök és az ülésező koronatanács (a kormány tagjai) elé."[10]

A szélsőséges háborús pártiak nagyon jól tudták, hogy igazságtalan, támadó háborút akarnak kezdeni a Szovjetunió ellen. Tudták jól, hogy a Szovjetunió békében akar élni a magyar néppel is. A vezérkari főnök

[9] PI Archívum. Gyűjtemény. BM-anyag. Ellenállási mozgalom. Teleki Pál és társai feljegyzései.

[10] Az Októberi Forradalom és a Szovjetunió szocialista építésének Központi Állami archívuma. (CGAOR SZSZSZR) F 7021. op. 148. d. 119. 6—7. old.

1941. június 16-i feljegyzésében — miközben a legjobban sürgette a háborút a Szovjetunió ellen — az „oroszok szándékairól" kénytelen volt a következőket leírni: „A Szovjetuniótól távol áll minden támadó szándék, és Sztálin személyileg áldozatok árán is békés megegyezésre törekszik."[11]

A szovjetellenes háborúhoz való önkéntes csatlakozás azonban még nem következett be a támadás előkészítésének időszakában. A minisztertanács június 14-én foglalkozott ezzel a kérdéssel, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kormány német kérés, illetve követelés hiányában nem ajánlkozik fel a katonai akcióban való részvételre.[12] A kormány álláspontja bizonyos fokig érthető volt, hiszen számolnia kellett azzal, hogy a magyar nép körében nem talál támogatásra a szovjetellenes háború. Ezt különben is nehezen tudta volna megindokolni, mivel még területi követelésekkel sem fejthetett ki propagandát mellette. A magyar uralkodó osztályoknak ugyanis nem a Szovjetunióval, hanem éppen a szovjetellenes háborúban részt vevő más fasiszta országokkal szemben voltak területi követeléseik.

A háborús részvételre való határozott német felkérés azonban elmaradt. A német kormány június közepén, a Barbarossa-terv időrendi beosztásának megfelelően, budapesti követe útján hivatalosan értesítette ugyan Bárdossy miniszterelnököt és külügyminisztert, hogy a német—szovjet viszony tisztázására legkésőbb július elején sor kerül. Mivel a következmények előre nem láthatók — közölte a követ —, a német kormány szükségesnek tartja, hogy Magyarország is tegyen lépéseket határai biztosítására.[13] Ez a német értesítés azonban nem az volt, amire Bárdossyék vártak. Erre mutat a miniszterelnök válasza: „Amennyiben a birodalmi kormány később szükségesnek látja Magyarország részvételét, és ki is fejezi ilyen irányú kérését, akkor természetesen csatlakoznak."[14]

Mivel más német kérés vagy követelés nem jött, Horthyék csak az ország Szovjetunióval határos területét erősítették meg június 22-ig.

1941. június 22-én a fasiszta Németország Romániával együtt megtámadta a Szovjetuniót. Még aznap Olaszország is csatlakozott a hadüzenethez, másnap, 23-án pedig Tiso „önálló" Szlovákiája.

A német kormány már június 22-én kora reggel hivatalosan, budapesti követe útján értesítette a magyar kormányt a háború megindulásáról, majd a délelőtt folyamán a követ átadta Horthynak Hitler személyes levelét. A németek még ezekben az értesítésekben sem követelték Magyarország háborúba lépését. A követ közölte Bárdossyval,

[11] Hadtörténelmi Intézet Levéltára (HIL). Második világháború. Vk. anyag.

[12] PI Archívum. Gyűjtemény. BM-anyag. Ellenállási mozg.

[13] Lásd C. *A. Macartney:* October Fifteenth és History of Modern Hungary. Edinburg 1956. II. köt. 20. old.

[14] Ugyanott, 21. old.

hogy a német csapatok utasítást kaptak a támadás megindítására, és „kifejezte azt a meggyőződését, hogy Magyarország ebből az elhatározásból levonja a konzekvenciákat".[15] Hitler Horthynak szóló levelében pedig a következőket olvashatjuk: „Ami Magyarország magatartását illeti, Főméltóságod, meg vagyok győződve, hogy nemzeti öntudatával méltányolni fogja az én magatartásomat. Ezúttal szeretnék köszönetet mondani Főméltóságodnak a magyar hadsereg megértő intézkedéseiért, amelyek már a fokozott határbiztosítás puszta tényével akadályozzák az orosz oldaltámadásokat, és orosz erőket kötnek le."[16]

Ezek után nem látszik alaptalannak az a következtetésünk, hogy Horthy és a magyar kormány álláspontjának kialakításában nem elsősorban a német követelés vagy nyomás, hanem a magyar uralkodó körök akarata játszotta a döntő szerepet.

Június 23-án összeült a rendkívüli minisztertanács, amely Bárdossy javaslatára, Horthy hozzájárulásával határozatot hozott arról, hogy megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. Bárdossy — saját bevallása szerint — így értelmezte a német követ előző napi szavait, a „konzekvencia" levonását.[17] A minisztertanács határozatát még aznap közölték a budapesti szovjet követtel.

Ha a német fasiszták feltételezhetően el is várták a magyar kormány e lépését, azt határozottan meg kell állapítanunk, hogy semmilyen egyezmény vagy kifejezett német kérés nem írta elő ennek megtételét; a magyar kormányt erre a háromhatalmi egyezmény sem kötelezte. Állításunkat két dologgal is bizonyítani tudjuk. Egyrészt azzal, hogy maga Bárdossy is elismerte ezt a népbírósági tárgyaláson,[18] másrészt pedig, hogy sem Japán, sem Bulgária, noha ők is tagjai voltak a háromhatalmi egyezménynek, nem szakították meg a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval.

A diplomáciai kapcsolat megszakításával egy időben a legfelsőbb magyar katonai vezetők — akik kevésnek tartották ezt a lépést, és egységesen a hadüzenet mellett kardoskodtak — fokozott mértékben törekedtek arra, hogy Magyarország is aktívan lépjen be a háborúba. Tevékenységüket már a német katonai vezetők egy része is segítette. Jodl tábornok, a Wehrmacht hadműveleti csoportfőnöke június 22-én este a magyarországi német összekötő tiszt azon közlésére, hogy Magyarország utasításokat vár, a következőket válaszolta: „Minden ma-

[15] A Bárdossy-per. A tárgyalás és az ítélet. 2. köt. 20. old.

[16] PI Archívum. Gyűjtemény. BM-anyag. Ellenállási mozg. — „Was die Haltung Ungarns Betrifft, Euere Durchlaucht, so bin ich überzeugt, dass es in seinem Nationalbewusstsein meine Haltung würdigen wird. Euere Durchlaucht möchte ich an dieser Stelle danken für die verständnisvollen Massnahmen der Ungarischen Wehrmacht, die schon durch die blosse Tatsache einer verstärkten Grenzsicherung russische Flankenangriffe verhindern und russische Kräfte binden werden.")

[17] Lásd A Bárdossy-per. 2. köt. 20. old.

[18] Lásd ugyanott.

gyar segítséget mindenkor elfogadunk. Semmit sem akarunk követelni; de mindent, amit önként felajánlanak, hálásan elfogadunk. Szó sincs arról, hogy nem akarnánk Magyarország részvételét."[19]

Június 23-án délelőtt már Halder is hasonlóan nyilatkozott a magyarországi német összekötő tisztnek, Himer tábornoknak, amikor telefonon többek között a következőket mondta: „Most az a fontos, hogy a magyar katonai fórumok a politikai vezetést mozgásba hozzák, hogy azok maguktól ajánlkozzanak." Majd még egyszer összegezte a német álláspontot: „Nem támasztunk követeléseket, mert ilyenekért meg kell fizetni; azonban minden támogatásért, különösen gyors csapatok által, hálás."[20]

A magyarországi német összekötő tiszt azután ezeknek az utasításoknak a szellemében tevékenykedett. Június 23-án a magyar vezérkari főnök értesítette a kormányt, hogy Himer tábornok felkereste őt, és a német hadvezetőség és Halder vezérezredes nevében közölte: „Németország Magyarország részéről mindennemű katonai együttműködést hálásan venne", és választ kért arra, hogy együttműködés esetén mikorra és mennyi magyar erőre számíthatnak.[21]

A német katonai vezetők egy része már korábban is gondolt Magyarország bevonására. Most azonban, miután a szovjet hadsereg szívósabb ellenállást tanúsított, mint ahogyan azt a németek remélték, szükségessé is vált minél több erő bedobása. Politikai téren pedig a „kereszteshadjárat" látszatát erősítette volna Horthy-Magyarország önkéntes csatlakozása. Hogy a német legfelsőbb birodalmi vezetés mikor hagyta jóvá ezt a tervet, nem tudjuk. Az viszont kétségtelen — annak ellenére, hogy még itt sincs hivatalos kérésről vagy megegyezésről szó, „csak" „hálásan venné az együttműködést" —, hogy a német és magyar katonai vezetők ezután együttesen igyekeztek a magyar kormányt az önkéntes háborúba lépésre rábírni. Ez nem is ment nehezen; hiszen Horthy is osztotta Werth álláspontját. „Az államfő meggyőződése az volt — mondotta Bárdossy a tárgyaláson —, hogy a német—orosz háború kedvezően fog eldőlni a németek számára; ebből nem maradhat ki ő, akinek a személye az ellenforradalomból emelkedett fel."[22]

[19] Kriegstagebuch des deutschen Generalsheims Oberkommandos der KGL Ungarn Wehrmacht. Bundesarchiv. Koblenz 1941 június. Idézi *Kun József* őrnagy „Magyarország második világháborúba való belépésének katonapolitikai vonatkozásai" c. tanulmányában. Hadtörténeti Közlemények, 1962. 1. sz. 29. old. („Jede ungarische Hilfe wird jederzeit akzeptiert. Wir wollen *nichts fordern;* aber alles, was freillig angeboten wird, wird dankbar angenommen. Es ist keine Rede davon, dass wir etwa eine Teilnahme Ungarns nicht wollten.")

[20] Ugyanott, 30. old. („Jezt komme es darauf an, dass die ungarische militärische Stellen die politisches in Bewegung setzen, damit diese sich von allein anböten." „Man stelle keine Forderungen, weil man solche bezahlen müsse; aber man sei für jede Unterstützung, besonders durch schnelle Truppen, dankbar.")

[21] Lásd PI Archívum. Gyűjtemény. BM-anyag. Ellenállási mozg.

[22] A Bárdossy-per. 2. köt. 22. old.

A háborúba lépés ürügyének keresését azonban egy pillanatra megzavarta a moszkvai magyar követ június 23-i távirata, amely ismét a szovjet kormány határozottan békés szándékairól tanúskodott Magyarország iránt. 23-án V. M. Molotov, a Szovjetunió külügyminisztere magához kérette Kristóffy moszkvai magyar követet. „És közölte velem — jelentette Budapestre Kristóffy —, hogy a szovjet kormánynak nincs követelése vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben; az események gyors menete folytán azonban a szovjet kormánynak tudnia kellene, hogy Magyarország részt vesz-e a háborúban, avagy semleges magatartást tanúsít."[23] Ezután a szovjet külügyminiszter felkérte a magyar követet, hogy az e célra rendelkezésre bocsátott Moszkva—Ankara—Budapest távirati vonalon értesítse kormányát.

A magyar külügyminiszter meg is kapta a szovjet kormány javaslatát tartalmazó táviratot.[24] Bárdossy azonban, mivel ez az igazán békés szándék mindenképpen akadályozta a támadó tervet, elhallgatta, titokban tartotta a közlést, amely csak a háború befejezése uán került nyilvánosságra.

Szlovákia háborúba lépése után Horthyék számára még égetőbbé vált a hadba lépés. A magyar uralkodó köröket aggodalom fogta el, hogy lemaradnak a Hitler kegyeiért vívott versengésben a többi fasiszta csatlós mögött. Hogy a hadüzenet a német támadás megindítása után mégis késett öt napot, s csak június 27-én következett be — annak az az oka, hogy a magyar fasiszták azon törték a fejüket, hogyan lehetne a háborút nem akaró magyar népet és az uralkodó osztályok ingadozó részeit kész tények elé állítani. Öt nap kellett ahhoz, hogy a német fasisztákkal együtt megszervezzék és végrehajtsák az úgynevezett kassai „szovjet" repülőtámadást.

1941. június 26-án Kassát repülőtámadás érte. A háború után napvilágra került dokumentumok bebizonyították, hogy a repülőtámadást a magyar és német hadvezetőség tervezte ki és hajtotta végre. Újszászy István, a vezérkar kémelhárító osztályának vezetője, aki beosztásánál fogva valószínűleg jól ismerte a tényeket, a nürnbergi nemzetközi katonai bírósághoz benyújtott írásbeli feljegyzésében elmondja, hogy a kassai bombázást Fütterer német tiszt, Frimond, a helyettese, és László Dezső, a magyar vezérkari főnökség hadműveleti csoportfőnöke tervezte ki, és német repülőgépek hajtották végre.[25]

A Szovjet Tájékoztató Iroda azonnal megcáfolta és leleplezte a magyar kormánynak azt a hazug hivatalos jelentését, amelyben szovjet gépeknek tulajdonította a kassai bombázást. A hivatalos magyar közlemény valótlanságát Horthy is beismerte emlékiratában. „Moszkva

[23] Ugyanott.

[24] Lásd ugyanott, 9. old.

[25] Lásd Nyurnbergszkij processz. Közli Magyarország és a második világháború. 391. old.

cáfolata — írta —, szemben a saját vezérkari főnökünk jelentésével, megfelelt a valóságnak!"[26]

Kassa bombázását kiválóan fel lehetett használni a hadba lépés ürügyéül. Horthy a provokáció után kijelentette, hogy „lesülne az arcomról a bőr, ha nem válaszolnánk a kassai bombázásra".[27]

A szovjet gépeknek tulajdonított kassai provokáció után alig másfél órával már össze is ült a rendkívüli minisztertanács, hogy Horthy utasításának megfelelően állást foglaljon a hadüzenet mellett.[28] A minisztertanácson egy-két miniszter ugyan ellenezte az azonnali hadüzenetet, de Bárdossy a szélsőséges háborús párti kormánytagokra támaszkodva keresztülvitte, hogy végül is egyhangúlag jóváhagyták a hadüzenet kimondását.[29]

Túl ezen a hazug indokoláson, a hadüzenet kimondása alkotmányjogilag is törvénytelen volt. Az 1920. évi I. törvénycikk értelmében ugyanis a hadseregnek az ország határain kívüli felhasználásához az országgyűlés előzetes hozzájárulására volt szükség. Ezzel szemben sem Horthy, sem a kormány nem kérdezte meg az azokban a napokban éppen ülésező parlamentet. Előbb — 1941. június 26-án délután — meghozták a hadüzeneti határozatot, azután 27-én reggel a hadüzenet bejelentése előtt megindították a támadást; csak ezután közölték hivatalosan a hadüzenetet. A 27-én fél 11-kor kezdődő parlamenti ülésen a miniszterelnök csak „bejelentést" tett erről a következő szavakkal: „Tisztelt Ház! Egészen rövid bejelentést szeretnék tenni. A Ház elnöke méltó szavakkal bélyegezte meg a szovjet népjogellenes és minősíthetetlen támadást. A magyar királyi kormány megállapítja, hogy a támadások következtében Magyarország és a Szovjetunió között a hadiállapot beállt."[30] A parlament — formálisan és törvényellenesen — csak négy hónappal később, 1941. október 23-án tárgyalta meg a kormány hadüzeneti előterjesztését.

A magyar hadsereg megindulása után már Horthy is lelkendezve válaszolhatott Hitler hozzá intézett június 21-i, fentebb idézett levelére. Horthy június 28-án ezt írta: „Kegyelmes Uram! Bensőséges köszönettel vettem kegyelmes uramnak június 21-i levelét. Az Oroszország elleni háború híre az egész magyar nemzetben a legőszintébb elégtételt és örömet keltette. Biztosíthatom kegyelmes uramat, hogy teljes mértékben méltányoljuk az okokat, melyek erre a lépésre késztették, és szilárd meggyőződésünk, hogy ez a küzdelem az európai kultúra és civilizáció megmentésére feltétlenül szükséges. Tudjuk, hogy ez a háború Németország és szövetségesei részére győzelmesen

[26] *Horthy Miklós:* Emlékiratai. Buenos Aires 1953. 225—226. old.
[27] A Bárdossy-per. 2. köt. 25. old.
[28] Lásd ugyanott, 25. old.
[29] Lásd ugyanott, 33. old.
[30] Az 1941. évi június 10-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. (A továbbiakban: Képviselőházi Napló.)

fog végződni. A nagy küzdelem, amelyet kegyelmes uram — hűen a bolsevizmussal szemben mindig elfoglalt álláspontjához — ... az ázsiai veszély ellen kezdett, nem csupán a magyar nemzetet, hanem egész Európát kegyelmes urammal szemben örök hálára kötelezi. A szolidaritás szellemében kormányom közvetlenül a szovjet-orosz háború kezdete után megszakította a diplomáciai összeköttetést a szovjet-orosz kormánnyal, és amikor a szovjet-orosz légierő magyar terület felett ismételten orvul bombatámadásokat intézett, elrendeltem a hadiállapot kimondását Oroszországgal. Boldognak nevezem magamat, hogy fegyvereink, vállvetve a dicsőséges és győzelmes német sereggel, részt vesznek a kommunista veszélyfészek elpusztítására és kultúránk fenntartására irányuló kereszteshadjáratban. Engedje a mindenható, hogy a nagy mérkőzés, amelynek kegyelmes uram az élharcosa, a teljes győzelemhez vezessen."[31]

A kormányzó levelére Hitler gyorsan, még július 1-én válaszolt. Újra nyomatékosan hangsúlyozta azt a körülményt, hogy Horthyék saját akaratukból léptek be a háborúba. „Főméltóságú Uram! — hangzott többek között Hitler levele. — Őszinte meghatottsággal óhajtom Önnek, mint az új Magyarország alkotójának és vezérének, megköszönni *a saját iniciatívából történő részvételt* abban a küzdelemben, mely megítélésem szerint nemcsak megszabadítja Európát egy mérhetetlen veszélytől, hanem amely mindenek felett a háború után megadja ennek a kontinensnek azt a belső békét, amely nélkül az újjáépítés — és főképpen a háborús károk jóvátétele — nem képzelhető el. Nagy-Magyarország ebből a küzdelemből nem vonta ki magát, hanem Főméltóságod azt a parancsot adta haderejének, hogy ebben a küzdelemben tevékenyen vegyen részt."[32] (Kiemelés tőlem. — *Szerző.*)

Magyarország, fasiszta vezetőinek népellenes politikája következtében, ezen az úton és ezzel a hitleri áldással jutott el történelme egyik legsötétebb szakaszához. Az emberiség ellenségeinek, Hitlernek és Mussolininak a társaságában menetelt az igazságtalan, nemzetgyilkos háborúba.

Miután főbb vonásaiban áttekintettük azt az utat, amelyen Horthyék a hitlerista táborhoz csatlakoztak, vegyük szemügyre azokat az okokat,

[31] Népbírósági Közlöny, 1945. december 8. — Jellemző, hogy Horthy utólag, visszaemlékezéseiben mind Hitler június 21-én kelt levelét, mind pedig saját válaszát meghamisította, hogy mentse saját magát, illetve, hogy jobb színben tűnjék fel az utókor előtt a háborúba lépést illetően. Hitler fenti levelével kapcsolatban azt állítja, hogy az Magyarország azonnali háborúba lépését követelte. Saját válaszáról pedig azt, hogy a választ még a magyar hadüzenet előtt elküldte, és benne állítólag ez állt: „Magyarországon nem látja magát abban a helyzetben, hogy a Szovjetuniónak — még hozzá minden provokáció nélkül — a háborút megüzenje." [Lásd *Horthy:* Ein Leben für Ungarn. 234—235. old.] — A fennmaradt dokumentumok és a történelmi tények Horthynak mindkét utólagos állítását teljes egészében megcáfolták.

[32] Népbírósági Közlöny, 1945. december 8.

amelyeknek alapján Horthy-Magyarország belépett a Szovjetunió elleni rablóháborúba.

A Horthy-fasizmus Európa egyik legelmaradottabb, legreakciósabb rendszere volt; idejétmúlt gazdasági és társadalmi viszonyai miatt állandó válsággal küszködött. E válságot a gazdasági és politikai életben beállt minden változás tovább mélyítette és szélesítette. Horthyéknak a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején, a hitleri Németországgal kötött szövetség eredményeként elért területgyarapításokkal sikerült elodázniuk a válságot, sőt ezzel — és a háborús készülődéssel — bizonyos mértékben belső helyzetüket is meg tudták szilárdítani.

Ennél a „megszilárdításnál" és a háborúba való belépésnél a magyar uralkodó osztályok legfontosabb ideológiai fegyvere éppen a féktelen nacionalista propaganda, a további revíziós követelések hangoztatása, az antiszemitizmus és a végletekig hajtott szovjet- és kommunistaellenes agitáció volt. A kizsákmányoló osztályok félrevezető, hazug eszméi a vagyonos rétegeken túl a dolgozó osztályok és rétegek egyes csoportjaira is hatottak, különösen a kispolgárságra, a parasztságra; de a munkásság soraiban is volt befolyásuk. Az uralkodó osztályoknak ilyen módon sikerült gyengíteniük a munkásság forradalmi éberségét, nagymértékben megnehezíteniük a haladó, a dolgozó nép, az egész nemzet valódi érdekeit kifejező eszmék és célok elterjedését. A nacionalizmus, a fajelmélet, a szovjet- és kommunistaellenesség tehát a fasiszták számára elsőrendű eszköz volt a nép félrevezetésében, megtévesztésében, a nemzetgyilkos háborús politika vitelében.

A területgyarapítások, a hitleri szövetség s a nacionalista, fasiszta propaganda azonban nem tudta megszüntetni a rendszer lényegéből fakadó társadalmi problémákat, sőt azokat újabb, erős ellentétekkel gazdagította. Az ország fasiszta urai azt remélték, hogy a háború újabb területek meghódítására és kizsákmányolására ad lehetőséget. Főleg Románia és Jugoszlávia egyes részeit kívánták megszerezni, de Szlovákia bekebelezéséről sem mondtak le. Arra számítottak, hogy a háború győzelmes befejezése megerősíti és véglegesen megszilárdítja ingatag nagytőkés-nagybirtokos rendszerüket is. Horthy-Magyarország háborúba lépésének okai tehát ezekben a tényezőkben keresendők. Ezeken túlmenően a rendszer fenntartásának és megszilárdításának céljához kapcsolódott az a fő törekvésük is — amely közös volt a fasiszta koalícióéval —, hogy mindenáron megsemmisítsék a Szovjetuniót.

A magyar néptömegek általában passzívan szemlélték a háborúba lépést; nem rokonszenveztek az uralkodó osztályok háborús politikájával és rablóterveivel. A képviselőház 1941. június 25-i ülésén az egyik fasiszta képviselő — miután határtalan lelkesedéssel és örömmel üdvözölte Hitler támadását és a Bárdossy-kormány szovjetellenes lépéseit — a „magyar közvéleményről" a következőket volt kénytelen meg-

állapítani: „Csodálatos a magyar közvélemény hiszékenysége. Csodálatos és egy kicsit tragikus dolog az, hogy ... mégsem indulnak meg a tömegek, nem kondulnak meg a harangok. Ne méltóztassék ezt a kifejezést szó szerint venni... (Még egy szerény tüntetés sincs, még az egyetemi ifjúság sem tüntet.) Szerény társadalmunkban még egy olyan nagy gesztusra való képesség sincs, amely — tessék nekem elhinni — néha szükséges. Mert egészséges az a közösség, amely legalább a legegyszerűbb reakcióra még gyorsan képes, és baj van azzal a közösséggel, hogy ezt a szót használjam, amely a legmélyebben, a legéletbevágóbban belehasító hatásokra sem tud már megfelelő frissességgel és dinamikával válaszolni."[33]

A magyar „közösséggel", a magyar néppel valóban „baj" volt; nem akarta ezt a háborút, egyáltalán nem lelkesedett érte. A nép passzív magatartásának ellensúlyozására a háborús körök fokozták a terrort, s ezen túl nagymértékben erősítették a háború népszerűsítése érdekében végzett propagandahadjáratukat. E hadjárat fő jelszavai és tételei a következők voltak: el kell pusztítani a „kommunista veszély-fészket"; a megindított „kereszteshadjárattal" meg kell védeni az „európai kultúrát és civilizációt"; meg kell semmisíteni a „bolsevizmussal összenőtt pánszláv veszélyt"; az eddig rabolt területek megtartása mellett a „történelmi Magyarország egész területi" visszaállítására kell törekedni, valamint — s ez volt Horthyék számára a legfontosabb — biztosítani kell az „állami, társadalmi és gazdasági" rendszert.

Ezekhez a jelszavakhoz természetesen a legfőbb háborús vezetők adták meg az alaphangot. Különböző megnyilatkozásaikat — ha nem is mindig szó szerint, de tartalmilag annál hívebben — a háborút akaró fasiszták és óriási példányszámban megjelenő újságjaik, a rádió és a szószékek nap mint nap fékevesztetten bömbölték, hogy minél több embert nyerjenek meg a rablóháború számára. A vezérkari főnök a következőképpen nyilatkozik az igazságtalan, népellenes háborúról: „E háborúban részt kell vennünk, mert ezt megköveteli... állami, társadalmi és gazdasági rendszerünk biztosítása." Továbbá a hitleri Németország melletti háborúban való részvételért „jutalomképpen biztosan visszakapjuk a történelmi Magyarország egész területét".[34]

A magyar fasiszta háborús uszítók gyakran hivatkoztak arra, hogy a pánszláv veszély ellen indítottak háborút, amely a magyar népnek immár történelmi feladata: hiszen már Kossuth szabadságharcát is az orosz seregek verték le. Nem átallották rablóháborújukat Kossuth függetlenségi harcának folytatásaként feltüntetni, mégpedig olyan módon, hogy most „elébe megyünk a veszélynek", „megelőző háborút folytatunk". Ezzel természetesen csupán igazságtalan háborújukat akarták magyarázni.

[33] Képviselőházi Napló. X. köt. 221. old.
[34] PI Archívum. A XXII. 1920/62.

A pánszlávizmus veszélyének a Nagy Októberi Szocialista Forradalom egyszer s mindenkorra véget vetett. Az, hogy a magyar uralkodó osztályok pánszláv veszélyre hivatkoztak akkor, amikor a cári Oroszország helyén már szocialista állam volt, ugyanolyan sötét reakciót, megtévesztést jelentett, mint a „keleti veszedelemre", a „bolsevizmus vörös rémére" való hivatkozás. Magyarország urai a második világháború idején tehát a „keleti veszedelemmel" igyekeztek megtéveszteni a népet. „De volt idő — jegyzi meg találóan Révai József —, amikor a magyar feudalizmus „nyugati veszedelemmel" rémítgetett. Az ördög mindig arról az égtájról fenyegette a magyar urakat, amely felől a legmelegebben, legtermékenyebben sütött a társadalmi haladás napja."[35] Amikor másfél évszázaddal ezelőtt a haladás napja nyugaton kelt fel, a magyar reakció a jakobinus rémtől, a nyugati veszedelemtől rettegett. Leninnel, a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal keleten kelt fel a haladás napja, és világította be az elnyomott népek egét a felszabadulás, a haladás, a szocializmus fényével. Ezért remegett tőle a XX. századi magyar reakció.

A revíziós, nacionalista propaganda, az antibolsevizmus, az antiszemitizmus, a „keleti veszedelem", a „kereszteshadjárat", a civilizáció és a kereszténység védelme, a pánszlávizmus stb. stb. Horthyék szótárában és a gyakorlati életben 1941 nyarától a háborút jelentette. Háborút, harcot elsősorban a magyar és a szomszédos népek szabadsága, jóléte és felemelkedése ellen, a nagybirtok, a monopóliumok, a kartellek, az uzsorabankok, az egész szolgabíró-csendőrvilág fenntartása és kiterjesztése érdekében. Nem rajtuk, hanem az antifasiszta koalíción, elsősorban a Szovjetunió szabadságszerető népein múlott, hogy ezek a célkitűzéseik nem valósultak meg.

A magyar uralkodó osztályoknak a Szovjetunió elleni háború kirobbantásakor fellángolt háborús lelkesedése azonban nem tartott sokáig. A remélt villámháborús győzelem a Szovjet Hadsereg szívós ellenállása és 1941 őszi, Moszkva alatti ellentámadása következtében meghiúsult. Ez Magyarország számára még azzal a következménnyel párosult, hogy 1941 végétől az ország emberanyagtartalékát és gazdasági erőforrásait fokozottabban igénybe vették a további háborús tervek végrehajtásához. Az antifasiszta koalíció létrejöttével, megerősödésével az is lehetetlenné vált, hogy Magyarország — mint ahogyan az uralkodó osztályok nyugati orientációs szárnya szerette volna — csak a Szovjetunió ellen hadakozzék. 1941 december elején Anglia hadat üzent Magyarországnak, majd a Japán és az Egyesült Államok között kirobbant konfliktus után a Bárdossy-kormány — követve a fasiszta koalíció többi államát — az Egyesült Államoknak is hadat üzent. Rövidesen az antifasiszta koalícióban részt vevő valamennyi ország hadiállapotba került Horthy-Magyarországgal is.

[35] *Révai József:* Marxizmus és magyarság. Szikra 1946. 235. old.

Ezek mellett a nemzetközi változások mellett a belpolitikai életben is változások mutatkoztak. Alig pár hónappal a Szovjetunió elleni háborúba lépés után a Kommunista Párt vezetésével háborúellenes függetlenségi mozgalom bontakozott ki. Az 1941 őszi és 1942 tavaszi háborúellenes tüntetések, az erősödő függetlenségi front megmutatták, hogy él, gyarapszik az az erő, amely kivezető utat mutat az országnak abból a súlyos helyzetből, amelybe az ellenforradalmi rendszer politikája sodorta.

Mindezeknek a magyar fasiszták számára kedvezőtlen változásoknak az eredményeként az uralkodó osztályok háborús lelkesedése jelentősen megcsappant, s 1941 végén, 1942 elején megingott a háborús egységük. Ezek a jelenségek okozták, hogy 1942 márciusában megbukott az országot háborúba sodró Bárdossy-kormány. Az ezt követő Kállay-kabinet bizonyos — de nem a fő háborús célt érintő — változásokat eszközölt a magyar fasizmus politikájában. Egyrészt a fő cél, a Szovjetunió megsemmisítése érdekében egyre több embert és gazdasági eszközt áldozott a szovjetellenes háború számára, másrészt pedig megkezdte a visszavonulást a nyugati kapitalista hatalmak elleni háborús propaganda és célok hangoztatásában. A magyar fasizmus háborús politikájában és gyakorlatában azonban csak 1943-ban, az egész háborúban bekövetkezett döntő fordulat hatására állott be nagyobb változás.

A MAGYAR FASISZTA NEMZETISÉGI POLITIKA KÖVETKEZMÉNYEI

1939 és 1941 között Hitler segítségével Horthy-Magyarország területe mintegy 85%-kal, lakossága pedig kereken 58%-kal „nagyobbodott meg". Ezzel az ország újra soknemzetiségű állammá lett, amelyben a több millió főt kitevő nemzetiségek aránya az ország lakosságának több mint egynegyedét, közel egyharmadát alkotta. A háború döntő fordulatának idejére a „visszacsatolt" területeken is kiéleződött a helyzet.

E területek népeit Horthyék a legelemibb demokratikus szabadságjogoktól is megfosztották. Még képviselőválasztásokat sem tartottak; ehelyett a kormány a nép megkérdezése nélkül olyan „képviselőket" nevezett ki és hívott be a parlamentbe, akik a magyar reakció megbízható emberei voltak: földbirtokosokat, bankárokat, az egyházi hierarchia képviselőit, a Horthy-fasizmus és nem utolsósorban a hitleri fasizmus megbízható embereit és ügynökeit. Észak-Erdély 46 behívott képviselője között például sok nagybirtokos, több Volksbund-tag és egyéb reakciós volt, de még csak véletlenül sem akadt közöttük egyetlen nemzetiségi képviselő sem, noha Észak-Erdély lakosságának mintegy fele román volt. Dél-Szlovákiában és Kárpát-Ukrajnában a lakosság — amely a csehszlovák uralom alatt hozzászokott az elemi demokratikus szabadságjogokhoz — a Horthy-uralom alatt újra megismerke-

dett a félfeudális főszolgabírói elnyomással és a hitleri módszerekkel „gazdagodott" magyar fasizmus terrorjával. A parasztok tömegeit — Észak-Erdélyhez és a megszállt jugoszláv területekhez hasonlóan — itt is megfosztották annak a földnek a nagy részétől, amelyet ezen területek burzsoá földreformjai idején szereztek; a földeket jórészt visszakapták a magyar földesurak.

A magyar reakció irredenta, soviniszta propagandája és uszítása húsz éven keresztül az utódállamokhoz került magyarság demokratikus és kisebbségi jogait kevesellte. Az „országgyarapítás" során olyan területek is „visszakerültek", amelyeken jelentős számban éltek magyarok — például Dél-Szlovákia egyes részein, Észak-Erdélyben, a Székelyföldön és Bácska egyes területein —; a „visszakerült" magyarok számára azonban nem jelentett felszabadulást a Horthy-uralom. A Horthy-fasiszta rendszer „magyar" börtönbe vetette és bitófára küldte a „visszacsatolt" területek magyarságának legjobbjait, akik a velük együtt élő népek fiaival vállvetve küzdöttek a társadalmi és nemzetiségi elnyomás ellen. Így halt mártírhalált a dél-szlovákiai Schönherz Zoltán, a kárpát-ukrajnai Borkanyuk Alex, az erdélyi Józsa Béla, a bácskai Mayer Ottmár stb. Horthyék a „visszacsatolt" területeken élő és addig nemzeti s gazdasági elnyomás alatt sínylődő magyarságnak nemhogy jobb életet nyújtottak volna, hanem a nemzetiségi lakossággal egyetemben az előzőnél is nagyobb gazdasági kizsákmányolással és elnyomással, valamint politikai terrorral sújtották.

A „visszatért" területeken élő nemzetiségi többségre nemcsak társadalmi és gazdasági, hanem kegyetlen nemzetiségi elnyomás is nehezedett. Horthy államának nemzetiségi politikája az Osztrák—Magyar Monarchia reakciós nemzetiségi politikájának felújítása volt. Ezt a magyar uralkodó körök Hitlert utánzó brutális módszerekkel — a lakosságot „teljes" és „nem teljes" jogú, illetve „másodrangú" népekre osztó fasiszta elmélettel és gyakorlati politikával egészítették ki. A másodrangú népek természetesen a zsidók és a nemzetiségek voltak. Horthy csak úgy tudta biztosítani uralmát a szomszédos népek felett, hogy esetenként vérfürdőt rendezett közöttük, internáló táborokat létesített, és akasztófaerdőkkel ültette be a nemzetiségi területeket. Az egész világ előtt ismeretesekké váltak a magyar fasiszták Bácskában rendezett vérfürdői. 1942 januárjában Újvidéken és környékén — Zsablyán, Temerinben és más községekben — fasiszta magyar alakulatok, magyar tisztek és tábornokok vezetésével, a vezérkari főnökség utasítására megtorló, elrettentő példát statuáló hadjáratot indítottak, szabadrablással és fosztogatással egybekötve, a véres elnyomásba belenyugodni nem akaró békés lakosság ellen. Néhány nap alatt több mint 5 ezer embert végeztek ki, öltek a Duna jegébe Horthy fasiszta hóhérai.[36] Az akkori újvidéki rendőrfőkapitány jelentéseiből kitűnik,

[36] Lásd Szabad Nép, 1945. július 22. 4. old.

hogy a párját ritkító tömegmészárlásban a gyermekeket, öregeket és asszonyokat sem kímélték. „A kivégzettek között — írta a rendőrfőkapitány — nyolc-tízéves gyermeket is láttam. A kivégzetteknek mintegy fele nő volt."[37] E szörnyű gyilkolás alkalmával összesen 114 csecsemőt öltek meg, sokat közülük anyjával együtt.[38]

A Bácskában és egyéb nemzetiségi területeken elkövetett brutalitások sorozatában az Újvidéken és környékén rendezett vérfürdő volt a legszörnyűbb. E kirívó eset mellett mindennaposak voltak a „törvényes alapon" folytatott „tisztogatások". 1941 áprilisától októberéig például, szintén Bácskában, hivatalos adatok szerint is bírósági eljárás nélkül 1039 embert, bírósági úton pedig 319 embert végeztek ki Horthy „tisztogató szervei".[39] Horthyék nyomban a megszállás után hozzáláttak, hogy kiűzzék szülőföldjéről a délszláv lakosságot. 1941. április 23-ig — tehát alig két hét alatt — 15 ezer főt „tettek át" a határon; az „áttevés" azt jelentette, hogy a délszláv családokat pár kilós csomaggal az „önálló" Szerbia területére kényszerítették.[40] Emellett Bácskában hat internáló tábort állítottak fel, amelyekben együttesen 1941. június 7-én még mindig 11 375 embert tartottak fogva.[41]

Hasonló volt a helyzet Kárpát-Ukrajnában is. Itt is százakat ítéltek el és végeztek ki Horthyék különbíróságai, s ezrekre rúgott azoknak a száma, akiket az „anyaországba" hajtottak kényszermunkára mint olcsó, kifizetődő munkaerőt. 18 ezer kárpátukrán pedig az állandó üldöztetés és hajtóvadászatok elől elmenekült, átszökött a Kárpátokon Ukrajnába.[42]

A délvidéken és Kárpát-Ukrajna területén a háború harmadik évére ostromállapothoz hasonló helyzet alakult ki. A fegyveres alakulatok és a csendőrség „jogos fegyverhasználata" általánossá vált. 1943 szeptemberében a határsávokon, valamint Bácskában és Kárpát-Ukrajnában a csendőrség már rendkívüli fegyverhasználati jogot is kapott a „partizántámadások, kommunista és ellenséges merényletek és szabotázs-cselekmények elleni hatásosabb védekezés céljából . . ."[43] A kárpátukrajnai ukrán, a megszállás alatt levő jugoszláv nemzetiségek és a velük együtt élő magyarok az elnyomott népek egymásrautaltságával fogtak fegyvert, és harcoltak jogaik és nemzeti létük védelméért. Ez a Kárpát-Ukrajnában és délvidéken megindult, egyre erősödő fegyveres ellenállás a magyar dolgozó nép kibontakozó ellenállását támogatta, és

[37] Ugyanott.

[38] Lásd Bárdossy-per. 28. old.

[39] OL Küm. res. pol. 16/808/1941.

[40] Lásd Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához. 1938—1945. Összeállította dr. Csima János. Zrínyi Nyomda, Budapest 1961. 67. old.

[41] Lásd ugyanott, 67. old.

[42] Lásd Béke és Szabadság, 1944. március 1.

[43] OL Min. tan. jkv. 1943. szeptember 28. 5. old.

megoldhatatlan feladatok elé állította a Horthy-rendszert, amikor az Hitlerék példája nyomán a sztálingrádi fordulat hatására fellendült nemzetiségi ellenállás végleges elfojtására készült.

A legnagyobb magyarországi nemzetiség az észak-erdélyi románság volt. Noha Románia és Magyarország a második világháborúban „szövetségesek" voltak, Erdély kérdésében mégis állandó ellentét feszült közöttük. A második bécsi döntés, amely kettéosztotta Erdélyt a két marakodó csatlós között, nem elégítette ki sem az egyiket, sem a másikat. Hitlerék alaposan kihasználták ezt az ellentétet. Amikor a magyar fasiszták vonakodtak teljesíteni Hitler parancsait, a németek a román fasisztákat szólaltatták meg, hogy területi követeléseikkel is nyomást gyakoroljanak Horthyékra. Amikor viszont a román fasiszták nem akarták gondolkodás nélkül végrehajtani a németek követeléseit, ezek a magyar fasisztákat mozgósították, nekik ígérve Dél-Erdélyt és a szintén vitát szülő Bánát területét. Ilyen módon egyre több ágyútölteléket, élelmiszert és nyersanyagot sikerült kisajtolniuk az egymással marakodó „szövetségesekből". A dolgozó néppel szemben mind a két fasiszta rendszer kíméletlen volt. Horthyék kegyetlen nemzetiségi üldözése elől 1940 és 1943 között 193 093 román volt kénytelen Romániába menekülni Észak-Erdélyből.[44] Ugyanezen idő alatt viszont Dél-Erdélyből, amely a román fasizmus fennhatósága alatt volt, mintegy 150 000 magyart üldöztek ki Antonescu fasisztái.[45]

A Horthy-kormányzat csak egy nemzetiséggel tett kivételt: a némettel. Nyomban a második bécsi döntés után — mintegy ellenszolgáltatásként a területi „visszaadásokért" — Horthyék kisebbségi egyezményt kötöttek Németországgal a magyarországi német nemzetiségűek, tehát magyar állampolgárok sorsáról. Az egyezmény alapján a magyarországi németek olyan „különjogokat" kaptak a magyar állam keretében, amilyenekkel más magyarországi nemzetiségek egyáltalán nem rendelkeztek. A magyarországi németek fasiszta szervezetük révén külön „államot" alkottak a magyar államban; a magyar anyanyelvű polgároknál is több „joguk" volt az országban. Szólás-, sajtó-, gyülekezési és egyéb „szabadsággal" rendelkeztek, s csupán egyetlen megkötöttségük volt: a nemzeti szocializmust kellett hirdetniök, Hitlerék érdekeit kellett szolgálniuk Magyarországon. Csak a magyarországi németeknek voltak önálló közép- és felső iskoláik, újságjaik, politikai, gazdasági és önálló katonai szervezeteik. A korábbi magyar törvények kifejezetten tiltó rendelkezései ellenére még az a joguk is megvolt, hogy más ország: a hitleri Németország hadseregében teljesíthettek katonai szolgálatot. A magyar állam 1942-ben kb. 20 000 SS-katona toborzását engedélyezte a magyarországi németek köréből.[46]

[44] Lásd PI Arvhívum. BM VII. res.
[45] Lásd OL Mın. tan. jkv. 1943. január 7. 6. old.
[46] Lásd PI Archívum. A XXII. 5/111/1942/1.

Később, 1944-ben, ez a szám tovább nőtt. Hitlernek a magyarországi németekkel, azok fasiszta szervezeteivel és katonai alakulataival két fő célkitűzése volt. Az egyik célkitűzés a háború körülményeiből adódott: a nácik a magyarországi németekből alkotott erős fasiszta szervezetekkel és a nyilas ügynökségekkel állandóan sakkban kívánták tartani az „önálló" magyar fasisztákat. E cél érdekében 1943-tól kezdve — amikor a háborúban beállott fordulat és az ország belsejében kiújuló válság hatására a Horthy-rendszer „hintapolitikus" kormányzókörei már a hitleristáknak nem tetsző új politikát, az önmentés politikáját kezdték szövögetni — a német fasiszták a magyarországi német nemzetiségekből létrehozták az önálló SS-csapatokat, az „ötödik hadoszlop" fegyveres hadosztályait. 1943-ban és 1944-ben mintegy 100 000 magyarországi németet szerveztek SS-hadosztályokba. 1944 elején ezeket a hadosztályokat az ország határain helyezték el, felkészülve arra az eshetőségre, ha már csak erőszakos beavatkozással lehet fenntartani — és egyben benn is tartani — a düledező, válságos Horthy-rendszert a hitlerista rablókoalícióban.

A hitleristák másik és alapvető célkitűzése a magyarországi német nemzetiség fasiszta szervezeteivel: a németek ezeken keresztül akarták elérni a „Gau-Ungarn", a „Nagynémet-Birodalom" magyar résztartományának politikai megszervezését. A hitleri náci pártban nyíltan hirdették azt a célkitűzést, hogy Magyarországot gazdaságilag le kell igázni, a nemzetiségek laza föderatív szövetségévé kell átalakítani, és a magyarországi svábok vezetése alatt a német birodalomhoz kell csatolni. Hitlerék és magyarországi ügynökeik „a tolnai, baranyai, bácskai és bánáti németlakta területekből egy felnémet államot" akartak létrehozni — vallotta a népbíróság előtt Magyarország akkori berlini követe, Sztójay Döme.[47] Mindezek a tervek és a végrehajtásukra tett lépések (a Volksbund, a magyarországi németek vezető fasiszta szervezete, 1943 őszén a nyilaskeresztes pártokkal egyetemben kidolgozott és a németekhez juttatott egy konkrét, azonnal végrehajtandó tervet, amely szerint „Magyarországot néprajzi szempontból kell részekre osztani, és ezt a föderációs államot mint nemzetiszocialista szövetségi államot a birodalomba beilleszteni!"[48]) Horthy és a nemzetáruló kormányai tudtával és sok esetben segítségével történtek. Azáltal, hogy semmit sem tettek a nemzeti létünk megsemmisítésére törekvő Volksbund és annak hitlerista tervei ellen, sőt a Volksbundnak és ezen keresztül a magyarországi német nemzeti kisebbségnek olyan „jogokat" adtak, amelyeket még az ország magyar állampolgárai sem élveztek, olyan súlyos sebet ejtettek nemzeti függetlenségünkön, a magyar állam önállóságán és szuverenitásán, amilyet történelme folyamán csak nyílt ellenségtől kellett elszenvednie a magyar nemzetnek. Horthyék

[47] Lásd Szabad Nép, 1946. március 5. 4 old.
[48] *Horthy:* Ein Leben fur Ungarn. 257—258 old.

a magyar állampolgárok százezreit szolgáltatták ki önként egy idegen hatalomnak, hogy az a magyar nép ellen, a magyar nemzeti lét megsemmisítésére használja fel azokat.

A Horthy-fasizmus nemzetiségi politikájában is világosan megmutatkozott tehát a csatlós fasiszta rendszer igazi arculata. Egyrészről: a Horthy-rendszer szempontjából „másodrangú" nemzetiségeket és népeket minél jobban leigázni és kizsákmányolni, s ha csak lehet, minél hamarább kiüldözni az országból vagy elmagyarosítani azokat; másrészről pedig: kiváltságokkal felruházni a német nemzeti kisebbséget, a nemzeti függetlenség és a nemzeti lét árán is, így szerezve meg a hitleri Németország támogatását más népek, nemzetiségek és saját népünk leigázására is.

A területszerző politika nemzet- és népellenes jellege a „visszacsatolt" területek gazdasági kirablásában is érvényesült. A német imperialisták a „visszacsatolt", illetve megszállt területek gazdasági kiaknázásában is külön jogokat csikartak ki maguknak. Német kézbe került Észak-Erdély és Kárpát-Ukrajna fakitermelésének és feldolgozásának nagy része. Német vállalatok kaptak előjogot Észak-Erdély, de még Kelet-Magyarország esetleges olaj- és petróleumkincsének feltárására és kiaknázására is. A Verein für Chemische und Metallurgische Produktion ellenőrzése alá került az észak-erdélyi vegy- és kénipar. Német, illetve olasz kézbe jutottak Jugoszlávia leigázása után a Magyarország által megszállt muraközi terület olajkitermelő vállalatai is. Bácska úgynevezett mezőgazdasági termékfeleslegét pedig a magyar kormánnyal kötött megállapodás alapján 60%-ban Németországnak, 40%-os arányban Olaszországnak kellett átadni — tekintet nélkül arra, hogy az ország más részein esetleg szükség lett volna a gabonára. A „visszacsatolt" területek gazdasági kirablása tehát megoszlott a magyar, német és kisebb mértékben az olasz fasiszták között.

A nemzetiségi kérdésben — a területszerző politika és gyakorlat kérdésében — egyedül a Kommunista Párt foglalt el helyes álláspontot. Míg a többi pártok és szervezetek teljes egészében támogatták Horthy revíziós politikáját — kivéve a nyílt brutalitásokat —, addig a Kommunista Párt elvetette a Hitler segítségével végrehajtott „területszerzéseket", mint a magyar és a szomszédos népek függetlenségét és szabadságát megrabló eszközt, a magyar és a szomszédos népek szabad, demokratikus fejlődésének gátját, az általános fejlődés akadályozóját, a fasiszta reakció erősítőjét. A magyar Kommunista Párt a magyarországi nemzetiségek teljes önrendelkezésének politikáját vallotta és hirdette — egészen a területi elszakadásig — a háború alatt.

1942 végén a volgai csatával megkezdődött a második világháború döntő fordulatának időszaka. A Vörös Hadsereg a volgai csatával csaknem egyidőben más frontokon is hatalmas támadásba kezdett. E támadások során 1943 január közepén Voronyezs alatt katasztrofális vereséget mért Horthy-Magyarország 1942 tavaszán és nyarán frontra dobott úgynevezett 2. magyar hadseregére. A kereken 200 000 főnyi fegyveres erőből — az akkori honvédelmi miniszter bevallása szerint — mintegy 60—70 000 ember maradt meg, a több mint 50 000 főt kitevő munkaszolgálatos alakulatokból pedig mindössze 6—7000 fő.[49] Arról, hogy hány ember pusztult el a magyar hadseregből, és mennyi volt a sebesültek száma, tudomást szerezhetünk Horthynak 1943 májusában Hitlerhez írt leveléből. Eszerint a magyar hadseregnek 80 000 halottja és 63 000 sebesültje volt.[50]

A rablóháború terheinek és az 1942 végén és 1943 elején elszenvedett sorozatos vereségeknek a hatására a fasiszta koalíció valamennyi országában, így Horthy Magyarországában is, mély belső válság érlelődött. A munkástömegek nyomora és szenvedése az idegen érdekekért folyó háború és a katonai kényszerrel súlyosbított rendkívül rossz munkafeltételek és nélkülözések következtében 1943-ra már a „szokottnál" is nagyobb és súlyosabb volt. A politikai életben mindezek hatására megindult az a folyamat, amely világosan tanúskodik a magyar fasizmus 1943-ban kiújuló, majd egyre mélyülő és szélesedő válságáról.

Az események hatására és az illegális Kommunista Párt munkája eredményeként mindenekelőtt a dolgozó tömegekben növekedett meg a háború- és rendszerellenes elégedetlenség. 1943 elején, mihelyt megérkeztek a frontokról a „kedvezőtlen" hírek — különösen a voronyezsi súlyos vereség híre —, az országban elemi erővel tört fel a béke utáni vágy. A munkásosztály aktivitása az előző évekhez viszonyítva jelentősen fokozódott. A legálisan működő munkásszervezetekben 1943-ban megerősödött a jobboldali szociáldemokrata vezetők áruló politikájával elégedetlen munkások soraiból létrejött baloldal, és mindinkább magáévá tette a Kommunista Párt célkitűzéseit, programját. A fasiszta befolyás mindinkább visszaszorult valamennyi társadalmi rétegben.

A munkásság megmozdulásai közül kiemelkedik az ország két legnagyobb és legfontosabb iparvidékén 1943 őszén lezajlott antifasiszta tüntetés és sztrájk. 1943 szeptember elején a csepeli üzemekben a háború időszakának legnagyobb sztrájkja folyt le, amelyben hivatalos beismerések szerint is több mint 5000 munkás vett részt.[51] Ezzel majd-

[49] Lásd *Nagybaczoni Nagy Vilmos:* Végzetes esztendők 1938—1945. Körmendy 1947. 128. old.

[50] Lásd PI Archívum. Horthy kabinetirodájának anyaga. 1/2 (fotokópia).

[51] Lásd PI Archívum. A XVII. 1/1943/9.

nem egyidőben, szeptember 9-én, a kommunisták kezdeményezésére és vezetésével Diósgyőrött több mint 2000 munkás fasisztaellenes, azonnali különbékét követelő, nagy politikai tüntetést rendezett.[52] Célkitűzéseiben hasonló tüntetés zajlott le Budapesten 1943 november elején a Kerepesi úti temetőben Kossuth és Táncsics sírjánál.

A Kommunista Párt munkája nyomán a parasztság és általában a mezőgazdasági dolgozók körében is megkezdődött az erjedés.

A Kommunista Párt arra törekedett, hogy a parasztság minden meglevő legális szervezetét — a Nemzeti Parasztpártot, a Parasztszövetséget, de még a Kisgazdapártot is — a munkásosztály vezetésével felhasználja a fasiszta rendszerrel szemben álló paraszti erők mozgósítására. Ez nem volt könnyű feladat, mert a fasizmus fokozott háborús terrorja mellett e szervezetek jobboldali vezetői is mindent megtettek annak érdekében, hogy a parasztságot elszigeteljék a munkásosztálytól.

1943 májusában a kommunisták kezdeményezésére a Parasztszövetségen belül létrejött az Országos Földmunkás Szakosztály, amelynek helyi szervei szinte az egész országban gyorsan kiépültek. A Földmunkás Szakosztály és lapja, a „Szabad Szó", a parasztság körében végzett kommunista munkának és a parasztság forradalmi erői harcának a központjává vált.

1943 tavaszán és nyarán a középrétegek körében is meggyorsult a balszárny kialakulása, amely a németellenes függetlenségi mozgalmat támogató Bajcsy-Zsilinszky Endre köré tömörült.

A dolgozók mind szélesebb rétegei ismerték fel a háború igazi értelmét, a Szovjetunió felszabadító szerepét, a magyar nép előtt álló feladatokat. „Vidéken jelentkezik a propagandahatás — írja a Külügyminisztériumnak az 1943. december 20. és 1944. január 2. közötti időről szóló „heti tájékoztató" jelentése —, hogy az oroszoktól nem kell félni, mert, amint mondják, van ott technika, megelégedettség... stb. A magyarnak pedig egyáltalán nem kell félnie, mert a magyart szereti az orosz, és ezért nincs félnivalója, mert szegény ember; és ha olyan állapotot teremtenek, mint amilyen ott van, a szegénynek jobb dolga lesz, mint most. Ezek a hangok most már támadják a szovjetellenes magyar propagandát, vitába szállnak az elítélő megállapításokkal, és ami különösen figyelemre méltó, sokszor hivatkoznak a Szovjetre, mint ide érkező, igazságtevő hatalomra..."[53]

A háború döntő fordulata és a belső helyzet megváltozása 1943-ban a magyar fasizmus kormányzati köreiben s az uralkodó osztályok egészében is jelentős változásokat okozott. 1943 elejétől a hivatalos sajtó, a rádió és általában az egész propaganda tartózkodóbb lett a német

[52] PI Archívum. A XXII. 7/1943/66.
[53] PI Archívum. Sz. n. 1944/Küm. res. pol.

győzelmek, a német—magyar barátság és a német fasizmus dicsőítésében.

A Kállay-kormány az uralkodó osztályok nyugati orientációjú csoportjára támaszkodva megkezdte „hintapolitikájának" második szakaszát. Ez már nemcsak a hitleri Németország és a nyugati hatalmak közötti lavírozás volt, hanem a menekülési kísérletek egész sora a fasiszta koalíció elsüllyedés előtt álló hajójáról a nyugati hatalmak felé; ilyen módon igyekeztek megmenteni a belső válsággal küszködő burzsoá-földesúri rendszert. A Kállay-féle hintapolitika célja elsősorban nem a háborúból való kilépés, hanem a reakciós rendszer átmentése, megmentése volt!

A fenti célok elérése érdekében a Kállay-kormány 1943-ban leváltotta a külföldön levő magyar diplomáciai kar németbarát tagjait, és — elsősorban a semleges országokban — megbízható angolszászbarát diplomatákat helyezett el.[54] Isztambulban, Lisszabonban, Bernben, Genfben és Stockholmban ilyen módon számos magyar diplomata, újságíró és egyéb különmegbízott készítette elő a Kállay-kormány különböző manőverezési kísérleteit.

Bár Horthyék 1943-ban nem küldtek újabb hadsereget a frontra, gazdasági téren abban az időben is fokozottan támogatták Németországot. Az uralkodó körök e kétarcú hintapolitikájának — egyrészt fokozottabb mértékben támogatni a hitleri Németországot, másrészt úgy tenni, mintha el akarnának szakadni tőle — az volt a célja, hogy Németország segítségével megvédjék a Horthy-rendszert a Szovjetunióval és a belső forradalmi antifasiszta erőkkel szemben addig, amíg az angol—amerikai hatalmak seregei fel nem váltják a németeket, hogy azután a nyugati imperialisták „oltalma" alatt továbbra is fenntarthassák a burzsoá-földesúri rendszert.

A Kállay-csoport a válságba kerülő fasiszta koalíción belül is megpróbálkozott ezzel a politikával. 1943 tavaszán Kállay Miklós Rómába utazott, hogy a „menteni, ami menthető" jelszóval rábírja Mussolinit egy esetleges közös akcióra. „Kérem, fontolja meg — javasolta Mussolininak Kállay —, meglenne-e vagy sem a biztosítéka, lehetősége és reménye a mi kiugrásunknak, ha Olaszország és Magyarország — s ha lehetséges, Finnország — külön közös politikát alakítana ki a tengelyen belül.[55] Mussolini erre nem volt kapható; az olasz fasizmus egyébként röviddel ezután 1943 nyarán összeomlott, s ezzel dugába dőlt Kállaynak minden, az olasz fasisztákra számító elgondolása.

A Kállay-kormány 1943 tavaszán az angolszász hatalmak felé is megtette az első lépést a kiugrás előkészítésére. Arra számítva, hogy a nyu-

[54] Lásd PI Archívum. Honti Ferenc beszámolója diplomáciai tevékenységéről Svájcban és Franciaországban 1943-ban és 1944-ben.

[55] *Kállay:* Hungarian Premier — a personal account of a nation's struggle in the second world war. 147—148. old.

gati hatalmak partraszállnak a Balkánon, Kállayék 1943 márciusában előre értesítették az angolokat, hogy „Magyarország nem szándékozik ellenállást tanúsítani az angol—amerikai vagy lengyel csapatokkal szemben, ha azok elérnék a magyar határt és benyomulnának az országba".[56]

A Kállay-kormány politikájának ez a fordulata és az uralkodó osztályok angolszász orientációjú szárnyának jelentős megerősödése nagy nyugtalanságot és elégedetlenséget váltott ki a hitleristák körében és a magyar uralkodó osztályok németbarát csoportjában. A német fasiszták azonnal megtették az ellenintézkedéseket. Egyrészt mozgósították a Kállay-kormány ellen a különböző magyarországi szélsőfasiszta pártokat és ügynökségeiket, másrészt kiélezték a magyar—román ellentéteket Erdély kérdésében. Ezenkívül pedig közvetlenül is erélyes lépéseket tettek a Kállay-kormány megbuktatása érdekében. 1943 áprilisában Hitler magához rendelte Horthyt, és a következetes háborús politika továbbvitelét követelte tőle. Feltárta „aggodalmait" a Kállay-kormány politikáját illetően, és többször visszatért Kállayra — írja Horthy visszaemlékezésében —, mint „akinek a német—magyar barátság érdekében mennie kell".[57] De a német fasizmus 1943-ra már elvesztette korábbi mindenható tekintélyét és hatalmát csatlósai előtt, s így a hatalmon levő magyar fasiszták nem tettek eleget Hitler követelésének — folytatták tovább kétarcú politikájukat.[58]

Egyidejűleg kiéleződtek a magyar uralkodó osztályok belső ellentétei is, amelyek egyrészt a szélsőfasiszta pártok és az uralkodó fasiszta kormánypárt közötti, másrészt a kormánypárton belüli viszályokban jelentkeztek.

Az olasz fasizmus összeomlása után a Kállay-kormány a német fasiszták háta mögött azonnal felajánlotta a nyugati hatalmaknak Magyarország feltétel nélküli kapitulációját. Az ajánlat alapján 1943 augusztusában és szeptemberében tárgyalások folytak a Kállay-kormány megbízottai és az angol megbízottak között, amelyek szeptember 9-én előzetes fegyverszüneti megállapodáshoz vezettek.[59]

A megállapodásnak az volt a lényege, hogy Magyarország feltétel nélkül megadja magát, de ez a kapituláció mindaddig titokban marad, amíg a szövetséges csapatok el nem érik Magyarország határait. Kállayék és a nyugati imperialisták azonban „szövetséges csapatokon" csak az angol—amerikai csapatokat értették. Fényesen bizonyítja ezt Kállay volt miniszterelnök rágalmazó, de a lényeget nyíltan beismerő kijelentése: „Tagadhatatlan, hogy Magyarország nemcsak azzal a cél-

[56] Ugyanott, 369—370. old.

[57] *Horthy:* Ein Leben für Ungarn. 254. old.

[58] Lásd Horthy 1943 májusi, Hitlernek írott levelét. PI Archívum. Horthy kabinetirodájának anyaga. 1/2. (fotokópia).

[59] Lásd *Kállay:* Hungarian Premier... 373—374. old. és *Montgomery, Flournoy John:* Hungary, the unwilling satellite. 161—163. old.

lal tette meg ajánlatát, hogy kiszabaduljon Hitler markából... hanem azért is, hogy biztosítsa függetlenségét minden agresszorral és elsősorban az oroszokkal szemben."[60]

A Kállay-kormány rendszermentő „hintapolitikája" 1943 második felében fokozott erővel igyekezett egy jobboldali „nemzeti" egységfrontot létrehozni a függetlenség védelmének cégére, a „belső rend" védelme és a Szovjetunió elleni „védelmi" háború hazug jelszavai alatt. E manőver érdekében felhasználta a Kisgazdapárt, a Parasztszövetség és az SZDP jobboldali vezetőit is, akik megkísérelték, hogy a kommunistákat és más következetes baloldali erőket kirekesztve, egységfrontot hozzanak létre. Ez a kísérlet felmérhetetlen károkat okozott a magyar ellenállási mozgalomnak.

Az uralkodó osztályok német orientációs szárnya természetesen egyre határozottabban szállt szembe ezekkel a kísérletekkel.

1943 őszén maga Németország is felkészült arra az eshetőségre, ha Magyarországon is összeomlás fenyegetné a fasiszta rendszert, vagy ha a Kállay-kormány Hitlerék háta mögött „hűtlenségre" vetemedne. A magyarországi helyzet felmérésére és a civakodó szélsőfasiszta erők összefogására 1943 októberében Hitler Magyarországra küldte bizalmi emberét, Veesenmayert, akinek — Imrédy Bélára, a Magyar Megújhodás Pártja vezetőjére támaszkodva — sikerült megerősíteni a szélsőfasiszta csoportosulást. Ez 1943 végén—1944 elején éles támadásokat indított a Kállay-kormány és az uralkodó osztályok angolszász orientációjú szárnya ellen. A szélsőfasiszta pártok akkor már semmi lehetőséget nem láttak arra, hogy „alkotmányos úton" megváltoztassák a Kállay-kormány politikáját, és hogy „belső, saját erőkkel" gátat vessenek a néptömegek háborúellenes, függetlenségi mozgalmának állandó növekedése elé. 1943 végén az uralkodó osztályok német orientációjú köreiben az az álláspont alakult ki — vallotta Szálasi a népbíróság előtt, és ugyanezt jelentette Veesenmayer is magyarországi tapasztalatairól Hitlernek 1943. december 10-én —, hogy „német segítség nélkül a kibontakozást már végrehajtani nem lehet".[61]

Ez azt jelentette, hogy Hitlerék és a magyar imrédysta fasiszták 1943 végétől készülődtek Magyarország elözönlésére; tehát már 1943 végétől fenyegetett Magyarország német megszállásának veszélye.

A Kállay-kormány semmit sem tett e veszély elhárítására. Politikája csupán két irányban volt határozott; mégpedig, Kállay szavaival élve, először: „fontos az, hogy a nagyipar és a nagybirtok megerősödve kerüljön át a háború krízise után reánk kedvező időben";[62] másodszor: „nyílt kiállás a bolsevizmussal szemben... Egész kül- és belpolitiká-

[60] *Kállay:* Hungarian Premier... 378. old.

[61] Az Imrédy-per. A vád, a vallomások és az ítélet. Híradó könyvtár. Budapest 1945. 76. old.

[62] Felsőházi Napló, 1939—1944. IV. köt. 203. old. 1943. december 18.

mat az első perctől kezdve, hogy itt állok, a bolsevizmus elleni védekezés determinálja, a bolsevizmusnak mind hatalmi, mind penetrációs törekvéseivel egyaránt."[63] A Kállay-féle hintapolitika azért nem válhatott még részleteiben sem a nemzet érdekeit szolgáló politikává, mert Kállayék nem az országot, hanem csak saját uralmukat és reakciós rendszerüket akarták megmenteni. „A helyzet egyik alapvető és katasztrofális fonáksága az volt — vallotta be Kállay —, hogy mi az angolok és az amerikaiak védelmét kerestük nemcsak saját »szövetségeseink«, hanem az ő szövetségeseik ellen is."[64]

Amikor 1944 kora tavaszán a Szovjet Hadsereg az ország határaihoz közeledett, fokozódott az uralkodó osztályok rémülete, de egyidejűleg fokozódott a néptömegek ellenállása is. A Kommunista Párt 1944 januárjában közös cselekvésre szólította fel az összes antifasiszta erőket; márciusban újra központi lapot adott ki. A Kommunista Párt Külföldi Bizottsága a partizánharc megkezdésére hívta fel a magyar ellenállási mozgalmat. A Kállay-kormány lába alatt megingott a talaj. A Magyar Élet Pártjának szélsőjobboldali többsége 1944 februárjában éles hangú memorandumban tiltakozott a kormány nem következetesen háborús, rendszermentést kereső politikája ellen, és megvonta tőle a bizalmat.[65] Ez a lépés egy közelgő kormányválság veszélyét jelezte. Hitlerék — felismerve a magyar fasizmus ingatag helyzetét, és azt a veszélyt, hogy a Kállay-kormány végrehajthatja a kiugrást, valamint látva a határokhoz immár közel került szovjet csapatokra támaszkodó népi ellenállást, amely esetleg elsöpörheti az egész fasiszta rendszert — nem nézték tétlenül a számukra stratégiailag és gazdaságilag is igen fontos magyar hátország elvesztését. Ezért a fasiszta Németország csapatai 1944. március 19-én megszállták Magyarországot.

A német megszállás a belső osztályharcba, az ország belügyeibe való nyílt beavatkozás volt, amely átmenetileg külső erőszakkal próbálta megoldani a magyar fasizmus válságosra forduló helyzetét. S miután Kállayék inkább behódoltak a megszállóknak, mintsem a népi erőkre és az egész antifasiszta koalícióra támaszkodva ellenállást tanúsítottak volna, a rendszermentő „hintapolitika" a német megszállással a hazaárulás politikájává vált.

A NÉMET MEGSZÁLLÁS ÉS HORTHY-MAGYARORSZÁG MINT UTOLSÓ CSATLÓS

1944. március 19-én a német fasiszták megszállták Magyarországot. Ennek ellenére az országnak a hitleri Németországgal való szövetséges-csatlós viszonya helyébe nem a nyílt, világos és félreérthetetlen

[63] Országgyűlési Napló, 1939—1944. XIX. köt. 188. old.
[64] *Kállay:* Hungarian Premier... 379. old.
[65] Lásd Függetlenség, 1944. április 5.

megszállás lépett. Horthy és az uralkodó körök többsége behódolással, szégyenletes hazaárulással válaszolt a német támadásra, sőt utána ország-világ előtt bizonyítgatta, hogy nem is megszállásról van szó, hanem „kölcsönös megegyezés alapján" Magyarország hathatós megsegítéséről.[66] Így, ezen árulás eredményeként sikerült Hitlerék terve: Magyarország a tényleges megszállás mellett szövetségesnek is megmaradt. A Horthy által kinevezett Sztójay-kormány hűségesen teljesítette Hitler valamennyi követelését. Egymás után adta ki és hajtotta végre a legkülönbözőbb terrorisztikus rendelkezéseket, amelyek a *totális* fasizmusra való áttérést jelentették most már Magyarországon is.

Betiltották az összes polgári ellenzéki pártot, az SZDP-t és valamennyi nem fasiszta tömegszervezetet s ezen szervek összes újságját. Ezzel egyidejűleg megszaporodtak a letartóztatások, amelyekben a német titkosrendőrség játszotta a fő szerepet. A magyar nyilas-imrédysta fasiszták segítségével összeállított lista alapján százszámra fogták le és hurcolták el az ellenzéki pártok vezető embereit, a baloldali érzelmű közéleti férfiakat, írókat, tudósokat és az uralkodó osztály angolbarát csoportjainak számos vezetőjét. A letartóztatottak között volt a Kállay-kormány néhány minisztere és államtitkára, 28 felsőházi tag és országgyűlési képviselő s több magas rangú hivatalnok és katonatiszt.[67]

A „totálissá" váló magyar fasizmus Hitler példája nyomán megkezdte az ország emberanyag-tartalékának és gazdasági erőforrásainak totális felhasználását a háború céljára. Kíméletlen intézkedéseket hoztak a termelés fokozására, amelyek között kirívó volt az úgynevezett „gyári börtönök" rendszere. Az üzemek katonai parancsnokait feljogosították arra, hogy a „kisebb" kihágást elkövető munkásokat több napra vagy hétre a „gyári börtönbe" zárathassák mindenféle bírósági eljárás nélkül. A „nagyobb kihágást", szabotázsgyanús tevékenységet elkövető vagy a megbízhatatlansággal határos más tevékenységet kifejtő embereket pedig az újabban felállított munkatáborokba, gyűjtőhelyekre és koncentrációs táborokba zárták. A német megszállás időpontjától 1944 május elejéig 12 új, ilyen jellegű tábort hoztak létre a letartóztatottak elhelyezésére.[68]

A Sztójay-kormány fenntartás nélkül teljesítette Hitlerék ágyútöltelék-követeléseit is. A német megszállás után Horthyék mozgósították és azonnal a frontra dobták az 1. magyar hadsereget, amelynek létszáma 1944 július végén az igen nagy — sebesültekkel, halottakkal és eltűntekkel együtt legalább 35 000 főnyi — veszteségek ellenére is

[66] Lásd ugyanott, március 23. 1. old.

[67] Lásd PI Archívum. Ig. min. 1427/1. 1944. Hivatalos jelentés a német biztonsági rendőrség által letartóztatott egyes személyiségek átvételéről.

[68] Lásd Pravda, 1944. május 2.

320 000 fő volt.[69] Ez a szám már akkor túlhaladta az addig bármikor frontra dobott magyar katonaság számát, s a későbbiek folyamán még tovább növekedett. 1944 őszén a fronton levő összes magyar csapatok száma kb. 480 000 volt.[70] Az egész mozgósított állomány pedig — beleértve a fronton levő, a hátországi tartalékként szereplő és az átszervezés, kiképzés alatt álló egységeket is — erre az időre több mint egy millióra nőtt.[71] Az 1944. március 19-i árulás tehát — az ország sorsának a most már közvetlenül bukás előtt álló hitleri Németországhoz való még szorosabb hozzákötése — „totális" belső elnyomást hozott a magyar népnek, és fiainak újabb százezreit küldte a vágóhídra.

A nácibarát politika következményei az ország életének szinte minden területén megmutatkoztak. A gazdasági élet tönkretétele, a hallatlan politikai terror, a számtalan internáló tábor felállítása, a férfilakosság java részének háborús lemészárlása stb. mellett a Sztójay-kormány hozzákezdett a hitleri „új rend" egyik leglényegesebb programpontjának magyarországi megvalósításához is, mégpedig az ún. „zsidókérdésnek" a német fasiszták által korábban olyan sokszor követelt „teljes" megoldásához.

Az antiszemitizmus, a fajelmélet a magyar fasizmus lényeges tartozéka volt már születése pillanatától kezdve. A Horthy-rendszer azzal dicsekedhetett, hogy az antiszemita propagandán túl a XX. században Európában elsőnek foganatosított „törvényes" zsidóellenes intézkedéseket. Ez pedig az 1920-as XXV. tc. volt, az ún. numerus clausus-törvény, amely a zsidó származású állampolgárok felsőfokú tanulását korlátozta. Hitler zsidóellenes fajelmélete és törvényei, a nürnbergi törvények, nem voltak teljesen idegenek a magyar fasiszták számára. A fasizmus németországi hatalomra kerülése után, annak arányában, ahogyan Horthyék Hitlerhez kötötték az ország sorsát, Magyarországon is fokozódott az antiszemita propaganda. Bár a „zsidókérdés" kiagyalói, majd „megoldásának" szószólói nálunk elsősorban a szélsőjobboldali fasiszta erők, a fajvédők, a különböző nyilas-nemzetiszocialista pártok és szervezetek voltak, mégis az a helyzet, hogy az egész kormányzat részt vett az antiszemita intézkedések meghozatalában és kegyetlen végrehajtásában. A hitleri hatás és az antiszemitizmus „belső" fokozódása sugalmazta az ún. első zsidótörvényt, az 1938-as XV. tc-t is, amely 20%-ban állapította meg a zsidó származású állampolgárok arányszámát az ország gazdasági és szellemi életében; ezt követte a második zsidótörvény, az 1939-es IV. tc., amely 6%-ra csökkentette ezt az arányt. Az 1941-es XV. tc. végül már teljesen a nürnbergi faji törvények szellemében készült: a zsidók teljes kiszorí-

[69] Lásd Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének... 231. old.

[70] Lásd *Adonyi:* A magyar katona a második világháborúban. 104. old.

[71] Lásd ugyanott, 104. old. — Adonyi a mozgósított katonai létszámot 1 118 000-re becsüli, míg az előbbi mű 1944 augusztusában 8—900 000-re. [Lásd Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének... 362. old.]

tását célozta az állami, gazdasági és kulturális élet területéről, s megtiltotta a nem zsidókkal kötendő házasságot.

A „törvényes" ténykedések mellett már a háború első éveiben megindult a törvénytelen zsidóellenes intézkedések egész sora is. Ezek között a munkaszolgálat intézménye volt a legsúlyosabb, ez követelte a legtöbb áldozatot. Bár katonai munkaszolgálatra nemcsak zsidó származású állampolgárokat vittek, hanem igen nagy számban politikailag „megbízhatatlanokat" — elsősorban kommunistákat, baloldali beállítottságú antifasisztákat és nemzetiségi dolgozókat — is, a munkaszolgálatosok nagyobb része mégis a zsidókból került ki. A munkaszolgálatosokat, mint ismeretes, elsősorban olyan munkára használták fel, ahol a legnagyobb volt az életveszély: aknaszedésre, lövészárkok ásására stb. kényszerítették őket. Emellett az életkörülményeik szándékos elviselhetetlenné tétele s a velük való kíméletlen bánásmód következtében nagyobb részük a fasizmus áldozatává lett. A munkaszolgálat embertelen módszereivel — kommunisták s más antifasiszták és nemzetiségi dolgozók mellett — már 1944 nyaráig körülbelül 42 000 zsidó származású állampolgárt pusztítottak el.[72] A fasizmus fajelméletének gyakorlati megvalósítására Magyarországon 1944 nyarán került sor. Horthyék ugyanis behódoltak Hitleréknek, és hozzájárultak olyan szélsőjobboldali fasiszta erőknek a hatalomban való részvételéhez, amelyek gondolkodás nélkül küldték a halálba faji alapon az állam polgárainak százezreit.

A kormány 1944 márciusának végén, alig néhány nappal a német megszállás után, rendeletet hozott a zsidó származású állampolgárokat megkülönböztető jelzésről, a sárga csillag kötelező viseléséről. Ezzel megkezdődött a közel fél milliónyi zsidóság szörnyű kálváriája. Április végétől kezdve valamennyi nagyobb városban gettóban zsúfolták össze a zsidókat, ahonnan azután 1944 nyarán tíz- és százezres tömegekben hajtották őket Hitlerék vesztőhelyeire, a gázkamrákba és a koncentrációs táborokba. 1944 tavaszától — a statisztikai adatok tanúsága szerint — 420 000 embert deportáltak Magyarországról, s ezeknek kb. 50%-a nő és kb. 20%-a kiskorú volt![73]

A zsidók deportálását magyar és német fasiszta szervek hajtották végre a Sztójay-kormány irányításával. Horthy állama tehát önként, százezres tömegekben adta át saját állampolgárait a fasiszta német hóhéroknak. A deportált magyarországi zsidók közül mintegy 220 000 ember pusztult el a németek különböző gázkamráiban és koncentrációs táboraiban.[74]

A nürnbergi nemzetközi katonai bíróság tanúsága szerint egyedül

[72] Lásd Dokumentumok a magyarország zsidóüldözés történetéhez. Vádirat a nácizmus ellen. Budapest 1958. I. köt. 8. old.

[73] Az Imrédy-per. 22. old.

[74] Lásd Statisztikai Szemle, XXXIII. évf. 2. sz 1955 február. 183—188. old.

Auschwitz gázkamráiban „1944 júliusában naponta átlag 12 000 magyar zsidót likvidáltak; és amikor a krematórium nem tudott megbirkózni ekkora tömeggel, sok tetemet nagy gödrökbe dobtak, és olott mésszel fedtek be."[75] Ide vezetett a náci szövetségben folytatott faji, antiszemita politika.

A zsidók deportálásával együtt megindult vagyonuk elrablása is. A zsidó vagyonok, értéktárgyak, bútorok, járművek és egyéb berendezések legjavát — egyszerűen elszállítva a deportáltak lakásaiból — a német fasiszták kaparintották magukhoz. Végeláthatatlan teherautókaravánok vitték Németországba a legértékesebb tárgyakat, azzal a felírással, hogy azokat Magyarország ajándékként küldi a német kibombázottaknak.

A zsidó vagyonok elrablásának más formái is voltak. A német fasiszták a magyar kormányszervekkel együttműködve jó pénzért, vagyonukért, gyáraikért megmentették a zsidó tőkéseket. Ebben az ügyben a zsidó egyházi szervek is együttműködtek a fasisztákkal. Hitlerék felajánlották a leggazdagabb magyar zsidó családoknak, hogy ha átadják a németeknek magyarországi gyáraikat és üzemeiket, akkor családjukkal együtt semleges országokba engedik őket. Így menekültek meg a legnagyobb zsidó nagytőkés családok, pl. a Weiss-, a Mauthner-, a Kornfeld- és a Chorin-család, amelyek Magyarország legnagyobb ipari üzemeit és bányavállalatait tartották kezükben. Ezeket a vállalatokat — a csepeli Weiss Manfred-gyárat, a Salgó és Rima bányák, üzemek részvényeit és ingatlanait — a zsidó nagytőkések hosszú lejáratú bérleti szerződés keretében átengedték a németeknek, s ennek fejében a családok 39 tagját német repülőgépek Svájcba szállították.[76]

A fasiszták hasonlóképpen megkíméltek még mintegy 600 zsidó nagytőkést és vagyonos embert,[77] hogy kezükbe kaparintsák vagyonukat; ugyanakkor száz- és százezerszám küldték a nem kiváltságos zsidó származásúakat a koncentrációs táborokba és a gázkamrákba.

A zsidóüldözések nagy felháborodást váltottak ki mind külföldön, mind az országon belül. Nyomban megindultak a tiltakozások és a mentőakciók a félmilliónyi ember érdekében. Ezekben az akciókban ismert nemzetközi személyiségek, a semleges országok államfői, belföldi közéleti férfiak és az egyházak vezetői is részt vettek. A magyar egyházak vezetői — bár több tiltakozó és mentőakció részesei voltak — véleményünk szerint többet is tehettek volna ez irányú tényked-ésüknél, főleg ami akcióik határozottságát és nyilvánosságát illeti. Jel-

[75] Trial of the major war criminals before the international military tribunal. Published at Nuremberg, Germany. III. köt. 567. old.

[76] Lásd Szabad Nép, 1945. április 8: 5. old.; 1945. október 17. 3. old. Az Imrédyper. 80—81. old.; *Lévai Jenő:* Raoul Wallenberg regényes élete. Budapest 1948. 39—40. old.

[77] Lásd Szabad Nép, 1955. július 13.

lemző ezzel kapcsolatban, hogy a katolikus püspöki kar 1944 júliusában pásztorlevelet szándékozott kiadni, amelyben élesen elítélte volna a zsidók elleni kegyetlenkedéseket, és a nyilvánosság erejével akart nagyobb hatást elérni. A Sztójay-kormány közbenjárására azonban a hercegprímás elállt ettől a tervtől.[78]

A világméretű tiltakozások is hozzájárultak ahhoz, hogy 1944 nyarának végén Horthyék leállították a budapesti zsidóság deportálását. Erre az időre a nemzetközi politikai és katonai helyzet annyira kilátástalanná vált a háború továbbfolytatását illetően, hogy Horthyék elérkezettnek látták az időt a szövetséges hatalmakkal való kiugrási tárgyalások megindítására. Ezeket a tárgyalásokat igyekeztek azzal is könnyíteni, hogy nem folytatták a zsidók kíméletlen, tömeges elpusztítását. Így legalább a budapesti zsidóság többsége elkerülhette a hitlerista gázkamrákat és haláltáborokat.

Horthyék a katonai helyzet kilátástalansága ellenére is olyan felemás módon, határozatlanul foglalkoztak az országnak a háborúból való kilépésével, hogy 1944 őszén, Románia, Finnország és Bulgária átállása után, már csak Magyarország maradt meg egyedül Hitler szövetségében. S végül 1944 októberében — amikor Horthyék úgy-ahogy rászánták magukat a háborúból való kiválásra — az átállást olyan felelőtlenül, előkészületlenül próbálták végrehajtani, hogy Hitleréknek nem kellett különösen nagy erőfeszítéseket tenniük ahhoz, hogy elfojtsák a Horthy-féle kísérletet, és hatalomra segítsék Magyarországon Szálasi bűnös bandáját. Horthy és kormánya „kiugrott" a háborúból, de úgy, hogy a végóráit élő magyar fasizmus kormányrúdja minden nehézség nélkül — sőt Horthy beleegyezésével — a német megszállók és a Hitler-bérenc Szálasi-söpredék kezébe került.

A Horthy-féle kiugrási kísérlet sikertelensége és a Szálasi-rezsim hatalomra kerülése bebizonyította, hogy Magyarország vezetői még akkor is képtelenek voltak végrehajtani a háborúból való kiugrást, amikor a front helyzete legalább olyan kedvező volt erre, mint augusztus végén Románia és szeptember elején Bulgária és Finnország számára. Magyarország elszalasztotta a kedvező helyzetet, és megmaradt Hitler utolsó csatlósának, utolsó európai szövetségesének. Felvetődik a kérdés: mivel magyarázható ez a körülmény, mi az oka annak, hogy Magyarország nem tudott kilépni a háborúból akkor sem, amikor már minden józanul gondolkodó ember előtt régen világos volt, hogy Hitler és rablótársai elvesztették a rablóháborút?

Az 1944. október 15-i eseményeket csak akkor tudjuk megérteni, ha figyelembe vesszük az előzményeket. Az események október 15-én is, éppúgy, mint március 19-én, lényegében egyetlen nap alatt zajlottak le, de az előzmények Horthy negyedszázados uralma alatt érlelődtek meg. Október 15-e és a rákövetkező Szálasi-terror az ellenforradalmi

[78] Lásd OL Min. tan. jkv. 1944. július 12. 3—4. old.

Horthy-rendszer 25 éves bűneinek betetőzése volt. Október 15-ét és azt, hogy Magyarország a német fasiszták utolsó csatlósa lett, március 19-e tette lehetővé; március 19-ét pedig a Horthy-reakció, a magyar fasizmus sok esztendős népellenes uralma szülte. Hosszú és szövevényes ez a hazaárulási láncolat. A sorban ott áll Horthy 1919-es hóhérságával, majd Bethlen István az álkonszolidációval, utána Gömbös magaslik ki a „tengelyhez" kapcsolódó eszméjével. Gömbös után Imrédy és Teleki következik, majd Bárdossy, aki elődjének holttestén át elegáns diplomata-lépéssel viszi bele az országot a rablóháborúba. Bárdossyt Kállay váltja fel, aki, bár már látja a pusztulás veszélyét, mégsem tesz semmi lényegeset annak elhárítására.

1944 márciusa után Sztójay következik, aki már közvetlenül a német fasiszták társaságában pusztítja a nemzetet. Sztójay után Lakatos kormánya jön, amely Horthyval együtt kétségbeesett rendszermentő kísérleteket tesz; ezek az emberek azonban gyávaságuk és népgyűlöletük miatt nem tudnak gyökeresen szakítani Németországgal. Hitler mint megbízhatatlanná váltakat, félreállítja őket. Neki továbbra is biztos és szófogadó szolgákra van szüksége, s ezeket éppen Horthy segítségével találja meg Szálasi és társai személyében. Aki 1919-ben tömeggyilkos, az a rákövetkező 25 évben kormányzó, miniszter vagy államtitkár. Ez a történelmi kapcsolat 1919 és 1944 között.

1944. október 15-e és Magyarország végsőkig való szégyenletes kitartása Hitler oldalán azért következett be, mert Horthy jobban félt a magyar néptől, a nemzettől, mint Hitler megszálló hordáitól. Márpedig az ország függetlenségét csak a német fasizmus elleni szabadságharccal, a magyar nép segítségével, a magyar demokratikus erőkkel szövetségben lehetett volna visszaszerezni. Ettől azonban Horthy Miklós és társai visszariadtak még akkor is, amikor már látták, hogy a menekülésnek csak egyetlen útja van: a hitlerista Németországgal való szakítás. Horthy félt felszabadítani azokat a népi erőket, amelyeket ő maga, saját fasiszta, reakciós politikai rendszere nyomott el egy negyedszázadon keresztül. Tudta, hogy a bukott Hitlerrel való szakítás a saját politikai rendszerével való szakítást is jelenti. S Horthy, aki 1919-ben nemcsak a kommunistákat, hanem az összes demokratikus erőket is eltiporta, nem tudta erre rászánni magát. Amikor választania kellett a nemzet létérdekei és a 25 éves reakciós múlt, a szűk osztályérdekek között, Horthy nem a nemzet érdekeit választotta. 1919-ben tömeggyilkosként került hatalomra, és 1944-ben is a magyar nép százezreinek gyilkosaként fejezte be uralmát.

Sehol Európában nem volt olyan uralkodó réteg, amely az egész nemzet sorsa és jövője szempontjából annyira korlátolt, rothadt, rövidlátó és vezetésre képtelen lett volna, mint a magyarországi. Ugyanakkor az is tény, hogy szűk osztályérdekeit tekintve egyik hitlerista csatlósország uralkodó osztálya sem rendelkezett olyan keserű történelmi tapasztalattal a munkásosztály hatalmát illetően, mint éppen a magyar.

1919-ben a szocialista forradalom győzelme s a Tanácsköztásaság négy és fél hónapos dicsőséges tevékenysége megfosztotta az uralkodó osztályokat politikai hatalmuktól, óriási vagyonaiktól és kiváltságaiktól. Igen nehezen, külső imperialista segítséggel tudták csak visszaszerezni uralmukat, vagyonukat és kiváltságaikat.

Ez a „történelmi tapasztalat", a népuralomtól való iszonyú félelem rányomta bélyegét a Horthy-rendszer egész politikájára. Ez a körülmény döntő szerepet játszott abban, hogy a horthysta uralkodó körök még akkor sem mertek a népre, a nemzet haladó, demokratikus erőire támaszkodni, amikor már számukra sem volt más kiút, mint a fegyverszünet.

Október 15-e bebizonyította azt is, hogy Hitler szolgaállamai közül Magyarországon voltak a legerősebbek és a legmélyebbek a fasizmus és a félfeudális reakció gyökerei. A magyar „történelmi" uralkodó osztályok a végsőkig ragaszkodtak uralmukhoz és ami ezzel járt: kiváltságaikhoz, a nagybirtokhoz, a gyárak és bányák kiváltságos birtoklásához. Ezért 1944 októberében, amikor már a régi módon nem tudtak uralkodni, inkább átadták a hatalmat a magyar fasizmus legvérengzőbb szárnyának, a német fegyverekre támaszkodó Szálasi-bandának.

Horthy október 15-éje és annak következményei azt is bebizonyították, hogy a csatlós fasiszta országok közül egyik sem volt annyira Hitlerhez láncolva, mint éppen Magyarország. Ez többek között azzal magyarázható, hogy Horthy Magyarországa többet kapott a német imperializmus rablott zsákmányából, mint a többi csatlós! Horthyéknak Németországon kívül nem volt olyan szomszédjuk, akár szövetségesük volt, akár nem, amelyiktől területeket ne foglaltak volna el Hitler segítségével. Ilyenformán Horthyékat a rablott zsákmány súlya is Hitlerrel együtt húzta a pusztulásba.

Közvetlenül Szálasi gyilkos bandája felelős azért, hogy Magyarország 1944. október 15-e után még néhány hónapig pusztult a fasizmus érdekeiért. De azért, hogy az ország a szabadságszerető népek elleni rablóháborúban Hitler zsoldosaként vett részt, nemcsak Szálasi, hanem elsősorban Horthy és korábbi kormányai a felelősek.

Horthyék minden módjukban álló eszközzel részt vettek a háborúban. Fő gondjuk az utolsó pillanatban sem az ország megmentése volt a háborús katasztrófától, hanem uralmuk és burzsoá-földesúri rendszerük fenntartása. Mindezek ellenére, ha 1944. október 15-én mégis arra kényszerültek, hogy fegyverszünetet kérjenek, ez legfőképpen a Szovjet Hadsereg csapásai alatt megrendült, valamint a nemzetközi és belső viszonyok miatt válságba jutott rendszer további kilátástalan helyzetének a következménye volt.

Mindehhez még egy tényező kapcsolódik, amely Magyarország utolsó csatlósságának magyarázatához is hozzájárul. A magyar nép forradalmi erői az adott időszakban nem voltak elég szervezettek, egységesek ahhoz, hogy az antifasiszta, a német megszállók elleni harc számára ob-

jektíve kedvező október 15-i helyzetet ki tudták volna használni a magyar fasizmus teljes megdöntésére, a fegyveres felkelés sikeres megszervezésére. A magyar nép forradalmi erői nem bírtak leszámolni a magyar fasizmus maradék erejével.

Ennek két fő oka van. Az egyik, a legfőbb oka az, hogy október közepén, amikor a horthysta uralkodó körök — elsősorban a katonai vereségek következtében — már nem tudtak a „régi módon" tovább kormányozni, és fegyverszünet kérésre kényszerültek, a magyar fasizmus maradék szélsőjobboldali erői olyan hatalmas külföldi erőre támaszkodhattak, mint a német fasiszta csapatok, melyeknek segítségével ideiglenesen biztosítani tudták a fasiszta rendszer fennmaradását. 1944 októberének első felében a Kárpátoktól Jugoszlávia déli részéig húzódó fronton mintegy 59 német hadosztály harcolt. Ebből 33 közvetlenül Magyarország területén, 26 Belgrád környékén és a Vajdaságban, a Maros vonaláig volt elhelyezve.[79]

Ezeken kívül még több különleges SS-egység és rendőrségi alakulat biztosította az ország területén a „rendet".

A másik ok az ellenállási mozgalom egységének bizonyos hiányában és szervezeti gyengeségében rejlett. A Magyar Frontban tömörült demokratikus erők nem voltak mindenben teljesen egységes álláspontón. Éppen a legfőbb kérdésekben, a széles körű fegyveres harc szervezése és a hitlerista blokktól, illetve a Horthy-klikktől való elszakadás kérdésében érvényesült többféle befolyás. A Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt jobboldala még a német megszállás után is tartózkodott a széles körű partizánharc és az általános népi fegyveres felkelés megszervezésétől. Ők a háborúból való kilépést és a Németország ellen fordulást csak Horthyékkal együtt tudták elképzelni. Szinte az utolsó percig a „kivárás" politikáját folytatták, és az angolszász megszállást remélték. A Kisgazdapárt és az SZDP jobboldalának ez a kétszínű, Horthy kiugrását váró politikája jelentős szerepet játszott abban, hogy nem sikerült megszervezni és idejében csatasorba állítani Magyarország összes antifasiszta, háborúellenes erőit. A Kommunista Párt ezt a hatalmas munkát a kíméletlen terror és a nagy veszteségek következtében nem tudta egyedül maradéktalanul elvégezni.

Mindezek következtében Magyarország 1944 októbere után még néhány hónapig megmaradt Hitler szövetségesének. Az ország tovább pusztult, tovább növekedtek azok a hatalmas anyagi károk, amelyeket Horthyék a háborúban való részvétellel a nemzet nyakába varrtak, s tovább szaporodott a háborúban elpusztultak száma is.

Magyarország urai hozzávetőlegesen a következő emberi és anyagi károkat okozták az országnak a fasiszta háborúban. A közvetlen katonai célokra fordított összegek 1938—1944 között így alakultak:[80]

[79] Lásd Hadtörténeti Közlemények, 1955. 1. sz. 13—14. old.
[80] Lásd Közgazdasági Szemle, II. évf., 1955 október. 10. sz. 1204. old.

Év	A közvetlen háborús célokra fordított összegek folyó áron, milliő pengőben			Összesen	A nemzeti jövedelem %-ban
	1	2	3		
1938—1939	230,7	398,4	—	622,1	21,4
1939—1940	1 203,5	625,1	—	1 838,6	19,6
1941	951,7	281,1	326	1 558,8	20,7
1942	2 047	244,3	558	2 849,4	30,5
1943	3 295,7	351,5	963	4 610,2	35,7
1944	6 696,3	433,5	2918	10 047,8	47,0

(1. a Honvédelmi Minisztérium rendes és rendkívüli kiadásai; 2. az összes katonai beruházás; 3. német tartozások.)

A folyó árakon számított közvetlen háborús kiadások 1938-tól 1944-ig összesen 21,5 milliárd pengőre rúgtak. Ez a hatalmas összeg — 1938. évi pengőben számolva — az 1938-as nemzeti jövedelemnek csaknem kétszerese;[81] és, ahogy a táblázatból kitűnik, a háborús kiadások a nemzeti jövedelemnek évről évre mind nagyobb hányadát vették igénybe. 1944-ben a rablóháború költségei a nemzeti jövedelemnek közel felét emésztették fel. A hatalmas kiadások fedezésére a nemzeti jövedelmen kívül a nemzeti vagyon jelentős részét is elpocsékolták az ország urai.

A szétvert fasizmus lerombolt országot hagyott maga mögött. Romokban heverő városokat, gyárakat és üzemeket, leégett falvakat, felrobbantott hidakat és vasutakat.

Az a hatalmas károsodás, amely a fasizmus háborús kiadásaival, pusztításaival, a nemzeti vagyonnak Németországba és Ausztriába történt kihurcolásával érte a nemzetet, nem teljes becslések szerint is mintegy 22 milliárd 1938. évi értékű pengőre rúgott.[82] Hogy mekkora volt ez az összeg, azt csak akkor tudjuk igazán értékelni, ha összehasonlítást teszünk az utolsó békeév nemzeti jövedelmének számai és a rablóháború kiadásai és kárai között. Az utolsó békeévben, 1938-ban valamivel több mint 4 milliárd pengő volt a nemzeti jövedelem. A kereken 22 milliárd pengő tehát, amibe a fasiszták rablóháborúja az országnak került, körülbelül *5 esztendő teljes nemzeti jövedelmét emésztette fel.*[83]

A háborús kiadásokban és károkban csak azok az összegek, amelyek a háború alatt német adósságból, a német megszállás költségeiből és a fasiszta német csapatok által okozott közvetlen rombolásokból — tehát a fasiszta Németország tartozásaiból — gyűltek fel, *körülbelül ötszörösét teszik ki (mintegy 1500 millió dollárt*[84]*) annak az összegnek, ame-*

[81] Lásd ugyanott.
[82] Lásd Közgazdasági Szemle, 1954. december. 359. old.
[83] Lásd ugyanott.
[84] Lásd Szabad Nép, 1946. szeptember 15.

lyet Magyarországnak a háború utáni jóvátételként kellett volna fizetnie a szövetséges hatalmak számára. A jóvátétel összege 300 millió dollár volt,[85] de a Szovjetunió a rá eső rész igen jelentős hányadát elengedte Magyarországnak.

Óriási azoknak a száma, akik életüket vesztették a bűnös háború következtében. Több mint 400 000 ember elpusztulása, a nyomorékok tízezrei és kb. 50 000 árván maradt gyermek[86] volt az ára a magyar fasiszták kalandorpolitikájának.

A fasizmus súlyos és nagy sebeket okozott a magyar nemzetnek. Az a körülmény azonban, hogy Magyarországon a Szovjetunió verte szét a fasizmust és űzte ki a német megszállókat az országból, s a szovjet nép sokoldalú testvéri segítséget nyújtott a magyar népnek, lehetővé tette, hogy a felszabadult magyar nép is elinduljon a nemzeti fejlődés soha nem látott virágzásának, a szocializmus építésének az útján.

[85] Lásd Felszabadulás 1944. szeptember 26.—1945. április 4. Dokumentumok. Szikra 1955. 225. old.

[86] Lásd Szabad Nép, 1945. május 13. 6. old.

TARTALOM

Bevezetés — — — — — — — — — — — — — — — — — V

Simon Péter:
A marxizmus—leninizmus klasszikusai a nemzeti kérdésről — — — 1

R. Várkonyi Ágnes:
A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején — — — — — — — — — — — — — — — — 27

Arató Endre:
A magyar nacionalizmus kettős arculata a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a polgári forradalom időszakában — — — — 79

Szabad György:
Nacionalizmus és patriotizmus konfliktusa az abszolutizmus korában 143

Polöskei Ferenc:
Nacionalizmus a dualizmus korában — — — — — — — — — — 165

Erényi Tibor:
Az 1918 előtti magyarországi munkásmozgalom és a nemzeti kérdés 187

Fukász György:
A polgári radikálisok nacionalizmusa (Jászi Oszkár és a nemzetiségi kérdés) — — — — — — — — — — — — — — — — — 209

Hajdu Tibor:
A nemzeti kérdés és az 1918—1919-es forradalmak. A dualizmus nemzeti politikájának csődje és a monarchia felbomlása — — — — — 232

Galántai József:
Trianon és a revíziós propaganda — — — — — — — — — — 280

Kis Aladár:
Az ellenforradalmi rendszer revíziós külpolitikájának kialakulása — — 302

Balogh Sándor:
A bethleni konszolidáció és a magyar „neonacionalizmus" — — — 316

Dr. Szigeti József:
A szellemtörténeti nacionalizmus — — — — — — — — — — — 340

Ádám Magda:
Az ellenforradalmi rendszer revíziós külpolitikájához — — — — — 356

Kónya Sándor:
A fasiszta kormánypolitika Gömböstől Telekiig — — — — — — — 396

Korom Mihály:
A nácibarát és revíziós külpolitika végső következményei: Magyarország részvétele a második világháborúban — — — — — — — — 426

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette: Réz Miklósné
A borító és a kötésterv Kolosváry Bálint munkája
Műszaki vezető: Szécsi Andor
Műszaki szerkesztő: Gyenes L. György
A szedést 1964. I. 14-én kezdték meg.
Megjelent 1964. VIII. 15-én 6000 példányban.
Terjedelme 44,1 (A/5) ív
PL—162—K—6467
64.0202/1 — Zrínyi Nyomda, Budapest
Fv.: Bolgár I.